

Нашрга тайёрловчи: Порсо Шамсиев
Мухаррир: Аъзам Ўктам

Бобур, Заҳириддин Муҳаммад.
Бобурнома: [Ўрта-ёшдаги мактаб болалари учун] / [Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев; Мухаррир А. Ўктам]. — Т.: Юлдузча, 1989. — 368 б.

«Бобурнома» — ўзбек намунавий адабиётидаги бебаҳо асарлардан. Унда Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон ва Эрон халқлари тарихи, жўғрофиясига оид қимматли маълумотлар бор. Ҳақиқатда ўзбек адабий тилининг ёрқин намунаси эканлиги эса янада муҳимроқдир.

Бобур З. М. Бабурнаме: Для детей ср. шк. возраста.

Ўз1

4803620100—68
Б 5—89
360(04)—89

© «Юлдузча» нашриёти, 1989.

ISBN 5—8250—051—4

НАШР ҲАҚИДА

Ўзбек классик адабиётининг XV аср охири, XVI аср бошларида яшаб ижод этган атоқли намоёндаларидан Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг қарама-қаршиликли, мураккаб ва қисқа ҳаётида (1483—1530) анчагина асарлар яратган бўлса-да, уларнинг ҳаммаси бизгача етиб келган эмас.

Бобурнинг ҳозиргача илм ҳазинасига келиб қўшилган асарлари — унча тўлиқ бўлмаган бир девони, ислом дини асосларини баён этувчи «Мубаййи» номли шеърӣй рисоласи, «Волидия» аталган тасаввуфга оид бир китобчанинг назм билан таржимаси, Бобур ихтиро этган ва «Хатти Бобурий» номи билан машҳур бўлган алфавит жадвали ҳамда қўлингиздаги «Бобурнома» асаридан иборатдир.

Бобурдан қолган ижодий мероснинг энг муҳим ва энг йириги Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон ва Эрон халқлари тарихи, географияси, этнографиясига оид нодир ва қимматли маълумотларни ўз ичига олган ва ўша давр ўзбек классик адабиёти ва адабий тилининг ёрқин намунаси бўлган «Бобурнома» асаридир.

Бу асар мазмунининг ранг-баранглиги, бир жаҳон материални ўз ичига олганлиги, тил ва услубининг гўзаллиги билан XVIII, айниқса XIX аср шарқшунос олимларининг диққатини ўзига тортган ва унинг турли қўлёзма нусхалари излана бошлаган ва ғарб тилларига таржима қилишга киришилган эди.

Асарнинг асли номи «Бобурия», бўлса-да, уни «Воқеаном», «Тузуки Бобурий», «Воқеоти Бобурий» деб атадилар, кейинчалик асар «Бобурнома» деган ном билан машҳур бўлиб кетди.

Бу асарнинг мавжуд тўлиқ тексти 1857 йилда турколог Н. И. Ильминский томонидан Қозонда типография йўли билан ўзининг тўрт бетлик нашр принципларини кўрсатган русча сўз бошиси билан босилган. Асарни нашрга тайёрлаш ва дунёга чиқаришда рус олими Н. И. Ильминскийнинг зўр фаолият кўрсатганини алоҳида қайд этиш керак.

Бу нашрдан кейин 1905 йилда инглиз ориенталистларидан А. Бевериж хоним «Бобурнома»нинг Ҳайдарободда топилган бир қўлёзмасининг факсимилесини (қўлёзма нинг айни ўзини цинкография йўли билан нашр этди. Бу нусханинг қачон ва ким томонидан кўчирилгани номаълум. Бу ҳам тўлиқ текст бўлса-да, қозон босмасига нисбатан баъзи тушиб қолган жойлари ва айрим нуқсонлари бордир. Лекин умуман олганда ҳар иккала нусха ҳам айрим-айрим нуқсонлардан холи эмасдир.

¹ Қаралсин: «Бобурнома» I-қисм, Сўз боши. Т., 1948, 5—8 бетлар (Бунда «Бобурнома» қўлёзмалари, наشري ва турли тилларга таржималари ва бошқалари ҳақида маълумот берилган).

Лондон нусхасининг афзаллиги шундаки, бунда А. Бевериж нусханинг айна ўзини бериб жуда яхши иш қилган, шу билан бирга асар охирида мукаммал киши номлари, география ва қабила, уруғ номлари кўрсаткичи берилган ва инглиз тилида ўн бетлик сўз бошиси ҳам бор. Лекин кўрсаткичларни транслитерацияси араб ёзуви билан берилиши номларни тўғри ўқиш масаласини қийинлаштиради.

Мана шу икки мавжуд нусхага асосланиб, 1948—1949 йилларда «Бобурнома»нинг икки қисмдан иборат тўлиқ тексти босиб тарқатилган эди.¹ Бу нашр янги ўзбек алифбосида, киши ва географик номлар кўрсаткичи, тўлиқ луғат, баъзи бир қисқа изоҳ ва таржималар иловаси билан босилган эди.

Шундан кейин «Бобурнома»нинг тўлиқ тексти 1960 йили қайта нашрга тайёрланди ва нашр этилди.

Илгариги нашри каби бу нашрга ҳам юқорида зикр этилган Лондон ва Қозон босма нусхалари асос қилиб олинди. Шу иккала нусхага қайтадан таққосланиб, иккисига ҳам танқидий қаралди. Бирисини бириси тўлдириш йўли билан тузилган мазкур тексти анчагина мукаммаллашган деса бўлади. Нусхаларда маъно жиҳатидан фарқ қиладиган сўзлар келганда бундайларнинг фарқ ва вариантлари бет остида кўрсатила борилган. Шу жиҳатдан бу нашрнинг бет ости изоҳлари аввалгига нисбатан анчагина кўпайган эди.

Бу нашрни тайёрлаш давомида айрим сўз ва терминлар транскрипциясини аниқлаш масалаларида «Бобурнома»нинг Анқара (Туркия) да туркчага қилинган таржимаси² ва филология фанлари кандидати М. Сальенинг русчага қилган тўлиқ таржимасини³ ҳам кўздан кечириб борилган ва шулар билан мослаштиришга уринилган эди.

Китоб охирига илова қилинган кўрсаткичлар қайта тузилган ва таржималар ҳам янгидан қараб чиқилган. Асарнинг илгариги босмасида баъзи бир тушириб қолдирилган жойлари бу босмада киритилиб, тексти мукаммаллаштирилган эди.

«Бобурнома»нинг биз томондан тайёрланган ҳозирги нашрида ҳам, илгариги нашрларидаги каби, юқоридги асосий ва ёрдамчи манбаларга таққослаб, босмада юз берган ва ўз томонимиздан йўл қўйилган хато ва камчиликларни бартараф этиш ва тузатишга уринилди. Таржима ва изоҳлар ҳам қайтадан қараб чиқилди, изоҳлар бирмунча тўлдирилди.

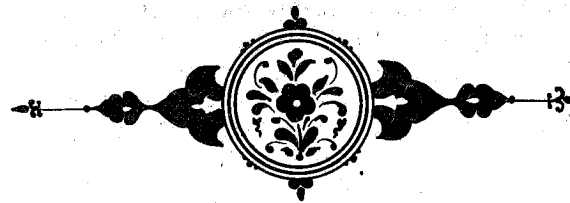
Аmmo илгари ҳам айтганимиздек, қилинган шу ишларга қарамасдан, ҳали ҳам ишда бирмунча нуқсонлар мавжудлиги аниқ. Жумладан, айрим сўзлар, айниқса Афғонистон ва Ҳиндистонга тааллуқли бўлган жуғрофий номлар, киши исмлари, ўсимлик, ҳайвонот ва бошқа хил атамалар транскрипциясини батамом тўғри ва аниқ деб бўлмайти. Иш процессида масаланинг энг қийин томони ҳам шу бўлди. Булардан бошқа яна бирмунча текстологик камчиликлар бўлиши мумкин. «Бобурнома»нинг пухта тайёрланган танқидий тексти майдонга чиқмагунча ва «Бобурнома»да қўлланган Ўрта Осиё, Афғонистон ҳамда Ҳиндистонга оид барча тарихий номларнинг аниқ транскрипцияси ишланмагунча бу асарнинг нашрларида ноаниқлик ва нуқсонлар юз бериши табиийдир...

Порсо ШАМСИЕВ

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур: «Бобурнома», I—II қисм, Т., 1948—1949 нашрга тайёрловчилар: И. Шамсиев, С. Мирзаев.

² Zahiriddin Muhammad Babur. Vekayi, Babur, in hatirati, Gilt I-II Ankara.

³ Бабурнаме, записки Бабура. Ташкент, 1958.

САККИЗ ЮЗ ТЎҚСОН ТЎҚҚИЗИНЧИ ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ¹

Тенгри таолонинг инояти билан ва ҳазрати он Сарвари котибнинг шафоати билан ва чаҳорёри босафоларнинг ҳиммати билан сешанба қуни рамазон ойининг бешида тарих саккиз юз тўқсон тўққузда Фарғона вилоятида ўн икки ёшта подшоҳ бўлдум.

Фарғона вилояти бешинчи иқлимдиндур. Маъмуранинг кано-расида воқе бўлубтур. Шарқи Кошғар, ғарби Самарқанд, жануби Бадахшоннинг сарҳади тоғлар, шимолида агарчи бурун шаҳрлар бор экандур, мисли: Олмолиқ ва Олмоту ва Янги ким, кутубларда Тарозкент битирлар, мўғул ва ўзбек жиҳатдин бу тарихда бузулубтур, асло маъмура қолмабдур. Мухтасар вилояттур, ошлиқ ва меваси фаровон. Гирдогирди тоғ воқе бўлубтур. Ғарбий тарафидаким, Самарқанд ва Хўжанд бўлғай, тоғ йўқтур. Ушбу жонибтин ўзга ҳеч жонибтин киш ёғий кела олмас. Сайхун дарёсиким, Хўжанд суйиға² машхурдур, шарқ ва шимолий тарафинин келиб, бу вилоятнинг ичи бирла ўтуб, ғарб сори оқар, Хўжанднинг шимоли Фанокатнинг жануби тарафининким, ҳоло Шохрухияға машхурдур, ўтуб яна шимолға майл қилиб, Туркистон сори борур. Туркистондин хейли қуйроқ бу дарё тамом қумға сингар³, ҳеч дарёға қотилмас.

Етти пора қасабаси бор; беши Сайхун суйининг жануб тарафида, икки шимоли жонибида. Жанубий тарафидаги қасабалар бир Андижондурким, васатта воқе бўлубтур, Фарғона вилоятининг пойтахтидур. Ошлиги вофир, меваси фаровон, қовун

¹ Асарда ҳамма сарлавҳалардаги тарихлар арабча берилган. Сарлавҳаларнинг таржималари саҳифа остида кўрсатиб борилади. Мундарижада эса шу таржималар берилди. Қавс орасидаги рақамлар ҳозирги йил ҳисобидир. Асарнинг бошланишида сарлавҳа йўқ, уни биз шартли равишда қўйдик, бу ҳозирги йил ҳисобида 1493 йилга тўғри келади.

² Алишер Навоий номидаги Давлат халқ кутубхонасида сақланмоқда бўлган «Бобурнома» Лондон босмасининг биринчи varaғи йўқ. 1 б varaқ текстини к. б. дан олдик.

³ Бу даврнинг бошқа манбаларида ҳам Сирдарёнинг қумда йўқолиши ҳақида маълумотлар учрайди.

ва узуми яхши бўлур. Қовун маҳалида полиз бошида қовун сотмоқ расм эмас. Андижоннинг ношпотисидан яхшироқ ношпоти бўлмас. Мовароуннаҳрда Самарқанд ва Кеш қўрғонидин сўнгра, муцдин улуғроқ қўрғон йўқтур. Уч дарвозаси бор. Арки жануб тарафида воқе бўлубтур. Тўққуз тарнов сув кирар. Бу ажаб-турким, бир ердин ҳам чиқмас. Қалъанинг гирдо-гирди хандақнинг тош ёни сангрезалик шоҳроҳ тушубтур. Қалъанинг гирдо-гирди тамом маҳаллоттур. Бу маҳалла била қалъага фосила ушбу хандақ¹ ёқасидоғи шоҳрухтур. Ови қуши доғи кўп² бўлур, қирғовули беҳад семиз бўлур. Андоқ ривоят қилдиларким, бир қирғовулни усқунасини тўрт киши еб тугата олмайду. Эли туркдур. Шаҳр ва бозорисида турки билмас киши йўқтур. Элининг лафзи қалам била росттур.

Ани учунким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти бовужудким Ҳирийда нашъу намо топибтур, бу тил биладу.

Элининг орасида ҳусн хейли бордур. Юсуф Хожаким³ мусикида машҳурдур. Андижонийдур. Ҳавосининг уфунати бор. Кузлар эл безгак кўп бўлур.

Яна бир Ўш қасабасидур. Андижоннинг шарқи жанубий тарафидур, шарққа мойил, Андижондин тўрт йиғоч йўлдур. Ҳавоси хўб ва оқар суйи фаровондур. Баҳори бисёр яхши бўлур. Ўшнинг фазилатида хейли аходис ворид бўлубтур. Қўрғоннинг шарқи жанубий бир мавзун тоғ тушубтур, Бароқўҳжа мавсум. Бу тоғнинг қулласида Султон Маҳмудхон бир ҳужра солибтур, ул ҳужрадин қуйроқ ушбу тоғнинг тумшугида тарих тўққуз юз иккида мен бир айвонлик ҳужра солдим. Агарчи ул ҳужра мундин муртафеъдур, вале бу ҳужра бисёр яхшироқ воқе бўлубтур: тамом шаҳр ва маҳаллот оёғ остидаду. Андижон руди Ўшнинг маҳаллотининг ичи била ўтуб, Андижонга борур. Бу руднинг ҳар икки жониби боғот тушубтур, тамом боғлари рудқа мушрифтур, бинафшаси бисёр латиф бўлур. Оқар сувлари бор, баҳори бисёр яхши бўлур, қалин лола ва гуллар очилур. Бароқўҳ тоғи доманасида шаҳр била тоғнинг орасида бир масжид тушубтур, масжиди Жавзо отлик, Тоғ тарафидин бир улуғ шаҳжўй оқар. Ушбу масжиднинг ташқари саҳни нишеброқ, себаргалик, пурсоя, сафолик майдон воқе бўлубтур. Ҳар мусофир ва раҳгузар келса, анда истироҳат қилур. Ўш авбошининг зарофати будурким, ҳар ким анда уйқуласса, ул шаҳжўйдин сув қуярлар. Умаршайх мирзонинг охир замонларида қизил била оқ мавжлиқ тош ушбу тоғда пайдо бўлди: пичоқ дастаси ва такбанд ва баъзи нималар қилурлар, хейли яхши тошдур. Фарғона вилоятида сафо ва ҳавода Ўш чоғлик қасаба йўқтур.

Яна бир Марғинондур, Андижоннинг ғарбидаду, Андижондин етти йиғоч йўлдур. Яхши қасаба воқе бўлубтур, пур неъмат; анори ва ўруги асру кўп хўб бўлур. Бир жинс анор бў-

лур, «дона калон» дерлар, чучуклигида зардолу майхушлигинин андак чоғни бор. Самнон анорлариға таржеҳ қилса бўлур. Яна бир жинс ўрук бўлурким, донасини олиб, ичига мағз солиб қурутурлар, «субҳоний» дерлар, бисёр лазиздур. Ови қуши яхшидур, оқ кийик ёвуқта бўлур. Эли сорттур ва муштзан ва пуршару шўр элду. Жангаралиқ расми Мовароуннаҳрда шоъедур. Самарқанд ва Бухорода номдор жангаралар аксар Марғинонийдур. Соҳиби «Хидоя» Марғиноннинг Рушдон отлик кентидиндур.

Яна бир И с ф а р а д у р, қўхпояда воқе бўлубтур. Оқар сувлари, сафолик боғчалари бор. Марғиноннинг ғарби жанубидаду. Марғинон била Исфара ораси тўққуз йиғоч йўлдур. Мусмир дарахтиси бисёрдур, вале боғчаларида аксар бодом дарахтидур. Эли тамом сорт ва кўхийдур. Исфаранинг бир шаръисида жануб сори пушталарнинг орасида бир парча тош тушубтур, «Санги ойина» дерлар, узунлиги тахминан ўн қари бўлғай, баландлиги баъзи ери киши бўйи, пастлиги, баъзи ери кишининг белича бўлғай, ойинадек ҳар нима мунъакис бўлур.

Исфара вилояти тўрт бўлук қўхпояду: бир Исфара, яна бир Ворух, яна бир Сўх, яна бир Хушёр. Муҳаммад Шайбонийхон Султон Маҳмудхон била Олачахонга шикаст бериб, Тошканд ва Шоҳрухияни олғон маҳалда, ушбу Сўх била Хушёр қўхпоялариға келиб, бир йилга ёвуқ танқислик била ўтқариб, Қобул азимати қилдим.

Яна бир Х ў ж а н д д у р, Андижондин ғарб сориға йигирма беш йиғоч йўлдур. Хўжанддин Самарқанд ҳам йигирма беш йиғоч йўлдур, қадим шаҳарлардиндур. Шайх Муслиҳиддин¹ ва Хожа Камол Хўжандтиндурлар.

Меваси фаровон ва бисёр яхши бўлур. Анори яхшиликқа машҳурдур. Нечукким, «себи Самарқанд» дерлар ва «анори Хўжанд» дерлар. Вале бу тарихда Марғинон анори кўп ортуқдур.

Қўрғони баланд ерда воқе бўлубтур. Сайхун суйи шимол жонибидин оқар. Қўрғондин дарё бир ўк отими бўлғай. Қўрғон била дарёнинг шимол тарафида бир тоғ тушубтур. Мунуғил² отлик, дерларким, бу тоғда фируза кони ва баъзи конлар топилур. Бу тоғда бисёр йилон бор.

Хўжанднинг овлоғи ва қушлоғи бисёр яхшидур. Оқ кийик, буғу-марал, қирғовул ва товушқони кўп бўлур. Ҳавоси бисёр мутааффиндур, кузлар безгак кўп бўлур. Андоқ ривоят қилдиларким, чучук безгак бўлгондур. Дерларким, ҳавосининг таффуни шимолдағи тоғ жихатидиндур.

Мунинг тавобидин К а н д и б о д о м д у р. Агарчи қасаба эмас, яхшигина қасабададу. Бодоми яхши бўлур. Бу жихатдин бу исмға мавсумдур. Ҳурмуз ва Ҳиндустонга тамом мунинг бодоми борур. Хўжанддин беш-олти йиғоч шарқ тарафидаду. Хўжанд била Кандибодом орасида бир дашт тушубтур, Ҳодарвешга мавсумдур. Ҳамиша бу даштта ел борур. Марғинонғаким, шар-

¹ Қ. б. — хандактур ва.

² Л. б. — «кўп» сўзи йўқ.

³ Л. б. — Хожа Юсуф.

қидур, хамиша мундин ел борур¹. Хўжандқаким ғарбидур, дойим мундин ел келур: тунд еллари бор. Дерларким, бир неча дарвеш бу бодияда тунд елга йўлуқуб, бир-бирини тополмай, «Хо, дарвеш», «Хо, дарвеш», дей-дей ҳалок бўлубтурлар, андин бери бу бодияни Ходарвеш дерлар.

Сайхун суйининг шимоли тарафидаги қасабалар: бир А х с и д у р. Китобларда Ахсикат битирлар. Нечукким, Асиридин шоирни Асиридин Ахсикагий дерлар. Фарғонада, Андижондин сўнгра мундин улугроқ қасаба йўқтур. Андижондин ғарб сори тўққуз йиғоч йўлдур. Умаршайх мирзо муни пойтахт қилиб эди, Сайхун дарёси кўрғонининг остидин оқар. Кўрғони баланд жар устида воқе бўлубтур. Хандақининг ўрнига амийқ жарлардур. Умаршайх мирзоким, муни пойтахт қилди, бир-икки мартаба ташқарроқдин яна жарлар солди. Фарғонада мунча берк кўрғон йўқтур. Маҳаллоти кўрғондин бир шаръий йироқроқ тушубтур. «Дех кужову дарахтон кужо»² масалини юлибо Ахси учун айтибтурлар. Қовуни яхши бўлур. Бир навъ қовундуким, «Мир Темурий» дерлар, андоқ қовун маълум эмаским оламда бўлғай. Бухоро қовуни машхурдур. Самарқандни олгон маҳалда Ахсидин, Бухородин қовун келтуруб бир мажлисда кестурдум, Ахси қовунининг ҳеч нисбати йўқ эрди.

Ови қуши бисёр яхши бўлур. Сайхун дарёсининг Ахси тарафи дашттур. Оқ кийиги бисёр бўлур. Андижон тарафи жангалдур. Буғу-марал, қирговул ва товушқони кўп топилур, асру семиз бўлур.

Яна бир Косондур. Ахсининг шимолида тушубтур. Кичикроқ қасабадур. Нечукким Андижон суйи ўшдин келур, Ахси суйи Косондин келур. Яхши ҳаволиқ ердур. Сафолиқ боғчалари бор. Вале сафолиқ боғчалари тамом сой ёқасида воқе бўлғон учун, «пўстини пей берра»³ дебтурлар. Сафо ва ҳавода ўш била Косон элининг таассуби бор.

Фарғона вилоятининг гирдо-гирди тоғларида яхши яйлоқлари бор. Тобулғу йиғочи бу тоғларда бор, ўзга ҳеч ерда бўлмас. Тобулғу бир йиғочедур, пўсти қизил, асо қилурлар, қамчи дастаси ҳам қилурлар, қушларга қафас қилурлар, тарош қилиб тиргаз қилурлар, хейли яхши йиғочдур. Табарруклук била йироқ ерларга элтарлар.

Баъзи китобларда битибтурларким, «ябруҳус-санам»⁴ бу тоғлардадур. вале бу мудатта ҳеч эшитилмади. Бир гиёҳ эшитилдиким, Еттикентнинг тоғларида бўлур, ул эл «айиқ ўти» дерлар, меҳргийёх хосиятлик, юлибо меҳргийёхдур, ул эл бу от била айтурлар. Бу тоғларда фируза кони ва темур кони бўлур. Фарғона

вилоятининг ҳосили била, агар адл қилсалар, уч-тўрт минг киши сахласа бўлур.

Чун Умаршайх мирзо баланд ҳимматлик ва улуг доиялик подшоҳ эрди. Хамиша мулкғирлик дағдағаси бор эрди, неча навбат Самарқанд устига черик тортти, баъзи маҳал шикаст топти, баъзи маҳал бемурод ёнди. Неча навбат қойин отаси Юнусхонним, Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойхон наслидиндур, Чигатойхоннинг юртида мўғул улусининг хони ул фурсатта ул эрдиким, менинг улуг отам бўлғай, истидёо қилиб келтурди. Ҳар қатла келтурганда вилоятлар берур эрди. Чун Умаршайх мирзонинг муддаосидек бўлмас эрди, гоҳи Умаршайх мирзонинг бадмаошлиғидин, гоҳи мўғул улусининг мухолафатидин вилоятга тура олмай яна Мўғулистонга чиқар эрди.

Охир навбат келатургандаким, ул фурсатга Тошканд вилояти Умаршайх мирзо тасарруфида эдиким, китобларда Шош битирлар, баъзи Чоч битирларким, «камони чочий» андин ибораттур, берди. Ўшал фурсаттин тарих тўққуз юз секкизгача Тошканд ва Шохрухия вилояти Чигатой хонларининг тасарруфида эди. Бу фурсатга мўғул улусининг хон ва султонлиғи Юнусхоннинг улуг ўғли — менинг тоғойим Султон Маҳмудхонда эди, Умаршайх мирзонинг отаси Самарқанд подшоҳи Султон Аҳмад мирзо ва мўғул улусининг хони Султон Маҳмудхон чун Умаршайх мирзонинг бадмаошлиғидин мутазаррир эдилар, бир-бирлари била иттифоқ қилиб, Султон Аҳмад мирзо Султон Маҳмудхонни куёв қилиб, мазкур бўлғон тарихда Хўжанд суйининг жануб жонибидин Султон Аҳмад мирзо ва шимол тарафидин Султон Маҳмудхон Умаршайх мирзонинг устига черик торттилар.

Бу аснода ғариб воқеа даст берди, мазкур бўлуб эдиким, Ахси кўрғони баланд, жар устида воқе бўлубтур, иморатлар жар ёқасида эрди. Ушбу тарихда душанба қуни рамазон ойининг тўртида Умаршайх мирзо жардин кабутар ва кабутархона била учуб, шунқор бўлди. Ўттуз тўққуз ёшар эрди.

В а л о д а т в а н а с а б и: секкиз юз олтмишда Самарқандда эди. Султон Абусаид мирзонинг тўртунчи ўғли эди. Султон Аҳмад мирзо, Султон Муҳаммад мирзо Султон Маҳмуд мирзодин кичик эди. Султон Абусаид мирзо Султон Муҳаммад мирзонинг ўғли эди. Султон Муҳаммад мирзо Мироншоҳ мирзонинг ўғли эди. Мироншоҳ мирзо Темурбекнинг учунчи ўғли эди. Умаршайх мирзо била Жаҳонгир мирзодин кичик. Шохруҳ мирзодин улуг эди.

Султон Абусаид мирзо аввал Кобудни Умаршайх мирзога бериб, Бобон Кобулийни бек атка қилиб, рухсат бериб эди. Мирзоларни суннат қилур тўйи жиҳатдин Дараи Газдин ёндуруб, Самарқанд элтти. Тўйдин сўнгра ул муносабат билаким, Темурбек улуг Умаршайх мирзога Фарғона вилоятини бергандур. Андижон вилоятини бериб, Худойберди Туғчи Темуртошни бек атка қилиб йиборди.

Ш а к л в а ш а м о й и л и: наст бўйлуқ, тегирма¹ соқоллик,

¹ Қ. б.— булма (بلما)

¹ Л. б.— бордур.

² «Кишлоқ қайдаю, дарахтлар қайда».

³ Мактаб айтилган сўз: «Олдига қорақўл тери тутилган пўстин» демак.

⁴ Ябруҳус-санам — меҳргийёх.

қўба юзлук, танбал киши эди. Тўнни бисёр тор кияр эди, андоқ-ким, боғ боғлатурда қорнини ичига тортиб боғлатур эди, боғ боғлагондин сўнг ўзини қўя берса, бисёр бўлур эдиким, боғлари узулур эди. Киймоқта ва емоқта бетакаллуф эди. Дасторни дасторпеч чирмар эди. Ул замонда дасторлар тамом чорпеч эди, бечини чирмаб, алоқа қўяр эдилар. Ёзлар ғайри девонда аксар мўғуллий бўрк кияр эди.

Ахлоқ ва атвоори: ханавий мазҳаблик, покиза эътиқодлик киши эди, беш вақт намозни тарк қилмас эди, умрий қазоларини тамом қилиб эди, аксар тиловат қилур эди. Ҳазрат Хожа Убайдуллоға иродати бор эрди, суҳбатларига бисёр мушарраф бўлуб эди. Ҳазрат Хожа ҳам фарзанд деб эрдилар.

Равон саводи бор эди. «Хамсатайн» ва маснавий китобларни ва тарихларни ўқуб эди. Аксар «Шоҳнома» ўқур эди. Таъби назми бор эди, вале шеърға парво қилмас эди.

Адолати бу мартабада эдики, Хитой қорвони келадурганда, Андижоннинг шарқий тарафидаги тоғларнинг тубида минг ўйлук қорвонни андоқ қор бостиким, икки киши қутулди. Хабар топиб муҳассиллар йибориб, қорвоннинг жамиъ жиҳотини забт қилди. Ҳар чандиким вориси хозир йўқ эрди, бовужуди эҳтиёж сахлаб, бир-икки йилдин сўнгра Самарқанд ва Хуросондин ворисларини тилаб келтуруб, молларини солим топшурди.

Бисёр саховати бор эрди. Хулқи дағи саховатича бор эрди, хушхулқ ва ҳарроф ва фасих ва ширин забон киши эрди, шуҷоъ ва мардона киши эди.

Икки мартаба ўзи жамиъ йигитлардин ўзуб қилич тегурди: бир мартаба Аҳси эшигида, яна бир мартаба Шохрухия эшигида. Ўкни ўрта чоғлик отар эди, бисёр зарб мушти бор эди, анинг муштидин йигит йиқилмоғон йўқтур, Мулқирлик дағдағиси жиҳатидин хейли ярашлар урушқа ва дўстлуклар, душманликқа мубаддал бўлур эди.

Бурунлар кўп ичар эди, сўнгралар ҳафтада бир-икки қатла суҳбат тутар эди, хушсуҳбат киши эди. Тақриб била хўб абёт ўқур эди. Сўнгралар маъжун кўпроқ ихтиёр қилур эди. Маъжунийликда қалла хушқ бўлур эди, етим шиор эди, лаъби дағи¹ бисёр эди, ҳамиша нард ўйнар эди, гоҳи қимор ҳам қилур эди.

Масоф ва урушлари яхши эди. Уч масоф уруш қилиб эди. Аввал Юнусхон била Андижоннинг шимол тарафида Сайхун дарёсининг ёқасида Такасекретку² деган ерда, бу жиҳатдин бу дарё андоқ тор оқарким, ривоят қилурларким, ул ердин тақа секригандур, мағлуб бўлуб иликка тушти. Яна Юнусхон яхшилик қилиб вилоятга руҳсаг берди. Бу ерда уруш бўлгон учун Такасекретку уруши ул вилоятга тарих бўлбтур.

Яна Туркистонда Арс суйи ёқасида, Самарқанд навоҳисини чопиб, борадургон ўзбек била Арс суйини муз била кечиб, яхши

босиб, асир ва молни айриб, тамом эгаларига ёндура бериб, ҳеч нима тамаъ қилмади.

Яна бир Султон Аҳмад мирзо била Шохрухия ва Ўратена эрасида Хавос деган кентга урушиб мағлуб бўлди.

Вилоятти: отаси Фарғона вилоятини бериб эди. Неча маҳал Тошқанд ва Сайром ҳам мирзонинг тасарруфида эдиким, отаси Султон Аҳмад мирзо бериб эди. Шохрухияни фириб била олиб, неча маҳал мутасарриф бўлур эди. Охир чоғларида Тошқанд ва Шохрухия иликтин чиқиб эди. Фарғона, Хўжанд ва Ўратенаким, асл буларнинг отлари китобларда Усрушнадур ва Усруш ҳам битирлар, қолдилар. Хўжандни баъзи дохили Фарғона эмас дерлар. Султон Аҳмад мирзоким, Тошқандга мўғул устига черик тортиб, Чир суйиниким, Тошқандтин икки шеърый йўл бўлғай, бу сувнинг ёқасидаким шикаст топти. Ўратенада Ҳофизбек дўлдой эди, Умаршайх мирзога берди.¹ Андин бери Усрушна Умаршайх мирзо тасарруфида эди.

Авлоди: уч ўғул, беш қиз мирзодин қолиб эди. Бори ўғлонларидин улуқ мен — Заҳириддин Муҳаммад Бобур эдим; менинг онам Қутлуқ Нигорхоним эди. Яна бир ўғул Жаҳонгир мирзо эди, мендин икки ёш кичик эди, анинг онаси мўғулнинг туман бекларидин эди, Фотима Султон отлик. Яна бир ўғул Носир мирзо эди, онаси андижонлик эди, ғунчачи эди, Умид отлик. Мендин тўрт ёш кичик эди.

Бори қизларидин улуғ Хонзодабегим эди, менинг била бир тукқон эрди, мендин беш ёш улуг эрди. Мен Самарқандни иккинчи навбат олгонда, бовужудким, Шайбонийхондек киши бирла Сарипулда чиқиб урушуб, ончаким имкони бор эди саъй ва эҳтимолдин тақсир қилмадук, нечукким маҳаллида мазкур бўлғусидур, шикаст топиб келиб, беш ой қалъадорлик қилдим, қалъадорлик забти ва истехкоми ва сардорликда тақсир бўлмади.² Атроф ва жавонибдаги подшоҳлар ва беклардин ҳеч навъ мадад ва муованат бўлмади, маъюс бўлуб солиб чиқтим.

Ул фатаротга Хонзодабегим Муҳаммад Шайбонийхонга тушуб эди, бир ўғул бўлуб эрди. Хуррамшоҳ отлик, мақбул ўғлон эди. Балх вилоятини анга бериб эди, отаси ўлгандин бир-икки йил сўнгра тенгри раҳматига борди. Шох Исмоил ўзбакни Марвда босқонда Хонзодабегим Марвда эди. Менинг жиҳатимдин яхши кўруб, андин узаттилар, Қундузда келиб менга қотилдилар. Муфорақат имтидоди ўн йил бўлуб эди. Мен ва Муҳаммадий кўқалтош иков келдук, бегим ва бегимнинг ёвуғидагилар танимади-

¹ Л. б. — Фарғона вилояти эди ва Хўжанд ва Ўратенаким, асл оти Асрушнадур ва Асруш ҳам дерлар, Хўжандни баъзи дохили Фарғона тутмаслар. Султон Аҳмад мирзоким, Тошқандга мўғул устига бориб, Чир суйи ёқасидаким шикаст топди. Ўратенада Ҳофизбек дўлдой эди, мирзога берди.

² Л. б. — бовужудким Сарипулда шикаст бўлиб эди, келиб беш ой қалъадорлик қилдим.

¹ Л. б. — наъл ва доғи (?).

² Қ. б. — Такасекриган.

лар. Бовужудким, отимни айттим ҳам, муддатин сўнгра танидилар.

Яна бир қиз Меҳрбонубегим эрди. Носир мирзо била бир туқғон эрди, мендин икки ёш улуғ эрди.

Яна бир қиз Шаҳрбонубегим эрди, бу дағи Носир мирзо била бир туқғон эрди, мендин секкиз ёш кичик эди.

Яна бир қиз Ёдгор Султонбегим эди, онаси Оға султон отлиқ гунчачи эди.¹ Яна бир қиз Руқия Султонбегим эди, онаси Маҳдум Султонбегим эди. Қорақўзбегим дерлар эди, иккаласи мирзонинг фавтидин сўнг бўлдилар. Ёдгор Султонбегимни менинг улуғ онам Эсан Давлатбегим сахлаб эди. Андижон ва Ахсини Шайбонийхон олғонда Ёдгор Султонбегим Ҳамза Султоннинг Абдуллатиф Султон отлиқ ўғлига тушуб эди. Мен Ҳамза Султон бошлиқ султонларни Хатлон вилоятида босиб, Ҳисорни олғонда менга қотилди. Ушул фатаротта Руқия Султонбегим Жонибек Султонга тушуб эди, бир-икки ўғли бўлди, турмади. Бу фурсатларда хабар келдиким, тенгри раҳматиға борибтур.

Ҳ а в о т у н в а с а р о р и: Қутлуғ Нигорхоним эди, Юнусхоннинг иккинчи қизи, Султон Маҳмудхон, Султон Аҳмадхоннинг эгачиси эди.

Юнусхон Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойхоннинг наслидиндур. Юнусхон ибн Вайсхон ибн Шерали ўғлон ибн Муҳаммадхон ибн Хизр Хожaxon ибн Тўғлуқ Темурхон ибн Эсан Буғaxon ибн Дўвахон ибн Барoқxon ибн Есун Тува ибн Мутугон² ибн Чигатойхон ибн Чингизхон.

Чун мунча тақриб бўлди, хонларнинг аҳволини дағи ижмол била зикр қилалинг. Юнусхон ва Эсан Буғaxon Вайсхоннинг ўғлонлари эди. Юнусхон ўғлонлари Офоқхон ва Жонбобохон эди³. Юнусхоннинг онаси Туркистонлиқ қипчоқ бекларидин Темурбек риоят қилғон шайх Нуриддинбекнинг қизи ё набираси бўлур.

Вайсхоннинг воқеасида мўғул улуси икки фариқ бўлур. Бир пора Юнусхон сари ва кўпроги Эсан Буғaxon сари бўлур. Бурунроқ Юнусхоннинг эгачисини Улуғбек мирзо Абдулазиз мирзога олиб эди. Ул муносабат била Эрзан борин туман бекларидин Мирак туркманким, Чарос туман бекларидин эди, хонни уч-тўрт минг уйлук мўғул улуси била Улуғбек мирзога келтурдиларким, кўмак олиб яна мўғул улусини олғайлар, мирзо мурувват қилмади, баъзисини асир қилди, баъзиларини бирин-сирин вилоятқа перешон қилди. Эрзан бузуғлуғи мўғул улусида бир тарих бўлбтур.

Хонни Ироқ сари ўтказиб йибордилар. Бориб бир йилдин ортуқроқ Табризда бўлди. Ул маҳалда Табриз подшоҳи Жаҳоншоҳ Бороний Қорақўйлуқ эди. Андин Шероз келди. Шерозда Шохрух

мирзонинг иккинчи ўғли Иброҳим Султон мирзо эди. Беш-олти ойдин сўнг Иброҳим мирзо ўлуб, ўғли Абдулло мирзо анинг срида ўлтурди. Абдулло мирзога хон навқар эди, мулозамат қилур эди. Ун етти, ўн секкиз йил хон Шерозда ва ул вилоятларда бўлди.

Улуғбек мирзонинг ва ўғулларининг ғавғосида Эсан Буғaxon фурсат тошиб келиб, Фарғона вилоятини Кандибодомғача чопиб, келиб Андижонни олиб, элини тамом асир қилди.

Султон Абусаид мирзо тахт олғонда черик тортиб бориб, Янгидин нари Испарада¹, Мўғулистонда Эсан Буғaxonни яхши бости. Мунинг фитнасининг дағъиға Султон Абусаид мирзо Юнусхонни бу муносабат билаким, Абдулазиз мирзо олғон эгачиси хонимни олиб эди, Ироқ ва Хуросондин тилаб тўйлар қилиб, дўстлар бўлуб, мўғул улусида хон қилиб йиборганда, Сағричи туман беклари тамом ул фурсатга Эсан Буғaxonдин ямонлаб Мўғулистонга келиб эдилар, буларнинг орасиға келди. Ул фурсатга Сағричи бекларнинг улуғи Шер Ҳожибек эрди, анинг қизи Эсан Давлатбегимни олди. Мўғул тўраси била хонни ва Эсан Давлатбегимни бир оқ кийиз устига ўлтурғузуб хон кўтардилар.

Хоннинг бу Эсан Давлатбегимдин уч қизи бўлди. Боридин улуғ Меҳр Нигорхоним эдиким, Султон Абусаид мирзо улуғ ўғли Султон Аҳмад мирзога қўлуб эди. Мирзодин ҳеч ўғул ва қиз бўлмади. Сўнгра фатаротта Шайбонийхонга тушиб эди. Мен Кобулға келганда, Шохбегим била Самарқандтин Хуросонга келиб, Хуросондин Кобулда келдилар. Шайбонийхон Қандахорда Носир мирзони қабағонда, мен Ламғон азимати қилдим. Хон мирзо ва Шохбегим ва Меҳр Нигорбегим Бадахшонга бордилар. Мирзохонни² Муборакшоҳ қалъаи Зафарға тилаганда Абобакр³ Кошғарийнинг чопқуниға йўлуқуб, Шохбегим ва Меҳр Нигорхоним ва жамиъ элнинг аҳли ва аёли асирлиққа тушуб, ул золим бадкирдорнинг ҳабсида дунёни фанийни видoъ қилдилар.

Иккинчи қизи менинг волидам — Қутлуқ Нигорхоним эди. Аксар қазoқликларда ва фатаротларда менинг билан бир эдилар. Кобулни олғондин беш-олти ой сўнгра тарих тўққуз юз ўн бирда тенгри раҳматиға бордилар.

Учунчи қиз Хўб Нигорхоним эди, Муҳаммад Ҳусайн Кўрагон дуғлатқа бериб эдилар, бир қизи; бир ўғли бўлуб эди. Қизни Убайдхон олиб эди. Мен Бухоро ва Самарқандни олғонда чиқмай қолиб эди. Султон Саидхондин амакиси Сайид Муҳаммад мирзо Самарқандга манга элчиликка келганда анга қўшулуб борди. Султон Саидхон олди. Уғул Ҳайдар мирзо эди. Отасини ўзбак ўлтурганидин сўнг келиб, менинг мулозиматимда уч-тўрт йил туруб, сўнгра ижозат тилаб Кошғарға, хон қошиға борди.

Боз гардад ба асли худ ҳама чиз,

¹ Л. б.— бу ибора йўқ.

² Л. б.— Мўватугон (مواتوگان)

³ Л. б.— бу жумла йўқ.

¹ Қ. б.— Янгидин бери Ашпарада.

² Қ. б.— Хон Мирзони.

³ Қ. б.— Бобакр.

Зари софию нукрау арзиз¹.

Бу тарихда дейдурларким, тойиб бўлуб яхши тарика пайдо қилибтур. Хат ва тасвир ва ўқ ва пайкон ва зеҳгир ҳар нимага илиги часпондур. Таъби назми ҳам бордур. Манга арзадошти келиб эди, иншоси ҳам ямон эмас.

Хоннинг яна бир хотуни Шохбегим эди, агарчи ўзга хотунлари ҳам бор эди, вале ўғлонлар ва қизларнинг оналари бу икки эрди.

Шохбегим Бадахшон шоҳи Шох Султон Муҳаммаднинг қизи эди. Бу Бадахшон шоҳлари насабларини Искандари Файлақусқа етар дерлар. Бу шоҳнинг яна бир қизиким, Шохбегимнинг эгачиси бўлғай, Султон Абдусаид мирзо олиб эди. Андин Абобакр мирзо бўлуб эди.

Хоннинг бу Шохбегимдин икки ўғул ва икки қиз бўлуб эди. Бу учдин улуғ мазкур бўлгон уч қиздин кичик Султон Маҳмудхон эдиким, Самарқандда ул навоҳида баъзи Хоникахон² дерлар. Султон Маҳмудхондин кичик Султон Аҳмадхон эдиким, Олачахонга мащхурдур. Олачанинг ваҳҳи тасмияси муни дерларким, қалмоқ ва мўғул тили била ўлтурғучини «олачи» дерлар. Қалмоқни неча қатла босиб, қалин кишисин қирғон учун Олача дей-дей касрати истеъмол била Олача бўлубтур.

Бу тарихда хонларнинг зикри мукарраран тақриб била келгусидур. Вақое ва ҳолатлари анда мазкур бўлгусидур.

Ўзгалардин кичик бир қиздин улуғ Султон Нигорхоним эдиким, Султон Маҳмуд мирзога чиқариб эдилар. Мирзодин бир ўғли бўлуб эди. Султон Вайс отлуқ, зикри бу тарихда келгусидур, Султон Маҳмуд мирзо ўлгандин сўнг ўғлини олиб, ҳеч кимга хабар қилмай, Тошкандга оғалариға бориб эди. Бир неча йилдин сўнг Адик султонгаким, Чингизхоннинг улуғ ўғли Жўжи насли қазоқ султонларидиндур, бердилар. Хонларни Шайбонийхон босиб Тошканд ва Шохрухияни олғонда ўн икки мўғул навқари била қочиб Адик Султонга борди. Адик Султондин икки қизи бўлди, бирини Шайбонийхон султонлариға, яна бирини Султон Саидхоннинг ўғли Рашид Султонга берди.

Адик Султондин сўнг қазоқ улусининг хони Қосимхон олди. Дерларким, қазоқ хон ва султонларининг орасида ҳеч ким ул улусни Қосимхонча забт қилгон эмастур. Черикини уч юз мингга ёвуқ ченарлар эди. Қосимхон ўлгандин сўнг хоним Кошғарға Султон Саидхон қошиға келди.

Боридин кичик Давлат Султонхоним эди. Тошканд бузуғлиғида Шайбонийхоннинг ўғли Темур султонга тушуб эрди, анинг бир қизи бўлуб эди. Самарқандтин менинг билан била чиқиб эдилар. Уч-тўрт йил Бадахшон вилоятида бўлдилар. Андин сўнгра Кошғарға Султон Саидхон қошиға бордилар.

Умаршайх мирзонинг ҳарамларидин яна бир Хожа Ҳусайнбек-

нинг қизи Улус оға эди, андин бир қиз бўлуб эди, кичикликда ўлди. Бир йил, бир ярим йилдин сўнг ҳарамдин чиқардилар.

Яна бир Фотима Султон оға эди. Мўғул туман бекларидин эди. Мирзо боридаин бурун бу Фотима Султон оғани олиб эди.

Яна бир Қорақўзбегим эрди, сўнгралар олиб эди, хейли суюқлук эди. Мирзонинг хушомадига насабини Султон Абусаид мирзонинг оғаси Минучухр мирзога етқуриб эди.

Ғума ва ғунчачи хейли бор эди. Бир Умид оғача эди, мирзодин бурун ўлуб эди. Мирзонинг охир маҳалларида бир Тун Султон эди, мўғулдин эди. Яна бири Оға Султон эди.

У м а р о с и: Худойберди Темуртош эрди. Хирий ҳокими Оқбуғабекнинг оғасининг насилдиндур. Султон Абусаид мирзо Жўги мирзони Шохрухияда қабағонда, Фарғона вилоятини Умаршайх мирзога бериб, эшикни бу Худойберди Темуртошга бошлаб йибориб эрди. У маҳалда бу Худойберди Темуртош йигирма беш ёшда эрди, агарчи ёшда кичик эрди, тузуки ва забту рабти бисёр яхши эди. Бир-икки йилдин сўнгра Иброхим Бекчик ўш навоҳисини чопқонда, Худойберди Темуртош кейинича бориб, урушуб, босилиб, шаҳид бўлди. Ул фурсатта Султон Аҳмад мирзо Ҷратепанинг Оққачғай² деган яйлоғида эдиким, Самарқандтин ўн саккиз йиғоч шарқ жонибидур, Султон Абусаид мирзо Бобо Хонийда эрдиким, Хирийдин ўн икки³ йиғоч шарқ соридур, бу хабарни Абдулвахоб шиғовулдин арзадошт қилиб, мирзога чоптурдилар, бу юз йигирма олти йиғоч йўлни тўрт кунда чопар.

Яна бир Ҳофиз Муҳаммадбек дўлдой эрди, Султон Малик Кошғарийнинг ўғли Аҳмад Ҳожибекнинг иниси эрди. Худойбердибек ўлгандин сўнгра муни эшик ихтиёри қилиб йибориб эрдилар. Султон Абусаид мирзонинг воқеасидин сўнгра Андижон бекларининг била яхши чиқишмоғон жиҳатидин Самарқандга Султон Аҳмад мирзо мулозаматиға борди. Султон Аҳмад мирзога Чир шикасти бўлгонда Ҷратепада эрди. Умаршайх мирзо Самарқанд азимати била Ҷратепа устига келганда Ҷратепани мирзо мулозимлариға топшуруб, мирзо мулозаматида бўлди. Умаршайх мирзо ҳам Андижон ҳукуматини анга берди. Сўнгралар Султон Маҳмудхон қошиға бориб эди. Мирзо Хонни топшуруб Дизакни анга бериб эдилар. Мен Кобулни олгондин бурунроқ Макка азимати қилиб, Ҳинд йўли била мутаважжих бўлди. Йўлда тенгри раҳматиға борибтур. Фақир ва камсухан ва беҳайсиат киши эрди.

Яна бир Хожа Ҳусайнбек эрди, одми ва фақир киши эрди. Ул замон дастури била ичқуларда қўшуқларни яхши айтур экандур.

Яна бир Шайх Мазидбек эди, манга аввал бек атка ани қилиб эдилар. Забти ва тузуки хейли яхши эди. Бобур мирзога хизмат қилгондур. Умаршайх мирзо қошида андин улуғроқ бек йўқ эди. Фосиқ киши эрди, чухра сахлар эди.

¹ Ҳамма нарса: хоҳ соф олтин, хоҳ кумуш ва хоҳ қўрғошин бўлсин, барибир ўз аслига қайтади.

² Қ. б.— Жоникахон.

¹ Қ. б.— Турсуи.

² Қ. б.— Оққачғай.

³ Қ. б.— юз қи икки.

Яна бир Али Мазидбек қавчин эди, икки қатла ёғий бўлди: бир мартаба Ахсида, яна бир мартаба Тошқандта. Мунофиқ ва фосиқ ва ҳаромнамак ва ярамас киши эрди.

Яна бир Ҳасан Яъқуббек эди. Кичик кўнгулдук, яхши таълиқ, чуст ва часпон киши эрди. Бу байт анингдур:

Боз ой, эй хумойки, бетўтии хатат
Наздик шуд ки зог барад устухони ман¹.

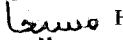
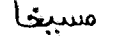
Мардона киши эди. Ўқни яхши отар эди. Чавғонни яхши ўйнар эди. Хок паллани яхши сочарар эрди. Умаршайх мирзо воқеасидин сўнг менинг эшигимда соҳиб ихтиёр ул эди. Ичи тор ва кам ҳавсала ва фитна, қисқароқ киши эди.

Яна бир Қосимбек қавчин эди. Қадимий Андижон қўшун бекларидин эди. Ҳасан Яъқуббекдин сўнг менинг эшигимда соҳиб ихтиёр ул эди. Охир умригача ихтиёр ва эътибори ортти, ўқсумади. Мардона киши эди. Бир мартаба Қосон навоҳисини чопқон ўзбакнинг кейинича бориб яхши бости. Умаршайх мирзо қошида қилич чопиб эди. Ясси Кечит урушида ҳам яхши чопқулашти. Қазоқликларда Масихо² кўхистонидин Султон Маҳмудхон қошига бормоқ азимати қилғонда Қосимбек айрилиб Хисравшоҳ қошига борди. Тарих тўққуз юз ўндаким, Хисравшоҳни олиб Кобулда Муқимни қабадим. Қосимбек ул фурсатта келди, яна бурноғидек-ўқ риоят ва шафқат қилдим. Туркман ҳазорасини дараи Хушда чопқонда Қосимбек бовужуди қарилик йигитлардин яхшироқ юруган жиҳатидин, Бангиш вилоятини жулду бердим. Сўнгра Кобулга келганда Хумоюнға бек атка қилдим. Замини Доварни олғон фурсатларда тенгри раҳматиға борди. Мусулмон ва мутадаийин ва муттақий киши эрди ва шубҳалик таомдин парҳиз қилур эди. Ройи ва тадбири бисёр яхши эди. Хейли мутояба қилур эди. Бовужудиким уммий эди, хуштабъона зарофатлар қилур эди.

Яна бир Бобоқули Бобо Алибек эди. Шайх Али Баҳодирнинг наслидин эди. Шайх Мазидбек ўлганидин сўнг ани манга бек атка қилдилар. Султон Аҳмад мирзо Андижонга черик тортқонда Султон Аҳмад мирзога кириб Ўратепани берди. Султон Маҳмуд мирзодин сўнг Самарқандтин қочиб келадурганда Ўратепадин Султон Али мирзо чиқиб урушуб, босиб ўлтурди. Забти ва яроғи яхши эди. Навкарни яхши сахлар эди. Бенамоз эди, рўза тутмас эди. Золим ва кофирваш киши эди.

Яна бир Али Дўст тағойи эди, сағричи туман бекларидин эди. Менинг онамнинг онаси Эсан Давлатбегимга уруқ бўлур эди, Умаршайх мирзо замонидин мен кўпроқ риоят қилиб эдим. Илигидин иш келур дедилар. Бу неча йилким, менинг қошимда эди, ҳеч андоқ иши зоҳир бўлмадиким, деса бўлғай. Султон Абусаид мирзога хизмат қилғон даврида ядачилик даъвосини қилур эди.

¹ Қайтиб кел, эй бахт куши, сенинг тўтидай хатларингсиз менинг суякларимни қарғалар олиб кетаёзди.

² Л. б. да К. б. да ёзилган, лекин Масчо бўлиши керак.

Қушчи эди. Ярамас ахлоқ ва атворлиқ киши эрди. Бахил ва фитна ва зумухт ва мунофиқ ва худписанд ва қаттиқ сўзлук ва совуқ юзлук киши эди.

Яна бир Вайс Лоғарий эди. Самарқандлик тўқчи элидин эди. Умаршайх мирзо қошида сўнгралар хейли муқарраб бўлуб эрди. Менинг билан қазоқликларда бор эди. Раъй ва тадбири хейли яхши эди. Бир нима муфаттин эди.

Яна бир Мир Ғиёс тағойи эди. Али Дўстнинг иниси эди. Мўғул мирзодалари орасида Султон Абусаид мирзо эшигида мундин илгарроқ киши йўқ эрди. Султон Абусаид мирзонинг чорсу муҳри мунда эди. Умаршайх мирзонинг охирзамонларида кўп муқарраб бўлуб эди. Вайс Лоғарий била мусоҳиб эди. Қосонниким, Султон Маҳмудхонға бердилар, андин сўнг охир умригача хон хизматида-ўқ эди. Хон ҳам хейли риоят қилиб эди. Қулагач ва ҳазол киши эди. Фисқда бекбк киши эди.

Яна бир Али Дарвеш эди. Хуросонлиқ эди. Султон Абусаид мирзо қошида Хуросон чухраси чаргасида хизмат қилур эди. Хуросон ва Самарқанд Султон Абусаид мирзонинг тахти тасарруфиға кирганда бу икки пойтахтнинг ишга ярар йигитларини хосса тобин қилиб, Хуросон чухра тобини ва Самарқанд чухра тобини дер экандур. Менинг қошимда Самарқанд эшигида яхшилар борди. Мардона киши эди. Насх таълиқ хатини тавре битир эди. Хушомад айтур эрди. Табъиға ҳиссат қолиб эди.

Яна бир Қанбар Али мўғул эди, ахтачидин эди. Отаси вилоятқа кириб неча маҳал саллохлик қилғон учун Қанбар Али саллох дер эдилар. Юнусхон қошида офтобачилик қилди, сўнгра бег бўлуб эди. Менинг қошимда хейли улуг риоят топиб эди. Ишга етгунча эҳтимоми яхши эди. Ишга етилган маҳалда қолтоғайлиғи бор эди. Пургай ва паришонгўй эди. Муқаррадур, ҳар кимки кўп айтур, паришон айтур. Ҳавсаласи кам эди. Тийра марғ киши эди.

Умаршайх мирзога бу воқеа даст берганда мен Андижонда чаҳорбоғда эдим. Сешанба куни рамазон ойининг бешида бу хабар Андижонға келди. Изтироб била отланиб, қошимдаги навкар ва савдар била кўрғон азимати қилдим. Мирзо дарвозасиға етган маҳалда Ширим тағойи жилавимни олиб, Намозгоҳ сори тебради. Хаёлиға бу кечибтурким, Султон Аҳмад мирзо улуг подшоҳдур, қалин черик била келса, беклар мени ва вилоятни топшурғуларидур. Мени Ўзганд ва Олатоғ доманаси сори олиб борғай. Агар вилоятни берсалар мен бори иликка тушмай тағойиларим Олачахонға ё Султон Маҳмудхонға борғаймен.

Хожа Мавлоноий қозиким, Султон Аҳмад қозининг ўғли ва Шайх Бурҳонидин Қиличнинг наслидур, она тарафидин Султон Илик Мозийға етар, анинг хонаводалари ул вилоятга марже ва шайхулислом йўсулук бўла келгандур, зикрлари мунда муқаррар келгусидур, кўрғон ичидаги беклар бу хабарни топиб, Хожа Муҳаммад Дарзийниким, Умаршайх мирзонинг бойруси ва бир қизининг аткаси эди, йибориб ул дағдағаларни буларнинг хотиридин рафъ қилиб, Намозгоҳға ёвуқ етган маҳалда мени олиб

ёнди. Келиб аркка тушдум. Хожа Мавлонойи қози ва беклар мешинг қошимда келиб, сўз ва кенгашни бир ерга қўюб, қўрғоннинг бурж ва борусининг забт ва рабтига машғул бўлдилар. Ҳасан Яъқуб ва Қосим қавчин ва яна баъзи бекларким Марғинон ва ул тарафларда илғор қуёб эдилар, бир-икки кундин сўнг келиб мулозамат қилиб, борча яқдил ва якжиҳат жид ва эҳтимом била қалъадорликқа машғул бўлдилар.

Султон Аҳмад мирзо Ҷратена ва Хўжанд ва Марғилонни олиб келиб, Андижоннинг тўрт йиғочида Қубога¹ тушти. Бу фурсатта Дарвеш Гов отлиқ Андижоннинг арбобидин номуносиб сўз айтқон учун ясоққа етти. Бу сиёсаттин тамом эл босилдилар.

Хожа қозини ва Узун Ҳасан Хожа Ҳусайинни элчиликка бу мазмун била йиборилдиким, бу вилоятта мулозимлардин бир кишини худ қўюлғусидур. Мен ҳам мулозим ва ҳам фарзанд, агар бу хизматни манга ухда қилсалар яхшироқ ва оқонроқ файсал топқусидур.

Султон Аҳмад мирзоким, камсухун ва фақир ва одми киши эди. Ҳар сўз-ун ва иш-куч бекларсиз қарор топмас эди, беклар бу сўзларга мултафит бўлмай, дурушт жавоблар айтиб, илгарига қўчтилар. Тенгри таолоким, ўз қудрати комиласи била ҳар ишимни ҳар маҳалда андоқким бояду шояд беминнати махлуқ рост келтирубдур, мунда ҳам неча ишни боис қилдиким, алар бу келмакдин ўсондилар, балки бу таважжухдин пушаймон бўлуб, бемурод ёндилар.

Бир буқим, Қубонинг ботқоқлик қора суйи бор, кўпригининг ўзга ердин кечиб бўлмас, қалин черик келиб кўприқда тикилиб, қалин от ва тева бу қора сувга йиқилиб зоеъ бўлди. Уч-тўрт йил мундин бурунроқ Чир суйининг гузарида улуғ шикаст топиб эдилар, бу воқеа андин ёд бериб, черик элига ваҳми қолиб бўлди.

Яна бир буқим, ул фурсатга андоқ от ўлати бўлдиким, тавила-тавила отлар йиқилиб ўла киришти.

Яна бир буқим, бизнинг сипохи ва раиятни андоқ яқдил ва якжиҳат топгиларким, то жон ва танларида рамак ва тавон бордур жон тортмоқдин қўймағайлар.

Бу жиҳатлардин зарурат бўлуб, Андижоннинг бир йиғочидин Дарвеш Муҳаммад тархонни йибордилар, ичкаридан Ҳасан Яъқуб Намозгоҳ навоҳисиди чиқиб кўрушуб, сулҳгуна қилиб ёндилар.

Хўжанд суйининг шимол жонибидинким, Султон Маҳмудхон мутаважжих эди, келиб Ахсини қободи, Жаҳонгир мирзо анда эди, беклардин Али Дарвешбек, Мирзоқули кўкалтош, Муҳаммад Боқирбек, Шайх Абдулло эшиқога Ахсида эдилар. Вайс Лоғарий, Мир Ғиёс тағойи ҳам анда эди. Беклардин таваҳхум қилиб Косонгаким, Вайс Лоғарийнинг вилояти эди, бордилар. Носир мирзога Вайс Лоғарий бек атка эди. Бу жиҳатдин Носир мирзо Косонда бўлур эди. Хон Ахси навоҳисига етганда бу беклар хонга кириб Косонни бердилар. Мир Ғиёс хон мулозаматида туруб, Вайс Ло-

ғарий Носир мирзони Султон Аҳмад мирзога олиб борди. Муҳаммад Мазид тархонга топшурдилар.

Хон Ахси ёвуғига келиб неча қатла уруш солди, ҳеч иш қила олмади. Ахсидаги беклар ва йигитлар яхши жонлар торттилар. Бу аснода Султон Маҳмудхонга ориза бўлди, уруш солиб ҳам ўсониб эди, ўз вилоятига мурожаат қилди.

Абобакр дуғлат Кошғарийким, ҳеч кимга бош индурмай, неча йил эдиким, Кошғар ва Хўтан ҳокими эди, ул дағи вилоят дағдағаси била Ўзганд ёвуғига келиб, қўрғон солиб, вилоятга бузуғдук қила киришти. Хожа қози ва жамиъ беклар таъйин¹ бўлдиким, бориб Кошғарийни дафъ қилғайлар, ёвуқ етган маҳалда Кошғарий кўрдиким, бу фавжнинг ҳарифи эмастур, Хожа қозини орага солиб, юз макр ва ҳийла била халос бўлди.

Мундоғ улуг вақос рўй берганда Умаршайх мирзодин қолган беклар ва йигитлар яхши қатланиб мардона жонлар торттилар. Ахсидин мирзонинг онаси Султонбегим ва Жаҳонгир мирзо ва аҳли ҳарам ва беклар Андижонга келдилар. Азо расмини бажо келтируб, ош ва таом фуқаро ва масокинга тортиди. Бу муҳимоттин фориг бўлгондин сўнг, черик ва вилоятнинг тартиб ва наски ва забт ва рабтига иштиғол кўрсатилди. Андижон ҳукмати ва эшик ихтиёри Ҳасан Яъқубга муқаррар бўлди. Ўш Қосим қавчинга қарор топти. Ахси ва Марғинон Узун Ҳасанга ва Али Дўст тағойига таъйин бўлди. Умаршайх мирзонинг ўзга беклари ва йигитларига ҳар қайсига фарохўр ҳоллари вилоят ва ер ва муча ва чарга ва важҳи истиқомат муқаррар ва муайян бўлди.

Чун Султон Аҳмад мирзо мурожаат қилди, икки-уч манзилдин сўнг миҷози эътидол наҳажидин мунҳариф бўлуб, муҳрик иситма тери бўлди. Ҷратена навоҳиси Оксугга етганда шаввол ойининг авоситида тарих секкиз юз тўқсон тўққузда кирқ тўрт ёшида олами фонийдан видоъ қилди.

В а л о д а т в а н а с а б и: валодати секкиз юз эллек бешда, Султон Абусаид мирзо тахт олгон йили эди. Султон Абусаид мирзонинг бори ўғлонларидин улуғи бу эди. Онаси Ҷрада Буға тархоннинг қизи Дарвеш Муҳаммад тархоннинг эгачиси эди. Мирзонинг эътиборлик хотуни эди.

Ш а к л в а ш а м о й и л и: баланд бўйлуқ, қунқор соқолик, қизил юзлуқ, танбал киши эрди. Соқоли энгакида эрди. Икки янгокида соқоли йўқ эди. Бисёр хушмуҳовара киши эрди. Дасторни ул замон дастури била чаҳорпеч чирмаб, алоқасини илгарак қошининг устига қўяр эди.

А х л о қ в а а т в о р и: ҳанафий мазҳаблик, покиза эътиқод киши эрди, беш вақт намозини бетарк ўтар эди. Шурб маҳалларида ҳам намози тарк бўлмас эди. Ҳазрати Хожа Убайдуллога иродати бор эди. Ҳазрати Хожа мураббий ва муқаввий эдилар. Бисёр муаддаб бор эди.² Алалхусус Хожа суҳбатиди, дерларким, ҳаргиз Хожа мажлисида тизи бир-бири тизига ёвут-

¹ Қ. б. — бекларга яқин бўлдиким.

² Л. б. бу жумла йўқ.

¹ Қубо — ҳозирги Қува.

каган эмастур. Бир навбат хазрати Хожа суҳбатида бар хилофи одат оёғини ёвуткаб ўлтурубтур. Мирзо кўпқондин сўнг хазрати Хожа буюрубтурларким, мирзо ўлтурғон ерни боққайлар: бир сўнгак бор экандур.

Ҳеч нимарса ўқуғон эмас эди, оми эди. Бовужудким шаҳрда улғайиб эди, турк ва содда эди. Табъдин баҳраси йўқ эди. Одил киши эди. Хазрати Хожанинг ҳам аёғлари арода эди. Аксар муҳиммот шаръ тарийқи била файсал топар эди. Аҳд ва қавлига рост ва дуруст эди. Ҳаргиз андин хилофе зоҳир бўлмади.

Шижоати бор эди. Агарчи ҳеч андоқ бўлмадиким, ўзининг илиги ишга етмиш бўлғай, вале дерларким, баъзи маъракаларда андин асари шижоат зоҳир бўлур экандур. Ўқни бисёр яхши отар эрди. Илбосунга ўқи ва тиргази аксар тегар эди. Қабақни майдоннинг ул боши, бу бошидин кириб аксар урар эрди. Охирлар танбал бўлғонларида қирғовул ва буданани биёзи била отиб кам ёзар эрди. Қушчи киши эрди, қуш ғалаба солур эди, яхши солур эди. Улуғбек мирзодин сўнг онча қушчи подшоҳ йўқ эди.

Асру кўп ҳаёси бор эрди. Дерларким, хилватларда маҳрам ва ичкиларидин ҳам оёғини ёпар экандур. Гоҳиким ичкулукка тушар эрди, йигирма-ўттиз кун паё-пай ичар эрди. Гоҳиким, чоғирдин чиқар эрди, яна йигирма-ўттиз кун ичмас эди. Бир ўлтурғон била мажлисда гоҳи бир кеча-кундуз ўлтурур эди, яхши ичар эди. Чоғир ичмас кунлари баситни гузаро еяр эрди. Табиатиға имсоқ голиб эди, камсухан ва одми киши эрди, ихтиёри беклари илгида эди.

М а с о ф л а р и: Тўрт масоф урушти. Аввал Шайх жамол аргуннинг иниси Неъмат аргун била, Зомин навоҳисидида Оқар тузида голиб бўлди. Яна бир марта Умаршайх мирзо бирла Хавоста ҳам голиб бўлди. Яна бир мартаба Тошканд навоҳисидида Чир суйининг ёқасидида султон Маҳмудхон била, агарчи масоф йўқ эди, мўғулнинг чопкунчиси бирин-икин черикнинг кейнидан келиб парталға илик кўйғон била, мунча қалин черик уруш йўқ, талош йўқ, бири-бириға боқмай бузулдилар. Кўпрак черик эли Чир суйида ғарқ бўлдилар. Яна бир мартаба Хайдар кўкалтош била Ёр яйлоқнинг навоҳисидида голиб бўлди.

В и л о ё т и: Самарқанд ва Бухоро эрдиким, отаси бериб эди. Шайх Жамолни Абдулқуддус ўлтургандин сўнг Тошканд ва Шоҳрухия ва Сайромни олиб эди, неча маҳал тасарруфида эди. Сўнгра Тошканд била Сайромни иниси Умаршайх мирзога бериб эди. Хўжанд ва Ўратепа ҳам неча маҳал Султон Аҳмад мирзода эди.

А в л о д и: Икки ўғли бўлуб эди, кичиклигида қолмади. Беш қизи бор эди, тўрти Қутуқбегимдин эди. Боридин улуғ Робиа Султонбегим эди, Қорақўзбегим дерлар эди. Султон Маҳмудхонға ўзи ҳаётида чиқариб эди. Хондин бир ўғли бўлуб эди, Бобохон отлик, хейли макбулғина ўғлон эди. Ўзбаклар хонни Хўжандта шахид қилғонда, ани ва андоқ неча норасидани зое қилдилар. Султон Маҳмудхоннинг воқеасидан сўнг Жонибек Султон олди.

Иккинчи қизи Солиҳа Султонбегим эди, Оқбегим дерлар эди. Султон Аҳмад мирзодин сўнгра Султон Маҳмуд мирзо тўйлар қилиб, улуғ ўғли Султон Масъуд мирзога олди. Сўнгра Шоҳбегим, Меҳр Нигорхоним била Кошғарға тушти. Учунчи қиз Ойиша Султонбегим эди. Беш ёшимда Самарқандға келганда манга кўлуб эдилар. Сўнгра қазоқликларда Хўжандқа келди, анда олиб эдим. Самарқандни иккинчи навбат олғонда биргина қизи бўлуб эди, неча кундин сўнг тенгри раҳматиға борди. Тошканд бузуғлугдин бурунроқ эгачисининг ангизи била мендин чиқти.

Тўртунчи қизи Султонбегим эди, Султон Али мирзо олиб эди, андин сўнг Темур Султон олиб эди, андин сўнгра Маҳди Султон олиб эди.

Боридин кичик қизи Маъсума Султонбегим эди. Онаси аргундин, Султон Аргуннинг биродарзодаси, Ҳабиба Султонбегим эди. Мен Хуросонға борғонда кўруб, хушлаб, тилаб, Қобулға келтурур олдим. Бир қиз бўлди. Ўшал фурсатта-ўқ «зоча» заҳмати била тенгри раҳматиға борди, қизиға онасининг отини-ўқ кўюлди.

Х а в о т и н в а с а р о р и: аввали, Султон Абусаид мирзо кўлғон Меҳр Нигорхоним эди. Юнусхоннинг улуғ қизи, менинг онамининг туққон эгачиси эди. Яна бир тархонлардин эди, Тархонбегим дерлар эди. Яна бир Қутуқбегим эди. Ушбу Тархонбегимнинг кўкалтоши эди, Султон Аҳмад мирзо ошиқликлар била олиб эди, асру кўп суюклик эди ва кўп мусаллит эди. Чоғир ичар эди. Анинг тириклигида Султон Аҳмад мирзо ўзга ҳарамға бормас эди. Охир ўлтурди ва бадномлигининг халос бўлди. Яна бир Хонзодабегим эди, Тирмиз хонзодаларидин эди. Мен Самарқандға беш ёшимда Султон Аҳмад мирзо қошиға келган фурсатда олиб эди. Хануз юз ёпуғи бор эди. Туркона расм била манга буюрдилар, мен юзини очтим. Яна бир Аҳмад Хожибекнинг қиз набираси эди, Латифбегим отлик, Мирзодин сўнг Ҳамза Султон олиб эди, Ҳамза Султондин уч ўғли бўлуб эди. Мен Ҳамза Султон ва Темур Султон бошлиқ султонларни босиб, Ҳисорни олғонда, бу султонзодалар ва яна неча султонзодалар тушуб эди, борини озод қилдим. Яна бир Ҳабиба Султонбегим эди. Султон Аргуннинг биродарзодаси эди.

У м а р о с и: Жонибек дўлдой эди, Султон Малик Кошғарийнинг иниси эди. Султон Абусаид мирзо Самарқанд ҳукуматини ва Султон Аҳмад мирзо ўз эшигининг ихтиёрини мунга бериб эди, мунини эшик оқо қилиб эди. Ғариб ахлоқ ва атворлик қиши экандур. Андин ғариб нималар хейли ривоят қилурлар. Ул жумладин бири будурким. Самарқанд ҳокими экан фурсатлар ўзбакдин элчи келур, ўзбак улусида бу элчи зўрға машҳур экандур. Ўзбак зўр кишини бўқа дер эмиш. Жонибек дерким: Бўкамусен? Бўқа бўлсанг, кел курашалинг.

Бу элчи ҳар неча музояқа қилур, қўймас, курашурлар. Жонибек йиқар. Мардона киши эрди.

Яна бир Аҳмад Хожибек эди. Султон Малик Кошғарийнинг ўғли эди. Ҳирий ҳукуматини Султон Абусаид мирзо неча маҳал мунга бериб эди. Обоғаси Жонибек ўлгандин сўнг анинг муча-

сини бериб, Самарқандга йиборди. Хуштабъ ва мардона киши эди. «Вафой» тахаллус қилур эди. Соҳиби девон эрди, шеъри ямон эмас эди, бу байт анингдурким:

Мастам, эй мухтасиб, имрӯз зи ман даст бидор,
Ихтисобам бикун он рӯз ки ёби хушёр¹.

Мир Алишер Навоий Ҳирийдин Самарқандга келган фурсатлар Аҳмад Ҳожибек била бўлур эди. Султон Хусайн мирзо подшоҳ бўлгондин сўнгра Ҳирийга келди. Асру улуг риоят топди. Аҳмад Ҳожибек яхши тўпчоқлар сахлаб, яхши минар эди. Бу тўпчоқлар аксар хоназоди эди. Агарчи мардона киши эди. Иш-кучини навкар-савдари сару сомон қилур эди. Бойсунғур мирзо Султон Али Мирзо била Бухорода урушуб мағлуб бўлгонда иликка тушти. Дарвеш Муҳаммад тархоннинг қонининг тухмати била беиззатона ўлтурдилар.

Яна бир Дарвеш Муҳаммад тархон эди. Ўрда Бўга тархоннинг ўғли, Султон Аҳмад мирзо, Султон Маҳмуд мирзонинг туқгон, тағойиси эди. Мирзо қошида борча беклардин улугроқ ва мўътабарроқ бу эди. Мусулмон ва одми ва дарвешваш киши эди. Ҳамиша «мусхаф китобат қилур эди».² Шатранжни бисёр ўйнар эди, яхши ўйнар эди. Қуш илмини хўб билур эди, қушни хўб солур эди. Охир Бойсунғур мирзо била Султон Али мирзонинг ғавғосида улуглуқ замонида бадномлик била ўлди.

Яна бир Абдулали тархон эди. Дарвеш Муҳаммад тархонга ёвуқ урук бўлур эди. Синглиси ҳам мунда эди, Боқи тархоннинг онаси бўлғай. Агарчи Дарвеш Муҳаммад тархон тўра ва муча била мундин улуг эди, вале бу фиръавн ани кўзга илмас эди. Бухоро ҳукумати неча йил мунда эди, навқари уч мингга етиб эди, навқарни яхши шафқат била сахлар эди. Бахшиш ва нурсиш ва девон ва дастгоҳ ва шилон ва мажлиси подшоҳона эди. Зобит ва золим ва фосиқ ва мудаммеъ киши эди. Шайбонийхон гарчи навқари эмас эди, вале неча маҳал мунинг била бўлур эди. Кичик кирим султонлар худ аксар навқари бўлуб эдилар, Шайбонийхоннинг мунча тараққий топмоғига ва мунча қадим хонаводалар бузулмағига Абдулали тархон сабаб бўлди.

Яна бир Сайид Юсуф ўғлоқчи эди. Улуг отаси мўғулдин келган экандур. Отасини Улуғбек мирзо риоят қилиб эди. Раъй ва тадбири хейли яхши эди. Мардоналиғи ҳам бор эди. Қўбузни яхши чолур эди.

Мен аввал Кобулга келганда менинг қошимда эди, улуг риоят қилиб эдим, филвоқе риоят арзандаси ҳам бор эди. Аввалги йил Ҳиндустон азимати била черик отлонғонда Сайид Юсуфбекни Кобулда қўюб эдим. Ўшул фурсатга тенгри раҳматиға борди.

¹ Эй мухтасиб, мастман, бугун мендан қўлингни торт, қачонки хушёр топсанг, ўша куни лекшир.

² Қ. б.— мусхаф ва китоб муталаа қилур эди.

Яна бир Дарвешбек эди. Темурбек риоят қилгон Эгу Темурбекнинг наслидин эди. Ҳазрати Хожаға иродати бор эди. Муסיқий илмидин бохабар эди, соз ҳам чолур эди. Табъи назми бор эди. Султон Аҳмад мирзо Чир суйи ёқасида шикаст топқанда Чир суйиға борди.

Яна бир Муҳаммад Мазид тархон эди, Дарвеш Муҳаммад тархоннинг туқгон иниси эди. Неча йил Туркистон ҳокими эди. Шайбонийхон Туркистонни мундин олди. Раъй ва тадбири яхши эди. Бебок ва фосиқ эди. Самарқандни иккинчи навбат ва учунчи навбат олгонда менинг қошимға келиб эди. Мен дағи яхши риоят қилиб эдим. Қўли Малик урушида ўлди.

Яна бир Боқи тархон эди. Абдулали тархоннинг ўғли ва Султон Аҳмад мирзонинг амакизодаси эди. Отасидин сўнгра Бухорони мунга бериб эдилар. Султонали мирзо замонида қўп улғайиб эди, навқари беш-олти мингга етиб эди. Султонали мирзоға хейли мутеъ ва мунқод эмас эди. Шайбонийхон била қалъаи Дабу-сида урушуб бостурди. Ўшул босқон била Шайбонийхон бориб Бухорони олди. Қушқа қўп майли бор эди. Дерларким, етти юз қуши бор экандур. Андоқ ахлоқ ва атвори йўқ эдиким, деса бўлғай. Мирзодалиқта ва давлатта улғайиб эди. Отаси Шайбонийхонға яхшиликлар қилгон жиҳатидан Шайбонийхон қошиға борди. Ул ноҳақшуноси бемурувват ул яхшиликларнинг муқобаласида ҳеч навъ риоят ва шафқат қилмади. Хорлиқ ва зорлиқ била Аҳси вилоятида оламдин борди.

Яна бир Султон Хусайн арғун эди. Неча маҳал Қорақўл ҳукумати анда учун, Султон Хусайн Қорақўлийға машхур эди. Раъй ва тадбири хейли яхши эди. Менинг қошимда ҳам хейли бўлур эди.

Яна бир Қули Муҳаммад Буғдо¹ эди, қавчин эди. Мардоналиғи ҳам бор экандур.

Яна бир Абулқарим ашрит эди, уйғур эди. Султон Аҳмад мирзо қошида эшикоға эди. Сахий ва мардона киши эди.

Султон Аҳмад мирзо воқеасидин сўнг беклар иттифоқ қилиб тоғ йўли била Султон Маҳмуд мирзоға киши чоштуруб тиладилар. Султон Абусаид мирзонинг отаси Минучеҳр мирзонинг ўғли Малик Муҳаммад мирзо салтанат дағдағаси била бир неча лаванд ва авбошни ўзига қўшуб ўрдудин айрилди. Самарқандга келиб ҳеч иш ҳам қила олмади. Ўзининг ва яна бирнеча бегуноҳ подшоҳзодаларнинг ўлмакига сабаб бўлди.

Султон Маҳмуд мирзоға бу хабар етгач-ўқ бетавақуф Самарқандга келиб, беаҳмад ва бемашакқат тахтқа ўлтурди. Султон Маҳмуд мирзонинг неча ишларидин вазий ва шариф ва сипоҳи ва райят мутанаффир ва гуризон бўлдилар.

Аввал буқим, мазкур бўлгон Малик Муҳаммад мирзониқим, обоғасининг ўғли ва ўзининг куёви эди, яна тўрт мирзони Қўк саройға чиқариб эди, иккисини қўюб, Малик Муҳаммад мирзони ва яна бир мирзони шаҳид қилди. Буларнинг баъзисиға худ

¹ Қ. б.— Қул Муҳаммад Бағдодий.

подшоҳлик ҳам тегмас эди. Бу дағдағалари ҳам асло йўқ эди. Агарчи Малик Муҳаммад мирзода андак гуноҳе бор эди, яна бирнинг ҳеч гуноҳи йўқ эди.

Яна бир буким агарчи забт ва тузуки хейли яхши эди, девон шиор эрди. Сиёқ илмини билур эди, вале таъби зулм ва фисққа мойил эди. Самарқандга киргач, ўзгача тартиб ва насақ ва харж ва таҳмил бунёд қила бошлади.

Ҳазрати Хожа Убайдуллонинг мутааллиқлариғаким, бурун харж ва таҳмилларда кўп фақир ва мискин аларнинг ҳимояти била зулм ва тааддидин ҳалос бўлурлар эди, не жой улким, аларға мундоқ таклифлар бўлғай, кўп таадди ва ташаддуд қила бошлади. Балки бу таадди ва ташаддуд Хожанинг авлодиға дағи сироят қилди.

Яна бир буким, ўзиким нечук золим ва фосиқ эди, бек ва бекча ва навкар ва савдари тамом золим ва фосиқ эдиларким, Ҳисор эди, алаҳусус, Хисравшоҳға тааллуқ эл ҳамиша шурб ва зиноға машғул эдилар. Бу мартабадаким, Хисравшоҳнинг навкарларидин биров бир кишининг хотунини тортиб элтар, бу хотуннинг эри Хисравшоҳға келиб додхоҳлик қилур, жавоб берурким, неча йил сенинг била эди, неча кун анинг била бўлсун.

Яна бир буким, шаҳри ва бозори, балки турк ва сипоҳининг амрад ўғлонлари чухра қилур кўркунчидин уйдин чиқмас эдилар.

Самарқанд аҳликим, йигирма-йигирма беш йил Султон Аҳмад мирзонинг замонида рафоҳият ва фароғат била ўтқариб эдилар, аксар муомала ҳазрати Хожа жиҳагидин адл ва шаръ тарийқи била эди. Бу навъ зулм ва фисқдин бажону дил озурда ва ранжида бўлдилар. Вазеъ ва шариф, фақир ва мискин нафрин ва дуойи бадиға оғиз очиб, қўл кўтардилар.

Ҳазар кун зи дарди дарунҳои реш,
Ки реши дарун оқибат сар кўнад,
Баҳам бар мазан то тавони диле,
Ки оҳе жаҳоне баҳам барзаад¹.

Ложарам зулм ва фисқнинг шоматидан Самарқандта беш-олти ой беш² ҳукумат қилмади.

¹ Ички яралар дардидан ҳазар қил! Чунки ички яра ахир юзага чиқади. Қўлдан келганича ҳеч бир дилга озор берма! Дилдан чиққан бир оҳ бир жаҳонни барбод қилади.

² Беш — ортик.

ВАҚОЕИ САНАИ ТИСЪА МИА¹

Манга Султон Маҳмуд мирзодин Абдулқуддусбек отлиқ элчи келди. Улуғ ўғли Султон Масъуд мирзоға отаси Султон Аҳмад мирзонинг Оқбегим отлиқ иккинчи қизини тўй ва ойин била олғон. Сочиқни келтурди: олгундин ва кумушдин бодомлар ва писталар қилиб эдилар.

Бу келган элчининг Ҳасан Яъқубқа уруклуғи бор экандур. Ҳасан Яъқубни ваъдалар била мирзоға боқтурғали келган экандур. Нарм жавоб айтиб, балки ул сари бўлғондек қилиб элчига рухсат берди. Беш-олти ойдин сўнг Ҳасан Яъқубнинг миждози мунхариф бўлиб, менинг ёвуғимдағи киши-қаро била ямон маош қила киришти. Ишни мунга еткурдиким, манга рухсат бериб, Жаҳонгир мирзони подшоҳ қилғай. Ҳасан Яъқубнинг ихтилотии сойир умаро ва сипоҳи била дағи яхши эмас эди. Анинг бу фикридин бори эл воқиф бўлуб эдилар. Хожа қози ва Қосим қавчин ва Али Дўст тағойи ва Узуи Ҳасан ва яна баъзи давлатхоҳлар менинг улуғ онам Эсан Давлатбегимнинг қошида йиғилиб сўзни бу ерга қўйдиларким, Ҳасан Яъқубни маъзул қилиб, фитнасиға таскин берилғай. Хотунлар орасида раъй ва тадбирда менинг улуғ онам Эсан Давлатбегимча кам бўлғай эди, бисёр оқила ва мудаббира эди. Кўпроқ иш-куч аларнинг машварати била бўлур эди.

Ҳасан Яъқуб аркта эди. Менинг онам ва улуғ онам — Эсан Давлатбегим тош кўрғонда чақарда² эдилар.

Бу азимат била отланиб аркка мутаважжих бўлдум. Ҳасан Яъқуб қушқа отлонғон экандур. Хабар топиб ўшандин-ўқ Самарқанд сари мутаважжих бўлди. Анинг била бор киши, бор бекларни туттурулди. Тутулғон беклар Муҳаммад Боқирбек эди, Султон Маҳмуд дўлдой Султон Муҳаммад дўлдойнинг отаси эди. Яна баъзилар ҳам бор эди. Баъзисиға Самарқанд сари рухсат берилди. Эшик ихтиёри ва Андижон ҳукумати Қосим қавчинға қарор топти.

Ҳасан Яъқубким, Самарқанд азимати била Кандибодомғача бориб эди, неча кундин сўнг фосид андиша била Аҳси азимати қилиб, Хўқон ўрчин навосиға келди. Хабар топиб баъзи беклар била йигитларни анинг устиға йиборилди. Илғор беклари ўзлари-

¹ Тўққиз юзинчи (1494—1495) — йил воқеалари.

² Қ. б. — чиқарда.

дин илгаррак бир пора йигитларни қорөвул йибордилар. Хасан Яъқуб хабар топиб, кеча бида бу қорөвул айирғон йигитларнинг устига юруб, ўй мунгузи қобсоб¹ шиба қўярлар. Қоронғи кечада ўз элининг ўқи-ўқ Хасан Яъқубнинг қочорига тегиб, қочоридин бурунроқ ўз амалига гирифтор бўлди.

Чу бад карди, мабош эмин зи офот,
Ки вожиб шуд табиатро мукофот².

Ушбу йил шубҳалик таомдин пархиз қила бошладим. Пичок ва қошиқ ва дастурхонгача эҳтиёт қилур эдим. Таҳажжуд ҳам камроқ тарк бўлур эди.

Рабиулохир ойида Султон Маҳмуд мирзога қавиуй ориза юзла-ниб, олти кунда оламдин кечти. Қирк уч ёшар эди.

В а л о д а т в а н а с а б и: секкиз юз эллик етгида эди. Абу-саид мирзонинг учунчи ўғли эди. Султон Аҳмад мирзо бида бир туққон эди.

Ш а к л в а ш а м о й и л и: паст бўйлуқ, суюқ³ соқоллик, тан-бал, синчисизроқ⁴ киши эди.

А х л о қ в а а т в о р и: яхши эди. Намозни тарк қилмас эди. Тузуки ва забти бисёр яхши эди. Сиёқ илмини хўб билур эди. Вило-ётдин бир дирам ва бир динор анинг бевуқуфи харж бўлмас эди. Навкарининг улүфаси асло мункасир бўлмас эди. Мажлис ва бах-шиш ва шилон ва девони бисёр яхши эди. Барчаси қоида ва тузуки бида эди. Бир навъ тартиб ва насақиким қўюб эди, сипоҳи ва раият асло андин тажовуз қила олмас эди. Бурун қушқа хейли қотроп экандур. Сўнгралар баҳлум овни қалин овлар эди.

Зулм ва фискақа кўп машғул эди. Муттасил чоғир ичар эди. Чухра қалин сахлар эди. Қаламравида чиройлик амрад ўғлон бўлса, хар навъ бида келтуруб чухра қилур эди. Бекларнинг ўғлонларини, балки кўкалтошларини чухра қилиб эди, балки ўзининг кўкалтоши-дин туққонга доғи бу хизматни буюруб эрди. Бу шум феъл анинг замонида андоқ шобе эдиким, чухрасиз киши асло йўқ эди. Чухра сахламоқлиғни ҳунар билурлар эрди. Чухра сахламоқлиғни айб қилурлар эди. Зулм ва фискақанинг шоматидин ўғлонлари тамом жувонмарг бўлдилар.

Таъби назми бор эди, девон тартиб қилиб эди, вале шеъри бисёр суст ва бемаза эди. Андоқ шеър айтқондин айтмоғон яхшироқдур.

Бад эътиқод киши эди. Ҳазрати Хожа Убайдуллоға истихфоз қилур эди. Юраксиз киши эди. Ҳаёси камроқ эди. Бир неча масҳара ва бебок теграсида бор эди. Девон бошида ва халойиқ қошида зишт ва шанъ харакатлар қилурлар эди. Бадкалом эди. Сўзини филхол англаб бўлмас эди.

М а с о ф л а р и: икки қатла масоф урушти. Ҳар икки қатла

¹ Л. б. — қобоб. قباب

² Ёмонлик қилганидан кейин офатлардан эмин бўлма, чунки табиатнинг берадиган жазоси аниқдир.

³ Қ. б. — бурма. برمه

⁴ Қ. б. — сухансизроқ.

Султон Ҳусайн мирзо бида, бир мартаба Астарободта мағлуб бўлди. Яна бир қатла Андихуд навоҳисида Чакман деган ерда ҳам мағлуб бўлди. Икки қатла Бадахшоннинг жануб жониби Кофиристонга бориб газот қилди. Бу жиҳатдин фароминининг тўғросида Султон Маҳмуд ғозий битирлар эди.

В и л о ё т и: Султон Абусаид мирзо Астарободни бериб эди, Ироқ воқеасида Хуросонга келди. Ул фурсат Қанбар Алибек Ҳисор ҳокими Султон Абусаид мирзонинг ҳукми бида Ҳиндустон черикини чериклаб, Ироққа мирзонинг сўнгича борадур эди, Хуросонга етиб эди, Султон Маҳмуд мирзога мулҳақ бўлди. Султон Ҳусайн мирзонинг овозасини эшитгач, Хуросон эли хужум қилиб, Султон Маҳмуд мирзони Хуросондин чиқордилар. Самарқандга Султон Аҳмад мирзонинг қошига келди. Неча ойдин сўнг Аҳмад Муштоқ бошлиқ Сайид Бадр ва Ҳисравшоҳ ва яна баъзи йигитлар Султон Маҳмуд мирзони олиб қочиб, Ҳисорга Қанбар Алибек қошига келдилар. Андин бери Қаҳқа бида Кўҳтан тоғининг жануб тарафидаги вилоёт, мисли: Тирмиз ва Чағониён ва Ҳисор ва Хатлон ва Қундуз ва Бадахшон Ҳиндукуш тоғигача Султон Маҳмуд мирзонинг тасарруфида эди. Оғаси Султон Аҳмад мирзо ўлгандин сўнг анинг вилоёти дағи мунинг тасарруфида бўлди.

А в л о д и: беш ўғул, ўн бир қиз эди. Бори ўғлонларидин улүф Султон Масъуд мирзо эди. Онаси Мир Бузург Тирмизийнинг қизи эди.

Яна бир ўғул Бойсунғур мирзо эди. Онаси Пашабегим эди.

Яна бир ўғул Султон Али мирзо эди. Онаси Зухрабеги оға эди, ўзбак эди, ғума эди.

Яна бир ўғул Султон Ҳусайн мирзо эди. Онаси Хонзодабегим, Мир Бузургнинг набираси эди, Мирзо ҳаётида ўн уч ёшида тенгри раҳматига борди.

Яна бир ўғул Султон Вайс мирзо эди. Онаси Юнусхоннинг қизи, менинг онамнинг сингили Султон Нигорхоним эди. Бу тўрт мирзонинг ҳолоти бу тарихда йил вақеида мазкур бўлғусидур.

Уч қиз Бойсунғур мирзо бида бир туққон эди. Улуғроғини Султон Маҳмуд мирзо обағаси Минучеҳр мирзонинг ўғли Малик Муҳаммад мирзога чиқариб эди.

Яна беш қиз Мир Бузургнинг набираси Хонзодабегимдин эди. Улуғини Султон Маҳмуд мирзодин сўнгра Абобақр Кошғарийга бердилар. Иккинчи қиз, Бикабегим эди, Султон Ҳусайн мирзо Ҳисорни муҳосара қилгонда Ҳайдар мирзо отлик ўғлигаким, Султон Абусаид мирзонинг қизи Поянда Султонбегимдин туққондур, олиб ярашиб, Ҳисорнинг устидин қўпти. Учунчи қиз Оқбегим эди. Тўртунчи қизи Ойбегим эди. Султон Ҳусайн мирзо Қундуз устига келганда Умаршайх мирзо ўғли Жаҳонгир мирзони Андижон черики бида кўмак йиборганда Жаҳонгир мирзога номзад бўлуб эди. Тарих тўққуз юз ўнда Аму дарёси ёқасида Боқи Чағониёний манга келиб мулозамат қилди. Бу бегимлар оналари билан Тирмизта эдилар.

¹ Л. б. да йўқ.

Булар ҳам Боқи Чағониёнийнинг кўчи била келиб қўшулдилар. Коҳмардқа келганда Жаҳонгир мирзо олди. Биргина қизи бўлди. Бу тарихда улуғ онаси Хонзодабегим била Бадахшон вилоятидадур. Бешинчи қиз Зайнаб Султонбегим эди. Кобулни олгонда онам Қутлуқ Нигорхонимнинг саъйи била олдим, хейли созворлик бўлмади. Икки-уч йилдин сўнг обила заҳмати била оламдин борди. Яна бир қиз Махдума Султонбегим эди. Султон Али мирзонинг бир туққон эгачисидур. Ҳоло Бадахшон вилоятидадур. Ва яна икки қиз ғунчачидин бўлуб эди. Бирининг оти Ражаб Султон, яна бирининг оти Муҳиб Султондур.

Хавотин ва сарори: улуғ хотуни Мир Бузург Тирмийнинг қизи Хонзодабегим эди. Мирзо бисёр севар эди. Султон Масъуд мирзонинг онаси эди. Ул ўлганда мирзо бисёр қаттиқ таъзият тутқондур. Андин сўнг Мир Бузургнинг набираси бу Хонзодабегимнинг биродарзадасини олди. Ани ҳам Хонзодабегим дерлар эди. Беш қиз ва бир ўғулнинг онаси эди.

Яна бир Пашабегим эди. Қорақўйлуқ Баҳорлу аймағи туркман бекларидин Али Шукрбекнинг¹ қизи эди. Жаҳоншоҳ мирхо Бороний ва Ироқни бу Жаҳоншоҳ авлодидин Оққўйлуқ Узун Ҳасан олгонда Али Шукрбекнинг² ўғлонлари тўрт-беш минг уйлуқ қорақўйлуқ туркманлар била Султон Абусаид мирзо мулозаматиға келиб эдилар. Султон Абусаид мирзо шикаст топқонда бу вилоятларға туштиллар. Султон Маҳмуд мирзо Самарқанддин Ҳисор келганда Султон Маҳмуд мирзо мулозаматиға келдилар. Бу Пашабегимни мирзо ул маҳалда олиб эди. Бир ўғул, уч қизнинг онаси эди. Яна бир Султон Нигорхоним эди. Насаби хонлар вақоеида машруҳ мазкур бўлубтур.

Ғума ва ғунчачиси хейли бор эди. Муътабар ғумаси Зухрабеги оға эди. Ўзбакдин эди. Султон Абусаид мирзонинг тириклигида йигитлигида олиб эди³. Бир ўғул, бир қизнинг онаси эди ва ғунчачи хейли бор эди. Иккисидин икки қиз бўлур эдиким, мазкур бўлди.

Умароси: Хисравшоҳ эди. Туркистонлик қипчоқдиндур. Кичиклигида тархон бекларига ёвуқ хизмат қилур эди. Балки андин сўнг Мазидбек арғунға навкар бўлди. Филжумла риоят қилиб эди. Ироқ бузуғлуғида Султон Маҳмуд мирзоға қўшулуб, йўлда келурда шойиста хизматлар қилгон учун Султон Маҳмуд мирзо риоят қилиб эди. Сўнгралар асру кўп улғайиб эди. Султон Маҳмуд мирзонинг замонида-ўқ навқари беш-олти мингга етиб эди. Аму дарёсидин Ҳиндукуш тоғиғача вилоёт ғайри Бадахшон, тамом мунга тааллуқ эди. Дарбаст ер эди. Шилони ва саховати яхши эди. Бовужуди турклуқ маҳкам пайдоқунанда эди. Нечукким пайдо қилур эди, яхши ҳам харж қилур эди.

Султон Маҳмуд мирзодин сўнг ўғлонларининг замонида худ асру кўп улғойиб эди. Навқари йигирма мингга ёвушуб эди.

Агарчи намоз қилур эди ва таомда парҳиз қилур эди, вале тийра ва фосиқ эди, гавдан ва бефаҳм ва бевафо ва ҳаромнамак киши эди. Беш кун ўтар дунё учун бир ўзи ўстургон валинеъматзадасини кўр қилди. Яна бирини ўлтурди. Тенгри қошида осий ва халқ олдида мардуд бўлубдур. Домани қиёматгача лаънат ва нафрин сазовори бўлди. Бу ўтар дунё учун мундоқ ямон ишлар қилди. Мундоқ бисёр маъмур вилоят ва мунча қалин яроқлик навқар била бир мокиён била ҳам тутушмади. Бу тарихда зикри келгусидур.

Яна бир Муҳаммад Элчи бўға эди. Қавчин эди. Балх эшигида ҳазора¹ урушида Султон Абусаид мирзо олдида даъво била мушт теғурубдур. Мардона киши эди. Мирзоға доим мулозамат қилур эди. Мирзо раъйи била амал қилур эди. Султон Ҳусайн мирзо Қундузни қобогонда Хисравшоҳнинг таассубиға оз киши била яроқсиз беҳисоб шабихун келди. Иш ҳам қила олмади. Андоқ қалин черикка не иш қила олғай эди. Сўнгиғича қовғунчи борди, ўзин дарёға солди, ғарк бўлди.

Яна бир Айюб эди. Султон Абусаид мирзо қошида Хуросон чухраси чаргасида хизмат қилур эди. Мардона киши эди. Бойсунғур мирзонинг бек атқаси эди. Емак ва киймағи сирфа била эди. Ҳаззол ва ҳарроф эди. Султон Маҳмуд мирзо беҳаё, деб хитоб қилур экандур.

Яна бир Вали эди. Хисравшоҳнинг туққан иниси эди. Навқарини яхши саҳлар эди. Султон Масъуд мирзонинг кўзига мил тортмоғиға ва Бойсунғур мирзонинг ўлтурмакиға боис ул эди. Жамий элни ғийбат қилур эди. Бадзабон ва фаҳшгўй ва худписанд ва тийра мағз мардак эди. Ўзидин ўзга ҳеч кишини ҳеч ишта писанд тутмас эди. Қундуз вилоятидин келганда ва Душий навоҳисида Хисравшоҳни навқар, савдаридин айриб руҳсат берган фурсатта ул доғи ўзбакнинг кўркунчидин Андароб ва Серобқа² келиб эди. Ул навоҳидағи аймақларни босиб тадаб, бизни деб Кобулға келдилар. Вали Муҳаммад Шайбонийхон қошиға борди. Самарқанд шаҳрида бўйниға урдурди.

Яна бир Шайх Абдулло барлос эди. Шоҳ Султон Муҳаммаднинг бир қизи мунда эдиким, Абобакр мирзо била Султон Маҳмудхоннинг холаси бўлғай. Тўнни сириқ ва тор кияр эди. Одми ва асил киши эди.

Яна бир Маҳмуд барлос эди. Навандоқлик барлослардиндур. Султон Абусаид мирзо қошида ҳам бек эди. Султон Абусаид мирзоға Ироқ вилояти мусаххар бўлгонда Кирмонни Маҳмуд барлосға бериб эди. Абобакр мирзоға Мазидбек арғун ва қорақўйлуқ³ туркман беклари қўшулуб, Султон Маҳмуд мирзонинг устиға Ҳисорда келганда Султон Маҳмуд мирзо оғосиға Самарқандға борди. Маҳмуд барлос Ҳисорни бермай, яхши саҳлади. Шоир эди, девон тартиб қилиб эди.

^{1 2} Қ. б. — Алишербекнинг.

³ Л. б. да йўқ.

¹ Л. б. — Ҳазораспий.

² Қ. б. — Сароб (سراب).

³ Қ. б. — ва қорачуй қорақўйлик.

Султон Маҳмуд мирзонинг фавтидин сўнгра Хисравшоҳ бу воқеани элдин яшуруб хазинаға дастандозлик қилди. Мундоқ хабар печук яшурун қолур¹, филхол бори шаҳр элига бу хабар ёйилди. Самарқанд аҳлиға ул кун бир улуг ийд эди. Сипохи ва райят Хисравшоҳнинг устига ҳужум қилмоқ мақомида бўлдилар. Аҳмад Хожирхон беклари, гавғони босиб, Хисравшоҳни чиқариб Хисор узатдилар. Султон Маҳмуд мирзо ҳаётида улуг ўғли Султон Масъуд мирзоға Хисорни бериб, Бойсунғур мирзоға Бухорони бериб, ўғлонлариға руҳсат бериб эди. Бу воқеада ҳеч қайси ҳозир эмас эди. Хисравшоҳни чиқорғондин сўнг Самарқанд ва Хисор беклари иттифоқ била Бухороға Бойсунғур мирзоға киши йибориб ва келтируб, Самарқанд тахтиға ўлтурғуздилар. Бойсунғур мирзо подшоҳ бўлғонда ўн секкиз яшар эди.

Ўшал фурсатта Султон Маҳмудхон Султон Жунайид барлоснинг ва Самарқанднинг баъзи ақобирининг сўзи била Самарқанд доияси била черик тортиб, Канбой навоҳисига келди. Самарқанддин ҳам Бойсунғур мирзо қалин ва кўчум ва яроғлик черик билан чиқиб, Канбой навоҳисиди масоф уруштилари. Ҳайдар кўкалтошким муғул черикнинг рукни аъзами эди, ировул эди, тамом отин ташуб, шибя кўймоққа машғул бўлди. Қалин отлик² таассублук Самарқанд ва Хисор йигитлари от солғон била Ҳайдарбек бошлиқ тушганлар тамом от оёғининг остиға-ўқ қолдилар. Муни олдурғон била уруша ҳам олмадилар, бостурдилар. Қалин мўғул кишиси қирилди. Бойсунғур мирзо ўз олида ҳам қалин кишининг бўйинини урдурбдур.³

Андоқким, ўлукнинг касратидин уч ерда хиргоҳни буюткабдурлар.

Бу фурсатта Иброҳим соруки, минглиг элидин эди, отамнинг⁴ олида кичикдин хизматлар қилиб, беклик мартабасига етиб эди, бир жарима жиҳатидин сўнгралар мардуд эди. Исфара кўрғонига кириб Бойсунғур мирзонинг отиға хутба ўқуб, муҳолафат мақомида бўлди.

Шаъбон ойи Иброҳим сорунинг фитнасининг дафъиға азимат қилиб черик отланилди. Ушбу ойнинг оёғида Исфарани қабаб туштук. Ул куни йигитлар шўхлуқ қилиб, етган била-ўқ кўрғонининг тошида янги том кўпориб, соладурғон кўрғонни олдилар. Сайид Қосим эшик оқа бу кун борчадин яхшироқ юруб, ўзуб қилич тегурди. Султон Аҳмад Танбал ҳам қилич тегурди. Муҳаммад Дўст тағойи ҳам қилич тегурди, вале баҳодур улушини Сайид Қосим олди. Баҳодурлуқ улуши мўғулда қадимий расмдур. Ҳар тўй ва ош бўл-

ғонда¹ ҳар қимки элдин ўзуб қилич тегурғон бўлса, ул улушни ул олур. Шоҳрухияда бориб тағойим Султон Маҳмудхонни кўрукона баҳодурлуқ улушни Сайид Қосим олди. Аввалги кун урушда Худойберди аткамга тахш ўқи тегиб ўлди. Чун яроқсиз² уруш солилиб эди, баъзи йигит-яланг зоёе бўлуб, хейли киши яралик бўлди. Иброҳим сорунинг қошида тахшандоз бор эди, бисёр яхши отар эди. Ўнча тахшандоз кўрулмайдур эрди. Аксар элни ул яралик қилди. Кўрғон фатҳидин сўнг менинг қошимда бўлур эрди.³ Мухосара мумтад бўлди. Буюрилдиким, икки-уч ерда серқўблар ясаб, нақблар солғайлар. Қалъагирлик асбобиға бажид машғул бўлғайлар. Мухосара имтидоди кирқ кунга тортти.

Охир Иброҳим сору ожиз бўлуб, Хожа Мавлоноий қозининг тавассути била қуллукни ихтиёр қилиб, шаввол ойида қилич, соғдоғини⁴ бўйниға осиб келиб, мулозамат қилиб, кўрғонни топшурди.

Хўжанд ҳам муддати мадид эдиким, Умаршайх мирзо девониға тааллуқ эди, бу фатаратга ул сарқорда футур бўлғон учун Султон Аҳмад мирзоға боқиб эрди. Чун мунча тақриб бўлди, анинг устиға ҳам борилди. Хўжанд ичиди Амир Мўғулнинг отаси Абдулвахҳоб шифовул эрди, мен етгач-ўқ кўрғонни бемузояқа топшурди.

Бу фурсатда Султон Маҳмудхон Шоҳрухияға келиб эди. Мундин бурунроқ Султон Аҳмад мирзо Андижон навоҳисига келганда хон ҳам келиб, Ахсини қабаб эди. Нечукким, мазкур бўлди, хотирға еттиким, ора мунча ёвуқ бўлғонда хон чун ота оғадурлар, бориб

¹ Элдан ўзиб чиққан кишиға баҳодирлик унвони тўй ва ош бўлганда берилади, дейишини уруш, маъракада берилади деб тушуниш керак.

² Яроқсиз — бутунлай қуролсиз эмас, балки ўқ, қилич ўтмайдинган махсус кийим (жиба)сиз демақдир.

³ «Андоқким ўлукнинг касратидин уч ерда хиргоҳни буюткабдурлар» деган жумладан бошлаб то шу ергача бўлган қисми Қозон босмасида форсча берилган. Биз тубанда шунинг таржимасини берамизким, ҳар иккала текст орасида оз бўлсада, фарқ бордир. Форсча текстнинг тушиб қолган жойлари ҳам бор. Шундай жойларга нуқталар қўйилган, таржимада ҳам бу ҳол сақланди.

«Ўлукларнинг кўплигидан чодирни тўрт ерга кўчирдилар. Шу кунларда Иброҳим сору отамнинг хизматида бўлиб, амирлик мартабасига етган эди. Бу кунларда бир гуноҳи сабабли қувғин бўлиб, Исфара қалъасига кирди ва Бойсунғур мирзо номига хутба ўқиб, душманликни бошлади. Шаъбон ойида унинг фитнасини қайтариш учун лашкар отланди ва охир шу Исфараға жўнади. Уша куни ёшлар шўхлик қилиб, қалъаға етиш билан ташқаридаги янги солинаётган қалъани олдилар. Шу кун ҳаммадан ортироқ... Танбал ҳам Муҳаммад Дўст тағойи каби қилич... Мўғул улусида қадимдан расм бўлиб келгандирки (маъракада) халқ орасида ёлғиз чиқиб келганга қилич тортса, баҳодирлик улушини берадилар. Шу жиҳатдан баҳодирлик улуши унга берилган. Аввалги куни аткам Худойбердиға ўқ тегиб ўлди. Сўнг қуролсиз (жибасиз) уруш бошланган эди. Баъзи йигитлар талаф бўлиб, кўписи ярадор бўлди. Иброҳим сору ҳузурда бир мерган бор эди, у кўп кишиларни ярадор қилди. Қалъа фатҳидан сўнг у мерган менинг олдимда турар эди».

⁴ Қ. б. — садағини.

¹ Қ. б. — яшуруклуқ бўлур.

² Қ. б. — яроқлик.

³ Қ. б. — бўйниға урур эди.

⁴ Л. б. да (شاد) шаклида ёзилиши хатодир.

мулозамат қилсам ўтган кудуратлар рафъ бўлса, ирокда ёвуқта эшитур, кўрарга яхши бўлғай деб келиб, Шохрухиядин ташқари Хайдарбек солғон боғда хонга мулозамат қилдим. Хон боғнинг ўртасида солғон улғ чордара уйда ўлтуруб эдилар. Уйдин киргач уч юкундум. Хон ҳам таъзим қилиб кўптилар. Кўрушуб, ёниб юкунгандин сўнг ёнлариға тилаб, қалин шафқат ва меҳрибонлиқлар кўрсатдилар.

Бир-икки кундин сўнг Кандирлик добони била Ахси ва Андижон сари азимат қилдим. Ахсиға етиб отамнинг мазорини тавоф қилдим Ахсидин намози жумъа вақтида чиқиб, Банди Солор йўли бил намози шом била намози хуфтан орасида Андижонға келдим¹. Йўлким, Банди Солор йўли бўлғай, тўққиз йиғоч йўлдур. Андижон вилоятининг саҳронининларидин бир Чакрак элидур, қалин элду. Беш-олти минг уйлуқ эл бордур. Фарғона била Кошғар орасида тоғларда бўлурлар. Отлари кўп ва қўйлари қалиндур. Ул тоғларда уй ўрниға қўтос саҳларлар. Қўтослари ҳам бисёр бўлур. Чу тоғлари берк ва сарҳадга воқе бўлубтур, мол бермакта ройиж эмас турлар. Черикни Қосимбекка бошлатиб Чакракка йиборилдиким Чакракдин мол олиб, черикка нима тегургай. Қосимбек бориб йиғирма мингга ёвуқ кўй ва минг, минг беш юз от олиб, черик элиға улашти.

Черик Чакракдин ёнғондин сўнг Ўратепанинг устигаким, муддатлар Умаршайх мирзо тасарруфида эди, мирзо ўлар йили иликдин чиқиб эди, бу фурсатта Бойсунғур мирзо жонибидин иниси Султон Али мирзо анда эди, азимат қилиди. Султон Али мирзо хабар толиб, ўзи Фалғар ва Масихо кўхистонлариға чиқиб, атқаси Шайх Зуннунни Ўратепада қўюб эди, Хўжанддин ўтуб ора йўлга етганда Халифани Шайх Зуннунға рисолат тарийқи била йиборилди. Ул беҳуш мардак жавоби шофий бермай, Халифани туттуруб ўлумға буюрди. Чун хост йўқ экандур. Халифа халос бўлуб, юз туман машаққат ва азоблар била икки-уч кундин сўнг яёқ ва яланғоч келди.

Ўратепанинг навоҳисиға келдук. Чун қиш ёвуқ бўлуб эди, эл ошлиқ-тўлуқини тамом кўтариб эдилар, бу жиҳатлардин неча кундин сўнг Андижон сари мурожаат қилиди. Биз ёнғондин сўнг хон кишиси Ўратепа устига юрди. Ўратепа кишиси тура олмай солиб чиқди. Хон Ўратепани Муҳаммад Хусайн Кўрагонга берди. Ўшул тарихдин тўққиз юз секкизгача Ўратепа Муҳаммад Хусайн Кўрагонда эди.

ВАҚОЕИ САНАИ ИХДО ВА ТИСЪА МИА¹

Султон Хусайн мирзо Хуросондин Хисор устига черик тортиб, қиш Тирмиз тўғриси келди. Султон Масъуд мирзо ҳам черик йиғиб, Тирмизға муқобалада келиб ўлтурди. Хисравшоҳ ўзи Қундузни маҳкам қилиб, иниси Валини черикка йиборди. Қишнинг аксарини сув ёқасида ўтқардилар, ўта олмадилар. Султон Хусайн мирзо кордон ва соҳиб тажриба подшоҳ эди. Қундуз сари сув юққори боқа кўчти. Ўртадағи черикни гофил қилиб Абдуллатиф бахши бошлиқ беш-олти юз ўбдон кишини Қилиф гузарига йиборди. Ул черик воқиф бўлгунча Абдуллатиф бахши таъйин бўлгон эл била Қилиф гузаридин ўтуб сув ёқасини мазбут қилди. Бу хабар Султон Масъуд мирзоға келгач, Вали Хисравшоҳким бу кечган кишининг² устига бормоқни ҳарчанд саъй қилди, Султон Масъуд мирзо бедиллиғидин ё Боқи Чағониёнийнингким, Валининг зидди эди, саъйидин бу кечган кишининг устига бормоди. Бузулгон йўсунлуқ Хисор сари ёндилар.

Султон Хусайн мирзо сув кечиб, Бадиуззамон мирзони ва Иброҳим Хусайн мирзо ва Муҳаммад Валибек ва Зуннун аргунни Хисравшоҳ устига илғор йиборди. Музаффар мирзо ва Муҳаммад Бурундук барлосни Хатлон устига йиборди³. Ўзи Хисор устига келди. Ёвуқ етканда хабардор бўлдилар.

Султон Масъуд мирзо Хисорда турмоқнинг маслаҳатини топмай Қамруд руди юқори Сира тоғ⁴ йўли била иниси Бойсунғур мирзо сошиға, Самарқандга борди. Вали ҳам Хатлон сари торти. Хисор ўрғонини Боқи Чағониёний ва Маҳмуд барлос ва Султон Аҳмад Чибекнинг отаси беркитдилар.

Ҳамза Султон ва Маҳди Султон неча йил эдиким, Шайбонийдин айрилиб келиб, Султон Маҳмуд мирзо мулозаматида эдилар.

¹ Қ. б.— кирдим.

¹ Тўққиз юз биринчи (1495—1496) йил воқеалари.

² Қ. б.— келгач бетавақуф Хисравшоҳ ва Вали бу кечган кишининг.

³ Қ. б.— Муҳаммад Бурундук барлос ва Зуннун аргунни Хисравшоҳ устига илғор йиборди. Музаффар мирзони Хатлон устига йиборди.

⁴ Қ. б.— Сарв тоғ.

Жамиъ ўзбаклари била Муҳаммад¹ дуғлат Султон Хусайн дуғлат ва жамиъ Ҳисор вилояти ўлтурушлуқ мўғуллар била бу бузуғлуқта Қоратегин сари тортиллар. Султон Хусайн мирзо бу хабарларни топиб, Абулмуҳсин мирзони ва баъзи йигитларни Камруд дараси юқори, Султон Масъуд мирзо кейнига йиборди. Тангига кирган маҳалда кейинидин етарлар, онча иш қила олмаслар. Мирзобек фарангибоз анда қилич тегурур.

Иброҳим тархон ва Яъқуб Айюб ва яна баъзи черикни Ҳамза Султоннинг ва мўғулларнинг устига Қоратегинга йиборди. Қоратегинда кейинидин етиб уруштиллар. Султон Хусайн мирзонинг илгорини босиб, бу бекларнинг ақсарини тушуруб яна қўя бердилар.

Ўшул чиққон била Ҳамза Султон ва Маҳди Султон ва Ҳамза Султоннинг ўғли Мамоқ Султон ва Муҳаммад дуғлатким, сўнгралар Муҳаммад Ҳисорийга машҳур бўлуб эди, Султон Хусайн дуғлат ва бу султонларга тааллуқ ўзбаклар Ҳисор вилояти ўлтурушлуқ Султон Маҳмуд мирзо навқари мўғуллар бизни деб, рамазон ойи Андижонга келдилар.

Ул фурсатлар Темурия салотини дастури била тўшақ устида ўлтурур эдим. Ҳамза Султон била Маҳди Султон ва Мамоқ Султонким келдилар, бу салотининг таъзимига кўпуб, тўшақдин тушуб, бу султонлар била кўруштум. Султонларни ўнг қўлда боғишда ўлтурғуздум. Муҳаммад Ҳисорий бошлиқ борча мўғуллар келдилар. Борча мулозаматни ихтиёр қилдилар.

Султон Хусайн мирзо келиб Ҳисор қўрғонини қабаб тушти. Нақб солмоқ ва қўрғон олмоқ ва тош урмоқ ва қозон қурмоқнинг иш-кучида кеча ва кундуз ором ва қарори йўқ эди. Тўрт-беш ерда нақб солди. Шаҳр сари дарвозада солгон нақб хейли илгари келиб эди. Қўрғон эли дағи нақб солиб, бу нақбни топдилар. Қўрғон эли юқоридин буларга дуд қилдилар. Алар тўшукни беркитган била тутун юқори қўрғон элига ўқ ёниб, қўрғон эли ўлум ичи бўлуб, қочиб чиқтилар. Охир кўза-кўза сув кетуруб қуюб, ташқи эли нақбдин қочурдилар. Яна бир навбат бир пора илдам йигитлар чиқиб, нақб устидаги йигитларни қочурдилар. Яна мирзо тушган шимол тарафидин қозон қуруб, қалин тош уруб, бир буржни ковок қилиб эдилар. Намози хуфтан бурж учти. Баъзи йигитлар тезлик қилиб урушга рухсат тиладилар. Кечадур деб, мирзо рухсат бермади. Тонг отқунча худ қўрғон эли буржни тамом қўпариб эдилар. Тонгласи уруш ҳам солмадилар. Бу икки ой, икки ярим ойда ғайраз сиёсат ва нақб солмоқ, сарқуб қўпормоқ ва тош отмоқдин ўзга яхши уруш солмади.

Бадиуззамон мирзо ва ул жамоатниким, Хисравшоҳ устига йибориб эди, Қундуздин уч-тўрт йиғоч қуйроқ тушганда Хисравшоҳ бўлгон кишиси била ясатиб, Қундуздин чиқиб ора қўнуб, Бадиуззамон мирзо ва черикнинг устига босиб келди. Булар мунча мирзолар ва мунча сардор беклар бовужудким, қилишлари икки Хисравшоҳнинг кишисича бўлмаса, бир яримчада худ не сўз, ҳазм риюят қилиб, хандақдин чиқмадилар. Хисравшоҳнинг яхши-ямон, улуг-кичик навқари тўрт-беш минг бўлғай эди.

¹ Қ. б. — Маҳмуд.

Хисравшоҳ бу ўтар дунёни бебақо учун ва кетар навқари бевафо учун мунча ямонлиқ ва бадномлиқни ихтиёр қилиб ва мунча зулм ва бедод қилмоқни ўзига шиор қилиб, мунча улуг вилоятлар олиб, мунча қалин навқар ва савдар сахламоқ тарҳини солиб, балки сўнгралар навқар ва чоқари йигирма-ўттуз мингга тортиб вилоёт ва парканоти ўз подшоҳи ва мирзоларидин ортиб, умрида қилгон иши ушбу бўлди. Ушмунча била Хисравшоҳ ва тавобеининг оти сардорликка чиқиб, мардона бўлдилар.

Хандақдин чиқмагонлар қўрқоқликка отиқиб, бедиллик била афсона бўлдилар. Бадиуззамон мирзо андин кўчиб, неча кўч била Толикқоннинг Олгу тоғига¹ келиб тушти. Хисравшоҳ Қундуз қўрғонида эди. Иниси Валини бир пора ўбдон йигитлар билан Ишқамиш ва Фулуд ва ул тоғ доманаларига йибориб эдиким, яна ташқаридин ҳадук ва ташвиш бергай, яна Муҳиб Али қўрчи бир пора ўбдон йигитларни олиб келиб, Хатлон суйининг ёқасида буларнинг кишисига учраб босиб, бир пора киши тушуруб, бир неча бош кесиб борди. Сунғи навбат мунинг таассубига Сейдим Али дарбон ва иниси Қулибек ва Баҳлул Айюб бир пора ўбдон йигитлар била келиб, Анбар қўх доманасида Хожа Чангол навоҳисида Хуросон черики кўчган маҳалда илик олишурлар, қалин киши етиб Сейдим Али ва Қулбобони ва яна бир пора ўбдон йигитларни тамом тушурдилар.

Бу хабар Султон Хусайн мирзога етишти. Дағи Ҳисорнинг баҳор ёғинлари жиҳатидин ҳам черик холи аз ташвиш эмас эрди, яраш тарҳин орага солиб ичкардин Маҳмуд барлос келди. Ташқаридин Хожа Пир баковул ва улуг оғалар ва неким бўлгон созанда ва хонанда келиб, Султон Маҳмуд мирзонинг Хонзодабегимдин бўлгон улуг қизини Хайдар мирзогаким, Поянда Султонбегимдин бўлуб эди. Султон Абусаид мирзонинг қиз набираси эди, олиб, Ҳисор устидин қўпуб, Қундуз сари юзландилар, Қундузга келиб ҳам бир пора сиёсат қилиб, муҳосара мақомида бўлди. Охир Бадиуззамон мирзо орага тушуб, ярашиб, ичкари, ташқари тушган йигитларни алишиб ёндилар. Хисравшоҳнинг мунча улғаймоғига, мунча ҳадди етмас ишларни қилмоғига Султон Хусайн мирзонинг икки қатла келиб, ола олмай ёнмоғи сабаб бўлди. Султон Хусайн мирзо Балхга етганда Мовароуннаҳр вилояти маслаҳати учун Балхни Бадиуззамон мирзога бериб, анинг вилоятиниким, Астробод бўлғай, Музаффар Хусайн мирзога берди. Ҳар иккаласини Балхқа ва Астрободқа бир мажлиста юкундурди. Бу жиҳатдин Бадиуззамон мирзо тар бўлди. Мунча йил ёғийликлар ва фитналарнинг сабаби ул эди.

Ушбу рамазон ойи Самарқандда тархонийларнинг фитнаси эди. Шарҳи будурким, Бойсунғур мирзо ул миқдорким, Ҳисор беклари ва сипоҳилари била ихтилот ва омизиш қилур эди. Самарқанд бек ва сипоҳийлари била онча қилмас эди. Шайх Абдулло барлос улуг ихтиёр бек эди. Ўғлонлари андоқ муқарраб ва ички эдиларким, ошиқлик била машуқлуққа нисбат қилурлар эди. Тархон беклари ва баъзи Самарқанд беклари бу жиҳатлардин тар бўлдилар.

¹ Қ. б. — Улуг боғига.

Дарвеш Муҳаммад тархон Бухородин келиб, Султон Али мирзони Қаршидин келтуруб подшоҳ кўтариб, Боғи Навға келдилар. Бойсунғур мирзо Боғи навға эди. Бойсунғур мирзони тутқун йўсулдуқ қилиб, навкар, савдаридин айириб, аркка келтурдилар. Иккала мирзони бир ерда ўлтургуздилар. Кеч намози дигар Бойсунғур мирзони Кўк саройға чиқорур хасли қилдилар. Бойсунғур мирзо таҳорат қилмоқ баҳонаси била Бўстон саройининг шарқи-шимол тарафидаги иморатлардин бир уйга кирди. Эшикта тархонийлар туруб эдилар. Мирзо била Муҳаммад Қули қавчин Ҳасан шарбатчи била кирдилар. Алқазо¹, мирзо таҳоратга кирган уйнинг орқа тарафида ҳишт била тиға кўпорғон эшиги бор экандурким, ҳавлидин ташқари чиқар экандур. Филҳол бу тиғани йиқиб чиқиб, аркнинг Ғотфар тарафидаги фасилдин биридин об мўри била чиқиб, дутаҳий фасилидин ташлаб, Хожа Кафширга, Хожаго Хожанинг уйига бордилар. Обхонанинг эшигида турғонлар бир замондин сўнг мулоҳаза қилурлар, кўрарларким, мирзо қочибтур.

Тонгласи тархонийлар йиғилиб, Хожаго Хожанинг эшигига борурлар. Хожа, йўқтур, деб бермас. Булар ҳам зўр била олмаслар. Хожаларнинг жаноби андин олий эдиким, зўр қила олғайлар эди. Бир-икки кундин сўнг Хожа Абулмакорим ва Аҳмад Ҳожибек ва яна баъзи бек ва бекот ва сипоҳлар ва жамиъ шаҳр эли хужуми ом қилиб, Хожанинг уйидин мирзони келтуруб, Султон Али мирзони ва тархонийларни аркта қабадилар. Аркни бир кун ҳам сахлай олмадилар.

Муҳаммад Мазид тархон Чорраҳа дарвозаси била чиқиб, Бухоро борди. Султон Али мирзо била Дарвеш Муҳаммад тархон иликка тушти.

Бойсунғур мирзо Аҳмад Ҳожибекнинг уйида эдиким, Дарвеш Муҳаммад тархонни келтурдилар. Бир-икки сўз сўрди. Яхши жавоб бера олмади. Андоқ иш қилмайдур эдиким, жавоб бера олғай. Мирзо ўлумга буюрди. Дарвеш Муҳаммад тархон бетоқатликтин сутунға ёпушти, сутунға ёпушқон била қўйғайларми? Сиёсатқа еткурдилар. Султон Али мирзони буюрдиким, Кўк саройға чиқариб кўзларига мил тортқайлар.

Темурбек солғон олий иморатлардин бири Кўк саройдурким, Самарқанднинг аркида воқе бўлубтур. Ажаб хосиятлик имораттур. Темурбек авлодидин ҳар ким бош кўтариб тахтқа ўлтурса ҳам мунда ўлтурур. Ҳар ким тахт доияси била бош қўйса ҳам мунда қўяр, ҳаттоким, кинояти бўлур эдиким, фалон подшоҳзодани Кўк саройға чиқордилар, яъни ўлтурдилар.

Султон Али мирзони Кўк саройға чиқариб кўзларига мил торттилар, жарроҳнинг ихтиёри била ё бехост милидин Султон Али мирзонинг кўзларига осибе етмади. Филҳол изҳор қилмади. Хожа Яҳёнинг уйига борди. Икки-уч кундин сўнг қочиб, Бухорога тархонларга борди. Ҳазрати Хожа Убайдуллонинг авлодидининг орасида бу сабабдин таассуб тушти. Улуғи улуғига мураббий бўлди, кичиги кичиқига муқаввий.

¹ Қ. б.— алқисса.

Бир неча кундин сўнг Хожа Яҳё ҳам Бухорога борди. Бойсунғур мирзо черик тортиб Бухорога, Султон Али мирзонинг устига борди. Бухорога ёвуқ етган била Султон Али мирзо ва тархон беклари ясаб чиқтилар. Оз-ағлоқ уруш бўлди. Фатҳ Султон Али мирзо сари бўлуб, Бойсунғур мирзо шикаст топти. Аҳмад Ҳожибек ва яна бир пора ўбдон йигитлар иликка тушти, аксарини ўлтурдилар. Аҳмад Ҳожибекни Дарвеш Муҳаммад тархоннинг қонининг тухмаги била¹ беиззатона ўлтурдилар.

Султон Али мирзо Бойсунғур мирзонинг кейнича-ўқ Самарқандга юруди. Бу хабар шаввол оии Андижонда бизга келди. Биз ҳам Самарқанд доияси била ўшул шаввол оии-ўқ² черик отландуқ. Ҳисор ва Қундуздин Султон Ҳусайн мирзо ёниб эди. Султон Масъуд мирзонинг ва Хисравшоҳнинг хотири жамъ бўлуб эди. Султон Масъуд мирзо ҳам Самарқанд дағдағаси била Шаҳрсабз устига келди. Хисравшоҳ иниси Валини мирзога қопти³. Уч-тўрт ой бу уч тарафидин Самарқандни муҳосара қилдуқ. Хожа Яҳё Султон Али мирзо қошидин келиб иттифоқ ва якжиҳатлик сўзини орага солди. Сўзни кўрушмакка қўюб, Самарқанддин икки-уч шаръий куйироқ Суғд тарафидин мен чериким била бордим. Ул тарафдин Султон Али мирзо черики била келди. Наридин тўрт-беш киши била Султон Али мирзо, беридин тўрт-беш киши била мен Кўҳак суйининг ораллиғига кечиб, от устида-ўқ кўрушуб, сўрушуб, алар ул тараф бордилар, мен бу тараф келдим.

Мулло Биноийни ва Муҳаммад Солиҳни анда Хожа хизматида кўрдум. Муҳаммад Солиҳни ўшул бир қатла-ўқ кўрдум. Мулло Биноий худ сўнгралар хейли менинг хизматимда бўлди.

Султон Али мирзо била кўрушгондин сўнг чун киши ёвуқ келиб эди. Самарқанд элининг ҳам хейли танқислиги йўқ эди. Мен Андижонга, Султон Али мирзо Бухорога мурожаат қилдуқ:

Султон Масъуд мирзо Шайх Абдулло барлоснинг қизига бисёр мойил эди. Ани олиб, мулкгирлик дағдағасини қўюб, Ҳисорга ёнди. Балки бу келмактин ғараз ушбу экандур.

Шероз ва Қанбой навоҳисидин Маҳди Султон қочиб Самарқанд борди. Ҳамза Султон Зоминдин ижозат била Самарқанд борди.

¹ Қ. б.— «била»дан кейин «қул ва додаки чиқиб» ибораси бор. Л. б. да бу ўчирилган.

² Қ. б.— шаввол ойининг тўртида-ўқ.

³ Қ. б.— Вали мирзога қайтти.

ВАҚОЕИ САНАИ ИСНО ВА ТИСЪА МИА¹

Ушбу кишлоқта Бойсунғур мирзонинг иши филжумла тараққий да эди. Абдулкарим ашритким, Султон Али мирзо жонибиди Кўфин ва ул навоҳиға келиб эди. Самарқанддин Маҳди Султо Бойсунғур мирзонинг илғорини бошлаб келиб, буларнинг устиг юрудилар. Абдулкарим ашрит била Маҳди Султон-ўқ рўбар бўлди. Абдулкаримнинг отини Маҳди Султон черкасий қилич бил санҷоч-ўқ оти йиқилди. Ўзи қўпар ҳолатда Маҳди Султо илигини бандидин тушура чопти. Ани олиб ул илғорини яхш бостилар. Бу султонлар Самарқанд ишини ва мирзоларнинг эшигини музабзаб, кўруб, айрилиб ёзиға Шайбонийхон қошиға бордилар. Ушмунча била Самарқанд кишиси умоқланиб, Султо Али мирзонинг ўтрисиға черик тортиб чиқтилар. Бойсунғур мирзо Сарипул келди. Султон Али мирзо Хожай Кордзан келди. Ушбу фурсатда Хожя Мунир Ўшийнинг ангизи била Хож Абулмакорим ва Андижон бекларидин Вайс Лоғарий ва Муҳамма Боқир ва яна Қосим дўлдой ва Бойсунғур мирзонинг бир поричкиларидин Бухоро устиға илғадилар. Ёвуқ ета Бухородағила хабардор бўлдилар, буларнинг иши юрмай ёндилар.

Султон Али мирзо била кўрушганда андоқ муқаррар бўлди эдиким, ёз алар Бухородин, мен Андижондин келиб, Самарқандни муҳосара қилғойбиз. Ўшул миод била рамазон ойи Андижондин отланиб, Ёрайлоқ навоҳисиға етганда, мирзоларнинг рўбарў ўлтурган хабарини топиб, Тўлун Хожя мўғулни икки-уч юз қазоқ йигитлар била илғор айирдук. Булар ёвуқ етган маҳалда Бойсунғур мирзо бизнинг хабаримизни топиб, бузулгон йўсундук ёнар. Бу йигитлар ўшал кеча кўндалангдин кириб, қалин кишини ўқлаб олиб, қалин ўлжа келтурдилар.

Биз бир-икки кундин сўнг Шероз кўрғониға етук. Шероз Қосим дўлдойда эди. Доруғаси Шерозни сақлай олмай, кўрғонни берди. Шероз Кўрғони Иброҳим соруға ухда бўлди. Тонгласи ийди фитр намозини анда қилиб, Самарқанд устиға мутаважжих бўлуб, Обёр кўруғиға туштук. Ушбу кун Қосим дўлдой, Вайс Лоҳарий, Ҳасан набира, Султон Муҳаммад Сайфал, Султон Муҳаммад Вайс³ уч-

тўрт юз киши била келиб, мулозамат қилдилар. Сўзлари бу эдиким, Бойсунғур мирзо кўчуб, ёнғоч, биз айрилиб подшоҳ қуллуғиға келдук. Охир маълум бўлдиким, булар даъво била Бойсунғур мирзодин айрилиб, Шерозни саҳлағали келган экандурлар. Шероз иши мундоқ бўлғоч, бечора бўлуб келибтурлар.¹

Қорабулоқ тушганда баъзи кирган кенд-кесакка бошсизлик қилгон мўғулларни тутуб келтурдилар. Қосимбек сиёсат учун икки-учини пора-пора қилдурди. Тўрт-беш йилдин сўнгра қазоқликларда Масиходин хон қошиға мутаважжих бўлгонда, Қосимбек ушбу жиҳатдин биздин айрилиб Ҳисорға борди. Қорабулоқдин кўчуб, сув кечиб, Ём тўғрисида туштук. Ушбу кун баъзи ички беклар Ҳиёбон бошида Бойсунғур мирзонинг кишиси била илик олиштилар. Султон Аҳмад Танбалнинг бўғзиға найзалаб йиқтилар, вале тушмади. Хожяги Мулло Садрким, Хожя Калоннинг улуг оғаси эди, йўгон бўйниға ўқ тегди. Ўшал замон тенгри раҳматиға борди. Хейли яхши йигит эди. Отам ҳам риоят қилиб, муҳрдор қилиб эди. Толиби илмлиғи бор эди, лугатни хейли билур эди, ишоси ҳам яхши эди. Қўшчилиғни ва ядачилиғни ҳам билур эди.

Ём навоҳисида эканда шахрдин қалин эл бозори ва ғайри бозори чиқиб, ўрду бозорда бўлуб, суд ва савдо қилурлар эди. Бир намози дигар ғавғойи оми бўлуб, бу мусулмонлар тамом талонға бордилар. Черик забти бу мартабада эдиким, фармон бўлдиким, жамий элнинг жиҳотини ҳеч ким саҳламай тамом ёндура бергайлар. Тонгласи бир паҳра бўлмайдур эдиким, ип учи, игна синуғича нима черик илигида қолмади, борчасини эгаларига ёндура бердилар.

Андин кўчуб Самарқанднинг шарқ тарафи Хон юртиға тушулди, Самарқанддин уч қуруқ бўлғай. Қирқ-эллик кун бу юртта ўлтурди. Бу юртта эканда неча навбат ташқаридин-ичқаридин кўнгулдук йигитлар Ҳиёбонда яхшилар чопқулаштилар. Бир мартаба Ҳиёбонда Иброҳим бегчик чопқулашти, юзига чоптилар. Мундин сўнг Иброҳим чопук дерлар эди. Яна бир навбат ҳам, Ҳиёбонда Пули Мағокта Абулқосим кўхбур пиёзи¹ тугури. Яна бир қатла ҳам Ҳиёбонда Тарнов навоҳисида чопқулаш бўлди. Мирзошоҳ қавчин пиёзи тегурди. Мирзошоҳ қавчинни андоқ чоптиларким, бўйнининг ярмиға ёвуқ чопилиб эди, ғоятлаш шаҳраги кўсилмайдур эди.

Хон юртида эканда кўрғондағилар фириб била киши йибориб, дедиларким, кеча била Ғори Ошиқон тарафиға келингим, кўрғонни берурбиз. Бу хаёл била кеча отланиб Пули Мағокка келдим. Бир пора ўбдон йигитларни ва пиёдаларни миод ериға йиборилди. Ичқаридин бизнинг пиёдалардин тўрт-беш пиёдани чиқариб эдиларким, воқиф бўлдилар. Хейли жалд пиёдалар эдилар. Бирисининг оти Ҳожя эди. Манга кичикгин хизмат қилиб эди. Яна бирини Маҳмуд кундури сангак дерлар эди. Борчасини ўлтурдилар.

Бу юртта эканда Самарқанддин шахрий ва бозорий ул миқдор

¹ Л. б. — сози.

¹ Тўққуз юз иккинчи (1496—1497) — йил воқеалари.

² Қ. б. — Ийпор.

³ Қ. б. — Султон Муҳаммад Дарвеш.

чикиб эдиким, ўрду шаҳри бўлуб эди. Ҳарне шаҳрларда тиласалар, ўрдуда тошлур эди. Бу муддатта бир Самарқанддин ўзга тамом қўрғонлар ва тоғ ва туз кириб эди. Шовдор¹ тоғининг доманасида Ургут² отлиқ қўрғонни бир жамоат беркитдилар. Зарурат бўлуб бу юрттин кўчуб Ургут³ устига борилди. Тоқат келтура олмай Хожа қозини орага солиб кирдилар. Биз доғи гуноҳларини афв килдук. Яна Самарқанд муҳосарасига ёндук.

Ушбу йил Султон Ҳусайн мирзо била Бадиуззамон мирзо орасидағи ниқорлар урушга тортти. Тафсили будурким, ўтган йил Балхни ва Астрабодни Бадиуззамон мирзога ва Музаффар мирзога бериб, юкундуруб эдиларким, нечук мазкур бўлди, ўшул муддатдин бу муддаткача ғалаба элчилар бордилар ва келдилар.

Охир Алишербек ҳам элчиликка келди. Ҳарчанд саъй қилдилар, Астрабодни инисига бермакка ризо бўлмади. Дедиким, менинг ўғлум Муҳаммад Мумин мирзони хатна қилгонда мирзо анга боғишлабтур.

Бир кун Алишербек била мирзонинг орасида бир суҳбате ўттиким, мирзонинг тез фаҳмлиғига ва Алишербекнинг риққати қалбиға долдур. Алишербек сиррий⁴ сўзларни мирзога гўшаки ғалаба⁵ айтти. Дағи дедиким:— Бу сўзларни унутунг.— Мирзо филҳол айттиким:— Қайси сўзларни?— Алишербек бисёр мутаасир бўлуб кўп⁶ йиғлади.

Охир оталиқ, ўғуллук орасида бу гуфту-гўйлар анга мунжар бўлдиким, отаси отасининг устига ва ўғли ўғлининг устига Балх ва Астрабодқа черик тортдилар. Гарзавоннинг оёғида Якчиноғ ўлангига қуйидин Султон Ҳусайн мирзо, юққоридин Бадиуззамон мирзо келдилар. Чаҳоршанба куни рамазон ойининг гуррасида Абулмуҳсин мирзо Султон Ҳусайн мирзонинг бир неча беклари ва бир пора илғори била илгаррак келди. Андоқ уруш ҳам бўлмади, босилди. Қалин ўбдон йигитлари иликка тушти. Султон Ҳусайн мирзо барчасининг бўйниға урдурди. Елғуз мунда эмас эди, қачон бир ўғликим, ёғилғи юруди, бости. Иликка тушган навкарларининг тамом бўйниға урдурди. Не қилсун, ҳақ анинг тарафи экандур.

Бу мирзолар андоқ ифрот била фиққ ва айшға машғул эдиларким, отасидек кордийда ва кордон подшоҳ тушчилик йўл келиб, рамазондек мутабаррак ва азиз ойға кечалик фурсат қолиб, отасидин ийманмай, тенгридин кўркмай, ҳануз иши чоғир, ичмак эди нашот била, мажлис оробдиқ эди инбисот била. Муқаррардурким, мундоқ бўлгон киши андоқ шикаст тонқай ва бу навъ ўтган элга хар ким даст тонқай.

Неча йилким, Астрабод ҳукумати Бадиуззамон мирзода эди,

¹ Л. б.— Шохдор.

^{2,3} Қ. б.— да شهر Л. б. да شهر шаклида М. Салье таржимасида Ургут ёзилган, биз шуни олдик.

⁴ Қ. б.— бори.

⁵ Қ. б.— қилиб.

⁶ Қ. б.— «кўп» сўзи йўқ.

⁷ Қ. б.— отаси ўғлининг устига.

ҳаволи ва ҳавошиси ва йигит-яланги бисёр пурзавқ ва пурзоб бўлуб эди. Олтун ва кумуш олот ва адавати бисёр бўлуб эди. Ва қумошнўш йигити ва тўпучоқ оти бешумор бўлуб эди. Борчасини мунда бой берди. Қочарда, тоғ йўлиға учраб, иниш ва учма ерга йўлуқуб, ўзи ташвиш била бу учмадин тушти. Кўп эли бу учмада зое бўлди.

Султон Ҳусайн мирзо ўғлини босқондин сўнг Балхқа келди. Бадиуззамон мирзо, Балхта Шайх Али тағойини қўюб эди. Чора қила олмай, кириб Балхни тошурди. Султон Ҳусайн мирзо Балхни Иброҳим Ҳусайн мирзога бериб, Муҳаммад Валибек ва Шох Ҳусайн чухрани анинг била қўйди. Ўзи Хуросонга мурожаат килди.

Бадиуззамон мирзо шикасттин сўнг таланиб, олдуруб, йигит яланги ва яёқ-ёлинги била Қундузга, Хисравшоҳга тортти. Хисравшоҳ ҳам яхши хизматлар қилди. От ва тевадин ва хайма ва хиргоҳдин, балки жамиъ сипоҳилиқ яроғидин мирзога ва мирзо била бўлгонлариға ул миқдор хизмат ва одамигарлик қилдиким, қўрганлар дедиларким, бурунги яроғ била бу яроғнинг орасида тафовут магар тилла олот ва нукра олот бўлғай эди.

Султон Масъуд мирзо била Хисравшоҳнинг орасида анинг беэтидоллиғаридин ва мунинг улғаймоқларидин ниқорлар ва кудуратлар бўлуб эди. Валини ва Боқини Бадиуззамон мирзога қўшуб, Султон Масъуд мирзонинг устига Ҳисорға йиборди. Қўрғонга яқин ҳам кела олмадилар. Атроф ва навоҳида бир-икки қатла ул тарафдин, бу тарафдин қилич олиштилар. Бир навбат Ҳисорнинг шимол тарафи Қушхонада Муҳиб Али кўрчи элдин айрилиб келиб, яхши чопти. Оттин йиқилиб олур маҳалда яна ул тарафидин зўрлаб халос қилдилар.

Бир неча кундин сўнгра гург оштирок қилиб ёндилар.

Бир неча кундин сўнг Бадиуззамон мирзо тоғ йўли била Қандаҳор ва Замини Доварға ва Зуннун аргун ва ўғли Шох Шужоь аргунға ўзини тортти. Зуннун аргун бовужуди хиссат ва бахиллик яхши хизматлар қилди. Бир пешкаш қилгонда қирқ минг қўй пешкаш қилди.

Бу ғариб воқеоттиндурким, ўшул чаҳоршанба куниким, Султон Ҳусайн мирзо Бадиуззамон мирзони босар. Ўшул куни Астрабодта Музаффар мирзо Муҳаммад Мўъмин мирзони босар. Яна бу ажаброққим, Чаҳоршанба отлиқ киши Муҳаммад Мўъмин мирзони тушуруб келтурур.

ВАҚОЕИ САНАИ САЛОС ВА ТИСЪА МИА¹

Боғи Майдоннинг орқаси Қўлба ўлангига тушулди. Самарқанд эли сипоҳи ва шаҳри Пули Муҳаммад Чаб навоҳисига қалин чиқтилар. Чун бизнинг эл тайёр эмас эдилар, йигитлар мустаид бўлгунча, Султонқули ва Бобоқулини тушуруб, қўрғонга элттилар. Бир неча кундин сўнг кўчуб, Кўҳакнинг орқаси Қўлбанинг бошига тушулди. Сайид Юсуфбекни ушбу кун Самарқанддин чиқордилар. Ушбу юртга келиб мулозамат қилди.

Самарқанддағилар ул юрттин кўчиб, бу юртқа келганимизни ёнди тасаввур қилиб, кўмаки сипоҳий ва шахрий Мирзо кўпругигача, Шайхзода дарвозасидин Муҳаммад Чаб кўпругигача чиқтилар. Буюрдукким, бўлгон йигитлар яроқланиб отландилар. Икки тарафдин Пули Мирзодин ва Пули Муҳаммад Чабдин зўр келтурдилар. Тенгри рост келтурди, ёғий босилди. Ўбдон-ўбдон бекларни ва яхши-яхши йигитларни тушуруб келтурдилар. Ул жумладин, бир Муҳаммад Мискин Ҳофиз дўлдой эди. Шаҳодат бармоғини тушура чошиб, олиб келтурдилар, Яна Муҳаммад Қосим набирани иниси Ҳасан набира тушуруб келтурди².

Мундоқ сипоҳи ва эл тониғудек йигитлардин хейли бор эди. Яна шаҳр ятимларидин Девонаи жомабофни ва Кал Қошукни келтурдиларким, жанг-сангда ва ятимликда хира ва саромад эдилар. Ғори Ошиқонда ўлган пиёдаларнинг қасосига буюрулдиким, азоблар била ўлтурдилар. Самарқанд элига бу қуллий шикаст эди. Мундин сўнгра қўрғондин чиқмоқлари бартараф бўлди. Иш анга еттиким, бизнинг эл хандақ ёқасигача бориб, қул ва додак келтурурлар эди.

Офтоб мезонга тахвил қилди, совуқ тушти. Бори кенгашга кирар бекларни тилаб, кенгашиб сўз мунга қарор топтиким, шаҳр кишиси мунча ожиз бўлбтур. Тенгри инояти била бу кун ҳам бўлса олурбиз, тонгла ҳам бўлса олурбиз. Ташқари совукта ташвиш тортқунча шаҳрнинг ёвуғидин кўпуб, бир қўрғонда кишлок солмоқ керак. Кетари ҳам бўлса ул маҳалда бетарадудроқ кетар бўлур. Қишлоққа Хожа Дийдор қўрғонини маслаҳат кўруб, кўчуб

Хожа Дийдорнинг олидағи ўланга тушулди. Қўрғонга кириб, уй ва қапа ерларини таъйин қилиб, устакор ва муҳассил кўюб юртқа келдук. Неча кун кишлоки уйлар тайёр бўлгунча ўланга ўлтурди.

Бу муддатда Бойсунғур мирзо Туркистонга Шайбонийхонга, мутаотир кишилар йибориб, Шайбонийхонни кўмак тилабдур. Қишлоқ уйлари тайёр бўлуб қўрғонга кирдук. Шайбонийхон Туркистондин илғаб ўшул саҳари бизнинг юртимиз устига келиб турди. Бизнинг черикимиз яқин эмас эди. Қишлоқ маслаҳатиға баъзи Работи Хожаға, баъзи Кобулға, баъзи Шерозға бориб эдилар. Бовужуд ҳозир черик кишиси била ясаб чиқилди. Шайбонийхон туруш бермай, Самарқанд сари ўзини тортти. Самарқанд навоҳисига борди. Чун Бойсунғур мирзонинг муддаосидек бўлмади, яхши ихтилот қилмади. Неча кундин сўнг ҳеч иш қила олмай маънос Туркистонга мурожаат қилди.

Бойсунғур мирзо етти ой қабал тортти. Бир умидворлиғи мундин эди, мундин ҳам ноумид бўлди. Икки-уч юз оч уруғи била Қундузға Хисравшоҳға ўзини тортти. Тирмиз навоҳисидин Амунни кечатурғон маҳалда Сайид Ҳусайн Акбарким, Султон Масъуд мирзонинг ҳам уруғи, ҳам муътабар кишиси эди. Тирмиз ҳокими эди, хабар топиб, Бойсунғур мирзонинг устига келди. Мирзо сувдин ўтуб эди. Мирим тархон анда сувға борди, кейин қолгон киши-қаро партол-мартолни олди. Бойсунғур мирзонинг Тоҳир Муҳаммад отлик чухраси дағи иликка тушти. Бойсунғур мирзони Хисравшоҳ дағи яхши кўрди.

Бойсунғур мирзо чикқач бизга хабар келди. Хожа Дийдордин отланиб, Самарқандга мутаважжих бўлдук. Йўлда ақобир ва беклар ва йигитлар мутаоқиб истиқболға келдилар. Рабиулаввал ойининг авохирисида келиб аркта Бўстонсароға туштум. Тенгри таоло инояти била Самарқанд шаҳри ва вилояти муяссар ва мусаххар бўлди.

Рубъи маскунда Самарқандча латиф шаҳр камроқдур. Бешинчи иқлимдиндур. Тули (99) раъзи нужумий (56) даража ва дақиқадур, арзи — ρ (40) даража ва дақиқадур*. Шаҳри Самарқандур, вилоятини Мовароуннаҳр дерлар. Ҳеч ёғий қаҳр ва галаба била мунга даст топмағон учун балдаи маҳфуза дерлар. Самарқанд ҳазрати амирулмуъминин Усмон замонида мусулмон бўлгондур. Саҳобадин Қусам ибн Аббос анда боргондур. Қабри Оҳанин дарвозасининг тошидадур. Ҳоло мазори Шоҳға машхурдур. Самарқандни Исқандар бино қилгондур. Мўғул ва турк улуси Семирқанд¹ дерлар. Темурбек пойтахт қилиб эди. Темурбекдин бурун Темурбекдек улуг подшоҳ Самарқандни пойтахт қилгон эмастур, Қўрғонини фаслнинг устидин буюрдукким, қадам урдилар. Ўн минг олти юз қадам чиқти.

Эли тамом сунний ва пок мазҳаб ва муташарриъ ва мутадаийин эдилур. Ҳазрати рисолат замонидин бери ул миқдор айммай ислом-

¹ Тўққиз юз учинчи (1497—1498) — йил воқеалари.

² Қ. б. — Яна Муҳаммад Қосим набира иниси Ҳасан набирани тушуруб келтурдилар.

* Қавс орасидаги рақамларни биз қўйдик. (П.Ш.)

¹ Л. б. — Семизқанд (سيمزکند)

ким, Мовароуннахрдин пайдо бўлбтур, ҳеч вилояттин маълум эмаским, мунча пайдо бўлмуш бўлғай. Шайх Абумансурким аймаи каломдиндур. Самарқанднинг Мотрид отлиқ маҳалласидиндур. Аймаи калом икки фирқадур, бирни мотридия дерлар, бирни анъария дерлар. Мотридия Шайх Абумансурга мансубдур. Яна соҳиби «Саҳиҳи Бухорий» Хожа Исмоил Хартанг ҳам Мовароуннахрдиндур. Яна соҳиби «Хидоя»ким, Имом Абу Ҳанифа мазҳабида «Хидоя»дин муътабарроқ китоби фикҳ кам бўлғой, Фарғонанинг Марғинон отлиқ вилоятидиндур, ул ҳам доҳили Мовароуннахрдур.

Маъмуранинг канорасида воқе бўлбтур. Шарқи Фарғона ва Қошғар, ғарби Бухоро ва Хоразм, шимоли Тошканд ва Шохрухияким Шош ва Банокат битирлар, жануби Балх ва Тирмиз, Кўҳак суйи шимолдин оқар, Самарқанддин икки курух бўлғай. Бу сув биля Самарқанд орасида бир пушта тушубтур, Кўҳак дерлар. Бу руд мунинг тубидин оқар учун Кўҳак суйи дерлар. Бу сувдин бир улуғ руд айирибтурлар, балки дарёчадур, Дарғам суйи дерлар. Самарқанднинг жанубидин оқар, Самарқанддин бир шаръий бўлғой. Самарқанднинг бағот ва маҳаллоти ва яна неча тумоноти бу сув биля маъмурдур. Бухоро ва Қора кўлгачаким, ўтгуз-қирқ йиғоч, йўлга ёвуқлашур, Кўҳак суйи биля маъмур ва мазруъдур. Мундоқ улуғ дарё асло зироаттин ва имораттин ортмас, балки ёзлар уч-тўрт ой Бухорога сув етмас. Узуми ва қовуни ва олмаси ва анори, балки жамиъ меваси хўб бўлур. Вале икки мева Самарқанддин машҳурдур: себи Самарқанд ва соҳибийи Самарқанд. Қиши маҳкам совуқтур, қори агарчи Қобул қорича тушмас. Ёзлар яхши ҳавоси бор, агарчи Қобулча йўқтур.

Темурбекнинг ва Улуғбек мирзонинг имороти ва бағоти Самарқанд маҳаллотида кўптур. Самарқанд аркида Темурбек бир улғу кўшк солибтур, тўрт ошёнлик, Кўк саройга мавсум ва машҳур ва бисёр олий имораттур. Яна Оҳанин дарвозасига ёвуқ қалъанинг ичида бир масжиди жумъа солибтур, сангин, аксар Ҳиндустондин элтган сангтарошлар анда иш қилибтурлар. Масжиднинг пештоқи китобасида бу оятни «Ва из ярфау Иброҳимал-қавоиди (ило оҳириҳи)» андоқ улуғ хат биля битибтурларким, бир курух ёвуқ ердин ўкуса бўлур. Бу ҳам бисёр олий имораттур. Самарқанднинг шарқида икки боғ солибтур, бириким йироқроқтур, Боғи Бўлдур, ёвуқроғи Боғи Дилқушодур. Андин Феруза дарвозасигача хиёбон қилиб, икки тарафида терак йиғочлари эқтурубтур. Дилқушода ҳам улғу кўшк солдурбтур, ул кўшкта Темурбекнинг Ҳиндустон урушини тасвир қилибтурлар. Яна Пуштаи Кўҳакнинг доманасида Кониғилнинг қора суйининг устидаким, бу сувни Обираҳмад дерлар, бир боғ солибтур. Нақши жаҳонга мавсум. Мен кўрган маҳалда бу боғ бузулб эрди, оти беш қолмайду эди. Яна Самарқанднинг жанубида Боғи Чанордур, қалъага ёвуқтур. Яна Самарқанднинг қуйи ёнида Боғи Шамол ва Боғи Биҳишттур. Темурбекнинг набираси Жаҳонгир мирзонинг ўғли Муҳаммад Султон мирзо Самарқанднинг тош кўрғонида — Чақарда бир мадраса солибтур.

Темурбекнинг қабри ва авлодидин ҳар кимки Самарқандта подшоҳлик қилибтур аларнинг қабри ул мадрасададур.

Улуғбек мирзонинг иморатларидин Самарқанд қалъасининг ичида мадраса ва хонақоҳдур. Хонақоҳнинг гунбази бисёр улғу гунбаздур, оламда онча улғу гунбаз йўқ деб нишон берурлар. Яна ушбу мадраса ва хонақоҳга ёвуқ бир яхши ҳаммом солибтур, Мирзо ҳаммомига машҳурдур, ҳар навъ тошлардин фаршлар қилибтур. Хуросон ва Самарқандта онча ҳаммом маълум эмаским, бўлғай. Яна бу мадрасанинг жанубида бир масжид солибтур, масжиди Муқаттаъ дерлар. Бу жиҳаттин Муқаттаъ дерларким, қитъа-қитъа йиғочларни тарош қилиб, ислимий ва хитойи нақшлар солибтурлар, тамом деворлари ва сақфи ушбу йўсулуктур. Бу масжиднинг қибласи биля мадраса қибласининг орасида бисёр тафовуттур. Ғолибо бу масжид қибласининг самти мунажжим тарийқи биля амал қилибтурлар. Яна бир олий иморати Пуштаи Кўҳак доманасида расаддурким, зич битмакнинг олатидур. Уч ошёнликдур. Улуғбек мирзо бу расад биля Зичи Кўрагонийни битибтурким, оламда ҳоло бу зич мустаъмалдур. Ўзга зич биля кам амал қилурлар. Мундин бурун Зичи Элхоний мустаъмал эдиким, Хожа Насир Тусий Ҳалокухон замонида Марогада расад боғлатибтур. Ҳалокухондурким, Элхон ҳам дерлар. Ғолибо оламда етти-секкиз расад беш боғламайдурлар. Ул жумладин бир, Маъмур халифа расад боғлабтурким, Зичи Маъмунийни андин битибтурлар. Бир Батлимус ҳам расад боғлабтур. Яна бир Ҳиндустонда рожа Бикраможит хинду замонида Ўжин ва Даҳердаким, Молва мулкидур, ҳоло Мандуга машҳурдур. Яна бир расад қилибтурлар, ҳоло хиндуларнинг мустаъмал Ҳиндустонда ул зичдур. Бу расадни боғлагони минг беш юз сексон тўрт йилдур. Бу ул зичларга боқа ноқисроқтур.

Яна пуштаи Кўҳакнинг доманасида ғарб сари боғе солибтур, Боғи Майдонга мавсум. Бу боғнинг ўртасида бир олий иморат қилибтур. Чилсутун дерлар, ду ошёна, сутунлари тамом тошдин. Бу иморатнинг тўрт бурчида тўрт манордек буржлар кўпорибтурларким, юққориға чиқар йўллар бу тўрт буржиндур. Ўзга тамом ерларда тошдин сутунлардур. Баъзини морпеч хиёра қилибтурлар. Юққориғи ошённинг тўрт тарафи айвондур, сутунлари тошдин. Ўртаси чордара уйдур. Иморат курсисини тамом тошдин фарш қилибтурлар. Бу имораттин пуштаи Кўҳак сари доманада яна бир боғча солибтур, анда бир улғу айвон иморат қилибтур, айвоннинг ичида бир улғу тош тахт кўюбтур, тули тахминан ўн тўрт-ўн беш қари бўлғой, арзи етти-секкиз қари, умқи бир қари. Мундоқ улғу тошни хейли йироқ йўлдин келтурубтурлар. Ўртасида дарз бўлбтур. Дерларким, ушбу ерда келтиргандин сўнг бу дарз бўлгондур. Ушбу боғчада яна бир чордара солибтур, изораси тамом чиний. Чинийхона дерлар. Хитойдин киши йибориб келтурубтур.

Самарқанднинг қалъасининг ичида яна бир қадимий имораттур, масжиди Лақлақа дерлар. Ул гунбазнинг ўртасида ерга тепсалар тамом гунбаздин лақ-лақ ун келур, ғариб амердур, ҳеч ким мунинг сирини билмас.

Султон Аҳмад мирзонинг замонида ҳам бек ва бекот қалин боғ ва боғча солдилар. Ул жумладин, Дарвеш Муҳаммад тархоннинг чорбоғича сафолиқ ва ҳаволиқ ва мадди назарлиқ чорбоғ кам бўлғай. Боғи Майдондин қуйроқ, баландининг устида Қулба ўлангига мушриф бир чорбоғ солибтур, тамом бу ўланг оёғ остидадур. Чорбоғда ҳам мартаба-мартаба ерларни сиёқ била тузатиб, яхши нарвонлар ва сарв ва сафедорлар тикибтурлар, хейли саромад манзиледур. Айби будурким, улуг суйи йўқтур.

Самарқанд шаҳри ажаб ораста шаҳредур, бу шаҳрда бир хусусияти борким, ўзга кам шаҳрда андоқ бўлғай. Ҳар ҳирфагарнинг бир бошқа бозори бор, бир-бирларига махлут эмастур, тавр расмедур. Хўб нонволиқлари ва ошпазликлари бордур. Оламда яхши коғаз Самарқанддин чиқар, Жувози коғазлар суйи тамом Кониғилдин келадур. Кониғил Сиёҳоб ёқасидадурким, бу қора сувни Обираҳмат ҳам дерлар.

Самарқанднинг яна бир матои қирмизи маҳмалдурким, атроф ва жавонибқа элгарлар.

Гирдо-гирдида яхши ўланглари бор. Бир машҳур ўланг Кониғил ўлангидур. Самарқанд шаҳридин шарқ тарафидадур, бир нима шимолга мойил, бир шаръий бўлғой. Қора сувким, Обираҳмат ҳам дерлар. Кониғилнинг ўртасидин оқар, етти-секкиз тегирмон суйи бўлғой. Бу сувнинг атрофи тамом обгирдур. Баъзи дерларким, бу ўлангнинг асли оти Кони обгир экандур, вале тарихларда тамом Кониғил битирлар¹, хейле яхши ўлангдур. Самарқанднинг салотини ҳамиша бу ўлангни қўруқ қилурлар. Ҳар йил бу ўлангга чиқиб бир ой, икки ой ўлтурурлар. Бу ўлангдин юккорроқ шарқи жануб сари яна бир ўланг воқе бўлубтур: Хон юртига мавсум. Самарқанднинг шарқидур. Самарқандтин бир йиғоч бўлғай. Бу қора сув анинг ораси била ўтуб, Кониғил борур. Хон юртида бу қора сув андоқ юкқоридин эврулуб келибтурким, ичида бир ўрду тушгунча ер бўлғай. Чиқар ери хейли тор воқе бўлубтур. Бу ернинг сирфасини кўзлаб, Самарқанд муҳосарасида неча маҳал мунда ўлтурулуб эди. Яна бир ўланг Бўдана қўруғидур. Дилкушо боғи била Самарқанд орасида воқе бўлубтур. Яна бир Қўли мағок ўлангидур, Самарқандтин икки шаърига ёвушқай, ғарб саридур, бир нима шимолга мойил. Бу ҳам тавр ўлангедур. Бир ёнида бир улуг кўл воқе бўлубтур, бу жиҳаттин кўли Мағок ўланги дерлар. Самарқанд муҳосарасида мен хон юртида ўлтурғонда бу ўлангда Султон Али мирзо ўлтуруб эди. Яна бир Қулба ўлангидур, бу мухтасарроқ ўлангдур. Шимоли Қулба кенти ва Кўҳак дарёси, жануби Боғи Майдон ва Дарвеш Муҳаммад тархоннинг чорбоғи, шарқи Пуштаи Кўҳак.

Яхши вилоёти ва тумоноти бор. Улуг вилоятиким, Самарқанд қаринасидур, Бухородур². Самарқанднинг ғарбий тарафи йиғирма беш йиғоч йўлдур. Бухоронинг ҳам неча тумоноти бор. Тавр шаҳре

¹ Л. б.— бу жумла: «хейли яхши ўлангни қўруқ қилурлар. Бир йил» — тарзида ёзилиб, сўзлар тушиб қолган ва бузилган.

² Қ. б.— қараян Бухородур.

воқе бўлубтур. Меваси кўп бўлур ва хўб бўлур, қовуни бисёр яхши бўлур. Мовароуннаҳрда Бухоро қовунича кўп ва хўб қовун бўлмас. Агарчи Фарғона вилоятидин Аҳсининг бир навъ қовуниким, «мир темурий» дерлар, мунинг қовунидин чучукроқ ва нозукроқ бўлур, вале Бухорода ҳар жинс қовундин кўп бўлур ва яхши бўлур. Яна «олуғи бухорий» машҳурдур. Бухоро олусидек ҳеч ерда бўлмас, терисини сўюб қурутуб табарруклук била вилояттин вилоятқа элгарлар. Талйин учун бисёр яхши тадовидур. Парвори¹ товуғи ва қози бисёр бўлур, Мовароуннаҳрда Бухоро чоғирларидин тундроқ чоғир бўлмас. Мен Самарқандта аввал ичганда Бухоро чоғирларини ичар эдим.

Яна Кеш вилоятидур. Самарқанднинг жанубидадур, тўққиз йиғоч йўлдур. Самарқанд била Кеш орасида бир тоғ тушубтур. Итмак добони дерлар, сангтарошлиқ қилур тошларни тамом бу тоғдин элгарлар. Баҳорлар саҳроси ва шаҳри ва боми ва томи хўб сабз бўлур учун Шаҳрсабз ҳам дерлар. Темурбекнинг зоду буди Кешдин учун, шаҳр ва пойтахт қилурига кўп саъй ва эҳтимомлар қилди, олий иморатлар Кешта бино қилди. Ўзига девон ўлтурур учун бир улуг пештоқ ва яна ўнг ёнида ва сўл ёнида тавочи² беклари била девон беклари ўлтуруб девон сўрар учун, икки кичикрак пештоқ қилибтур. Яна саврун эли ўлтурур учун бу девонхонанинг ҳар зилъида кичик-кичик тоқчалар қилибтур, мунча олий тоқ оламда кам нишон берурлар. Дерларким, Кисро тоқидин бу бийикрактур. Яна Кешда мадраса ва мақбара қилибтур. Жаҳонгир мирзо ва яна баъзи авлодининг мақобири андадур. Чун Кешнинг қобилияти шаҳр бўлмоққа Самарқандча эмас эди, охир пойтахт учун Темурбек Самарқандни ўқ ихтиёр қилди.

Яна Қарши вилоятидурким, Насаф ва Нахшаб ҳам дерлар, Қарши мўғулча оттур, гўрхонани мўғул тили била қ а р ш и дерлар. Голибо бу от Чингизхон тасаллутидин сўнг бўлғондур. Кам оброк ердур, баҳори хўб бўлур, экини ва қовуни яхши бўлур. Самарқандтин жануб саридур, бир нима ғарбқа мойил, ўн секкиз йиғоч йўлдур. Бағриқаро йўсушлиқ қушқина бўлурким, қилқуйруқ дерлар. Қарши вилоятида беҳад ва бениҳоят бўлур учун ул навоҳида мурғаки қарши дерлар.

Яна Ҳузор вилоятидур. Яна Кармина вилоятидур Самарқанд била Бухоро орасидадур. Яна Қоракўл вилоятидур. Борчадин поён оброкдур. Бухородин етти йиғоч ғарб шимолийдур. Яхши тумоноти бор.³ Ул жумладин, Суғд тумани ва Суғдга пайваст туманлардур. Боши Ёр яйлоқ, оёғи Бухоро, бир йиғоч йўл йўқтурким, кент ва маъмура бўлмағай. Андоқ машҳурдурким, Темурбек дегандурким: менинг бир боғим борким, тули ўттуз йиғочтур. Бу тумонотни дегандур.

Яна Шовдор туманидур. Шаҳр ва маҳаллотқа пайвастур. Хейли яхши тумандур. Бир тарафи Самарқанд била Шаҳрсабз орасидағи

¹ Қ. б.— парвози.

² Л. б.— навоҳи.

³ Қ. б.— бу ерда: «ва Самарқандни ҳам яхши тумоноти бор» жумлаи қўшилган.

тоғ воқе бўлбтур, кентлари аксар бу тоғнинг доманасида тушубтур. Яна бир тарафи Кўҳак дарёсидур, хушхаво ва пурсафо, суйи фаровон, неъматли арзон, хейли яхши туман тушубтур. Миср ва Шом кўрган равандалар мунча чоғлиқ ер нишон бермайдурлар. Агарчи яна туманлари ҳам бор, бу мазкур бўлгонларча эмас. Уш-мунча била иктифо қилилди.

Темурбек Самарқанднинг ҳукумати Жаҳонгир мирзога бериб эди. Жаҳонгир мирзонинг фавтидин сўнг, улуғ ўғли Муҳаммад Султони Жаҳонгирга берди. Шохруҳ мирзо жамиъ Мовароуннаҳр вилоятини улуғ ўғли Улуғбек мирзога бериб эди. Улуғбек мирзодин ўғли Абдуллатиф мирзо олди. Бу беш кундук ўтар дунё учун андоқ донишманд ва қари отасини шаҳид қилди: Улуғбек мирзонинг фавтининг тарихи тавре воқе бўлбтур. Назм:

Улуғбек баҳри улуму хирад,
Ки дунёву динро азў буд пушт,

Зи Аббос шаҳди шаҳодат чашид,
Шудаш ҳарфи тарих Аббос кушт¹.

Агарчи ўзи ҳам беш-олти ой беш салтанат қилмади, бу байт машҳурдурким:

Падаркуш подшоҳеро нашоёд,
Агар шояд ба шаш моҳаш напояд².

Анинг тарихи ҳам тавре воқе бўлбтур.

Абдуллатиф хисрави Жамшид фар ки буд
Дар силки бандагонаш Фаридуну Зардухушт,
Бобо Хусайн кушт шаби жумъааш ба тир,
Тарихаш ин навис ки Бобо Хусайн кунт³.

Абдуллатиф мирзодин сўнгра Шохруҳ мирзонинг набираси Иброҳим Султон мирзонинг ўғли Абдулло мирзоким, Улуғбек мирзо-

¹ Илм ва ақл денгизи бўлган Улуғбек дунё ва диннинг таянчи эди. Аббос қўлидин шаҳидлик болини татиди. «Аббос кушт» ҳарфлари ўлим тарихи бўлди.

عاباس كشت (Аббос ўлдирди) ҳарфларини «Абжад ҳисоби» билан рақамга айлан-тирилса, 853 ҳижрий (1449—1450) йил чиқади.

² Отасини ўлдирган (падаркуш) подшо бўлолмади, агар бўлса ҳам олти ойга етмайди.

Л. б.— «башаш маҳош» ўрнида «бажуз шаш маҳ».

³ Абдуллатиф Жамшидай шуқуҳли подшо эди, Фаридун билан. Зардушт қуллари қатори эди. Уни Бобо Хусайн жума кечаси ўқ билан ўлдирди, ўлим тарихини «Бобо Хусайн кушт» деб ёзгин.

باباحسين كشت «Бобо Хусайн ўлдирди» ҳарфларини «Абжад ҳисоби» билан рақамга айлан-тирилса, 854 ҳижрий, (1450—1451) йил чиқади.

нинг куёви эди, тахтқа ўлтурди. Бир ярим йил, икки йилга ёвуқға подшоҳлиқ қилди. Андин сўнгра Султон Абусаид мирзо олди, ўз ҳаётида улуғ ўғли Султон Аҳмад мирзога бериб эди. Султон Абусаид мирзодин сўнг Султон Аҳмад мирзо подшоҳлиқ қилди.¹ Султон Аҳмад мирзонинг фавтидин сўнг Султон Маҳмуд мирзо Самарқанд тахтига ўлтурди. Султон Маҳмуд мирзодин сўнг Бойсунғур мирзони подшоҳ қилдилар. Тархоннинг ғавғосида Бойсунғур мирзони тутуб, иниси Султон Али мирзони бир-икки кун ўлтурғуздилар. Яна Бойсунғур мирзо-ўқ олди. Нечукким, бу тарихида мазкур бўлди. Бойсунғур мирзодин мен олдим, мундин сўнгги вақоода ўзга қайфиятлар маълум бўлғусидур.

Самарқанд тахтига ўлтурғоч, Самарқанд бекларини бурунгу-дек ўқ риоят ва иноят қилдим. Бизинг била бўлгон бекларни ҳам фарохўри ҳолларига яраша тарбият ва шафқат қилдим. Султон Аҳмад Танбалнинг борасига риоят кўпрак воқе бўлди. Ички беклар чаргасида эди, улуғ беклар чаргасида риоят қилдим. Самарқандниким, етти ой муҳосара қилиб ташвишлар била олдук, аввал келганда черик элига ўлжа-мўлжадек нима тушуб эди. Бир Самарқанддин ўзга жамъи вилоятлар манга кириб эди, ё Султон Али мирзога бу кирган вилоятларни чошиб бўлмас эди. Мунча толон ва торож тортгон вилоятлардин нима олмоқ худ нечук муяссар бўлғай.

Черик элининг ўлчаси туганди. Самарқандни олғонда Самарқанд андоқ хароб эдиким, мадад ва тухм ва тақовига эҳтиёж бор эди. Чи жойи улким, киши андин нима ола олғай. Бу жиҳатлардин черик эли кўп танқислиқ торттилар. Биз ҳам элга нима еткура олмадук. Уйларини ҳам соғиндилар. Бирар-иккирар қочмоқға юз кўйдилар. Аввал кишиким қочти Хонкули Баёнкули эди, яна Иброҳим Бекчик эди. Мўғуллар тамом қочтилар. Сўнгра Султон Аҳмад Танбал ҳам қочти. Бу фитнанинг таскини учун Хожа қозини йибордукким. Узун Ҳасан Хожага ўзини хейли мухлис ва муътақид тутар эди. Узун Ҳасаннинг иттифоқи била қочқонларнинг баъзисига сазо бергайлар; баъзисини бизнинг қошимизга йиборгайлар.

Бу фитналарни ангиз қилғучи, мундин қочиб боргонларни ёмонликқа тез қилғучи худ Узун Ҳасан ҳаромнамак экандур. Борчаси Султон Аҳмад Танбал боргон била зоҳир ва ошкора ёмонлиқ мақомида бўлдилар. Самарқандни олмоқ доияси била неча йилким бажид черик тортар эдук, Султон Маҳмудхондин агарчи муътаддун биҳ мадад ва кўмак бўлмас эди, вале Самарқанд фатҳидин сўнг Андижонни тамаъ қилур эди. Бу фурсаттаким аксар черик эли ва мўғуллар тамом қочиб Андижон, Ахсиға бордилар. Узун Ҳасан ва Танбал ул вилоятларни Жаҳонгир мирзога тамаъ қилдилар. Печа жиҳатдин мумкин эмас эдиким, аларга берилғай. Бири улким, агарчи хонға бу вилоятларни ваъда қилилмайду эди, вале хон тилаб эди. Хон тилаб туруб, Жаҳонгир мирзога берилса, хон била тамом якрў бўлмоқ керак эди. Яна бир буқим мундоқ маҳалдаким, эл қочиб ул вилоятқа борди, таҳаққум тарийқи била тамаъ қиладур, агар бурунроқ бу сўз орада бўлса эди, фильжумла важҳи бор эрди,

Л. б.— да бу жумла йўқ.

аларнинг таҳаккумини ким тортар бўлмай? Мўгул ва Андижон чериқи ва баъзи беклардин, ичкилардин ҳам Андижонга бориб эдилар.

Менинг била Самарқандта бек ва йигит, яхши ва ямон мингга ёвуқча киши қолиб эди. Аларнинг истидъосидек чун муяссар бўлмади, қочиб боргон таваҳхумлуқ элларни тамом тилаб ўзларига қўштилар. Таваҳхумлуқ эллар худ мундоқ воқеани ўз кўркунчидин тенгридин тилар эдилар. Ахсидин Андижон устига черик тортиб ямонлик ва ёғийликни сарих ва ошкора қилдилар.

Тўлун Хожа отлик Бориннинг мардона ва саромад ва қазок йигитларидин эди. Отам Умаршайх мирзо риоят қилиб эди ва хануз риоят қилмоқта эди. Мен худ тарбият қилиб, бек қилиб эдим. Ажаб мардона ва қазок йигит эди. Риоят арзандаси эди. Мўғуллар ичиди риоят қилгон эътимолик кишимиз Тўлун хожа учун Самарқанддин мўғул улуси қоча киришганда Тўлун Хожанинг йиборилиб эдиким, элга насихат қилиб таваҳхумни хотирларидин чиқарғой, то эл кўркунчтин сар бабод бермағайлар. Элни худ бу муфаттинлар била ҳаромнамаклар андоқ қилиб эдиларким, ваъда ва ваид ва насихат ва таҳдид ҳеч фойда қилмас эди. Тўлун Хожанинг кўчи икки сув орасида эдиким, бу икки сув орасини Работак Ўрчини дерлар, Узун Ҳасан била Султон Аҳмад Танбал бир пора илгор Тўлун Хожанинг устига йибордилар. Бориб гофиликта олиб келтуруб ўлтурдилар. Узун Ҳасан ва Танбал Жаҳонгирни олиб келиб, Андижонни муҳосара қилдилар.

Черик отланурда Андижонда Али Дўст тағойини ва Ахсида Узун Ҳасанин қўюлуб эди. Сўнгра Хожа қози ҳам келиб эди. Самарқанддин боргон черик элидин ҳам хейли йигитлар бор эди. Хожа қози ул қалъадорликта менинг давлатхоҳлигим учун ўн секкиз минг қўйни кўрғондаги йигитларга ва бизнинг била бўлгон йигитларнинг кўчларига улашти. Муҳосара муддатида менинг волидаларимдин ва Хожа қозидин муттасил, бу мазмун била хатлар келур эдиким, бизларни мундоқ¹ муҳосара қилибтурлар. Агар келиб фарёдимизга етмасангиз иш вубол бўлғусидур. Самарқанд Андижон кучи била олилиб эди. Агар Андижон иликта бўлса, яна тенгри рост келтурса, Самарқандни иликласа бўлур. Мутаоқиб бу мазмун била хатлар келди.

Ул фурсатта бир мартаба беҳузур бўлуб, яхши бўлуб эдим. Нақоҳат айёмини ўбдон риоят қила олмадим, узулдим. Бу навбат ёмон беҳузур бўлдум. Андоқким, тўрт кунгача тилим тутулди, оғзимга пахта била сув томизурлар эрди. Менинг била қолгон бек ва бегот ва йигит-яланг менинг тирилмагимдин маъюс бўлуб, ҳар ким ўз фикрида бўлдилар. Ушмундоқ маҳалда Узун Ҳасанин навкариниким, элчиликка келиб, паришон сўзлар келтуруб эди, беклар раъйда ғалат қилиб, мени кўрсатиб рухсат бердилар. Тўртбеш кундин сўнг ул ҳолдин бир нима яхшироқ бўлдум. Вале тилимда калолат қолди. Неча кундун сўнг ўз ҳолимга келдим.

Чун оналаримдинким, онам ва онамининг онаси Эсан Давлат

¹ Қ. б. — менинг волидаларим ва Хожа Қози ва ул жамоатнинг арза дошти келдиким, бу жамоати ҳаромнамак келиб бизни.

бегим бўлмай, яна устод ва пиримдинким, Хожа Мавлонои қози бўлмай, бу навъ хатлар келиб, мундоқ эҳтимом била тилағайлар, не кўнгул била киши турғай.

Ражаб ойи, шанба куни Андижон азимати била Самарқанддин чиқтук. Бу навбат Самарқанд шаҳрида юз кун подшоҳлик қилдим. Яна шанба эдиким, Хўжандга еттим. Ўшул куни Андижондин бир киши бу хабарни келтурдиким, етти кун мундин бурун ўшул шанбаким, биз Самарқанддин чиқибтурбиз, ўшул шанба Али Дўст тағойи Андижон қалъасини муҳолифларга берибтур. Тафсили бу дурким, Узун Ҳасанин навкариниким, менинг беҳузурлуғумда манга кўрсатиб ижозат бердилар, муҳолифлар Андижон кўрғонини қабағонда бориб дебтурким, подшоҳнинг тили тутулуб, эди, оғзига пахта била сув томизадурлар эди. Ушбу таъриф қилгон йўсунлуқ бориб, Али Дўстнинг қошида онг ичиб айтибдур. Хакан дарвозасида Али Дўст эди. Бу сўздин бепой бўлуб, муҳолифларни тилаб ахд ва шарт қилиб, қалъани берди. Захирадин ва урушур кишидин кўрғонда ҳеч камлик йўқ эди. Ғоятш ул мунофиқи намақхаром мардакнинг номардлиғи эди. Бу мазкур бўлгон сўзларни ўзига баҳонаи рост қилди. Андижонни олгондин сўнг менинг Хўжанд келганимни эшитиб, Хожа Мавлонои қозини арк дарвозасида беиззатона осиб шаҳид қилдилар.

Хожа Мавлонои қозининг оти Абдуллодур. Бу от била машхур бўлуб эди. Ота тарафидин насаби Шайх Бурҳониддин Қиличка мунтаҳи бўлур. Она тарафидин Султон Илик Мозийға етар. Фарғона вилоятида бу табақа муктадо ва шайхулислом ва қози бўла келгандурлар. Хожа қози ҳазрати Хожа Убайдуллонинг муриди эди. Алардин тарбият топиб эди. Хожа қозининг валилиғида менинг ҳеч шакким йўқтур. Қайси иш валоятқа мундин яхшироқ далилдурким, аларга қасд қилгонлардин оз фурсатта осор ва аломат қолмади. Хожа қози ажиб киши эди. Қўрқмоқ анда асло йўқ эрди. Онча далер киши кўрилган эмас. Бу сифат ҳам валоят далилидур. Сойир эл ҳар неча баҳодир бўлса, андак дағдағаси ва таваҳхуми бўлур. Хожада асло дағдаға ва таваҳхум йўқ эди. Хожанинг воқеасидин сўнг Хожага мансуб эллар мисли навкар ва чокар ва аймоқ ва аҳшомни тамом туттуруб талаттилар.

Андижонга бўла Самарқандни иликдин бердук. Андижон ҳам иликдин чиқмиш эди. Бизга «гофил аз инжо ронда ва аз онжо монда»¹ дегандек бўлди. Бисёр шоқ ва душвор келди. Не учунким, то подшоҳ бўлуб эдим, бу навъ навкардин ва вилояттин айрилмайдур эдим, то ўзумни билиб эдим, бу йўсунлуқ ранж ва машаққатни билмайдур эдим.

Хўжандқа келгач, баъзи мунофиқ шева эллар Халифанинг менинг эшигимда кўра олмадилар. Муҳаммад Ҳусайн мирзони ва баъзиларни барин қилдилар. Халифага Тошқанд сари рухсат берилди. Қосимбекни Тошқандга хон қошига йибориб, Андижон устига юрмакни истидъо қилилди. Хон ҳам черик тортиб, Оҳангарон жулғаси била келиб, Кандирлик добонининг тубига тушганда мен

¹ «Гофил бу ердан қувилган, у ердан ажралган» (аро йўлда сарсон бўлиб қолшдан киноя).

хам Хўжанддин бориб, хон додамни кўрдим. Кандирлик добинини ошиб Ахси тарафига тушулди.

Ул тарафдин мухалифлар ҳам бўлгон черикларини йиғиб, Ахси келдилар. Бу фурсатта Поп кўргонини мени деб беркитдилар. Хоннинг бир нима ҳаял юрушидин мухалифлар Поп кўргонини зўрлаб олдилар. Хоннинг агарчи ўзга ахлоқ ва атвори хўб эрди, вале сипоҳилиқ била сардорлиқдин бисёр бебахра эди. Иш бу ерга етгандаким, агар яна бир кўч юрулса эди, кўпраги бу эдиким, уруш-сиз — ўқ вилоят муяссар бўлғай эди. Ушмундоқ маҳалда мухалифларнинг фирибомиз сўзларини кулоққа олиб ислоҳ ҳикоятини орага солиб, Хўжа Абулмакорим била Танбал оғаси Бек Телбаниким, ул маҳалда хоннинг эшикоғаси эди, элчиликка йибордилар. Ул жамъ ўзларининг халослиғи учун бир неча чин ва ёлгон сўзлар айтиб хонга ё орадагиларга пора ва ришва қабул қилдилар. Хон ушмунча била мурожаат қилди.

Беклар ва ичкилар ва йигитларким, менинг била қолиб эдилар, аксарининг кўчлари Андижонда эди. Чун Андижон олмоқтин маънос бўлдилар, бек ва беготдин ва йигит-ялангдин етти-саккиз юз киши тамом мендин айрилдилар. Айрилгонлардин: беклардин Али Дарвишбек, Али Маизид қавчин, Муҳаммад Боқирбек, Шайх Абдулло эшикоға, Мирим Лоғарий. Менинг била қолгонлар гурбат била меҳнатни ихтиёр қилгонлар, яхши-ямон, тахминан, икки юздин кўпрак, уч юздин озроқ бўлғай эди. Беклардин Қосим қавчин бек, Вайс Лоғарий бек, Иброҳим соруий Минглиг бек, Ширим тағойи, Сейдий Қаробек: ичкилардин Миршоҳ қавчин, Сайид Қосим эшикоға жалоийр. Қосим Ажаб¹ Муҳаммад Дўст, Али Дўст тағойи, Муҳаммад Али Мубашшир², Худойберди Туғчи Мўғул, Ёрак тағойи, Султонқўли Бобоқули, Пир Вайс, Шайх Вайс, Ёр Али Билол, Қосим мирохўр, Ҳайдар рикобдор. Манга бисёр душвор келди, беихтиёр галаба йиғладим.

Андин Хўжандқа келдим. Менинг онамни ва улуғ онамни ва баъзи менинг била қолгонларнинг кўчлари била Хўжандқа менинг қонимга йибордилар. Ул рамазонни Хўжандта ўтқарилди. Султон Маҳмудхонга киши йибориб, кўмак тилаб, Самарқанд устига отландилди. Угли Султон Муҳаммад Хоникани³ ва Аҳмадбекни тўрт-беш минг черик била Самарқанд устига тайин қилиб, хон ҳам отланиб Ўрағанага келдилар. Анда хонни кўруб, Самарқанд устига Ёр яйлоқ йўли била мутаважжих бўлдум. Султон Муҳаммад Султон ва Аҳмадбек ўзга йўл била илгаррак Ёр яйлоқ келибтур. Мен Бўрка яйлоқи била Сангзорғаким, Ёр яйлоқнинг доруғанишини ул кўргондур, келдим. Султон Муҳаммад Султон ва Аҳмадбек Шайфонийхоннинг келиб, Шероз ва ул навоҳийни чопқон хабарини топиб, ёнибтурлар. Зарурат бўлди, мен ҳам ёниб Хўжандқа келдим.

Чун салтанат дағдағаси ва мулкгирлик доияси бор, бир қатла, икки қатла иш юрумаган била боқиб ўлтуруб бўлмас. Андижонга

уйрушмак хаёли била кўмак тилай, Тошқандга хон қошига бордим. Шоҳ бегимни ва уруғ-қаёшни ҳам етти-секкиз йил бор эди, кўрмайдур эдим, бу баҳона била аларнинг ҳам кўрулди. Неча кундин сўнг Сайид Муҳаммад мирзо дўғлатни ва Айюб Бекчик ва Жон Ҳасан Боринни етти-секкиз юзча черик била кўмак тайин қилдилар. Бу кўмакни олиб келиб, Хўжандта таваккуф қилмай, ўта чиқиб, илғаб Кандибодомни сўл қўлда кўюб келиб, кеча била шоту кўюб Насух кўргониниким, Хўжандтин ўн йиғоч йўлдур, Кандибодомдин уч йиғоч, ўғурлаб олдук.

Қовун пишиғи эди. Насухда бир навъ қовун бўлурким, «исмоил шайхий» дерлар, териси сариқ, кемухтлук, осуда қовун бўлур, гухми алмача, гўшти тўрт илик, ажаб лазиз қовундир. Онча қовун ул навоҳида бўлмас.

Тонгласи мўғул беклари арзга еткурдиларким, кишимиз оз, бу бир кўргонни олгон била не иш очилғай? Филвоке андоқ эди. Анда турарнинг ё кўргонни беркитурнинг маслаҳатини тошмай, ёниб Хўжандга келдук.

Ушбу йил Хисравшоҳ Бойсунғур мирзо била черик тортиб, Чағониён келиб, макр ва фириб била олди, Султон Масъуд мирзога¹ элчи йибордиким, келинг Самарқанд устига юрулинг, Самарқанд муяссар бўлса, бир мирзо Самарқандга ўлтурғай, яна бир мирзо Хисорда.

Султон Масъуд мирзонинг бек ва ичкиси ва йигит-ялангги озурда бўлуб эдилар. Бу жиҳатгинким, Шайх Абдулло барлос Бойсунғур мирзо қошидин Султон Масъуд мирзо қошиғаким борди, чун мирзога қойин ота эди, асру улуғ риоят топти. Бовужудким, Хисор вилояти муҳаққар ва мухтасар вилоятдур, улүфасини минг туман фулус қилиб, Хатлон вилоятини дардаст берди. Хатлон вилоятида Султон Масъуд мирзонинг хейли бекларининг ва ичкиларининг тани бор эрди. Борчани мутасарриф бўлди. Ўзи ва ўғлонлари куллий ва жузъий эшик ихтиёрини олдилар. Озурда бўлгонлар қочиб-қочиб Бойсунғур мирзога кела бошладилар.

Фирибомиз сўзлар била Султон Масъуд мирзони гофил қилиб, Чағониёндин илғоб, нақора вақтида Хисор кўргонини қабай олдилар. Султон Масъуд мирзо кўргондин ташқари маҳаллота оғаси солгон Давлатсаро отлиқ иморатга эрди, кўргонга кира олмай қочиб, Шайх Абдулло барлос била² Хатлон сари торпти. Орада Шайх Абдулло барлосдин айрилиб, Убож³ гузари била ўтиб, Султон Ҳусайн мирзога борди. Хисор вилояти муяссар бўлғоч, Бойсунғур мирзони Хисорда ўлтурғузуб, Хатлонни Валига берди. Неча кундин сўнг Балхни қабамоқ доияси била отланди. Ўзидин илгарроқ Назар баҳодир отлиқ улуғ навкарини уч-тўрт минг киши била Балх навоҳисига йиборди, уч-тўрт кундин сўнг Бойсунғур мирзони олиб келиб, Балхни муҳосара қилди.

¹ Қ. б.— Сайид Қосим, эшикоқалардин Қосим жалоийр Ажаб.

² Қ. б.— мунши.

³ Қ. б.— Чоникани چايکه لی

¹ Қ. б.— макр ва фириб билан Султон Масъуд мирзога.

² Қ. б.— барлосқа.

³ Л. б.— Уёж.

Балхта Иброҳим Ҳусайн мирзо эди. Яна Султон Ҳусайннинг бекларидин ҳам хейли бор эди. Иниси Валиға қалин черик қўшуб, Шабурғонни қабамоққа ва ул навоҳини талон ва торож қилмоққа йиборди. Вали бориб Шабурғонни ёвуқдин ҳам қабай олмади. Бўлғон черикни Зардак чўлидағи эл ва улусни чопқоли йиборди. Бориб Зардак чўлини чопиб, юз мингдин ортуқроқ қўй ва уч мингга ёвуқ тева олиб келдилар. Вали андин сўнг Сончорик вилоятини чопиб, талаб, тоғда баъзи беркилган элларни олиб келиб, Балхта оғасига мулҳақ бўлди.

Хисравшоҳ Балхни муҳосара қилғон фурсатта бир кун мазкур бўлган Назар баҳодир отлиқ навкарини Балхнинг ариқларини йиққоли йиборди. Ичкаридин Тенгриберди сомончиким, Султон Ҳусайн мирзонинг риоят қилғон беги эди, етмиш-сексон йигит била чиқиб келиб, Назар баҳодир била рўбарў бўлуб, йиқитиб, бошини кесиб олиб, қалъага кирди. Бисёр мардона бориб, намоён иш қилди.

Ҳам ушбу йил Султон Ҳусайн мирзо Зуннун аргуннинг ва ўғли Шох Шужоънингким, Бадиуззамон мирзога навкар бўлуб, қиз бериб, фитна ва фасод мақомида эдилар, дафъига черик тортиб келиб, Бустқа тушти. Черикига ҳеч тарафдин ошлиғ келмади, очлиқтин батанг кела ёвушуб эдиларким, Буст доруғаси Бустнинг кўрғонини берди. Бустнинг захирасининг мадади била Хуросонга мурожаат қилди. Султон Ҳусайн мирзодек улуғ подшоҳ мунча асбоб ва тамтароқ била неча навбат Қундуз ва Ҳисор ва Қандаҳор устига чериклар тортиб ола олмай ёнғон учун, ўғлонлари ва беклари мунча далер бўлуб, ёғийлиқлар ва фитналар қилдилар. Ёзиға Султон Ҳусайн мирзо ўғли Муҳаммад Ҳусайн мирзонинг дафъи зараригаким, Астрободқа мусаллит бўлуб, ямнолиқ мақомида эди, Муҳаммад Валибек бошлиқ бекларни қалин черик била илғор йибориб, ўзи Нишин ўлангида ўлтуруб эдиким. Бадиуззамон мирзо ва Зуннуннинг ўғли Шохбек гофиллиқта черик тортиб, мирзонинг устига келдилар. Иттифоқоти ҳасанадин Султон Масъуд мирзоким, Ҳисорни олтуруб, Султон Ҳусайн мирзога келадур эди, ушбу кун етишти. Астрободқа борғон черик ҳам келиб, ушбу кун мирзога мулҳақ бўлди. Рўбарў бўлғоч-ўқ уруша ҳам олмади. Бадиуззамон мирзо била Шохбек қотти.

Султон Ҳусайн мирзо Султон Масъуд мирзони яхши кўруб, қувдурққа юкундуруб, иноят ва шафқат мақомида бўлуб эдиким, Хисравшоҳнинг иниси Боқи Чағониёнийким, мундин бурунрок келиб Султон Ҳусайн мирзо мулозаматида бўлур эди, ангизе била Хуросонда турмай, бир баҳона била чиқиб, Султон Ҳусайн мирзодин берухсағ Хисравшоҳга борди. Хисравшоҳ Ҳисордин Бойсунғур мирзони тилаб келтурди. Ушбу фурсатта Улуғбек мирзонинг ўғли Мироншоҳ мирзо отаси била ёғиқиб, ҳазорага кириб, ҳазорада ҳам безътиқодликлар қилиб, ҳазорада тура олмай, ул ҳам Хисравшоҳ қошига келиб эди.

Баъзи кўтаҳандишлар худ барин эдиларким, учала подшоҳзодани ўлтуруб, Хисравшоҳ отига хутба ўқутғайлар. Ул шикни маслаҳат кўрмай, Султон Масъуд мирзониким, кичиклигини бери

сахлаб улғайтиб эди, бек атқаси эди, бу беш кундук дунё маслаҳати жиҳатидинким, не анга вафо қилди ва не ҳеч кимга вафо қилгусидур, тутуб, бу кўрнамак мардак кўзларига ништар солиб, кўр қилди.

Бир неча кўкалтош, эмалдош ва бойриси Султон Масъуд мирзони олиб, Самарқандга Султон Али мирзо қошига келтурур хаёли била Кешқа келдилар. Ул жамоат ҳам қасд мақомида бўлдилар. Кешдин қочиб, Чоржў гузари била ўтуб, Султон Ҳусайн мирзо қошига борди. Ҳар кимким мундоғ шанёв ҳаракатга иқдом қилғай ва ул кишигаким бу навъ ишга эҳтимом қилғай, юз минг лаънатдур қиёматқачаким, ҳар ким Хисравшоҳнинг бу афъолини эшитса, лаънат қилсун. Бу афъолини эшитиб лаънат қилмоғон ҳам сазовори лаънат бўлсун. Бу шанёв ҳаракаттин сўнг Бойсунғур мирзони подшоҳ қилиб, Ҳисорға рухсат берди. Мироншоҳ мирзога Саид Комилни кўмак қўшуб, Бомиён сари йиборди.

ВАҚОЕИ САНАИ АРБАА ВА ТИСЪА МИА¹

Самарқанд ва Андижонга муқарраран юрушуб, ҳеч иш очилмай, яна ёниб Хўжандга келдик. Хўжанд мухтасар ередур. Юз-икки юз навкарлик кишининг авқоти ташвиш била ўтар. Доялик киши нечук боқиб ўлтургай. Муҳаммад Хусайн Кўрагон дуғлатким, Ўратепада эди, Самарқандга эврушмак дояси била анга кишилар йибориб, сўзлашиб, Ёр яйлоқ кентларидин Пашоғарниким, Ҳазрат Хожанинг мулк кентларидиндур, бу фатаротга анга тааллуқ бўлуб эди, тиладукким, бу киш орияти бергай, то анда ўлтуруб Самарқанд вилоятига илиқдин келганча эврушгайбиз. Муҳаммад Хусайн мирзо ҳам рози бўлди.

Хўжандтин отланиб Пашоғарга мутаважжих бўлдум. Зоминга етган фурсатга иситтим. Бовужуди иситма Зоминдин отланиб илғор қилиб, тоғ йўли била ўтуб, Работи Хожанинг устига келдим-ким, ғофилликта шоту қўюб чиқиб, Работи Хожа кўрғонниким, Шовдор туманининг доруғанишини улдур, олилгай. Субҳ вақти етилди. Эли хабардор бўлдилар. Яна ёниб, ҳеч ерда таваққуф қилмай, Пашоғарга келилди. Бовужуди иситма ўн уч-ўн тўрт йиғоч йўлни суубат ва машаққат била қатъ қилдим. Неча кундан сўнг Иброҳим соруни ва Вайс Лоғарийни ва Ширим тағойини ички беклар ва йигитлар била илғор тайин қилдукким, бориб Ёр яйлоқ кўрғонларини сўз била ё зўр била иликлагайлар.

Ул фурсатга Ёр яйлоқ Сайид Юсуфбекда эди. Мен Самарқанддин чиққонда қолиб эди, Султон Али мирзо ҳам риоят қилиб эди. Сайид Юсуфбек ини, ўғлини Ёр яйлоқ кўрғонларининг забот ва рабтига йибориб эди. Аҳмад Юсуфким бу тарихда Сиёлқут ҳукумати андадур, ул кўрғонларда эди. Бизнинг беклар ва йигитлар ҳам бориб тамоми киш баъзи кўрғонни сулҳ била иликладилар, баъзини урушуб зўр била олдилар, баъзини айёрлик ва инчкалик била ўғурлаб мутасарриф бўлдилар. Ул вилоятларда мўғул ва ўзбак жиҳатидин ҳеч кент йўқтурким, анинг кўрғони бўлмагай. Ушбу фурсатларда бизнинг жиҳатимиздин Сайид Юсуфбек ва ини, ўғлидин бадғумон бўлуб, Хуросонга рухсат бердилар. Бу киш бу навъ талаш ва тортиш била ўтти. Ёз бўла сулҳ учун Хожа Яхёни

йибордилар, ўзлари ҳам черик ангизи била Шероз ва Кобуд навоҳисига келдилар. Бизнинг бўлгон сипоҳиймиз икки юздин кўпроқ ва уч юздин озроқ бўлғой эди, ҳар тарафда кучлук ғанимлар Андижонга эврушуб, толе ҳеч мадад қилмади. Самарқандга илик қўюб ҳеч иш очилмади. Зарураттин сулҳ гуна қилиб, Пашоғардин муурожаат қилилди.

Хўжанд бир муҳаққар ердур. Бир бекнинг авқоти анда ташвиш била ўтар. Бир ярим йилга ёвуқ¹ аҳл ва аёл била анда эдук. Ул мусулмонлар ҳам бу муддатта имқони борича харж тортмоқда ва хизмат қилмоқта тақсир қилмадилар. Яна не юз била Хўжандга борилгай, Хўжандқа бориб ҳам киши не қилгай?

Бормоққа не маскан муяссар,
Турмоққа не давлат муқаррар².

Охир ушбу тарадуд ва тафриқа била Ўратепанинг жануб тарафидаги яйлоқларга бордук. Неча кун ул навоҳида ўз ишимизга хайрон, борур тураримизни билмай, саргардон ўткарилди. Бир кун ушбу ерда эканда Хожа Абулмакоримким, бизнингдек жалойи ватан бўлуб саргардон эди, мени кўра келди. Борур-турар еримиздин ва қилур-қилмас ишимиздин истиълом ва истифосор қилиб, мутаассир бўлуб, бизинг ҳолимизга риққат қилиб, фотиҳа ўқуб борди. Манга ҳам бисёр таъсир қилди, риққат қилдим. Ушбу кун кеч намози дигар даранинг аёғидин бир отлик киши пайдо бўлди, бу худ Али дўст тағойининг навқари экандур. Йўлчук* отлик. Бу мазмун била йиборибтурким, агарчи мендин азим гуноҳлар содир бўлди, вале умидим борким, июнат қилиб гуноҳимни бағишлаб, берига мутаважжих бўлсалар, Марғинонни топшуруб бир навъ қуллук ва хизматторлик қилгаймен, гуноҳим ариб ҳижобим рафъ бўлгай.

Мундоқ мутағайирлик ва саргардонликта бу хабар келган била ҳеч андиша ва таваққуф қилмай, ўшал замон ўққим, офтоб ўлтурур чоғ эди. Марғинонга илғор тарийқа била мутаважжих бўлдум. Бу ер била Марғинон ораси тахминан йигирма тўрт-йигирма беш йиғоч бўлгай эди, ул кеча тонг отқунча ва ул кунни намози пешингача ҳеч ерда таваққуф қилмай юрулди. Намози пешин Хўжанднинг Тангоб отлик кентига тушудди. От совутуб, отга бўғуз бериб, тун ярими нақора вақтида Тангобдин отланилди. Ул кеча тонг отқунча ва ул кунни офтоб ботқунча ва яна кечаси тонгдин бурунроқ Марғиноннинг бир йиғочига етганда Вайсбек ва баъзилар тарадуд қилиб арзга етқурдиларким, Али Дўст не навъ ямонлик қилгон кишиндур, орада бир навбат, икки навбат киши бормай ва келмай, гуфтуғу ва аҳду шарт бўлмай, не эътимод била борадурбиз? Филвоқе тарадудларининг важҳи бор эрди. Бир замон туруб кенгаш қилдук, охир мунга қарор топтиким, бу тарадудларининг агарчи важҳи бор, вале мундин бурунроқ керак эрди. Уч кеча ва кундуз тинмай, таваққуф қилмай, йигирма тўрт-йигирма беш

¹ Қ. б.— бир ярим йил, икки йилга ёвуқ.

² Л. б.— Бормоққа не маскане, турмоққа не маъмане.

* Қ. б.— тўпчук.

¹ Тўққиз юз тўртинчи (1498—1499) йил воқеалари.

йиғоч йўлни келдук, не отта мажол қолибтур ва не кишида. Бу ердин не навъ ёнилгай, ёниб ҳам қайсариға чиқилгай? Чун мунча келибтурбиз бормоқ керак. Ҳеч нима тенгрининг хостидин ўзга бўлмас.

Сўзни мунга қўюб таваккул қилиб тебрадук. Суннат вақти эдиким, Марғинон кўрғонининг эшигига келдим. Али Дўст тағойи дарвозанинг орқасида туруб, дарвозани очмай, ахд илтимос қилди. Ахд ва шарт қилгондин сўнг дарвозани очиб, дарвоза орасида мулозамат қилди. Али Дўстни кўргандин сўнг, кўрғон ичида бир муносиб ҳовлида тушуди. Менинг бирла бўлгон киши улуг-кичик икки юз қирқ киши эди. Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал вилоят элига бисёр зулмлар ўтқариб, ямон маош қилиб эдилар. Вилоят эли тамом мени тилар эдилар. Марғинонга киргандин икки-уч кун сўнг Қосимбекка Пашоғарийдин ва янги навкар бўлгонлардин ва Али Дўст бекнинг навкарларидин юздин кўпрак киши қўшиб, Андижоннинг жануб тарафидаги тоғ элларига мисли Ашпорён ва Тўруқшорон ва Чакрак ва ул навоҳиларға йиборилдиким, исти-молат била ё зўр била бу элларни келтургай. Иброҳим соруни ва Вайс Лоғарийни ва Сейдий Қарони Ахси тарафиға юзга ёвук киши била йиборилдиким, Хўжанд суйини кечиб, ул юздаги¹ кўрғонлар била тоғ элларини ҳар тавр қилиб бизга боқтургайлар.

Бир неча кундин сўнг Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал Жаҳонгир мирзони олиб, неким бўлгон сипоҳий ва мўғулни йиғиб, Андижон ва Ахсининг черикка чиқор кишисини черикка чиқариб, Марғинонни қабамоқ дояси била Марғиноннинг бир шаръисида шарқ сари Сапон отлик кентга келиб туштиллар. Бир-икки кундин сўнг ясаб, яроғланиб Марғиноннинг маҳаллотига келдилар. Бовужудиким, Қосимбек ва Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий бошлиқларни икки тарафға илғор йиборилиб эди, менинг била бир неча маъдуди қолиб эди, бўлгон йигитлар ясаниб чиқтиллар, Маҳаллотин илғари келгани қўймадилар. Ул куни Халил чухраи дасторпеч яхши юруб, илиги ишга етти, келиб ҳеч иш қила олмадилар. Яна иккилай кўрғон ёвуғига келмадилар. Қосимбекким, Андижоннинг жанубий тоғларига бориб эди. Ашпорён ва Тўруқшорон ва Чакрак ва ул навоҳидаги тоғ ва туздаги райят ва аймоқ тамом кирдилар. Сипоҳидин ҳам бирор-икирар бизга қочиб кела бошладилар. Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий бошлиқларғаким, Ахси тарафиға сувдин ўтуб бориб эдилар. Поп кўрғони ва яна бир-икки кўрғон кирди.

Узун Ҳасан ва Танбал золим ва фосиқ ва кофирвап эллар эди, райят ва вилоят эллари булардин бисёр оғриб эдилар. Ахси улугларидин Ҳасан декча жамоати била ва яна Ахсининг бир пора лаванд ва авбошни барин қилиб, қаротаёқ қилиб, Ахсининг тош кўрғонидагиларни зарби рост аркка тикиб, Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий ва Сейдий Қаро бошлиқларни тилаб, Ахсининг тош кўр-

¹ Қ. б.— туздаги.

ғониға кюрдилар. Султон Маҳмудхон¹, Банда Али ва Ҳайдар кўжалтошни ва Ҳожи Ғози манғитниким, ўшул фурсатта Шайбонийхондин қочиб хон қошиға келиб эди, яна барин туман беклари била бизга кўмак тайин қилиб эди, ушбу маҳалда келдилар. Бу хабар Узун Ҳасанға етиб, бепой бўлуб, рияят қилгон навкарларини ва ўбдон йигитларини Ахсининг аркига кўмак тайин қилиб йиборди. Саҳар вақти дарё ёқасиға етиллар.

Бизнинг черик ва мўғул черики хабар топиб, бир пора кишини от ялангочлантуруб, сувдин кечурдилар, кўмак келганлар олдараб² кемани юкқори тортмай кечган еридин — ўк қўя бердилар. Кўрғонға ўта олмай қуйи туштиллар. Бизнинг черик ва мўғул черики туштудин от ялангочлаб кира бошладилар. Кемадагилар ҳеч уруша олмадилар. Қорлуғоч бахшӣ Мўғулбек ўғлонларидин бирни тилаб илигини тутуб чопқулаб ўлтурди. Не фойдаким, иш андин ўтуб эди. Аксар кемадагиларнинг ўлумга бормоғиға бу ҳаракат сабаб бўлди, бир замонда дарёдагиларни ариқ олиб, борини кирдилар.

Узун Ҳасаннинг муътабар кишиларидин Қорлуғоч бахши эди. Халил девона эди, Қози Ғулом эди. Булардин бир Қози Ғулом қуллуқ баҳонаси била халос бўлди. Яна муътабар йигитларидин Сайид Аликим, холо менинг қошимда муътабардур. Яна Ҳайдаркули яна Кулика Қошғарий етмиш-сексан ўбдон йигиттин ушбу беш-олти маъдуди беш халос бўлмади. Бу хабарларни эшитиб, Марғинон навоҳисида ўлтура олмай Андижон сариға бузулгон йўсунлуқ этиб кўчтиллар. Андижонда Носирбекни куюб эдиларким, Узун Ҳасаннинг езнаси эди. Агар сонийси бўлмаса, солиси худ не сўз эдиким, бор эди. Соҳиб тажриба киши эди, мардоналиғи ҳам бор эди. Бу кайфиятларни билиб, аларнинг бебунёдлигини маълум қилиб, Андижон кўрғонини беркитиб, манга киши йиборди. Булар Андижонға етганда кўрғон беркигани маълум қилиб, сўзлари бир-бирига қовушолмай бузулуб, Узун Ҳасан кўчиға Ахси сари торгти.

Султон Аҳмад Танбал ўз вилоятиға — Ўшға борди. Жаҳонгир мирзони бир неча ичкилари ва йигитлари Узун Ҳасандин олиб³ қочиб, Танбалғаким, ҳаууз Ўшға етмайдур эди, бориб қўшудилар. Андижоннинг беркиган хабари манга қелди, ҳеч таваккуф қилмай, Марғинондин офтоб чиқа отланиб, туш қайтиб эдиким, Андижонға келдим. Носирбекни ва ўғлонлариниким, Дўстбек ва Миримбек бўлғай, кўруб, сўруб иноят ва шафқатдин умидвор ва сарафроз қилдим.

Ота вилоятиким, икки йилга ёвуқлашиб эдиким, иликдин чиқиб эди, тенгри инояти била зилқаъда ойида сана 904 да яна муяссар ва мусаххар бўлди. Султон Аҳмад Танбалким, Жаҳонгир мирзо

¹ Қ. б.— Султон Муҳаммадхон.

² Л. б.— Яладараб.

³ Қ. б.— айриб.

била қатилиб, Ҷш сари тортиб эди, Ҷшқа киргач,, Ҷшда ҳам қизи-лоёқ, қаротаёқ қилиб зарби рост ура-ура Ҷшдин қовлаб, кўрғонни бизнинг учун сахлаб, бизга киши йибордилар. Жаҳонгир ва Танбал бир неча маъдуди била саросимавор бориб Ҷзгандга кирдилар.

Узун Ҳасанким, Андижонга кира олмай, Ахси тарафига бориб эди, хабар келдиким, бориб Ахсининг аркига кирмиш. Чун сардор ва сарфитна бу эди, бу хабар келгач, Андижонда тўрт-беш кундин ортуқ таваққуф қилмай, Ахси азимати қилдук. Ахсига етгач чора қила олмай, аҳд ва амон тилаб, кўрғонини топшурди. Бир неча кун Ахсида туруб, Ахси ва Косон ва ул юртнинг иш-кучини забт ва саранжом қилиб, илғор келган мўғул бекларига рухсат бериб, Узун Ҳасанни кўч ва мутааллиқлари била олиб Андижонга келилди. Ахсида Қосим Ажабниким, ички чаргасида эди, оллимда беклик мартабасига етиб эди, орияти кўюлди. Чун аҳд қилилиб эди, жон ва молига зарар ва нуқсон тегурмай Қоратегин йўли била Ҳисор сари ижозат берилди. Бир неча маъдуди била Ҳисорга борди. Ҷзга тамом навкарлари айрилиб қолдилар.

Бу фатаротларда бизга тааллуқ элни ва Хожа қози ва мутааллиқларини тутқон ва талағон бўлар эдилар, баъзи беклар била иттифоқ қилиб, сўзни мунга қўйдукким мунча жўғулдук ва бузқчилик қилгон ва мунча бизга тааллуқ мўмин ва мусулмонни тутқон ва талағон бу жамоат эдилар. Ҷзларининг бекларига не вафо қилдиларким, бизга вафо қилғайлар, буларни туттурсак, не айб бўлғай? Батахсис бизинг кўзимизнинг ўтрисида бизнинг отимизни миниб, бизинг тўнумизни кийиб, бизинг қўюмизни еб юругайлар, мунга худ ким таҳаммул қилғай? Агар тараххум қилиб туттурулмаса, ё талатилмаса, бизинг била қазоқликларда ва меҳнатларда бўлгон жамоатнинг ҳозир таниғон моллариға бори фармон бўлса-ким, иликларига кирса, ушмунча била қутулсалар, миннатлар тутсалар керак. Филвоқе маъқул кўрунди. Фармон бўлдиким, бизинг била бўлгонлар таниғон нималарини олсунлар, агарчи маъқул ва муважжаҳ эди, бир нима шитоб бўлмиш.

Жаҳонгир мирзодек музи¹ ёнимизда ўлтуруб, элни мундоқ хуркутмоқнинг ҳеч маъниси йўқ эди. Мулкғирликда ва мамлакатдорликта агарчи баъзи ишлар зоҳирда маъқул ва муважжаҳ кўрунур, вале ҳар ишнинг зимнида юз минг мулоҳаза вожиб ва лозимдур. Ушбу бир бемулоҳаза ҳукм қилғонимиздин не миқдор шўр ва фитналар қўпти. Ахир Андижондин иккинчи навбат чиқғонимизга сабаб ушбу бетааммул ҳукм қилғонимиз бўлди. Бу жиҳаттин мўғуллар Ҷзларига дағдаға ва таваххум йўл бериб, Работак ўрчинидин-ким, Икки сув ароси ҳам дерлар, Ҷзганд тарафига кўчуб Танбалга киши йибордилар. Менинг онам қошида минг беш юз, икки мингга ёвуқ мўғул улусидин бор эди. Яна Ҳисордин Ҳамза Султон ва Маҳди Султон ва Муҳаммад дўғлат алар била ушмунча чоғлик мўғул келиб эди. Ҳамиша ёмонлик ва бузқчилик мўғул улусидин бўла келгандур. Ушбу тарихқача беш навбат менинг била ёғиқтилар. Андоқ эмаским, менинг била бемуносабатлик жиҳатидин ёғиқ-

миш бўлғайлар. Мундоқ ҳаракотларни ўз хонлариға мукаррар қилдилар. Бу хабарни Султонқули чиноққим, отаси Худойберди бўқокни мўғуллар орасида риоят қилиб эдим, отаси бурунроқ ўлуб эди, ўзи мўғуллар била бўлур эди, келтурди. Яхши борди, ўз эл ва улусидин айрилиб, бу хабарни еткурди. Агарчи мунда яхши борди, вале сўнгра андоқ қабоҳатлар қилдиким, юз мунигдек хизмат қилса ёпқай. Нечукким мазкур бўлғусидур. Сўнғги қабоҳатлари ҳам мўғулдукнинг натижасидин эди.

Бизга хабар келгач, бекларни йиғиб машварат қилилди, беклар арзга еткурдиларким, бу жузвий ишдур, подшоҳ отлонмоқи не эҳтиёж? Қосимбек жамиъ бекларни ва черикни бошлаб борсун. Сўз мунга қарор топти. Саҳл туттилар, бу раъй ғалат экандур. Буқуни Қосимбек бекларини ва черикни бошлаб чиқти. Ора-лағунча¹ Танбал худ келиб мўғулларға қўшулгон экандур.

Тонгласи эрта била Иламиш* дарёсининг Ясси кечит отлик гузарини ўтгач — ўқ рўбурў бўлурлар, яхши чопқулашурлар. Қосимбек ўзи Султон Муҳаммад арғун била рўбарў бўлуб, икки-уч навбат чопқулаб бош чиқорғали қўймас. Ғалаба йигитлар, чопқулашурлар, охир шикаст топарлар, Қосимбек, Али Дўст тағойи, Иброҳим сору, Вайс Лоғарий, Сейдий Қаро яна уч-тўрт бек ва ичкидин чиқтилар. Ҷзга аксар беклар ва ичкилар иликка туштилар. Иликка тушган беклар ва ичкилардин Али Дарвешбек, Мирим Лоғарий Тўқабек, Тағойибек, Муҳаммад Дўст, Али Дўст, Миршоҳ қавчин, Мирим Девон бу урушта икки йигит таври чопқулашурлар. Бизинг соридин Иброҳим сорунинг иниларидин Самад отлик, алар соридин Ҳисорий мўғуллардин Шаҳсувор отлик рўбарў бўлурлар. Шаҳсувор андоқ чопарким, дубулғадин ўтуб, Самаднинг² бошиға қилич хейли ўлтурур.

Бовужуди бу захм Самад³ андоқ чопарким, Шаҳсуворнинг бошидин кафи дастча парча сўнгдакни қилич олиб кетар. Шаҳсуворнинг дубулғаси йўқ экандур. Шаҳсуворнинг бошини ўйдилар, яхши бўлди. Самаднинг⁴ бошини ўяр киши йўқ эди. Уч-тўрт кундин кейин ўшул захм била — ўқ борди. Қазоқликлардин ва фалокатлардин халос бўлуб, янгла вилоят олгон маҳалда ажаб бевақт шикаст эди.

Қанбар Али мўғулким, бир рукни аъзам ул эди, Андижонинг олгон чоғда вилоятиға бориб эди, йўқ эди. Ушмунча била Танбал Жаҳонгирни олиб келиб, Андижоннинг бир шаръиси Пуштаи Айшнинг олидағи ўланга тушти. Бир-икки қатла Чилдухтарон била ясаб, Пуштаи Айшнинг доманасиға келди. Бизинг йигитлар маҳаллот ва боғоттин ташқари-ўқ ясаб чиқтилар, илғари кела олмади. доманадин ўқ нари ёнди. Ушбу навоҳиға келганда тушган беклардин Мирим Лоғарийни ва Тўқани ўлтурди. Бир ойға ёвуқ бу теграда ўлтуруб, ҳеч иш қила олмади. Ҷш сариға боқа ёнди. Ҷшни Иброҳим соруға берилиб эди, анинг кишиси анда эди, Ҷшни беркиттилар.

¹ Қ. б.— Алар борғунча.

* Таржималарда «Айламиш» ёзилган

² Қ. б.— Ҳамиднинг.

³ Қ. б.— Ҳамид.

⁴ Қ. б.— Ҳамидбек.

ВАҚОЕИ САНАИ ХАМСА ВА ТИСЪА МИА¹

Вилоятнинг отлик ва яёқ черикларига қадаган бида тавочилар ва муҳассиллар йиборилди. Қанбар Алига ва яна ҳарне вилоятларга боргон черикларга эҳтимом бида тавочилар чоптурубтур ва кетмон ва болту ва неким бўлгон черик масолиҳ ва асбобиға эҳтимомлик муҳассиллар тайин қилилди. Вилояттин черикка келур отлик ва яёқни суруб, ул тараф, бу тараф иш — кучга боргон навкар ва сипоҳийни йиғиштуруб, тенгрига таваккул қилиб, муҳаррам ойининг ўн секкизида Ҳофизбекнинг чорбоғиға сафар қилдим. Бир-икки кун чорбоғда туруб, қолгон асбоб ва олотни тайёр ва мукамал қилиб, Ўш сори мухалифларнинг устига буронғор ва жувонғор ва ғул ва ҳировул ва отлик-яёқни ясаб, ясол бида-ўқ мутаважжих бўлдук. Ўшқа яқин етган маҳалда хабар топилдиким, мухалифлар Ўш навоҳисида тура олмай, Работи сарҳанг ўрчини сариғақим Ўшнинг шимолидур тортмиш, ул ахшом Лотканд кентга тушулди.

Тонгласи ясаб Ўшдин ўтганда хабар келдиким, мухалифлар Андижон сари бормиш, биз ҳам Ўзганд устига мутаважжих бўлдук. Ўзумиздин илгаррак Ўзганд навоҳисини чопқали чопқунчи ойирдук. Мухалифларким, Андижонга борурлар, кеча бида хандаққа кириб фасилга шоту чоғда кўрғондағилар туярлар. Ҳеч иш қилолмай ёндилар. Бизинг чопқунчи ҳам бориб Ўзганд навоҳисиниким чопар, онча нима иликларига тушмай ёниб келдилар.

Ўш кўрғонларидин Мозу² кўрғонидаким, ул орада рустлик бида машхур кўрғондур. Танбал иниси Халилни икки юз-икки юз эллик киши бида қўюб, ул кўрғонни беркитиб эди, ёниб келиб Мозу³ кўрғониға уруш солиб зўр келтурдук. Мозу⁴ кўрғони хейли руст кўрғондур, шимол сариким, сойдур, хейли баланд воқе бўлубтур. Агар сойдин ўқ отсалар шоядиким, фасилға етгай. Обдузди ушбу тарафда воқе бўлубтур. Кўрғондин қуйиға боқе кўчадек икки тарафдин фасил қўпориб келтуруб сувға еткурубтурлар. Пушта тарафлари хандақтур. Сойға ёвуқ учун сой тошларидин улук-улук қозондек тошлар кўрғонга чиқариб эдилар. Ул микдор улук тошларким, Мозу* кўрғонида оттилар, ушмунча

кўрғон уруши бўлуб ҳеч кўрғондин мундоқ тошлар отмадилар. Абдулқуддус кўхбур Каттабекнинг оғаси фасил тубиға чиқиб эди, фасилдин андоқ тош урдиларким, ҳеч ери ерга тегмай дуруст муаллақ ошиб: ўшандоқ баланд ердин кўрғоннинг хокрезининг тубиғача юмалана-юмалана келди, вале ҳеч бўшмади. Ушул замон — ўқ отланиб юрди. Дутаҳи обдуздда Ёр Али Билолнинг бошиға бир зарб тош урдилар, бошини учурдилар. Қалин киши тош бида зоеъ бўлди. Сабоҳиким, уруш солилди, чоштгоҳдин бурунроқ обдузд олилди. Ахшомғача уруш эди. Обдузким олилди, бўлдура олмай тонгласиға амон тилаб чиқтилар. Танбалнинг иниси Халил бошлиқ етмиш-сексон-юз кишини банд қилиб Андижонга йиборилдиким, эҳтиёт бида сахлағайлар. Бизинг ҳам бекларимиз ва ичкиларимиз ва ўбдон кишиларимиз аларнинг бандиға тушуб эди. Бу иш тавре воқе бўлди.

Мозуни олиб келиб Ўшнинг кентларидин Ўнжу Тўба деган кентга тушулди. Ул тарафдин Танбал Андижондин ёниб Работи Сарҳанг ўрчини кентларидин Оби Хон деган ерга тушти. Бу икки черкнинг ораси бир йиғоч йўл бўлғай эди. Бу фурсатта Қанбар Али беҳузурлуқ жиҳатидин Ўшқа борди. Бир ой — қирқ кунгача ўлтурулди, уруш бўлмади. Вале ҳар кунда бизнинг ошлиқчи ва аларнинг ошлиқчиси отқулашурлар эди. Бу муддатта кечалар ўрду гирдини маҳкам эҳтиёт қилилур эди. Хандақ қозилур эди. Хандақ бўлмағон ерда шох тутулур эди. Бўлгон сипоҳи тамом яроғланиб, хандақ ёқасиға чиқарлар эди. Бовужуди мунча эҳтиёт ҳар уч-тўрт кунда кеча бида черикда бир ғавво ва сурон чиқар эди. Бир кун ошлиқчининг илайиға Сайидибек тағойи бориб эди, ғанимнинг кишиси зўрроқ келиб, баякбор уруш асносида Сайидибекни олдилар.

Ушбу йил, Хисравшоҳ Балх устиға черик борур хаёли бида Бойсунғур мирзони тилаб, Қундузга келтуруб, Балх устига отланди. Уёқча етган чоғда Хисравшоҳ бадбахт кофири неъмат салтанат дағдағаси бидаким, салтанат андоғ нокас, беҳунарларга не навъ етгай! Не асл, не насаб, не ҳунар, не асаб, не тадбир, не шужоат, не иқсоф, не адолат! Бойсунғур мирзони беклари бида тутуб, Бойсунғур мирзоға кериш солиб, муҳаррам ойининг ўни эдиким, мундоқ хуштабъ ва пурфазилат ва ҳасаб ва насаб бида ораста подшоҳзадани шаҳид қилди. Беклари ва ичкиларидин ҳам бир нечани ўлтурди.

В а л о д а т в а н а с а б и: валодати секкиз юз сексон иккида, Ҳисор вилоятида эди. Султон Маҳмуд мирзонинг иккинчи ўғлидур, Султон Масъуд мирзодин кичик, Султон Али мирзо ва Султон Ҳусайн ва Султон Вайс мирзоким, Хонмирзо бида машхурдур, улук, онаси Пашшабегим эди.

Ш а қ л в а ш а м о й и л и: улук кўзлук, қўба дозлук, ўрта бўйлуқ, туркман чехралик, мадоҳатлик йиғит эди.

А х л о қ в а а т в о р и: адолатиғаша ва одми ва хуштабъ ва фазилатлик подшоҳзода эди. Устоди Сайид Маҳмуд шийи экандур. Бу жиҳаттин Бойсунғур мирзо ҳам матъун эди. Сўнгра дедиларким, Самарқандта ул ямон ақидадин ёниб, пок эътиқод

¹ Тўққиз юз бешинчи (1499—1500) йил воқеалари.

^{2, 3, 4} Қ. б. — Мозу (مادو)

бўлубтур. Хейли чоғирға хирси бор эди. Чоғир ичмас маҳалда намоз ўтар эди. Саховати ва бахшиши эътиқод била эди. Насхтаблиқ хатини хейли хўб битир эди. Наққошлиқда ҳам илиги ёмон эмас эди. Шеърни ҳам тавре айтур эди. «Одидий» тахаллус қилур эди. Шеъри девон тартиб қилгунча бўлмайдура эди. Бу матлаъ анингдурким:

Соявор аз нотавоний жо-бажо меўфтам,
Гар награм рўи деворе зи по меўфтам¹.

Самарқандта Бойсунғур мирзонинг ғазаллари онча шоеъдурким, кам уй бўлғай эдиким, мирзонинг ашъори ул уйда бўлмағай эди.

Масофлари: икки масоф урушти. Бир қатла Султон Маҳмуд хон била. Аввал тахтга ўлтурғонида Султон Маҳмудхон Султон Жунайд барлос ва баъзининг иғво ва ангизи жиҳатидин Самарқанд олмоқ доияси била черик тортиб, Оққўталдин ўтуб, Работи Суғд ва Канбой навоҳисига келди. Бойсунғур мирзо Самарқанддин чиқти. Канбойда урушуб, яхши бости. Уч-тўрт минг мўғулнинг бўйнига урдурди. Ҳайдар кўкалтошким, хоннинг ҳал ва ақди эди, бу урушда ўлди.

Яна бир мартаба Бухорода Султон Али мирзо била урушуб мағлуб бўлди.

Вилоёти: отаси Султон Маҳмуд мирзо Бухорони бериб эди. Отасидин сўнг отасининг беклари йиғилиб, иттифок била Самарқандта подшоҳ қилдилар. Бухоро ҳам неча маҳалгача мунинг девониға дохил эди. Тархонлар ёғийлиғидин сўнг анинг тасаруфидин чиқти. Мен Самарқандни олғонда Хисравшоҳқа тортар борди. Хисравшоҳ Ҳисорни олиб берди.

Андин ҳеч авлод қолмади. Хисравшоҳқа келган маҳалда обоғаси Султон Халил мирзонинг қизини олди. Ўзга хотун ва ғумаси йўқ эди. Андоқ истиқбол била салтанат қилмадиким, бир кишини ўз элидин улғайтиб муътабар бек қилмиш бўлғай. Беклари ота-обоғасининг — ўқ беклари эди.

Бойсунғур мирзонинг воқеасидин сўнг Султон Аҳмад қоровул Қучбекнинг отаси, оға-иниси ва кўч ва мутааллиқлари била Қоратегин вилоятидин чиқиб, бизни деб келди. Қанбар Аликим, Ушда беҳузур эди, беҳузурлуқдин кўпуб, ул ҳам келди. Мундоқ маҳалда ғайб кўмаги Султон Аҳмад қоровул жамоати била келиб қотилғонни шугун тутуб, сабоҳи-ўқ ғаним устига ясаб юрудук қотилғонни шугун тутуб, сабоҳи-ўқ ғаним устига ясаб юрудук. Оби Хонда туруш бермай, юргидин кўчти. Баъзи чодир ва гилем ва партолдек нималари черик элига тушди. Келиб анинг юртига туштук. Ушбу ахшоми Танбал Жаҳонгирни олиб, ўнг ёниси дин эврулуб, Хўбон деган кентгаким, Андижон сари ёнимизда бизди уч йиғоч бўлғай эди, келиб кирди. Эртасига биз ҳам бурунғор жувонғор, ғул, ҳировулни тартиб қилиб, кежим кийиб, яроғланиб

¹ Кучсизликдин соядай у ер-бу ерга тушаман, агар деворни ушламасам йиқиламан.

ясол ясаб, тўра кўтарган яёқларни олимизга солиб, ғаним устига юрудук. Бизнинг бурунғор Али Дўст тағойи эди, тавобеи била. Жувонғор Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий, Сейдий Қаро, Муҳаммад Али Мубашшир, Хожа Калонбекнинг оғаси Кичикбек, яна баъзи ичкилар: Султон Аҳмад қоровулни ва Қучбекни оға-инилари била жувонғорға битилди, Қосимбек ғулда менинг қошимда эди. Ировул Қанбар Али ва яна баъзи ичкилар эди.

Хўбоннинг шарқи-жануб тарафидин Сақо отлиқ кентдаким, Хўбондин бир шаръий бўлғай, етишиб эдукким, ғаним кишиси Хўбон кентидин ясаб чиқти. Биз ҳам илдамроқ — ўқ юрудук: ҳазм ва эҳтиётни маръи тутуб, тўра ва сиеқким, тартиб қилилиб эди, муқобала бўлур маҳалда кейин — ўқ қолдилар. Тенгри инояти била аларға ҳеч эҳтиёж бўлмади. Етган била бурунроқ бизнинг жувонғор кишиси анинг бурунғори била илик олишти. Хожа Калоннинг оғаси Кичикбек анда яхши чопқуллашти. Муҳаммад Али Мубашшир ҳам. Кичикбектин сўнгра чопқуллашти. Ушмунча била тоб келтура олмай, ёғий қочти. Бурунғор била ировулга пешо-пеш уруш етмади. Қалин йигитларни келтурдилар. Бўюнларига буюрдикким, урдилар. Бизнинг беклар Қосимбек ва Али Дўстбек кўпраги Али Дўст ҳазм ва сардорлиғини риоят қилиб, қовгунчини йироқ йиборғали маслаҳат кўрмадилар. Бу жиҳаттин қалин кишиси иликка тушмади.

Хўбон кентига — ўқ туштук. Менинг аввал масоф уруши урушқоним ушбу эди. Тенгри таоло ўз фазл ва карами била фатҳ ва зафар рўзи қилди. Шугун туттук.

Тонгласига-ўқ отамнинг онаси менинг улўғ онам Шоҳ Султон бегим Андижондин келди. Бу хаёл билаким, Жаҳонгир агар иликка тушган бўлса, дархост қилғай. Чун киш ёвуқлашиб эди, ёзида ошлиқ-тўлук қолмайдура эди, Ўзганд устига борурни маслаҳат кўрмай, Андижонға мурожаат қилинди. Неча кундин сўнг кенгашиб, сўзни мунга қарор берилдиким, Андижонда қишламоқдин ғаним кишисига ҳеч зарар ва осиб етмас, балки ўғурлуқ ва қазоқлик била кучланмагининг эҳтимоли бордура. Бир ерда қишламоқ керакким, черик эли ошлиқсизликдан ожиз бўлмағай ва ғаним кишисига ҳам қабал йўсунлуқ ожизлиғи бўлғай. Бу маслаҳат учун Работак ўрчинидаким, бу Работак ўрчинини Икки сув ораси ҳам дерлар, Армиён ва Нўшоб навоҳисига қишламоқ хаёли била Андижондин кўчуб, мазкур бўлгон кентларнинг навоҳисига келиб қишлоқ солдук.

Бу навоҳи яхши овлоқ ерлар бўлур. Иламиш¹ дарёсининг яқинидаги қалин чангалларда буғу, марал ва тунқуз кўп бўлур. Ушоқ-ушоқ чангалларида қирғовул ва товушқон қалин бўлур. Пуштасида тулкуси бисёр бўлур, дарқамин бўлур,² тулкуси ўзга ернинг тулкусига боқа юғурук бўлур. Бу қишлоқда эканда ҳар икки-уч кунда овға отланур эдим. Улўғ чангалларни ўртаб, буғу-марал овлар эдук. Ушоқ чангалларига чарга солиб, қирғовулға қуш солиб кезлар эдук. Қирғовуллари беҳад семиз бўлур.

¹ Қ. б. — Ирамиш (ایریش)

² Қ. б. — рағгин.

То ул кишлоқта эдук, кирговул эти фаровон эди. Ушбу кишлоқта эканда Худойберди тугчиким, риоят қилиб бек қилиб эдим, икки-уч қатла тушуб, Танбалнинг қазогини босиб, бошлар кесиб келтурди. Андижон ва Ўш навоҳисидин ҳам қазоқ йигитлар айёрлик била тинмай бориб, илқиларин суруб, кишиларни ўлтуруб¹ бисёр ожиз қилдилар. Агар ул кишни ўшул кишлоқта ўтқарилса эди, кўпроқ эҳтимоли бу эдиким, ёзгача урушсиз-ўқ бузулғайлар эди. Ушмундоқ ғанимни забун ва ожиз қилгон маҳалда Қанбар Али вилоятга бормоққа ижозат тилади. Ҳар неча бу ҳисобларни хотир нишон қилиб, манъ қилилди, кўпрак жаҳл қилди. Ажаб енгил ва бетааммул мардак эди. Заруфат бўлди, вилоятга ижозат берилди. Бурун вилояти Хўжанд эди. Бу навбат Андижонни олғонда Исфара ва Кандибодомни ҳам анга берилди. Бизнинг беклар орасида қалин вилоятлик ва кўп навкарлик Қанбар Али эди. Ҳеч кимнинг навқари ва вилояти онча эмас эди. Қирқ-эллик кун ул кишлоқта эдук. Қанбар Алининг тақриби била баъзи черик элига ҳам рухсат берилди.

Ўзумиз ҳам Андижонга келдук. Бу муддаттаким кишлоқта ва Андижонда эдук, Танбалнинг кишии тинмай хон қошига, Тошкандга борур эди ва келур эди. Аҳмадбекким, хоннинг ўғли Султон Муҳаммаднинг бек атқаси ва хоннинг улуг риоят қилгон беги эди, Танбалнинг туққан обоғаси эди, Бек Телбаким, хоннинг эшикоғаси эди, Танбалнинг туққан оғаси эди, бора-кела хонни барин қилдиларким, Танбалга кўмак йиборғай, кўмакдин бурунроқ Бек Телбаким, то туғуб эди, Мўғулистонда эди, мўғул орасида улғайиб эди, вилоятқа кирмайдур эди, вилоят подшоҳларига хизмат қилмайдур эди, хонларга-ўқ хизмат қилиб эди, кўч ва аҳлу аёлини Тошкандта кўюб, ўзи келиб иниси Танбалга қўшулди.

Бу фурсатта ажаб ходиса даст берди. Қосим Ажабниким, Ахсида орияти кўюлуб эди, оз-оғлоқ қазоқ кейинича чиқиб, қавлаб Бичрота² била Хўжанд суйидин ўтарда Танбалнинг қалин кишисига учраб, иликка тушти. Танбал чун черикимизнинг тарқоғон хабарини топти ва оғаси Бек Телба хон била сўзлашиб келиб эди, кўмак келмакка мутааййин мутаяққин эди. Ўзгандтин отланиб, Икки сув орасига келди. Ушбу аснода Косондин таҳқиқ хабар келдиким, хон Танбалнинг кўмагига ўғли Султон Муҳаммад Хониканиким, Султонимга машхур эди, Аҳмадбек била тайин қилиб, беш-олти минг черик қўшубтур. Арчакент йўли била ошиб келиб, Косонни қабадилар. Биз дағи йироқдағи кишимизга боқмай, ҳозир кишимиз била бетаваккуф кишининг зарб совуғида тенгрига таваккул қилиб, Андижондин Банди Солор йўли била Султоним била Аҳмадбекнинг устига отландук. Кечаси ҳеч ерда турмай, тун қотиб сабоҳи Ахсига туштук. Ул ахшом маҳкам қаттиқ совуқ эди. Андоқким, баъзининг илик-оёғин совуқ олди. Кўш кишининг кулоқлари олмадек-олмадек қабарчуғланиб эди. Ахсида таваккуф қилмай, Қосим Ажабнинг ўрунига Ёрак тағойини ҳам орияти кўюб, Косон устига ўтук, Косонга бир шаръи

қолғонда хабар келдиким, Аҳмадбек хабар топиб, Султоним била бузулгон йўсуилуқ илдам ёнди.

Танбал бизнинг отланғонимизни билиб, оғасига кўмак илғаб келадур экандур. Кун икки намоз ораси бўлғай эдиким, Танбалнинг қароси Навқанд соридин пайдо бўлди. Оғасининг мундоқ енгил келганидин ва бизнинг мундоқ илдам етқашимиздин донг ва мутаҳаййир бўлуб тура қолди. Биз дедукким, худой муни мундоқ келтурди, отининг бўйни қотиб келибтур, юруб илик қўшгондин кейин тенгри рост келгирса бириси чиқмас, Вайс Лоғарий ва яна баъзилар дедиларким, кун кеч бўлубтур, бу кун бўлмаста тонгла қаёнга борғусидур. Сабоҳ ҳар қанда бўлса, учратурбиз, деб филҳол илик қўшмоқни салоҳ кўрмайдилар. Ушмундоқ қопуда келган ғаним ҳеч навъ мутазаррир бўлмай ажрашти. Масал борким, «Қопудағини қопмаса, қариғунча қайғурур».

Байт:

Қорҳоро ба вақт бояд жуст,
Қори бе вақт сует бошад, сует.¹

Тонглағача фурсатни ғанимат тутуб, кечасига ҳеч ерда тушмай бориб, Архиён қўргониға кирдилар. Эртасига ғанимнинг устига юруб, топмай, сўнгича келиб, Архиён қўргонини ёвуқ қабамоқнинг салоҳин тошмай, бир шаръисиди Ғазнаи Намангонга тушудди. Ўттуз-қирқ кун биз бу юртта эдук. Танбал Архиён қўргонида эди. Оз-оз киши беридин бориб, наридин келиб, ора йўлда отқулашиб ёнар эди. Бир кеча шабихун келдилар. Ўрдунинг ташқарисидин бир пора ўқ кўюб ёндилар. Ўрду гирдини хандақ қилиб, шох тутуб, эҳтиётлар қилилиб эди, ҳеч иш қила олмадилар. Ушбу юртта эканда Қанбар Али икки-уч қатла ямонлаб вилоятга бормоқчи бўлди. Бир қатла худ отланиб тебраб эди, баъзи бекларни йибориб ташвишлар била ёндурдук.

Бу аснода Сайид Юсуф Мажамий² Султон Аҳмад Танбалга киши йибориб, анга боқти. Андижон кўхпояларидин Уйғур Мажам³ дерлар, икки кўхпоядур. Сайид Юсуф Мажам⁴ анинг улуги эди, сўнгралар эшиқда танимони⁵ бўлуб эди. Иши улуглуқтин ўтуб эди. Беклик дағдаға ва даъвоси бор эди. Агарчи ҳеч ким бек қилмайдур эди, ажаб мунофиқ ва бепошна мардак эди. Мен ушбу навбат Андижонни олгондин ушбу тарихқача шоядким, икки-уч қатла манга кириб Танбалга ёғикти экин. Яна икки-уч қатла Танбалга кириб манга ёғикти экин. Охир ёғий бўлғони ушбу эди. Анинг била эл ва улус ва аймоқ хейли бор эди. Танбалга қўшулмасун, деб оралай отландук. Ора қўнуб,

¹ Ишлар ўз вақтида бажарилиши керак: вақтида бажарилмаган иш сует бўлади, сует.

² Қ. б. — Манжамий ёки Мунажжимий (منجمي)

³ Қ. б. — Уйғур Манжам ёки мунажжим (اويغۇر منجم)

⁴ Қ. б. — Мунажжим ёки Манжам.

⁵ Қ. б. — танимол.

¹ Л. б. — бу ибора йўқ.

² Қ. б. — Бичрота.

Пешхорон навоҳисига келдик. Пешхорон¹ қўрғонига Танбалнинг кишиси келиб кирган экандур. Бизнинг илғор беклари Али Дарвешбек ва Кучбек оға-иниси била Пешхорон эшигига бориб яхшилар чоқулаштилар. Кучбек оға-иниси била яхшилар бордилар. Илклари аксари ишга тегди.

Пешхороннинг бир шаръисиди бир баланди устида туштук. Танбал Жаҳонгирни олиб Пешхорон қўрғонини орқай тушти. Уч-тўрт кундин сўнг бизнинг мухалиф бекларким, Али Дўст ва Қанбар Али Саллох тавобеъ ва лавоҳики била бўлғайлар, яраш сўзини орага сола кириштилар. Менинг давлатхоҳларимнинг бу ярашдин асло илм ва хабарлари йўқ эди ва бизлар бу суратқа асло бермас эрдук. Чун икки улуғ бек бу икки мардак эди, агар буларнинг сўзига қулоқ солмай сулҳ бўлмас, ўзга эҳтимоллари ҳам бор эди. Зарурат бўлди, бу йўсулук сулҳ бўлдим, Хўжанд сувининг Аҳси тарафи вилоятлар Жаҳонгир мирзога тааллуқ бўлғай. Андижон тарафи вилоятлар манга тааллуқ бўлғай. Ўзганди ҳам кўчларини чиқоргондин сўнг бизнинг девонга қўйғайлар. Вилоятлар қарор топгондин сўнг мен ва Жаҳонгир мирзо иттифоқ қилиб, Самарқанд устига юрғайбиз. Самарқанд тахти муяссар ва мусаххар бўлғоч, Андижонни Жаҳонгир мирзога берилғай. Сўзни мунга қарор берилди.

Жаҳонгир мирзо ва Танбал тўнғласига келиб, ражаб ойининг авохириди мулозамат қилдилар. Ушбу муқаррар бўлгон йўсулук аҳд ва шартлар бўлди. Жаҳонгир мирзога Аҳси сари рухсат бериб ўзум Андижонга мурожаат қилдим, Андижонга келгач, Танбалнинг иниси Халил ва жамъиким, бандта эдилар, банддин чиқариб, хилъатлар кийдуруб рухсат берилди. Алар дағи бандтаги бекларни ва ичкиларним, Тағойи бек ва Муҳаммад Дўст ва Миршоҳ қавчин ва Сайидийбек ва Қосим Ажаб ва Мир Вайс ва Мирим девон бошлиғлар бўлғай, бандтин чиқариб йибордилар.

Андижонга келгандин сўнг Али Дўстнинг атвори тамом ўзгача бўлди. Менинг била қазоқликларда ва меҳнатларда бўлгон кишилар била ямон маон қила киришти. Аввал Халифага рухсат берди. Андин сўнг Иброҳим Соруни ва Вайс Лоғарийни бегуноҳ ва бежихат туттуруб, талатиб вилоятларидин айириб рухсат берди. Қосимбек била чирмашиб юрар эди. Зоҳирда муни санад қилдиким, Халифа ва Иброҳим Хожа қозининг ҳаводорларидур. Мендин итиқом олғурларидур. Ўғли Муҳаммад Дўст худ подшоҳона бунёдлар қўйди. Сухбат ва шилон ва девон ва дастгоҳ борчани салотин дастури била бошлайди. Бу оталиқ ўғулдук Танбалга орқаланиб, мундоқ ҳаракатлар бунёд қилдилар.

Менда ҳам онча ихтиёр ва иқтидор қолмадиким, бу навъ номаъқул ҳаракатлардин буларни манъ қила олғаймен. Не жиҳатдинким, Танбалдек душман мунинг орқа ва ҳимояти, ҳар не кўнгуллари тилар эди, андоқ қилурлар эди. Ажаб нозук маҳалли эди. Ҳеч нима деб бўлмаё эди. Бу оталиқ, ўғулдуктин ул муддатда ғалаба хорликлар тортилди.

Султон Аҳмад мирзонинг Ойша Султонбегим отлиқ қизиниким, ота обога тирик эканда манга қалинлик қилиб эдилар, Хўжандга келиб эди, шаъбон ойида олдим. Аввал олғонда агарчи меҳрим ямон эмас эди, вале аввали кадҳудолик эди, ҳаё ва ҳижоб жиҳатидин ҳар ўн, ўн беш, йигирма кунда бир навбат борур эдим. Сўнгралар худ ул меҳр ҳам қолмади, вале ҳижоб ҳануз кўпрак бўлди, бир ойда ва қирқ кунда онам хоним муҳассилликлар била сура-сура, ташвишлар била йиборур эди...

Ушбу йил Султон Али мирзо била Муҳаммад Мазид тархоннинг орасида мухолафат тушти. Сабаби бу эдиким, тархонийлар асру кўп эътибор ва ихтиёр бўлуб эдилар. Бухорони дарбаст¹ Боқи олиб эди. Бухоро саркоридин донге кишига бермас эди. Муҳаммад Мазид тархон ҳам Самарқандга соҳиб ихтиёр тамом вилоятни ўғлонларига ва тавобе ва лавоҳикига олиб эди. Шаҳрдин ҳар нима ротибаким, тайин қилиб эдилар, андин ўзга бир фулус ҳеч мамардин² Султон Али мирзога тегмас эди. Султон Али мирзо улуғ йигит бўлуб эди. Буларнинг мундоқ маошига неча таҳаммул қилсун? Бир неча ичкилари била Муҳаммад Мазид тархоннинг қасди мақомида бўлди. Муҳаммад Мазид тархон туюб, навқар-савдари, тавобе ва лавоҳики била яна анинг била бор киши бори беклар била, мисли: Султон Хусайн аргун, Пир Аҳмад аргун³ Хожа Хусайн, Узун Ҳасаннинг иниси Қаро барлос, Солиҳ Муҳаммад, яна баъзи беклар ва йигитлар била шаҳрдин чиқди.

Ул фурсатларда хон мирзога хон Муҳаммад Хусайн дўлатни ва Аҳмадбекни ва яна қалин мўғул бекларини қўшуб Самарқанд устига тайин қилиб эди. Ҳофизбек дўлдой ва ўғли Тоҳирбек худ хон мирзонинг бек атқаси эдилар. Ҳасан набира ва Ҳиндубек ва баъзи йигитлар Ҳофизбек ва Тоҳирбек муносабати жиҳатидин Султон Али мирзодин қочиб, Мирзо хон қошига бориб эдилар. Муҳаммад Мазид тархон кишилар йибориб, Хон мирзонини ва мўғул черикини тилаб, Шовдор навоҳисиди келиб, Мирзо хонни кўруб, мўғул беклари била мулоқот қилди.

Мўғул бекларининг Муҳаммад Мазид беклар била яхшигина ихтилоти чиқмади. Балки Муҳаммад Мазид тархонни тутар хаёл ҳам қилгондурлар. Бу беклар англаб мўғул черикидин бир баҳона била айрилдилар. Булар айрилғоч мўғул черики ҳам тура олмади, ёниб Ёр яйлоқ тушганда, Султон Али мирзо оз киши билан Самарқанддин илғоб Хон мирзо била мўғул черики устига етар, уруша ҳам олмаслар, бузулуб қочарлар. Охир чоғда Султон Али мирзонинг бир яхшигина иши бу бўлдики, Муҳаммад Мазид тархон ва алар бу мирзолардин маънос бўлуб, мўғул Абдулвахобниким, мундин бурнароқ ҳам менинг қошимда бор эди, Андижон қабилида ҳам Хожа қози била яхши якжиҳатликлар қилиб, жонлар тортиб эди, манга йибориб мени тилабдурлар. Биз худ хароби бу муомала эдук.

¹ Қ. б. — дардаст.

² Қ. б. — ҳеч нимадин.

³ Л. б. да «аргун» сўзи йўқ.

Ушбу маслаҳат учун сулҳ қилиб, Самарқанд устига юрмакка жозим эдук. Филҳол Мир Мўғулни Аҳсиға Жаҳонгир мирзо қошиға булжор била йбориб, Самарқанд устига отланмоқ бўлдук. Зулқайда ойида Самарқанд устига черик отланиб, ора икки қўнуб, Қубоға келиб туштук. Намози дигар хабар келдиким, Султон Аҳмад Танбалнинг иниси Халил келиб Уш қўрғонини ўғурлаб олибдур. Тафсили будурким¹, сулҳ бўлғонда Танбалнинг иниси Халил бошлиқ бандиларни қўюлуб эди. Нечукким, мазкур бўлди. Танбал Халилни ўзгандаги кўч ва уруқини чиқормок учун йбориб эди, кўч чиқормок баҳонаси била бориб. Ўзгандга кириб, бу кун чикай, тонгла чикай деб хиял қилиб, чиқмайдур эди. Биз черик отланғонда фурсат топиб, Уш холи қолғонда кеча била келиб, Уш қўрғонини ўғурлаб олибтур.

Бу хабар бизга келгач, турмоқнинг ва яна булар била чир-машмоқнинг маслаҳатини неча жиҳаттин топмай, Самарқанд сари-ўқ мутаважжих бўлдук. Бир буким, бизнинг синохий отонлиқ тамом черик яроғини қилмоқ учун уйлук уйига ҳар сариға тарқаб эди. Сулҳқа эътимод қилиб, буларнинг бу макр ва ғадриддин беҳабар ва юфил эдук. Яна бир буким, Али Дўст ва Қанбар Алидек улғу бекларимиздин неча навбат ҳаракатлар зоҳир бўлдиким, аларға эътимод қолмади, нечукким, мазкур бўлди. Яна бир буким, Мухаммад Мазид тархон бошлиғ жамий Самарқанд беклари мени тилай Мир Мўғулни йбориб эдилар. Самарқанд-дек пойтахт турғунча, не киройи ул қилгайким, Андижондек ер учун киши авқот зоеъ қилгай.

Қубодин Марғинонға келилди. Қучбекнинг отаси Султон Аҳмад-бекка Марғинонни берилиб эди. Алойиқ ва авойиқ жиҳатидин менинг била эргаша олмай Марғинонда қолди. Ўғли Қучбек бир-икки оға-иниси била менинг била бордилар.

Испара йўлиға мутаважжих бўлдук. Испаранинг тавобии Маҳан² отлиқ кентга келиб туштук. Иттифоқоти ҳасанадин Қосим яна бек жамоати била, Али Дўст жамоати била Сайид Қосим яна бир пора қалин йигитлар била ушбу ахшом Маҳанда³ эканда булжор қилғондек борча келиб қотилдилар. Андин отланиб дашти Хасбон³ била юруб, Чўпон қўпругидин ўтуб, Ўратепа келдим. Қанбар Али ўз вилояти Хўжандтин Танбалға эътимод қилиб черик маслаҳатини сўзлаша Аҳсиға келур. Бу воқеа бўлғоқ, Танбал ани банд қилиб олиб вилоятларининг устига юруб. Ул бир турки масал бордурким, «Инонмағил дўстунға, сомон тикар пўстунға». Йўлда келадурғонда яёқ қочиб юз ташвишлар била Ўратепага келди. Ўратепада эканда хабар келдиким, Шайбонийхон қалъаи Дабусида Боқи тархонни босиб, Бухоро устига борибтур, Ўратепадин Бўрка яйлоқи йўли била Сангзорға келдук. Сангзор до-руғаси қўрғонни берди. Қанбар Али чун туттуруб, олдуруб келиб эди, ани Сангзорда қўюб ўтгук. Келиб Хон юртиға тушганда Мухаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари келиб му-

лозамат қилдилар. Самарқанд тасхирининг кайфиятини булар била машварат қилилди. Дедиларким, Хожа Яхё ҳам подшоҳнинг хоҳонидур. Агар Хожа барин бўлса, Самарқанд бежангу жидол осонлиқ била муяссар бўлур. Бу жиҳаттин неча навбат Хожа Яхёға кишилар йбориб сўзлашилди. Хожа Яхё бизни Самарқандға киюрмакни жазм айтиб йбормади, вале маънос бўлгудек сўз ҳам айтмади. Хон юртидин кўчуб, Дарғам ёқасиға келдук. Дарғам ёқасидин Хожа Яхёға Хожа Мухаммад Али китобдорни йборилди. Хабар келтурдиким, келсунлар, шахрни берурбиз. Дарғамдин кечга ёвуқ отланиб, шахрға мутаважжих бўлдук.

Султон Маҳмуд дўлдой Султон Мухаммад дўлдойнинг отаси юрттин-ўқ қочиб бориб, бу иттифоқдин аларни хабардор қилибтур, чун хабар топилар, аввал қилғон хаёл муяссар бўлмади, ёниб Дарғам ёқасиға туштук. Иброҳим соруий минглиғким, менинг бир яхши риоят қилғон бегим эди, Али Дўст туттуруб қовлатиб эди, мен Ёр яйлоққа келган фурсатда Сайид Юсуфбекнинг улғу ўғли Мухаммад Юсуф била келиб мулозамат қилди. Бизнинг бойири бекларимиз ва ичкиларимизким, Али Дўстнинг зидди эдилар, буларнинг баъзисини қовлаб, баъзисини талаб, баъзисини туттуруб эди, бирор-бирор йиғилиб келдилар.

Али Дўст заиф бўлур эди. Не учунким, Танбални орқаланиб манга ва менинг давлатхоҳларимға жафо ва азоблар қилур эди. Менинг ҳам табим бу мардак била ямон эди, ҳам инфиолдин ва ҳам таваҳхумдин тура олмади, рухсат тилади. Мен дағи миннат тутгум, рухсат бердим. Али Дўст ва Мухаммад Дўст¹ ўшул рухсат олғон била Танбал қошиға бордилар. Танбалға муқарраб бўлуб, ғалаба ёғийлиқлар ва ямонлиқлар бу оталиқ, ўғуллуқтин зуҳрга келди. Бир-икки йилдин сўнг Али Дўстнинг илигига қорт чиқиб ўлди. Мухаммад Дўст ўзбакка кириб эди. Филжумла ямон эмас эди. Андин ҳам кўрнамаклик қилиб, қочиб, Андижоннинг қўх поялариға бориб, ёғийлиқлар ва фитналар ангиз қилди. Охир ўзбак илигига тушти. Кўзларини кўр қилдилар: «Кўзларини туз тутти»нинг бу маънисини бор эмиш.

Буларға рухсат бергандин сўнг Фури барлосни бир неча йигитлар била хабар учун Бухоро сари йборилиб эди. Хабар келдиким, Шайбонийхон Бухорони олиб, Самарқанд устига мутаважжих бўлди. Ул навоҳида бўлмоқни маслаҳат кўрмай, Кеш сари азимат қилдук. Бу Самарқанд бекларнинг аксар кўчлари ҳам Кешда эди. Кешга келгандин бир-икки ҳафтадин сўнг хабар келдиким, Султон Али мирзо Самарқандни Шайбонийхонға берди. Тафсили будурким. Султон Али мирзонинг онаси Зухрабеги оға билмаслигининг ва беақлигининг махфий Шайбонийхонға киши йборур, бу мазмун билаким, Шайбонийхон ани олур бўлса, ўғли Шайбонийхонға Самарқандни бергай. Отасининг вилоятини олгондин сўнг Султон Али мирзоға бергай.

Бу раъйдин Абу-Юсуф арғуннинг хабари бор экандур, балки бу раъйни кўрсатгучи ўшул ғаддор экандур.

¹ Л. б.— олиб, тўрт фасили будурким (?).

² Қ. б.— Мухсин (محسن).

³ Қ. б.— Хасон (حسن).

ВАҚОЕИ САНАИ СИТТА ВА ТИСЪА МИА¹

Шайбонийхон ушбу хотуннинг ваъдаси била келиб, Боғи Майдонга тушти. Туш вақтида Султон Али мирзо бек, бегоғига, йигит-ялангига, ҳеч кимга хабар қилмай, ҳеч ким била кенгашмай, бир неча ёвуғидаги кичик-кирим била Чорраҳа дарвозасидин Боғи Майдонга Шайбонийхон қошига борди. Шайбонийхон хейли яхши ҳам кўрмади. Кўрушгандин сўнг қуйи ёнда ўлтурғузди. Хожа Яхё мирзонинг чиққонини хабар топиб, изтиробда бўлди, ҳеч чора топа олмай, Хожа ҳам чиқти, Шайбонийхон кўпмай-ўқ кўрушти. Бир пора шикоятмуз сўзлар айтти. Хожа Али бойнинг ўғли работи Хожада эди. Мирзосининг чиққон хабарини эшитиб, ул ҳам Шайбонийхон қошига келди. Бу бедавлат хотун чун ноқиси ақл эди, эрга тегар ҳавоси била ўғлининг хонумонин барбод берди. Шайбонийхон бир зарра парво ҳам қилмади, балки ғума-ғунчачича ҳам кўзга илмади.

Султон Али мирзо ҳам ўз ишига ҳайрон ва чиққонидин беҳад пушаймон эди. Баъзи ёвуқлари кайфиятни англаб, мирзони олиб қочмоқ хаёл қилдилар. Султон Али мирзо рози бўлмади, чун ажал етиб эди, қутулмади. Темур Султон била тушар эди, тўрт-беш кундин сўнг Қўлба ўлангида ўлтурдилар. Бу беш кунлук ўлар жон учун ямон от била борди. Хотун сўзига кириб, ўзини неқномлар чаргасидин чиқарди. Мундоқ кишининг вақоеи мундин ортуқ битиб бўлмас. Бу йўсулук шанё ҳаракотни мундин ортуқ эшитиб бўлмас.

Султон Али мирзони ўлтургандин сўнг Жон Алини ҳам мирзони қошига йиборди.

Хожа Яхёдин чун Шайбонийхон мутаваҳҳим эди, икки ўғли Хожа Муҳаммад Зикриё ва Хожа Боқи била Хуросон сари руҳсат берди. Кейин бир неча ўзбак бориб, ҳазрати Хожани ики йигит

ўғли била Хожа Кордзан¹ навоҳисиди шахид қилдилар. Шайбонийхоннинг сўзи бу экандурким, Хожанинг иши мендин эмас эди, Қанбар бий ва Кўпак бий қилдилар. Бу андин ямонроқ масал борким: «Узраш батар аз гуноҳ»². Мундоқ ишларни беклар ўз боши била хонидин ва подшоҳидин бевуқуф қила бошласа, бас хонлиғига ва подшоҳлиғига не эътибор?

Самарқандни ўзбак олғоч, Кешдин Ҳисор сари мутаваҳҳим бўлдук. Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари кўч ва аҳлу аёллари била бизнинг била тебрадилар. Чағониённинг Чилту³ ўлангига тушганда, Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари айрилиб бориб, Хисравшоҳқа навкар бўлдилар.

Биз шаҳар ва вилояттин маҳрум, борур тураримиз номатлум. Бовужудиким, Хисравшоҳ не миқдор бизнинг хонводага ҳайфлар ўтқариб эди, чора тополмай, зарураттин анинг вилоятининг ичи била-ўқ ўттуқ. Бир хаёл қилилиб эдиким, Қоратегин ва Алай била ўтуб, кичик хон додамгаким, Олачаҳон бўлғай борилғай, ул муяссар бўлмади. Камруд била юққори юруб, Сира тоқ⁴ добонидин ошмоқ бўлдук. Навандок навоҳисига етганда, Хисравшоҳнинг навқари бир тўққуз от ва бир тўққуз парча келтурди. Камруд оғзига тушганда, Шерали чўхра қочиб Хисравшоҳ қошига борди. Тонгласига Қўчбек айрилиб Ҳисор борди. Камруд дарасига⁵ кириб юққори боқа юрудук. Танги ва учма йўлларда тунд ва тез кўталарда қалин от ва тева қолди. Уч-тўрт ора кўнуб, Сира тоқ кўталига етгук, кўтал ва не навъ кўтал, ҳаргиз мундоқ баланд ва танг кўтал кўрулган эмас, ҳеч вақт мундоқ танги ва учма йўллар била юрулган эмас. Кўп ташвиш ва суубат била мухотара танги ва учмалардин ўтуб, юз ранж ва машаққат била муҳлиқ баланд ва танг кўталлардин ошиб, Фон навоҳисига келдук. Фон тоғларининг орасида бир улғу қўл тушубдур, муҳити тахминан бир шаръий бўлғой, тавр кўледур, ғаробаттин холи эмас.

Хабар топилдиким, Иброҳим тархон Шероз кўрғонини беркитиб ўлтурбтур. Ёр яйлоқ кўрғонларида ҳам Қанбар Али ва Абулқосим кўхбурким, Хожа Дийдорда эди, ўзбак Самарқандни олғонда Хожа Дийдорда тура олмай, Ёр яйлоққа келиб қуйиғи кўрғонларда эди, беркитиб ўлтурбтурлар. Фонни ўнг қўлда кўюб Каштуд⁶ сари юрудук. Фон малики карам ва саховат ва хизматгорлиқ ва инсоният била машҳур ва маъруф эди, Султон Масъуд мирзо, Султон Ҳусайн мирзо Ҳисор устига келганда, иниси Бойсунгур мирзога Самарқандга бу йўл била бориб эди, Фон малики етмиш-саксон от пешкаш қилди. Ўзга хизматкорлиқларни ушбу юсулук қилди. Манга бир фурудроқ от йибориб, ўзи ҳам келмади. Бизга

¹ Қ. б. ва Л. б.— Корузан, کاروز.

² «Узри гуноҳидин ёмонроқ».

³ Қ. б.— Чилту. (چلتو)

⁴ Қ. б.— Сарв тоғ.

⁵ Қ. б. дарёсига.

⁶ Қ. б.— Каштут.

¹ Тўққиз юз олтинчи (1500—1501) йил воқеалари.

хоннинг кишиси худ йўқ эди. Шахрга кириб хонақоқда ўлтурғонда Аҳмад тархон отлик иниси бир неча навқари била келди. Шахр эли хануз уйқуда эрдилар. Дўқондорлар дўқонларидин бокиб таниб дуо қилурлар эди. Андақ фурсаттин сўнг шахр эли хабардор бўлдилар. Бизнинг элга ва шахр элига ғариб башошат ва нашъа эди. Телба итлардек ўзбакларни кўча соилларда тош ва таёқ била ўлтурдилар. Тахминан тўрт-беш юз ўзбакни ушбу дастур била ўлтурдилар эркин.

Шахр доруғаси Жонвафо Хожа Яхёнинг уйларида эди, қочиб чиқиб Шайбоқхон қошига борди. Дарвозадин кириб мадраса ва хонақоқ сари-ўқ юрудум. Келиб хонақоқнинг тоқининг устида ўлтурдум. Тонг отқунча туш-тушдин сурон эди ва ғавго эди. Баъзи хабардор бўлғон арбоб ва дўқондорлар келиб, нашъа ва башошатлар била кўруб, моҳазари келтуруб дуолар қилдилар.

Тонг отқондин сўнг хабар келдиким, Оҳанин дарвозасида икки дарвозанин орасини ўзбаклар беркитиб урушадурлар. Филҳол отланиб Оҳанин дарвозасига мутаважжих бўлдум. Менинги била ўн-ўн беш-йигирма киши бўлғай эди, эл қаллош, янги шахр иликка тушубтур. Хар ким кунжковликқа бир гўшада машғул. Мен етгунча Оҳанин дарвозасидин ўзбакларни шахр эли ўруб¹ чиқарибтурлар. Шайбоқхон бу хабарни топиб, изтироб била офтоб чиққанда юз-юз эллик киши била Оҳанин дарвозасига етиб келди. Ғариб қопуда келиб эди. Вале менинги била киши кўн оз эди, нечукким, мазкур бўлди. Шайбоқхон кўрдиким, ҳеч иш қила олма, турмади, бот-ўқ ёнди.

Андин ёниб келиб, аркта Бўстонсароға туштим. Ақобир ва ашроф ва шахр улуглари мени келиб кўруб, муборакбодлиғлар қилдилар. Юз қирқ йилга ёвуқ Самарқанд пойтахти бизнинг хонаводада эди. Қандағи ёт ёғий, ўзбак келиб мутасарриф бўлуб эди. Иликдин кетган мулкни яна тенгри берди. Ғорат ва торож топган вилоят тасарруфумизга кирди.

Султон Ҳусайн мирзо ҳам Ҳирийни ушбу йўсуулук ғофилликта олибтур. Вале иш билур киши олида равшан ва инсофлик эл қошида мубайяндурким, бу иш била ул иш орасида кўп фарқ бордур. Аввал буким, Султон Ҳусайн мирзо кўп ишлар кўрган, бисёр тажрибалар кечурган улуг ёшлиқ подшоҳ эди. Иккинчи буким, ғаними Ёдгор Муҳаммад Носир мирзо эди, ўн етти-ўн секкиз ёшлиқ бетажриба ўғлон эди. Учунчи буким, ғанимнинг ичидин кайфиёт ва ҳолотни билган киши Мир Али мирохур мирзоға кишилар йибориб, ғофилликта ғаним устига келтурди. Тўртунчи буким, ғаними кўрғонда эмас эди. Боғи Зоғонда эди. Султон Ҳусайн мирзо олғон маҳалда Ёдгор Муҳаммад мирзо ва тавобеи андоқ ичкулукка тушган экандурларким, ул кеча Ёдгор Муҳаммад мирзонинг эшигида уч киши экандур, алар ҳам маст. Бешинчи буким, ул мартаба ғофилликта-ўқ келди ва олди. Мен Самарқанд олғонда, ўн тўққуз ёшта эдим. Не кўп иш

¹ Л. б.— бу сўзлар йўқ.

кўруб эдим, не тажриба бўлуб эди. Иккинчи буким, менинги ғанимим Шайбоқхондек пуртажриба ва кўп иш кўрган ва улуг ёшлиқ киши эди. Учунчи буким, бизга Самарқанддин ҳеч киши келмайдуру эди. Агарчи шахр эли манга кўнгулдук эди, вале Шайбоқхоннинг кўркунчидин ҳеч киши бу хаёлни қила олма эди. Тўртунчи буким, менинги ғанимим кўрғонда эди, ҳам кўрғонни олиди, ҳам ғанимни қочуруди. Бешинчи буким, бир мартаба Самарқанд қасдиға келиб, ғанимға туйдуруб, иккинчи мартаба келганда тенгри рост келтурди, Самарқанд фатҳ бўлди.

Бу дегонлардин ғараз элга санги кам урмоқ эмас, баёни воқеи бу эдиким, мазкур бўлди. Бу битилганлардин мақсуд ўзини орттурмоқ эмас, рости бу эдиким, мастур бўлди. Бу фатҳда шуаро тарихлар айтиб эдилар. Ул жумладин бир байт хотирда қолибтур.

Байт:

Боз гуфто хирад ки тарихаш
Фатҳи Бобур баҳодур аст, бидон.¹

Самарқанд фатҳидин сўнг Шовдор ва Суғд ва тумонот ёвуғи кўрғонлар бирар-бирар манга ружуъ қила бошладилар. Баъзи кўрғонлардин ўзбак доруғалари таваҳхум килиб, солиб чиқтилар ва баъзи кўрғонлар ўзбак кишисини қовлаб бизга кирдилар. Баъзи доруғаларни тутуб кўрғонларни беркиттилар. Ушбу фурсатта Шайбоқхоннинг ва ўзбакларининг кўч ва уруқлари Туркистондин келдилар. Шайбоқхон Хожа Дийдор ва Алиобод навоҳисида эди. Кўрғонларнинг мундоқ кирганларини ва элнинг бу навъ ружуини кўруб, ўлтурғон еридин Бухоро сари кўчти. Тенгри инояти била Суғд ва Миёнкол кўрғонлари уч-тўрт ойда аксар бизга ружуъ қилдилар. Боқи тархон ҳам фурсат топиб келиб, Қарши кўрғонига кирди. Ҳузор ва Қарши ҳам ўзбак тасарруфидин чиқти. Қорақўлни ҳам Марвдин Абулмуҳсин мирзонинг кишиси келиб олди. Ишимиз бисёр тараққий устида бўлди.

Менинги волидаларим ва кўч ва уруқларим мен Андижондин чиққандин сўнгра юз ташвиш ва машаққатлар била Ўратепа келиб эдилар, киши йибориб Самарқандга келтурдук. Ўшул неча кунда Султон Аҳмад мирзонинг кизи Ойиша Султон бегимдинким, аввал менинги ақди никоҳимға кирган бу эди, бир қиз бўлди. Фахруннисоға мавсум бўлди. Менинги тўнғуч² фарзандим бу эди, ул тарихда мен ўн тўққуз ёшта эдим. Ўшул бир ой қирқ кунда-ўқ тенгри раҳматига борди.

Самарқанд фатҳидин сўнг каррот ва маррот атроф ва жавонобдағи ҳавонин ва салотин ва умаро ва сарҳаднишинларға истимдод ва истионат учун мутаботир ва мутақиб элчилар ва тавочилар бордилар ва келдилар. Баъзи бовужуди тажрибалар

¹ Ақл яна айтдики, билгил: унинг тарихи «фатҳи Бобур баҳодур» бўлур. 905 (1499).

² Қ. б.— тўнғуч. Л. б.— тун (?).

сахл инкорлик қилдилар. Баъзидинким, нисбат бу табақага беадаблиқлар ва нохушлуклар воқе бўлуб эди, ўз таваҳхумларидин тағофул қилдилар. Баъзиларким, кўмак йибордилар, муътаддун-биҳ кўмак эмас эди. Нечукким, ҳар қайси ўз ерида мазкур бўлғусидур.

Бу иккинчи навбат Самарқандни олғонда, Алишербек тирик эди. Бир навбат манга китобати ҳам келиб эди. Мен ҳам бир китобат йибориб эдим, орқасида турки байт айтиб, битиб йибориб эдим. Жавоб келгунча тафриқа ва ғавго бўлди.

Шайбоқхон Самарқандни олғонда, Мулло Биноийни мулозим қилиб эди. Шайбоқхон била эди. Самарқанд фатҳидин неча кундин сўнгра Самарқандга келди. Қосимбек андин бадғумон бўлуб, Шаҳрсабз сари рухсат берди. Неча кундин сўнг чун фазилатлик киши эди, гуноҳе содир бўлмайду эди, Самарқандга келтурдук. Доим қасида ва ғазал ўтқарур эди. Навода бир амал менинг отимға боғлаб ўтқарди. Ўшул аснода бир рубоий айтиб ўтқарди: Рубоий:

Не ғалла маро к-азў тавонам нўшид,
Не муҳмали ғалла то тавонам пўшид.
Онро ки на хўрданасту не пўшидан,
Дар илму хўнар кужо тавонад кўшид.

Ул фурсатларда бирар, икқирар байт айтур эдим. Вале ғазал тугатмайду эдим. Биргина турки рубоий айтиб йибордим.

Рубоий:

Ишлар бори кўнгулунгдагидек бўлғусидур,
Инъому вазифа бори буйрулғусидур.
Ул ғаллау муҳмалки деб эрдинг, бердим,
Муҳмалға бўю ғалладин уй тўлғусидур.

Мулло Биноий бу рубоийнинг сўнғи мисраининг қофиясини радиф қилиб, ўзга қофия била бир рубоий айтиб ўтқарди:

Мирзомки шоҳи баҳру бар бўлғусидур.
Оламда хўнар бирла сар бўлғусидур.
Бир муҳмал учун мунча иноят бўлди,
Мустағмал² агар десам, нелар бўлғусидур?

Ул фурсатта Хожа Абулбарака Фироқий Шаҳрсабздин Самарқандга келиб эди. Дедиким, ўшул радиф ва қофияда айтмоқ керак эди. Бу рубоийни Хожа Абулбарака айтди:

Рубоий:

Бу жаврки қилди давр сўрулғусидур,
Султони карам бу узрни кўлғусидур.
Тўкулган агарчи тўлмас, эй сокий,
Тўкулгонимиз бу даврда тўлғусидур.

Бу кишлиқта ишимиз бисёр тараққийда эди. Шайбоқхоннинг иши таназзулда эди. Бу аснода бир-икки иш ярамасроқ бўлди. Марвдин келиб Қоракўлни олғонлар тўхтата¹ олмадилар. Қоракўл яна ўзбаклар тасарруфига кирди. Қалъаи Дабусида Иброхим тархоннинг Аҳмад тархон отлик иниси эди. Шайбоқхон келиб қабади. Биз черик йиғиб истеъдод тайёр қилгунча, зўрлаб олди. Элни тамом қатли ом қилди.

Мен Самарқандни олғонда саноглик икки юз қирқ кишим бор эди. Беш-олти ойнинг орасида тенгри таолонинг инояти била онча бўлдиким, Шайбоқхондек киши била Сарипулда масоф уруштук. Нечукким, мазкур бўлғусидур.

Атроф ва жавонибдағилардин: хондин Айюб Бекчик ва Қашқа Маҳмуд ва боринлар тўрт-беш юз киши кўмакка келиб эди. Жаҳонгир мирзодин Танбалнинг иниси Халил юз-икки юз киши била кўмакка келиб эди. Султон Хусайн мирзодек соҳиб тажрибалик подшоҳдинким, Шайбоқхоннинг афъол ва атворини мирзодин яхшироқ киши билмас эди, ҳеч киши кўмакка келмади. Бадиуззамон мирзодин ҳам киши келмади. Хисравшоҳ худ ўзининг таваҳхумидин киши йибормади. Чун бемиқдор ямонлиқлар андин нисбат бу хонаводага воқе бўлуб эди, нечукким, мазкур бўлди, биздин кўркунчи кўпрак эди.

Шаввол ойида Шайбоқхон била урушмоқ доияси била сафар қилиб, Боғи Навға чиқтим. Беш-олти кун Боғи Навда черик йиғилмоқ ва истеъдод тайёр бўлмоқ маслаҳати учун ўлтурулди. Боғи Навдин отланиб кўч-баркўч мутаважжих бўлдук. Сарипулдин ўтуб туштук, ўрду гирдини тамом шоҳ, хандақ била эҳтимом ва эҳтиёт қилиб мазбут қилдук. Шайбоқхон наридин келиб, Хожа Қордзан навоҳисиға тушти. Ора тахминан бир йиғоч бўлғай эди. Тўрт-беш кун бу юртга ўлтурулди. Бизнинг кишимиз ва ёғий кишиси кунда наридин келиб, беридин бориб, отқулашиб урушурлар эди. Бир кун ганим кишиси кўлрак келди. Хейли уруш бўлди. Ҳеч тарафдин ортуқсилиқ бўлмади. Бизнинг бир туғлуқ киши енгилрак ёниб хандаққа кирибтур. Баъзи Сейдий Қаробекнинг туғи эди, дедилар. Сейдий Қаро агарчи сўзига ўз эди, қиличига забунроқ² эди.

Ушбу авқотта бир кеча Шайбоқхон шабихун келди. Черик

¹ На егулик ғаллам бор ва на кийинишга асраган кийимим бор. Ейдигани, киядигани бўлмаган киши илм ва хўнарға қандай урина олсин.

² Л. б.— маъкул.

¹ Қ. б.— тўхтай.

² Л. б.— хулё. (حوليا)

гирдини шох¹ ва хандақ била мустақкам ва мазбут қилиниб эди, келиб ҳеч иш қила олмади. Хандақнинг тошидин сурон солиб, бир пора ўқ қўюб ёндилар. Уруш ишига мен саъй ва эҳтимом қилдим. Қанбар Али ҳам соий эди. Боки тархон минг-икки минг яроғлиқ киши била Кешга тушубтур, икки кунда бизга қўшулур. Сайид Муҳаммад мирзо дўғлат ҳам хон додам қошидин кўмак келиб, минг-минг беш юз киши била Диюл тушубтур, ора тўрт йўғоч йўлдур. Сабоҳиға бизга қўшулур. Ушмундоқ маҳалда таъжил қилдук, уруштук.

Ба тунди сабук даст буррад ба теғ,
Ба дандон газад пушти дасти дарег².

Менинг эҳтимомимнинг жиҳати бу эдиким, уруш куни секкиз юлдуз оралиқта эди, агар ул кундин ўтса ўн уч-ўн тўрт кунгача секкиз юлдуз ғаним орқаси сари бўлур эди. Ул мулоҳазалар ҳеч экандур. Бетақриб таъжил қилибтурбиз. Сабоҳи уруш доияси била жибаланиб, отларға кежим солиб, буронғор, жувонғор, ғул, ировул ясол ясаб мутаважжих бўлдук. Буронғор Иброҳим сору, Иброҳим жоний, Абулқосим кўхбур яна баъзи беклар эди. Жувонғор Муҳаммад Мазид, Иброҳим тархон яна Самарқанд бекларидин Султон Ҳусайн арғун, Қаро барлос, Пир Аҳмад, Хожа Ҳусайн эди. Ғўлда Қосимбек ва яна баъзи ёвуқ ичкилар эди. Ировул Қанбар Али саллох, Банда Али, Хожа Али, Миршоҳ қавчин, Сайид Қосим эшикоға, Холдор, Банда Алининг иниси Кўч Хайдар Қосимбекнинг ўғли: бўлғон ўбдон йигитларни ва ичкиларни тамом ировулға битилиб эди.

Бизким ясоб чиқтук, ғаним ҳам ўтрудин ясоб пайдо бўлди. Буронғор Махмуд Султон, Жонибек Султон, Темур султон, жувонғор Ҳамза султон, Маҳди султон, яна баъзи султонлар эди. Ясоллағ ёвуқ етгач, ғанимнинг буронғорининг учи бизнинг орқамиз сари бурулди. Мен ҳам юзумни алар сари қилдим. Бизнинг ировулким, неким бўлғай, иш кўрган, қилич чопқон йигитларни тамом ировулға битилиб эди, ўнг қўл сари қолди. Олимизда ҳеч киши қолмади. Бовужудким, илгари келган кишиларни уруб, ёндуруб, ғулға тикдук. Анга еттиким, Шайбоқхоннинг баъзи қари улўғлари Шайбоқхонға дебтурларким, юрумак керак, турмоқдин иш ўтти. Ўзи тўхтаб турубтур.

Ғанимнинг буронғори бизнинг жувонғоримизни босиб орқаға эврулди, ировул ҳам ўнг қўл сари қолиб, олимиз яланг бўлди. Кейиндин ва илгаридин ғаним кишиси зўрлаб ўқ қўя киришти.

Мўғул черикиким, кўмакка келиб эди, урушқа худ тоқатлари

йўқ эди. Урушмоқни қўюб бизнинг элни-ўқ талаб, оттин тушура кириштилар. Бир бу эмас, ҳамisha бадбахт мўғулнинг одати ушмундоқтур. Босса ҳам ўлжа олур, бостурса ҳам ўз элини талаб тушуруб ўлжа олур.

Олимиздағиларни печа навбат зўрлаб келганда уруб ёндурубтур. Илгаримиз ҳам зўрлади, кейин эврулган киши ҳам келиб бизнинг туғқа ўқ қўя кириштилар. Илгаридин, кейиндин зўрландилар. Бизнинг элни тебраттилари.

Ўзбакнинг урушта бир улук ҳунари ушбу тўлғамадур, ҳеч друши тўлғамасиз бўлмас. Яна бир будурким, илгари ва кейин бек ва навкар тамом ўқ қўюб жиловлук келадурлар, ёнғонда ҳам таришон ёнмай жиловлук¹ ёнадурлар.

Менинг била ўн-ўн икки киши қолиб эди. Кўҳак дарёси яқин эди. Буронғорнинг учи дарёға тўкунуб эди. Дарё сари-ўқ торттук. Кўҳак дарёсининг кирган маҳалли эди, дарёға етган била жибалиқ, кечимлик-ўқ сувға кирдук. Яримидин кўпрак яяб-ўқ келилди. Андин сўнгра уздурма² эди. Бир тиргаз отими ер жибалиқ, кежимлик от уздуруб ўттук. Сувдин ўтгач кежимни кесиб ташладук. Сувдин шимол сариғаким ўтулди, ёғийдин ажраштук. Вале якка-яримни талаб тушурғучи, яланғочлағучи тамом бу шум мўғул эди. Иброҳим тархонни ва яна хейли уёдон-ўбдон йигитларни мўғул талаб оттин тушуруб зоеъ қилдилар. Кўҳак дарёсининг шимол тарафи била Қулба навоҳисидин Кўҳак дарёсини кечтук.

Икки намоз ораси бор эдиким, Шайхзода дарвозасидин кириб ирқка келдим. Улуғ-улуғ беклар ва яхшй-яхши йигитлар, қалин киши бу урушта талаф бўлди. Иброҳим тархон ва Иброҳим сору ва Иброҳим жоний, бу ғарибтурким, бир урушта уч Иброҳим отлик улуғ беклар талаф бўлди. Яна Абулқосим кўхбур, яна Хайдар Қосимбекнинг улўғ ўғли Худойберди туғчи ва Худойберди барлос ва Султон Аҳмад Танбалнинг иниси Халилким, бурунрок неча қатла мазкур бўлуб эди, бу урушта талаф бўлдилар. Яна баъзилар ҳар сариға қочтилар. Ул жумладин Муҳаммад Мазид тархон Хисравшоҳға Ҳисор ва Қундуз сари борди. Яна Қанбар Али саллох мўғулким, улўғ риоят қилгон бегимиз ул эди, мунча риоят топиб эди, мундоқ маҳалда ҳамжиҳатлик қилмай, келиб Самарқандтин кўчини олиб, бу ҳам Хисравшоҳға борди. Яна баъзи ичкилар ва йигитлар, мисли Каримдод, Худойдод туркман ва Жоника кўкалтош ва Мулло Бобойи Пашотарий ўратена сари чиқтилар. Ул фурсатта Мулло Бобо навкар эмас эди, меҳмон йўсунлук юрур эди. Яна баъзилар, мисли Ширирмагойи жамоати била бовужудким, бизнинг била Самарқандға кирди, машварат қилиб ўлук-тирикни Самарқанд кўрғонининг ичида кўруб, кўрғонни беркитмак бўлдук. Менинг онам эгачиси, сингли кўрғонда туруб, бўлғон кўч ва уруқ ва киши-қаросини ўратенага чиқориб йибориб, ўзи бир неча киши-қароси била

¹ Қ. б.— шохбанд.

² Енгилтак аччиғланганда тиг билан қўлин кесар, сўнгра афеус қўли орқасин тиш билаң чайнар.

¹ Қ. б.— Паришон ямон жиловсиз. (?)

² Уздурма (суздурма)— яъни сузиб ўтиладиган чуқур ер.

жарида қўрғонда турди. Бир бу эмас, доим мундоқ қаттиқ ишлар тушганда мундоқ юпкалик ва ноҳамжиҳатликлар андин содир бўлгандур.

Тонгласига Хожа Абулмақорим ва Қосимбек ва жамиъ беклар ва ичкилар ва сўз тегар йигитларни чарлаб машварат қилиб, сўзни қўрғонни беркитмакка ва ўлук-тирикни қўрғон ичида қўрмакка қўйдуқ. Мен ва Қосимбек ва ёвуғумдағи ичкилар ва йигитлар била кўмак бўлдуқ. Бу маслаҳат учун шаҳрнинг ўрта-сида Улуғбек мирзонинг мадрасасининг томининг устида оқ уй тикиб ўлтурдум. Ўзга бекларга ва йигитларга дарвозаларда ва гирдо-гирд қалъанинг фасилида булжорлар улошилди.

Икки-уч кундин сўнг Шайбоқхон келиб қўрғондин йироқроқ тушти. Самарқанднинг маҳалла-маҳалла, қўй-қўй авбош ва ятимлари фавж-фавж йиғилиб, ятимона салавотлар чекиб, мадраса эшигига келиб, урушга чиқарлар эди. Шайбоқхон урушқаким отланур эди, қўрғоннинг ёвуғига ҳам кела олмас эди. Неча кун бу ватира била ўтти. Ўқ ва қилич захм зарбини ва масоф ва майдон қитол ва харбини кўрмаган авбош ва айтом бу муомаладин далер бўлуб йироқ-йироқ чиқа кириштиллар. Иш кўрган йигитлар мундоқ бесирфа чиқишларидин манъ қилсалар, таън қила кириштиллар.

Бир кун Шайбоқхон Оҳанин дарвозаси сари уруш келтурди. Ятимлар чун далер бўлуб эрдилар, доимғидек далер ва йироқ чиқтиллар. Буларнинг орқасига баъзи йигитларни отлик чиқорилди. Уштургардан тарафида кўкалтошлар ва ёвук ичкилар чиқиб эрдилар, мисли Ширим, Нуён кўкалтош, Қулназар тағойи ва Мазид ва баъзилар, андин бир-икки-уч ўзбак буларга от солди. Қулназар била қилич олиштиллар. Бўлгон ўзбаклар яёқлаб зўр келтурдиллар. Шаҳр ятимларини тебраттиллар. Оҳанин дарвозасига тиктиллар. Қўчбек ва Миршоҳ қавчин Хожа Хизр масжидининг ёнида тушуб қолдилар. Яёқларни тебратган била илгариги отликлари Хожа Хизрнинг масжидига йиғилиб келдилар. Қўчбек чиқиб, ушбу илгари келган ўзбаклар била яхши чопқуллашиб намоён иш қилди. Бори эл боқиб туруб эди, куйиғи қочқонлар худ қочмоқлари била ўқ бўлуб эдилар. Ўқ отардин ва урушқа турардин иш ўтуб эди. Мен дарвозанинг устидин новак отадур эдим. Яна баъзи ёвуғумдағилар ўқ отадур эдилар. Юққориги ўқнинг зарбидин Хожа Хизр масжидидин илгари ўта олмадилар. Ушандин ўқ ёндилар. Мухосара овонида қўрғон фасилининг устида хар кеча юрур эдук. Гоҳи мен, гоҳи Қосимбек, гоҳи яна беклардин ва ичкилардин эврүлурлар эди. Фируза дарвозасидин Шайхзода дарвозасига фасил устидин от била юруса бўлур эди. Ўзга ерларда яёқ юрулур эди. Баъзиларким, яёқ юруб эврүлурлар эди, бир эврүлгунча тонг отар эди.

Бир кун Шайбоқхон Оҳанин дарвозаси била Шайхзода дарвозаси орасида уруш келтурди, менким кўмак эдим, уруш мунда бўлғоч мунда келдим. Гозуристон дарвозаси била Сўзангарон дарвозаси тарафидин парво қилмадук. Ул кун Шайхзода дарвозасининг устидин ўқ учида бир бўз отлиқнинг отини новак ўки

била яхши оттим. Ўқ била-ўқ борди. Бу оралиқта онча зўр келтурдиларким, Уштургардан навоҳисида фасилининг тубигача келдилар. Биз мунда харбу зарбка машғул, ул тарафдин тамом гофил: йигирма беш-йигирма олти киши шоту тайёр қилгон экандурларким, хар шотунинг кенглиги ончаким уч киши, икки киши ёндаша чиқа олғай. Етти-секкиз юз ўбдон йигитларни бу шотулар била Гозуристон дарвозаси била Сўзангарон дарвозасининг оралиғи тўғриси пуста¹ кўюб, ўзи ул тарафдин уруш солгон экандур. Эли тамом бу тараф урушқа машғул бўлуб, булжор холи бўлгон маҳалда пуқон ердин чиқиб, илдам келиб, бу шотуларни икки дарвозанинг оралиғи Мухаммад Мазид тархоннинг ҳавлисининг тўғрисидин бир йўли ўқ фасилга кўярлар.

Қўчбекнинг² Мухаммадқули қавчиннинг яна бир бўлак йигитларнинг булжори бу ер эди. Бу йигитлар Мухаммад Мазид тархоннинг ҳавлисида бўлурлар эди. Сўзангарон дарвозаси Қаро барлоснинг булжори эди. Гозуристон дарвозаси Ширим тағойининг ва оға-инисининг ва Қутлуқ Хожа кўкалтошнинг булжори эди.

Қўчбек, Мухаммадқули қавчин, Шоҳ Сўфи, яна бир йигит ичкилар бориб мардоналиклар қилдилар. Фасил устига ёғий кишичи баъзи чиқиб эдилар, баъзи чикмоқта эдилар. Бу мазкур бўлгон тўрт киши югуриб етиб чоқуллаша зарби рост ура юруб, тушуруб қочурдилар. Боридин Қўчбек яхшироқ борди. Қўчбекнинг биршисандида ва намоён иши бу эди. Бу муҳосарада икки қатла хўблар илиғи ишга тегди. Қаро барлос ҳам Сўзангарон дарвозаси булжорида ёлғуз қолиб эди, ул ҳам яхши тўхтади. Қутлуқ Хожа кўкалтош ва Қулназар мирзо ҳам булжорларида Гозуристон дарвозасида эдилар. Алар ҳам оз киши била яхши тўхтаб, қўндалангдин ичкилар отқуладилар. Яна бир нават Қосимбек йигитларни бошлаб Сўзангарон дарвозасидин чиқиб ўзбакларни Хожа Кафширгача қавлаб, бир неча киши тушуруб бош кесиб келди. Ошлиқ эмди ишган чоғ эди, ҳеч ким янги ошлиқ киюрмайдур эди.

Мухосара айёми мумтад бўлди. Элга бисёр танқислик бўлди. Анга еттиким, факир ва мискин ит этини, эшак этини йиғи кириштиллар. Отқа бўғуз кам ёфт бўлди. Дарахтларнинг баргини отқа берурлар эди. Анда тажриба бўлдиким, бори яфроқлардин тут яфроғи ва қаро йиғоч яфроғи отқа созворроқ эмиш. Баъзи қуруқ йиғочларни ранда қилиб, тарошасини сувга ибитиб отға берурлар эди. Уч-тўрт ойгача Шайбоқхон қўрғоннинг ёвуғига келмай, ироқроқдин қўрғонни эврүлуб кўчиб юрур эди.

Бир охшом эл гофил ярим кечага ёвуқ Фируза дарвозаси тарафида келиб, нақора чолиб сурон солдилар. Мен мадрасада эдим, Бисёр тарадуд ва дағдаға бўлди. Мундин сўнг хар кеча келиб, нақора чолиб сурон солиб, гавғо қилур эдилар.

Хар неча атроф ва жавонибқа элчилар ва кишилар йибрилди, ҳеч кимдин кўмак ва мададе етишмади. Ул маҳалдаким, зўр ва қувватимиз бор эди, ҳеч навъ шикаст ва нуқсоне бўл-

¹ Л. б.— бўсаға.

² Л. б.— бу жойлари тушган.

майдур эди. Кўмак ва мадад қилмадилар ва мундоқ маҳалда худ не ҳисоб билан мадад қилгайлар. Буларнинг умиди била қабалда қалъадорлик қилмоқ бетақриб экандур.

Бурунғилар дебтурларким, кўргон беркитмақликка бош керак, икки қўл керак, икки бут керак: бош сардор бўлғай. Икки қўл икки тарафдин келур кўмак ва мадад бўлғай, Икки бут кўргоннинг суйи била захираси бўлғай. Биз бу атроф жавонибдағилардин кўмак ва мадад кўз тутарбиз, булар худ ҳар қайси бир ўзга хаёлда.

Султон Ҳусайн мирзодек мардона ва соҳиб тажриба подшоҳ бизга мадад қилмай ва кўмаклар бериб, элчи йибормай, Шайбоқхонга Камолиддин Ҳусайн Гозургохийни муҳосара овонида элчиликка йиборди.

Танбал Андижондин Пискет¹ навоҳисига келди. Хонни ҳам Аҳмадбек ва жамиъ Танбалнинг муқобаласига чиқордилар. Лакон ва Турак² чорбоғи навоҳисига рўбарў бўлдилар. Уруш, туруш бўлмай, ажрашгилар, Султон Маҳмудхон уруш кишиси эмас эди. Сипоҳийликдан бисёр орий эди. Танбал била ўтру бўлгон чоғ хондин бедилона ақвол ва афвол зоҳир бўлур. Аҳмадбек турк киши эди, вале мардона ва давлатхоҳ эди. Ғариб дурушт айтур, дерким, бу Танбал не миқдор кишидурким, мунча дағдаға ва тарадуд торгарсиз. Агар кўзунгиз кўрқса, кўзингизни боғлаб юруб рўбарў бўлалинг.

ВАҚОЕИ САНАИ САБЪ ВА ТИСЪА МИА¹

Муҳосара имтидоди узокқа торғти. Захира ва узок ҳеч тарафдин келмади. Кўмак ва мадад ҳеч жонибдин етишмади. Сипоҳи ва раият навмид бўлиб, бирар, иккирар кўргондин ташлаб қоча киришгилар. Шайбоқхон кўргон элининг ожизлигини англаб, келиб Ғори Ошиқон навоҳисига тушти. Мен ҳам Шайбоқхоннинг рўбарўиға Қўйи Поёнда Малик Муҳаммад мирзонинг уйларига келдим. Ушбу кунларда Узун Ҳасан Хожа Ҳусайнким, Жаҳонгир мирзонинг ёғийлигиға ва Самарқанддин чиқмоғимизга ул боис бўлуб эди, печукким бурун мазкур бўлди², ўн-ўн беш навқари била келиб кўргонга кирди. Бу кириши хейли мардона кириш эди. Сипоҳи ва шахрийға усрат ва танқис кўпрак бўлди. Ёвуқ кишилар ва муътабар кишилар фасиддин ташлаб қоча киришти. Бек отоғликдин бир Вайс Шайх, Вайс Лоғарий байри эдилар, қочиб тушгилар. Атроф ва жавонибтин билқул маъюс бўлдуқ. Ҳеч тарафдин умидворлик, қолмади. Озуқ ва захира кам эди. Бўлғони ҳам туганди. Ҳеч тарафдин озуқ ва захира келмади.

Бу маҳалда Шайбоқхон сулҳ сўзини ораға солди. Агар бир тарафдин умидворлик бўлса, ё захира бўлса, сулҳ сўзига ким қулоқ солур эрди. Зарурат бўлди, сулҳгуна қилиб, кечадин икки нақр бўла ёвушуб эдиким, Шайхзода дарвозасидин чиқилди. Воқидам хонимни олиб чиқтим. Яна икки хотун киши чиқти: бири Бечка халифа эди, яна бири Минглик кўкалтош эди. Менинг эгачим Хонзода бегим ушбу чиққонда Шайбоқхоннинг илигига тушти. Сўғдининг улуғ шох-жўйларига қоронгу кечада урунуб йўл ит-уруб юз ташвиш била тонг отқонда Хожа Дийдордин ўтуб, суннат вақтида Қарбуг³ пуштасига ёрмоштук. Қорбуг пуштасининг шимолидин Худак кентининг⁴ оёғи била Илон Ўтини туслаб тебра-дук. Йўлда борурда Қанбар Али ва Қосимбек била от тортиштук.

¹ Тўққиз юз еттинчи (1501—1502) йил воқеалари.

² Қ. б. — Жаҳонгир мирзо ёғийлигида ул боис бўлуб, бизни Самарқанддин чиқориб эрди ва яна нечоғлиқ фитна ва фасод андин зоҳир бўлуб эрдиким, мундин бурун мазкур бўлубтур холо.

³ Қ. б. — Қорбуг.

⁴ Қ. б. — Хубкант (Л. б. да (ھۋك) ёзилган, хато бўлса керак).

¹ Қ. б. — Бешкент

(بشکنت)

² Қ. б. — Тўлак

(تولاک)

Менинг отим ўтти анинг отининг қолғонини боқар хаёл қилиб қайрилдим. Танг бўшаб экандур, эгар эврүлди.¹ Бошим била ерга йикилдим, агарчи ушул замон кўнуб отландим, вале аклим охшом-гача қарорига келмади. Бу оламда ўтган вақоє туш ва хаёлдек кўзумга ва кўнглумга кўрунур ва кечар эди.

Кеч намози дигар Илон Ўтида тушуб, от ўлтуруб этини шишлаб, кабоб қилиб, отни лаҳза тиндуруб отландук. Тонгдин бурунрок Халилия кентига² келиб туштук. Халилиядин Дизак³ келилди, ул фурсатта Дизакта Хофиз Муҳаммадбек дўлдойнинг ўғли Тохир дўлдой эди. Семиз этлар ва майда этмақлар арзон, чучук қовунлар ва яхши узумлар фаровон. Андоқ усраттин мундоқ арзонлиқ ва андоқ балияттин мундоқ амонлиққа келдук.

Ваҳму⁴ усраттин амоне топтук,
Янги жон. тоза жаҳоне топтук.

Ўлум дағдағаси хотирдин рафъ бўлиб, очлиқ шиддати элдин дафъ бўлди. Умрумизда мунча фароғат қилмайдур эдук. Муддатул-умр амонлиғ ва арзонлиғ қадрини мунча билмайдур эдук. Ишрат усраттин сўнг, фароғат машаққаттин кейин лаззатликрок ва яхшироқ кўрунур. Тўрт-беш навбат ушмундоқ шиддаттин роҳатқа ва машаққаттин фароғатқа мунтақил бўлубтур. Аввалги навбат бу эди. Мундоқ душман балосидин ва очлиқ ибтилоосидин халос бўлуб, амонлиғ роҳатиға ва арзонлиғ фароғатиға етуштук. Уч-тўрт кун Дизакта истироҳат қилдук. Андин сўнг Ўратепа сари азимат қилдук. Пашоғар бир нима йўлдин қақасроқтур, чун муддати анда бўлуб эдим, ўтуб борурда, бориб ани сайр қилдим.

Пашоғарнинг кўрғонида отун ким, муддати мадид менинг онам хонимга мулозамат қилур эди, бу навбат улоқсизликтин Самарқандта қолиб эди, учрай тушти, кўруштум, сўрдум. Самарқанддин бу ерга яёқ келибтур. Менинг онам хонимнинг сингли Хўб Нигорхоним олами фонийни видоъ қилган экандур. Ўратепада хонимга ва менга эшиттурдилар. Менинг отамнинг онаси ҳам Андижонда вафот қилгон экандур, ани ҳам мунда эшиттурдилар.

Хоним хон бобом шунқор бўлғоли оналари, инилари, сингиллариниким, Шоҳбегим ва Султон Маҳмудхон ва Нигорхоним ва Давлат Султонхоним бўлғайлар, кўрмайдурлар эди. Муфорақат имтидоди ўн уч-ўн тўрт йилга тортиб эди, тукқонларни кўргали Тошкандга мутаважжих бўлдилар.

Мен Муҳаммад Хусайн мирзо била сўзлашиб, Ўратепанинг кентларидин Дахкат⁵ деган ерда қишламоқ бўлдум. Бориб урукни Дахкатда кўюб, бир неча кундин сўнг Шоҳбегимни ва хон додамни ва уруғ-қайшини кўргали мен ҳам Тошканд азимати қилдим. Бориб

Шоҳбегим ва хон додамга мулозамат қилиб, бир неча кун анда бўлдум. Менинг онамнинг тукқон эгачиси Меҳр Нигорхоним ҳам Самарқанддин келдилар. Менинг онам хоним беҳузур бўлдилар, хейли ямон беҳузурлуқ эди. Маҳкам мухотара ўткардилар.

Хазрати Хожога Хожа Самарқанддин чиқиб келиб, Фаркатта ўлтуруб эдилар. Фаркатқа бориб Хожани кўрдум. Умидвор эдимки, хон додам риоят ва иноят мақомида бўлуб, вилоят ва паргана бергайлар. Ўратепани ваъда қилдилар. Муҳаммад Хусайн мирзо бермади. Билмон ўзлукидин бермадиму ё юққоридин ишорат бўлдиму?

Неча кундин кейин Дахкат Ўратепанинг кўхноя кентларидиндур, улуғ тоғнинг тубида тушубтур, бу тоғдин ўтгач Масчо¹ бўлур. Эли агарчи сорт ва деҳишиндур, вале атроқдек гала ва рамалиқ эллардур. Дахкатнинг қўйини қирқ минг ченарлар эди. Бу кентта раоёнинг уйларига туштук. Мен бир калонтарининг уйига туштум, қари киши эди, олтмиш-етмишда² бор эди, вале онаси хануз бор эди. Хейли умр топқон хотун эди, юз ўн бир ёшта эди. Темурбек Ҳиндустонга кирганда бу хотуннинг урук-қайшидин бири ул черикка бориб экандур. Ул хотирида бор эди, хикоят қилур эди. Бир Дахкатда ушбу хотуннинг ўзидин тукқон ва набира ва киз набира ва набираи набира тўқсон олти киши ҳозир эди. Ўлганлари била икки юз ҳисоб қилурлар эди. Набирасининг набираси бир йигит йигирма беш-йигирма олти ёшлар, қоп-қора сақолиқ йигит эди.

Дахкатда эканда Дахкатнинг гирд ва навоҳисидаги тоғларни ҳамиша яёқ юруб, сайр қилур эдим. Аксар яланг оёқ юруб эдим. Яланг оёқ кўп юргандин оёқларим андоқ бўлуб эдиким, тоғ ва тош тафовут³ қилмас эди. Ушул сайр асносида бир кун намози дигар била намози шом орасида бир иничка номушаҳхас йўл била бир ўй тушуб борадур эди. Мен дедимки, бу йўл қаенга борур экин? Ўйга кўз солинг, ўйни итурманг, то йўлнинг қай сари чиқари маълум бўлғай. Хожа Асадулло зарофате қилди, дедимки⁴: «Говгум шавад, чикор кунем»⁵.

Ушбу киш сипоҳилардин баъзиси бизнинг била қазоқликларда юруй олмай. Андижонга бормоққа руҳсат тиладилар. Қосимбек муболағадар била арзга еткурдиким, чун бу киши борадур. Жаҳонгир мирзога маҳсусона ўз кийганингизни йиборинг. Бир ос бўркумни⁶ йибордим. Қосимбек яна муболаға қилдиким, Танбалға

¹ Қ. б. — Масихой вилояти.

² Қ. б. — етмиш-сексон.

³ Қ. б. — таъсир.

⁴ Қ. б. — бир иничка йўл била бир киши бир ўкуз олиб борадур эди. Мен сўрдумки, бу йўл қайда борур? Айғтиким, ўкузга қораланг, дев турманг, то қайда борғай. Бу сўзни эшитиб, Хожа Асадулло зарофат қилди, дедимки, агар ўкуз итса, на қилурбиз?

⁵ Агар ҳўкис йўқолса, нима қиламиз? Ёки говгум бўлса, яъни қоронгу тушиб қолса нима қиламиз? Бу ерда «говгум»нинг иккала маъносига ҳам ишорат қилиб лутф қилинган.

⁶ Қ. б. — бир кийган тақиямни.

¹ Қ. б. — орқамга қайтиб боқтимки, уларнинг оти начоғлиқ кейин қолиб экин, қийшайиб боқаримда отимнинг оили узулуб, эгари ўргулди.

² Қ. б. — Улуғ Халил.

³ Қ. б. — Дизак.

⁴ Қ. б. — Фуруд.

⁵ Қ. б. — Деҳкат دهکات

хам бир нима йиборсангиз не бўлмай? Агарчи рози эмас эдим. Қосимбекнинг муболагаши жиҳатидан Нуён кўкалтошнинг бир ўтуқ ясси қиличаники Самарқандга ўзи учун ясади эди. Танбалга йиборилди. Менинг бошимга теккан қилич ушбу қилич — ўк эди, нечукким келур йилнинг вақосида мазкур бўлгусидур.

Неча кундин сўнг менинг улуғ онам Эсан Давлатбегимким, мен Самарқанддин чиққонда қолиб эдилар. Самарқандга қолгон кўч-уруғ ва оч ва орук била келдилар. Ушбу киши ўртасида Шайбонийхон¹ Хўжанд сўйини муз била кечиб, Шоҳрухия ва Пискент-навоҳисини чоғти. Хабар келгач кишимизнинг озлиғига боқмай, чопа отландук. Хўжанднинг қуйиғи кентлари Ҳаштияк тўғриси била мутаважжих бўлдук. Маҳкам зарб совук эди. Бу навоҳида Ҳодарвеш ели ўксумас, ҳамиша тунд қўнар. Ул мартабада совук эдиким, ушул икки-уч кунда икки-уч киши бу орада совукнинг шиддатидин ўлуб эди. Манга ғулға эҳтиёж эди. Бир арик сўйида-ким ёқалари қалин муз тўнгуб эди, ўртаси сувнинг тезлиги жиҳатидин ях боғламайдур эди, бу сувга кириб ғул қилдим. Ўн олти қатла сувга чўмдум. Сувнинг совуқлиғи хейли таъсир қилди.

Тонгласи Хўжанд сўйини Ҳослар тўғрисидин муз устидин ўтуқ. Сувдин ўтуб тунқатиб, Пискентга келдук.

Шайбоқхон худ Шоҳрухия навоҳисини — ўк чоғиб ёнғондур. Ул фурсатга Пискент Мулла Ҳайдарнинг ўғли Абдулманнонда эди. Абдулманнондин кичикрак Мўъмин отлиқ бир ярамас ва паршон ўғли мен Самарқандда эканда менинг қошимга келиб эди, филжумла риоят қилиб эдим. Билмон Нуён кўкалтош Самарқандда анинг била негавр ямон маош қилур, бу...³ кийна сахлаб экандур. Ўзбек чоғунчисининг ёнилғон хабари келгач, хон қошига кетти.

Пискенттин кўчуб Охангарон кентларида уч-тўрт кун таваккуф қилдук. Самарқанддаги ошнолик била мулла Ҳайдарнинг ўғли Мўъмин Нуён кўкалтошни ва Аҳмад Қосимни, яна баъзиларни оғизлагони⁴ чорлар, менким Пискенттин кўчтум, бу жамъ Пискентга қолдилар. Бу жамоатқа бир жар ёқасида суҳбат берур. Биз келиб Охангарон кентларидин Сом-сийрак⁵ деган кентга туштук. Тонгласи хабар келдиким, Нуён кўкалтош жардин мастлиқта йиқилиб ўлиб-тур. Ҳақназарниким, Нуённинг туққан тағойиси эди, яна бир жамъ била йиборилди, бориб Нуённинг йиқилган еридин тошиб, эҳтиёт қилиб. Нуённи Пискентга туфроққа тошшуруб келдилар. Булар суҳбат тутқон ердин бир ўк отими бир баланд жарнинг остида Нуённинг ўлугини тоғибдурлар. Баъзиға гумон бўлдиким, Самарқанддаги кийнани сахлаб, Мўъмин Нуёнға қасд қилди, таҳқиқини киши билмади. Манга ғариб таъсир қилди, кам кишининг фавтига мунча мутаассир бўлуб эдим. Бир хафта-ўн кунгача ҳамиша йиғ-

лардим. Фавтининг тарихи «фавт шуд Нуён¹ топилди.

Неча кундин сўнг ёниб Дахкатга келдим. Ёз бўла Шайбоқхоннинг Ўратена устига келур хабари бўлди. Дахкат туз ер учун Оббурдан дабони била Масчо² кўхистониға оштук. Масчонинг қуйиғи кенти Оббурдандур. Бу Оббурдандин қуйироқ бир чашма тушуб-гур, бу чашма бошида мазоредур. Ушбу чашмадин юққори Масчо дохилидур. Қуйи Палгарга тааллуқдур. Ушбу чашма бошида, чашма ёқасидаги тошида қазиб, бу уч байтни сабт эттим:

Шунидам ки Жамшеди фаррух сиришт
Бу сарчашмае бар санге навишт:

«Барин чашма чун мо баса дам заданд,
Бирафтанд то чашм барҳам заданд.

Гирифтем олам ба мардию зўр,
Ва лекин набурдем бо худ ба гур»³.

Ул кўхистонда бу расмдурким, тошқа қазиб абёт ва нималар битирлар. Ушбу Масчога эканда Мулло Ҳижрий шоир Ҳисор тарафидин келиб мулозамат қилди. Бу матлағни ушул айёмда айтиб эдим:

Такаллуф ҳар неча сурат тутулса ондин ортуқсен,
Сени жон дерлар, аммо бетакаллуф жондин ортуқсен.

Шайбоқхон Ўратенанинг гирд ва навоҳисига келиб, бир пора бузуқчилик қилиб ёнди. Шайбоқхон Ўратенанинг устида эканда кишимизнинг озлиғига ва яроқсизлиғига боқмай, Масчога уруқни қўюб, Оббўрдан добонидан ошиб, Дахкат навоҳисига келдукким, кеча эрта ёвуқ сиғиниб, қоғуға келган ишни тақсир қилмағайбиз. Шайбоқхон бот ўк ёнди.

Яна добон ўшиб Масчога келдук. Хотирға кечтиким, мундоғ тоғдин тоғқа алохон ва аломон, вилоятимиз йўқ, еримиз йўқ, турмақ бетакрибдур, хон қошига Тошқандга-ўк боралинг. Қосимбек бу юрумоққа ризо бўлмади. Қорабулоқда уч-тўрт мўғулни сабт ва сиёсат учун ўлгуруб эди, нечукким мазкур бўлди. Ғолибо ушул жиҳатидин бормоққа тарадуд қилди. Ҳар неча муболага қилдук, бўлмади. Оға-ини ва тавобеъ ва лавоҳиқи била Ҳисорга торти.

Биз Оббурдан кўтали била ошиб, хон қошига, Тошқандга мутаважжих бўлдук. Ушбу айёмда Танбал черик тортиб Охангарон йулгасига келди. Черик устида Муҳаммад дўғлатким, Муҳаммад Ҳисорийға машхур эди, яна иниси Султон Ҳусайн дўғлат, Қанбар Али саллоҳ муттафиқ бўлуб Танбалға қасд қилурлар. Бу муҳимни Танбалға сезиргач, тура олмадилар, хон қошига қочиб қелдилар.

Бизга қурбон ийди Шоҳрухияда бўлди. Бетаваккуф ўтуб, хон

¹ «Фавт шуд Нуён» (вафот қилди Нуён) فوت شد نويان

² «Абжад ҳисоби»да — ҳижрийда 907 йил.

³ Қ. б. — ҳамма ерда Масихой.

⁴ Эпитетимки, қутлуқ табиатли Жамшид бир булоғ бошида тош устига шундай деб ёзган экан: бу булоғ тепасида бизлар сингари кўп кишилар келиб ўлтур-тилар, кетдилар ва йўқ бўлдилар. Оламни мардиқ ва зўрлик билан олдиқ, лекин биз билан гўрға элтмадик.

қошиға, Тошкандга бордим, Бу рубойни айтиб эди.
қофиясида тарадудим бор эди, ул маҳалда шеър мустала,
мунча татаббуъ қилмайдур эдим, хон хуштабъ киши эди, шеър
айтур эди, агарчи сару сомонлик ғазали камроқ эди, бу рубойни
хонга ўтқариб, тарадудимни арз қилдим. Кўнгул тинғудек шофий
жавоб топмадим. Голибо шеър мусталаҳотиға камроқ татаббуъ
қилғондурлар. Рубой будур:

Эд этмас эмиш кишини меҳнатта киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни ғурбатта киши.
Кўнгул бу ғарибликта шод ўлмади ҳеч,
Ғурбатта севунмас эмиш, албатта, киши.

Сўнгра маълум бўлдиким, турки лафзида маҳал иқтисоси била
то ва дол яна ғайн ва қоф ва коф бир-бирлари била мубаддал
бўлурлар эмиш.

Бир неча кундин сўнг Танбал ўратепанинг устига келди. Бу
хабар келгач хон Тошканддин черик отланди. Пискент била Сом-
сийракнинг орасида бурунғор ва жувонғорни ясол ясаб эдим,
кўрдилар. Мўғул дастури била туғ¹ боғладилар. Хон оттин тушти.
Тўкқуз туғни хоннинг олида турғузуб, бир мўғул бир ўйнинг ўрта
илигига² бир узун окбўзни боғлаб, илигига тутубдур. Яна уч парча
узун бўзни уч туғнинг тутасидин қуйроқ боғлаб, туғнинг йиғо-
чининг остидин олиб келтуруб, бир бўзнинг учини хон босиб турди.
Яна бир тукка боғлағон бўзнинг учини мен босиб турдум. Яна бир
бўзнинг учини Султон Муҳаммад Хоника. Ул мўғул бўз боғлағон
ўйнинг ўрта илигини илигига олиб, мўғулча нималар деб тукка
боқиб ишорат қиладур, хон ва тамом турғонлар туғ сориға қимиз-
лар сочадурлар. Нафирларни ва нақораларни бир йўли чаладурлар.
Бўлғон ясолда турғон черик эли бир йўли сурон соладурлар. Уч
навбат ушмундоқ қиладурлар. Андин сўнг отланиб, сурон солиб
ушмунча черик даврин чопадурлар. Мўғул орасида Чингизхоннинг
тузуки холоғача Чингизхон ясаб қўйгандек ўқтур.

Бурунғор бурунғорда, жувонғар жувонғарда, ғул ғулда, ҳар
ким ота-отасидин қолган ерида ўқ турар, бурунғор била жувон-
ғарда ҳар кимнинг эътибори кўпрақтур, уч сарироқ турарлар. Бу-
рунғорда чароси била бекичик уруғининг ҳамиша учқа чиқмоқ
талашлари бор. Ул-фурсатта чаросининг туман бегиси Қашқа Мах-
муд эди, хейли мардона йиғит эди. Бекичик туманинингким, ту-
манга ўқ машҳурдур, туман бегиси Айюб Яъқуб эди, учқа чиқмоқ
учун уруштилар. Бир-бирларига қиличлар суғуруштилар. Охи
голибо мундоқ қарор топтиким, чаргада бириси юққори турғай
ясолда яна бири учқа чиққай. Тонгласиға Сом-сийрак³ навоҳисини
чарга солиб овладилар. Келиб Турок⁴ чорбоғиға тушулди. Ул ғаз-
а леким, тугаттим, ушбу кун ушбу юртта тугаттим. Ул туганга
ғазал будур:

¹ Қ. б.— дамдама.

² Қ. б.— бир ўқузни илик сўнгагиға.

³ Қ. б.— Сом-Сорак.

⁴ Қ. б.— Бурк (بورک)

Жонимдин ўзга ери вафодор топмадим,
Кўнгулдин ўзга маҳрами асрор топмадим.

Бу ғазал етти¹ байт турур. Мундин сўнг ҳар ғазалким ту-
анди, ушул тартиб била ўқ битилди.

Мундин кўч-бакўч Хўжанд дарёсининг ёқасиға келдилар. Бир
сўн сайр тарийқи била сувдин ўтуб, ош пишуруб, йиғитларни ва
чухраларни шўхлуққа солдук. Ушбу кун менинг такбандимнинг
олтун қуллобини ўғурладилар. Тонгласиға ўқ Хонқули Баёнқули
била Султон Муҳаммад Вайс қочиб Танбалға бордилар. Барчаға
гумон бўлдиким, бу ҳаракат булардин содир бўлубтур, агарчи
гаҳқиқ бўлмади. Аҳмад Қосим қўхбур ҳам ижозат тилаб, ўратепега
борди. Ул ҳам ушбу борғон била келмади. Танбалға борди.

¹ Л. б.— олти.

ВАҚОЕИ САНАИ САМОН ВА ТИСЪА МИА¹

Хоннинг бу юруши бефойдарок юруш эди, кўрган олмоқ ва ёғий босмоқ йўқ; бордилар, келдилар. Бу муддаттаким, Тошкандта эдим, хейли қаллошлиқ ва хорлик тортидди: вилоят йўқ, вилоят умидворлиғи йўқ, навкар аксар тарқади: маъдудиким, қолиб эди, қаллошлиқтин менинг била юруй олмас эдилар. Хон додамнинг эшигига борсам, гоҳи бир киши била, гоҳи икки киши била борур эдим, вале яхшилиғи бу эдиким, ёт эмас эдилар, туққон эдилар. Хон додамга кўрунуш қилиб, Шохбегим қошига келур эдим. Ўз уйимдек бош яланг, оёқ яланг кирар эдим. Охир мундоқ саргардонлиқтин ва бу навъ бехонумонлиқтин жонга етгим. Дедимким, мундоқ душворлик била тирилгунча, бош олиб итсам яхши. Бу навъ хорлик ва зорлик била эл билгунча, оёғим етганча кетсам яхши. Хитойга бормоқни жазм қилиб, бош олиб кетмакка азм қилдим. Кичикликдин бери Хитой сариға ҳавасим бор эди. Вале салтанат ва алоийқ жиҳатидин муяссар бўлмас эди. Салтанат худ борди. Онам оналарига, иниларига кўшилдилар. Мавоне рафъ бўлди, ул дағдағалар дафъ бўлди. Хожа Абулмакоримнинг тавассути била бу сўзни ораға солдимким, Шайбоқхондек ғаним пайдо бўлубтур, мунинг зарари туркка ва мўғулга мусовидур. Мунинг фикрини ҳололиқтаким, улусни яхши босмайду ва кўп улғаймайду, қилмоқлик вожибдур. Нечукким дебтурлар:

Имрўз бикун чу метавон кушт,
Оташ чу баланд шуд жаҳон сўхт,
Магзор ки зих кунад камонро,
Душман чу ба тир метавон дўхт.²

Кичик хон додам ҳам йигирма тўрт-йигирма беш йилдурким, мулоқот қилмайдулар, мен ҳам уларни кўрган эмасман. Бўла олғаймуким, мен борсам, ҳам кичик хон додамни кўрсам, ҳам мулоқот қилмоққа восита ва сойиъ бўлсам. Ғаразим бу эдиким, бу баҳона била бу орадин чиқсам, Мўғулистон ва Тўрфонга боргонда

уд ҳеч монё ва дағдаға қолмас, ўз жиловим ўзумнинг илигимда ўлур. Бу хаёлимдин ҳеч киши соҳиби вуқуф эмас эди, кишини оҳиби вуқуф ҳам қилиб бўлмас эди. Не жиҳаттинким, онамга уд мумкин эмас эдиким, мундоқ сўзларни айтса бўлғай. Яна бир сеча улуг-кичик гирд ва гўшамда бўлурлар эди. Ўзга умидворликлар била манга ирашиб саргардонлик тортиб юрурлар, аларга дам мундоқ сўзларни айтмоқнинг ҳеч лутфи йўқ эди. Хожа Абулмакорим Шохбегимга ва хон додамга бу сўзни айтқоч, алардин илзо не фаҳм бўлур. Яна хотирларига кечарким, риоят топмоғонини магар рухсат тилайдурман. Бу жиҳаттин номус қилиб рухсатта шодак тааммул қилдилар.

Ушбу фурсатга кичик додамдин бир киши келдиким, таҳқиқ кичик хон келадур. Бу хаёл ҳам бўлмади. Яна бир киши келиб, кичик хоннинг яқин етганининг хабарини айтқоч, Шохбегим ва кичик хон додамнинг сингиллари Султон Нигорхоним ва Давлат Султонхоним ва мен ва Султон Муҳаммад Хоника ва Мирзохон, борча кичик хон додамга ўтру чиқтук. Тошканд била Сайромнинг арасида Яғо¹ деган кент ва яна бир неча кентгиналар бор. Иброҳим ва ва Исҳоқ отанинг қабри андадур, бу кентларгача борилди. Кичик хон додамнинг бу замон келурини таҳқиқ билмай ҳолидин суръат била отланиб эдим. Баякбор хон учрай-ўқ тушгилар. Илғари юрудум, мен тушганда-ўқ кичик хон додам вокиф бўлди, хейли иштиробга бўлди. Голибо андоқ хаёли бор экандурким, бир ерда тушуб ўлтуруб, менинг била таъзим била кўрушгайлар. Ёвуқ етишиб туштум, маҳал ул тақозо қилмади, юкунгуча фурсат ҳам бўлмади, буқулуб бориб кўруштум. Изтироб ва инфилода бўлуб, филҳол Султон Саидхон била Бобохон Султонни буюрдиларким, тушуб менинг била юкунуб кўрушгайлар. Хоннинг ўғлонларидин ушбу икки султон-ўқ келиб эди, ўн уч-ўн тўрт ёшда бўлғойлар эди. Бу султонлар била кўрушуб отланиб, Шохбегим қошига келдук. Ўлтуруб, ўтган-кечган кайфият ва ҳологтин ярим кечагача ўлтуруб иштиштилар. Тонгласи кичик хон додам манга мўғулча расмлик била-оёқ ва кўрини ва эгарлик хосса отини иноят қилди. Мафтулдук мўғули бўрк ва сончма тиккан хитойи атлас тўн ва хитойи кўр, бурунги расмлик тоши чиноти била хитойини сўл сари, яна уч-тўрт нима хотун кишининг ёқосига осар анбардон ва харитасидек нималар осибтурлар, ўнг сарида ҳам ушмундоқ уч-тўрт нима осибтурлар. Ул ердин Тошканд сори мутаважжих бўлдилар.

Улуг хон додам ҳам Тошканддин уч-тўрт йиғоч йўл ўтру чиқиб, келди. Бир ерда шомиёналар тикиб, улуг хон ўлтурди. Кичик хон рўбарўдин келадур эди. Ёвуқ етгач хоннинг сўл қўли била кейинини эврудуб келиб, хоннинг олида тушуб келди. Кўрушур ерга етишиб, тўккуз қатла юкунуб келиб кўрушти. Улуг хон ҳам кичик икки етгач, қўнуб кўруштилар, ғалаба кучушуб турдилар. Ёнғонда ҳам кичик хон тўккуз қатла юкунди. Тортиқ тортқонда ҳам қалин юкунди. Андин сўнг келиб ўлтурдилар. Кичик хоннинг кишилари тамом мўғулча ясаниб эдилар: мўғулча бўрklar, хитойи атлас ва

¹ Тўққиз юз сакқизинчи (1502—1503) йил воқеалари.

² Кучинг стар экан, оловни шу он ўчир: Агар аланга олса, жаҳонни куйди ради. Душманни ўқ билан уришга қодир экансан, унинг камон керишига қўйм:

сончма тиккан тўнлар ва мўғулча яшил сағрилиқ соқдоқлар ва эгарлар ва мўғулий отлар ва таври ғайри мукаррар зеб била келди.

Кичик хон озроқ киши била келиб эди: мингдин кўпроқ, икки мингдин озроқ бўлғай эди. Кичик хон додам ғариб атворлик киши эди, қиличига маҳкам эрклик ва мардона киши эди. Бу аслиҳадин қиличқа кўпрак муьтақид эди. Дер эдиким, шашпар ва ниёзий ва кистан ва табарзин ва болтуким бор, тегса бир ери коргардур, қилич агар тегса, бошдин-оёғи коргардур, кесар. Қиличини ҳаргиз ўзидин айирмас эди: ё белида эди ё илигида. Ёқа ерда улғонғон учун бир нима рустойроқ, дуруштгўйроқ эди. Ушбу мўғулча зеб билаким, мазкур бўлди. кичик хон додам била келдим. Хожа Абулмакорим улуг хон додам била эди, мени тонимайдур, сўрубтурким, булар қайси султондур? Айтқондин сўнг танибтур.

Тошкандга келиб бот-ўқ Султон Аҳмад Танбалнинг устига Андижонга черик тортилар. Кандирлик добинининг йўли била мутаважжих бўлдилар. Оҳангарон жулгаси ета кичик хонни ва мени илгаррак айирдилар. Добондин ошиб Зирқон ва Карнон навоҳисиди бир кун дим кўрдилар, черикларини ўтгиз минг ченадилар.¹

Илгаридин хабар кела бошладиким, Танбал ҳам черикини йиғиб Ахсиға келибтур. Хонлар машварат қилиб, раъйлари мунга қарор топтиким, манга бир пора черик қўшқайлар, Хўжанд суйини ўтуб, ўш ва ўзганд сори бориб, орқасиға эврұлғаймен. Сўзни мунга қуюб, Айюб бекчикни тумани била. Жон Хасан норинни норинлари била, Муҳаммад Хисорий дўғлатни, Султон Хусайн дўғлатни, Султон Аҳмад мирзо дўғлатни ўзларини, дўғлат тумани, буларда эмас эди. Қанбар Алини ва Соригбош мирзо итарчини черик доруғаси қилиб манга қўштилар. Карнондин, хонлардин айрилиб, Сакон навоҳисидин Хўжанд суйини сол била кечиб, Хўқон ўрчини била ўтуб Қубони бостуруб, Олайлуқ ўрчини била ўш устига илғадук.² Са хар вақти ўш кўрғониға ғофиллиқта етиштук. ўш эли чор: қила олмадилар. ўшни топшурдилар. Биттабъ вилоят эли бизни кўп тилар эрдилар. Танбалнинг кўркунчидин ва бизнинг йирик лиғимиздин чораларин топа олмаслар эди. ўшқа келиб киргач Андижоннинг шарқ ва жанубидағи тоғ ва туз эл ва улуслар тамом кирдилар. ўзганднингким бурун Фарғонанинг пойтахт ул экондур, яхши кўрғони бор, сарҳадта воқе бўлубтур. Эли бизнинг қуллуғимизни қабул қилиб, киши йибориб, манга кирдилағ Неча кундин сўнг Марғинон эли ҳам доруғасини уруб қавлағ манга кирдилар. Хўжанд суйининг Андижон тарафидағи кўрғонлардин бир Андижондин ўзга тамом кирдилар.

¹ Қ. б.—Абон кўталидан ўтуб Зирмон ва Кирмон кўтали икки хон яна к шулуштилар. ўшал манзилда черикни сон кўрдилар. ўттуз минг киши тахмин қи дилар.

² Қ. б.—Кирмонда хондин айрилиб, Манган навоҳисиди Хўжанд дарёсини с била ўтуб, работи Чўбон йўли бирла Кабол босиб ўтуб, Олмалик йўли била ў устига келдук.

Бу айёмда бовужудким мундоқ шўр ва фитна қойим бўлди. анбал хануз ўзига келтурмай, Ахси била Карнон оралиғида отлиқ-ёв черики била хонлар била рўбарў бўлуб, ўзини шох ва хандақ ила беркитиб ўлтуруб эди. Бир неча навбат ул тарафдин оз-оғлок руш-муруш бўлур, вале ҳеч жонибгин, ғолибият ва мағлубият ушаххас ва маълум бўлмас. чун Андижон тарафидағи эл ва улус а кўрғон ва вилоят аксар манга кирдилар. Андижоннинг эли ҳам иттабъ мени тилар эдилар, вале чораларин топа олмаслар эди, отирға еттиким, бир кеча Андижоннинг ёвуғиға бориб, киши шоруб, хожа ва арбоблари била сўзлашсак, эҳтимоли борким, изни бир тарафдин кюрғайлар. Бу хаёл била ўшдин отланиб, рим кеча Андижоннинг бир куруҳида Чилдухтарон рўбарўйиға елдук. Қанбар Алибек ва яна баъзи бекларни илгаррак йиборилдиким, иччалик била кўрғонға киши кюроб, хожа ва арбоб била ўзлашғайлар. Биз йиборғон бекларнинг интизорида от устида-ўқ уруб эдик, баъзи ургудамокта, баъзи хоболуд, кечанинг уч пахри бўлғой эди, баякбор таблбоз уни ва сурон чиқти. Ёғийнинг кўпини, кзини билмай, ғофил ва уйқулук эл бир йўли-ўқ, бир-бирига боқмай қувурлаб қоча бердилар. Мен элни тийгунча фурсат ҳам бўлмади. Ёғий сори-ўқ юрудум. Миршоҳ қавчин, Бобо Шерзод ва Дўст Юсир менинг била-ўқ тебрадилар. Биз тўрт кишидин ўзга жамий эл қочмоққа-ўқ юз кўйдилар. Озроқча ёниб эдиким, бу дорин-онилар ўқ кўюб, сурон солиб, етишиб келдилар. Бир қашқа отлик киши манга якин сиғиниб келди. Отини ўқладим, юмаланиб борди. Бир нима босилғондек бўлдилар.

Менинг била бўлғон уч киши дедиларким, қоронғу кеча ёғийнинг кўпи-ози маълум ва мушаххас эмас. Бўлғон черик эли тамом кеттилар, биз тўрт кишидин не миқдор мутаазаррир бўлғайлар, бориб бу дурамаган элга етиб, урушмоқ керак. Қатраб элга етиб, уруб, қамчилаб, хар чанд қилиб, эл тийилмади. Яна бу тўрт киши била ёниб, ўқ кўйдук, озроқча тўхтадилар. Чун бир-икки навбат кўрдилар, биз уч — тўрт киши, беш эмасбиз. Яна элни кўлға тушурмакка машғул бўлдилар. Ушбу дастур била уч-тўрт қатла бориб элни тийдим. Эл тийилмоғоч, яна ушбу уч киши била ёниб ўқ кўюб, ғанимни ёндурдум. Икки-уч курухгача элни Харобук ва Пашомуннинг¹ рўбарўйидағи пуштағача қувлай келдилар. Пуштаға етганда Муҳаммад Али мубашшир учради. Мен дедимким, бу оз кишидур, туруб от солалинг. Туруб от солдук, приша туруб қолдилар. Паришон бўлғон эл ул тарафдин-бу тарафдин йиғилиб келдилар. Баъзи ўбдон-ўбдон йигитлар ушбу доритқон била рост ўшқа борибтурлар.

Бу кайфият мундоқ экандурким, Айюб бекчикнинг туманидин бир неча мўғул ўшдин биздин айрилиб қазоқликқа Андижоннинг тирдиға келган экандурлар. Бизнинг черикнинг ғавғосини эшитиб, иччалик била илгаррак келиб, ўрон адашурлар. Бу ўрон икки навъ бўлур: бир улким, хар қавмнинг ўрони бор, нечукким, баъзи қавмнинг ўрони «дурдона» дур ва баъзининг «туққай», баъзининг «лулу»;

¹ Қ. б.—Жаробук ва Шибомун.

яна бир тамом черикка иш махалида икки лафзни ўрон кўярларким, иши вақтида учрашқонда, бири бир лафзни айтқонда яна бири ул маъхуд лафзни айтқай, то бу тарийқ била эл ёғийдин айрилгай ва ўз кишини ётдий фарқ қилгай. Ул юрушта маъхуд ўрон алфазини «Тошканд» билә «Сайрам» эди. Тошканд деса Сайрам дейилгай, Сайрам деса Тошканд. Бу орада — тўрда Хожа Муҳаммад Али илгаррак экандур. Мўғуллар: Тошканд, Тошканд деб келурлар. Хожа Муҳаммад Али сарт киши изтиробта бўлур, муқобалада ул ҳам, Тошканд Тошканд дер. Мўғуллар ёғий кишиси хаёл қилиб сурон солиб, таблбоз чолиб ўқ кўярлар. Ушбу тарийқи галат ғавво била турмаб париншон бўлдук.

Ул қилгон хаёл бўлмади. Яна ёниб ўшқа келдук. Беш-олти кундин сўнг тоғ ва туз ва қўрғон манга ружуъ қилғонидин Танбал ва тавобини бедил ва бепоёй бўлуб, чериги ва эли учар-тўрттар тоққа ва тузга қоча кириштилар. Баъзи анинг ичиндин келганлар дедиларким, Танбалнинг иши бузулмоқға етибдур. Ушбу уч-тўрт кунда таҳқиқ бузулуб ёнғусидур. Бу хабарлар келгач, Андижон устига отландук.

Андижон қўрғониди Танбалнинг кичик иниси Султон Муҳаммад Каллук¹ эди, Тутлук² йўли била келиб, Андижоннинг жануб тарафиға Хоконға намози пешинда чопқун қўюлди. Ўзум ҳам чопқунчининг кейинича юруб, пуштаи Айшнинг Хокон тарафидағи доманасига келдим. Қоровулдин хабар келдиким, Султон Муҳаммад Каллук бўлгон кишиси била маҳалла ва боғоттин тошқари пуштаи Айшнинг доманасига чиқибтур. Чопқунчи хануз йиғилмайдур эди. Чопқунчининг йиғилуриға бокмай бетаваққуф ёғий сари тез-ўқ тебрадим. Каллукнинг кишиси беш юздин кўпроқ бўлғай эди. Агарчи бизнинг кишимиз андин кўпрак эди, вале черик эли чопқунға тарқаб эди. Рўбарў бўлгон маҳалда ўшанча-ўқ бўлғай эдук. Ясол ва тартибни мулоҳаза қилмай, жилаврез-ўқ ғаним сари мутаважжих бўлдук. Ёвук етгач, тўхтаи олмади. Бир-икки қилич олишгунча ҳам бўлмади, қоча берди. Кишисини Хокон дарвозасининг ёвуғиғача тушара бордилар. Ёғийни босиб маҳалланинги ёқаси Хожа Каттағаетганда намози шом бўлуб эди, тез-ўқ дарвозаға етар хаёлим бор эди.

Улуғ-қари, тажрибалиқ беклар — Носирбек Дўстбекнинг отаси, Қанбар Алибек арзға тегурдиларким, кеч бўлубтур, қоронғуда қўрғонға яқин сизиниб бормоқ бехисобдур, кейинрак тортиб тушанинги, тоғла не чоралари бордур, қўрғонни берурлар. Бу тажрибалиқ бекларнинг сўзига кириб, маҳаллотнинг ёқасидин-ўқ ёндук. Агар қўрғон эшигига борсоқ экандур, бешақу шубҳа қўрғон иликка қирав экандур. Намози хуфтан эди, келиб Хокон ариғидин 3 луб, Работи Рўзақ кентининг ёниға тушулди.

Бовужудким Танбалнинг бузулуб, ёниб Андижонға келур хаба-

ри бор эди, бетажрибалиқдин ғавфлате бўлди. Хокон ариғидек берк ариғининг ёқаси беркилиб тушмай, ариғдин ўтуб келиб Работи Рўзақ кентининг ёниға тубтуз ерга тушулди. Қоровул йўқ, жангдо-вул йўқ, ғофил ётилиб эди. Тоғ бошида эл чучук уйқуда эдиким, Қанбар Алибек қатраб қичкириб айттиким, ёғий етти, кўпунг. Ушимунча деб, лаҳзаи таваққуф қилмай ўта чиқти, ёнмади. Мен хамиша, омонликда ҳам, тўн, ўкуввоқ чигормай-ўқ такия қилур эдим. Кўпқоч-ўқ қилич, соқдоғни боғлаб филҳол отландим. Туғчи туғ боғлағуча фурсат бўлмади, туғни илиғига олиб-ўқ отланди. Ёғий келадурган сори-ўқ мутаважжих бўлдук. Ул отланғонда ўн-ўн беш киши ҳамроҳ эди. Бир ўқ отими келиб эдукким, ёғийнинг чопқунчисига етук. Бу ҳолатта менинги била ўнча киши бўлғай эди. Илдам юруб етиб, ўқ қўюб, илгариги кишисини олгон била тебрадук. Яна бир ўқ отими қавлаб бориб эдукким, гулиға етук.

Султон Аҳмад Танбал юзча чоғлиқ киши била тўхтаб турубдур. Танбал ўзи яна бир киши била ясолидин эшиқлик, тувурлук, илгаррак ур-ур деб турубдур, вале эли аксар ёнларини бериб, қочай-қочмай дегандек этиб турубдурлар.

Ушбу замонда менинги била уч киши қолиб эди: бир Дўст Носир, яна Мирзо Али кўқалтош, яна Каримдод Худойдод туркман, бир ўқим шастимда эди, Танбалнинг дувулғасига ўқ отгим, яна соғдоққа илик элитгим, хон додам бир сарсабз гўшагир бериб эди, ул чикди, тошлағали хайфим келди, яна соғдоққа солғуча икки ўқ отқунча фурсат бўлди экин. Яна бир ўқни хавлилаб илгаррак юрудум. Бу уч киши ҳам кейинрак қолди. Ўтрумдағи икки кишидин бириким Танбал экандур, ул ҳам илгаррак юрди, орада бир шохроҳ эди, мен бу саридин, ул ул саридин йўлга кириб, йўлда рўбарў бўлдук, андоқким, менинги ўнги қўлум ёғий сари, Танбалнинг ўнги қўли бизнинг сари бўлди. Танбалнинг бир кечимдин ўзга борча яроғи бор эди. Менинги соғдоқ, қиличдин ўзга ҳеч яроғим йўқ эди. Илгимдағи ўқ била қолқонини гарбчисига кўклай отгим.

Ушбу ҳолатга ўнги бутумға шеба ўқи била ўтқара оттилар. Бошимда дувулға бўрки эди, Танбал бошимға чопти, бошим қилич зарбидин карахт бўлди. Бовужудким дувулға бўркининг бир тори кесилмади, бошимға хейли яра бўлди. Қилични болдоғламайдур эдим, кинида эди, қилич суғурғуча фурсат бўлмади. Қалин душман ичида якка ва ёлғуз қолдим. Турар маҳал эмас эди, жилавни ёндурдум, яна бир қилич ҳам ўқларимға тушубтур. Етти-секкиз қадам ёниб эдиким, яёғ уч киши манга қотилди. Мендин сўнгра Танбал Дўст Носирға ҳам қилич солғондур: бир нишона отими кейинимизча келдилар.

Хокон ариғи улуғ шохжўйдур ва чуқур оқар, хар еридин кечиб бўлмас, тенгри рост келтурди, бу ариғининг бир гузарига тўп-тўгри-ўқ келдук. Ариғдин кечгач, Дўст Носирнинг оти заифроқ эди, йиқилди, туруб уни отлантуруб Харобук била Фароғинанинги оралиғидағи пушта била ўш сори бурдук. Пуштаға чиққон маҳалда Мазид тағойи келиб қотилди. Анинг ҳам ўнги оёғиға тизидин қуйи-роқ ўқ тегибдур. Агарчи ўта чиқмайдур эди, вале ўшқа бисёр ташвиш била келди. Менинги ўбдон кишиларимни тушурдилар: Но-

¹ Қ. б. — Гулбек. كليلك

² Қ. б. — Тулук.

сирбек, Муҳаммад Али мубашшир, Хожа Муҳаммад Али, Хиерав кўкалтош, Нуъмон чўхра мунда туштилари. Яна ҳам йигит-ялангдин хейли киши тушти.

Хонлар Танбалнинг сўнгича-ўқ келиб Андижоннинг навоҳисига туштилари: Улуғ хон кўруқнинг ёнида менинг улуғ онам — Эсан Давлатбегимнинг боғираким, Кўш тегирмонга мавсумдур, тушти. Кичик хон Бобо Таваккул лангарининг ёвуғига тушти. Икки кундин сўнг ўшдин келдим. Улуғ хонни Кўштегирмонда кўрдум. Хоннинг кўрган замон-ўқ манга кирган ерларни кичик хонга бердилар. Манга мундоқ узр айтдиларким, Шайбоқхондек ғаним Самарқанддек шаҳрни олиб, улғайиб борадур, ушбу маслаҳат учун кичик хонни не ердин келтурубтурлар, мунда ери йўқ, ул вилоятлари йироқ. Хўжанд дарёсининг жануби Андижон бошлиқ вилоятларни кичик хонга бермак керакким, анда юртланғай. Хўжанд дарёсининг шимоли Ахси бошлиқ вилоятларни манга ваъда қилдилар. Дедиларким, мунда тўхтоғондин сўнг, юруб Самарқанд вилоятини олиб манга бергайлар. Андин сўнг Фарғона тамом кичик хонга бўлғай. Ғолибо манга бу сўзлар фириб экандур. Муяссар бўлгондин сўнг вуқуи маълум эмас эди. Чора йўқ эди, хоҳи-нохоҳи рози бўлдум.

Улуғ хоннинг қошидин отланиб, кичик хонни кўра борадурғонда Қанбар Алибекким саллоҳқа машҳур эди, манга ёндошиб келиб, айттиким, кўрдингизму, филҳол бўлгон вилоятларни олдилар, сизга булардин иш очилмас, ҳолоким ўш ва Марғинон ва Ўзганд ва кирган вилоят ва эл ва улус илигингиздадур, филҳол бориб, ўшқа кириб, кўрғонларни беркитиб Султон Аҳмад Танбалга киши йибориб, ярашиб, мўғулни уруб чиқориб, вилоятларни оғанини ҳисса қилишинг. Мен дедимким, раво бўлмағой, хонлар туққонларим, буларга навкарлик қилғоним, Танбалга подшоҳлик қилғондин ортиқроқдур. Кўрдиким, сўзи таъсир қилмади, айтқонидин пушаймон бўлуб ёнди.

Мен бориб кичик хон додамни кўрдум. Бурун кўрушганда беҳабар етиб бордим, кичик хон тушгунча фурсат бўлмади. Бетаъзимроқ кўрушуб эди. Бу навбат ёвуқроқ келдим, эрса чодирнинг танобининг учига югуруб чиқти. Оёғимда ўқ яраси жиҳатидин асо тутуб ташвиш била юруб эдим. Етиб кўрушуб, «иним баҳодур эмишсиз», деб илигимдин кўлдаб, чодирга келтурди. Кичикрак чодир тикибтурлар. Ёқа ерда улғайгон учун чодир ва ўлтурур ери бетакаллуфона ва қазақона эди. Қовун ва узум ва рикобхона ашёси тамом ўзи ўлтурур чодирда-ўқ эди.

Кичик хоннинг қошидин кўнуб ўзимнинг ўрдумга келдим. Ярамни боққали Атика¹ бахши отлик мўғул жарроҳини йиборибтурлар. Мўғул эли жарроҳни ҳам бахши дер. Жарроҳликда бисёр ҳозиқ эди. Кишининг мағзи чиқса, дору берур эди илдиэдин, ҳар турлук яра бўлса эди, осон муолажа қилур эди. Баъзи жароҳатқа марҳамдек дору кўяр эди, баъзиға егали дору берур эди. Менинг бу-

умнинг ярасига бучқоқ ёқмоқни буюрди, фатила кўймади. Илдиэ-ек нимани ҳам бир қатла едурди. Ўзи дер эдиким, бировнинг инча ойчаси синиб, бир тутамча ери реза-реза бўлуб эди, этини ёриб, ёқ сўнгақларини тамом олиб, сўнгақ ўрнига доруни ун қилиб олдим. Ул дору сўнгақ ўрнига сўнгақдек-ўқ бутти. Мундоқ ажиб а ғариб нима хейли дедиким, вилоят жарроҳлари андоқ мудоводин экиздурлар.

Уч-тўрт кундин кейин Қанбар Али айтқон сўзларидин мутаваҳҳим бўлуб, қочиб Андижонга кирди. Бир неча кундин сўнг хонлар теггифоқ қилиб, Айюб бекчикни туман била Жон Ҳасан Норинни Юрин тумани била Саригбош мирзони черик беги қилиб, минг-икки мингча киши манга кўшуб, Ахси тарафига йибордилар.

Ахсида Танбалнинг иниси Боязид эди. Косонда Шаҳбоз қорлук эди. Ул фурсатта Шаҳбоз келиб, Навканднинг кўрғонининг олида ўлтуруб эди. Хўжанд дарёсининг Бичротанинг олидин кечиб, Навкандга Шаҳбознинг устига илғадук. Тонгдин бурунроқ Навкандга йуқ етилган маҳалда беклар арзға еткурдиларким, бу киши худ казм туубтур. Ясолни бузмай ёруқта-ўқ етиб борсак муносибдур. Оқистароқ юрулди. Шаҳбоз худ ғофил экандур. Биз Навканд иқиниға етган маҳалда тууб, тошқаридин қочиб кирибтур. Ушбу йўсулук бисёр воқе бўлубтур: ғанимни туубтур, деб саҳл инкорлик қилибтур, иш маҳали фавт бўлубтур, тажриба ушмундоқ нималардур. Ғаразким, иш қопуға келган маҳалда жид ва эҳтимомни тақсир қилмамоқ керак. Сўнгра пушаймонлик бефойдадур.

Тонг отқонда кўрғон гирдида оз-оғлоқ уруш бўлди. Бажид уруш солмадук. Навканддин тоғ сари Бишхорон¹ тарафига чопқун маслаҳатиға борилди. Шаҳбоз қорлук фурсатни ғанимат тутуб, Навкандни ташлаб қочиб, Косонга борди. Биз ёниб келиб Навкандта ўлтурдук.

Бу айёмда атроф ва жавонибни неча қатла черик бориб чоптилари. Бир навбат Ахсининг кентларини чоптилари. Яна бир қатла бориб Косонни чоптилари. Шаҳбоз била Узун Ҳасаннинг Мирим отлик саҳлағон ўғли урушға чиқтилари. Уруштилари, босилдилари, анда ўлди.

Ахсининг берк кўрғонларидан бири Поп кўрғонидур. Поплик-лар] Поп кўрғонини беркитиб бизға киши йиборибтурлар. Сайид Қосимни¹ бир неча йигитлар била йиборилди. Ахсининг юққориги кентларининг тўғрисидин дарёни ўтуб бориб, Поп кўрғониға кирчилари.

Бир неча кундин кейин ғариб амре воқе бўлди. Ул маҳал Иброҳим Чопуқ тағойи, Аҳмад Қосим кўхбур, Қосим Хатика аргун, Шайх Боязид била Ахсида эдилари. Бу мазкур бўлгонларға икки юзча ўбдон йигитларни кўшуб ғофиликта бир неча Поп кўрғонининг устига йиборур. Сайид Қосим эҳтиёт қилмай ғофил ётқон экандур. Кўрғонға етиб, шоту кўюб чиқиб, дарвозани олиб, пули

¹ Қ. б.— Абука.

¹ Қ. б.— Сихойрон سحایران

² Қ. б.— Сайид Қосим ва Кўхбурни ва Хушика аргунни.

равом солилиб, етмиш-сексанча ўбдон яроқлиқ йигитлар кирганда Сайид Қосимга хабар бўлур. Уйқулук, кўнглакчан кўпуб, бешолти киши била отқулаб, ура-ура буларни чиқарур. Бир неча бош кесиб йиборди. Агарчи мундоқ ғафлат била ётмоқлиғи кўп бевардорона эди, вале оз киши била мундоқ ёрилиқ ўбдон қалин йигитларни зарбирист уруб чиқармоғи хейли мардона эди.

Бу муддатта хонлар Андижон кўрғонининг муҳосарасиға машғул эдилар. Кўрғон эли кўрғоннинг яқиниға келгали қўймастар эди. Йигитлар отлиқ чиқиб, тошқари отқулашурлар эди. Ахсидин Шайх Боязид давлатхоҳлик изҳор қилиб, киши йибора бошлади. Бизни бажид тилади. Бу тиламоқтин ғарази бу эдиким, ҳар ҳийла била мени хонлардин айирғай. Мен хонлардин айрилғондин сўнг хонлар тура олмаслар эди. Бу тиламоғи оғаси Танбалнинг иттифоқи била экандур. Хонлардин айрилиб, булар била иттифоқ қилмоғлиқ бизнинг қошимизда маҳол эди. Мунинг тиларини хонларға имо қилдук. Хонлар дебтурларким, борсун, ҳар тавр қилиб Шайх Боязидни тутсун. Бу макру фириб бизнинг даъбмиз ва тарийқимиз эмас эди. Алалхусуским, орада аҳд бўлғай, бу навъ бадахдлик худ нечук бўлғай.

Хотирға бу кечтиким, ҳар тавр қилиб ўзумузни Ахсиға солсак, ё Шайх Боязид Танбалдин қатъ қилиб, бизнинг сари бўлғай, ё бир нақши уйрулғайким, муносиби давлат бўлғай.

Биз ҳам киши йибордук, аҳд ва шарт қилиб, бизни Ахсиға тилади, бордук. Ўтру чиқиб, иним Носир Мирзони ҳам келтурур, бизни Ахси кўрғониға олиб борди. Тош кўрғонда отамнинг иморатларида манга юрт ва мақом таъйин қилибтур. Бориб анда туштум.

Танбал Шайбоқхонға оғаси Бек Телбани йибориб, итоат изҳори қилиб, тилаб эди. Бу фурсатта Шайбоқхоннинг нишонлари келди: юруймен, деб битибдур.

Бу хабар хонларға етгач, бепой бўлуб, ўлтуролмай, Андижон устидин кўптилар. Кичик хоннинг адл ва мусулмонлиқ била шухрати бор эди. Ўш ва Марғинон бу кирган кўрғонларда қўйғон мўғуллари элнинг чапмдоштининг хилофи, зулм ва бад маошлиқ қила бошладилар. Хонлар Андижондин кўпқоч, Ўш ва Марғинон эли ҳужум қилиб, кўрғондағи мўғулларни тутуб, талаб, уруб, қавлаб чиқордилар. Хонлар Хўжанд дарёсини кечмай, Марғинон ва Кандибодом била ёниб, Хўжанддин дарёни кечтилар. Танбал хонларнинг кейинича Марғинонға келди.

Биз бу ҳолатта мутараддид эдук турмоққа, буларға хейли эътимод йўқ эди. Бежихат солиб чиқмоқ хуш ёкмайдур эди.

Бир сабоҳи Марғинондин Жаҳонгир мирзо Танбалдин айрилиб қочиб келди. Мен ҳаммомда эдимким, мирзо келди, кўруштум. Ушбу замон Шайх Боязид ҳам изтироб била келди, олдорабтур. Мирзо ва Иброҳимбек алар дедиларким, Шайх Боязидни тутмоқ керак, арқни иликламак керак. Фильвоқе ишнинг ҳисоби бу эди. Мен дедимким, аҳд қилибтур. Биз нечук нақзи аҳд қилғайбиз. Шайх Боязид арқка борди. Кўпрукка киши қўймоқ керак эди, кўпрукка ҳам киши қўймадук. Бетажрибалиқдин мундоқ ўсаллар бўлди.

Тонг бошида Танбал етти: уч минг яроғлиқ киши била келиб

Ҳирукдин ўтуб арқка кирди. Менинг аслда кишим озроқ эди. Ахси киргач, яна баъзини кўрғонларға ва баъзини доруғалиқ ва таҳаллағи ҳар тараф-ҳар тараф йиборилиб эди. Менинг била Ахсида элдин кўпрак киши бўлғай эди. Бўлғон киши била отланиб кўча-ўчанин бошида йигитларни таъйин қилмоққа ва уруш яроғида дукким, Шайх Боязид ва Қанбар Али ва Муҳаммад Дўст Танбал ошидин ислоҳ учун қотроб келдилар. Урушқа таъйин бўлғонларни рлик-ерига турғузуб, машварат қилмоққа отамнинг гўрхонасиға¹ олиб тушуб, Жаҳонгир мирзони ҳам тиладим. Муҳаммад Дўст эди. Шайх Боязид била Қанбар Алибек келдилар. Макбаранин сануб айвонида ўлтуруб машварат қилмоқда эдукким, Жаҳонгир мирзо Иброҳим чопук била сўзни буларни тутмаққа қўйғон экандурлар. Жаҳонгир мирзо менинг қулоғимға айттиким, буларни тутмоқ керак. Мен дедимким, изтироб қилманг, холо иш тутмоқдин етти, кўралинг, шоядким ислоҳ била иш бир нимаға ўхшағай. Ё учунким, алар асру қалин, биз кўп оз, ўзга бу қавийлиқ била алар арқта ва бу заифлиқ била биз тош кўрғонда.

Шайх Боязид ва Қанбар Али ҳам бу кенгашта ҳозир эдилар. Жаҳонгир мирзо Иброҳимбек сори ёндошиб, бу ишдин манъ қила шорат қилди. Билмон, акс фаҳмладиму, ёхуд тағофул қилиб бу саракатни қилдиму, филҳол Шайх Боязидни тутти. Тўрғон йигитлар туш-тушидин ёпишиб, бу икки кишини тирт-пирт қилдилар. Ин сулҳ ва ислоҳдин ўтти. Бу икки кишини тоштуруб, урушқа овландук. Шахрнинг бир тарафини Жаҳонгир мирзонинг уҳдасиға қилди. Мирзонинг кишиси оз эди. Бир пора ўз кишимдин ҳам мирзоға кўмак таъйин қилдим. Аввал анда етиб, бир ерда урушқа эли таъйин қилиб яна бир тарафқа келдим. Шахрнинг ўртасида тузрак ер бор эди. Анда бир пора йигитларни қўюб борилиб эди. Бу жамоатни қалин отлиқ-яёқ келиб, ул ердин кўтариб кўчага тикибтурлар.

Ушбу ҳолатта мен етиб бордим. Етгач-ўқ от югурттур. Туруш бермай дуркураб қоча бердилар. Кўчадин қочуруб тузга чиқориб, қилич тегурур маҳалда отимнинг оёғиға ўқладилар. Отим букилиб, ёғининг ўртасиға мени ерга урди. Чуст кўпуб бир ўқ оттим. Соҳибқадам Комилнинг² бир забунғина оти бор эди, тушуб манга торти, миндим. Мунда киши таъйин қилиб яна бир кўча бошиға мутаважжих бўлдум. Сулгон Муҳаммад Вайс отиминг забунлигини кўруб тушуб, отини манга торти, ул отга миндим.

Ушбу фурсатта Қанбар Алибек Қосимбекнинг ўғли яралиқ Жаҳонгир мирзо қошидин келди. Айттиким, муддате бўлдиким, Жаҳонгир мирзони зўрлаб тебраттилар, Жаҳонгир мирзо чиқиб кетти. Биз мутаҳаййир бўлдук.

Ушбу фурсатта Сайид Қосимким, Поп кўрғонида эди, етиб келди. Ажаб бемаҳал келиш эди. Мундоқ маҳалда андоқ берк кўрғон

¹ Қ. б.— кўрхона.

² Қ. б.— Комил сўзи йўқ (текстда Кобулми, Комилми, Қоҳилми экани аниқланмади).

иликта бўлса эди, тавре эди. Мен Иброҳимбекка дедимким, не қилмоқ керак. Озроқ яраси бор эди. Андинму эди, ё олдорағонидинму эди, ободон жавоб бера олмади.

Бир хаёл қилдимким, кўпрукдин ўтуб, кўпрукни бузуб, Андижон сари мутаважжих бўлғайбиз. Бобо Шерзод анда хейли яхши борди. Дедиким, дарвозадин-ўқ зўрлаб чиқарбиз. Бобо Шерзоднинг сўзи била дарвоза сари-ўқ мутаважжих бўлдук.¹ Хожа Мир Мирон ҳам ул ҳолда мардона сўзлар айтти. Кўча орасида келадургонда Сайид Қосим, Дўст Носир Боқи Ҳез била чопқулашурлар.

Мен ва Иброҳимбек ва Мирзоқули кўкалтош илгаррак эдук. Дарвозага рўбарў бўлғоч-ўқ кўрдумким, Шайх Боязид кўйлак устида фаражий кийиб, уч-тўрт отлиқ била дарвозадин кириб келадур. Шастимдағи ўқни тўлдуруб оттим. Бўйиндин ёздим, хейли яхши оттим. Изтироб била дарвозадин киргач, ўнг қўл сари борур. Кўча била қоча берди. Биз ҳам анинг кейинича ўқ юрудук. Мирзақули кўкалтош бир яёққа пиёзий тегурди. Яна бир яёқ Мирзақули ўтгач, Иброҳимбекка ўқ тўлдурди. Иброҳимбек: хе, хе, деб ўта бергач, эшиклик, тувурлук ердин менинг қўлтугумға ўқ отти, қалмоқи жибанинг икки қад ёфроғини кесибтур. Қоча берди. Орқасиға оттим.

Ушбу ҳолатта бир яёқ фасил устидин қочиб борадур. Бўркини фасилнинг кунгурасиға кўклай оттим. Бўрки кунгураға қадоғлиқ-ўқ қолди. Дастори илгига чуюлуб борди. Яна бир отлиқ менинг ёнимдин Шайх Боязид қочқон кўча сари қочиб борадур, қилич била чўкқусиға сончтим. Оттин эгилиб эдиким, кўча томиға таянди, йиқилмади, ташвиш била қочиб кутулди. Дарвозаға бўлғон отлиқ-яёқни қавлаб, дарвозани олдук. Иш тадбирдин ўтуб эди. Нечукким, икки-уч минг яроқлиқ киши аркта, бир юз-икки юз киши тош кўрғонда. Яна Жаҳонгир мирзони бир сут пишими бурунрок қавлаб чиқарибтурлар. Кишимизнинг ярими анинг била чиқибтур. Бовужуди бу ҳол бетажрибалиқтин дарвозада туруб, Жаҳонгир мирзоға киши йиборилдиким, ёвуқ бўлса келсун, яна зўрлалинг. Иш андин ўтуб эди.

Иброҳимбекнинг оти заиф эдуму ё яралиқму эди, манга дедиким, отим харобтур. Муҳаммад Али Мубашширнинг Сулаймон отлиқ навқари бор эди, ушбу ҳолатта ҳеч киши таклиф қилмай тушти. Отини Иброҳимбекка берди, хейли мардона иш қилди. Ўшул дарвозада турғонда Кичик Аликим, Кўли Гил пиқдоридур; мардоналик ихзори қилди.² Ул маҳалда Султон Муҳаммад Вайс навқари эди. Ўнда икки бор-ҳам яхши борди. Мирзоға борғон киши келгунча дарвозада даранг қилдук. Борғон киши келиб дедиким, муддатидурким, Жаҳонгир мирзо чиқиб кетибтур. Турардин ўтти, биз ҳам тебрадук. Мунча ҳамким турулди, беҳисоб эди. Йигирма-ўттузча киши бизинг била қолиб эди.

Биз тебратгач, қалин ўнчинлиқ киши етиб-ўқ келди. Биз пули

равондин ўтуб эдукким, пули равоннинг шаҳр тарафига ёғий кишиси етти, Қосимбекнинг ўғли Ҳамзанинг онасининг отаси Банда Алибек Иброҳимбекка қичқириб айтадурким, дойим таассуб ва лофинг бор эрди, тур, қилич олишалинг. Иброҳимбек менинг ёнимда эди. Дедиким, кел не монедур. Беҳуш киши мундоқ шикаст маҳалида таассуб қиладур, бемаҳал таассубдур. Даранг ва таваққуф чоғи эмас эрди, илдам-ўқ юрудук. Ёғий кишиси бизинг сўнгимизча жиловрез кишимизни тушура келадур. Ахсининг бир шаръисиди Гунбази Чаман деган ер бор. Гунбази Чамандин ўта Иброҳимбек мени чарлайдур. Кейин боқсам Шайх Боязиднинг бир чўхраси Иброҳимбекка тегурубтур. Жиловимни ёндурдум. Хонқули Баёнқули менинг ёнимда эди. Бемаҳал ёнмоқдур, деди. Жиловимни олиб тебради. Сангга етгунча аксар кишимизни тушурдилар.

Санг Ахсидин икки шаръийдур. Сангдин ўтгач, кейнимизда ёғий кишиси кўрунмай, Санг суйи юққори-ўқ юрудук. Ушбу ҳолатта секкиз киши қолиб эдук: «Дўст Носир, Қанбар Али Қосимбек, Хонқули Баёнқули, Мирзоқули кўкалтош, Шохим Носир, Абдулқуддус Сейдий Қаро, Хожа Ҳусайний¹ секкизинчи мен эдим. Бу сув юққори тавр йўлғини учради. Қўлнинг ичи киши мамарридин йироқ хилват йўл, қўл юққори-ўқ юруб, сувни ўнг қўлга қўюб, яна бир қуруқ қўлга кирдук. Эрта намози дигар бор эдиким, қўлдин тузга чиқилди. Тузда йироқдин бир қаро кўрунди. Элни паноҳда турғузуб, ўзум яёқ бир пуштаға чиқиб қаровуллук қиладур эдиким, қалин отлиқ орқамиздин бир пуштанинг устиға қотроб чиқтилар, кўп ва овини, таҳқиқ қилгунча бўлмади, отланиб юрўй бердик.

Қовғунчи йигирма-йигирма беш киши экандур, биз секкиз киши эдук, нечукким, мазкур бўлди. Агар ул ваҳлада мунча киши эканини таҳқиқ билсак эди, яхши урушур эдук. Хаёлға кечтиким, қовғунча буларнинг кейнида пайваст бўлғусидур, бу жиҳатдин юрўй бердик. Қочқон ёғий кўп бўлса ҳам оз қовғунчи била чехра бўла олмас. Нечукким, дебтурлар: «Сафи мағлубро ҳўе басандаст.²

Хонқули дедиким, мундоқ била бўлмас, борчамизни олур. Икки яхши отни бу орадин олиб, сиз ва Мирзоқули кўкалтош от қўшлаб, илдам юрунг, шояд чиқа олғайсиз. Ёмон айтмайдур эди. Чун уруш иши бўлмади, бу бўлса имкони халослиқ бор эрди. Филҳол бировни ёғий орасида тушуруб қўймоқлиқ хуш ёқмади. Охир худ бирор-бирор тамом қолдилар.

Бу минган отим бир нима сустроқ эди, Хонқули тушуб отини берди, от устидин-ўқ сачраб миндим. Хонқули менинг отимға минди. Ушбу ҳолатта Шохим Носир била Абдулқуддус Сейдий Қарониким, кейин қолиб эдилар, тушурдилар. Хонқули ҳам қолди, маҳалли ҳимоят ва мадад эмас эди. Отнинг ўзига-ўқ елдуруб бориладур

¹ Қ. б.— Хожа Ҳусайний, Л. б.— Хожа Хасий.

² «Енгилган сафға бир «хой» кифоядир». Қ. б.— ўзбекча: «Мағлуб ҳарифқа қўй басдур»,— дейилган.

¹ Қ. б.— бу иборалар йўқ.

² Қ. б.— Кичик Али ва Вайсбек хўб мардона ишлар қилдилар.

эди, оти бормагон қоладур эди. Дўст бекнинг оти ҳам бўлдури, қолди. Бу минган отим ҳам сустиқ қила бошлади. Қанбар Али тушуб отини берди, миндим. Қанбар Али ҳам отимга минди ва қолди. Хожа Хусайний оқсоқ киши эди, пушталар сари ўзини тортти, мен қолдим ва Мирзокули кўкалтош отнинг қўш оёқ олурға мақдур қолмайду эди. Қатраб-ўқ бораду эрдук. Мирзокулининг оти ҳам сустиқ қила бошлади. Мен дедимким, сени ташлаб қаён борай, юр, ўлук-тирик била-ўқ бўлалай. Неча навбат Мирзокулига боқа юрудум. Охир Мирзо кули дедимким, менинг отим бўлдурубтур, бора олмасиз, манга боқа олдурманг, юрунг, шояд чиқа олғайсиз. Манга ғариб холати бўлди. Мирзокули ҳам қолди. Мен ёлғуз қолдим. Ёғийдин икки киши пайдо бўлди: бирининг-оти Бобо Сайромий, яна бири Банда Али. Манга ёвукроқ келдилар. Отим бўлдуруб эди ва тоғ ҳам бир курухга ёвук бор эди, бир санг тўда учради. Бир хаёл қилдимким, от хорибтур, ва тоғ ҳам йироқроқ, қаён борай. Соғдоғимда ҳам йигирмача ўқ бор эди, тушай, бу санг тўдада ўқум борича отқулашай, яна хотирға еттиким, шояд тоғқа етиша олғаймен. Тоғқа етгандин сўнгра бир пора ўқни белимга сончиб, тоғқа ёрмошой; зарби пойимга хейли эътимодим бор эди. Бу хаёл била юруй бердим. Отимнинг илдам қотроп мажоли қолмайду эди. Булар ҳам ўқ етар ерга етдилар. Мен ҳам ўқумни аяб отмадим. Булар ҳам эхтироз қилиб ёвукроқ келмадилар. Ўшул дастур била ирашиб келадурлар эди. Офтоб ўлтура тоғқа ёвук еттим.

Бардаст айтдилар: «Мундоқ этиб қаён борасиз? Жаҳонгир мирзони тутуб келтурдилар. Носир мирзо худ аларнинг илгида эди».

Манга бу сўзларидин хейли дағдага бўлди. Бу жиҳатдинким, борчамиз анинг илигида бўлсак, хатар эхтимоли кўптур. Жавоб бермадим, тоғ сари юрудум. Яна хейли йўл борилиб эдиким, яна сўз айта киришдилар. Бу навбат аввалгидин мулоимроқ ҳикоят қилдилар. Оттин тушуб сўз айта киришдилар. Буларнинг сўзига кулоқ солмай юруй бердим. Дара юққори-ўқ бораду рмен. Намози хуфтангача бордим. Охир бир уйча тошқа еттим, тошдин эврлдим. Сеқиртмалар бўлди, от бора олмади.

Алар ҳам тушдилар, хурмат ва таъзим била ҳануз мулоимроқ айта киришдилар. Дедиларким:— Мундоқ этиб қаронғу кеча йўл йўқ, қаёнга борасиз? Онтлар ичаду рларким, сизни Султон Ахмад-бек подшоҳ кўтарур.

Мен дедимким:— Менинг кўнгулм тўхтамайду, анда бормоқ худ мумкин эмас. Агар сизларнинг хизмат қилур хаёлингиз борду р, худ мундоқ хизмат қопуси йилларда топилмас. Мени бир йўлга бошлангким, хонлар қошига борай. Сизларга кўнгуллари нгиз тилагандин ортуқроқ риоят ва шафқат қилай. Йўқ, агар муни қилмасангиз келган йўлунгиз била ёнинг. Менинг оллим — отиғим. Бу ҳам бир яхши хизматду р.

Дедиларким:— Қошки келмасак эди, чун келду к, сизни мундоқ солиб, не тавр ёнолинг. Чун бормайсиз, ҳар қаён борсангиз, хизматга бўлғумизду р.

¹ Л. б.— Хожа Хасий барлик киши эди.

Мен дедим:— Бас, сидки қавлунгизга аҳд қилинг. Мухафдин муғаллаз онтлар ичдилар. Манга филхол итмиёноне бўлди.

Дедимким:— Ушбу даранинг яқинида кенг қўл йўлини нишон ёриб эдилар, ўшул йўлга бошланг. Агарчи аҳд қилдилар, вале ит-лийнони тамо м бўлмайду эди, аларни илгари юрутуб, кейинларича орудум.

Бир-икки курух йўл борилиб эди, бир сой суйиға етту к. Дедимким:— Кенг қўл йўли ушбу бўлмағай. Булар истибъод қилдилар. Дедиларким:— Ул йўл хейли илгаридур. Кенг қўл йўли худ ушул экандур. Булар ғадр мақомида бўлуб, ёшурубтурлар. Ярим кечагача бориб, яна бир сувға етту к. Булар бу замон айтдиларким, ғофил бўлубтурбиз. Кенг қўл йўли кейин қолмиш.

Дедимким:— Бас на қилмоқ керак?

Дедиларким:— Олимизда Ғаво йўли яқинду р. Ул йўл била Фаркатқа ошарлар. Ул йўлга бошладилар.

Кечанинг уч носигаҗа йўл келду к. Карнон сойигақим Ғаводин чиқиб келур, етту к. Бобо Сайромий дедимким:— Сиз мунда турунг, мен бориб, Ғаво йўлини эхтиёт қилиб келай. Муддатидин сўнгра келди.

Дедимким:— Бўрка бошлиқ бир неча киши йўлга келибтур. Мундин ўтуб бўлмас.

Бу сўзни эшитиб, мутахаййир бўлду м. Вилоят ораси, тонг ёву к ва мақсад йиро к.

Мен дедимким:— Бир ерга бошлангким, кунду з анда буқуб, кеча бўлғоч от-мот идиклаб, Хўжанд суйини кечиб, ул ю з била Хўжанд сари боролинг.

Дедиларким:— Мунда бир пушта борду р, анда букса бўлу р. Карнон доруғаси Банда Али эди. Дедимким: Отимизга ва ўзу мизга бўғуздин гузар йўқтур. Мен Карнонға борай, ҳар нима муяс сар бўлса келтурай.

Ул ердин ёниб Карнонға юзланду к. Карноннинг бир куруҳида турду к. Банда Али борди, муддати мадид қолди. Субх узлаб келадур, бу хеч келмайду р. Хейли изтироб бўлди. Тонг отиб эдиким, Банда Али қотроб келди. От бўғузи келтурмади. Уч нон келтурди. Ҳар биримиз бир нонни кўюнга солиб, изтироб била ёниб, юқор пуш танинг устига чиқиб бир қўлда² отларни боғлаб, ҳар қайсимиз ҳар тарафға бир баландийга чиқиб, қаровуллу к қилиб ўлтурдик.

Тушга ёвушуб эдикким, Аҳмад кушчи³ тўрт отлиқ била Ғаво дин Аҳси сариға боруду р. Бир хаёл қилдимким, Аҳмад қўшчини чорлаб, ваъда ва истимолат бериб, отларни олалингким, отларимиз бир кеча-кунду з ҳарбу зарба эди, бўғуз ҳам топмайду р эди, ҳароб бўлуб эди. Яна кўнгул тўхтамай буларға инона олмаду к.

¹ Қ. б.— Кирмон *کرمان*

² Қ. б.— сув қозғон жарларда.

³ Қ. б.— қавчин.

Қошимдағилар била сўзни мунга қўйдуқким, булар бу ахшом Карнонда бўлғуларидур. Кеча инчкалик била кириб, отларни чикоралинқким, ўзимизни бир ерга етқура олғайбиз.

Кун туш ббр эдиким, кўз стар ерда бир отнинг устида бир нима илтираб кўрунадур. Хеч билмадуқким, не нимадур? Бу худ Мухаммад Боқирбек экандур. Ахсида бизнинг била эди. Ахсидин чикқонда харким бир тараф тушуб эди. Мухаммад Боқирбек бу сори тушуб, ёшунуб юруйдур экандур.

Банда Али била Бобо Сайромий айттиларким:— Отлар икки кундурким, бўғуз топмади, жулға тушуб, отларни ўтга қўелинқ.

Ул ердин отланиб жулғага тушуб, отларни ўтга қўйдук. Намози дигар эдиким, бир отлик киши биз буккон пуштага чиқиб борадур, тонидим: Фавонинг улуги — Қодирберди. Буларга дедим:— Қодирбердини чорланг. Чорладилар. Келди. Қўруб, сўруб, иноят, шафқат сўзлар айтиб, ваъдалар қилиб, истимолатлар бериб йибордимким, аргамчи ва ўрғок ва болту ва сув кечмак асбоби ва от бўғузи ва егулик ва агар муяссар бўлса от ҳам келтургай. Намози хуфтанга миод қилдуқким, ушбу ерда-ўқ келгай.

Кеч намози шом эдиким, бир отлик Карнон тарафидин Фаво сари ўтуб борадур. Кимсен?— деб сўрдук. Жавоб берди. Бу худ Мухаммад Боқирбек экандур. Боё кун тушта кўрган ердин яна бир ерга ёшунғали борадур экандир. Андоқ унини тағйир бердиким, бовужудким, йиллар менинг била эди, асло тоний олмадим. Агар ани тониб, ўзимизга қўшсак хўб эди. Мунинг ўтганидин хейли дағдага бўлди.

Қодирберди Фавоййга қилғон миодқа тура олмадук. Банда Али дедиким:— Карноннинг маҳаллотида хилват боғчалар борким, анда хеч киши гумон элтмас, анда бориб, Қодирбердига киши йиборалинқ, анда келеун. Бу хаёл била отланиб, Карноннинг маҳаллотига келдим, киш эди, хейли совуқ эди. Бир эски кавал пўстин тониб келтурди, кийдим. Бир аёғ юмдон оши келтурди, ичтим. Ажаб хузур қилдим. Банда Алига дедимким:— Қодирбердига киши йибордингми?

Дедиким: «Йибордим». Бу бесаодат рустой мардаклар худ бу кишини иттифоқ била Ахсиға, Танбал қошига йибормишлар. Бир том уйга кириб, ўт ёқиб, бир замон кўзум уйқуға борди. Бу мардаклар пуркорлик қилиб, яна манга айтадурким:— Қодирбердидин хабар олмағунча худ бу ердин тебраб бўлмас, бу ер маҳаллотни орасидур, ёқада холи боғлар бор, онда борсак, хеч ким гумон элтмас.

Ярим кечада отланиб ёқа боғқа бордим. Бобо Сайромий том устидин ул сари, бу сари қаролайдур эди. Кун тушга ёвуқ томдин тушуб, менинг қошимга келиб айтадурким: Юсуф доруға келадур.

Манга ғариб дағдага бўлди. Дедимким:— Англағилким, мени билиб келамудур.

Чиқиб сўзлашиб келди. Дедиким, Юсуф доруға айтадур:— Ахси дарвозасида бир яёқ учради, дедиким, подшоҳ Карнонда фалон ердадур. Мен кишига билдурмай, бу яёқни Вали хизоначи

билаким, урушта манга тушуб эди, бир ерда сахлаб, ўзум сизга чопа келдим. Бекларнинг бу иштин хабари йўқтур.

Дедимким:— Сенинг хотирингга не етадур?

Айттиким:— Борча навкарларингиздур, не чоралари бор, бормоқ керак. Сизни подшоҳ кўтарадурлар.

Дедимким:— Мунча гаўво ва уруш бўлуб, не эътимод била борай. Ушбу муколамада эдукким. Юсуф икки тизи била олимда букулуб айттики:— Не яшурай. Султон Ахмадбекнинг хабари йўқтур. Шайх Боязидбек сизнинг хабарингизни топиб мени йиборди.

Муни дегач, манга ғариб ҳолате бўлди. Оламда жон ваҳмидин ёмонроқ нима бўлмас эмиш. Мен дедимким:— Ростлиғини айт! Агар иш ўзгачарак бўлғудектур, худ вузу қилай. Юсуф онглар ичти, вале анинг онтига ким инонадур. Ўзумда бетоқатлиге фахм қилдим. Қўптум, боғ гўшасиға бордим. Ўзум била андиша қилдим. Дедимким, киши агар юз, агар минг яшаса охир ўлмак керак.

Агар сад сол мони вар яке рўз,

Бибойд рафт азин кохи дилафрўз.¹

Ўзумни ўлумга қарор бердим. Ўшал боғда бир сув оқиб келадур эди, вузу қилдим, икки рақъат намоз ўқудум, бошимни муножотқа қўюб, тилак тиладур эдиким кўзум уйқуға борибтур. Қўрадулменким, Хожа Яъқуб Хожа Яхёнинг ўғли хазрати Хожа Убайдуллонинг набиралари рўбарўйимга аблақ от миниб кўп жамоати аблақсувор билан келдилар. Дедиларким:— Ғам емангиз. Хожа Ахрор мени сизга йибордилар. Дедиларким, биз аларга истионат тегуруб, подшоҳлик маснадиға ўлтурғузуббиз. Хар ерда мушкил иш тушса, бизни назариға келтуруб ёд этсун, биз анда ҳозир бўлурбиз. Ҳоло ушбу соат фатх ва нусрат сизнинг соридур. Бош кўтаринг, уйғонинг.

Ўшал ҳолда ҳушқол бўлуб уйғондимким, Юсуф доруға ва ҳамроҳлари бир-бирига маслаҳат қиладурларким, баҳона қилиб ҳаял қиладур, тутуб боғламоқ керак.

Бу сўзни мен эшитиб дедимким:— Сизлар бу йўсунлук сўзларсиз, аммо қўрайинким, қайсингиз менинг қошимга кела олурсиз?

Ушбу сўзнинг устида эдиким, боғнинг деворидин ташқари қалин отлиқнинг келур овози келди. Юсуф доруға дедиким:— Биз агар сизни олиб Танбал қошиға борсак эди, бизинг ишимиз илғари борур эди. Ҳоло яна кўп киши йиборибтур, сизни тутғали.

Ул яқин қилдиким, бу овоз Танбалнинг йиборган кишилариинг отини товуши бўлғай. Бу сўзни эшитгач, манга изтироб кўпроғ бўлуб, қилур ишимни билмадим.

Ўшал хинда бу отлиқлар боғнинг эшигини топарға фурсат

¹ Агар юз йил ва агар биргина кун яшасанг ҳам, кўнгил очувчи бу қасрдан кетиш керак бўлур.

қилмай, деворниким, эски бўлгон еридин рахна қилиб кирдилар. Кўрсамким, Қутлуқ Муҳаммад барлос ва Бобои Парғарийким, менинг жон тортқон навкарларим ўн-ўн беш, йигирма киши бўлғай, етиб келдилар. Булар ёвуқ келиб, оттин ўзларини ташлаб, йироғдин юкунуб, таъзим қилиб, менинг оёғимга йиқилдилар. Ўшал ҳолда манга андоқ ҳолат бўлдимки, гўё манга янги боштин худой жон берди. Мен дедимким:— Ул Юсуф доруғани ва бу турғон муздур мардакларни тутуб боғланг. Ўшал мардаклар қоча бериб эдиким, бир ерда бировни тутуб боғлаб келтурдилар.

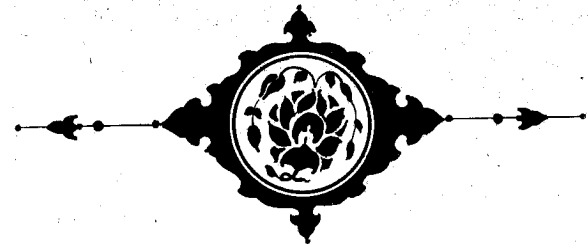
Мен дедимким:— сизлар қайдин келасиз, нечук хабар топдингиз?

Қутлуқ Муҳаммад барлос дедимким:— Ахсидин қочиб чиқганда сиздин айрила тушганда Андижон келдимким, хонлар ҳам Андижон келибтурлар. Мен туш кўрдимким, Хожа Убайдулло дедиларким, Бобур подшоҳ Карнон деган кенттадур, бориб ани олиб келингким, подшоҳлик маснади анга тааллуқ бўлбтур. Мен бу тушни кўруб, хушҳол бўлуб, улуғ хон, кичик хонга арз қилдим, хонларга дедимким:— Менинг беш-олти ини-ўғлум бор, яна бир неча йигит қўшунгиз. Карнон тарафидин бориб хабар олайин. Хонлар дедиларким:— Бизнинг хотиримизга ҳам етадурким, ўшал йўлга борғон бўлғой.

Ўн киши тайин қилдилар, дедиларким:— Ўшал сари бориб, хўб таҳқиқ қилиб, хабар олинг, бориким, зоҳирон хабар топқайсиз. Ўшул сўзда эдукким. Бобои Парғарий дедимким, мен ҳам бориб истармен. Ул ҳам икки йигит иниси билан иттифоқ қилиб отландук. Буқун уч кундурким йўл келабиз. Алҳамдулиллоҳ сизни топтук, дедилар. Айттиларким:— Юрунг, отланинг, бу боғланганларни ҳам олиб боралинг; мунда турмоқ яхши эмастур. Танбал сизни мунда келган хабарингизни топибтур. Ҳар тавр қилиб бориб, хонларга қўшулалинг.

Ўшал замон отланиб, Андижон тарафига юруй бердук. Икки кун бўлуб эрдиким, ҳеч таом емайдур эдим. Намози пешин бўлуб эдиким, бир кўйни топиб келиб, бир ерда тушуб, ўлтуруб, кабоб қилдилар. Ўшал кабобдин туйғунча едим. Андин сўнгра отланиб беш кундук йўлни икки кеча ва кундуз илғор қилиб келиб, Андижонга кириб, улуғ хон додам ва кичик хон додамни кўрунуш қилдим ва ўткан кунларни тамом баён қилдим. Хонлар билан тўрт ой бирга бўлинди.

Ҳар ерда борғон-кўрган навкарларим йиғилдилар. Уч юздин кўпрак киши бор эди. Хотиримга келдиким, тоқай бу Фарғона вилоятида саргардон бўлуб турмоқ керак, бир тарафга талаб қиллойин деб.

ВАҚОЕИ САНАИ ТИСЪА ВА ТИСЪА МИА¹

Муҳаррам ойида Фарғона вилоятидин Хуросон азимати била Илок яйлоғигақим, Ҳисор вилоятининг яйлоқлардиндур, келиб туштум. Ушбу юртта йигирма уч ёшнинг ибтидосида юзумга устара кўйдум. Улуғ-кичик мени умидворлик била ирашиб юруй-дурганлар икки юздин кўпрак, уч юздин озроқ бўлғай эди. Аксар яёқ ва илиқларида таёқ ва оёқларида чорук ва эгинларида чопон эрди. Усрат бу мартабада эдиким, бизнинг орада икки чодир эди. Менинг чодирим волидамга тикилур эди. Манга ҳар юртта олачўк ясар эдилар, олачўқда ўлтурур эдим.

Агарчи Хуросон азимати қилилиб эди, вале ушбу ҳол била бу вилояттин ва Хисравшоҳнинг навкарларидин умидворлик бор эди. Ҳар неча кунда бир киши келиб, вилояттин ва эл ва улусдин сўзлар тақрир қилур эдиким, мужиби умидворлик бўлур эди. Бу фурсатта Мулло Бобои Пашоғарийниким, Хисравшоҳқа элчиликка йиборилиб эди, келди. Хисравшоҳдин кўнгулга ёққудек сўз келтурмади, вале эл ва улусдин сўзлар келтурди.

Илоктин уч-тўрт кўч била Ҳисор навоҳисига Хожа Имод деган ерга келиб тушулди. Бу юртта Муҳиб Али кўрчи Хисравшоҳдин элчиликка келди. Хисравшоҳким, карам ва саховат била машхур эди, икки навбат муруримиз анинг вилоятидин воқе бўлди, адно кишиларга қилғон инсониятни бизга қилмади. Чун эл ва вилояттин умидворлик бор эди, бирор манзилда даранг бўлур эди. Ширим тағойиким, ул фурсатта андин улўғроқ кишимиз йўқ эди, Хуросон борурға тоб келтурмай, ёнар хаёли бор эди. Сарипулдин шикаст топиб келганда дағи кўч-уруғини йибориб, ўзи жариди қалъадорликда туруб эди, номардроқ киши эди. Неча навбат мундоқ ҳаракатлар қилур эди.

Қабодёнга етганда Хисравшоҳнинг иниси Боқи Чағониённиким, Чағониён ва Шаҳрисафо ва Тирмиз анда эди, Хатиб Қарнийни йибориб давлатхоҳлик изҳори қилиб, бизга қўшулмоқ бўл-

¹ Тўққиз юз тўққизинчи (1503—1504) йил воқеалари. (Сарлавҳа Қ. б. дан олинди, Л. б. да сарлавҳанинг ўрни очиқ қолган. Таржималарда «Тўққиз юз» «ш...» дейилган).

ди. Аму суйини Уёч¹ гузаридин ўтганда келиб мулозамат қилди. Боқининг истидосидин Тирмиз тўғрисиға келиб кўчларини Амудин бебоқи кечуруб, ўзумизга кўшуб, Коҳмард ва Бомиён сариғақим, ул фурсатта бу ерлар ўғли Аҳмад Қосимғақим, Хисравшоҳнинг хоҳарзодасидур, тааллуқ эди, мутаважжих бўлдуким, Коҳмарднинг Ажар отлиқ дара қўрғонида уй-элни беркитиб, яна бир маслаҳат рўй берса, анга кўра амал қилғайбиз.

Айбакка етганда, Ёр Али Билолқим, бурунроқ менинг қошимда эди, яхши қиличлар чошиб эди, бу фатаратларда мендин айрилиб эди. Хисравшоҳ қошида бўлур эди, бир неча йигитлар била қочиб келди. Хисравшоҳнинг мўғулларидин давлатҳоҳона сўзлар арз қилди.

Дараи Зиндонға етганда Қанбар Алибекқим, Қанбар Али саллох ҳам дерлар, қочиб келди. Уч-тўрт кўч била Коҳмард келиб Ажар қўрғонида уй элни кўйдук.

Ажарда эканда Султон Маҳмуд мирзонинг Хонзода бегимдин бўлган қизинқим, бурун Жаҳонгир мирзоға мирзолар тиригида кўлуб эдилар. Жаҳонгир мирзоға никоҳ бўлди. Ушбу аснода Боқибек манга каррот ва маррот айтур эдиким: «Бир вилоятқа икки подшоҳ ва бир черикка икки мирсипоҳ мужиби тафриқа ва вайронлиқ ва сабаби фитна ва паршонлиқдур. Нечукқим, дебтурлар:

Даҳ дарвеш дар гилиме бихусбанд,
Ду подшоҳ дар иқлиме нагунжанд,
Ним ноне гар хурад марди худой,
Базли дарвешон кунад нимми дигар,
Мулки иқлиме бигарад подшоҳ
Ҳамчунон дар банди иқлими дигар²

Умид андоқтурқим, ушбу кун тонгла Хисравшоҳнинг жамъи навкар ва савдари келиб, подшоҳ қуллуғини қабул қилғайлар. Анда бисёр муфаттин эллар бор, мисли Айюббекнинг ўғлонлари ва яна ҳам баъзилар борқим, бизнинг мирзоларнинг орасида ҳамиша ёмонлиқ ва фитнаға боис ва муҳаррик эдилар. Ҳоло ушбу фурсатта Жаҳонгир мирзоға Хуросон сари хайр ва хўблук била рухсат берилсақим, тонглалиқта мужиби надомат ва пушаймонлиқ бўлмағай».

Чун менинг шаънимда бу эмас эдиким, оға-ини ва урук-қаштин ҳар неча изойлиқ³ воқе бўлса, мендин мутанаффир бўлғайлар. Агарчи Жаҳонгир мирзо била бизнинг орамизда бурун мулк ва навкар жиҳатидин қудуратлар ва ниқорлар хейли бўлуб эди, вале бу навбат ул вилояттин менинг била ҳамроҳ

¹ Л. б.— Уён.

² Ўн дарвеш бир гиламда ётади, аммо икки подшоҳ бир иқлимга сиғмайди. Марди худо бир ноннинг ярмини еса, қолган ярмини дарвешларга беради: подшоҳ, еса бир иқлим мулкани олса, яна бошқа иқлимни ҳам олиш фикрига тушади.

³ Л. б.— беадолик, (بى ادالىق)

бўлуб келиб эди. Тукғонлиқ ва хизматгорлиқ мақомида эди. Бу замон ҳам андин ҳеч нима зоҳир бўлмайдур эдиким, сабаби кудурат бўлғай. Ҳар неча такрор била арз қилди, мен қабул қилмадим. Охир Боқибек айтқондек, ўшул муфаттинларқим, Юсуф Айюб ва Баҳдул Айюб бўлғай, менинг қошимдин Жаҳонгир мирзоға қочиб бориб, шар ва фитна мақомида бўлуб, Жаҳонгир мирзони мендин айириб, Хуросон элттилар.

Ушбу фурсатлар Султон Ҳусайн мирзодин Бадиуззамон мирзоға ва манга ва Хисравшоҳға ва Зунунға бир мазмун била узун-узоқ нишонлар келди, ул нишонлар, бу тарихқача мендадур. Мазмуни бу эдиким: «Султон Аҳмад мирзо ва Султон Маҳмуд мирзо ва Удугбек мирзо ул оға-инилар иттифоқ қилиб юруганда мен Мурғоб ёқасини беркиттим. Мирзолар ёвук етиб ҳеч иш қила олмай ёндилар. Ҳоло ҳам агар ўзбак мутаважжих бўлса, мен Мурғоб ёқасини беркитаи. Бадиуззамон мирзо Балх ва Шабурғон ва Андхуд қўрғонларига мазбут, кишиларини кўюб, ўзи Гурзвон ва Дараи Зангда ул кўхистонни беркитсун».

Менинг бу навоҳига келган хабарим бориб эди. Манга ҳам етиб эдиким: «Сем Коҳмард ва Ажарда ул кўхпояни беркитиб, Хисравшоҳ Ҳисор ва Қундуз қўрғонларида эътимодий кишиларини кўюб, ўзи ва иниси Вали Бадахшон ва Хатлон тоғларини беркитсунлар. Ўзбак иш қила олмай ёнусидур».

Султон Ҳусайн мирзонинг бу хатлари мужиби ноумидлик бўлди. Не учунқим, Темурбекнинг юртида бу тарихда андин улукроқ подшоҳ ҳам ёш ва ҳам вилоят ва ҳам черик била йўқ эди. Андоқ кўз тутудур эдиким, паёнай элчилар ва талочилар жалд ва қадоға била келиб, мундоқ ҳукмлар келтургай эдиким: «Тирмиз ва Қилиф ва Карки гузарларида кема мунча ясанг, кўпрук асбоби бу миқдор тайёр қилинг, юққори Тўққиз ўлум гузарларни яхши эҳтиёт қилинг», то бу неча йил ўзбак тафриқасидин дилшикаста бўлған элларнинг кўнгли қавий бўлуб, умидвор бўлғайлар эди.

Султон Ҳусайн мирзодек Темурбек ўринига ўлтурғон улур подшоҳ фаниминг устига юрумакни демай, ер беркитмакни деса, эл ва улусқа не умидворлиқ қолғай? Бизнинг била келган неким бўлған оч урук, уй-элни ва Боқи Чоғониёнийни ва ўғли Муҳаммад Қосимнинг бўлғон сипоҳиларининг ва аймоқларининг кўч ва молларини тамом Ажарда кўюб, черикни олиб чиқтук. Хисравшоҳнинг мўғулларидин мутавотир киши кела бошладиким:— Толиқондин подшоҳнинг давлатҳоҳлиғини тилаб, бўлған мўғул улуси кўчуб Ишқамиш ва Фулуд сари торттук. Подшоҳ жаҳд қилиб ботроқ ета келсунларқим, Хисравшоҳнинг аксар кишиси бузулуб, подшоҳ қуллуғига келгусидир.

Бу маҳалда Шайбоқхоннинг Андижонни олиб, Ҳисор ва Қундуз устига черик отланғон хабари келди. Бу хабарин эшитиб, Хисравшоҳ Қундузда тўхтаи олмай, бўлған кишисини кўчуруб, Қобул азимати қилди. Хисравшоҳ Қундуздин кўчуб чиққоч-ўк Қундузни Мулло Муҳаммад Туркистоний отлиқ Ўбдон эътимодлик бойири кишиси Шайбоқхон учун беркитти.

Биз Самту¹ йўли била Қизил сув сари инган маҳалда уч-тўрт минг уйлукким, Хисравшоҳга тааллуқ ва Хисор, Қундузда бўлур мўгул улуси кўчлари била келиб қўшулдилар.

Қанбар Али мўғулким, зикри мукаррар келибтур, паришонгўй киши эди, анинг атвори Боқибекка ёкмади. Боқибекнинг хотири жиҳатидин рухсат берилди. Ўғли Абдушукур андин бери Жаҳонгир мирзо мулозаматида бўлди.

Хисравшоҳ мўгул улусининг бизга қўшулгонини эшитиб, хейли бепой бўлуб, чорасини топмай, куёви Яъқуб Айюбни элчиликка йибориб, қуллуқ ва давлатхоҳлик изҳор қилиб, истидбо қилибтурким, агар аҳд қилсалар, кулуққа келгумдур. Чун Боқи Чағонийёний ихтиёр эди, ҳар нечаким, ўзини давлатхоҳ тутар эди, оғасининг тарафини ҳам қўймас эрди. Ул барин бўлди. Бу йўсунлуқ аҳд бўлдиким, анинг жони амонда бўлғай. Молиға ҳам не миқдорким, ўзи ихтиёр қилса, музояка бўлмағай.

Яъқубга ижозат бергандин сўнг Қизил сув қуйи кўчуб, Андароб суйининг қотилишиға ёвуқ тушулди. Тонгласи рабиулаввал ойининг авоситида жариди Андароб суйини ўтуб, Души навоҳисида бир улуг чинор тубида ўлтурдум. Ул тарафдин Хисравшоҳ ҳашамат ва тажаммули била қалин киши била келди. Қоида ва дастур била йироқтин тушуб келди. Кўрушурда уч қатла юкунуб, ёнғонда ҳам уч қатла, сўрғонда ва тортук тортқонда бирор юкунди. Жаҳонгир мирзоға ва хон мирзоға дағи ушбу дастур била юкунди. Қари танбал мардак неча йиллар ўз муродича юруб, салтанаттин тек бир хутба ўз отиға ўкумайдур эди. Йигирма беш, йигирма олти қатла паё-пай якунди ва борди ва келди. Толиқиб тамом йиқила ёзди. Неча йил қилгон беклиги ва салтанати тамом бурунидин чиқти. Кўрушуб тортиқ тортгандин сўнгра буюрдумким, ўлтурди. Бир гари, икки гари ўлтуруб, ул тарафдин-бу тарафдин сўз ва ҳикоят айтилди. Бовужуди номардлик ва намақҳаромлик ковок ва бемазагўй ҳам бор экандур.

Мундоқ маҳалдаким, эътибор ва эътиمود навкарлари кўзининг олида хайл-хайл келиб манга навкар бўладурлар, ўзининг иши бу ерга етибдурким, подшоҳлик қилиб юруйдурган мардак мундоқ хор ва зор ва хоҳи но хоҳи келиб не таврлар била кўрушти.

Икки гариб ҳарфе андин содир бўлди. Бири буким, навкарлари айрилгон жиҳатдин анга кўнгул бериладур эрди. Муқобалада мундоқ дедиким, навкарлар тўрт қатла ушмундоқ мендин айрилибтур, яна келибтур. Яна бир буким, иниси Валини сўрдумким, ул қачон келгусидур? Аму дарёсидин қайси гузар била ўтгусидур? Дедиким, агар гузар топилса, худ бот келгусидур, вале гузарлар сув улғайғач тағайюр топар. Ул масал борким, «Он гузарро об бурд.»² Анинг давлатининг ва навкарининг интиқолида бу ҳарфини анинг тилиға тенгри солди. Бир-икки гаридин сўнг мен отланиб ўрдуға келдим: ул дағи тушган ерига

ёрди. Ушбу кундин улуг-кичик, яхши-ямон ва бек ва бек навкарлари хайл-хайл кўч ва моллари била андин айрилиб, бизга кела бошадилар. Тонгласи намози пешин, намози дигаргача ҳеч кишининг қошида қолмади...

Ажаб қодиредур, бир кишиким, йигирма-ўттуз минг навкарнинг эгаси эди, Қаҳлуғдингим¹ Дарбанди. Оҳанин ҳам дерлар, Ҳиндукуш тоғигача Султон Маҳмуд мирзоға тааллуқ вилеёт гамом анинг тахти тасарруфида эрди. Ҳукумат бил-истиқлол қилур эди.² Бир муҳассили Ҳасан барлос отлиқ қари мардак Илоқтин Уёжғача дуруштлуқлар била муҳассиллик қилиб, бизни кўчуруб тушура эди. Хисравшоҳни бир ярим кунда уруш йўқ, галош йўқ бизнингдек қаллош ва муелуқ икки юз-икки юз эллик кишининг қошида андоқ хору зор ва забун ва ожиз қилдиким, не навқариға ихтиёри қолди, не молиға, не жонига.

Хисравшоҳни кўруб ёнғон ахшоми Мирзо хон менинг қошимға келиб, оғаларининг қонини даъво қилди. Бизнинг орада баъзилар ҳам барин эдилар. Филвоке шаръ ва урф била ҳам муносиб андоқ эдиким, мундоқ кишилар сазосиға етғай.

Чун аҳд бўлуб эди, Хисравшоҳни ирода қилиб, фармон бўлдиким, элта олғонча нимасини элтғай. Уч-тўрт қатор ҳачир ва тевада бўлгон жавоҳир ва олтуш ва кумуш ва нафис нималарини юклаб элтти. Ширим тағойини қўшуб узаттукким, Хисравшоҳни Ғури ва Даҳона йўли била Хуросон сари йибориб, ўзи Қоҳмард бориб кўчни сўнгимизча Қобул келтурғай.

Ул юрттин, Қобул азимати била кўчуб, Хожа Зайд келиб туштук, ушбу кунини ўзбакнинг чоққунчисини Ҳамза бий манғит бошлаб келиб, Души навоҳисини чопти. Сайид Қосим эшик оғани ва Аҳмад Қосим кўҳбурни баъзи йигитлар била йиборилди. Бориб чоққунчинини яхши босиб, бир неча бош кесиб келтурдилар. Ушбу юртта Хисравшоҳнинг жебахонасидағи жебаларни улашылди. Етти-секкиз юзча жавшан ва кўҳа бўлғай эди. Хисравшоҳдин қолгон нималардин бир бу эди. Яна чинийлари дағи хейли тушти. Ўзга кўзга кўрунғудек нима йўқ эди.

Хожа Зайдтин тўрт-беш кўч била Ғурбанд келдук. Уштур шаҳрға тушганда хабар топтукким. Шерак арғунким, Муқим арғуннинг ихтиёр беги эди, биздин беҳабар чериклаб келиб, Борон³ ёқасида ўлтурубтурким. Панжхир⁴ йўли била ўтган кишини Абдураззоқ мирзоғаким, ул маҳалда Қобулдин қочиб бориб, барқалоний афғон орасида Ламғон навоҳисида эди, борғоли қўймағай. Бу хабар топғач, икки намоз орасида андин кўчуб, кеча тун қотиб субҳ вақтида Хубён⁵ кўтали била оштук.

¹ Қ. б.— Қаҳлуғдинким.

² Қ. б.— бу ибора йўқ.

³ Қ. б.— Оби Боро.

⁴ Қ. б.— Паншер.

⁵ Қ. б.— Хушён.

¹ «Шамту» — деб ҳам ўқилган.

² «Ул кечуларни сув олиб кетди».

Суҳайлни ҳаргиз кўрган эмас эдим. Кўталга чиқғоч-ўқ жануб тарафи паст ёруғ юлдуз кўрунди, дедимким, Суҳайл бўлмағай. Дедиларким, Суҳайлдур. Боқи Чағониёний бу байтни ўқудиким:

Ту Суҳайли то кужо тобию кужо толе шави,
Чашми ту бар ҳар ки меафтад нишони давлат аст.¹

Офтоб бир найза бўйи чиқиб эдиким. Санжид дара оёғида келиб тушудди. Бизнинг илгари борғон қоровул йигитлари ва баъзи йигитлар Қорабоғнинг оёғи Эгриёр навоҳисиди Шеракка етган била-ўқ илик кўшарлар, оз-оғлоқ уруш қондек қилур. Бот-ўқ илғор била тебрарлар. Шеракни ва яна етмиш-сексон-юз ўбдон йигитларни тушуруб келтурдилар. Шерак²нинг қонини бағишлаб мулозим қилилди.

Хисравшоҳким, Қундуздин эл-қунига боқмай, Қобул азимати била чиқар, анга тааллуқ эл ва улус беш-олти бўлак бўлурлар. Бадахшондағилар бир бўлак: Сейдим Али дарбонким, Русто³ ҳазорасида эди, Панжхир била ошиб ушбу юртга бизга мулозамат қилди: яна бир бўлак: Юсуф Айюб ва Бахлул Айюб эди, алар дағи бу юртга мулозаматқа келдилар. Яна бир бўлак: Бахлул Айюб иниси Вали Хатлондин: яна бир бўлак: Йилончик ва Накдарий ва Қоқшол ва Қундуз вилоятида ўлтурушлуқ аймоқлар: бу ҳар икки бўлак Андароб ва Сароб келиб, Панжхир ошар хаёлда эдилар.

Аймоқлар илгарроқ Саробга эдиларким, кейиндин Вали келди. Аймоқ йўлини тўсуб, урушуб бостилар. Ўзи қочиб ўзбакка кетди. Шайбоқхон Самарқанднинг чорсуйида бўйнига урдурди. Бўлғон навкар-савдари таланиб олдуруб, аймоқлари била ушбу юртга қуллуққа келдилар. Сайид Юсуфбек ўғлоқчи ҳам аймоқлар била келди.

Бу юрттин кўчуб, Қорабоғ ёнидағи Оқсарой ўлангига тушудди. Хисравшоҳнинг эл қуни зулм ва бесарликқа ўрганган эл, элга зулм қила бошладилар. Оҳир Сейдим Али дарбоннинг бир ўбдон навқари бировнинг бир кўза ёғини торғиб олган учун эшикка келтуруб таёқлаттим, таёқ остида-ўқ жони чиқди. Эл бу сиёсаттин тамом босилдилар.

Ушбу юртга эканда, Қобулнинг устига филҳол борурни-бормасни кенгашилди. Сайид Юсуфбек ва баъзининг раъйи барин эдиким, қиш ёвуқтур, филҳол Ламғон борилғай. Андин яна на маслаҳат рўй берса, анга яраша амал қилилғой. Боқи Чағониёний ва баъзи Қобул устига бормоққа сўзни кўюб, андин кўчуб келиб

¹ Сен Суҳайл юлдузисен, қаергача товланиб, қаердан чиқсанг ва кўзинг қимга тушса, давлат нишонаси бўлур.

² Нусхаларда Шерак деган ном турли шаклларда ёзилган.

³ Қ. б.— Рустох.

Або¹ кўруқиға тушудди. Ушбу юртга менинг волидам хоним ва Қоҳмардта қолғон уруқ саъб мўхотара ўткариб, келиб қўшулдилар.

Тафсили будурким, Шириим тағойини Хисравшоҳқа қўшуб йиборилиб эдиким, Хисравшоҳни Хуросон узатиб ўзи бориб урукни келтургай. Даҳонаға етганда Шириим беихтиёр бўлур. Хисравшоҳ Шириим била-ўқ Қоҳмард борур. Қоҳарзодаси Аҳмад Қосим Қоҳмардта эди. Хисравшоҳ Аҳмад Қосимни барин қилиб, урукка ёмонлиқ мақомида бўлурлар, Боқи Чағониёнийнинг қалин мўғул навқарлари уруқ била Қоҳмардта эдилар. Махфий Шириим била сўзни бир ерга қўюб, Хисравшоҳ ва Аҳмад Қосимни тутмоқ бўлурлар Хисравшоҳ била Аҳмад Қосим Ажар дарасининг ёнедағи йўл била қочиб, Хуросон борурлар. Мўғулларнинг бу якжиҳатлиғидин ғараз ўзларини алардин айирмоғлик экандур.

Уруқ била бўлғон эл Хисравшоҳнинг дағдағасидин халос бўлур, Ажардин чиқиб, Қоҳмардқа етган маҳалда Исиқончи² эли ёғиқиб йўлини тўсарлар. Аксар урукни Боқибекка тааллуқ эл ва улусини алар таладилар. Қул Боязиднинг ўғли — Тезак кичик эди, анда ясир тушти. Уч-тўрт йилдин сўнгра Қобулда келди. Уруқ талатиб, олдуруб, биз ўтган Қипчоқ йўли била ошиб, Або кўруғида келиб бизга қўшулдилар.

Андин кўчган била орада бир кўнуб, Чолок ўлангига тушудди. Чолок ўлангига кенгашиб, сўзни муҳосара қилмоққа қўюб, кўчуб, мен ўзум неким бўлғон ғул кишиси била Ҳайдар Тақининг боғи била Қул Боязид бақавулнинг гўрхонасининг оралиғида туштум. Жаҳонгир мирзо буронғор одами била бизнинг улуг чаҳорбоғ тушти. Носир мирзо жувонғор эли била Қутлуқ қадамнинг гўрхонасининг орқасидағи ўланга тушти. Доим кишимиз бориб Муқим била сўзлашурлар эди. Гоҳи узр келтуруб, гоҳи юмшоқ сўз айтур эди. Мунинг учун эдиким, биз Шеракни олғач-ўқ отасиға оғасиға киши чоптурғондур. Ота-оғасидин умидворлиғи бор жиҳатдин даранг қилур эди.

Бир кун фармон бўлдиким, ғул, буронғор, жувонғор тамом жеба кийиб, отларига кежим солиб, ёвуқроқ бориб ҳам яроқ кўрулғай, ҳам ичкариғи элга сиёсати бўлғай. Жаҳонгир мирзо буронғор тўғрисидин Кўча боғ била илгаррак келдилар. Ғулнинг олли чун сув эди, мен ғул кишиси била Қутлуқ қадамнинг гўрхонаси тарафидин келиб, пуштадин илгариги тепа устига чиқтим. Ировул кишиси Қутлуқ қадамнинг кўпругининг устига тикилиб бордилар. Ул маҳал кўпрук йўқ эди. Йигитлар шўхлуқ қилиб, Чармгарон дарвозасигаҗа чоптилар. Оз-оғлоқ чиқғон кишиси урушқа турмай қочқон била кўрғонга кирдилар.

Арқнинг хоқрези баландида қалин Қобул эли тафарржқа чиқиб эдилар. Қочқон била қалин гирдлашиб индилар. Кўпрук била дарвоза орасидағи баландлик пуштанин устида йўл ўртасида қалин чуқурчоқлар қазиб, хаспўш қилиб эдилар. Султонқули чиноқ ва

¹ Қ. б.— Аб.

² Қ. б.— Сиқончи.

баъзи йигитлар чопқонда тикилиб йиқилиб эдилар. Бурунғор тарафидин бир-икки йигит Кўча-боғ ора чиққонлар била бир-икки қилич солишиб олишурлар. Чун урушқа фармон йўқ эди, ушмунча била ёндилар.

Қўрғон эли бисёр олдарадилар. Муқимбекларни ораға солиб кулдуққа келиб, Кобулни топширмоқ бўлди. Боқи Чағониёнийнинг тавассути била келиб мулозамат қилди. Биз дағи иноят ва шафқат мақомида бўлуб, дағдаға ва таваҳхумни анинг хотиридин рафъ қилдук. Муқаррар бўлдики, тонгласи бўлган навкар ва савдар ва мол ва жиҳоти била чиқиб, қўрғонни топширғай. Хисравшоҳқа тааллуқ эллар бесарлиқ ва даст андозлиққа ўрганган эллар эди. Муқимнинг кўчини чиқармаслар. Жаҳонгир мирзони ва Носир мирзони ва улуг бекларни ва ичкиларни тайин қилдукки, Муқимни ва Муқимға тааллуқ эл-қунни мол ва жиҳотлари била Кобулдин чиқарғайлар. Муқимға юрт Тебани¹ тайин қилдук.

Сабоҳи мирзолар ва беклар дарвозаларға бориб, халойиқнинг хужма ва ғавғосини кўп кўруб, манга киши йибордиларким, сиз келмагунча бу элни киши манъ қилиб бўлмас. Охир ўзум отландим. Тўрт-беш кишини ўқлаб, бир-икки кишини пора-пора қилдурдум. Ғавғо босилди. Муқим мутааллақлари била солим ва саломат бориб, Тебага тушти.

Рабиудаввал ойининг авохирда тенгри таоло фазл ва карами била Кобул ва Ғазни мулк ва вилоятини бежангу жидол муяссар ва мусаххар қилди.

Кобул вилояти тўртунчи иқлимдиндур. Маъмураининг ўртасида тушубтур. Шарқи Ламғонот ва Пуршовар² ва Ҳашанғар ва баъзи Ҳинд вилоятидур. Ғарби кўхистонлардурким, Карнуд³ ва Ғўр ул кўхистондадур. Бу тарихда ҳазора ва нақдариё қавмининг маъман ва маскани бу тоғлардур.

Шимоли Қундуз ва Андароб вилоятидур. Ҳиндукуш тоғи воситадур.

Жануби Фармул ва Нағар ва Банну ва Афғонистондур.

Мухтасар вилоятдур. Тулоний воқе бўлубтур. Тули машриқдин мағрибқа боқадур. Атроф ва жавониби тамом тоғдур. Қалъаси тоғқа пайвастдур. Қалъанинг ғарб-жануб тарафи кичикрак парча тоғ тушубтур. Ул тоғнинг кулласида Шоҳи Кобул иморат қилгани учун бу тоғни Шоҳи Кобул дерлар. Бу тоғнинг ибтидоси Деврин тангисидиндур. Деҳи Яъқуб тангисида туғанур, Гирдо-гирди икки шаръий бўлғай. Бу тоғнинг доманаси тамом боғоттур. Менинг амим Улугбек мирзо замонида Вайс атка мирзонинг аткаси бу тоғнинг доманасида бир ариқ чиқарибтур. Доманадағи боғот тамом бу ариқ била маъмурдур. Поёни об Гулкина отлиқ маҳалладур, хилват гўшадур, Ғалаба

¹ Қ. б.— Тена.

² Қ. б.— Пушовар (پشاور)

³ Л. б.— Казев (کازيو)

лавандликлар анда қилилиб эди. Гоҳи мутояба йўсунлук Хожа Қофизнинг бу байтини тағийр била ўқилур эдиким:

Эй хуш он вақте ки бе пову сар айёме чанд
Сокини Гулкина будем ба бадномие чанд!

Қалъанинг жанубида Шоҳи Кобулнинг шарқида бир улуг кўл тушубтур. Гирдо-гирди бир шаръий ёвушур. Шоҳи Кобул тоғидин Кобул сари боқа уч кичикрак чашма чиқар, иккиси Гулкина навоҳисидадур. Бир чашма бошида Хожа Шаму² отлиқ мазордур: яна бирида Хожа Хизрнинг қадамгоҳидур. Бу икки ер Кобул элининг гаштгоҳидур. Яна бир чашма Хожа Абдусамад тўғрисидадур. Хожа Рўшноий дерлар.

Шоҳи Кобул тоғидин бир тумшуқ айрилиб келибтур, Ўқобайн дерлар. Ўқобайндин бошқа яна парчағина тоғ тушубтур. Кобул қалъасининг арки бу тоғнинг устидадур. Улуг қўрғон аркнинг шимолидадур. Бу арк ғариб муртафъ ва яхши ҳаволиқ ер воқе бўлубтур. Бу улуг кўл ва уч ўлангаким, Сияҳсанг ва Сунав қўрғон ва Чолок бўлғай, мушрифтур. Борча оёқ остидадур. Ўланлар сабзалиқ маҳалида бисёр яхши кўрунур. Ёзлар Кобулда шимолий ели кам эсадур. Паравон ели дерлар. Аркта шимол сари даричалиқ уйлар асру хушхаводур.

Мулло Муҳаммад Толиб Муаммойи Кобул аркининг таърифида бир байтни Бадиуззамон мирзо отиға боғлаб ўқур эди. Байт будурким:

Бихўр дар арки Кобул май, бигардон коса пайдарпай,
Ки ҳам кўхасту ҳам дарёу ҳам шахрасту ҳам сахро³.

Ҳиндустоний ғайри Ҳиндустонни Хуросон дер. Нечукким, араб ғайри Арабни Ажам дер. Ҳиндустон била Хуросон орасида хушқи йўлдин икки бандардур. Бир Кобул яна бир Қандаҳор. Қошғар ва Фарғона ва Туркистон ва Самарқанд ва Бухоро ва Балх ва Ҳисор ва Бадахшондин корвон Кобулға келурлар, Хуросондин корвон Қандаҳорға келур. Ҳиндустон била Хуросонға восита бу вилояттур. Бисёр яхши савдохонадур. Савдогарлар Хитойға ё Румға борсалар, ушмунча-ўқ савдо қилғайлар. Ҳар йил етти-секкиз-ўн минг от Кобулға келур. Қуйи Ҳиндустондин ўн-ўн беш-йигирма минг ўйлук корвон Кобулға келур. Ҳиндустондин⁴ оқ рахт ва қанд⁵ ва шакар ва ақоқир келтурурлар. Кўн савдогар бўлғайким, даҳ си, даҳ чилға⁶ рози булмағай.

¹ Қандай яхши вақтлар эдики, неча кунлар бош оёқсиз бир қанча ёмон отлиқлар билан бирга Гулкинада турар эдик.

² Қ. б.— Хожа Шамс. Л. б.— варақ четига форсча: «Асл Хожа Шамсидин Жонбоз мегуфтаанд ба сабабе ихтисор авом Хожа Шаму мегуфтаанд»,— деб ёзиб қўйилган.

³ Кобул аркида май ич, косани кетма-кет айлантирки, бу ер ҳам тоғ, ҳам дарё, ҳам шаҳр, ҳам саҳродир.

⁴ Қ. б.— «Ҳиндустон» сўзидан кейин رود تاشى сўзи бор. Л. б.— Тўрт харфлик бошқа сўз бор, ўқилмади.

⁵ Қ. б.— «ва набот».

⁶ Даҳ си, даҳ чил — ўнга ўттиз, ўнга қирқ учдан бир, тўртдан бир маъносида.

Хуросон ва Ироқ ва Рум ва Чин матои Кобулда топиладур. Хиндустоннинг худ бандаридур.

Гармсёр ва сардсери ёвуқтур. Кобулдин бир кунда андоқ ерга борса бўлурким, харгиз қор ёғмас. Икки соати нужумийда андоқ ерга борса бўлурким, харгиз қори ўксумас, магар аҳёнан андоқ ёз келгайким, қор қолмағай. Гармсериёи ва сардсериёи мевалар Кобул тавобеида кўптур ва ёвуқтур. Кобул ва кентларида сардсериёи мевалардин узум ва анор ва ўрук ва олма ва бихи ва амруд ва шафтолу ва олу ва санжид ва бодом ва янғоқ кўптур. Мен олу-болу ниҳоли кетуруб эқтурубмен, яхши олу-болулар бўлди ва ҳануз тараққийда эди.

Гармсериёи мевалар мисли норунж ва турунж ва амдук ва найшакар Ламғоноттин келтурурлар. Найшакарни келтуруб эқтуруб эдим. Чилғузани Нижровдин келтурурлар. Кобул атрофидаги Кўхистондин асал бисёр келур. Шахдхоналари бордур. Бир Ғазни тарафидаги Кўхистондин асал келмас, Кобулнинг ривочи хўб бўлур, бихи била олуси ҳам яхшидур. Бодринги дағи яхши бўлур.

Бир навъ узум бўлур, оби ангур дерлар, хейли яхши узумдир. Маст чоғирлари бўлур. Хожа Хованд Саид Домани кўхийнинг чоғири тундлуқ била машхурдур. Агарчи ҳоло тақлид бирла андин таъриф қиладурларки: «Лаззати май маст донад, хушёронро чи ҳаз»².

Экинни яхши бўлмас³. Агар Хуросон тухуми бўлса, фил жумла ёмон бўлмас. Бисёр латиф хавоси бор. Кобул хавосидек ҳаволик ер оламда маълум эмаским, бўлғай. Ёзларда кечалари пўстинсиз ётиб бўлмас. Қишлар агарчи қори аксар улуг тушар, вале муфрит совуғи йўқтур. Самарқанд ва Табриз ҳам хушхаволикқа машхурдур, вале муфрит совуқлари бордур.

Атрофида тўрт хўб ўланг воқе бўлбтур. Шарқ-шимолий тарафи Сўнак кўрғон ўлангидур. Кобулдин икки курух бўлғай, яхши ўлангдур. Ўти отқа созвордур, чибини кам бўлур.

Ғарби-шимолий Чолок ўлангидур, Кобулдин бир курухдур, кенг ўлангдур, ёзлар чибини отқа ташвиш берур.

Ғабри Деврин ўлангидур. Агарчи мунда икки ўланг, бир Топанинги ўлангидур. Яна бир Қўш Нодир ўлангидур. Бу ҳисоб била беш ўланг бўлғай, ҳар икки ўланг Кобулдин бирор шаръий бўлғай, мухтасар ўланглардур. Вале ўти отқа бисёр созвордур, чибини бўлмас. Кобул ўлангларида бу ўлангларча ўланг йўқтур.

Шарқи Сияхсанг ўлангидур. Чармгарон дарвозаси била бу ўланг орасида восита Қутлуқ қадамнинг гўрхонасидур. Ёзлар чибини кўп бўлур учун, бу ўлангни кам қўрурлар. Бу ўланга пайваст Камарий ўланги ҳам бор. Бу эътибор била Кобул гардида олти ўланг бўлғай, вале тўрт ўланг машхурдур.

Кобул вилояти берк вилояттур, ёт ёғи бу вилоятка кирмағи мушкулдур. Балх ва Қундуз ва Бадахшон била Кобул орасида Хиндукуш тоғи тушубтур. Бу тоғдин етти йўл ошар, уч йўл Панжхирдадур¹. Юқорироқ Жавақ кўталидур, андин қуйироқ Тул, андин қуйироқ Бозорак. Бу уч кўталдин яхшироғи Тулдур. Вале йўли бир нима узунроқдур. Ғолибо бу жиҳаттин Тул дерлар. Тўғрирағи Бозорақдур. Тул ва Бозорак Саробка тушар. Бозорак кўталини Сароб эли Порандий отлиқ кентига инар учун Порандий кўтали дерлар, Яна бир Парвон йўлидур, улуг кўтал била Парвон орасида яна етти кўтал бор учун Ҳафтбача дерлар. Андароб тарафидин икки йўл келиб, улуг кўталда қотилиб, Ҳафтбача била Парвонга келур. Бисёр пур машаққат йўлдур. Уч йўл Ғўрбандтадур. Парвон йўлига ёвуқроқ йўл Янги йўл кўталидур. Валиён ва Хинжонга инар. Яна бир йўл Қипчоқ кўталидур. Андароб суйи била Қизил сувнинг қотилишига инар. Бу йўл дағи яхшидур.

Яна бир йўл Шибарту кўталидур.² Ёзлар сув улғайса, Шибарту кўталидин ошиб, Бомиён ва Сайғон³ била юрурлар. Қишлар Обдара била юрушурлар. Қишлар тўрт-беш ой жамиъ йўллар боғланур, бир Шибарту йўлидин ўзга. Бу кўталдин ошиб, Обдара била юрурлар, Ёзлар сувлар кирганда ҳам бу йўлларнинг қишқи ҳукми бор. Не учунким, Такоб⁴ йўллари сув улуг бўлгондин, ўтуб бўлмас. Такоб била юрмай, тоғ била юрур хаёл қилсалар, убуру мутааззирдур. Кузлар уч-тўрт ойким, қор камдур ва сувлар кичик бўлгонда, бу йўлларнинг убури маҳаллидур. Тоғлардин ва тангилардин қуттоут-тарийқ кофир кам эмастур. Хуросон тарафидин келур йўл Қандаҳор била келур. Бу йўл туп-туз йўлдур. Бу йўлда кўтал йўқтур.

Хиндустон тарафидин тўрт йўл чиқар, бир йўл Ламғонот била. Бу йўлда Хайбар тоғларида озроқча кўтал бор. Яна бир йўл Бангаш била, яна бир йўл Нағар била, яна бир йўл Фармул била. Бу йўлларда ҳам озроқча кўталлар бор. Синд суйининг уч гузаридин ўтуб, бу йўлларбила келурлар. Нилоб гузаридин ўтганлар Ламғонот била келурлар. Қишлар Кобул суйи била Синд суйининг қотилишидин юқорроқ Синд суйини⁵ ва Кобул суйини гузар била ўтарлар. Мен аксар Хиндустон черикларигаким келдим, гузарлар била ўттим. Бу навбатким, келиб, Султон Иброҳимни босиб олиб, Хиндустонни фатҳ қилдим. Нилоб гузаридин кема била ўттим. Ушмундин ўзга Синд суйидин ҳеч ердин кемасиз ўтса бўлмас, Динкут гузари била ўтганлар Бангаш била келурлар. Чупора гузари била ўтганлар агар Фармул била келсалар, Ғазни келурлар ва агар Дашт била борсалар, Қандаҳор борурлар.

¹ Қ. б.— Бухородин.

² «Май лаззатини маст булур, хушёрларга бундан нима баҳра бор?»

³ Қ. б.— Шу ибора бор: «Зироятти жоруйи пажди(?)дур. Қовуни ҳам яхши бўлмас».

⁴ Л. б.— Чармгарлар.

¹ Қ. б.— Панжшер.

² Қ. б.— «Яна бир йўл Панжшер кўталидур» ибораси бор.

³ Қ. б.— Сайгон.

⁴ Қ. б.— Обдара.

⁵ Қ. б.— «Ва Савод суйини» бор.

Мухталиф ақвом Кобул вилоятида бордур. Жулгасида ва тузларида атрок ва аймоқ ва аъробдур. Шахрида ва баъзи кентларида сортлардур. Яна баъзи кентларида ва вилоётида пашойи ва парожки ва тожик ва бараки ва афғондур. Ғазни тоғларида ҳазора ва нақдари дур. Буларнинг орасида баъзи мўғулий тил бида ҳикоят қилурлар. Шарқи шимолий тарафидаги тоғлар кофиристондур, мисли, Катур ва Габрак ва жануби Афғонистондур.

Ҳн бир-ҳн икки лафз бида Кобул вилоятида талаффуз қилурлар: арабий, форсий, туркий, мўғулий, ҳиндий, афғоний, пашойи, парожий, габрий, баракий, ламғоний. Мунча мухталиф ақвом ва муғойир алфоз маълум эмаским, ҳеч вилоятта бўлмай.

Вилоёти ҳн тўрт тумандур. Самарқанд ва Бухоро ва яна бу навоҳида валоатчаларниким, бир улуг вилоят тахтида бўлмай, туман дерлар. Ва Андижон Ва Кошғар ва ул орада ўрчин ва Ҳиндустонда паргана дерлар. Агарчи Бажур¹ ва Савод Паршвар² ва Ҳашанғар бурун Кобул тавобеидин экандур. Бу тарихда афғон қавми жиҳатидин баъзи бузулуб, баъзиси афғонга кирибтур. Вилоятлиғи қолмабтур.

Шарқи Ламғоноттур. Бу вилоят беш туман ва икки бўлуктур. Ламғон туманларидин улугроғи Нингнаҳор, баъзи тарихларда Нагарҳор битибтурлар. Доруғанишин ери Одинапурдур. Кобулдин шарқ сари ҳн уч йиғоч йўлдур. Нингнаҳор бида Кобул ораси асру қаттиқ ёмон йўлдур. Уч-тўрт ерда кичикрак-кичикрак кўталлари, икки-уч ерда тангилари бор. Хирилжи³ ва жамий кўтот-тарийқ афғонлардур, бу йўлни урарлар эрди. Бу орада маъмура йўқ эрди. Қўруксойнинг оёғи Қоратуни мен маъмура қилдурдум. Бу жиҳаттин йўл амин бўлди.

Гармсёр бида сардсёр орасида фосила Бодом Чашма кўталидур. Бу кўталнинг Кобул тарафида қор ёғар. Қўрук сой ва Ламғонот тарафида қор ёғмас. Бу кўталдин ишғач, киши ўзга оламе мулоҳаза қилур: йиғочлар ўзгача, ўтлар ўзгача, жониворлар ўзгача, элининг роҳу расми ўзгача.

Нингнаҳор тўққиз рудтур. Шолиси ва бугдойи яхши бўлур ва норунжи ва турунжи ва анори бисёр бўлур, яхши бўлур.

Одинапур қўрғонининг олида, жанубий тарафида, бир баландида тарихи тўққиз юз ҳн тўртта бир чаҳорбоғ солдим, Боғи Вафога мавсум, рудқа мушриф, руд қўрғон бида боғнинг орасидадур, норунжи ва турунжи ва анори бисёр бўлур. Наҳорхонни босиб, Лоҳур ва Диболпурни фатҳ қилған йили кила келтуруб, эқтуруб эдим, сабз бўлуб эди. Андин бурунги йили найшакар дағи экиб эдилар, яхши найшакарлар бўлуб эди. Бадахшон ва Бухорога ул найшакарлардин йиборилиб эрди. Ери муртафий.

оқар суйи муттасил, ҳавоси қишлар муътадил, боғнинг ўртасида бир кичикрак пушта воқе бўлубтур, бир тегиримон суйи бу боғнинг ўртасидин ва боғнинг ичидаги пуштанинг устидин ҳамиша жорийдур. Боғ ўртасидаги чорчаман бу пуштанинг устида воқе бўлубтур. Боғнинг ғарби жанубий тарафида даҳи дардах ҳавзедур, атрофи тамом норунж дарахтлари дур, анор дарахтлари ҳам бор. Бу ҳавзнинг гирдо-гирди тамом себаргазордур. Бу боғнинг айн ери ушбудур. Норунжлар сарғаргон маҳалда бисёр яхши кўрунур, хейли яхши боғ воқе бўлубтур.

Кўхи Сафид Нингнаҳорнинг жанубида воқе бўлибтур, Бангаш бида Нингнаҳорга восита ушбу тоғдур. Отлиққа йўл йўқтур. Тўққуз руд ушбу тоғдин чиқар, бу тоғдин қор ҳаргиз ўқсумас. Бу жиҳаттин ғолибо Кўхи Сафид дерлар, Куйи жулгада ҳаргиз қор тушмас. Фосила тушчилик йўлдур. Бу тоғ доманасида яхши ҳаволик ерлар бор. Сувлари совуқ, яхга анда ҳеч эҳтиёж бўлмас.

Одинапур қўрғонининг жануб тарафи Сурх рудтур. Қўрғон баландида воқе бўлубтур. Руд тарафи қирқ-эллик қари якандоз тоғдур. Шимолида бир парча тоғ тушубтур, хейли берк қўрғондур. Бу тоғ Нингнаҳор бида Ламғонотнинг орасидадур. Қар қачон Кобулда қор ёғса, бу тоғнинг қулласига қор тушар. Ламғон эли Кобулда қор ёқғонини мундин билурлар. Бу Ламғонотқа Кобулдин келур йўл агар Қўруксой бида келсалар, бир йўл Дири¹ кўталидин ошиб бориб, Булондин Борон суйидин ўтуб Ламғонот сори борур. Яна бир йўл Қўруксой куйи Қоратудин² ўтуб³ Ламғон борур. Агар Нижров бида келсалар, Бадровдин ўтуб, Қарангриқдин⁴ ўтуб, Бодич кўталига борур.

Агарчи Ламғоннинг без туманидин бир тумани Нингнаҳордур, вале Ламғонотни ул уч туманга итлоқ қилурлар. Ул уч тумандин бири Алишанг туманидур, шимолида Ҳиндукуш тоғига пайваста қорлиқ улуг берк тоғлардур. Бу тоғ тамом кофиристондур. Алишангга ёвугроқ кофиристон Милдур. Алишанг руди Милдин чиқар. Ҳазрати Нуҳ пайғамбарнинг отаси Меҳтар Ломнинг қабри Алишанг туманидадур. Баъзи тарихта Меҳтар Ломни Ламак Ламкон дебтурлар. Ул элни хейли мулоҳаза қилибтурким, баъзи маҳал «коф» ўрунига «ғайн» талаффуз қилурлар, бу жиҳаттин ғолибо бу вилоятни Ламғон дебтурлар.

Яна бир тумани Алингордур. Алингорга ёвугроқ кофиристон Кавардур, Алингор руди Кавардин чиқар. Бу икки руд Алишанг бида Алингордин ўтуб, бир-бирига қотилиб, яна бир тумандинким Мандровардур, куйироқ Борон суйига қотилур.

Ул икки бўлукдин бир Дараи Нурдур, ғайри мукаррар ере воқе бўлубтур. Даранинг пешгоҳида қўрғони бир тумшукнинг устида тушубтурким, икки тарафидин рудтур. Шолিপояси бисёрдур, йўлсиз юруб бўлмас. Норунж ва турунж ва гармсёр ие-

¹ Қ. б. — Дибри.

² Қ. б. — Қуробук.

³ Қ. б. — «Ўтуб» дан кейин «Улуг Нурдин Борон суйини кечиб, Бодич кўталидин ўтуб» ибораси бор.

⁴ Қ. б. — Қараноқиркик.

¹ Қ. б. — Бижовур.

² Қ. б. — Пашовар.

³ Қ. б. — Кархжи.

валари бордур. Озроқча хурмо йиғочи ҳам бордур. Қўрғоннинг икки тарафидаги руд ёқалари тамом дарахттур, қўпраги эмлук йиғочидур. Бу мевани баъзи турклар қора емиш дерлар. Дараи Нурда бисёр бўлур, ўзга ерда бу мевани кўрулмади. Узуми ҳам бўлур, узуми тамом дарахт устидадур. Ламғонотда Дараи Нур чоғири машҳурдур, икки навъ чоғир бўлур: арра тоши ва суҳон тоши дерлар. Арра тоши зардчадур, суҳон тоши хушранг қипқизил бўлур, вале арра тоши кайфиятлиқроқтур. Агарчи иккаласининг кайфияти шухратича йўқтур.

Юққори бир дараларида маймун бўлур, мундин қуйи Ҳиндустон сари ҳам маймун бўлур, мундин юққари бўлмас. Бу эл бурун тўнгуз сахлар эдилар, бизнинг замонда бартараф қилдилар.

Яна бир туман Кунар ва Нургилдур. Бу туман Ламғоноттин бошқароқ воқе бўлубтур. Кофиристоннинг ичида вилоят сарҳадидар. Агарчи улуғлуғи Ламғон туманларича бордур, вале бу жиҳаттин моли камдур, озроқ берурлар. Чағонсарой суйи шарқшимолий тарафидин кофиристоннинг ичи била келиб, бу вилоятнинг ораси била ўтуб, Кома бўлукида Борон суйиға қўшулуб, шарққа боқа оқар. Нургил бу сувнинг ғарб тарафидур. Кунар шарқ тарафи. Мир Сайид Али Ҳамадоний раҳматуллоҳ саёҳат қилиб келиб, Кунардин бир шаръи юққорроқ нақл қилибтурлар. Муридлари мундин Хатлонға элтибтурлар. Нақл қилгон ерлари ҳоло мазоре бўлубтур. Тарих санаи 925 даким, Чағонсаройниким, келиб олдим, тавоф қилиб эдим. Норунж ва турунж ва гурунжи бисёр бўлур. Тунд чоғирлар ҳам кофиристондин келтурурлар.

Бу эл ажаб нима ривоят қилдилар, бу туманнинг қуйи оёғиким, Ламата кандидерларким, андин қуйи Дараи Нур ва Атарға тааллуқдир. Ушбу Ламата кандидин юққори тамом бу Қўҳистондаким, Кунар ва Нургил ва Бажур ва Савод ва ул навоҳи бўлғай бу шоеъдуким, ҳар хотунким ўлса, ани бир катқа солиб, тўрт тарафидин тўрт киши кўтарурлар, агар ёмон иш қилмоғон бўлса, бу кўтарганларни бехост мутаҳаррак қилур, бу мартабаким, такаллуф қилиб, ўзларини сахласалар, ўдук каттин тушар, агар ёмон иш қилгон бўлса, ҳаракат қилмас. Муни ёлғуз бу элдин эшитилмади. Бажур ва Савод ва жамий бу Қўҳистон эли муттафиқул-калима бу ҳарфни ривоят қилдилар. Ҳайдар Али Бажурийким, Бажурнинг султони эди, ул вилоятни ҳейли яхши забт қилиб эди, онаси ўлганда йиғламас, аза тутмас, қора чирмамас. Дерким, боринг, онамни катқа солинг, агар мутаҳаррик бўлмаса, куйдургумдур. Катқа солурлар, маъхуд ҳаракат ул ўдукдин содир бўлур. Муни эшитгач, қора чирмаб аза тутар.

Яна бир бўлук Чағонсаройдур, бир кенттур, муҳаққар ередур, кофиристоннинг оғзидадур. Эли кофирлар била омихта учун агарчи мусулмондур, вале куффор русумини бажой келтурурлар. Улуғ рудким, Чағонсарой суйиға машҳурдир, Чағонсаройнинг шарқшимолидин ва Бажурнинг орқасидин келур. Ғарб тарафида Пич

отлиқ кофиристондин яна бир кичикрак руд келиб, бу сувға қотилур. Чағонсаройнинг зардча тунд чоғирлари бўлур. Дараи Нур чоғириға ҳеч нисбати йўқтур, ўзининг узуми ва боғи бўлмас. Сув юққориғи кофиристондин ва Пич кофиристонидин келтурурлар. Мен Чағонсаройни олгонда Пич кофирлари бу элга кўмак келиб эди. Чоғир анда андоқ шоеъдуким, ҳар кофирнинг бўйнида бир хик чоғир эди, сув ўруниға чоғир ичиб юрурлар эди.

Кома агарчи бошқа ер эмас. Нингнаҳор тавобеидиндур, вале муни ҳам бўлук дерлар.

Яна Нижров туманидур. Кобулнинг шарқи-шимолида Қўҳустонда воқе бўлубтур. Орқасида тоғлар тамом кофиристондур. Тавре гўшадур. Узум ва меваси бисёр, чоғири ҳам ғалаба бўлур. Вале жўшида қилурлар. Қишлар товуқни бисёр парвори қилурлар. Эли шаробхўр ва бенамош ва новаҳм ва кофирваш элдур. Тоғларида ножу¹ ва чилғўза ва будут ва ҳанжак йиғочлари бисёр бўлур, ножу ва чилғўза ва балут дарахти мундин қуйи бўлур. Нижровдин юққори асло бўлмас. Ҳиндустон дарахтларидиндур. Бу Қўҳистон элининг чироглари тамом чилғўза йиғочидиндур, шамъдек ёнар, ҳейли ғаробати бордур.

Нижров тоғларида рўбаи паррон бўлур. Рўбаи паррон бир жониворедур, мушукдин улуғроқ, икки қўли била икки бутининг орасида пардадур, шаппаранинг қанотидек доим келтурурлар эди. Дерларким, йиғочдин-йиғочға нишебга боқа бир газ отими учар. Мен худ учқонини кўрмадим. Йиғочқа қўйдук, ҳуст ёрмашиб чиқти, андин қувладилар, қанотини ёйиб, учқандек этиб, беозор тушти. Бу тоғларда луча² қуши ҳам бўлур, бу қушни буқаламун дерлар, бошидин қуйруғиғача беш-олти мухталиф ранги бор, кабутарнинг бўйнидек барроқтур, улуғлиғи кабки дарича бўлғай, голибо Ҳиндустон кабки дарисидур. Ул эл ажаб нима ривоят қилдилар: киш бўлғоч тоғ доманлариға тушар, агар учурсаларким, узум боғидин ўтса, яна асло уча олмас, тутарлар. Яна бир сичқон Нижровда бўлур эмиш, муши мушкин дерлар. Мушк иди андин келур эмиз. Ани мен кўрмайдурмен.

Яна Панжҳир туманидур. Йўл устида воқе бўлубтур. Кофиристон анга бисёр ёвуқтур, қуттоут-тарийк куффорнинг мурури Панжҳирдиндур. Куффорға ёвуқ учун мундин ҳам кесим³ олурлар. Мен бу навбат келиб Ҳиндустонни фатҳ қилгонда, кофирлар келиб, Панжҳирдин қалин киши ўлтуруб, қўп харобликлар қилибтурлар.

Яна бир Ғурбанд туманидур. Ул вилоятларда кўталларни банд дерлар. Ғўр⁴ сари бу кўтал била борурлар, голибо ул жиҳатдин Ғурбанд дебтурлар. Сардараларини ҳазоралар шуғл қилибтур, бир неча кенттурким, камҳосилроқ ердур. Дерларким, Ғурбанд тоғларида кумуш қони ва ложувард қони бўлур.

¹ Л. б. — نوح Қ. б. نوحه

² Биз «луча» шаклида ёздик. Л. б. نوح Қ. б. — نوحه

³ Қ. б. — ким.

⁴ Қ. б. — Ғўри.

¹ Қ. б. — Мулата кандидى ملته كندى

Яна кўх домана кентларидур, боши Митакача ва Парвон ва оёғи Дурнома, ўн икки-ўн уч кенттур; мевалик кентлардур, чоғирлари боридин тундрокдур. Бу кентлар тамом тоғ этагида воқе бўлгон учун, агарчи молларини адо қилурлар, вале харжда ройиш эмастурлар. Бу кентлардин қуйи доманада тоғ била Борон суйининг оралиғида икки парча ҳамвор дашт воқе бўлубтур. Бирини Курраи Тозиён дерлар, яна бирини Дашти Шайх. Ёзлар жикин тола ўти бисёр яхши бўлур. Атрок ва аймок ёз мунда келурлар. Бу доманада ранго-ранга ҳар навъ лола бўлур. Бир қатла санаттим, ўттуз икки-ўттуз уч навъ ғайри мукаррар лола чиқти. Бир навъ лола бўлурким, андин андак қизил гул иди келур, лолаи гулбўй дер эдук. Дашти Шайхта бир парча ерда бўлур, ўзга ерда бўлмас. Яна ушбу доманада Парвондин қуйироқ садбарг лола бўлур, ул ҳам бир порча ерда Гурбанд тангисининг чиқишида бўлур.

Бу икки даштнинг орасида бир кичикрак тоғ тушубтур, бу тоғда бир парча қум тушубтур, тоғ бошидин тубигача Хожа Ригиравон дерлар. Ёзлар дерларким, нақора ва духул уни бу қумдин келур.

Яна Кобул тавобеи кентлардур, Кобулнинг ғарби-жанубида улуғ қорлиқ тоғ тушубтур, қори қорға етар, кам йил бўлғайким, қорға етмағай. Кобулда яхдонлар яхи туганса, бу тоғдин қор келтуруб яхоб қилиб ичарлар. Кобулдин уч шаръи бўлғай.

Яна Бомиён тоғидур. Бу тоғ берк тоғ воқе бўлубтур. Ҳарманд ва Синд ва Дуғоба, Кундуз ва Балхоб суйи бу тоғдин чиқар. Дерларким, бир кунда ҳар тўрт дарё суйидин ичса бўлур.

Бу кентлар аксар бу тоғнинг доманасида воқе бўлубтур. Боғда узуми қалин бўлур. Ҳар жинс меваси ҳам бисёр бўлур. Бу кентлар орасида Исталиф ва Истарғичча кент йўқтур. Улуғбек мирзо бу кентларни Хуросон ва Самарқанд дер экандур. Ламғон ҳам бу кентларнинг ватирасидур. Агарчи узуми ва меваси ул кентларча бўлмас, вале ҳавосининг ҳеч нисбати йўқтур. Қорлиқ тоғ Ламғон¹ тоғидур.

Исталифча кент маълум эмаским хейли ерларда бўлғай. Улуғ руд кентнинг ичидин оқар. Руднинг ҳар икки тарафи боғоттур, сабзалиқ, сафоликкина боғчалари бордур, суйи совуктур, яхобка эҳтиёж бўлмас, аксар софттур. Бу кентта Боғи Калон отлиқ Улуғбек мирзонинг бир мағсуб боғи бор эди. Мен эгалариға баҳо бериб олдим. Боғдин ташқари улуғ чинорлар бор, чинорларининг туби сабзалиқ, сафолик манзиледур. Боғнинг ўртасидин бир тегирмон суйи ҳамиша жорийдур. Бу ариқ ёқасида чинорлар ва дарахтлардур, бурун бу ариқ эгри-букри ва бесиёқ эди. Мен буюрдимким, бу ариқни ража ва сиёқ била қилдилар. Бисёр яхши ер бўлди.

Бу кентлардин қуйироқ даштдин бир курух-бир ярим курух

юққори боқа доманада тоғнинг¹ тубида чашма воқе бўлубтур. Хожа Сеёрон дерлар. Бу чашмада ва бу чашманинг атрофида уч навъ дарахтлардур. Чашманинг ўртасида қалин чинор дарахтларидур, латиф сояси бордур. Чашманинг икки тарафида тоғ тубидаги пушталарда қалин балут дарахтидур. Ушбу икки парча балутистондин ўзга Кобулнинг ғарбий тоғида балут дарахти асло бўлмас. Чашманинг олидаким, дашт тарафи бўлғай, қалин арғувонзор воқе бўлубтур. Бу вилоятта ушбу арғувонзордин ўзга арғувонзор асло йўқтур. Дерларким, бу уч жинс дарахт уч азизнинг кароматидур. Сеёронга ваъжъи тасмия муни дерлар. Бу чашманинг атрофини мен сангкорлиқ қилдурдим. Чашмани гач ва соружа² била даҳи дардах қилдурдим. Бу чашманинг чор ҳади сиёқлиқ, гўниялиқ тахти бўлди, тамом арғувонзорга мушриф, арғувон гули очилгон маҳалда мунча ер маълум эмаским, оламда бўлғай. Сарик арғувони ҳам бисёр бўлур. Сарик арғувон била қизил арғувон доманада дархам очилур. Бу чашманинг ғарби-жанубий тарафида бир дарадин ҳамиша ярим тегирмон суйи жорийдур. Бу сувни мен ариқ қаздуруб, дашти Сеёроннинг ғарби-жануб тарафидаги пуштанинг устига келтуртум. Пуштанинг устида улуғ гирд суфа солдурдум. Суфанинг гирдида тамом тол дарахтлари экилди. Хейли яхши манзил бўлди. Бу суфадин юққорироқ пуштанинг ёнида узум боғи солдурдим. Бу ариқнинг тарихи «жўйи хуш»³ топилди.

Яна, Лахугар туманидур. Улуғ кенти Чархдур. Ҳазрати Мулло Яъқуб бу Чархдиндур. Муллозодаи Мулло Усмон ҳам Чархийдур. Сижованд ҳам Лахугар кентларидиндур. Хожа Аҳмад ва Хожа Юнус бу Сижованддиндурлар. Чархнинг боғоти қалиндур. Лахугарнинг ўзга кентларида боғ бўлмас. Авғоншол элдур. Кобулда бу лафз шоедур. Ғолибо авғон⁴ шиордурким, Авғоншол дерлар.

Яна бир Ғазни вилоятидур. Баъзи туман ҳам дерлар. Сабуктигин бирла Султон Маҳмуднинг ва авлодининг пойтахти Ғазни экандур. Баъзи Ғазнин ҳам битибдурлар. Султон Шихобиддин Гурийнинг ҳам пойтахти бу экандур. Бу Султон Шихобиддинни Ғабакоти Носирийда ва баъзи Ҳинд тарихида Муиззиддин битиб турлар.

Учинчи иқлимдиндур. Зобул ҳам дерлар. Зобулистон бу вилояттин ибораттур. Баъзи Қандоҳорни ҳам Зобулистон дохили тутубтурлар. Кобулдин ғарбқа боқа ўн тўрт йиғоч йўлдур. Бу йўлни борлар тонг бошида Ғазниндин тебраб, икки намоз ораси ва намози дигар Кобулға борилибтур. Одинапурким, ўн уч йиғоч йўлдур, йўлининг ёмонлиғидин ҳаргиз бир кунда келилган эмас. Муҳаққар вилояттур. Руди тўрт-беш тегирмон суйи бўлғай. Ғазнининг шаҳри яна тўрт-беш кенти ушбу сув била маъмурдур. Яна уч-тўрт кенти кориз била маъмурдур. Кобул узумидин Ғазни узуми яхшироқ бўлур. Қовуни ҳам Кобул қовунидин ортуқроқтур. Олма-

¹ Қ. б. — боғнинг (?).

² Л. б. — соруқ.

³ Жўйи хуш — جوی خوش Рақам билан 925.

⁴ Қ. б. — афғон.

⁴ Қ. б. — Намғон. Л. б. — Ламғон.

си ҳам яхши бўлур. Ҳиндустонга элтарлар. Экини бисёр пурма-шаққаттур. Ҳар миқдор ерким, экарлар, юзига тамом янги туфрок ҳар йили киюрлар. Вале Кобул экинидин мунинг экинининг хосили ортуғроқдур. Рўян экарлар. Тамом Ҳиндустонга борур. Бу элнини яхши маҳсули рўяндур.

Сахро нишини ҳазора ва афғондур. Кобулға боқа Ҳазни ха-миша арзонлиқтур. Эли ҳанафий мазҳаблиқ, покиза эътиқодлиқ мусулмон элдур. Семоҳадор эли хейли бордур. Аҳли ва аёллари бисёр маҳфуз ва мастурдур.

Мулло Абдурахмон Ҳазнининг ақобиридин эди. Донишманд киши эди, ҳамиша дарс айтур эди. Бисёр мутадаийин ва муттақий ва парҳезгор киши эди. Носир Мирзо ўлган йили оламдин нақл қилди.

Султон Маҳмуднинг қабри Ҳазнининг маҳаллотидадурким, султон қабри анда учун Равза дерлар. Ҳазнининг яхши узуми Равзадиндур. Авлоди: Султон Масъуд била Султон Иброҳимнинг қабри ҳам Ҳазнидадур. Мутабаррак мазорат Ҳазнида бисёрдур.

Кобул ва Ҳазнини олгон йиликим, Кўҳат ва Банну ва Дашт ва Афғонистонни чошиб, ғалаба қатл қилиб, Дуки била ўғуб, Оби истоданинг ёни била Ҳазниға келдим. Дедиларким, Ҳазнининг кентларида бир мазор бордурким, салават айтғоч, қабр мутаҳарриқ бўлур. Бориб мулоҳаза қилилди, қабрнинг тебрангани маҳсус бўлди. Сўнгра маълум бўдиким, мужовирларнинг тазвири экандур. Қабрнинг устиға бир жулья ясабтурлар, ҳар замон жульяға тегадурлар, жулья тебрангач, қабр тебрангандек маҳсус бўладур. Нечукким, кемага кирмаган эл кемага киргач соҳил мутаҳаррик маҳсус бўлур. Буюрдумким, мужовирлар жульядин йироқ турдилар, бир неча саловот айтдилар, қабрда ҳаракате маҳсус бўлмади. Буюрдумким, жульяни бузуб, қабрнинг устида гунбаз қилдилар. Мужовирларни бу ҳаракатин таҳдид била манъ қилилди.

Асру муҳаққар ердур. Подшоҳларким, Ҳиндустон ва Хуросон аларнинг тахти забтида экандур, бовужуди Хуросонот нечук мундоқ муҳаққар ерни пойтахт қилдилар экин, ҳамиша таажжуб қилилур.

Султон Маҳмуд замонида уч-тўрт банд бор экандур, бир банд ушбу Ҳазни суйида, Ҳазнидин шимол сари уч йиғоч сув юкқори, султон бир улуғ банда солибтур, бу банданинг баландлиғи қирқ-эллиқ қари бўлғай, узунлиғи тахминануч юз қари бўлғай, сувни анда захира қилиб, бақадри аҳтиёж экинға сув очарлар эркандур.

Алоуддин Жаҳонсўз Ғўрий бу вилоятқа мусаллит бўлганда бу бандни бузубтур ва султоннинг авлодининг бисёр мақобирини куйдурубтур. Ҳазни шахрини бузубтур ва куйдурубтур, элни талабтур, ўлтурубтур, қатл ва бузуғлиқдин диққаи номаръи қўймабтур. Андин бери бу банд бузуғдур. Ҳиндустонни фатҳ қилгон йил бу бандни ясамоқ учун Хожа Калондин ярмоқ йиборилди. Тенгри иноятини умид борким, бу банд ободон бўлғай.

Яна бир банд Сихан дур. Ҳазнининг шарқида, бу ҳам Ҳазнидин икки-уч йиғоч бўлғай, бу ҳам муддатлардур харобтур. Ободон

¹ Қ. б.— Сихон.

қилур қобилияти ҳам йўқтур. Яна бир Саридех бандидур. Бу банд маъмурдур.

Китобларда битибтурларким, Ҳазнида бир чашма бордурким, агар нажосат ва қозуротни бу чашмаға солсалар, ўшул замон тўлғоқ ва тўфон ва ёғин ва чопғун бўлур. Яна бир тарихда кўрулубтурким, ройи ҳинд Сабуктигинни Ҳазнида муҳосара қилгонда Сабуктигин буюрурким, бу чашмаға нажосат била қозурот солурлар. Тўлғоқ ва тўфон ва ёғин ва чопқун бўлур. Бу хийла била ул ғанимни дафъ қилур. Мен Ҳазнида ҳар неча тажассус қилдим, бу чашмадин ҳеч ким нишон бермади.

Бу вилоятларда Ҳазни ва Хоразм совуқлуқ била машҳурдур, нечукким, Ироқайн ва Озарбайжонда Султония била Табрез совуқлуқ била шуҳрати бор.

Яна бир Зурмат туманидур. Кобулнинг жанубидур. Ҳазнининг шарқи жануби Кобулдин ўн икки-ўн уч йиғоч ва Ҳазнидин етти-секкиз йиғоч бўлғай, секкиз кенттур. Доруғанишин ери Гардиздур. Гардиз қўрғонининг ичида аксар се табақа ва чор табақа уйлардур. Гардиз холи аз истехкоме эмастур. Носир Мирзо била ёғиқиб мирзоға хейли ташвиш берди. Зурмат эли авғоншол элдур. Экин ва зироат қилурлар, дарахт ва боғ ва боғот бўлмас. Бу туманнинг жанубида тоғдур. Баркистон тоғи дерлар. Бу тоғнинг доманасида муртафеъ ерда чашма чиқибтур. Шайх Муҳаммад Мусулмоннинг қабри бу ердадур.

Яна бир Фармул туманидур. Муҳаққар ередур. Олмаси ёмон бўлмас. Мултон ва Ҳиндустонга элтарлар. Ҳиндустонда афғон замонида риоят топкан Шайх Муҳаммад Мусулмоннинг авлоди шайхзодалар Фармулдиндурлар.

Яна бир Бангаш туманидур. Гирдо-гирди тамом қуттоут-тарийқ афғонийдур, мисли Хугиёний ва Хирилча ва Тўрий¹ ва Ландар бу ёқада тушубтур. Бу жиҳатлардин хотирхоҳ мол бермаслар. Манга ҳам улуғ ишлар ораға тушти, мисли Қандаҳор ва Балх ва Бадахшон ва Ҳиндустон фатҳи, бу сабаблардин Бангашнинг забтиға фурсат бўлмади. Тенгри рост келтуруб фурсат топқач, Бангашнинг қуттоут-тарийқи била забтиға мутаайиндурмен.

Кобул бўлукотидин бир бўлук Аласой бўлукидур. Нижровдин икки-уч шаръи бўлғай, шарқ сари Нижров тарафидин тултуз келур. Кўра деган ерга етгач-ўқ Аласой сари кичикрак кўтал инар. Бу тараф гармсёр била сардсёр орасида фосила Кўра кўталидур. Ушбу Кўра кўталида эрта ёзлар қушларнинг гузаридур. Нижров тавобеидин Пичён² эли бу кўталда қалин қуш тутарлар. Кўталнинг чиқишида ҳар ерда тошдин паноҳлар ясабтурлар, қуш тутар кишилар бу паноҳларда ўлтуруб, тўрнинг бир учини беш-олти қари йироқроқ беркитурлар, тўрнинг бир тарафини ерда тошқа бостурурлар. Яна бир тарафида тўрнинг ярмиғача уч-тўрт қари йиғоч боғларлар. Йиғочнинг бир учи паноҳда ўлтургон кишининг илгидадур. Ясагон паноҳнинг тушукларидин мунтазирдир. Қушлар ёвуқ желгач-ўқ тўрни кўтарурлар. Қушлар ўзи-ўқ тўрға кирар.

¹ Қ. б.— Бурий.

² Қ. б.— Жийғон.

Бу тадбир била галаба қуш тутарлар. Андоқ муболаға қилурларким, гоҳи андоқ қалин қуш тутарларким¹ бўғузларига фурсат бўлмас. Ул вилоятта Аласой анори машхурдур. Агарчи аъло анор эмас, вале ул вилоятта Аласой аноридин яхшироқ анор бўлмас. Мунинг анорларини тамом Ҳиндустонга элтарлар. Узуми ҳам ёмон бўлмас. Нижров чоғирларидин Аласой чоғирлари тундрок ва хушрангроктур.

Яна бир Бадров бўлукидур. Аласойнинг ёнидадур. Мунда мева бўлмас, қорандаси кофирдур, ошлиқ олурлар. Нечукким, Хуросон ва Самарқандта атрок ва аймоқ саҳронишиндур. Бу вилоятнинг саҳронишини хазора ва афғондур. Ҳазоралардин қуллийроғи Султон Масъудий хазорадур, афғонлардин қуллийроғи Махманд² афғонийдур.

Кобулнинг жамъини вилоят ва тамғо ва саҳронишини била секкиз лак шоҳрухий жамъ қилдилар.

Кобул вилоятининг шарқ тарафидағи тоғлари икки турлукдур: ғарб тарафидағи тоғлари икки турлукдир. Андароб ва Хост ва Бадахшонот тоғлари тамом арчалиқ, қалин чашмалиқ, юмшоқ пушталиқ тоғлардур. Ўти тоғининг ва пуштасининг ва жулгасининг бирдек бўлур ва хўб бўлур, аксар бутака ўти бўлур, отға бисёр созвор ўттур. Андижон вилоятида бу ўтни бутка ўти дерлар, ваҳҳи тасмийси маълум эмас эрди, бу вилоятларда маълум бўлди. Бу ўт бутка-бута чиқар учун бутака дерлар эмиш.

Ҳисор ва Хатлон ва Самарқанд ва Фарғона ва Мўғулистоннинг яйлоқлари тамом ушбу вазъилиқ яйлоқлардур. Агарчи Фарғона била Мўғулистоннинг яйлоқларининг бу яйлоқларға ҳеч нисбати йўқтур, вале бир йўсулук тоғлар ва яйлоқлардур.

Яна бир Нижров ва Ламғонот ва Бажур ва Савод тоғлари қалин ножу⁴ ва чилғўза ва балут ва зайтун ва ханжаклик,⁵ тоғлардур. Ўти бу тоғларнинг ўтидек эмастур, қалин бўлур ва баланд бўлур, вале бефойда ўттур. От била қўйға созвор эмастур. Агарчи ул тоғларча баланд эмастур, қўзга ҳақир кўрунур, вале ғариб берк тоғлардур, ҳамвор-ҳамвор пушталар кўрунур, вале тамом пуштаси ва тоғи йирик тошлиқ пушта ва тоғдур, ҳар ердин от била юруб бўлмас. Бу тоғларда Ҳиндустон қушлари, Ҳиндустон жониворлари бисёрдур, мисли тўти ва шорак ва товус ва луча⁶ ва маймуи ва нилагов ва кўтахной, балки бу мазкур бўлгон жониворлардин дағи ўзга-ўзга жинс қушлар ва жонивор бўлурким, Ҳиндустонда дағи андоқ жониворларни эшитилмайдур.

Ғарб тарафидағи тоғлар Дарай Зиндон ва Дарай Сўф ва Гарзавон ва Ғаржистон тоғлари, бир йўсулук тоғлардур. Ўтлоғи аксар жулгаларида бўлур, ул тоғлардек тоғи ва пуштаси яқдаст

¹ Л. б. — бу жойлар тушган.

² Л. б. — бу жойи тушган.

³ Қ. б. — Мехманд.

⁴ نازو

⁵ Қ. б. — чанжаклик.

⁶ Қ. б. — павха. نوجه. Л. б. — نوجه

ўт бўлмас, андоқ қалин йиғочи ва арчаси ҳам йўқтур, вале ўти отқа ва қўйга созвордур.

Бу тоғларнинг усти тамом от чопкудек ҳамвордур, экинлари тамом анда бўлур. Бу тоғларнинг кийиги қалин бўлур. Тақоблари берк¹ даралардур, аксар ерлари якандоздур. Ҳар ердин тушуб бўлмас: бу ажабтур, жамиъ тоғларнинг берк ерлари баландилар бўлса, бу тоғларнинг бек ерлари пастиларда воқе бўлубтур. Ғўр ва Газю² ва Ҳазора тоғлари ҳам бу йўсунлуқ тоғлардур, ўтлоғи жулгасида бўлур. Тоғларида йиғочи ҳам камдур. Арча йиғочи худ йўқтур, ўти отқа ва қўйга созвордур. Кийиги қалин бўлур. Мазкур блғон тоғларнинг берк ерлари қуйилирида бўлур, бу тоғлар андоқ эмастур.

Яна Хожа Исмоил ва Дашт, Дуки ва Афғонистон тоғлари бир йўсунлуқ тоғлардур. Паст-паст, ўти оз, суйи танқис, йиғочсиз, баднамой, ярамас тоғлардур. Тоғлари эллариға муносиб тушубтур, нечукким, «тенг бўлмагунча, туш бўлмас», дебтурлар. Оламда мундоқ ярамас вазълик тоғлар кам бўлғай.

Кобулнинг агарчи киш қори улуғ тушар, вале яхши ўтунлари бордур ва ёвуқтур, бир кунда бориб келтурса бўлур. Ўтунлари ханжак³ ва балут ва бодомча ва қарқанддур. Булардин яхшироғи ханжакдур⁴ ёруғ куяр, (тутунининг яхши иди бўлур, чўғи ҳам галаба турар), ўли ҳам куяр. Балут ҳам яхши ўтундур, агарчи тийрароқ куяр, вале тоблиқ куяр, чўғи қалин турар. Балут йиғочида яна бир ажаб хосиятдур: сабзбарғлик шохлариға ўт қўйсалар: ғариб шарфа била куяр. Оёғидин бошиғача шарфа била бир замонда куяр. Бу йиғочнинг қуймағи хейли яхши тафарруждур. Бодомча борчадин кўпроқ ва шоероқтур, чўғи турмас. Қарқанд паст-паст тиканлар бўлур, ўли-қуруғи тенг куяр, тамом Ғазни элининг ўтуни будур.

Кобул вилояти тоғ ораларида воқе бўлубтур. Йўрунчқа палларидек тоғлар тушубтур, оралари тузтур, жилғалар воқе бўлубтур: аксар кентларида ободонлиқлари бу ораликдадур, кийиги ва ови озроқдур. Куз ва ёз фаслларида қизил кийикким, орқорғалча бўлғай кишлокқа, яйлоққа ўтарда муайян тутқовуллари бордур, қушлиқ ва итлик йиғитлар бориб, тутқовулни сахлаб, кийик олдурурлар. Хурд Кобул ва Сурхоб тарафи қулони ҳам бўлур. Оқ кийик худ асло йўқтур. Ғазнининг оқ кийиги ва қулони бўлур. Ғазнининг оқ кийигича семиз кийик кам ерда бўлғай. Ёзлар Кобул қушлоғи қалиндур. Аксар қушининг гузари Борон ёқасидур, не учунким, шарқи тоғлардур. Ғарб тарафи ҳам тоғлардур. Ушбу ернинг тўғрисидинким, Борон ёқаси бўлғай, бир улуғ Ҳиндукуш кўталидур ва бас ўзга кўтал йўқдур. Бу жиҳаттин тамом қушлар мунинг бида ўтарлар, агар ел бўлса ё Ҳиндукуш кўтали устида андак булут бўлса, қушлар ўта олмас. Тамом Борон тузига тушар, бу маҳал ул навоҳидағи эллар қалин қуш олурлар.

Борон ёқасида кишининг охирларида ўрдак қалин келур, бисёр

¹ Қ. б.— тераиғ.

² Қ. б.— Карбу.

³⁺⁴ Қ. б.— Чанжак.

семиз бўлур, андин сўнгра турна ва қарқара, улуғ қушлар қалин ва беҳад бўлур. Борон ёқасида, турнага таноб отиб, таноб била қалин тутарлар. Уқор ва қарқара ва қўтонни ҳам таноб била қалин тутарлар, бу навъ қуш тутмоқ ғайри мукаррардур.

Тутмоғининг қайфияти бу турлукдурким, бир газ отими инчка таноб эшарлар, бу танобнинг бир учида газни беркитурлар, яна бир учида шохдин билдурга ясабтурлар, бу билдургани беркитурлар, яна бир билакча ёғотур, узунлиги бир қариш бўлғай, газ тарафидин бу танобни бу йиғоқча тугангуча чирмарлар, таноб тугангандин сўнг билдургани беркитурлар, андин сўнг билакча йиғочни таноб ичидин чиқарурлар, таноб чирмоғлиқ қовоқ-ўқ турур. Билдургани иликка солиб, келадурган қушнинг оли сари газни отарлар. Қушнинг қанотиға ё бўйниға туша чирмашиб, қуш йиқилур. Тамом Борон эли бу тарийқ била қалин қуш тутарлар, вале қуш тутмоқнинг хейли машаққати бор. Ёмғурлуқ ва қоронғу кечалари керак, бу кечаларда бу қушлар сибоъ ва даррандалар жиҳатидин тонг отқунча тинмаслар ва муттасил учарлар ва паът учарлар, қоронғу кечаларда қушларнинг йўли оқар сувдур, қоронғуда оқариб кўрунур. Қўрқунчдин сув юққори, сув қуйи тонг отқунча борурлар ва келурлар. Танобни бу маҳалда отарлар. Мен бир қатла кеча таноб оттим, таноб узулди, қуш ҳам топилмади. Тонгласиға қушни узулган таноб била топиб келтурдилар.

Бу тарийқ била Борон эли қалин уқор тутарлар. Соч ўтағаси уқордин бўлур. Ироқға ва Хуросонға Кобулдин бир матоэким борур, соч ўтағасидур. Яна жамиъ сайёд қуллардур, икки юз-уч юз уйлук бўлғайлар. Темурбек авлодидин бириси бу қулларни Мўлтон навоҳисидин кўчуруб келгандур. Ишлари, кучлари қуш тутмоқтур. Қўллар ясаб, қалин милвоҳлар тикиб, кўл ўртасида тўр қўюб, ҳар жинс қуш тутарлар. Не ёлғуз сайёд қуш тутар. Борон ўлтурушлуқ элар таноб отиб, тузоқ қўюб, ҳар тадбир била қалин қуш ва ҳар анвоъ қушлар тутарлар. Ушбу мавсумда Борон суйида балиғнинг гузари бўлур. Тўр била яна жах¹ боғлаб, қалин балиқ тутарлар. Яна қуз маҳалларидаким, қулон қуйруғи деган ўт чиқиб, камолға етиб, гул қилиб, дона боғлар, бу қулон қуйруғидин ўн-ўн икки пуштвора яна қўқ шобоқдин йиғирма-ўттуз пуштвора сув бошиға келтуруб янчиб, сувға солурлар, солғон замон-ўқ сувға кириб маст бўлғон балиқни тута киришурлар. Қуйроқ бир муносиб ерда жах боғларлар, жах боғламоқ андоқдурким, тол хунчаларидин бармоқча-бармоқча хунчаларни чигдек тўқурлар, бу чигни сувнинг тўқулур ерида ковок қўюб, атрофиға тош қаларлар. Андоқким, сув бу чигқа шариллаб тушгай, тушган била қуйи-ўқ борғай, сув у қуйи борур, балиғ чигнинг устида қолур, маст бўлғон балиқни юққоридин тута-тута келурлар. Бу жахта қалин тутарлар. Гулбаҳор суйида, Парвон суйида. Исталиф суйида бу тарийққа била тутарлар.

Яна қиш Ламғонотда ғариб тавр балиғ тутарлар. Сув тўқулур ерларда уй ўрунича-уй ўрунича ерни чуқурроқ қилиб, ўчоқ пояси-

дек тошларни бу чуқурларда қўюб, устига тош қаларлар. Бу ерга сув қуйидин бир эшик қўярлар, тошни андоқ қаларларким, ушбу бир эшикдин ўзга ҳеч ердин балиғ кириб-чиқа олмас, бу қалагон тошнинг устидин сув оқар, моҳихона амали қилурлар. Қишлар ҳар қачон балиғ керак бўлса, бу чуқурларнинг бирини очиб, қирқ-эллик балиғни бир замонда келтурурлар. Бу тарийқ очарларким, ул чуқурни муайян белгулик ерда қилурлар, ул чуқурнинг бир эшигидин бошқа тамом атрофиға гурунч пилали қўюб, устига тош қўярлар. Эшигига чигдек нима тўқуб, икки бошини бир ерга қатиб боғларлар. Яна мунинг ичиди яна бир нима чигдек тўқуб беркитурлар. Андоқким, оғзи бу чиг била баробар бўлғай, узунлиги бурунги чигнинг ярмича бўлғай, ичкариги оғзини тор қилурлар, бу ичкариги чигнинг ичкариги оғзидинким, кирар улуг чигнинг ичига кирар, улуг чигнинг қуйиғи оғзини андоқ қилибтурларким, балиғ чиқа олмас, ичкариги чигнинг қуйиғи ичкариги оғзини андоқ қилибтурлар, юққориғи оғзидин балиғким, кирар, ичкариги оғзидин бирар-бирар ўтар. Бу ичкариги оғзининг йиғочларининг учини бир қилибтурлар, бу оғзидин ўтуб, улуг чигнинг ичигаким, кирар-чиқар оғзини худ беркитибтурлар, балиғ чиқа олмас, ёнса бу кичик чигнинг ичкариги оғзининг тишлар¹ жиҳатидин ўта олмас. Бу чигни ул қўйғон эшиккаким беркитурлар, моҳихонанинг устунини очарлар, гирдо-гирди худ гурунч пилали била мазбутдур, ҳар не иликка келса, бу чуқурда тутарлар. Ҳар балиғким, қочса эшик худ бир-ўқтур, ўшул мазкур бўлғон чигқа тушар, анда тутарлар. Бу навъ балиғ тутмоқ ўзга ерда кўрулган эмас.

Кобул олғондин бир неча кун сўнг Муқим Қандаҳор сариға рухсат тилади, чун аҳд ва шарт била келиб эди, тамом киши-қора ва рахт ва матои била солим ва саломат ота-оғаси сари рухсат берилди. Муқимға рухсат бергандин сўнг Кобул вилоятини мирзоларға ва тамом меҳмон бекларға-ўқ тақсим қилилди. Ҳазини тавобеи ва лавоҳиқи била Жаҳонгир мирзоға берилди. Нингнаҳор туманини ва Мандровир ва Дараи Нур ва Қунру, Нургил ва Жигонсаройни Носир мирзоға берилди. Узум била қазоқликларда била бўлуб келган бекларга ва йигитларга баъзисига кент ва ятулдек берилди. Вилоят худ ҳеч берилмади. Ёлғиз бу эмас, ҳар қачонким, тенгри таоло давлате берди, меҳмон ва ғариб бекларни ва йигитларни бойрилардин ва Андижонийлардин ортуқроқ ва яхшироқ кўрдум. Бовужуд ажаб балоедурким, ҳамиша эл мени ғайбат қилурларким, бойридин ва Андижонийдин ўзгани риоят қилмас. Масал борким: «Душман не демас, тушга не кирмас». «Дарвозани шаҳро тавон баст, натвон даҳани муҳолифон баст».

Чун Самарқанд ва Ҳисор ва Қундуздин қалин эл ва улус Кобул вилоятиға келиб эдилар, маслаҳат андоқ кўрулдиким, Кобул муҳаққар ердур, сайфийдур, қаламий эмас. Борча элга ёрмоқ худ етқуруб бўлмас, бу эл ва улуснинг кўчаларига бирор нима ошлиқ бериб черик ва чопқунға отланилғай, сўз мунга қарор топиб,

¹ Л. б. — тишлар.

² «Шаҳар дарвозасини ёпиб бўлади-ю, душман оғзини ёпиб бўлмайди».

Кобул ва Ғазни вилоят ва тавобеиға, ўттиз минг харвор ошлиқ таҳмил бўлди. Кобулнинг даромад ва ҳосилини билмай мундоқ куллий таҳмил бўлғони учун вилоят хейли хароб бўлди.

Ушбу маҳалларда Бобирий хатни ихтироъ қилдим. Султон Масъудий ҳазарасиға қалин қўй ва от солилди. Таҳсилдорлар ййиборилади. Неча кундин сўнг таҳсилдорлардин хабар келдиким, ҳазоралар молни бермай саркашлиқ мақомидаурлар, мундин бурроқ ҳам неча навбат Гардиз ва Ғазни йўлларини уруб эдилар, бу жиҳатлардин Султон Масъудий ҳазорани чопа отланилди. Майдон йўли била келиб, Нирх кўталидин тунлаб ўтуб, фарз вақтида Чату навоҳисида ҳазораларни чопилди. Хотирхоҳ чопилмади, андин сўнг Сурух йўли била ёниб, Жаҳонгир мирзоға Ғазниға рухсат берилди.

Кобулға тушганда Дарё хоннинг ўғли Ёр Хусайн Баҳра тарафинин қуллуққа келди. Неча кундин сўнг черик тарҳини солиб, ерсув билур кишиларни чарлаб, атроф ва жавонибни таҳқиқ қилилди. Баъзи Даштни дедилар, баъзи Бангашни муносиб кўрдилар, баъзи Ҳиндустонни маслаҳат кўрдилар. Кенгаш Ҳиндустон юрушиға қарор топти.

Шаъбон ойида офтоб далв буржида эдиким, Кобулдин Ҳиндустон азимати била отланилди. Бодом чашма Жигдалик йўли била ора олти кўнуб Одинапур келилди. Гармсёр вилоятларини ва Ҳиндустон навоҳисини ҳаргиз кўрулган эмас эрди. Нингнаҳорға етгач, ўзга оламе назарға келди: гиёҳлар ўзгача ва йиғочлар ўзгача ва вуҳуш ўзгача ва туюр ўзгача, эл ва улусининг роҳ ва расми ўзгача: ҳайрате бўлди, филвоке жойи ҳайратур.

Носир Мирзоқим, илгаррак вилоятига келиб эди, Одинапурда келиб, мулозамат қилди. Ул юздин келган аймоқ ва ахшом қишлоқ маслаҳатиға тамом кўчуб, Ламғонот келиб эдилар. Аларнинг черикларини ва кейин қолғон черикларни бир-икки кун ул навоҳида туруб, ўзумизга кўшуб келиб, Жўйи Шохийдин ўтуб, қуйи Қўшгунбазға тушулди. Носир мирзо навкар-савдарига вилоятининг бирор нима еткуруб, икки-уч кун кейинракдин келай деб Қўшгунбаздин рухсат тилаб қолди. Қўшгунбаздин кўчуб Гарм чашмаға тушганда, Кокиёнийнинг улуғларидин Пихиким, қорвони била экандур, келтурдилар. Йўл айир маслаҳати жиҳатидин Пихини ҳамроҳ қилилди. Бир-икки кўч била Хайбардин ўтуб Жомға¹ тушулди.

Гўрактарининг таърифин эшитилиб эди, жўгиларнинг ва ҳиндуларнинг бир маъбади бу эмиш, йироқ ерлардин келиб Кўракатрида соч ва соқол қирқар эрмишлар, Жомға тушгач, Бикромни сайр қила отландим. Улуғ бир йиғочни кўруб, Бикромнинг навоҳисини сайр қилдим. Бошчи Малик Бусайд Камарий эди. Ҳар неча Гўрактарини сўрдук, айтмади. Ёниб ўрдуға ёвуқ етганда Хожя Муҳаммад Аминға айтурким, Кўракатри Бикромнинг қошида эди. Тор ғор ва мухотара ер учун айтмадим. Хожя филҳол хабосат қилиб, анинг деганин айтди. Кун кеч бўлуб эди ва йўл ҳам йироқ эди, бора олмадук, бу юртда Синд суйи кечарни ва қай сари мутаважжих бўлурни машварат қилилди.

Боқи Чағониёний арзға еткурдиким, сув кечмай ушбу ердин ора кўнуб Куҳат отлук ерга борса бўлур эмишким, қалин жамъиятлик ва моллиқ эллар эмиш. Бир неча Кобулийни келтурдиким, ўзининг сўзига мувофиқ сўзлар арзға еткурдилар, бу ерларни ҳаргиз эшитилган эмас эрди. Улуғ ихтиёр киши Куҳат сарини маслаҳат кўруб, ўзининг муддаосининг исботига неча тонук ҳам ўткарди эса, сув ўтмакни ва Ҳиндустон азиматини фасх қилиб, Жомдин кўчуб, Бора суйини ўтуб, Муҳаммад Пих добониға ёвуқроқ келиб тушулди. Ул маҳалда Кокиёний афғони Паршовар¹ да эди. Черик ваҳмидин бу тоғ доманалариға тортиб эдилар. Кокиёнийнинг улуғларидин Хисрав Кокиёний бу юртта келиб мулозамат қилди, ани ҳам Пихи била йўл айир маслаҳати жиҳатидин ҳамроҳ қилилди.

Бу юрттин ярим кеча кўчуб, кун чиқа Муҳаммад Пихни ўтуб, чоштвоҳда Куҳатни чопилди. Қалин гов² ва говмиш тушди. Афғонлардин дағи қалин асир тушти, асирни тамом айириб озод қилилди. Уйларида ошлиқ худ бениҳоят эди. Чопқунчи Синд дарёси ёқасигача чопиб, ора кўнуб келиб, бизга қўшулдилар. Боқи Чағониёний арзға еткурданек нима черик элиға тушмади. Боқибек бу савйдин шармандароқ бўлди. Куҳатта икки кўнуб, чопқунчини йиғиб, қай сари юрур маслаҳатини кенгашилди. Сўз мунга қарор топтиким, Бангаш ва Банну навоҳисидағи афғонларни чопиб, Нагар йўли била ё Фармул йўли била ёнилғай.

Ёр Хусайн Дарёхоннинг ўғликим, Кобулда келиб мулозамат қилиб эрди, истидёо қилдиким, Дилазоқ ва Юсуф Зайи ва Кокиёнийға фармонлар бўлсаким, менинг сўзумдин чиқмасалар. Синд суйининг ул юзида подшоҳ қиличин чопсам. Муддаосидек фармонлар бериб, Кўҳатдин рухсат берилди. Кўҳаттин кўчуб, юққори Бангаш сари Хангу йўли билан мутаважжих бўлдук. Кўҳат била Хангунинг орасида бир дара тушубтур, икки тарафи тоғ йўл. Бу дара била борур: кўчуб бу дараға кирганда, Кўҳатнинг ва ул навоҳининг афғонлари тамом йиғилиб, даранинг икки тарафидағи тоғ устига чиқиб, сурон солиб, ғавво қила бошладилар. Малик Бусайд Камарийким жамиъ Афғонистонни яхши билур эди, бу юрушда бошчи ул эди. Арзға терурдиким, илгаррак йўлнинг рост тарафида парча тоғ тушубтур, агар бу афғонлар бу тоғдин ул тоғқа ўтсалар, бошқа тоғлар. Чирмаб олса бўлур.

Тенгри рост келтуруб, бу афғонлар эришиб, келиб, улуш парча тоғқа чиқтилар. Бир пора йигитларни ййиборилдики, филҳол икки тоғнинг орасидағи гарданини олғайлар. Ўзга черик элиға фармон бўлдиким, ул юздин, бу юздин тушлук-тушидин юруб, бу афғонларни жазосига еткурғайлар. Тушлук-тушидин юрган бида уруша ҳам олмадилар. Бир замонда юз-юз эллик афғонни чопқуллаб олиб, баъзисини тирик, аксарининг бошини келтурдилар. Афғонлар урушмоқдин ожиз бўлсалар, ғанимларининг олдида ўт тишлар келур эмиш. Яъни мен сенинг ўюнгдурмен деган эмиш. Бу расмни анда кўрдук. Ожиз бўлғон афғонлар ўт тишлаб келдилар.

¹ Қ. б.— Жанруд

¹ Қ. б.— Пиштовар.

² Қ. б.— ўй.

Тирик келтурганларни ҳам бўюнларини улдуруб, тушган юртга калла минора кўпорилди.

Тонгласи андин кўчуб, Ҳангуға тушулди, бу навоҳидағи афғонлар бир парча тоғни сингир қилдилар. Сингир лафзини Кобулға келганда эшитилди. Бу эл тоғни беркитканни сингир дерлар эмиш. Черик эли етган била-ўқ афғонларнинг сингирини ушатиб, юз-икки юз мутаамрид афғонларнинг бошларини кесиб келтурдилар. Мунда ҳам калла минора кўпорилди. Ҳангудин кўчуб, ора кўнуб, юкқори Бангашнинг оёғи Тил деган ерга тушулди. Мунда ҳам черик эли бу гирд ва навоҳидағи афғонларни чопа бориб эдилар. Бир сингирдан баъзи чопқунчи енгилрак ёнибтур, мундин кўчуб, йўлсиз юруб, орада бир кўнуб, тонгласи бир тепадек инишдин иниб узун-узок тангидин ўтуб, Баннуға тушулди. Черик эли ва тева ва от бу инишда ва тангида асру кўп эмгандилар. Тушган ўлжа ўйлар худ аксари қолди.

Омма йўл ўнг қўлимизда бир-икки куруҳ экандур, бу йўл отлик йўли эмас экандур. Қўйчи ва чўпон гоҳи гала ва рамани бу йўл ва танги била индурур учун бу йўлни, Гўспандиёр дер эмишлар. Йўлни афғон тилибила лиёр дерлар. Бошчи Малик Бусаид Камарий эди, аксар черик эли йўл чап тушганини Малик Бусаиддин кўрдилар.

Бангаш ва Нағар тоғларидин ўтгач-ўқ Банну туп-туз ерда воқе бўлбтур. Шимоли Бангаш ва Нағарнинг тоғларидур. Бангаш руди Баннуға чиқар, Банну бу сув била маъмурдур. Жануби Чўпора ва Синд суйидур, шарқи Динкут, ғарби Даштким, Бозор ва Ток ҳам дерлар. Афғон қабойилидин Куроний, Кивий, Сур, Исохайл, Ниёзий бу вилоятди эгарлар. Баннуға тушгач-ўқ хабар тошилди-ким, туздағи қабойили, шимолидағи тоғларда сингирлаб турурлар, черикни Жаҳонгир мирзоға бошлатиб йиборилди. Кивининг сингир экандур, бориб бир замонда олиб, қатли ом қилиб, қалин бош кесиб келтурдилар. Оқ рахттин черик элига хейли тушти, Баннуда ҳам калла минора кўпорилди. Бу сингир олғандин сўнг Кивининг улғларидан Шодихон отлик мулозаматқа ўт тишлаб келди. Асирларни бағишладук.

Кўхатни чопқанда мундоқ муқаррар бўлуб эдиким, Бангаш ва Банну навоҳисидағи афғонларни чошиб, Нағар йўли била ё Фармул йўли била ёнилғай, Баннуни чопғонидин сўнг ер-сувни билур кишилар арзға еткурдиларким, Дашт ёвуқтур, эли ҳам жамъиятлик элдур, йўли ҳам яхшидур, Фармулға чиқар. Сўзни Даштни чошиб, ул йўл била чиқарға кўюб, тонгласи андин кўчуб, ушбу руднинг ёқасида Исохайлнинг кентига тушулди. Исохайл хабар топиб, Чўпора тоғларига ўзларини тортибтурлар. Исохайлнинг кентидин кўчуб, Чўпора тоғларининг доманасига тушулди, чопқунчи тоғларга бориб, Исохайлнинг бир сингирини ушатиб, қўй ва гала ва рахт келтурдилар. Ушбу ахшом Исохайл афғонлари шабихун келтурдилар.

Ул юрушда бисёр эҳтиёт қилидур эди, ҳеч иш қила олмадилар. Мундоқ эҳтиёт қилудур эдиким, буронғор, жувонғор, ғул, ировул ҳар қайси бўдаллик бўдалида тушуб, ҳар қўл ўз тушидин яроғланиб

яёк ўрдунинг гирдиға чодирлардин бир ўқ отими йироқроқ чиқиб, кеча ўшанда-ўқ бўлурлар эрди. Ҳар кеча бу дастур била томон черик элини чиқарилур эди. Ичкилардин уч-тўрти машъал била ҳар ахшом навбат билан эврулур эдилар. Мен ҳам бирор навбат эврулур эрдим. Чиқмағон кишининг бурнини тешиб, черикдин эврулур эрдик. Буронғор Жаҳонгир мирзо, Боқи Чағаниён, Ширим эврутур эрдук. Буронғор Жаҳонгир мирзо, Боқи Чағаниён, Ширим тағойи, Сайид Хусайн Акбар ва яна баъзи беклар эди. Жувонғор Мирзо хон Абдурраззоқ мирзо, Қосимбек ва яна баъзи беклар эрди. Ғулда улғ беклардин киши йўқ эди, тамом ички беклар эди. Ировулда Сайид Қосим эшик оға Бобо ўғли, Аллоқули Беран ва яна баъзи беклар эди. Черикни олти бўлак қилилиб эди. Ҳар бўлакка бир кеча-кундуз чоғдовуллук навбати эди.

Ул доманидин кўчуб, ғарбқа боқа юруб, Дашт била Баннунинг орасида бир сувсиз қўлда тушулди. Черик эли сойни қазиб, ўзлари ва гала қораларға сув олдилар. Бу сойдин бир қари-бир ярим қари қазса, сув чиқар эрди. Не ёлғуз бу сойдин мундоқ сув чиқар. Ҳиндустоннинг жамий рудларининг бу хосияти бор, бир ярим қари қазса, албатта сув чиқар. Ажаб қодиредур. Ҳиндустондаким, дарёлардин ўзга оқар сув бўлмас, рудлари мундоқ сувға ёвук воқе бўлбтур. Ушбу қўруқ рудтин сахар кўчуб, намози дийгар Даштнинг кентларига чарида отлик черик эли етишти. Чопқунчи бир неча кентни чошиб, гала ва рахт ва савдо отлари келтурдилар.

Бу ахшом тонггача, тонгласи тушгача кейин қолғон юклук гала ва тева, яёк-яланг кела қолди. Бу кунким, мунда турулди, чопқунчи бориб Даштнинг кентларидин қалин ўй ва кўй келтурдилар. Афғонларнинг савдогарларини йўлуқтуруб, қалин оқ рахт ва ақоқир ва қанд ва набот, тупчоқ отлар ва савдо отлари келтурдилар. Хожа Хизр Нуҳонийким, афғонлар орасида машҳур ва муътабар савдогарларидин эди. Ҳинду мўғул тушуруб, бошини кесиб келтурди. Ширим тағойи чопқунчининг кейинича бориб эди, бир яёк афғон Ширим тағойи била рўбарў бўлуб, Ширим тағойининг шаҳодат бармоғини тушура чопти.

Тонгласиға кўчуб Даштнинг кентларининг орасида ёвуқроқ тушулди, андин кўчуб, Гўмал суйи ёқасиға тушулди. Даштдин ғарбий тарафи икки йўл чиқар эрмиш, бири Сангсўрох йўликим, Баркдин ўтуб, Фармул келур. Яна бир Гўмал рудини ёқалаб Баркга етмай бу ҳам Фармул келур. Гўмал йўлини баъзи хушладилар. Даштда эканда икки-уч кун паё-пай ёмғурлар ёғди. Гўмал руди била улғайиб эди. Андоқким, ташвиш била гузар топиб, ўттуқ. Йўл келур кишилар арз қилдиларким, Гўмал йўлида бу рудни неча қатла кечмак керак. Агар сув мундоқ улғ бўлса мушқилдур. Бу йўлда ҳам тарадуд бўлди, хануз сўзни бир ерга кўюлмайдур эрди.

Тонгласи табли кўч чолдуруб от устида-ўқ сўзлашиб, қайси йўл била юрурни қарор берур хаёлда эдим. Йиди фитр эди. Мен ийд ғуслиға машғул бўлдум. Жаҳонгир мирзо ва беклар сўзлашиб-турлар, баъзилар дебтурларким, Даштнинг ғарбий тоғинингким, Кўҳи Меҳтар Сулаймон дерлар, ушбу тоғ Дашт била Дукининг орасида тушубтур, тумшугидин эбрулса, йўл туздур. Агарчи бир-икки кўч тафовут қилур, ройлари мунга қарор топиб, тумшук

йўлига бўлбтурлар. Гуслдин фориг бўлгунча черик эли тамом тум-шук йўлига туз олиб, аксар Гўмал рудидин ҳам кечибтурлар, чун кўрулган йўллар эмас эди, йўлнинг йироқ-ёвуғини билмай, арожиф сўз била бу йўлга кирдук. Ийд намозини Гўмал рудининг ёқасида ўталди. Наврўз ул ийдқа ёвуқ келиб эди. Тафовут бир-икки кун эди, ул тақриб била бу ғазални айтиб эрдим:

Янги ой ёр юзи бирла кўруб эл шод байрамлар,
Манга юзи қошингдин айру байрам ойида ғамлар.
Юзи наврўзи васли ийдини Бобур ғанимат тут,
Ки мундин яхши бўлмас бўлса юз наврўз байрамлар.

Гўмал рудини ўтуб, жануб сари боқа тоғ доманаси била юру-дук. Бир-икки курух борилиб эдиким, қони тутулгон бир неча афгон тоғ этагидаги пуштларда пайдо бўлдилар. Жилаврез ул сари мутаважжих бўлдук. Аксари қочтилар, баъзиси жаҳл қилиб, дома-надағи ушок тоғларда ва камарларда беркидилар. Бир афгон бир парча тоғнинг устида туруб эди. Ғолибо нари ёни учма эди, кетар ери ҳам йўқ эди. Султгонқули чаноқ жибалиқ чиқиб чопқулоб олди. Менинг қошимда бир қилгон иши ушбу эди. Ушбу иши сабаби риояти ва тарраққиси бўлди. Яна бир камарда Қутлуқ қадам бир афгон била чопқулашиб, тутоғлашиб, ўн-ўн икки қари ердин била-ўқ учтилар, бошини кесиб келтурди. Яна бир тоғнинг устида Кепа бир афгон била дасту гирибон бўлуб тоғ устида тоғнинг ярмиси-ғача юмаланиб келдилар, анинг ҳам бошини келтурди. Бу афгон-ларни дағи асири хейли тушуб эди, тамом озод қилилди.

Дашттин кўчуб, Мехтар Сулаймон тоғини доманалаб, жануб сари боқа юруб, уч орада кўнуб, Синд суйининг ёқасидағи Мулгон тавобей кентларидин Била деган қасабачага етишилди. Эли кемаларга кириб сув ўттилар, баъзи ўзларини сувға солиб ўттилар. Ушбу кент тўғрисида бир орол бор эди. Кейин қолган эллар оролда кўрундилар. Аксар черик эли от ва яроқ била ўзларини солиб ўттилар, бир неча киши сувға борди. Менинг навкарларимдин бир Қул Аҳмад орук эди, бир Мехтар фаррош эди. Жаҳонгир мирзо навкарларидин бир Қайтмас туркман эди. Бу оролда баъзи рахт ва партолдек нималар черик элига тушди. Бу навоҳининг эли кемалар била тамом Синд суйининг ул юзига ўттилар.

Ушбу орол тўғрисидин ўтганлар бир пораси сувнинг улуғлу-ғига эътимид қилиб қиличлар иликларига олиб, шамширбозлик қилиб, тикка қила бошладилар. Оролга ўтганлардин Қул Боязид бакавул ёлғуз яланғоч от била аларнинг муқобаласидин ўзини сувға солди. Оролнинг ул юзидағи сув икки-уч ҳисса бўлғай эди, бу юздағи сув бир ҳисса. От уздуруб ул юздағиларнинг муқобала-сида бир ўқ отими ерда пойобқа чикти, сув отнинг қаптолида бўлғай эди. Бир сут пишимиға ёвуқ даранг қилди. Ғолибо ҳамлини тузди экин, кейиндин ҳеч ким кўмак келмади ва кўмак келур эҳтимоли ҳам йўқ эрди. Ушандин буларнинг устига илдам юруди. Бир-икки ўқ оттилар, бўлдура олмадилар, қоча бердилар. Ёлғиз лйдоқ от била кўмаксиз Синд суйидек дарёдин уздуруб кечиб, ғанимларни қочуруб, ерларини олди. Маҳкам мардона иш қилди.

Ёғийни қочурғондин сўнгра черик эли ўтуб, рахт ва гала-қора ўлика келтурдилар. Агарчи мундин бурун ҳам хизматидин ва мардоналикларидинким, неча навбат зоҳир бўлуб эди, риояти ва шафқати мақомида бўлуб, бовурчилик мартабасидин хосса бака-вулдук мартабасиға еткуруб эрдим. Бу ишидин худ анинг борасида куллий иноят ва тарбият мақомида бўлдум ва куллий иноят ва тар-бият ҳам қилдим. Нечукким, мазкур бўлғусидур. Воқе иноят ва тарбият арзандаси ҳам бор эди.

Яна икки кўч Синд суйини ёқалаб, сув қуйиға боқа кўчулди. Черик эли чопкун чопа-чопа отларини хароб қилдилар. Моли ҳам арзандаи чопкун эмас, тамом уйдур. Даштта худ кўй ва баъзи ерда рахтдек нималар ҳам черик элига тушар эди. Дашттин ўтгач, ўйдин ўзга нима йўқ эди. Синд суйи ёқасидағи кўчларда худ андоқ бўлдиким, бир қуллуқчи уч юз ўй-тўрт юз ўй келтурур эди. Нечукким, келтурур эдилар, кўшлугидин ҳар кўчта яна ўшандок қолур эди. Уч кўч Синд ёқаси била-ўқ келдук. Уч кўчтин сўнг Пир Кону мазори тўғрисидин Синд дарёсидин айрилиб, Пир Кону мазориға келиб туштук. Черик элидин баъзи мазорнинг мужовир-лариға мазоҳим бўлгон учун бирини сиёсат учун пора-пора қилдур-дим. Бу мазор Хиндустонда бисёр муътабар мазордур. Мехтар Су-лаймон тоғининг пайвасти тоғларининг доманасида воқе бўлубтур, бу мазорни кўчуб кўтал устида тушулди.

Андин кўчуб Дукки вилоятиға тааллуқ рудға тушулди. Ул юрттин кўчганда Шоҳбек навқари Фозил кўқалтошнингким, Сиви-нинг доруғаси эди, йигирмача қоровуллуқға келган кишинини ту-туб келтурдилар. Ул маҳалда чун кудурати йўқ эди, от ва яроқлари била-ўқ қўя бердук. Ора кўнуб Дуккининг кентларидин Чутули де-ган кентнинг ёвуғиға туштук. Синд суйидин нарроқ ва Синд суйи-нинг ёқасида агарчи тинмай чопкун қилур эдилар, вале от бўғузи ва кўк хавид бисёр эди. От қолмас эди. Синд дарёсиданким, Пир Кону сари боқа чиқайди, кўк хавид худ йўқ эди. Аҳёнан икки-уч кўчта оз-оғлоқ хавидзор топилур эди. От бўғузи худ топилмас эди. Ушбу юртлардин черик элининг отлари қола бошлади. Чутулидин ўтуб тушган юртта улуксизликдин менинг хиргоҳим ҳам қолди.

Ушбу юртта охшоми андоқ ёмғур бўлдиким, чодир ичида сув инчака пойчадин эди, гилемларни бир ерда ёғиштуруб, баланд қилиб устида ўлтурдум. Бу кеча ушмундоқ усрат била тонг отти, яна икки кўчдин сўнг Жаҳонгир мирзо келиб, қулоғимға дедиким, хилват сўзим бор. Хилват қилилди. Арз қилдиким, Боқи Чағоний хилват келиб дедиким, подшоҳни етти-секкиз-ўн киши била рухсат бериб Синд суйини ўткариб сизни подшоҳ кўтаралинг. Мен айт-тимким, яна кимлар эмиш бу кенгашда? Айттиким, манга филҳол Боқибек айтти, ўзгасини билмадим. Мен дедим: яна ўзгаларини дағи таҳқиқ-қилинг. Ғолибо Сайид Ҳусайн Акбар ва Султон Али чух-ра яна баъзи Хисравшоҳий бек, бекот, йигит-яланг ҳам бор эди экин. Филвоқе Жаҳонгир мирзо мунда асру кўб борди. Тукғонлиқни бажо келтурди.

Жаҳонгир мирзонинг бу иши менинг ул ишимнинг муқобала-сида эдиким, Коҳмарда ул ҳам бу бадбахт мардакнинг иғво ва

ифсоди била эди. Ул юрттин кўчуб яна бир юртқа тушганда, черик элидин оти ярар кишини Жаҳонгир мирзога бошлатиб, ул навоҳида ўлтурур афғонларни чопқали йиборилди. Ушбу юртларда черик элининг отлари кўп қола бошлади. Куни бўлур эдиким, икки юз от, уч юз от қолур эди. Ўбдон-ўбдон кишилар яёқладилар. Шоҳ Маҳмуд ўғлоқчиким, менинг ўбдон ичкиларимдин эди, отлари тамом қолиб яёқ келди. Ғазниғача черик элининг отлариға бу ҳол эди, уч-тўрт кўчтин сўнгра Жаҳонгир мирзо бир пора афғонларни чошиб, бир пора қўй келтурди.

Бир икки-уч кўчдин сўнг Оби Истодаға етдук. Ғариб улур сув назарға келди. Ул юздаги даштлар худ асло кўрунмайдур. Сув осмон била пайваст кўрунадур, ул юздаги тоғлар ва пушталар нетаврким, Серобнинг ул юзидаги тоғ ва пушталар муаллақ кўрунур. Бу тоғлар ва пушталар ҳам ер била кўкнинг орасида муаллақ кўрунадур. Мунда йиғилур сувлар Катта воз водисининг ва Зурмат жулғасининг ва Ғазни рудининг Қорабоғ ўлангининг баҳор ёмғурларининг селлари ва ёзлар сув улғайганда зироатдин ортқон сувлари эмиш. Оби Истодаға бир қуруқ етганда ажаб нима мулоҳаза қилдук. Ҳар замон бу сув била осмоннинг орасида шафақдек нима қип-қизил кўрунадур, яна бартараф бўладур. Ёвуқ етгунча бу ҳол эди, ёвуқ етганда маълум бўлдиким, тоғлон қоз экандур. Не ёлғуз бу қуш, ҳар қушдин беҳадду ҳаср, бу сув ёқасида қалин қушнинг юмуртқаси. Сув қироғидин бу қушларнинг юмуртқаларини олғали келган икки афғон бизни кўрган била ўзини сува солди. Бир неча киши ярим қуруққа ёвуқ бориб келтурдилар.

Ғаразким, мунча йўлким бордилар, сув бир қоида била отнинг қорнида эди. Туз ер учун қолибо суйи чуқур эмастур. Катта воз даштининг Оби Истодаға келур рудининг ёқасиға келиб туштук. Бу руд қуруқ рудтур, мунда ҳаргиз сув оқмас, неча навбатким, мундан ўтубтурбиз, ҳаргиз бу рудда оқар сув кўрулмабтур. Бу навбат ёз ёғинлари жиҳатидин бу рудқа андоқ сув келибтурким, асло гузар тополмадук. Агарчи хейли ариз эмас, вале бисёр амиқ эди. Тамом от ва тевани уздуруб кечилди. Баъзи партолдек нимани арғамчиға боғлаб, ул юздин тортиб олдилар. Бу сувдин ўтуб Кўх-наноний била Саридех бандидин ўтуб, Ғазниға келдук. Жаҳонгир мирзо бир-икки кун меҳмондорлик қилиб, ошлар тортиб, пешкашлар қилди. Ул йил ақсар сувлар улук кириб эрди. Андоқким, деҳи Яъқуб суйидин гузар топилмас эди.

Мен кўлда ясаётқан кемани келтуруб Камарий тўғрисида деҳи Яъқуб суйиға солиб, эл кема била ўтар эрдилар. Бу жиҳаттин Сижованд кўталидин ўтуб, якруя келиб Камаридин кема била сувни кечиб, зилҳижжа ойида Кобулға келдук. Сайид Юсуфбек бир неча кун бурунроқ қулунж захмати била тенгри раҳматиға борибтур. Носир мирзо навкар-савдарига вилоятларидин бирор нима теғуруб, икки-уч кун кейинроқдин келай, деб Кўшгумбаздин рухсат тилаб қилиб эди. Биздин айрилғач, Дараи Нур эли бир нима саркашлиқ қилгон жиҳатидин черикини Дараи Нур устига йиборур. Дараи Нурнинг қўрғонининг берклиги ва ерларининг шолитор жиҳатидин бўртоғлиги бурун мазкур бўлур эди, бу черикнинг сардори Фазли

черикни эҳтиёт қилмай мундоқ, якраҳа йўл ва бўртоғ ерда паришон чопқунга кўяр. Дараи Нур кишиси чиқиб паришон боргон чопқунчи тебратган била ўзгалар ҳам тура олмаслар, қочарлар. Бир пора кишини ўлтуруб қалин от ва яроқ олдилар. Ул черикдаким, Фазлидек киши сардор бўлғай, ҳоли ушмундоқ-ўқ бўлғусидур. Бу жиҳатдинму ё Носир мирзонинг қўнглида эгрилиги бор эди, ул жиҳатдинму бизнинг сўнгимизча келмай қолди. Яна Айюбнинг ўғлонлари Юсуф ва Баҳдулким, буларча шарир, муфаттин ва мудамме ва мутакаббир киши бўлмағай эди. Алингорни Юсуфқа ва Алишангни Баҳдулға берилиб эди, булар ҳам вилоятлардин бирор нима олиб. Носир мирзо била келмоқчи эдилар. Чун Носир мирзо келмади, булар ҳам келмадилар. Бу қиш Носир мирзонинг ҳамқоса ва ҳамсухбати булар эдилар. Бу қиш бир қатла бориб Таркалоний афғонини чопарлар, ёз бўла тамом айтмоқот ва ташқи эл ва улуснинг кўч ва молларким, Нингнаҳор ва Ламғонот келиб эдилар, кўчуруб суруб Борон ёқасиға келди.

Носир Мирзо Борон ва ул навоҳида эканда Бадахшонийларнинг ўзбакларни ўлтуруб ўзбак била якрўй бўлгон хабари келди. Тафсили будурким, Шайбонийхон Қундузни Қанбарбийга¹ бериб, ўзи Хоразм борди. Қанбар Бадахшон элига истимолат берур жиҳатидин Муҳаммад Маҳдумийнинг Маҳмуд отлиқ ўғлини Бадахшонға йиборди. Муборақшоҳким, оталари Бадахшон шохларининг бекаридин экандур, бош кўтариб Маҳдумийнинг ўғлининг яна неча ўзбакнинг бошини кести. Қалъаи Зафарким, бурун Шофтеварига² машхур экандур, кўрғон қилиб беркитти. Қалъаи Зафар отини ул қўйди. Яна Муҳаммад³ кўрчиким, Хисравшоҳнинг бир кўрчи эди, ул вақт Хамлангон анинг иликида эди. Рустокда Шайбонийхоннинг садрини бир неча ўзбак била ўлтуруб Хамлангонни мустаҳкам қилди. Зубайр, Роғий ҳам оталари шохларининг бекаридин экандур, Роғда ёғикти. Жаҳонгир туркманким, Вали Хисравшоҳнинг навқари эди, бу бузуғлўда беғидин айрилиб, бир неча қолгон-қочгон сипоҳи ва аймоқни йиғиб, ўзини беркка торти. Носирмирзо бу хабарларни топиб, Бадахшон ҳаваси била бир неча беақл ва кўтах андешининг ангиз ва иғвосидин жамиъ ул юздин келган ташқи элларнинг кўч ва молларин кўчуруб, суруб Шибарту ва Оби дара йўли била ул юзга ўтти.

Хисравшоҳ Аҳмад Қосим била Ажардин қочиб, Хуросон сариким, бордилар, йўлда Бадиуззамон мирзога ва Зуннунбекка мулоқий бўлиб, борчалари бориб Ҳирийда Султон Ҳусайн мирзога мулозамат қилдилар. Буларким неча йиллар мирзога ёғийлиқлар қилиб, анвоъ беадаблиқлар булардин зоҳир бўлиб эди, булардин мирзонинг қўнглида не доғларким йўқ эди, барчалари менинг сабабимдин мундоқ хорлиқ ва зорлиқлар била бориб мирзони кўрдилар. Хисравшоҳни навкар-савдаридин айириб мундоқ забун қилмасам эди. Кобулки Зуннуннинг ўғли Муқимдин олмасам эди, бориб мирзонини кўрмаклари мумкин эмас эди. Бадиуззамон мирзо худ буларнинг илгида хамир эди, буларнинг сўзларидин тажовуз қила олмас эди.

¹ Қ. б. — Қамбар Алибек.

² Л. б. — Шоф танвар.

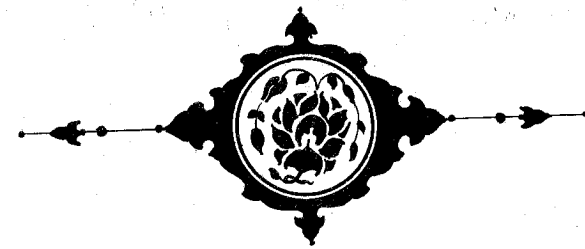
³ Қ. б. — Маҳмуд.

Султон Ҳусайн мирзо бориға эҳсон мақомида бўлуб, ёмонлиқларни юзларига келтурмай, инъомлар ҳам қилди. Хисравшоҳ неча маҳалдин сўнг ўз вилоятлари сари рухсат тиладиким, мен борсам, ул вилоятларни тамом олурман. Чун бу келмаги яроқсиз ва беҳисоб эди, рухсатиға ҳаял қилдилар. Алар ҳаял қилган сойин бу рухсатни такрор қилди. Чун ибром кўп қилди, Муҳаммад Бурундук тавр жавоб берди. Айттиким, ўттуз минг навкаринг била тамом вилоятларнингким, илигингда эди, не қилдингким, ҳоло беш юз кишинг била ўзбак тасарруфидаги вилоятларға не қилгайсен? Бир неча насихатлар қилиб, маъкул сўзлар дедилар, чун ажал етиб эди, таъсир қилмади. Ибром кўпрак қилди, охир ожизат бердилар.

Уч-тўрт юз кишиси била рост Даҳона ҳадиға кириб келди, ўшал фурсатта Носир мирзо ул юзга ўтуб эди, келиб Носир мирзони Даҳона навоҳисида кўрди. Бадахшон сардорлари Носир мирзони ёлғуз тилар эдилар. Хисравшоҳни тиламас эдилар. Носир мирзо ҳар неча саъй қилди. Хисравшоҳ ҳам англаб Кўҳистон борурға рози бўлмади. Хисравшоҳ хаёли бу эдиким, мирзони таъбиядек¹ олиб юруб, вилоятни иликлагай. Охир суҳбат чикмай, Ишкмиш навоҳисида ясашиб, жибалар кийишиб, урушаёзиб, айрилиб, Носир мирзо Бадахшон сари тортти. Хисравшоҳ бўлак ланг ва лавандни йиғиб яхши-ёмон мингча кишиси биал Қундузни қабамоқ доияси била келиб, бир-икки йиғоч Хожа Чортоққа тушти. Муҳаммад Шайбонийхонким, Андижонда Султон Аҳмад Танбални олиб Ҳисор устига мутаважжих бўлгон била урушсиз ва талашсиз вилоятларни ташлаб чиқтилар. Шайбонийхон Ҳисор келди. Ҳисорда Ширим чухра ва бир пора ўбдон йигитлар эди, бовужудким, беклари вилоятларини ташлаб кеттилар, булар Ҳисор қўрғонини бермай, беркиттилар.

Шайбонийхон Ҳисорнинг муҳосарасини Ҳамза Султон била Маҳди Султонға уҳда қилиб, ўзи Қундуз келиб, иниси Маҳмуд Султонға Қундуз вилоятини бериб, ўзи бетаваққуф Хоразмға Чин сўфининг устига мутаважжих бўлди. Хануз Самарқандға етмайдурад эдиким, иниси Маҳмуд Султон Қундузда ўлди. Қундузни Қанбарбий Марвийға берди. Хисравшоҳ келган маҳал Қундузда Қанбарбий эди. Қанбарбий мутаоқиб Ҳамза Султонға ва ўзга султонларға кишилар чоптуруб тилади. Ҳамза султон Аму ёқасида Саройға келиб, черигини ўғлонлари ва бекларига бошлатиб, Қундуз йиборди. Булар еткан била-ўқ чиқтилар. Уруша ҳам олмади. Танбал мардак қоча ҳам олмади. Ўшал замон-ўқ Ҳамза Султоннинг кишилари тушурдилар. Ҳохарзодаси Аҳмад Қосимни, Ширим чухрани, яна баъзи ўбдон йигитларни ўлтурдилар. Қундузға келтуруб Хисравшоҳнинг бўйниға уруб, бошини Хоразмға, Шайбонийхон қошиға йибордилар.

Хисравшоҳ айтқандек, Хисравшоҳ Қундуз навоҳисида келган била менинг қошимдаги навкар-савдарининг турлари ўзгачарак бўлди. Аксар кўчуб, Хожа Ривож ва ул тарафлар ўзларини торгитилар. Менинг қошимда кўпраги анинг навкар-савдари эди. Мўғуллар яхши бордилар. Якжаҳатлиқ мақомида эдилар. Бу хабар келган била ўтқа сув урғондек босила қолдилар.

ВАҚОЕИ САНАИ ИҲДО АШАРАЧҚА ТИСЪА МИА¹

Муҳаррам ойида менинг онам Қутлук Нигор хонимға ҳасба марази ориз бўлди, фасд қилдилар, ноқис воқе бўлди. Бир хуросонлиқ табиб бор эди, Сайид табиб дерлар эди. Хуросон дастури била хиндувона берди, чун ажал етиб экандур, олти кундин сўнг шанба кунни тенгри раҳматиға борди. Улуғбек мирзо тоғ доманасида боғ иморат қилиб эди. Боғи Наврузий отлиқ, Варасасининг рухсати била якшанба кунни бу боққа келтуруб, мен ва Қосим кўжалтош туфроққа топшурдук. Бу азода кичик хон додам Олача хонни ва улуғ онам Эсан Давлатбегимни манга эшиттурдилар. Хонимнинг қирқи ёвушуб эдиким, Хуросондин хонларнинг волидаси Шохбегим, менинг холам Султон Аҳмад мирзонинг ҳарамни Меҳр Нигорхоним, Муҳаммад Ҳасан кўрагон дўғлат келдилар. Азолар тоза бўлуб, фироқлар ўти беандоза бўлди. Азо расмини бажо келтургандин сўнг, ош ва таом фақир ва масоқинға тортилиб, хатм ва дуолар борғонларнинг арвоҳиға қилиб, кўнгулларини олиб, қароларини солиб, бу муҳиммоттин фориг бўлгондин сўнг, Боқи Чағонийнинг саъйи била Қандаҳор устига черик отландук. Сафар қилиб келиб, Қуш Нодир ўлангига тушуб эдимким, мен иситтим, ажаб тавр беҳузурлуқ эди. Мени ҳар неча саъй қилиб уйғотсалар, яна ўшал замон кўзум уйқуға борур эди. Тўрт-беш кундин сўнг филжумла яхшироқ бўлдум.

Бу аснода андоқ зилзила бўлдиким, қўрғоннинг фасиллари ва боғларнинг томлари аксар йиқилиб, шаҳрда ва кентларда кўп уйлар ҳамвор бўлуб, уй ва том остиға қолиб, ўлган бисёр бўлди. Памғон кентининг уйлари тамом йиқилди. Етмиш-сексон ўбдон кадхудолар том остиға қолиб ўлдилар. Памғон била Бектут орасида бир парча ерким арзи биргина тош отими бўлғай, учуб, бир ўқ отими қуйи борди. Уяқан ернинг ўрунидин чашмалар пайдо бўлди. Истарғичтин Майдонғача тахминан олти-етти йиғоч йўл бўлғай, ер андоқ ёрилиб эдиким, баъзи тарафи белча баланд бўлур эди, баъзи тарафи белча паси, ёрилган ерга баъзи ерда киши сифар эди. Зилзила бўлгон замон жамиъ тоғларнинг бошидин гардлар кўпти. Нурулло танбурчи қошимда саз чаладур эди, яна бир саз ҳам бор эди, ўшал замон ҳар икки созини илигига олди, андоқ беихтиёр

¹ Тўққиз юз ўн биринчи (1505—1506) йил воқеалари.

бўлдиким, созлар бир-бирига урундилар. Жаҳонгир мирзо тепада, Улуғбек мирзо солгон иморатлардин бир болохонанинг айвонида эди, зилзила бўлгоч, ўзини ташлади, осибе етмади. Жаҳонгир мирзонинг ёвуқларидин бири ушбу болохонада экандур, болохона томи устига йиқилбтур, тенгри сахлади, ҳеч ерига озоре етмади. Тепадаги уйлар аксар туп-туз бўлди. Ушал кун ўттиз уч қатла ер тебранур. Бир ойгача ҳар кеча-кундузда икки ва уч қатла ер тебранур эди. Қўрғоннинг бурж ва борусини шикасту рихтини бекларга ва сипоҳиларга фармон бўлдиким, ислоҳ ва мараммат қилгайлар. Йигирма кун-бир ойда жид ва ихтимом била қўрғоннинг синук-бузуғини буткариб қўпарилди.

Бурун Қандаҳор тарафи қилгон азимат¹ беҳузурлук ва зилзила жиҳатидан кейинроқ қолиб эди, беҳузурлукни ўткариб, қўрғонни буткариб, бурунги азимат мусаммам бўлди. Хануз Қандаҳор тарафи бормоқни ё чопқун учун тоғ ва тузни ахтармоқни жазм қилмайдур эдук. Шанизинг¹ оёғига тушганда Жаҳонгир мирзони ва бекларни йиғиб кенгашилди. Сўз Қалотнинг устига бормоққа қарор топти. Жаҳонгир мирзо ва Боқи Чағониёний бу юрушга кўпрак саъй қилдилар. Ёрига² етган маҳалда хабар топтукким, Шерали чухра ва Кичик Боқи девона ва яна бир неча кишининг қочар хаёллари бор эмиш. Буларни туттуруб, Шерали чухрадин-ким, анвои фитналар ва ёмонлиқлар менинг қошимда эканда ва ғайри менинг қошимда эканда, ул вилоятта ва бу вилоятта зоҳир ва воқе бўлуб эди, ясоқга еткурулди. Ўзгаларини от ва яроғидин айриб қўйдук. Қалотқа етганда баяроқ ва беасбоб етган била-ўқ ҳар тарафтин уруш солдук, хейли уруш бўлди.

Хожа Қалоннинг оғаси Кичикбек хейли мардона йигит эди, неча навбат менинг олимда қиличлар чошиб эди, нечукким бу тарихта мазкур бўлубтур. Қалотнинг ғарби-жануб тарафи буржидин ёпишиб чиқа ёвушқон маҳалда кўзига найза била санчтилар, бир-икки кундин Қалотни олғондин сўнг ушбу яра била борди. Кичик Боқи девонаким Шерали била қочадурғанида туттурулуб эди, мунда ул қабоҳатининг тадорукига дарвозада фасил тубига кирганда, тош захми била ўлди. Яна бир-икки киши ҳам ўлди. Намози дийгаргача ушбу дастур урушилди, йигитлар урушуб, зўрлаб, суёт бўлгон маҳалда ичкаригилар амон тилаб қўрғонни топшурдилар. Қалотни Зуннун арғун Муқимга бериб эди. Муқимнинг навкарларидин Фаррух арғун ва Қора Булут Қалотта эдилар. Соғдоқ, қиличларини бўйинларига осиб келдилар, гуноҳларини афв қилдук. Бу табақага музоҳим бўлмоқ менинг ғаразим эмас эди, не жиҳаттинким ўзбакдек ғаним ёнимизда туруб экин, орада мундоқлар бўлса йироқтин — ёвуқтин эшитган — кўрганлар не дегайлар?

Бу юруш чун Жаҳонгир мирзонинг ва Боқибекнинг саъйи била бўлуб эди. Қалотни сахламоқни мирзога уҳда қилдук, қабул қилмади. Боқибек ҳам бу бобта яхши жавоб топа олмади. Қалотни

¹ Л. б. — Шернинг.

² Қ. б. — Тозиға.

мунча урушиб, зўрлаб олғанимиз бефойда бўлди. Қалоттин жануб сари боқа Саво санг ва Олатоғ ва ул навоҳидаги афгонларни чошиб Кобул келдук. Кобул тушган ахшоми мен қўрғонга бордим. Чодир ва тавила чорбоғда эди. Хирилжи ўғриси келиб, менинг бир жибалар чарда отимни ва яна бир хосса хачиримни чорбоғдин чиқариб элтти.

Боқи Чағониёний Аму ёқасида келиб, бизга қўшулғали андин эътиборроқ ва ихтиёрроқ киши йўқ эди, ҳар сўз деса, ҳар иш қилса сўз анинг сўзи эди, иш анинг иши эди. Агарчи андин хизматиким, шойиста бўлғай ва инсониятиким бойиста бўлғай, ҳаргиз зуҳурға келмади, балки анвои беадаблиқлар ва ямонлиқлар андин воқе бўлди. Хасис ва замухт ва ҳасуд ва бад ан дарун ва нотавонбин ва кажхулқ киши эди, хиссати бу мартабада эдиким, Тирмизни солиб, кўч ва моли билаким бизга қўшулди, ўзининг хосса қўйи шоядким, ўттуз-қирқ минг бўлғай эди, ҳар юртта қалин қўйлар бизнинг олимиздин ўтар эди, бизнинг йигит-яланг очлиқтин азоб тортар эдилар, бир қўй бермади. Охир Қоҳмарта борғонда элик қўй берди, бовужудким мени подшоҳ кўтариб эди, нақорасини ўзининг эшигида чолдурур эди. Ҳеч ким била соф эмас эди, ҳеч кимни кўра олмас эди. Кобулнинг ҳосиликим бор тамғадиндур, тамғани олиб ва Кобулнинг доруғалиғи ва Панчхир ва Қадий Ҳазора ва Қўшқак¹ ва эшик ихтиёри тамом анда эди. Ушмунча риоят топиб асло рози ва шоқир эмас эди. Бовужудким, не навъ фосид хаёллар қилиб эди, нечукким мазкур бўлди, асло ўзумизга олмадук, юзига солмадук, ҳамиша ноз қилиб рухсат тилар эди. Нозини тортиб, узрхоҳлиқлар била манъ қилур эдук. Бир-икки кун босилиб, яна рухсат мақомида бўлур эди. Нози ва рухсати ҳаддин ошти, биз ҳам анинг ахлоқ ва афъолидин жонға еттуқ, рухсат бердук. Рухсат тилагандин сўнг пушаймон бўлди, изтироблар қила киришти, фойда қилмади. Манга айттуруб йиборибтурким, шарт қилиб эдиларким, тўққиз гуноҳ мендин содир бўлмағунча сўрмағайлар. Мен Мулло Бободин ўн бир гуноҳини бирар-бирар хотирнишон қилиб айтиб йибордим. Мулзам бўлди. Кўч ва моли била Ҳиндустон тарафиға рухсат берилди. Ўзининг бир неча навкарлари Хайбардин ўткариб келдилар.

Боқи Гоғиёнийнинг қорвониға қотилиб, Нилобни кечти. Ул маҳалда Ёр Хусайн Дарёхон Качакутта эди, Қухаттин олиб боргон фармонларини санад қилиб, Дилазоқ била Юсуф зайн бир пора афгонларни ва яна бир пора жат гужурни ўзига ёр ва навкар қилиб, иш-қучи эл таламоқ, йўл урмоқ эди. Боқининг хабарини эшитиб, йўлини тўсуб, Боқи била борғонларни ариқ олди, Боқини ўлтуруб хотунини олди. Агарчи биз Боқиға ҳеч ямонлиқ қилмай қўя бердук, вале ўз ямонлиғи олиға келиб, ўз амалиға гирифтор бўлди. Байт:

Ту бад кунандан худро барўзгор супор
Ки рўзгор туро чокарест қина гузор.

¹ Қ. б. — Қўшқак.

² Сен ўзингга ёмонлиқ қилувчини турмуш ҳукмиға ҳавола қил. Турмуш сенга ўч олиб берувчи хизматқордир.

Бу киши бир-икки қатла қор ёғқунча чорбоғда-ўқ ўлтуруб эдук, биз Кобул келгали туркман ҳазораси анвоъ беадаблиқлар ва раҳзанлиқлар қилиб эдилар. Аларни чопмоқ хаёл қилиб, шаҳрда Улуғбек мирзонинг Бўстонсарой отлиқ иморатиға кириб, андин шаъбон ойида туркман ҳазорасини чопа отландук. Дараи Хуш оғзида Жинглакта чопқун қўйдук. Оз-оғлоқ ҳазора чопилди. Дараи Хуш ёвуғида бир сумжда бир пора ҳазора яшунғон экандур. Шайх Дарвиш кўкалтошким аксар қазақликларда менинг била эди, кўрбегилик мансаби анда эди, ёйни кучлук тортар эди, ўқни хўб отар эди, бу сумжнинг оғзиға гофил ёвуқ-ўқ кириб борур, ичкаридин бир ҳазора эмчагиға ўқ ўқлар, ўшал кун-ўқ ўлди. Туркман ҳазорасининг кўпраги Дараи Хушта кишлоғон экандур, аларнинг устиға мутаважжих бўлдук.

Дараи Хуш тавр дара тушубтур, ярим курухға ёвуқ дара оғзида танги тушубтур, йўл тоғнинг камарида воқе бўлибтур, йўлдин қуйи ҳам эллиқ-олтмиш қари якандоздур. Йўлдин юққори ҳам йўл жирутмадур. Отлиқ бирар-бирар ўтар, бу тангининг ўтуб, ул кун икки намоз орасиғача бориб елга етмай бир ерда кўндук.

Ҳазоранинг бир семиз лўк теvasини тошиб келтурдилар, ани ўлтуруб гўштидин бир пора кабоб қилдук, бир порасини офтобда пишируб едук, онча лазиз тева эти ҳаргиз ейилган эмас эди, баъзи қўй этининг фарқ қила олмадилар. Андин эрта кўчуб, ҳазораларнинг кишлоғон юртлари устиға мутаважжих бўлдук. Бир паҳр бор эдиким, илгаридин киши келди, дедиким, бир тангида ҳазоралар сув гузарини шохлар била беркитиб, элли тўсуб урушадурлар, мунг эшитгач, тез-ўқ тебрадук. Бир пора йўл бордук, ҳазоралар тўсуб² урушадурғон ерга етдук.

Ул киши қор бисёр улуғ тушуб эди, йўлсиз юрмакнинг ишқоли бор эди. Тағоб сувларининг ёқалари тамом муз боғлаб эди. Бу сувдин ях ва қор жиҳатидин йўлсиз ердин ўтуб бўлмас эди. Ҳазоралар бу сувнинг чиқар ерида қалин шох кесиб солиб эдилар. Ўзлари тағобларда ва ёнларда отлиқ ва яёқ-ўқ қўюб урушадурлар эди.

Муҳаммад Али Мубашширбек менинг янги риоят қилғон бекларимдин эди, хейли мардона ва қобили риоят, яхши йигит эди, жибаси йўқ, илгаррак шох солғон йўлга мутаважжих бўлди, биқиниға ўқладилар, ўшул замон жон таслим қилди. Илдам келилиб эди. Аксарнинг жибаси йўқ эди. Бир-икки ўқ ўтуб-ўтуб тушти. Аҳмад Юсуфбек изтироблар қилиб, ҳар замон айтадурким: — Яланғоч мундоқ кириб борасиз, икки-уч ўқни кўрдумким, бошингиздин ўтти.

Мен дедимким: — Сиз мардона бўлунг, менинг бошимдан мундоқлар хейли ўтубтур. Ушмунча эдиким, ўнг қўл тарафидин Қосимбек ўпчини³ била бу сувдин гузар топиб кечиб, от солғон била ҳазоралар тўхтай олмай қоча бердилар. Илиқ олишиб турғонлар тушура-тушура кейинича тебрадилар. Қосимбекка бу иш учун Бан-

гашни жулду берилди. Хотам кўрбеги ҳам бу юрушта ямон эмас эди. Бу жиҳаттин Шайх Дарвиш кўкалтошнинг мучаси кўрбегиликни Хотамға иноят бўлди. Кепаккули Бобо ҳам бу юрушта яхши юрган учун бир кентни Кепакка иноят қилдук. Султонқули чиноқ буларнинг сўнгича эди. Қор улуғ жиҳатиди чигирдин чиқиб бўлмас эди. Мен ҳам бу йигитлар била-ўқ келдим.

Ҳазораларнинг кишлоғларининг ёвуғида қўй ва илқилариға етуштук. Мен ўзум тўрт-беш юзча қўй, йигирма беш от йигдим. Султонқули яна икки-уч киши ёвуқ эдилар, чий бўлдук. Икки навбат ўзум чопқун чопилтурмен, бир будур, яна бир қатла ушбу туркман ҳазорасини Хуросондин келадурганда чопқунча бориб қалин қўй ва от келтурдилар. Ҳазораларнинг кўч ва ўғлон-ушоқлари яёқлаб қорлиқ пушталарға чиқиб турдилар. Бир нима қохиллик қилдук, кун ҳам кеч бўлуб эди, ёнуб ҳазораларнинг уйларига-ўқ тушулди, бу киши қор хейли улуғ тушуб эди. Ушбу ерда йўлдин ташқари қор рост отнинг қоптолида эди. Кеча чоғдувлукқа, чиқғонлар қор улуғ жиҳатидин тонг отқунча от устида-ўқ эдилар. Тонгласи ёниб, Дараи Хушнинг ичиди ҳазораларнинг кишлоғида кўнуб, андин кўчуб, Жингалакка тушулди. Ёрак тағойи ва баъзилар кейинрактин келиб эди, аларға буюрулдиким, Шайх Дарвишнинг ўқлағон ҳазораларни бориб олингиз. Қони тутулғон бадбахтлар сумжта экандур, булар бориб тутун қўюб етмиш-сексон ҳазорани олдилар, кўпраки қиличка борди.

Ҳазора юрушидин ёниб, Нижровдин мол олур маслаҳатиға Бороннинг оёғи Ой туғди навоҳисиға келдук. Жаҳонгир мирзо Ғазнидин ой туғди навоҳисида эканда мулозаматқа келди.

Бу аснода рамазон ойининг ўн учиди манга сазб қуёнг ташвиши бўлди, андоқким, қирқ кунгача мени буёндин ул ёнға киши эвурур эди.

Нижров дараларидин Пижғон дараси алаҳусус бу дарада Ғайн кентининг улуғи Ҳусайн Ғайний оға-иниси била саркашлик ва новаҳмилик била машҳур ва маъруф эдилар. Черикин Жаҳонгир мирзоға бошлатиб йиборилди. Қосимбек ҳам борди. Черик бориб сарқўбға чиқиб сингирлағон ерни зўрлаб олиб, бир порасини сиёсатқа еткурдилар.

Қуёнг ташвиши жиҳатидин миҳфадек нима ясаб, Борон ёқасидин шаҳрғача мени кўтариб Бўстонсароға келтурдиларким, ўшул киши-ўқ бир неча кун Бўстонсарода ўлтурдум, бу беҳузурлик ҳануз яхши бўлмайдур эдиким, ўнг юзумға добуғули чиқти, ништар солдилар, бу мараз учун мусҳил ҳам ичтим. Сехҳат топиб, чорбоқға чиқтим, Жаҳонгир мирзо мулозаматқа келди. Айюб ўғлонлари Юсуф ва Баҳдул мирзо қошиға борғали фитна ва шар анғизлик мақомида эдилар, бу навбат Жаҳонгир мирзони бурунғидек топилмади. Неча кундин сўнг Тепадан кўчуб, жибаланиб, илдам Ғазниға борди. Нони кўрғонини олиб, бир неча кишисини ўлтуруб, эллини тамом талади. Бўлғон киши-корасини кўчуруб, ҳазора ораси била Бомён тарафи юзланди.

Тенгриға равшандурким, мендин ва менға тааллуқ элдин ҳеч

^{1,2} Қ. б. — тушуб.

³ Қ. б. — тўпчили.

иш ва сўзе воқе бўлмадиким, сабаби мунча қудурат ва никор бўлмай. Сўнгра эшитилдиким, бу сўзни кетмагининг сабаби қилмиш. Жаҳонгир мирзо Ғазнидин келадурганда Қосимбек ва беклар ўтру бориб эдилар. Мирзо буданага қуш солур, етиб қуш оёғин солур маҳалда будана ўзини ерга урар, қичқирушурларким, олдимү, олдимү? Қосимбек дерким, ғанимни мундоқ забун қилғонда қачон қўяр — олур. Бу сўз аларга балое бўлур. Бир кетмақларининг жиҳати бу эди, яна бир-икки мундин хароброқ ва сустроқ бир сўзини ҳам санад қилдилар. Дағи Ғазнини ул ҳол қилиб, ҳазора ораси била ўзларини аймоққа тортдилар. Ул фурсатга аймоқлар Носир мирзодин айрилиб эдилар, вале ўзбакка кирмайдур эдилар. Ёй ва Астароб ва ул навоҳининг яйлоқларида эдилар.

Ушбу маҳалларда Султон Хусайни мирзо Муҳаммад Шайбоний-хоннинг дафъига азм-жазм қилиб, тамом ўғлонларини тилагги, мени дағи Сайид Султон Али хоббининг ўғли Сайид Афзални йибориб тилаб эди. Хуросон жонибини азимат қилмоқ бизга неча жиҳаттин лозим бўлди. Бир буким, Султон Хусайн мирзодек Темурбек ўрунига ўлтурғон улур подшоҳ йиғноқ қилиб, атроф ва жавонибдин ўғлонларини ва бекларини тилагиб, Шайбонийхондек ғанимнинг устига озим бўлғонда эл, оёқ била борғонда, биз бош била борғайбиз, эл таёқ била борғонда — биз тош била борғайбиз.

Яна буким Жаҳонгир мирзо мундоқ муқаддар ва ёмонлик билақим борди, ё қудуратини рафъ қилғайбиз, ё мазарратини дафъ.

Ушбу йил Шайбонийхон Чин сўфини¹ Хоразмда ўн ой муҳосара қилиб олди, бу муҳосарада қалин урушлар бўлди. Хоразм йиғитлари бисёр мардоналиклар қилдилар, ҳеч тақсир қилмадилар, андоқ тийрандозлик қилдиларким, борлар қалқондин, жибадин баъзи маҳалда икки жибадин ўтқара-ўтқара отибтурлар. Ўн ой қабалдорлик тортдилар, ҳеч ердин умидворлик бўлмади. Баъзи йиғит-яланги бедиллик қилиб, ўзбак била сўзлашиб, ўзбакни қўрғонга чиқордилар. Чин сўфи хабардор бўлур, ўзи келиб қўрғонга чиққонларни уруб тушурур маҳалда шиба ўқи тегиб, ўзининг чухраси кейиндин ўқ била урди, ўлди. Урушур киши қолмади, қўрғонни олдилар. Раҳмат Чин сўфиға: мардоналик била жон тортмоқда дақиқаи номаръи қўймади. Шайбонийхон Хоразмни Кўпак бийга бериб, ўзи Самарқанд келди.

Бу йилнинг охири зилжижа ойида Султон Хусайн мирзо Шайбонийхоннинг устига черик тортиб, Бобо Илоҳийға етганда тенгри раҳматиға борди.

Валодат ва насаби: валодати секкиз юз қирқ иккида Хирийда Шоҳруҳ мирзо замонида эди. Султон Хусайн мирзо бинни Мансур бинни Бойқаро бинни Умар шайх бинни Амир Темур. Мансур мирзо била Бойқаро мирзо подшоҳлик қилғон эмас. Онаси Фирюзабегим эди. Темурбекнинг набираси. Султон Хусайн мирзо Мироншоҳ мирзонинг ҳам набираси бўлур эди. Султон Хусайн мирзо каримут-тарафайн эди, асил подшоҳ эди. Бир тукғон икки ўғул, икки қиз эдилар. Бойқаро мирзо, Султон Хусайн мирзо, Окобегим

ва яна Аҳмадхон олғон қиз Бадакабегим. Бойқаро мирзо Султон Хусайн мирзодин улур эди ва навқари эди, вале девон бошида ҳозир бўлмас эди, гайри девонда бир тўшакта ўлтурурлар эди. Иниси Балх вилоятини бериб эди. Неча йил Балхда ҳукумат қилди. Уч ўғли бор эди, Султон Муҳаммад мирзо ва Султон Вайс мирзо ва Султон Искандар мирзо, Окобегим мирзонинг эгачиси эди, Мироншоҳ мирзонинг набираси, Султон Аҳмад мирзо олиб эди, бир ўғли бор эди. Кичик мирзо отлиқ. Бурунлари тағойисиға мулозамат қилур эди, сўнгра сипоҳийликни тарқ қилиб, мутолааға машғул бўлди. Дерларким, донишманд бўлур экандур. Табъи назми ҳам бор экандур. Бу рубоий анингдур:

Умре ба салоҳ местудам худро,
Дар шеваи зуҳд менамудам худро,
Чун ишқ омад қадом зуҳду, чи салоҳ,
Алминнату диллаҳ озмудам худро¹.

Муллонинг рубоийси била таворуд бўлуртур. Охирлар ҳаж тавофи ҳам қилди.

Бадакабегим ҳам мирзонинг эгачиси эди. Қазоқликларида Аҳмадхон Ҳожи Тархонийға бериб эди, ўғли бўлур эди. Хирийда келиб хейли муддат мирзо мулозаматида бўлдилар.

Ш а к л в а ш а м о й и л и: қийқ кўзлук, шер андом бўйлук киши эди. Белидин қуйи инчка эди. Бовужудким, улур ёш яшаб, оқ соқолик бўлур эди, хушранг, қизил, яшил абришимни кияр эди. Қора қўзи бурк кияр эди ё қалпоқ. Аҳёнан ийдларда кичик сепеч дасторни яп-ясси ямон чирмон чирмаб, қарқара ўтағаси санчиб, намозға борур эди.

А х л о қ в а а т в о р и: Аввал тахт олғонда хаёли бор экандурким, дувоздаҳ имомни хутбада ўқутғай. Алишербек ва баъзилар манъ қилибтурлар. Сўнгралар худ жамиъ иш-қучи суннат ва жамоат мазҳаби била мувофиқ эди. Мафосил заҳмати жиҳатидин намоз қила олмас эди, рўза ҳам тутмас эди. Ҳарроф ва хуш хулқ киши эди. Хулқи бир нима гузаророқ воқе бўлур эди, сўзи ҳам хулқидек эди. Баъзи муамалотга шаръни бисёр риоят қилур эди. Бир қатла бир ўғли бир кишини ўлтурган учун қонлиқлариға топшуруб, дорулқазоға йиборди.

Аввал тахт олғон маҳалда олти-етти йил тоиб эди. Андин сўнгра ичқуга тушти, қирқ йилға ёвуқким. Хуросонда подшоҳ эди, ҳеч кун йўқ эдиким, намоз пешиндин сўнг ичмағай, вале ҳаргиз сабухий қилмас эди, ўғлонлари ва жамиъ сипоҳиға ва шаҳриға бу ҳол эди. Ифрот билан айш ва фисқ қилурлар эди.

Шужоъ ва мардона киши эди. Борлар ўзи қилич тегурубтур, балки ҳар маърақада борлар қилич тегурубтур. Темурбек наслидин ҳеч ким маълум эмаским. Султон Хусайн мирзоча қилич чопмиш

¹ Умр бўйи ўзимни яхшилик билан мақтадим, ўзимни зоҳид ва тақводор қилиб қўрсатдим. Ишқ келгач, зоҳидлик қайда қолди-ю, яхшилик нима бўлди? Худого шукрки, ўзимни синадим.

¹ Қ. б.— Хусайн сўфи.

бўлмай. Табъи назми бор эди. Девон ҳам тартиб қилиб эди. Туркий айтур эди. Тахаллуси «Хусайний» эди. Баъзи байтлари ёмон эмас-тур, вале мирзонинг девони тамом бир вазнадур, бовужудким, ҳам ёш ва ҳам салтанат била улуғ подшоҳ эди, кичиклардек қўчқор сахлаб, кабутар сахлаб, кабутар ўйнар эди, товук ҳам урушқа солур эди.

М а с о ф в а у р у ш л а р и: қазоқликларида бир мартаба Гургон суйини уздуруб кечиб, бир пора ўзбакни яхши бости. Яна бир қатла Султон Абусаид мирзо Муҳаммад Али бахши бошлиқ уч минг кишини илғор йибориб эди, Султон Хусайн мирзо олтмиш йигит била келиб, тегиб зарби рост бости. Султон Хусайн мирзонинг бир яхши иши ва намоён иши будур.

Яна бир мартаба Астрободта Султон Маҳмуд мирзо била урушуб бости. Яна бир мартаба Астрободта Суғдиқ Саъд бинни Хусайн туркманни урушуб бости. Яна тахт олгондин сўнг Чинорронда Ёдгор Муҳаммад мирзо била урушиб бости. Яна Сарипули Мурғобдин илғаб келиб, Боғи Зоғонда Ёдгор Муҳаммад мирзо ичиб ётиб эди, олди. Ўшул олғон била Хуросонни тўхтатти.

Яна Андхуд ва Шабурғон навоҳисидида Чекмонда Султон Маҳмуд мирзо била урушиб ёлиб бўлди. Яна Абобакр мирзониким, Ироқдин келган қорақўйлуқ туркманларга қўшулуб келиб, Улуғбек мирзони Такона ва Хуморда босиб, Кобулни олди. Ироқ дағдағаси била Кобулни ташлаб, Хайбардин ўтуб, Хушоб била Мўлтон навоҳисидин ўтуб, Сиви¹ чиқти, андин бориб Кирмонни олиб, тўхтата олмай. Хуросон вилоятига кирганда Султон Хусайн мирзо илғаб бориб олди.

Яна бир Пулчироғда бир ўғли Бадиуззамон мирзони бости. Яна Халво чашмада икки ўғли Абулмуҳсин мирзо ва Кепак мирзони бости.

Яна бир мартаба черик тортиб келиб, Қундузни қараб ололмай ёнди. Яна бир мартаба ҳам Хисорни қабаб ола олмай ёнди. Яна бир мартаба Зуннуннинг вилоятининг устига келди. Буст доруғаси Бустни берди, ўзга ҳеч иш қилмади, Бустни ҳам ташлаб ёнди. Султон Хусайн мирзодек мардона ва улуғ подшоҳ бу икки-уч юрушта подшоҳона азмини бажо келтурмай, ҳеч ишни буткармай ёнди.

Яна Нишин ўлангида ўғли Бадиуззамон мирзоким, Зуннуннинг ўғли Шоҳбек била келиб эди, урушиб, бости. Мунда ажаб умури иттифоқий воқе бўлур. Султон Хусайн мирзо била черик оз экандур, аксар черикни Астробод навоҳисига йиборган экандур. Ўшул уруш куни Астрободқа борғон черик келиб қўшулур. Бу саридин Султон Масъуд мирзоким, Хисорни Бойсунғур мирзога олдуруб, Султон Хусайн мирзога келадур эди, ул ҳам ушбу кун келур. Ҳайдар мирзоким, Сабзаворда² Бадиуззамон мирзо ўтрисидида бориб эди, ул ҳам ушбу кунда келди.

(Мирзонинг (Султон Хусайннинг) ўн тўрт минг якка йигити бор экандур ва қирқ минг ясоқлик йигитлари ғул экандур. Ва

ясоқликқа тааллуқ ишлар хандақ тўлдирмоқ-ку (?) қозмоқ ва йўл ясамоқ ва ўтун, самон хоссага еткурмоқдур. Ва ҳар бирига саксон жериб (ер) берурлар: мундин қирқ танобни мазруъ қилиб ҳосили худ бари ўзлари тасарруф қилурлар ва яхшилар аларнинг улуғасига ҳисоб қилурлар ва қолғон қирқ танобдан ортуқ эксалар мол берурлар¹.)

В и л о ё т и: Хуросон вилояти эди, шарки Балх, ғарби Бистом ва Домғон, шимоли Хоразм, жануби Қандаҳор ва Систон, Чун Ҳирийдек шаҳр илгига тушти, туну кун айшу ишраттин ўзга иши йўқ эди, балки тавобе ва лавоҳиқидида айшу ишрат қилмас киши йўқ эди. Жаҳонғирлик ва лашкаркашлиқ ранж ва таабин тортмади, ложарам борғон сайи навкар ва вилояти кам бўлди ва ортмади.

А в л о д и: ўн тўрт ўғул, ўн бир қиз қолиб эди. Бори ўғлонларидин улуғ Бадиуззамон мирзо эди. Онаси Санжар мирзо Марвийнинг қизи эди. Яна Шоҳғариб мирзо эди, букри эди. Агарчи ҳайъати ёмон эди, табъи хўб эди. Агарчи бадани нотавон эди, каломи марғуб эди. «Ғарибий» тахаллус қилур эди, девон ҳам тартиб қилиб эди, туркий ва форсий шеър айтур эди. Бу байт анингдурким:

Дар гузар дидам парирўе шудам девонааш
Чист номи, ў, кужо бошад надонам хонааш².

Неча маҳал Ҳирий ҳукуматини Султон Хусайн мирзо Шоҳғариб мирзога бериб эди. Отасининг замонида-ўқ нақл қилди. Андин ўғул, қиз қолмади. Яна бир Музаффар мирзо эди. Султон Хусайн мирзонинг суюклик ўғли бу эди. Агарчи хейли суйғудек ахлоқ ва афъоли ҳам йўқ эди, ўғлонлари муни кўп ортуқ кўрғани учун аксар ёғиктилар. Иккасининг онаси Хадичабегим эдиким, Султон Абусаид мирзонинг ғунчачиси эди. Мирзодин Оқбегим отлиқ бир қизи ҳам бор эди. Яна Абулмуҳсин мирзо эди ва Кепак мирзо эдиким, оти Муҳаммад Муҳсин эди. Бу иккиннинг онаси Латиф Султон оғача эди. Яна бир Абуттуроб мирзо эди. Бурунлар андин хейли рушде ривоят қилурлар эди. Отасининг беҳузурлиғи ортқонда ўзгача хабар эшитиб, иниси Муҳаммад Хусайн мирзо била қочиб Ироққа борди. Ироқда сипоҳиликни тарк қилиб, дарवेशлик ихтиёр қилибтур. Яна андин хабаре топилмади. Бир ўғли бор эди. Сухроб мирзо отлиқ. Мен Ҳамза Султон била Маҳди Султон бошлиғ султонларни босиб, Хисорни олғонда, менинг қошимда эди. Бир кўзи кўр эди. Ғариб бадҳайъат эди. Ахлоқи ҳам ҳайъатидек эди. Бир беиътидоллик қилди, тура олмади, кетти. Астробод навоҳисидида бир беиътидоллиғидин Нажм Соний азоб била ўлтурди. Яна бир Муҳаммад Хусайн мирзо эди. Ироқта муни ва Шоҳ Исмоилни бир ерда банд қилғон экандурлар. Ул вақт анга мурид бўлуб экандур,

¹ Бу қавс ичига олинган парча ҳар иккала босма нусхада йўқ, Буни СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг № Ф—685 кўлёзма нусхасидан олинди.

² Гузарда бир пари юзни кўриб, девона бўлдим, унинг исми нима, уйи қаерда эканини билмадим.

¹ Л. б.— Сибви.

² Л. б.— Сезор, Қ. б.— Себзор.

сўнгра ғализ рофизий бўлуб эди. Бовужудким, ота-оға-иниси бори сунний, бу мундоқ рофизий. Астрободта ўшул гумроҳлик ва батолат била ўлди. Ани хейли мардона ва баҳодир дерлар эди. Хеч андоқ иши зоҳир бўлмадиким, битимакка лойиқ бўлғай. Табъи назми бор экандур. Бу байт анингдурким:

Олудаи гарди зи пай сайд ки гашти,
Фарқи араки дар дили гарм ки гузашти¹.

Яна бир Фаридун Хусайн мирзо эди. Ёйни кучлук тортиб, ўқни яхши отар эди. Камон гуруҳасини дерларким, қирқ ботман экандур. Ўзи хейли мардона эди, вале ферузжанг эмас эди. Ҳар ердиким, урушти мағлуб бўлди. Роботи Дударда Фаридун Хусайн мирзо ва иниси Ибни Хусайн мирзо Темур Султон ва Убайд Султон Шайбоқхоннинг илғори била уруштилари, мағлуб бўлдилар. Анда Фаридун Хусайн мирзо хейли яхшилар борибтур. Домғонда Фаридун Хусайн мирзо ва Муҳаммад Замон мирзо Шайбонийхон илгига тушти, ҳар иккисини ўлтурмади, қўя берди. Сўнгра Шох Муҳаммад девона Қалотни беркитганда анда бориб эди, Қалотни ўзбек олғонда иликка тушти, ўлтурдилар.

Бу учаласи Мингли бий оғача отлик мирзонинг ўзбак ғунчачисини бўлуб эдилар.

Яна Ҳайдар мирзо эди. Онаси Поянда Султонбегим эди. Султон Абусаид мирзонинг қизи эди. Отаси замонида Машҳад ва Балхта неча маҳал ҳукумат қилди. Султон Хусайн мирзо Ҳисорни қабаронда Султон Маҳмуд мирзонинг Хонзодабегимдин бўлгон қизини мунга олиб ярашиб, Ҳисор устидин қўптилар. Биргина қизи қолиб эди, Шодбегим отлик. Сўнгра Кобулға келди. Одил Султонга берилди. Ҳайдар мирзо отаси замонида-ўқ оламдин борди.

Яна Муҳаммад Масъум мирзо эди. Қандахорни анга бериб эди. Бу муносабат била Улуғбек мирзонинг бир қизини бу ўғлига қилди. Хирийга келтурганда улуғ тўй қилиб, яхши чортоқ боғлади. Агарчи Қандахорни бериб эди, вале оқ қилса қаро қилса. Шохбег арғун қилур эди. Бу мирзода ихтиёр ва эътиборе йўқ эди. Бу жиҳаттин Қандахорда турмай, Хуросон борди. Отасининг ҳаётида-ўқ кечти.

Яна Фаррух Хусайн мирзо эди, ул худ зиёда умре топмади.² Иниси Иброҳим Хусайн мирзодин бурунроқ бу дунёдин рихлат қилди.

Яна Иброҳим Хусайн мирзо эди. Табъи ёмон эмас экандур. Хирий чоғирини ифрот била ича-ича-ўқ отаси замонида ўлди.

Яна Ибни Хусайн мирзо била Муҳаммад Қосим мирзо эди. Зикрлари келгусидур. Бу беш мирзонинг онаси Попо³ оғача эди, ғунчачи эди.

¹ Ов кетидан юришинг билан чанга ботдинг, қизин юракка таъсириг билан терга ботдинг.

² Л. б.— бу иборалар тушган.

³ Л. б.— бобо.

Боридин улуғ қиз Султоним бегим эди. Ёлғиз туғуб эди, онаси Чўлибегим отлик озоқ бекларининг қизи бўлур. Хейли сўз билур эди. Сўзга мунги йўқ эди. Оғаси Бойқаро мирзонинг ўртанчи ўғли Султон Вайс мирзога чиқариб эди. Бир қиз, бир ўғул бўлуб эди. Қизини Шайбон султонларидин Йилиборе Султоннинг иниси Эсанқули Султонга чиқариб эди, ўғли Муҳаммад Султон мирзодурким, бу тарихта Қануж вилоятини анга берибтурмен. Султоним бегим Кобулдин ушбу тарихта набирасини олиб, Ҳиндустонга келадурганда Нилобта тенгри ҳукмини бутқарубтур. Сўнгагини киши қораси олиб ёндилар, набираси келди.

Яна Поянда Султонбегимдин туқгон тўрт қизи: борчадин улуғ Оқбегим эди. Бобур мирзонинг сингли Бекабегимнинг набираси: Муҳаммад Қосим Арлотқа чиқариб эди. Биргина қиз бўлуб эди, Қароқўзбегим отлик, Носир мирзо олиб эди. Иккинчи қиз Кичикбегим эди. Султон Масъуд мирзо бисёр мойил эди, ҳар неча саъй қилди. Поянда Султонбегим қисқа мулоҳаза қилиб бермади. Сўнгра Саид отанинг насли мулло Хожага чиқариб эди. Учунчи қизи Бекабегимни ва тўртинчи қизи Оғабегимни сингли Робиа Султон бегимнинг ўғлонлари Бобур мирзо била Султон Мурод мирзога бериб эди.

Мингли бий оғачадин икки қиз бўлуб эди, улуғининг оти Байрам Султон эди. Андхуд сайидларидин Сайид Абдулло мирзоғаким, Бойқаро мирзонинг қиз набираси бўлғай, бериб эдилар. Бир ўғли бор эди, Сайид Барака отлик. Мен Самарқандни олғонда мулозамат қилур эди, сўнгра Урганч сори тушуб, салтанат даввоси қилди. Астрободта қизилбошлар ўлтурдилар.

Яна бир қизининг оти Фотима Султон эди, Темурбек наслидин, Ёдгор мирзога бериб эдилар.

Попо оғачадин уч қиз бўлуб эди. Улуғи Султон Нажод бегим эди. Султон Хусайн мирзо оғасининг кичик ўғли Искандар мирзога чиқариб эди. Иккинчи қизи Бегим Султон эди. Султон Масъуд мирзога кўзи маъюб бўлғонидин сўнг бериб эдилар. Бир қиз, бир ўғил бўлуб эди. Қизини Султон Хусайн мирзонинг ҳарами Опоқбегим сақлаб эди. Хирийдин Кобулға келди. Сайид мирзо Опоққа берилди. Бегим Султон, Султон Масъуд мирзони ўзбак ўлтургондин сўнг, ўғлини олиб, Каъба сари борди. Бу фурсатта хабар келдиким, ўзи ва ўғли Маккада эмиш. Ўғли улуққина бўлгон эмиш. Учунчи қизи Сайид мирзо деган Андхуд сайидларига бериб эдилар. Ортукси Сайид мирзога машхур эди.

Яна бир ғунчачидин бир қиз бўлуб эди. Ойша Султон отлик, онаси Зубайда оға эди, Ҳасаншайх Темурнинг набираси эди. Шайбон султонларидин Қосим Султонга бериб эдилар. Андин бир ўғил бўлуб эди, Қосим Хусайн Султон отлик. Ҳиндустонда менинг мулозаматимга келдилар. Роно Сангонинг газвида бор эди. Бадловунни анга берилди. Қосим Султондин сўнг Бўрон Султон отлик уруқларидин олди, андин бир ўғли бор: Абдулло Султон отлик, бу тарихта менинг мулозаматимдадур. Бовужудким, кичик ёшлуқтур, хизмати ёмон эмас.

Х а в о т и н в а с а р о р и: аввал олгон хотуни Бека Султон-

бегим эди, Санжар мирзо Марвийнинг қизи эди. Бадиуззамон мирзо мундин туғуб эди. Кўп кажхулқ эди. Султон Хусайн мирзони кўп оғритур эди. Кажхулқлиғидин мирзо батанг келди, охир қўйди ва халос бўлди, не қилсун ҳақ мирзо жониби эди.

Зани бад дар саройи марди накў,
Ҳам дар ин олам аст дўзахи ў¹.

Тенгри ҳеч мусулмонга бу балони солмағай. Ёмон хўйлуқ, кажхулқ хотун илоҳий оламда қолмағай.

Яна бир Чўлибегим эди. Озоқ бекларининг қизи эди, Султоним бегим андин туғуб эди.

Яна Шаҳрибону бегим эди, Султон Абусаид мирзонинг қизи эди, тахт олгондин сўнг олиб эди. Чекмон урушида Мирзонинг жамий ҳарамлари миҳаффадин чиқиб отқа минганда, бу инисининг эътимодига миҳаффадин чиқмас, отқа минмас. Муни Мирзога еткурурлар, бу жиҳатгин Шаҳрибону бегимни қўйди ва сингли Поянда Султонбегимни олди. Ўзбак Хуросонни олгондин сўнг, Поянда Султонбегим Ироққа борди. Ироқта ғариблиқта нақл қилди.

Яна Хадичабегим эди, Султон Абусаид мирзонинг ғунчачиси эди, мирзодин бир қизи бор эди, Оқбегим отлик. Ироқта Султон Абусаид мирзонинг шикастидин сўнг Ҳирийга келди. Ҳирийда Султон Хусайн мирзо олди ва севди, ғунчачилиқ мартабасидин бегимлик мартабасига тараққий қилди. Сўнгралар худ асру ихтиёр бўлуб эди. Муҳаммад Мўъмин мирзони анинг саъйи била ўлтурдилар. Султон Хусайн мирзонинг ўғлонлари ёғиктилар, кўпраки мунинг жиҳатидин эди. Ўзини оқила тутар эди, вале беақл ва пургўй хотун эди, рофизия ҳам экандур. Шоҳғариб мирзо била Музаффар Хусайн мирзо мундин туғуб эди.

Яна Опоқбегим эди, андин ҳеч ўғул, қиз бўлмади. Попо оғача-ким, мунча суюклик эди, мунинг кўкалтоши эди, чун ўғул-қизи йўқ эди. Попо оғачанинги ўғлонларини ўғлидек саҳлар эди, Мирзонинг беҳузурлуқларида бисёр яхши хизмат қилур эди, ҳарамларидин ҳеч ким мунча хизмат қила олмас эди. Мен Ҳиндустонга келур йил Ҳирийдин келди. Мен ҳам таъзим ва ихтиромларни илиқдин келганча қилдим. Чандирини муҳосара қилғонда хабар келди, Кобулда тенгри ҳукмини буткармуш.

Ғумаларидин бир Латиф Султон оғача эди, чоршанби хийлардиндурким, Абулмуҳсин мирзо била Кепак мирзо андин туғуб эди.

Яна Мингли бий оғача эди, ўзбак эди. Шаҳрибону бегимнинг киши-қорасидин бўлур эди. Абутуроб мирзо, Муҳаммад Хусайн мирзо ва Фаридун Хусайн мирзонинг онаси эди. Яна икки қиз ҳам бор эди.

Яна Попо оғача эди. Опоқбегимнинг кўкалтоши бўлур эди, Мирзо кўруб, севиб олди. Беш ўғул, тўрт қизнинг онаси эди, нечукким, мазкур бўлди.

Яна бир Беги Султон оғача эди, андин ўғул, қиз бўлмади.

Яна кичик-кирим ғума, ғунчачи бисёр эди. Хотунлардин ва ғумалардин муътабар булар эдиким, мазкур бўлди.

Султон Хусайн мирзодек улуғ подшоҳ Ҳирийдек ислом шаҳрининг подшоҳи: бу ажабтурким, бу ўн тўрт ўғлидин учи валаддуззино эмас эди. Фисқ ва ғужур ўзида, ўғлонларида ва эл-улусида асру шое эди. Ушбуларнинг шоматидин эдиким, мундоқ хонводадин етти-секкиз йилда бир Муҳаммад Замон мирзодин ўзга осор ва аломат қолмади.

У м а р о с и: бир Муҳаммад Бурундуқ барлос эди. Чоку барлос наслидиндур. Муҳаммад Бурундуқ ибн Али ибн Бурундуқ ибн Жаҳоншоҳ ибн Чоку барлос Бобур мирзо қошида бек эди. Андин сўнг Султон Абусаид мирзо ҳам риоят қилиб, мунга Жаҳонгир барлос била Кобулни бериб, Улуғбек мирзога атқа қилиб эди. Султон Абусаид мирзодин сўнг Улуғбек мирзо барлосларга қасд қилур мақомида бўлди. Булар туюб, Мирзони тутуб, эл ва улусини кўчуруб, Қундуз сари кўчтилар. Ҳиндукушнинг устидин Мирзони одамиёна Кобул сари узатиб, ўзлари Хуросонга Султон Хусайн мирзога бордилар. Мирзо ҳам яхши риоятларин қилди.

Муҳаммад Бурундуқ асру билимлик киши эди. Бисёр сардор киши эди. Қушқа асру кўп майли бор эрди. Андоқким, бир қуши ўлса ё итса ўғлонларининг отини тутуб айтур экандурким, бу қуш ўлгунча ё иткунча фалони ўлса не эди, ё фалонининг бўйни синса не эди?

Яна Музаффар барлос эди. Мирзонинг қазоқликларида бор эди. Билмон, мирзога қайси таври хуш ёқиб асру улуғ риоят қилиб эди. Эътибори бу мартабада эдиким, Султон Хусайн мирзо қазоқлиғида анинг била мундоқ шарт қилиб эдиким, ҳар вилоятким мусаххар бўлса, чаҳор донг мирзонинг бўлғай, ду донг анинг. Бу ажаб шартедур, подшоҳликта қачон рост келгайким, бир қарожў кишини ўзи била шарик қилғай. Ини-ўғул била мундоқ шарт муяссар бўлмас. Бек киши била худ нечук муяссар бўлур? Тахт олгондин сўнг бу шарттин пушаймон бўлди, вале суд қилмади. Бу тийрамағз мардак ҳам мунча риоят топиб марзога зиёда сурлиқлар қилур эди. Мирзо ройи била амал қилмас эди. Охир дедиларким, масмум бўлди, валлоҳу аълам би ҳақиқатит-ҳол.

Яна Алишербек Навоий эди, беги эмас эди, балки мусохиби эди, кичиклигида ҳаммақтаб экандурлар. Хусусият бисёр экандур. Билмон, не жарима била Султон Абусаид мирзо Ҳирийдин ихрож қилди. Самарқандга борди, неча йилким, Самарқандга эди, Аҳмад Ҳожибек мураббий ва муқаввийси эди. Алишербекнинг мижози нозук била машҳурдир. Эл назокатини давлатининг ғуруридин тасаввур қилур эдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибиллий экандур. Самарқандта эканда ҳам ушмундоқ нозук мижоз экандур.

Алишербек назирини йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтувтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас. Олти маснавий китоб назм қилибтур, беши «Хамса» жавобида, яна бир «Мантикут-тайр» вазнида «Лисонут-тайр» отлик. Тўрт ғавалиёт девони тартиб қилибтур: «Ғаройибус-сиғар», «Наводируш-шабоб», «Ба-

¹ Яхши кишининг хонасидаги ёмон хотин шу дунёнинг ўзидаёқ унинг дўзахидир.

дойиул-васат», «Фавоидул-кибар» отлик. Яхши рубоиёти ҳам бор. Яна баъзи мусаннафоти борким, бу мазкур бўлгонларга боқа пастроқ ва сустроқ воқе бўлбтур. Ул жумладин, иншоларини Мавлоно Абдурахмон Жомийга тақлид қилиб жамъ қилибтур. Ҳосила калом, ҳар кимга ҳар иш учун ҳар ҳатким битибтур, йиғишту-рубтур. Яна «Мизонул-авзон» отлик аруз битибтур, бисёр мадхул-дур. Йигирма тўрт рубоий вазнда тўрт вазнда ғалат қилибтур. Баъзи баҳурнинг авзониди ҳам янгилитур, арузга мутаважжих бўлгон кишига маълум бўлгусидур. Форсий девон ҳам тартиб қилибтур. Форсий назмда «Фоний» тахаллус қилибтур, баъзи абёти ёмон эмастур, вале аксар сует ва фурудтур. Яна муסיқиди яхши нималар боғлабтур. Яхши нақшлари ва яхши пешравлари бордур.

Аҳли фазл ва аҳли ҳунарга Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум экаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай. Устоз Қулмуҳаммад ва Шайх Нойи ва Хусайн Удийким, созди саромад эдилар, бекнинг тарбият ва тақвияти била мунча тараққий ва шуҳрат қилдилар. Устоз Бехзод ва Шоҳ Музаффар тасвирда бекнинг саъй ва аҳтимоми била мундоқ машҳур ва маъруф бўлдилар. Мунча бинойи хайр ким, ул қилди, кам киши мундоққа муваффақ бўлмиш бўлғай.

Ўғул ва қиз ва аҳлу аёл йўқ, оламни тавре фард ва жарийда ўтқарди. Авоийл мухрдор эди, авосит бек бўлуб, неча маҳал Астрободта ҳукумат қилди, авохир сипоҳилиқни тарк қилди. Мирзодин нима олмас, балки йилда Мирзога куллий маблағлар пешкаш қилур эди. Султон Хусайн мирзо Астробод черикидин ёнғонда истиқболга келди, Мирзо била кўрушуб кўпкунча, бир ҳолате бўлди, кўполмади, кўтариб элтдилар. Табиблар асло тахшис қила олмадилар. Тонгласиға-ўқ тенгри раҳматиға борди. Бир байти ҳасби ҳол воқе бўлбтур:

Бу дард илаки ўлармен, мараз чу зоҳир эмас:
Табиблар бу балога не чора қилғойлар.

Яна Аҳмад Табақкул барлос эди. Бурунлар муддате Қандаҳор ҳукумати мунда эди.

Яна Валибек эди. Ҳожи Сайфиддинбекнинг наслидиндур, никуздур¹. Мирзонинг улуғ беги эди. Султон Хусайн мирзо тахт олгондин сўнг хейли умр топмади, бот-ўқ ўлди. Мусулмон ва намозгузор ва турк ва содиқ киши эди.

Яна Ҳасан Шайх Темур эди, буни Бобур мирзо риоят қилиб, беқлик мартабасиға еткуруб эди.

Яна Нуёнбек эди, отаси Тирмиз сайидларидиндур, она тарафидин ҳам Султон Абусаид мирзо, ҳам Султон Хусайн мирзога урук бўлур. Султон Абусаид мирзо ҳам ривоят қилиб эди. Султон Аҳмад мирзо қошида муътабар бек эди. Султон Хусайн мирзо қошиға ҳам борди, яхши риоят топти, Лаванд ва хушбош ва шаробхўр ва айёш киши эди. Ҳасан Яъқуб анинг хизматида бўлгон учун Ҳасан Нуён ҳам дерлар. Яна Жаҳонгир барлос эди. Кобулда неча маҳал Муҳаммад Бурундук била шариклик ҳукумате қилибтурлар, сўнгра Султон Хусайн мирзо қошиға борди. Яхши риоятини қилди. Ҳаракот ва саканоти зарофат ва латофат била эди. Хушмаош киши

эди. Ов ва қушнинг роҳ ва равишини яхши билур учун Султон Хусайн мирзо аксар бу ишларни анга ружуъ қилур эди. Бадиуззамон мирзонинг мусоҳиби эди. Мирзо мусоҳиблиғин ёд қилиб таъриф қилур эди.

Яна Мирзо Аҳмад Али Форсий барлос эди. Агарчи шеър айтмас эди, хуштабъ ва шеършунос ва зариф ва ятимча киши эди.

Яна Абдулҳоликбек эди, Фирузшоҳ бекким, Шоҳруҳ мирзонинг улуғ риоят қилгон беги эди, мунинг улуғ отасидур. Бу жиҳаттин Абдулҳолик Фирузшоҳ дерлар, бир неча маҳал Хоразм мунда эди.

Яна Иброҳим дўлдой эди. Иш ҳисобини ва мулкдорлик тарийқини яхши билур эди. Муҳаммад Бурундукнинг сонийи иснайни эди.

Яна Зуннун арғун эди. Мардона киши эди. Султон Абусаид мирзо қошида эгалиқларида яхши қиличлар чопқондур, Андин сўнгра ҳам ҳар ерда¹ илиги ишга етибдур. Мардоналиғида сўз йўқ эди. Бир нима телбарак киши эди. Бизнинг мирзоларнинг қошидин Султон Хусайн мирзо қошиға борди. Ғўрни ва Накдарийни берди. Етмиш-сексон киши била ул навоҳида яхшилар қилич чопти. Оз-оз киши била ул навоҳида яхшилар қилич чопти. Оз-оз киши била қалин-қалин ҳазора ва накдарийни яхшилар бости. Ҳазорани ва накдарийни онча киши забт қилгон эмас. Неча маҳалдан сўнг Замини Доварни ҳам бердилар.

Ўғли Шоҳ Шужоъ арғун ҳам отаси билан кичикларида юруб қиличлар чопти. Султон Хусайн мирзо отасининг рағмиға риоят қилиб Қандаҳорни отаси била шариклик берди. Сўнгра бу ота-ўғул ул ўғул била ота орасида ёғийлиқлар солиб, фитналар қилдилар². Охир мен Хисравшоҳни тутуб навкар-савдаридин айриб, Кобулни Зуннуннинг кичик ўғли Муқимдин олгон йили³ Зуннун, Хисравшоҳ менинг жиҳатимдин бечора бўлуб бориб, Султон Хусайн мирзони кўрдилар. Султон Хусайн мирзодин сўнгра (Зуннун) кўпрак улғайди. Ҳирийнинг домани кўхвилоятларини мисли Ўба ва Чахчарон мунга бердилар.

Бадиуззамон мирзо ва Музаффар мирзоким, шариклик подшоҳ бўлдилар. Бадиуззамон мирзо эшигида бу соҳиб ихтиёр эди ва Музаффар мирзо эшигида Муҳаммад Бурундук барлос соҳиб ихтиёр эди. Агарчи мардоналиғи бор эди, вале бир нима телбарак ва гўл киши эди. Телба ва гўл бўлмаса, мундоқ хушомадни қабул қилиб, ўзини расво қилурми?

Тафсили будурким, Ҳирийда мундоқким эътибор ва ихтиёр бўлди, бир неча шайх ва мулло анга келиб дерларким, Қутб бизнинг била ихтилот қиладур, санга «Хизабрулло» лақаб бўлди, сен ўзбакни олғундур. Бу хушомадни инониб, бўйниға фўта солиб, шуклар қилибтур.

Бодигис навоҳисида Шайбонийхонким, мирзоларнинг устига келиб, бирини бирга қўшқали қўймай бости. Зуннун юз-юз эллиқча киши била Қаро Работта Шайбонийхон рўбарасида ушбу сўзга

¹ Қ. б.— Ҳирийда.

² Султон Хусайн билан Бадиуззамон орасидаги душманликни ёзади.

³ Л. б.— бу ибора тушган.

чин бўлуб турди. Қалин киши етган била олиб-ўқ тебрадилар. Зуннунни олиб ўлтурдилар.

Пок мазҳаб киши эди, намозини тарк қилмас эди, ортуқси намозлар ҳам хейли ўтар эди. Шатранжға кўп машғуф эди. Эл бир илик ила ўйнаса, ул икки илик била ўйнар эди. Ҳар неча кўнгли тилар ўйнар эди. Имсоқ ва хиссат табиатида қолиб эди.

Яна Дарвеш Алибек эди. Алишербекининг тўққан иниси эди. Неча маҳал Балхнинг ҳукумати мунда эди. Балхда яхши бекликлар қилди. Тийра мағз ва беҳунарроқ киши эди. Султон Ҳусайн мирзо аввал Қундуз ва Ҳисор устига келганда тийра мағзлигинин туттурдилар. Балх ҳукуматидин маъзул бўлди. Тарих тўққуз юз ўн олтида¹ мен Қундуз келганда, менинг қошимға келиб эди, масх ва мабхут эди. Беклик қобилиятидин дур ва ичкилик салоҳиятидин маҳжур. Қолибо Алишербек воситасидин мунча риоят топқандур.

Яна Мўғулбек эди, неча маҳал Ҳирий ҳукумати анда эди. Сўнгра Астрободни бердилар. Астрободтин Ироққа Яўқуббек қошиға қочиб борди. Ятимча киши эрди, хамиша қимор қилур эди.

Яна Сайид Бадр эди. Бисёр зўр ва асру ширин ҳаракот киши эди, Ажаб соҳиб усул киши эди. Ғариб хўб рақс қилур эди. Ғайри муқаррар рақс қилур эди. Қолибо ул рақс анинг ихтироидур. Хамиша Мирзо мулозаматида бўлур эди. Доим ҳарифи шароб ва ҳамсухбати эди.

Яна Ислим барлос эди. Турк киши эди. Қушчиликни яхши билур эди, баъзи ишларни тавр қилур эди. Ўттуз-қирқ ботмон ёй куч била отиб, тахтадин ўтқарур эди. Қабоқ майдонида майдон бошидин чошиб, ёйни тушуруб қўруб, отиб қабоқни урар эди. Яна зиҳирни бир қари-бир ярим қари ришгаға боғлаб, риштанинг яна бир учини бир йиғочқа боғлаб, эврулур эди. Эврулур ҳолатда ўқни отиб, зиҳирдин ўтқарур эди. Мундоқ ғариб ишлари хейли бор эди. Хамиша мулозамат қилур эди, ҳар суҳбатда бор эди.

Яна Султон Жунайд барлос эди. Сўнгралар Султон Аҳмад мирзо қошиға келиб эди. Бу Султон Жунайд барлоснингким, бу тарихта Жўнапур ҳукумати ширкат била анга тааллуқтур, отасидур.

Яна Шайх Абусаидхон Дармиён эди. Билмон, бир урушта мирзоға от келтүрубмудур ё мирзоға қасд қилгон ғанимни дафъ қилибмудур, ул жиҳаттин бу лақаб била мулаққаб бўлубтур.

Яна Беҳбудбек эди. Бурунлар чухра чаргасида хизмат қилур эди. Мирзонинг қазоқликларида хизмати ёкиб, Беҳбудбекка бу иноятни қилиб эдиким, тамғада ва сиккада анинг оти эди.

Яна Шайхимбек эди. «Сухайлий» тахаллус қилур учун Шайхим Сухайлий дерлар эди. Бир тавр шеър айтур эди. Қўрққудик алфоз ва маоний дарж қилур эди. Анинг абётидин бир будур:

Шаби ғам гирд-боди оҳам аз жо бурд гардунро,

Фурў бурд аждаҳои сайли ашкам рубъи маскунро².

Машхурдурким, бир қатла бу байтни Мавлоно Абдурахмон Жомий хизматида ўқубтур. Мавлоно айтибтурким: «Мирзо, шеър айта-сиз ё одам қўрқутасиз?» Девон тартиб қилиб эди. Маснавиёти ҳам бор.

¹ Қ. б.— тўққуз юз олти.

² Ғамли кечаларда оҳимнинг қуюни осмонни ўридан қўзғатди. Қўз ёшимнинг аждаҳоси ер юзини ютиб юборди.

Яна Муҳаммад Валибек эди. Валибекнингким, мазкур бўлди. анинг ўғли эди. Охирлар мирзо қошида улуғ бек бўлуб эди. Бову-жудким, улуғ бек эди, ҳаргиз хизматини тарк қилмас эди. Кеча ва кундуз эшикта ястаниб эди. Андоқким, оши ва шилони доим эшикта-ўқ тортилур эди. Мундоқ мулозамат қилур киши, муқаррар-дурким, андоқ риоят топғай.

Ажаб балойидур бу замонда, бировким бек атанди, кейинида беш-олти кал ва кўрни кўрди, таклифлар била эшикка келтурмак керак. Ул навъ мулозамат худ қандадур, ўзларининг бадавлатлиги экин. Муҳаммад Валибекнинг оши ва шилони яхши эди. Навкарни бир шиқ ва ранга саҳлар эди. Фақир ва мискинға ўз илиги била ғалаба хайр қилур эди. Фахшғуй ва бадзабон киши эди. Тарих тўққуз юз ўн еттида мен Самарқандни олғонда, Муҳаммад Валибек ва Дарвеш Али китобдор менинг қошимда эдилар. Ул вақт афлиж бўлуб эди. Не сўзида маза бор эди, не ўзида. Мунча риоят қобили эмас эди. Қолибо хизмат ани ул мартабаға етқургандур.

Яна Бобо Али эшик оға эди. Аввал Алишербек риоят қилиб эди, сўнгра мардоналигинин Мирзо олиб, эшик оғаси қилиб,¹ беклик мартабасиға етқуруб эди. Юнус Аликим, бу тарихта менинг қошимда бек ва муқарраб ва ичкидур, зикри муқаррар келгусидур, мунинг ўғлидур.

Яна Бадриддин эди, бурун Султон Абусаид мирзонинг садри Мирак Абдурахим қошида эди. Хейли чуств ва часпон экандур. Дерларким, етти оттин сачрағайдур. Бу ва Бобо Али мусохиблар эдилар.

Яна Ҳасан Али жалойир эди, асли оти Ҳусайн жалойирдур, вале Ҳасан Алиға машхурдур. Отаси Али жалойирни Бобур мирзо риоят қилиб, бек қилгондур, сўнгра Ёдгор Муҳаммад мирзо Ҳирийни олғонда, Али жалойирдин улуғроқ кишиси йўқ эди. Ҳасан Али жалойир Султон Ҳусайн мирзо қошида қушбеги эди, шоир эди. «Туфайлий» тахаллус қилур эди, қасидани бисёр яхши айтур эди. Ўз замонда қасидада саромад эди. Тарих тўққуз юз ўн еттидаким. Самарқандни олдим, менинг қошимға келди. Беш-олти йил менинг қошимда бўлди. Менинг отимға ҳам яхши қасидалар айтди. Бебок ва мутлиф киши эди. Чухра соҳлар эди. Хамиша нард ўйнар эди, қимор қилур эди.

Яна Хожя Абдулло Марворий эди, бурун садр эди, сўнгра ички ва муқарраб бек бўлуб эди. Пурфазойил киши эди, қонунни онча киши чалмайдур, қонунда гирифт қилмоқ мунинг ихтироидур. Хутутни хўб битир, таълиқни хўброқ битир эди, иншони хўб қилур эди, хушсуҳбат кишиэди, шеър айтур эди. «Баёний» тахаллус қилур эди. Шеъри ўзга хайсиятға боқа кўп фурудгар эди, вале шеърни хўб танир эди. Фосиқ ва бебок эди, фисқнинг шоматидин обила маразиға гирифтор бўлур, илик-оёғидин қолиб, неча йил турлук-турлук азоб ва машаққатлар тортиб, ушбу балийя била-ўқ оламдин нақл қилди.

Яна Муҳаммад Саид Урус эди. Урус аргунким, Султон Абусаид мирзо тахт олғонда улуғ ва ихтиёр бек ул эди, мунинг отасидур. Ул замонда яхши отишлиқ йигитлар бор эди. Ул саромадлардин бири

¹ Л. б.— бу ибора тушган.

будур: ёйи қаттиқ, ўки узун, берк отишлиқ ва яхши отишлиқ¹ экандур. Андхуд ҳукумати неча маҳал анда эди.

Яна Мир Али мирохўр эди. Бу улдуким, Султон Ҳусайн мирзога киши йибориб, Ёдгор Муҳаммад мирзонинг ғофиллигида устига келтурди.

Яна Сайид Ҳасан ўғлоқчи эди. Сайид ўғлоқчининг ўғли Сайид Юсуфбекнинг иниси эди, ва мирзо Фаррух отлиқ ҳайсиатлик ва қобилиятлик ўғли бор эди. Тарих тўққуз юз ўн еттида мен Самарқандни олғонда менинг қошимга келиб эди. Шеърни агарчи кам айтиб эди, вале тавре айтур эди. Устурлоб ва нужумни яхши билур эди. Сухбати ва ихтилоти ҳам яхши эди. Бир нима бадшароб эди, Гиждувон урушида ўлди.

Яна Тенгриберди самончи эди. Турк ва мардона ва қиличлик йигит эди². Балх эшигида Назар Баҳодир отлиқ Хисравшоҳнинг улуғ навкарини яхши чопкулаб эди, нечуким марзкур бўлди.

Яна бир неча туркман беклари эдиким, мирзо қошига келиб риоят топиб эдилар. Бурун келган бир Алихон³ Бояндур эди.

Яна Асадбек ва Тахмтанбек эди, булар оғани эдилар. Тахмтанбекнинг қизини Бадиуззамон мирзо олиб эдиким, Муҳаммад Замон мирзо андиндур.

Яна Иброҳим Чигатой эди.

Яна Амир Умарбек эди. Сўнгралар Бадиуззамон мирзо қошида бўлур эди. Мардона ва турк ва яхши киши эди. Абулфатҳ отлиқ бир ўғли Ироқдин менинг қошимга келди, бу тарихта ҳам бордур. Бисёр суест ва бежуръат ва бўлумсиздур, анингдек отадин мунигдек ўғул.

Сўнгра келганлардинким, Шох Исмоил Ироқ ва Озарбайжонга мутасарриф бўлғонда андин Хуросон келиб эдилар. Бир Абдулбоқи мирзо эди. Темурбек наслидиндур, Мироншоҳийдур, бурундин буларнинг насли ул вилоятларга бориб, салтанат доиясини бошларидан чиқариб, ул подшоҳларга мулозамат қилиб, риоят топа келгандурлар. Бу Абдулбоқи мирзонинг амми (амакиси) Темур Усмон Яъқуббек қошида улуғ ва муътабар бек экандур. Бир навбат Хуросон устига қалин черик қўшуб йибормак хаёл ҳам қилғондур. Абдулбоқи мирзо келгач, Султон Ҳусайн мирзо ҳам яхши риоятини қилиб, қувъ қилиб, Султоним бегимниким, Муҳаммад Султон мирзонинг онаси эди, берди.

Яна сўнгра келганлардин Муродбек Бояндурий эди.

С у д у р : бир Мир Сарбараҳна эди. Андижоннинг кентларидиндур. Ғолибо мутасайиндур, бисёр хушеухбат ва хуштабъ ва ширин калом киши эди. Хуросон фузалоси ва шуароси қошида анинг дахли ва сўзи муътабар ва санад эди. Амир Ҳамза қиссасининг муқобаласида умре зоеъ қилиб, узун-узоқ ёлғон қисса боғлабтур: бу амр мухлифи табъ ва ақлур.

Яна Камалиддин Ҳусайн Ғозургоҳий эди, агарчи сўфи эмас

эди, мутасаввиф эди. Алишербек қошида мундоқ мутасаввифлар йигилиб, важд ва самоъ қилурлар экандур. Аксаридин муниг усули яхшироқ экандур. Ғолибо сабаби риояти усули бўлубтур. Ўзга дегудек ҳайсиати йўқ эди. Бир таснифи бор: «Мажлисул-ушшоқ» отлиқ. Султон Ҳусайн мирзонинг отига боғлаб битибтур, бисёр суест ва аксар ёлғон ва бемаза беадабона ҳарфлар битибтур. Андоқким баъзидин таваҳхуми куфрдур. Нечук ким хейли анбиёни ва авлиёни мажозий ошиқликка мансуб қилиб, ҳар қайсига маъшук ва махбубе пайдо қилибтур. Яна бу ажаб гўлона амредурким, дебочада Султон Ҳусайн мирзо, ўзумнинг таҳрир ва таснифимдур, деб битибтур. Китоб орасида келтурулган Камалиддин Ҳусайннинг ашъор ва ғазалиётининг бошида тамом «лимуҳарририҳи» битилибтур. Ушбу Камалиддин Ҳусайннинг хушомадидин Зуннун арзун «Ҳизабрулло»га мулаққаб бўлди.

В у з а р о : бир Мажиддин Муҳаммад эди, Шохруҳ мирзонинг якқалама девони. Хожа Пир Аҳмад¹ Хонийнинг ўғли эди, бурунлар Султон Ҳусайн мирзонинг девонида хогирхоҳ тартиб ва насаке йўқ эди. Исроф ва итлоф бисёр бўлур эди: не раият маъмур эди, не сипоҳи шокир. Ул фурсатта Мажиддин Муҳаммад парвоначи эди. Мирак дерлар эди. Мирзога озроқ ёрмоқ муҳим бўлуб девонийлардин тилаганда, девонийлар, йўқтур, ҳосил бўлмас, деб жавоб берурлар. Мажиддин Муҳаммад ҳозир экандур, табассум қилур. Мирзо жиҳат сўрса, хилват қилиб, кўнглидагини арз қилиб дерким, мирзо шарт қилсаларким, менинг илигимни қавий қилиб, сўзумдин тажовуз қилмасалар, оз фурсатта андоқ қилайким, вилоят маъмур ва раият шокир ва хизона мавфур ва сипоҳи вофир бўлгай. Мирзо ҳам анинг дилхоҳи аҳд ва шарт қ. иб, тамом Хуросон мамоликида ани ихтиёр қилиб, жамиъ муҳиммотни анинг уҳдасига қилди.

Бу ҳам имкони борича саъй ва эҳтимом қилиб, оз фурсатта сипоҳи ва раиятни рози ва шокир қилди. Хизонага ҳам вофир ёрмоқлар тушурди, вилоятни маъмур ва ободон қилди. Вале Алишербек бошлиқ жамиъ беклар ва аҳли мансаб била зиддона маош қилди, бу жиҳаттин борча анинг била ёмон бўлдилар. Саъй ва иғво қилиб, Мажиддин Муҳаммадни туттуруб, маъзул қилдилар. Анинг ўрнига Низомулмулк девон бўлди. Неча маҳалдин сўнг Низомулмулкни ҳам туттуруб ўлтуруб, Хожа Афзални Ироқтин келтуруб девор қилдилар. Мен Кобул келган фурсатда, Хожа Афзални бек қилиб эдилар, девонда ҳам муҳр босар эди.

Яна Хожа Ато эди. Агарчи алардек соҳиб мансаби девон эмас эди, вале жамиъ Хуросонотта Хожа Атонинг бемашварати ҳеч муҳим файсал топмас эди. Муттақий ва намозгузор ва мутадаийин киши эди. Машғуллуғи ҳам бор экандур.

Султон Ҳусайн мирзонинг тавобий ва лавоҳиқи булар эдиким, маъкур бўлди.

Султон Ҳусайн мирзонинг замони ажаб замоне эди, аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, батахсис Ҳирий шаҳри мамлу эди.

¹ Қ. б. — берк ишлиқ ва яхши отишлиқ.

² Л. б. — қиличлик бек эди.

³ Қ. б. — Алихон.

Ҳар кишинингким бир ишга машғуллуғи бор эди, ҳиммати ва ғарази ул эдиким, ул ишни камолга тегургай.

Бу жумлади бир Мавлоно Абдурахмон Жомий эдиким, зоҳир ва ботин улумида ул замонда ул миқдор киши йўқ эди. Шеъри худ маълумдур. Муллонинг жаноби андин олийроқдурким, таърифқа эҳтиёжи бўлмай. Ғоятш хотирға кеттиким, бу муҳаққар ажзода таямму ва табаррук жиҳатидин аларнинг отлари мазкур ва шаммаи сифатларидин мастур бўлмай.

Яна шайхулислом Сайфиддин Аҳмад эди, Мавлоно Саъиддин Тафтозонийнинг наслидиндур, андин бери Хуросон мамоликида шайхулислом бўла келгандурлар. Бисёр донишманд киши эди. Арабия улумини ва нақлия улумини хўб билур эди. Бисёр мутаққий ва мутададйин киши эди, агарчи шофий мазҳаб эди, ҳар мазҳабни риоят қилур эди. Дерларким, етмиш йилга ёвуқ жамоат намозини тарк қилмайдур. Шоҳ Исмоил Ҳирийни олғонда шаҳид қилди. Аларнинг наслидин киши қолмади.

Яна Мавлоно Шайх Ҳусайн эди, агарчи Мулло Шайх Ҳусайннинг зуҳур ва тараққийси Султон Абусаид мирзонинг замонида экандур, чун Султон Ҳусайн мирзо замонида ҳам бор экандурлар, ул жиҳаттин мазкур бўлди. Ҳикамиёт ва ақлиёт ва калом илмини хўб билур эди. Оз алфозда кўп сўз топиб, диққат била гуфту-гў қилмок анинг ихтироудир. Султон Абусаид мирзонинг замонида бисёр муқарраб ва ихтиёр эди. Жамий мамолик муҳиммотида анинг дахли бор эди. Эҳтисоб худ андин яхшироқ киши қилгон эмастур. Ушбу жиҳаттинким, Султон Абусаид мирзо қошида муқарраб экандур, Султон Ҳусайн мирзонинг замонида мундоқ беназир кишига ихонатлар тегурдилар.

Яна Муллозодаи Мулло Усмон эди. Кобул туманларидин Лахугар туманининг Чарх отлик кентидиндур. Улуғбек мирзо замонида ўн тўрт ёшида дарс айтқон учун, Мулло Модарзод дерлар экандурлар. Самарқанддин бориб Қаббани тавоф қилиб, Ҳирийга келганда Султон Ҳусайн мирзо манъ қилиб сахлади. Бисёр донишманд киши эди. Ул замонда онча донишманд киши йўқ эди. Дерларким, иктиход мартабасига еткандур, вале иктиход қилмайдур. Андин манқулдур: дер эмиш, киши бир ниманиким эшитти, яна нечук унутур. Қавий ҳофизаси бор экандур.

Яна Мир Муртоз эди, ҳикамиёт ва маъқулотни яхши билур эди, анинг учун бу лақаб била мулаққаб бўлубтурким, бисёр рўза тутар экандур. Шатранжга кўп шағафи бор экандур, бу мартабадаким, агар икки ҳариф учраса, бири била шатранж ўйнаб, яна бирининг этагини тугуб ўлтурур экандурким кетмагай деб.

Яна Мулло Масъуд Шервоний эди. Яна Мулло Абдулғафур Лорий эди. Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг ҳам муриди, ҳам шогирди эди. Муллонинг аксар мусаннафотини мулло қошида ўтқариб эди. «Нафаҳот»қа шарқ йўсулук бир нима битибтур. Улуми зоҳирияға бисёр мустаҳзар эди. Бовужуд улуми зоҳирий, улуми ботинийдин ҳам баҳраманд эди. Ажаб бетаайюн ва бетақаллуф киши эди. Ҳар кимни мулло десалар, анинг олида жузв тортмоқтин ори йўқ эди. Ҳар ерда дарвише нишон берсалар, анинг қошига

етмагунча қарори йўқ эди. Мен Хуросон борғонда Мулло Абдулғафур мариз эди. Муллонинг мазорини тавоф қилганда Мулло Абдулғафурнинг иёдатига бориб эдим, муллонинг мадрасасида эди. Неча кундин сўнг ўшул мараз била-ўқ нақл қилди.

Яна Мир Жамолидин муҳаддис эди. Ҳадис илмини Хуросонда онча билур киши йўқ эди, хейли муаммардур. Бу тарихқача тирик эди.

Яна Мир Атоулло Машҳадий эди. Арабий илмини яхши билур эди. Қофияда бир форси рисола битибтур, тавре битибтур, айби будурким, амсила учун тамом ўзининг абётини келтурубтур. Яна ҳар байтидин бурун «чунонки, дарин байти банда»¹ лафзини лозим тутубтур. Қофия рисоласида баъзи муоризлари муважжаҳ дахллар қилибтурлар. Яна санойий шеърда «Бадойиус-санойий» отлик рисола битибтур, хейли яхши битибтур. Мазҳабида инхирофи бор экандур.

Яна Қози Ихтиёр эди, қозилиқни хўб қилди. Фикҳда бир форси рисола битибтур, тавр рисоладур. Яна бир мазмун била иқтибос учун оёти каломийни жамъ қилибтур. Мурғобта мирзолар била мулоқот қилганда, Қози Ихтиёр ва Муҳаммад Мир Юсуф била келиб мени кўрдилар. Бобурий хаттидин сўз чиқди, муфрадотни тилади, битидим. Ўшал Мажлисда муфрадотни ўқуб қавоидини битиб, нималар битиди.

Яна Мир Муҳаммад Юсуф эди. Шайхулисломнинг шогирди эди. Сўнгра Шайхулислом ўзининг ерида ани насб қилди. Баъзи мажлисда Қози Ихтиёр юққори ўлтурур эди, баъзи мажлиста бу. Сўнгралар сипоҳилиқ била сардорлиқ ишига андоқ мафтун ва машғуф эдики, бу икки ишдин ўзга анинг алфозидин не илм маълум бўлур эди ва анинг каломидин не фаҳм мафҳум. Агарчи ҳар иккаласидин насиб ва баҳраси йўқ эди, оқибат ушбу дағдағалардин мол ва жони ва хонумони барбод борди. Ший экандур.

Шуародин: Бу жамънинг саромад ва сардафтари Мавлоно Абдурахмон Жомий эди. Яна Шайхим Суҳайлий ва Ҳусайн Али Туфайлий жалоийр эдиким, отлари ва сифатлари Султон Ҳусайн мирзонинг беклари ва ичкилари чаргасида мазкур ва мастур бўлди.

Яна Осафий эди, вазирзода учун Осафий тахаллус қилибтур. Шеъри ранг ва маънидин холи эмастур. Агарчи ишқ ва ҳолдин бебаҳрадур. Ўзининг даъвоси бу эдиким, мен ҳаргиз ҳеч ғазалимни йиғиштурмоқ водисида бўлмадим. Ғолибо тақаллуф бўлмай. Бу ғазалиётини иниси ё қаробати жамъ қилибтур. Ғазалдин ўзга навъ шеър кам айтибтур. Мен Хуросон борғонда мулозамат қилиб эди.

Яна Биноий эди, ҳирийлиқтур, отаси устод Муҳаммад Сабз банно учун мундоқ тахаллус қилибтур. Ғазалида ранг ва ҳол бордур, девон тартиб қилибтур, маснавийлари ҳам бор. Бир маснавийси бор, мевалар бобида, мутақориб баҳрида, бемуҳассал нима дебтур, бекоре қилибтур. Яна бир мухтасар маснавийси бор, хафиф баҳрида. Яна бир улугроқ маснавийси бор, ул ҳам хафиф

¹ «Масалан, банданинг бу байтида».

бахрида, бу маснавийни сўнгралар тугатиб эди. Бурунлар мусиқийдин беҳабар экандур, бу жиҳаттин Алишербек таън қилур экандур. Бир йил мирзо Марвга қишлай борганда — Алишербек ҳам борур. Биноий Ҳирийда қолур. Ул қиш мусиқий машқ қилур, ёзгача онча бўлурким, ишлар боғлар. Ёз Мирзо Ҳирий келганда савт ва нақш ўткарур. Алишербек таажжуб қилиб таҳсин қилур. Мусиқийда тавр ишлар боғлабтур, ул жумладин бир нақши бор, нуҳрангга мавсум. Бу тўққиз рангинг туганиши ва нақшнинг майлоси росттадур.

Алишербекка хейли мутаарриз экандур. Бу жиҳаттин хейли жафолар торгти. Охир тура олмай Ироқ ва Озарбайжонга Яъқуббек қошига борди. Яъқуббек қошида ёмон эмас эди. Ҳарифи мажлис бўлуб эди, Яъқуббек ўлгандин сўнг ул вилоятларда турмай, Ҳирийга келди. Ҳануз зарофат ва тааррузи бор эди. Ул жумладин бири будурким, бир кун шатранж мажлисида Алишербек оёғини узатур. Биноийнинг (орқаси)га тегар. Алишербек мутояба била дерки, «ажаб балоест дар Ҳирий агар пой дароз мекуни ба (пушти) шоир мерасад¹.» Биноий дерким, «агар жамъ мекуни ҳам ба (пушти) шоир мерасад².» Охир бу зарофатлардин яна Ҳирийдин Самарқанд азимати қилди.

Алишербекки қалин нималар ихтироъ қилиб эди ва яхши нималар ихтироъ қилиб эди, ҳар кишиким, ҳар ишта бир нима пайдо қилди, ул ниманинг ривож ва равнақи учун «Алишерий» дер эди. Баъзи зарофат била Алишербекка иснод қилурлар эди. Нечукким, Алишербек қулоқ оғриғида ёғлиқ боғлағон учун хотунлар кўк ёғлиқни қийиқ боғлағонни «нози³ Алишерий» от қўйдилар. Бу жумладин Биноий Ҳирийдин азимат қилур вақт эшаги учун полондўзга ғайри мукаррар полоне буюрур, отини «Алишерий» дер, «полони Алишерий» машхур бўлди.

Яна Сайфий Бухорий эди, фильжумла муллолиғи бор эди. Ўқуғон китобларининг мафсалани элга кўрсатиб, муллолиғини исбот қилур эди. Девон тартиб қилибтур, яна бир девони ҳам борки, жамиъ хирфагарлар учун айтибтур, масални кўп айтибтур. Маснавийси йўқтур. Нечукким, бу қитъа анга долдур:

Маснавий гарчи суннати шеър аст,
Маъна фарзи айн медонам.
Панж байтеки дилпазир бувад,
Беҳтар аз хамсатайн медонам⁴.

Бир форсий арузи бор. Бисёр камсухандур, бир ҳисоб била асру пурсухандур. Камсухан бу маъни билаким, кераклик нималарни битимайдур. Пурсухан бу маъни билаким, равшан ва зоҳир калималарни нуқта ва эъробигача битибтур. Чоғирни ямон ичар

¹ «Ажаб бир балодирки, Ҳиротда оёғини узатсанг, шоирнинг орқасига тегади».

² «Йиғсанг ҳам, шоирнинг орқасига тегади».

³ Қ. б. — нори.

⁴ Маснавий шеърнинг суннати бўлса ҳам, мен ғазални фарзи айн деб биламан. Дилга ёққан беш байтни икки «Хамса»дан яхшироқ деб биламан.

экандур, бадшароб экандур. Маҳкам зарб мушти бор экандур.

Яна Абдулло маснавийгўй эди, Жомдиндур. Муллонинг хоҳарзодаси бўлур, тахаллуси «Ҳоғифий» эди. «Хамса» муқобаласида маснавийлар айтибтур. «Ҳафт пайкар» муқобаласида айтқон маснавийсига «Ҳафт манзар» от қўубтур. «Искандарнома» муқобаласида «Темурнома» айтибтур. Бу маснавийлардин «Лайли ва Мажнун» машхурроқтур. Агарчи латофати шухратича йўқтур.

Яна Мир Ҳусайн Муаммой эди. Ғолибо муаммони онча ҳеч ким айтқон эмас. Ҳамиша авқоти муаммо фикрига масруф экандур. Ажаб фақир ва номурод ва бебахт киши экандур.

Яна Мулло Муҳаммад Бадахший эди. Ишкамиштиндур. Ишкамиш Бадахшон доҳили эмастур. Ажабтурким, «Бадахший» тахаллус қилибтур. Шеъри бу мазкур бўлгон шоирларнинг шеърича йўқтур. Муаммода рисола битибтур, муаммоси ҳам хейли яхши эмас. Хушсуҳбат киши эди. Самарқандда манга мулозамаг қилиб эди.

Яна Юсуф Бадиий эди, Фарғона вилоятидиндур. Қасидани ёмон айтмас экандур.

Яна Оҳий эди, ғазални тавре айтур эди. Сўнгралар Ибн Ҳусайн мирзо қошида бўлур эди. Соҳиби девондур.

Яна Муҳаммад Солиҳ эди, чошнилиқ ғазаллари бор, агарчи ҳамворлиғи чошнисича йўқтур, туркий шеъри ҳам бор, ёмон айтмайдур. Сўнгра Шайбонийхон қошига келиб эди, фильжумла риоят қилиб эди. Шайбонийхоннинг отига бир туркий маснавий битибтур. «Рамали мусаддаси махбун» вазидаким, «Субҳа» вази бўлғай, бисёр суств ва фурудтур, ани ўқуғон киши Муҳаммад Солиҳнинг шеъридин беъътиқод бўлур. Бир яхши байти будур:

Бўлди Танбалға ватан Фарғона,
Қилди Фарғонани танбалхона.

Андижон вилоятини Танбалхона ҳам дерлар, ул маснавийда мунча байт маълум эмаским, бўлғой. Шарир ва золим таъва бераҳм киши эди.

Яна Шоҳ Ҳусайн Комий эди, мунинг шеърлари ҳам ёмон эмас, ғазалгўйдур, ғолибо девони ҳам бордур.

Яна Ҳилолий эди. Бу тарихда ҳам бордур. Ғазаллари ҳамвор ва рангин ва кам хадшадур. Девони ҳам бордур. Бир маснавийси бор, «хафиф» бахрида «Шоҳ ва Дарвиш»қа мавсум, агарчи баъзи байтлари тавре воқе бўлубтур, вале бу маснавийнинг мазмун ва устухонбандлиғи бисёр ковок ва харобтур. Шуаройи мотақаддам ишқ ва ошиқлик учун маснавийларким айтубдурлар, ошиқликни эрга ва машуқликни хотунга нисбат қилибтурлар. Ҳилолий дарвишини ошиқ қилибтур, шоҳни машуқ. Абётеким шоҳнинг афъол ва ақволида дебтур, ҳосилким, шоҳни жалбий ва фоҳиша қилибтур. Ўз маснавийсининг маслаҳатиға бир йигитни ва яна шоҳ йигитини бисёр бесураттурким, жалаблар ва фоҳишалардек таъриф қилғай. Бисёр қавий ҳофизаси бор эмиш, ўттуз-қирқ минг байт ёдида бор эмиш. Дерларким, «хамсатайн»нинг аксар

абёти ёдида бор. Аруз ва қофия ва шеър илмига хейли мустаҳзадур.

Яна Ахлийдур, омийдур. Шеърлари ямон эмас, девони ҳам бордур.

Хушнавислардин агарчи хейли киши бор эди, вале борининг саромади насх таълиқда Султон Али Машҳадий эди. Мирзо учун, Алишербек учун қалин китобатлар қилди. Ҳар кунда ўттуз байт мирзо учун ва йигирма байт Алишербек учун битир эди.

Мусаввирлардин Бехзод эди, мусаввирлик ишини бисёр нозук қилди. Вале сақолсиз элнинг чеҳрасини ёмон очадур. Ғабғабини кўп улуг тортадур. Соқоллик кишини яхши чеҳрала, кушойлик қиладур.

Яна Шох Музаффар эди, тасвирни кўп нозук қилур эди. Ташъирни¹ худ гузаро нозук қилур эди. Хейли умр топмади. Яна бир таснифи бор, ул таснифи тасаввуфтадур, ямон эмас, ғолибо агар сўз анинг эмас.² Тараққий маҳалида-ўқ оламдин борди.

Аҳли нағмадин қонунни Хожа Абдулло Марворийча киши чолмас эди, нечукким мазкур бўлди.

Яна Қул Муҳаммад Удий эди, ғижжакни ҳам хўб чолур эди. Ғижжакка бу уч қил тақғи. Аҳли нағмадин ва аҳли создин ҳеч ким мунча кўп ва хўб пешрав боғлағон эмастур. Пешвардин ўзга ишларда мунча эмастур.

Яна Шайхий Нойи эди, удни ва ғижжакни ҳам хўб чолур экандур. Ўн икки-ўн уч ёшидин бери найни хўб чолур экандур. Бир навбат Бадиуззамон мирзонинг суҳбатида бир ишни найдин хўб чиқарур, Қул Муҳаммад ғижжакта ул ишни чиқара олмас. Дерким, ғижжак нокис создур. Шайхий филҳол Қул Муҳаммаднинг илигидин ғижжакни олиб, ул ишни ғижжакта хўб ва покиза чолур. Шайхийдин яна бир нима ривоят қилдилар: Нағамотқа андоқ мустаҳзар экандурким, ҳар нағмаким, эшитса, дер экандурким, фалонининг фалон пардаси мунга оҳангдур, вале хейли иш боғламайдур. Бир-икки нақш андин дерлар.

Яна Шохқулий ғижжакий эди. Ироқийдур. Хуросонга келиб соз машқ қилиб, тараққий қилди. Хейли нақш ва пешрав ва ишлар боғлабтур.

Яна Ҳусайн Удий эди. Удни мазалиқ чолиб, мазалиқ нималар айтур эди. Уднинг торларини якка³ қилиб бу чолибтур. Айби бу эдики, бисёр ноз била чолур эди. Шайбонийхон бир навбат соз буюрур, такаллуф қилиб ҳам ёмон чолур, ҳам ўз созини келтурмай, ярамас соз келтурур. Шайбонийхон фаҳмлар. Буюрурким, суҳбатда-ўқ ғалаба гарданилар урурлар. Шайбонийхоннинг оламда бир яхши ишиким бор будур, филвоке хўб бордур. Ушмундоқ нозук мардакларга мундин кўпрак сазо керак.

Яна мусаннифлардан Ғулом Шодий эди, Шодий хованданин ғўғли эди, агар соз чолур эди, вале бу созандалар чаргасида чолмас эди. Яхши савтлари ва хўб нақшлари бор. Ул замонда онча

нақш ва савт боғлар киши йўқ эди. Охир Шайбонийхон Қозон хони Муҳаммад Аминхонга йиборди, яна хабари келмади.

Яна Мир Азу¹ эди, бу соз чолмас эди, мусанниф эди, агарчи оз иш боғлабтур, вале мазалиқ ишлари бор.

Биной ҳам мусанниф эди. Яхши савт ва нақшлари бордур.

Яна беназир элдин бир Пахлавон Муҳаммад Бусаид эди. Куштигириликта худ саромад эди, шеър ҳам айтур эди. Савт ва нақшлар боғлар эди: «Чоргоҳ»да бир яхши нақши бор, хушсуҳбат киши эди. Куштигирилик била мунча ҳайсиятни жамъ қилмоқ ғаробати бор.

Султон Ҳусайн мирзо оламдин нақл қилғонда, мирзолардин Бадиуззамон мирзо ва Музаффар Ҳусайн мирзо ҳозир эдилар, чун суюклук ўғул Музаффар Ҳусайн мирзо эди ва Муҳаммад Бурундук барлос соҳиби ихтиёр бек эди, аткаси эди, онаси Хадича-бегим эди, Мирзонинг эътиборлик хотунини эди. Мирзонинг эли ҳам Музаффар мирзога ружуи хейли бор эди. Бу жиҳатлардин Бадиуззамон мирзо тараддуд қилиб келмас хаёлда эди. Музаффар мирзо ва Муҳаммадбек ўзлари отланиб бориб тараддудни мирзонинг кўнглидин рафъ қилиб, Бадиуззамон мирзони келтурдилар. Султон Ҳусайн мирзони Ҳирийга келтуруб, подшоҳона расм ва ойин била бардошт қилиб, мадрасасида дафн қилдилар. Бу фурсатта Зуннунбек ҳам ҳозир бўлди. Муҳаммад Бурундукбек ва Зуннунбек ва яна Султон Ҳусайн мирзодин қолғон ва бу мирзолар била бўлғон беклар йиғилиб, иттифоқ қилиб, Бадиуззамон мирзо била Музаффар Ҳусайн мирзони Ҳирий тахтида баширкат подшоҳ қилдилар. Бадиуззамон мирзо эшигида соҳиби ихтиёр Зуннунбек, Музаффар Ҳусайн мирзо эшигида соҳиби ихтиёр Муҳаммад Бурундукбек, Бадиуззамон мирзо жонибидин шаҳр доруғаси Шайх Али тағойи, Музаффар мирзо тарафидин Юсуф Али кўкалтош. Бу ғариб амре эди, ҳаргиз подшоҳликта ширкат эшитилган эмас. Шайх Саъдий сўзининг мазмунининг хилофи воқе бўлди: «Нечукким, «Гулистон»да келтурубтур:

«Даҳ дарвеш дар гилеме бихусбанд ва ду подшоҳ дар иклиме нағунжанд».²

¹ Қ. б.— шаъри.

² Л. б.— бу ибора йўқ.

³ Қ. б.— икки.

¹ Қ. б.— Ғазу.

² Уш дарвиш бир гиламга сиғиб ётарлар, икки подшоҳ иклимга сиғмайди.

ВАҚОЕИ САНАИ ИСНО АШАРА ВА ТИСЪА МИА¹

Муҳаррам ойи ўзбек дафъи жихатидин Хуросон азимати қилиди. Ғўрбанд ва Шибарту йўли била мутаважжих бўлдук. Жаҳонгир мирзо ул вилоятдин чун нохушлук била чиқиб эди, аймоқни ўзига қўша баъзи шариф ва муфаттинлар яна не ангизлар қилур экин деб, Уштур шаҳридин, урукдин айрилиб, урукта Вали Хозинини ва Давлат кадам қоровулни қўюб, аймоқни ботроқ иликлалинг, деб жариди тез тебрадук. Ул кун Заҳҳок қалъасига келдук. Андин Гунбазак кўтали била ошиб Сойқонни бостуруб, Дандоншикан кўтолидин ўтуб, Коҳмард ўлангига тушулди.

Сайид Афзал хоббинга Султон Муҳаммад дўлдойни қўшуб Қобулдин мутаважжих бўлгонимизнинг кайфиятини арзадошт қилиб, Султон Хусайн мирзога йиборилди. Жаҳонгир мирзо кейинрак қолгон экандур. Бомён тўғрисиға етганда йигирма-ўттуз киши била Бомённинг сариға келадур экандур. Бомёнға ёвуқ етганда бизинг кейинг қолгон урукнинг чодирларини кўрарлар. Бизни хаёл қилиб тез-ўқ ёнарлар. Урдуларига етгач, ҳеч нимага боқмай кўчарлар. Кейинларига боқмай Яка ўланг навоҳисиға тортарлар.

Шайбонийхон Балхни муҳосара қилиб эди. Балхта Султон Қуличок эди. Шайбонийхон икки-уч султонни уч-тўрт минг киши била Бадахшонни чопқали йиборди. Ул фурсат Муборакшоҳ ва Зубайр яна Носир мирзога келиб қўшулуб эдилар. Агарчи бурунроқ ниқор ва кудуратлари бор эди. Кишимнинг оёғида Шоҳидонда Кишм суйининг шарқий тарафида чериклаб ўлтуруб эдиларким, бу ўзбаклар тонг бошида шабхун келиб, Кишм суйини ўтуб, Носир мирзонинг устига юруди. Носир мирзо филҳол ўзини пуштаға тортти, пуштадин элини йиғуштуруб, нафир чолдуруб юруган била ўзбакларни олгон била-ўқ тебради. Кишм суйи улук эди, бу сувдин кечиб келиб эдилар. Қалин кишиси ўққа, қиличка бориб, ғалаба кишиси иликка тушти, сувда ҳам кўп кишиси ўлди.

Муборакшоҳ ва Зубайр мирзодин юққорроқ Кишм сари эдилар. Аларнинг устига айрилгон ўзбаклар аларни пуштаға қочурди. Носир мирзо ёғийсини қочурғонда муни хабар топиб, бу жамоатнинг устига юруди. Юққоридин Кўхистон беклари ҳам отлик-яё-

ғини йиғиб юруган била туруш бера олмадилар, қочтилар. Бу жамоаттин ҳам қалин киши иликка тушуб, кўп киши ўққа, қиличка ва сувға борди. Шоядки, минг-минг беш юз ўзбак ўлди экин. Носир мирзонинг бир яхши фатҳи бу эди, бу хабарни Коҳмард жулгасида эканда Носир мирзонинг кишиси келтурди.

Бу навоҳида эканда бизнинг черик бориб, Ғўри ва Даҳонадин ошлиқ келтурдилар. Бу навоҳида Сайид Афзал била Султон Муҳаммад дўлдойдинким, Хуросонға йиборилиб эди, хатлар келди. Султон Хусайн мирзонинг фавтининг хабари эди. Бовужуд бу хонаводанинг номусини қоралаб Хуросон жонибиға мутаважжих бўлдук, агарчи бу таважжухда ўзга ғаразлар ҳам бор эди. Ажар дарасининг ичи била ўтуб Тўп ва Мандағон била Балхоб била иниб, Кўҳи Софқа чиқилди. Ўзбакнинг Сон ва Чаҳоряк чопғонини хабар топиб, Қосимбекни черик била чопқунчининг устига йибордук. Бориб учратиб, яхши босиб, қалин бош кесиб келтурдилар. Жаҳонгир мирзоға ва аймоқларға кишилар йибордук, алардин хабар олғунча неча кун Кўҳи Соф яйлоғида ўлтурдук.

Бу навоҳи кийиги асру қалин бўлур, бир мартаба овладук. Бир-икки кундин сўнг тамом аймоқлар келиб мулозамат қилдилар. Аймоқларға Жаҳонгир мирзо бир неча қатла кишилар йиборди, бир навбат Имомиддин Масъудни йиборди, бормадилар, менинг қошимға келдилар. Охир Мирзоға зарурат бўлди. Кўҳи Софдин дараи Бойға тушганда мени келиб кўрди, чун бизга Хуросон дағдағаси эди, Мирзоға боқмай, аймоққа парвой қилмай, Гарзавон ва Алмор ва Қайсор, Чечакту била юруб, Фаҳридин ўлумидин ўтуб, Бодғис тавобеидин Дараи Бом деган ерга келдук.

Чун бир тафриқа олами эди, ҳар ким дастандозлик қилиб, вилоятдин ва элдин нима олур эдилар. Биз ҳам бир ёкадин ул навоҳидағи аймоқ ва атракка таҳмил қилиб нима ола кириштук. Бу бир ой-икки ойнинг ичида шоядким уч юз туман кепакий олилди экин. Биздин бир неча кун бурунроқ ўзбакнинг чопқунчисини Хуросон илғори ва Зуннунбекнинг кишилари Пандда ва Марвчоқда яхши босиб, қалин ўзбак ўлтурубтурлар.

Бадиуззамон мирзо, Музаффар мирзо, Бурундук Муҳаммад барлос, Зуннун аргун ўғли Шоҳбек Шайбонийхоннинг устигаким, Балхта Султон Қуличокни муҳосара қилиб эрди, юрумакни жазм қилиб, жамиъ Султон Хусайн мирзонинг ўғлонларига кишилар йибориб тилаттилар. Доғи бу азимат била Ҳирийдин чиқтилар. Бодғисға етганда Чилдухтаронда Абулмуҳсин мирзо Марвдин келиб қўшулди. Ибни Хусайн мирзо ҳам андин сўнг Тўн ва Қойиндин келди. Кепак мирзоким, Машҳатда эди, ҳар неча кишилар йибордилар, номаъқул сўзлар айтиб, номардлик қилиб келмади. Анинг таассуби Музаффар мирзо била эди, яъни ул подшоҳ бўлғонда мен нечук анинг қошиға барғоймен, деб мундоқ маҳалдаким жамиъ оғоини бир ерда йиғилиб, иттифоқ қилиб, Шайбонийхондек ғаним устига азм жазм қилиб юруйдурғонда мундоғ бемаза таассуб қилиб келмади. Анинг бу келмамағини ҳолоқим таассубқа ҳамл қилур, барча номардликка ҳамл қилғуларидур.

¹ Тўққиз юз ўн иккинчи (1506—1507) йил воқеалари.

Ғаразким, бу дунёда кишидин ушмундоғ нималар қолур, ҳар ким ақлдин баҳравар бўлса, нега андоғ ҳаракатга иқдом қилғайким, андин сўнг ёмон дегайлар ва ҳар кишига ҳушдин асар бўлса, нега андоғ амрга эҳтимом қилмағайким, қилғондин сўнг мустаҳсан дегайлар. «Зикри номеро, ҳақимон умри сони гуфтаанд».¹

Манга доғи элчилар келдилар. Сўнгра Муҳаммад Бурундук барлос ҳам келди, мен худ нега бормағаймен. Юз-икки юз йиғоч йўлни бу маслаҳат учун тай қилибтурмен. Мен Муҳаммадбек била-ўқ мутаважжих бўлдум, ул фурсатта мирзолар Мурғобга келиб эдилар. Душанба куни жумоилохир ойининг секкизида мирзолар била мулоқот бўлди. Абулмуҳсин мирзо ярим қуруқ истиқбол қилиб келиб эди, етушдук. Мен бу тарафдин отдин тушдум, Абулмуҳсин мирзо ул тарафтин отдин тушти, юруб кўрушуб отланилди. Илгаррак кела ўрдунинг ёвуғида Музаффар мирзо ва Ибни Хусайн мирзо келдилар. Булар Абулмуҳсин мирзодин ёшқа кичик эдилар, керакким бурунроқ истиқболга келсалар эди, голибо бу таъхир хумор жиҳатидин экандур, не такабурдин ва бу тақсир айш ва ишрат сабабидин экандур, не такадурдин.

Музаффар мирзо муболаға қилди, от устида кўруштук, Ибни Хусайн мирзо била ҳам ушбу навъ кўрушулди. Келиб Бадиуззамон мирзонинг эшигига туштук. Ғариб издиҳом ва жамият эди. Андоғ гулув эдиким, тиқилишда баъзининг уч-тўрт қадам йўл оёғи ерга тегмас эди, баъзиким иш-куч учун ёнмоқ хаёл қилса эди, тўрт-беш қадам кейинга боқа беихтиёр олиб борурлар эди. Бадиуззамон мирзонинг девонхона уйига етгук. Муқаррар андоқ эдиким, мен уйдин киргач юкунғаймен. Бадиуззамон мирзо кўпуб араққа келгай, доғи кўрушулгай. Мен уйдин киргач, бир юкундум, доғи бедаранг мутаважжих бўлдум, Бадиуззамон мирзо оҳистароқ кўпуб, сустроқ юрүди.

Қосимбек чун давлатхоҳ эди ва менинг номусим анинг номуси эди, белбоғимдин бир тортти, воқиф бўлдум. Таанни била юруб, муқаррар бўлғон ерда кўрушулди, бу улғу оқ уйда тўрт тўшак солиб эрдилар. Бадиуззамон мирзонинг оқ уйлари албатта ён эшиклик бўлур эди. Мирзо доим бу эшикнинг ёнида ўлтурур эди, бир тўшакни бу эшикнинг ёнида солиб эрдилар. Бадиуззамон мирзо ва Музаффар мирзо бу тўшакда ўлтурдилар, яна бир тўшак рост қўлда солиб эрдилар. Абулмуҳсин мирзо ва мен бу тўшакда ўлтурдук. Бадиуззамон мирзонинг тўшакидин қуйи чап ёнда яна бир тўшак солиб эдилар. Қосим Султон ўзбак Шайбоний султонларидинким, мирзонинг куёви бўлур эди. Қосим Хусайн Султоннинг отаси бўлғай, яна Ибни Хусайн мирзо бу тўшакда ўлтурдилар. Манга солғон тўшакдин қуйи ўнг қўлумда яна бир тўшак солиб эрдилар. Жаҳонгир мирзо била Абдураззоқ мирзо ул тўшакда ўлтурдилар, Муҳаммад Бурундукбек ва Зуннубек ва Қосимбек ўнг, ёнда Қосим Султон била Ибни Хусайн мирзодин хейли қуйироқ ўлтурдилар.

Ош тортилди, бовужудким, суҳбат йўқ эди, ош тортатурғон

ерда шира кўюб олтув ва кумуш суроҳиларни шира устига тердилар. Бурунлар бизнинг ота-оға Чингиз тўрасини ғариб риоят қилурлар эди, мажлисда ва девонда, тўй ва ошда, ўлтурмоқда ва кўпмоқда хилофи тўра иш қилмаслар эди. Чингизхоннинг тўраси насси қотий эмастурким, албатта киши анинг била амал қилгай. Ҳар кимдин яхши қоида қолғон бўлса анинг била амал қилмоқ керак, агар ота ямон иш қилғон бўлса, яхши иш била бадал қилмоқ керак.

Ошдин сўнг отланиб, тушган ерга келдим. Бизнинг ўрду била мирзоларнинг ўрдусининг ораси бир шаръий бўлғай эди. Иккинчи навбат келганда Бадиуззамон мирзо бурунғидек таъзим қилмади. Муҳаммад Бурундукбекка ва Зуннубекка айттурдимким, агарчи ёшим кичиктур, вале тўрум улғудур, ота тахтидаким, Самарқанд бўлғай, икки навбат зарби рост олиб ўлтурубдурмен. Бу хонавонда учун ёт-ёғи билаким мунча жанг ва жадал қилибтурмен, менинг таъзимимда таъхир беважхдур. Бу сўз мазкур бўлғоч, чун маъқул эди, муътариф бўлуб, таъзимни хотирхоҳ қилдилар.

Яна бир навбат Бадиуззамон мирзо қошига борғонда намози пешиндин сўнг чоғир мажлиси бўлди, мен ул маҳаллар ичмас эдим, тавр ораста мажлисе эди, хонларда ҳар навъ газаклар ясаб эдилар: товук каботи ва қоз каботи ва ҳар жинс аъъимадин торттилар. Бадиуззамон мирзонинг мажлисини хейли таъриф қилурлар эди, филвоке беғилу ғаш оромида мажлис эди. Мурғоб ёқасида эканда икки-уч қатла мирзонинг чоғир мажлисида хозир бўлдум. Ичмасимни чун билурлар эди, таклиф қилмадилар.

Музаффар мирзонинг мажлисида ҳам бир навбат бордим. Хусайн¹ Али Жалойир ва Мир Бадр Музаффар мирзо қошида эдилар. Ул мажлисда бор эдилар. Қайфият бўлғонда Мир Бадр рақс қилди, хўб рақс қилди. Голибо ул навъ рақс Мир Бадрнинг ихтироидур.

Мирзолар Ҳирийдин чиқиб, иттифоқ қилиб, йиғилиб Мурғобга келгунча уч-тўрт ой бўлди.

Султон Қуличоқ танг келиб Балх қатъасини ўзбакка берди. Ўзбак Балхни олғондин сўнг бу жамъиятнинг истимоидин Самарқандга мурожаат қилди. Бу мирзолар агарчи суҳбат ва суҳбатороликда ва ихтилот ва омизишта тавре эдилар, вале сипоҳилик рева ва рангидин йироқ ва мардоналик жадал ва жангидин қироқ эдилар.

Мурғобда ўлтурғон маҳалларда хабар келдиким, Ҳақназар чапани тўрт юз-беш юз киши била келиб Чечакту навоҳисини чопти. Барча мирзолар ҳозир бўлуб ҳар неча қилиб, бу чопқунчининг устига илғор йибора олмадилар. Мурғоб била Чечактунинг ораси ўн йиғоч йўлтур, бу ишни мен тиладим. Номус қилиб манга ҳам руҳсат бермадилар. Чун Шайбонийхон ёнди, йил ҳам кеч бўлуб эди. Андоқ қарор топтиким, бу қиш мирзолар ҳар қайси бир муносиб ерда қишлаб, эрта ёз жамъият қилиб ғаним дафъига мутаважжих бўлғайлар, манга ҳам Хуросон навоҳисида қишламоқ таклифи қилдилар.

Чун Кобул ва Ғазни пуршар ва шўр ерлар эди, турк ва мўғулдин ва аймоқ ахшомдин ва афғон ва ҳазорадин муҳталиф эл

¹ «Шухрат билан ёдланишни, ҳақимлар, иккинчи умр демишлар».

¹ Қ. б.— Ҳасан.

ва улус анда йиғилиб эдилар. Яна Хуросон била Кобул ораси ёвуқроқ йўлдинким тоғ йўли бўлмай, агар қор ва ях нима монё бўлмаса, бир ойчилик йўл эди. Туз била қирқ-эллик кунлик йўл эди, вилоят ҳам хануз яхши кўнгул босмайдур эди. Давлатхоҳлардин ҳеч ким бизнинг анда қишларимизни салоҳ кўрмадилар. Мирзоларға узр айттук. Қабул қилмадилар. Кўпрак таклиф қилдилар, ҳар неча узр дедук, таклифни бажидроқ қилдилар. Охир Бадиуззамон мирзо ва Абулмуҳсин мирзо ва Музаффар мирзо отланиб, менинг уюмға келиб, қиш турмоқ таклифини қилдилар. Мирзолар юзига йўқ деёлмадук, мундоқ подшоҳлар ўзлари келиб, турмоқ таклифини қилдилар. Яна Ҳирийниким рубъи маскунда андоқ шаҳр йўқтур ва Султон Ҳусайн мирзонинг замонида мирзонинг тасарруфидин ва такаллуфидин Ҳирийнинг зеб ва зийнати бирга ўн, балки йигирма тараққий қилиб эди, кўрмак орзуси хейли бор эди. Бу жиҳатлардин турмоқни қабул қилдук.

Абулмуҳсин мирзо вилоятига Марвға борди. Ибни Ҳусайн мирзо ҳам Тўн ва Қойинға борди. Бадиуззамон ва Музаффар мирзо Ҳирийға азимат қилдилар, икки-уч кундин кейинроқдин Чилдухтарон ва Тошрабат йўли била мен ҳам Ҳирийға мутаважжих бўлдум.

Барча бегимлар, Поянда Султонбегим, менинг аммам Хадичабегим, Офоқбегим, яна Султон Абусаид мирзонинг қизлари амма бегимлар барча Султон Ҳусайн мирзонинг мадрасасида йиғилдилар. Барча бегимлар мирзонинг мақбарасида эдиларким, бориб кўрдим. Аввал Поянда Султонбеги била юкунуб кўруштум, андин сўнг Офоқбегим била юкунмай кўруштум, андин кейин Хадичабегим била юкунуб кўруштум. Бир замон мунда ўлтуруб хофизлар қуръон ўқуғондин сўнг жанубий мадрасадаким, Хадичабегимнинг уйини тикиб эдилар бордук. Хадичабегимнинг ошини тортилар. Ош тортилғондин кейин Поянда Султонбегимнинг уйига бордим. Ул кеча анда бўлдум. Аввал манга Боғи Навда юрт тайин қилиб эдилар. Тонгласи келиб Боғи Навда туштум. Боғи Навда бир кеча бўлдум, ани муносиб кўрмай Алишербекнинг уйларини тайин қилдилар. Ҳирийдин чиққунча Алишербекнинг уйларида эдим.

Ҳар икки-уч кунда бориб, Боғи Жаҳонорода Бадиуззамон мирзоға кўрунуш қилур эдим. Неча кундин сўнг Музаффар мирзо уйига чорлади. Музаффар мирзо Боғи Сафидда ўлтурур эди. Хадичабегим ҳам анда эди. Жаҳонгир мирзо менинг била борди. Хадичабегим қошида ош ва таом тортилгандин кейин Музаффар мирзо бизни Бобур мирзо солғон Тарабхона отлик иморатқа олиб борди. Тарабхонада чоғир мажлиси бўлди. Тарабхона боғчанинг ўртасида воқе бўлубтур, мухтасарроқ имораттур, икки ошёналиқ, вале ширингина имораттур, юққориғи ошёниди такаллуф кўпрак қилибтурлар. Тўрт кунжида тўрт хужрадур. Ўзга бу тўрт хужранинг ўртаси ва мобайнлари тамом бир уй дохилидур, бир уйдурким, хужраларнинг мобайни тўрт шаҳнишин йўсуллуқ бўлубтур. Бу уйнинг ҳар зильи мусаввардур, агарчи бу иморатни Бобур мирзо қилгандур, вале, бу тасвирларни Султон Абусаид мирзо буюрғондур, масоф ва урушларини тасвир қилибтурлар, шимолий сариға шах-

нишинда икки тўшак солдилар, бир-бирига рўбарў, тўшакларнинг ёнлари шимол сари эди, бир тўшакда Музаффар мирзо ва мен ўлтурдук, яна бир тўшакда Султон Масъуд мирзо ва Жаҳонгир мирзо ўлтурдилар. Музаффар мирзонинг уйида чун меҳмон эдук, мени Музаффар мирзо ўзидин юққори олди.

Ишрат паймоналарин тўлдуруб, соқийлар юруб мажлис аҳлиға тутта кириштилар. Мураввақ чоғирларни мажлис аҳли ҳам ҳайвон суйидек юта кириштилар, мажлис қизиқти, чоғирлар бошқа чиқти, бу хаёлда эдиларким, манга ичиргайлар, мени ҳам бу доираға киюргайлар, мен агарчи бу чоққача нашға бўлгунча чоғир иртикоб қилмайдур эдим, мастлиқ ва сархушлуқ кайфияти ва ҳолатини камоққакху билмайдур эдим, вале чоғир ичмоққа майлим бор эди ва бу водийни тай қилмоққа кўнглум тортар эди. Кичикликта бемайл эдим, чоғирнинг нашға ва кайфиятин билмас эдим. Отам гоҳиким чоғир таклифи қилсалар ҳам узрлар айтиб, ирkitоб қилмас эдим. Отамдин сўнг Хожа қозининг юмни қадамидин зоҳид ва муттақи эдим. Шубқалиқ таомдин ижтиноб қилур эдим. Не жой улким, чоғир иртикоб қилгайман. Сўнгралар йигитлик ҳавасидин ва нафе тақозосидинким, чоғирға майл пайдо бўлди, таклиф қилур киши йўқ эрди, балки чоғирға майлимни билур киши йўқ эди. Кўнглум агарчи мойил эди, мундоқ қилмоғон амрни ўзлук била қилмоқ мушқил эди. Хотирға кечтиким, чун мунча таклиф қиладурлар, яна Ҳирийдек ораста шаҳриға келиб турбизким жамий айш-ишрат асбоб ва олоғи мукамал ва муҳайё ва бори такаллуф ва танаъум ашё ва адавати омода ва пайдо, ҳоло ичмасам қачон ичармен деб, ичмакка азм қилдим ва бу водийни тай қилмоқни жазм қилдим.

Вале хотирға кечтиким, Бадиуззамон мирзо оғадур, анинг илигидин ва анинг уйида ичмай, инисининг илигидин ва инисининг уйида ичсам, хотириға нима келгай деб, бу тараддудимни айтгим. Бу узрумни маъқул деб, бу суҳбатта чоғир таклифи қилмадилар. Мукаррар андоқ бўлдиким, Бадиуззамон мирзо била Музаффар мирзо бир ерда бўлғонда иккала мирзонинг таклифи била ичилгай.

Мажлисда нағма аҳлидин Хофиз Хожи эди, Жалолиддин Маҳмуд нойи эди, Фулом Шодининг иниси Шоди бача эди. Чанг чолур эди, Хофиз Хожи хўб ўқур эди. Ҳирий эли паст ва нозук ва ҳамвор ўқурлар. Жаҳонгир мирзонинг бир хонандаси бор эди. Миржон отлик, Самарқандий эди. Баланд ва дурушт ва ноҳамвор ўқур эди. Жаҳонгир мирзо кайфият маҳалда буюрдиким ўқуғай, ғариб, баланд ва дурушт ва бемаза ўқуди. Хуросон эли нур зарофат тирилур эл. Мунинг бу ўқушидин бириси қулоғин тутамудур, яна бир чиройин читабудур, мирзо жиҳатидин ҳеч ким манъ қилаолмайдур. Намози шомдин сўнг Тарабхонадин Музаффар мирзо солғон янги қишлоқи уйға келдук. Ушбу уйға келганда охир мастлиғларда Юсуф Али кўжалтош кўнуб раққослиқ қилди. Соҳиб усул киши эди, яхши рақе қилди. Бу уйға келганда суҳбат хейли гарм бўлди. Музаффар мирзо бир камар шамшир, бир кўзи жубба, бир бўз тупчоқ манга берди. Бу уйға келганда Жонак туркий айтти. Музаффар мирзонинг Катта Моҳ ва Кичик Моҳ отлик қуллари бор эди, маст-

лик маҳалларда бир пора бемаза гармхўлуқлар қилдилар. Кечгача гарм суҳбат эди, мажлис тарқалди. Мен бу оқшом ушбу уйда-ўқ бўлдум. Манга чоғир таклифи қилур хабарини Қосимбек эшитиб, Зуннунбекка киши йиборибтур. Зуннунбек мирзоларга насихат йўсулдуқ қаттиқ-қаттиқ айтиб, чоғир таклифини тамом бартараф қилибтурлар.

Бадиуззамон мирзо Музаффар мирзонинг меҳмондорлигини эшитиб, Боғи Жаҳонорода Муқаввийхонада мажлис тартиб қилиб, мени тилади. Бизнинг баъзи ичкиларни ва йигитларни ҳам тиладилар, менинг ёвуқтағиларим менинг жиҳатимдин ича олмаслар эди. Агар ичарлари ҳам бўлса бир ой-қирқ кунда эшик-элини боғлаб юз дағдаға била ичарлар эди. Андоқ кишиларни чарладилар. Мунда ҳамки келдилар, гоҳи мени ғофил қилиб, гоҳи иликларини паноҳ қилиб, юз ташвишлар била ичар эдилар. Агарчи мендин суҳбаттаги кишига рухсати ом бўлгон йўсулдуқ бўлуб эди, не жиҳатинким, бу суҳбат ота-оғамиздек кишининг суҳбати эди, муаллихларни келтурдилар, билмон сочларининг ё амалий сочларининг оралариға кимсонни сочининг узунлиги била иничка-иничка кесиб қўюбтурлар, тавре кўрунадур. Бу суҳбатта менинг олимға қоз кабоби қўйдилар, чун куш бузмоғини ва тўрғамоғини қилгон эмас эрдим, илик элтмадим.

Бадиуззамон мирзо дедиким, нега майл қилмассиз. Мен дедим, тўрғамоқтин ожиздурмен. Филҳол Бадиуззамон мирзо менинг олимдаги қозни бузуб, тўрғаб олимда қўюр. Мундоқ ишларда Бадиуззамон мирзо беназир киши эди. Охир суҳбатта бир мурассаъ камар, ханжар бир чорқаб, бир тупчоқ манга берди.

Йигирма кунким, Ҳирийда эдим, ҳар кунда кўрмаган ерларни отланиб сайр қилур эдим. Ажзчимиз бу сайрларда Юсуф Али кўкалтош эди. Ҳар қайси сайргоҳқа тушулса эди, Юсуф Али кўкалтош бир навъ ош тортар эди. Бу йигирма кунда машҳур сайргоҳлардин бир Султон Ҳусайн мирзонинг хонақоҳидин ўзга ер кўрулмаган шояд қолмади экин, Гозургоҳ ва Алишербекнинг боғчаси ва жувози қоғаз ва Тахти остона ва Пуликоҳ ва Қахдистон ва Боғи Назаргоҳ ва Неъматобод ва Гозургоҳнинг хиёбони ва Султон Аҳмад мирзонинг ҳазираси ва Тахти Сафар ва Тахти Навоий ва Тахти Баргар ва Тахти Ҳожибек ва Шайхи Баҳоуддин Умар ва Шайх Зайниддин ва Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг мазорот ва мақобирини ва намозгоҳи Мухтор ва ҳавзи Моҳиён ва Соқи Салмон ва Биллурийким, асли Абулвалид экандур, Имом Фаҳр ва Боғи Хиёбон ва мирзонинг мадорис ва мақобирини ва Гавҳаршодбегимнинг мадраса ва мақбарасини ва масжиди жомени ва Боғи Зоғон ва Боғи Нав ва Боғи Зубайда ва Султон Абусаид мирзо солгон дарвозаи Ироқнинг топида Оқсарой ва Пўрон ва Сўфаи Тирандозон ва Чарғолонг ва Мирвоҳид ва Пулимолон ва Ҳожа Тоқ ва Боғи Сафид ва Тарабхона ва Боғи Жаҳоноро ва Кўшк ва Муқаввийхона ва Савсанихона ва дувоздаҳ бурж ва Жаҳоноронинг шимол тарафидаги улуг ҳавз ва тўрт тарафидаги тўрт иморат ва қалъанинг беш дарвозаси: Дарвозаи Малик ва Дарвозаи Ироқ ва Дарвозаи Фирузобод ва Дарвозаи Хуш ва Дарвозаи Қишчоқ ва Бозори Малик ва Чорсув ва Шайху-

лислоннинг мадрасаси ва Маликларнинг масжиди жомеи ва Боғи шаҳр ва Бадиуззамон мирзонинг Жўйи Инжил ёқасидаги мадрасаси ва Алишербекнинг ўлтурур уйларики, «Унсия» дерлар, мақбара ва масжиди жомеиники, «Қудсия» дерлар, мадрасаси ва хонақоҳиники, «Халосия» ва «Ихлосия» дерлар, ҳаммом ва доруш-шифосиники «Сафоия» ва «Шифоия» дерлар, борини андақ фурсатта сайр қилдим.

Султон Аҳмад мирзонинг кичик қизи Маъсуама Султонбегимни онаси Ҳабиба Султонбегим бу фатаратлардин бурунроқ Хуросон олиб келгон экандур, бир кун мен оқамни кўра келганда онаси била келиб, мени кўрди. Кўргач-ўқ манга хейли майл пайдо бўлди. Махфий кишилар бориб оқам била, янға била, Поянда Султонбегимни оқа дер эдим, Ҳабиба Султонбегимни янға дер эдим, сўзлашиб андоқ муқаррар қилдиким, менинг кейинимча янға қизини олиб Кобулға келгай.

Мени қишланг деб, Муҳаммад Бурундукбек ва Зуннунбек бажид саъй қиладурлар эди, вале қишлоқ ери ва қишламоқ асбобини яхши сомон бермайдурлар эди. Қиш бўлди ва орадаги тоғларда қорлар ёғди. Кобул тарафидин хануз дағдаға кўнрақ бўлди. Булар не қишлоқлик ерни сомон берадур, не сомонлик ерда қишлоқ. Охир зарурат бўлди, сариҳ айта олмадук. Қишлоқ баҳонаси била Ҳирийдин шаббон ойининг еттисиди чиқиб, Бодғис навоҳисиди ҳар юртта бирар кун, иккирар кун таваққуф қила-қила кўч қилур эдук, то вилоятларға таҳсил ва иш-куч учун боргонлар келиб қўшул-гайлар. Ул миқдор макс ва даранг бўлдиким, Лангари Мир Ғиёсдин икки-уч кўч ўтганда рамазон ойи кўрулди. Вилоятларға иш-куч учун боргон йигит-ялангдин баъзисини келиб қогилди, баъзиси йигирма кун, бир ойдин сўнг Кобулда келдилар, баъзиси қолиб мирзоларга навкар бўлдилар. Бу жумладан бир Сейдим Али дарбон эди, қолиб Бадиуззамон мирзоға навкар бўлди.

Хисравшоҳ навкарларидин ҳеч кимчи онча риоят қилмайдур эдим, Жаҳонгир мирзо Ғазнини ташлаб чиққанда, Ғазнини Сейдимга берилиб эди. Ўзининг қайн иниси Дўст Ангу шайхни Ғазниға қўюб, ўзи черикка келиб эди. Филвоқе Хисравшоҳ навкарларининг орасида бу икки кишидинким, Сейдим Али дарбон била Муҳиб Али кўрчи бўлгай, яхшироқ киши йўқ эди. Сейдим яхши ахлоқ ва атворлик киши эди. Қиличға мардона киши эди. Уйда бемажлис ва бесуҳбат эмас эди, хейли саховати бор эди, ажаб кифоялик ва сомонлик киши эди, зарофат ва латофати рангин, ихтилот ва ҳикояти ширин, хушхулқ ва ҳарроф ва ҳаззол киши эди. Айби бу эдиким, гузаро фосиқ ва мўғлим эди, мазҳабида инҳирофи бор экандур. Бир нима мунофиқ шевароқ эди. Баъзи нифоқини ҳазлга ҳамл қилурлар эди, вале бечизе эмас экандур. Бадиуззамон мирзо Ҳирийни Шайбоққа олдуруб Шохбекка келганда, мирзо била Шохбекнинг орасида нифоқ омиз сўз айтқон учун ўлтуруб, Хирманд суйиға ташлатур. Муҳиб Алининг ҳикояти вақоё зайлида келгусидур.

Лангари Мир Ғиёсдин ўтиб, Ғаржистоннинг яқа кентларини бостуруб Чахчаронға келилди. Лангардин ўтуб, Ғаржистон наво-

хисиди етганда, пайваста қор эди. Борғон сойи қор улуғроқ бўлур эди. Чахчарон навоҳисиди худ қор отнинг тизидин юқорироқ эди. Чахчарон Зуннунбекка тааллуқ эди. Мирақжон Ирди отлиқ навқари анди эди. Зуннунбекнинг ошлиқларини тамом баҳо бериб олдуқ. Чахчарондин икки-уч кўч ўтгач, қор асру улуғ бўлди: узангудин юқорроқ эди, балки аксар ерда отнинг аёғи ерга етмас эди, яна қор доим ёғар эди. Чарокдондин ўтгач ҳам қор кўп улуғ бўлди, ҳам йўл номаълум бўлди. Ланғари Мир Ғиёс навоҳисиди Қобулға не йўл биля боруимизни кенгаштуқ. Мен ва аксар барин эдуқким, кишдур, тоғ йўлиди кўп дағдаға ва тараддудтур, Қандаҳор йўли агарчи бир нима йироқроқдур вале бетараддуд ва бедағдаға борилур. Қосимбек ул йўлни йироқдур, бу йўл биля борурбиз, деб кўп жаҳл қилди, бу йўлға бўлдуқ. Бир Султон отлиқ пешойи бошчи эди, қарилиғидинму ё олдорағонидинму ё қорнинг улуғлиғидинму, йўлни йўқотти, бошлай олмади.

Чунки Қосимбек саъйи биля бу йўлға бўлуб эдуқ, Қосимбек номуқа тушуб, ўзи ва ўғлонлари-ўқ қор тешиб йўл топиб, илгари юрулар эди. Бир кун ҳам қор асру улуғ бўлди, ҳам йўл номушахас. Ҳар неча саъйлар қилдуқ боролмадуқ. Чора топа олмай ёниб, бир ўтуллуқ ерга тушуб, етмиш-сексон ўбдон йигитларни таъйин қилдуқким, изимиз биля ёниб, қўл қуйи кишлогон ҳазора-мазорадин топиб, йўл бошлағали келтургайлар. Ул борғонлар келгунча уч-тўрт кун бу юрттин кўчулмади. Борғонлар ҳам ўбдон йўл бошлар киши келтурмадилар. Таваккул қилиб, Султон Пешойини илгари солиб, ушбу йўлға-ўқ ким топа олмай ёнилиб эди, бўлдуқ. Ул неча кун бисёр ташвишлар ва машаққатлар тортулди, андоқким, муддатул-умр мунча машаққат камроқ тортилиб эди. Бу матлаъни ўшал фурсатта айтилди:

Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдимү,
Хаста кўнглум чекмаган дарду балоси қолдимү?

Бир ҳафтаға ёвуқ қор тешиб, кунда бир шаръий-бир ярим шаръийдин ортуқ кўчулмас эди. Қор тепар киши мен эдим, ўн-ўн беш ички биля ва Қосимбек эди, икки ўғли Тенгриберди ва Қанбар Али биля яна икки-уч навқари ҳам бор эди. Ушбу мазкур бўлғонлар яёқ юруб, қор тепар эдуқ, ҳар киши етти-секкиз-ўн қари илгари юруб қор тепар эди. Ҳар қадам қўйғонида белигача, кўксигача бота-бота қор тепар эди. Бир неча қадам борғондин сўнг илгариги кишининг ҳамли куюб турар эди, яна бир киши илгари ўтар эди, бу ўн-ўн беш-йигирма киши яёқ қорниким тепар эди, онча бўлур эдиким, бўш отни тортса бўлур эди. Бўш отни тортилур эди, узангусигача, қоптолиғача кўп-кўп, бота-бота бу бўш от ҳам ўн-ўн беш қадамча йўл юруб толиқур эди. Бу отни ёқаға тортиб, яна бир бўш отни илгари тортилур эди. Ушбу дастур биля биз ўн-ўн беш-йигирма киши-ўқ қор тептуқ. Ушбу ўн-ўн беш-йигирма кишининг отлари-ўқ илгари тортилди, ўзга тамом ўбдон-ўбдон йигитлар ва бек отонғонлар отларидин ҳам тушмай, тайёр тепилган ва босилгон йўлға кириб, бошларин қуйи солиб келурлар эди. Маҳал ул эмас

эдиким, кишиға таклиф ва зўре қилилғай, ҳар кимнинг ҳиммат ва журъати бўлса бундоқ ишларни ўзи тилаб қилур.

Ушбу тарийқ биля қор тешиб, йўл қилиб, Инжукон ердин уч-тўрт кунда кўтали Зарриннинг тубига ҳаволи Қутий деган ҳаволға келдуқ. Ушбу кун ғариб чопкун биля қор ёғар эди. Андоқким, борчаға ўлум ваҳми бўлди. Ул эл тоғдағи ғор ва ковокларни ҳавол дерлар; бу ҳаволға етганда чопкун беҳад тез бўлди. Ушбу ҳавол қошида-ўқ тушулди. Қор улдуқ, йўл якраҳа, тепилган-босилган йўл биля ҳам от баҳейла борадур. Қунлар ғоят кискаликқа илгариги киши ёруғ чоқта ҳавол олиға келдилар, намози шом, намози хуфтанғача эл кела қолди. Андин сўнгра турғон ерда-ўқ тушди. Кўп эл от устида-ўқ тонг оттурди, ҳавол торроқ кўрунди. Мен ҳаволнинг оғзида курак олиб, қор кураб, ўзумға бир тақия миқдори ер ясадим, қорни кўкусгача қоздим, ҳануз ерга етмайдуқ эди. Бир нима елға паноҳ бўлди, ўшанда-ўқ ўлтурдим. Ҳар неча дедиларким, ҳаволға боринг, бормадим. Кўнгулға кечтиким, борча эл қорда ва чопкунда, мен иссиқ уйда ва истироҳат биля мунда борча улус ташвиш биля машаққатта, мен мунда уйқу биля фароғатда. Мурув-ваттин йироқ ва ҳамжихатлиқдин қироқ ишдур. Мен ҳам ҳар ташвиш ва машаққат бўлса кўрайин, ҳар нечук эл тоқат қилиб турса турайин, бир форси масал бор: «Марг бо ёрон сураст».¹ Ўшандоқ чопкунда қозгон, ясағон чуқурда ўлтурдум, намози хуфтанғача қор онча чопқулаб ёғдиким, мен энгашиб ўлтуруб эдим, орқамға ва бошимға ва кулоқларимнинг устига тўрт эллик қор бор эди.

Ўшул кеча қулоғимға совуқ таъсир қилди. Намози хуфтанда ғорни яхши мулоҳаза қилғонлар қичқиритиларким, ҳавол асру кенг ҳаволдур, бу элга тамом ер бор, муники эшиттим, устумдағи қор-борни силжиб, ҳаволға келдим, ҳавол навоҳисидиғи йигитларни ҳам тиладим: қирқ-эллик кишиға фароғат биля ер пайдо бўлди, озук ва яхни ва қовурдоқ ва ҳар нимаким ҳозир эди, ҳар кимнинг ким бор эди, келтурдилар. Мундоқ совуқ ва қор ва чопкунда ажаб иссиқ ва амин ва фароғатлик ерга келдуқ.

Тонгласиға қор ва чопкун турди. Эрта кўчуб, ўшул дастур биля қор тешиб, йўл ясаб, добон устиға чиқтуқ. Йўл худ қирлаб юққори чиқар экандур. Кўтали Заррин дер эмишлар. Биз юққори чикмай дара қуйи-ўқ индуқ, добондин тубига етгунча кун кеч бўлди, дара оғзида-ўқ қўндук. Ул ақшом кўп қаттиқ совуқ эди, асру кўп машаққат ва суубат биля ул ақшомни ўтқардуқ. Кўп кишининг илик-оёғин совуқ элтти. Кепакнинг аёғин, Суюндук туркман илигин, яна Ахийнинг аёғин ўшул кеча совуқ элтти.

Эртасиға дара қуйиға-ўқ юрудук, бовужуд йўл бу эмас эканини билиб, кўруб, таваккул қилиб, дара қуйи-ўқ юрулди, ямон учма, секиртма ерлардин тушулди. Кеча намози шом эдиким, даранинг оғзиға чиқтуқ.

Ҳеч қари-улуқ ёд билмаским, бу кўталнинг мундоқ улук қори бор эрконда киши убур этмиш бўлғай, балки бу фаслда маълум

¹ «Дўстлар билан биргаликдағи ўлим тўйдир».

эмаским, бу кўталдин убур этмак кишининг кўнглига етмиш бўлғай. Агарчи улуғ қордин неча кун ҳейли ташвиш кўрдук, вале охир ушбу улуғ қор сабабидин ўзумизни манзилга етқурдук. Нечунким агар мундоқ улуғ қор бўлмаса, андоқ берах учма ва секритмадин ким ўта олғай эди, балки агар улуғ қор бўлмаса аввалғи учмада-ўқ элининг от ва теваси тамом қолғай эди.

Ҳар неку баде ки дар шумор аст,
То дар нигари салоҳи қор аст¹.

Намози хуфтан бўлуб эдиким, Яка ўланга келиб туштук. Яка ўланг эли биз келиб тушганда-ўқ хабар топдилар. Иссиқ уйлар, семиз қўйлар, отқа ўт ва бўрсу бениҳоят, ўт ёқмоққа ўтун ва тезакка не ҳад ва не ғоят, андоқ совуқ ва қордин қутуллуб, мундоқ кенг ва иссиқ уйлар топмоқ, андоқ машаққат ва балодин халос бўлуб, мундоқ қалин нон ва семиз қўйлар топмоқ ҳузуредурким, мундоқ машаққатларни кўрганлар билур, фароғатедурким, мундоқ балолар кечурганлар (билур). Хотиржамъ ва кўнгул тинч бир кун Яка ўланга таваққуф қилдук. Яка ўлангдин кўчуб, икки йиғоч йўл келиб тушулди. Тонгласи рамазон ийди бўлди. Бомиён билад юруб, Шибарту кўталидин ошиб, Жинглак ермай тушулди. Туркман ҳазораси кўчлари ва моллари билад йўлимизнинг устида-ўқ қиш-лағоң экандур. Биздан асло хабарлари йўқ. Тўнгласи кўчуб келурда буларнинг оғил ва олачуқларининг орасига кела туштук. Икки-уч бўлак оғил толон ва торожға борди, ўзгалари уй ва рўзғорни солиб, ўғлон-ушоғин олиб, тоққа торгдилар. Илгаридин хабар келдиким, бир неча ҳазора чериқ элини олини тўсуб, ўқлашиб кишини ўтгали қўймайдурлар. Бу хабар келгач, илдам-ўқ юрудум, етиб кўрдум эрса, танги ҳам эмас, бир неча ҳазора бир тумшукдин келиб ўқ қўядурлар, пул тир йиғилиб турубтур ўбдон-ўбдон йигитлардек.

Шеър:

Қаросин ёғининг кўрубтурлар,
Дангу ҳайрон боқиб турубтурлар.
Мен етиб тез ул сари юрудум.
Юру-юру деб, илгари юрудум.
Ғаразим элни тез қилмоқ эди,
Ёғий билад ситез қилмоқ эди.
Тез этиб элни, торгтим ўзни,
Ҳеч ким ҳам эшитмади сўзни,
Йўқ эди, жибау кежиму яроқ,
Менда бор эрди минг ўку садок,
Турдум эрса тамом эл турди,
Ёғий гўё буларни ўлтурди.
Сен навкарким, қилурсен онинг учун,
Яроғи бир маҳалда жонинг учун

¹ Ҳар бир юзага келган яхши-ёмонликни текшириб қарасанг, турмуш учун хайриятлидир.

Йўқки навкар туруб беги юруғай,
Навкар осудаву беги чуруғай.
Навкаркеким, бу таврдур не осик,
Не ишинга ярар не ошқа қотик,
Охир от солдим, илгари юрудум.
Сурубон тоғқа юққори юрудум,
Мени кўруб юруди эл доғи,
Қолди элдин кейинга кўрқоғи.
Етибон тез тоққа тормоштук,
Ўқиға боқмайин юруб оштук,
Ғаҳи отгин тушуб, ғаҳи отлик,
Юрубон илгарига журъатлик,
Ёғий ҳам тоғдин ўқ қўяр эди,
Зўр кўргач солиб юруберди.
Тоққа чиқтук ҳазорани қовлаб,
Қийру қўлда кийик киби овлаб,
Дориғонни кийикдек отқуладук,
Талабон молу қўйини бўладук,
Қирибон туркман ҳазорасини,
Айладук банд киши қорасини
Эр атоғлиқни дастигир эттук,
Аҳлу авлодини асир эттук.

Ҳазора молидин мен ҳам бир пора ўй йиғиштурдум. Ерак тағойига топшуруб, ўзум илгари ўтуб, қирлар билад, қўллар билад юруб, ҳазораларнинг от ва қўйларини суруб, Темурбек лапгарига келтуруб туштук. Туркман ҳазорасининг ўн тўрт-ўн беш саркаши ва раҳзан улуғларидин иликка тушуб эди. Хаёлимда бу эдиким, тушган юртта турлук-турлук азоб ва уқубат билад ўлтургайларким, жамиъ раҳзан ва саркашларга ибрат бўлғай. Йўлда Қосимбекка йўлуқуб, бемавқиъ тараҳҳум қилиб, халос қилибтур.

Замини шўру сунбул бар наёрад,
Дар ў тухми амал зое магардон.
Накўи бо бадон қардан чунонаст,
Ки банд қардан бажои неқмардон.¹

Асирларни ҳам тараҳҳум қилиб, озод қилилди. Ушбу туркман ҳазорасини чопқонда эшитилдиким, Муҳаммад Ҳусайн мирзо дуглат яна Султон Санжар барлос ва жамиъ Кобулда қолғон мўғулларни ўзларига тортиб, Мирзохонни подшоҳ қилиб, Кобулни қабабтурлар. Эл орасида бу хабарни солибтурларким, Бадиуззамон ва Музаффар мирзо подшоҳни тутуб, Ҳирийнинг қалъаи Ихтиёридиниғаким, ҳоло Олақўрғонға машхурдур, чиқорибтурлар. Кобул қўрғонида Мулло Бобойи Пашоғарий халифа ва Муҳиб Али қўрчи ва Аҳмад Юсуф ва Аҳмад Қосим бошлиқлар эди, булар яхши бордилар. Қўрғонни мазбут ва мустаҳкам қилиб асрадилар.

¹ Шўр тупроқ ерда сунбул битмайди, ундай ерда умид уруғини нобуд қилма. Шунга ўхшаш, ёмонларга яхшилик қилиш ва яхшиларга ёмонлик қилиш ҳам ўрнида бўлмайди.

Темурбек лангаридин Муҳаммад Андижоний отлик Қосимбекнинг навқари Тўқбойдин Кобулдоғи бекларга бу ерга келганимизнинг айфияти битиб йибордук. Андоқ муқаррар бўлдим, Ғурбад тангасидин чиқиб, аларнинг устига илғағумиздур. Нишона бу бўлдиким, Манор тоғидин ўтгач-ўқ, улуг ўт ёндурғумиздур. Сизлар ҳам аркта эски кўшкнинг устидаким, ҳоло хазинадур, улуг ўт ёндурғунгиз, то билгайбизким, бизнинг келганимизни билибсизлар. Биз бу соридин етгач, сиз ичкаридин чиқиб, илигингиздин келурини тақсир қилманг. Бу сўзларни буттуруб, Муҳаммад Андижонийни йиборилди.

Тонгласи Лангардин отланиб, Уштур шаҳр тўғрисиға тушулди, андин эрта отланиб, тушқа ёвуқ Ғурбад тангасидин чиқиб, кўпрук бошида тушдук. От суғориб, отни тиндуруб, намози пешин кўпрук боғининг отландук. Тутқовулғача қор йўқ эди. Тутқовулдин ўта борлон сари қор улугроқ бўлди. Замма яхши била Манор орасида андоқ совуқ эдиким, мударатул-умр онча совуқ кам кўрулуб эди.

Ахмад ясовул била Қора Ахмад юртчини дағи Кобулдағи бекларга йиборилдиким, ўшул миод била келдук, воқиф ва мардона бўлунг.

Манор тоғидин ўтуб, доманада тушуб, совуқдин бетоқат бўлуб, ўтлар ёкдуруб исиндук. Агарчи ўт ёндурур маҳал эмас эди, совуқ зарбидин бетоқат бўлуб, ўт ёндурулди. Тонг ота ёвушуб эдиким, Манор тоғининг доманасидин отландук. Манор била Кобулнинг орасида қор отнинг тизида бор эди. Қотқон бўлуб эди, йўлдин чиққон киши ташвиш била юрур эди. Бу ораликни тамоғ чубуруб келдук, бу жиҳатин фарз вақтида Кобулға баҳейла етдук. Бибимоҳрўйға отардин бурунроқ арқтин улуг ўт чиқти, маълум бўлдиким, хабардор бўлмишлар. Сайид Қосимнинг кўпруғиға ета Ширим тағойи била буронғор кишисини Мулло бобонинг кўпруғи сари йиборилди. Жувонғор ва ғул Бобо Лўли йўла била бўлдук. Ул маҳалда Халифанинг боғининг ўрунида бир кичикроқ боқча эди. Улугбек мирзо солиб эди, Лангар йўсундук. Агарчи дарахт ва йиғочи қолмайдур эди, вале муҳавватаси бор эди. Мирзохон анда ўлтуруб эди.

Муҳаммад Хусайн мирзо Улугбек мирзо солғон Боғи Биҳиштта эди. Мен Мулло Бобо боғининг кўча тарафидаги ғўристонға етиб эдиким, тезлик қилиб илгари боргонларни уруб, ёндуруб, бизга тикилар. Илгари бориб Мирзохон ўлтурғон ҳавлиға кирганлар тўрт киши эди: бир Сайид Қосим эшик оқо эди, яна бир Қанбар Али Қосимбек эди, яна бир Шеркули қоровул мўғул эди, яна бир Султон Ахмад мўғул эди, Шеркулнинг жамоатидин эди.

Бу тўрт киши етган била бетаҳоши-ўқ Мирзохон ўлтурғон ҳавлиға кирарлар, ғавғо бўлур. Мирзохон бир отқа миниб қочиб чиқар, Абулҳасан Қулбегининг иниси Муҳаммад Хусайн ҳам Мирзохонға навқар бўлуб эди, бу тўрт кишидин Шеркулини чошиб йиқор, бошини кесар маҳалда халос бўлур, бу тўрт киши қилич еб, ўқ еб, яралук бўлуб, мазкур бўлгон ерда бизга тикилиб келдилар. Тор кўчада отлик эл тикилдилар, турдилар, не илгари юруй оладурлар, не кейинга ёна оладурлар.

Мен ёвуғумдағи йиғитларга дедимким: тушуб зўрланг, Дўст

Носир, Хожа Муҳаммад Али китобдор, Бобо Шерзод, Шоҳ Муҳаммад¹ ва яна бир неча йиғит тушуб юруб ўқ қўйдилар. Ёғий қоча берди, қўрғондағиларни кўз туттук, иш вақтида етиша олмадилар, ёғийни тебратгандин сўнг бирин-икин чопишиб кела бошладилар. Хануз Мирзохон ўлтурғон чорбоғқа кирмайдур эдиким, қўрғондағи элдин Ахмад Юсуф, Сайид Юсуф келди, менинг била ҳамроҳ-ўқ Мирзохон ўлтурғон бокқа кирдук. Кўрдум, Мирзохон йўқтур, қочиб чиқибтур, тез-ўқ ёндим. Ахмад Юсуф менинг сўнгимча эди. Чорбоғининг эшигидин Дўст Сарипулий пиёдаким, Кобулда мардоналиғи жиҳатидин риоят қилиб, кутволлик мансабини бериб, Кобулда қўюлуб эди, яланғоч қилич иликда кириб келди. Манга-ўқ тикилиб келадур, мен жиба кийиб эдим, ғарбичи боғламайдур эдим, дубулға ҳам киймайдур эдим. Бир неча қичқирар эдим: «Хай, Дўст, хай Дўст», деб, Ахмад Юсуф ҳам қичқирди. Мен совуққа ва қорға қўнганимдинму, мени танимади ё уруш изтиробидинму эди, бетаҳоши яланғ бозумға-ўқ қилич солди, тенгри инояти эди, сари мўе қор қилмади.

Агар теғи олам бижунбад зи жой
Набуррад раге то нахоҳад худой...²

Андин чиқиб Муҳаммад Хусайн мирзо ўлтурғон Боғи Биҳиштға келдим, Муҳаммад Хусайн мирзо қочиб чиқиб, ёшинғондур. Муҳаммад Хусайн мирзо ўлтурғон боғчанинг рахнасида етти-секкиз ўқлук, ёйлик киши турубтур, мен бу кишиларнинг устига отимни пошна қилиб еттим, тўхтаёй олмадилар, қоча бердилар, мен етиб, бирига қилич елдим, андоқ юмаланиб бордиким, тасаввур қилдиким, магар боши учуб кетти. Ўта чиқтим, мен қилич солғон киши Мирзохоннинг кўқалтоши Тулак кўқалтош экандур. Қилич эғниға тушган экандур. Муҳаммад Хусайн мирзо ўлтурғон уйларнинг эшигига етганда том устидин бир мўғулким, менинг навқарим эди, мен ани танир эдим, эшиклик, тувурлуқ ердин тортти ўқни юзумға, ул тарафдин, бу тарафдин хай-хай, подшоҳдур дейиштиллар, ўқни ёндуруб солиб қочти, ўқ отмоқтин ҳам иш ўтуб эди. Мирзоси, сардорлари қочти, гирифтор бўлди, ким учун ўқ отар ушбу ерда.

Султон Санжар барлосниким, риоят қилиб Нингшаҳор туманини анга иноят қилиб эдим, ул ҳам бу фитнада булар била шарик эди, тутуб бўйини боғлаб келтурдилар, музтариб бўлуб қичқирадурким:— Хай менда не гуноҳ. Гуноҳ мундин ортуқ бўлурмуким, бу жамиъ била ҳамжиҳат ва ҳаммашваратлардин бир улугроғи сен. Чун хон доданинг волидаси Шоҳбегим ҳоҳарзодаси бўлур эди, буюрдумким, мундоқ беиззатона кездурманг, ўлум йўқтур.

Мундин чиқиб Ахмад Қосим кўҳбурни ва неким қўрғондағи беклардин бири ул эди, бир пора йиғитлар била Мирзохоннинг сўнгича йибордим. Ушбу Боғи Биҳишт ёнида Шоҳбегим ва хоним уйлар ясаб ўлтуруб эдилар, бу боғдин чиқиб, Шоҳбегимни ва хо-

¹ Л. 6.— Шоҳ Махмуд.

² Агар олам тиги ўз жойидан кўзгалса, худо хоҳламаса бирор томирин ҳам қирқолмайди.

нимни кўра бордим, шаҳр эли қора таёқ хужум қилибтурлар. Гўша ва канорда эл тутмоққа, мол таламоққа илик қўюбтурлар, кишилар қўюб барча эли уруб-суруб чиқорилди.

Шоҳбегим ва хоним бир уйда ўлтуруб эдилар. Дойимги ерда тушуб, келиб бурунғидек адаб ва таъзим била юруб кўруштум, Шоҳбегим ва хоним беҳад ва беқиёс музтариб ва мунфаил ва сарафганда ва хижил бўлубтурлар, не маъкул узр айта оладурлар, не мушфиқона сўрмоқ тархин сола оладурлар. Булардин тамаим мундоқ эмас эди. Бу жамъ бир бадбахтлик мақомида бўлсалар эди, андоқ эмас эдиким, бегимнинг, хонимнинг сўзларига қулоқ солмағайлар эди. Мирзохон худ шоҳбегимнинг туққон набираси кеча ва кундуз бегим қошида бўлур, сўзларига кирмаса, Мирзохонни қўймай ўзларининг қошида сақласа худ бўлур эди.

Неча қатла ҳам ким, замона ноҳамворлиғидин ва даврон носозкорлиғидин ва тахт ва мулк ва навкар ва савдардин айрилиб, аларга илтижо этдим, онам ҳам борди, ҳеч навъ риоате ва шафқате кўрмадук. Менинг иним Мирзохоннинг ва онаси Султон Нигорхонимнинг айн ва маъмур вилоятлари бор эди, мен ва онам вилоят худ турсуи, бир кент ва бир неча қуш эгаси бўла олмадук. Менинг онам Юнусхон кизи ва мен набираси эмасму эдим. Ул табақадин ҳар кимки менинг сарвақтимга тушти, илигимдин келганча туққонликни ва яхшилиқни бажо келтурдим, нечукким Шоҳбегим келдилар. Памғонникам, Кобулнинг аъло ерларидиндур, бердим. Яна ҳар навъ фарзандлик ва хизматгорликта тақсире қилмадим.

Султон Саидхон Қошғар хони беш-олти яёқ-яланг била келди, туққон иниларимдек қўруб Ламғон туманларидин Мандровар туманини бердим. Шоҳ Исмоил Шайбонийхонни Марвада олгонда Кундузгаким, ўттум, Андижон вилояти менинг сори боқиб, баъзи до-руғаларини қавлаб, баъзи ерларини беркитиб, манга киши йибордилар. Мен Султон Саидхонга бори навкарларимни топшуруб, кўмак қўшуб, зоду буд Андижон вилоятини бағишлаб, хон қилиб йибордим.

Бу тарихгача ҳам ул табақадин ҳар кимки келди, ўз туққонларимдин ўзга кўрмадим. Нечукким Чин Темур султон ва Эсан Темур султон ва Тўхта султон ва Бобо султон бу тарихда менинг қошимдадурлар, барчани ўз туққонларимдин яхшироқ кўруб, риоате ва шафқатлар қилибтурмен.

Бу битилганлардин гараз шикоят эмас, рост ҳикояттурким, битибтурмен. Бу мастур бўлгонлардин мақсуд ўзнинг таърифи эмас, баёни воқеи бу эдиким, таҳрир этибтурмен. Чун бу тарихда андоқ илтизом қилилибтурким, ҳар сўзнинг ростини битилгай ва ҳар ишнинг баёни воқеини таҳрир этилгай. Ложарам ота-огадин² ҳар яхшилиқ ва ямонлиқким шое эди, тақрир қилдим ва қариндош ва бегонадин ҳар айб ва хурарким баёни воқеи эди, таҳрир айладим. Ўқуғувчи маъзур тутсуи, эшитгувчи таарруз мақомидин ўтсуи.

Мундин қўпуб Мирзохон ўлтурғон чорбоғқа келиб, вилоятларга ва аймоқ ва аҳшомга фатҳномалар йиборилди. Андин сўнг отланиб

аркка келдим, Муҳаммад Хусайн мирзо хонимнинг тўшакхонасиға кўрқунчдин қочиб кириб, тўшакнинг бўғжамасиға ўзини боғлатибтур. Қўрғондағилардин Мирим девонни ва яна баъзини қўйдукким, бу уйларни ахтариб, Муҳаммад Хусайн мирзони топиб келтургайлар. Хонимнинг эшигига келиб, дуруштроқ, беадабонароқ сўзлар айтибтур. Боре баҳархон Муҳаммад Хусайн мирзони хонимнинг тўшакхонасидин топиб, аркта менинг қошимга келтурдилар. Мен бурунғидек ўқ таъзим қилиб қўптум, хейли ҳам дурушт юзга келмадим. Муҳаммад Хусайн мирзоким мундоқ зишт ва шаниъ ҳаракотга иқдом қилди ва бу навъ шўр ва фитна ангиз ва бунёдиға эҳтимом айлади, агар пора-пора қилсам, ери бор эди, турлуктурлук азобу уқубат била ўлмакка сазовор эди, чун орада бир навъ уруғлук бўлуб эди, менинг туққон холам Хўб Нигорхонимдин ўғлонлари ва кизлари бор эди, бу ҳуқуқни ёд қилиб, Муҳаммад Хусайн мирзони озод қилдим. Хуросон сари рухсат берилди, бу бемурувват ва ҳақношунос киши менинг мундоқ яхшилиғимниким, жонини бағишладим, билкул унутуб, Шайбонийхон қошида мендин ғийбатлар ва шикоятлар қилибтур. Оз фурсат ўтмадиким, Шайбонийхон-оқ ўлттуруб, жазосиға еткурди.

Ту бад кунандаи худро ба рўзгор супор,
Ки рўзгор туро чокарест кина гузор.¹

Аҳмад Қосим қўхбур ва яна баъзи бир неча йигитниким, Мирзохоннинг сўнгича йиборилиб эди, Қарға булоқ пушталарида Мирзохонга етарлар, қоча ҳам олмас, илик тебратгунча қувват ва журъати ҳам йўқ эди, олиб келдилар. Мен эски девонхонанинг шарқи шимолий сориғи айвонида ўлттуруб эдим. Мен дедимки:— Кел, кўрушалинг. Олдарагондин юкунуб келгунча икки қатла йикилди. Кўрушгандин сўнг, ёнимда ўлтурғузуб, кўнгул бердим. Шарбат келтурдилар. Мирзохоннинг дафъи таваҳхумиға шарбатни аввал ўзум ичиб, анга бердим. Чун Мирзохонга кирган сипоҳи ва раият ва мўғул ва чигатой мутаваҳҳим ва музабзаб эдилар. Неча кун эҳтиётни маръи тутуб, Мирзохоннинг эгачисининг уйида-ўқ буюрдукким, бўлғой. Бу мазкур бўлгон эл ва улусдин чун хануз дағдаға ва тараддуд бор эди. Мирзохоннинг Кобулда бўлмоғини салоҳ кўрмай, бир неча кундин сўнг Хуросон сари рухсат берилди.

Буларга рухсат бергандин сўнг Борон ва Чоштуба ва Гулбахор доманаси сайриға бордук. Баҳорлар Борон ёзиси ва Чоштуба дашти ва Гулбахор доманаси бисёр хўб бўлур. Сабзаси Кобул вилоятининг ўзга ерлариға боқа, хейли яхши бўлур, турлук-турлук лолалар очилур, бир қатла лола анвоини буюрдукким, санадилар, ўтгуз тўрт навъ лола чиқти, нечукким бу ерларни таърифида бир байте айтилиб эди:

¹ Сен ўзингга ёмонлик қилгани турмушга топшир, турмуш сенинг ўч олувчи хизматкорингдир.

¹ Қ. б.— Тўхта Буга.

² Қ. б.— ини-огадин.

Сабзау гуллар била жаннат бўлур Кобул баҳор
Хосса бу мавсумда Борон ёзисию Гулбаҳор,
Ушбу сайр келганда бу ғазални тугаттим,
Менинг кўнглумки гулнинг ғунчасидек таҳ-батаҳ қондур
Агар юз минг баҳор ўлса очилмоғи не имқондур.

Филвоқе баҳорлар сайр қилмоққа ва қуш солмоққа ва қуш от-моққа бу ерларгача ер кам-оқ бўлғай, нечукким, Кобул ва Ғазни вилоятининг таъриф ва тавсифида шаммаи мазкур ва мастур бўлди.

Ушбу йил Носир мирзонинг ва тарбияткардаларининг ихтилот ва маошидин Бадахшон беклариким, Муҳаммад кўрчи ва Муборакшоҳ ва Зубайр ва Жаҳонгир бўлғай, ранжида балки ёғий бўлдилар. Барча иттифоқ қилиб, черик тортиб, Кўкча суйининг Яфтал ва Роғ сори тузи била отлик-яёқни йиғиб, ясоб пушталар била Хамчонининг ёвуғига келдилар. Носир мирзо ва қошидағи бетажриба йигитлар андиша ва мулоҳаза қилмай, булар била урушқа пушталарда келиб урушурлар. Ери буртоғя яёғи қалин бир-икки қатла от солғонда тўхтаб урубки ёндурурлар, бўлдура олмаслар, қоча берулар. Бадахшонийлар Носир мирзони босиб бўлгон тавобий ва лавоҳикини толон-торож қилдилар.

Носир мирзо ёвуғидағилари била бостуруб, талатиб, Ишканиш ва Норин била Қелогой келиб, Қизил сув юққори-ўқ юруб, Обдара йўли била кириб, Шибарту кўталидин ошиб, Кобулға етмиш-сексон талатғон, олдурғон, оч-яланғоч навкар-савдари била келди. Ажаб қодиредур, икки-уч йил мундин бурун Носир мирзо тамом эл ва улусни кўчуруб суруб, Кобулдин ёғийқиб чиқиб, Бадахшонга етиб, дара ва кўрғонларини беркитиб, не хаёллар била юруб эди, бурунги қилғонларидин сарафганда ва хижил ул навъ айрилғонларидин шарманда ва мунфаил бўлубтур. Мен доғи ҳеч навъ юзига келмадим. Яхши сўруб-истаб инфиолдин чиқордим.

ВАҚОЕИ САНАИ САЛОСА АШАРА ВА

ТИСЪА МИА¹

Ғилжини чопмоқ давдағаси била Кобулдин отланилди. Саридеҳга тушганда хабар келтурдиларким, Мапшт ва Секонадаким, Саридеҳдин бир йиғоч бўлғай, қалин Маҳманди гофил ўлтурубтур. Бўлгон беклар ва йигитлар барин бўлдиларким, Маҳмандни чопмоқ керак. Мен дедимким: Раво бўлғайму, не азимат била отлангайбиз, мақсадқа етмай ўз раиятимизни-ўқ чопиб ёнғайбиз. Бу иш мумкин эмас.

Саридеҳдин отланиб, Каттавоз тузини кеча била қоронғуда тай қилдук. Қоп-қоронғу кеча, туп-туз ер, не тоғ ва пушта кўрунадур, не йўл ва из маълум бўладур, ҳеч ким бошлаш олмади. Охир мен-ўқ бошладим, бир-икки қатла бу навоҳига етиб эдим, ўшул қиёс била кутбни ўнг яғринимга олиб тебрадим, тенгри рост келтурди. Рост Қиёқту ва Улобату рудига-ўқ келилдиким, Ғилжи ўлтурғон ерғаким, Хожя Исмоил сарияти бўлғай, ушбу рудин йўл чиқар. Ул рўдга тушуб, ўзумиз ва отимиз бир замон уюхлаб, дам олиб, тонг отқонда андин тебрадук.

Офтоб чиқиб эдиким, бу пушталардин ва қўллардин тузга чиқғоч, Ғилжининг қорасиму ё тутуниму кўрунди. Ёхуд черик эли тамом чопқун кўйдилар, бир-икки курухгача чопиб, кишини, отни ўқлаб, элни тийдим. мундоқ жилаврез беш-олти минг чопқун кўйғон черикнинг тиймоғининг хейли ашқоли² бор, тенгри рост келтурди, черик тийилди. Яна бир шаръийга ёвуқ йўл келиб, афғоннинг қорасини кўруб, чопқун кўюлди, қалин қўй бу чопқунда тушти. Ҳеч чопқунда мунча қалин қўй тушган эмас эди.

Молни ёндуруб тушгандин сўнг, ҳар тарафдин бўлак-бўлак келиб, тузга тушуб, уруш ангизи қилдилар. Бир бўлакни баъзи беклар ва ичкилар бориб, ариқ олиб, тамом ўлтурдилар. Яна бир бўлагини Носир мирзо отланиб, борисини қирди. Ўлган афғонларнинг бошидин қалла манора кўнорилди. Дўст пиёдаи кутволнингким оти мазкур бўлуб эди, оёғига ўқ тегиб, Кобулға келганда ўлди. Хожя Исмоилдин кўчуб, Улобатуға келиб тушдук.

¹ Тўққиз юз ўн учинчи (1507—1508) йил воқеалари.

² Қ. б.— эмгаги.

Мунда фармон бўлдиким, баъзи беклар ва ичкилар юруб, эҳтимом қилиб, бу ғаноиймининг хумсини олғайлар. Қосимбек ва баъзилардин риоят қилиб, хумсин олмадук. Қаламға келган хумс ўн олти минг қўй чиқтиким, сексон мингнинг хумси бўлғай. Талаф бўлғон ва риоят қилғон биладан бир лак қўйда ҳеч сўз йўқ эди.

Ул юрттин эрта биладан отланиб, Каттавоз¹ тузида ов учун чарга қўюлди. Бу даштнинг ҳамеша кийик ва қулони семиз бўлур ва кўп бўлур², чарга орасига қулон ва кийик қалин кирди. Қалин қулон ва кийик ўлтурдилар. Ов асносида бир қулоннинг сўнгича чоптим, ёвуқроқ етиб, бир ўқ урдум, яна бир ўқ ҳам урдум, вале бу захмлар йиқилғуча кори эмас эди. Бу икки захмнинг зарбидин бурунги югуришидин охистароқ бўлди. Пошна қилдим, яқин сизиниб келиб, икки қулоғидин кейинги чаккасига ўқ чоптим, кекиртаки ўқ илиниб қолди, қиличим хейли яхши кести. Ғариб семиз қулон эди, қазиси кишининг бир қаришидин жузъи камрак бўлғай эди. Ширим тағойи ва баъзи Мўғулистон кийигини кўрганлар таажжуб қилиб, дедиларким: Мўғулистонда ҳам мунча семиз кийик кам кўрубтурбиз. Букун ҳам яна бир қулон отгим, ушбу овда тушган қулон ва кийик аксари семиз эди, вале ҳеч қайсиси мен ўлтурғон қулонча семиз эмас эди.

Бу чопқундин ёниб келиб, Қобул туштук. Ўтган йилнинг оёғида Шайбоқхон Самарқанддин Хуросон дояси биладан черик отланди. Шох Мансур бахши... намак ҳаромким, Андхуд анда эди, Шайбоқхонга кишилар йибориб, Шайбоқхонни отланмоққа тезрак қилибтур, Андхуд навоҳисиға келғонда бу... ўзбакка киши йиборибтурмен деб, эътиمود қилиб, ясениб, бошиға ўтаға санчиб, пешкаш тортиқ олиб чиқорда бошсиз ўзбак туш-тушидин рез қилиб³, бу гандани ва тортиқ ва пешкаш ва киши-қорасини тирт-пирт қилибтурлар.

Бадиуззамон мирзо ва Музаффар мирзо ва Муҳаммад Бурундуқ барлос ва Зуннун аргун бори Бобохоки навоҳисида черик биладан ўлтуруб эдилар, не урушмоққа озим эдилар, не кўрғон беркитмакка жозим, ҳеч ишни мушаххас қилмай, ҳеч ишнинг қилурин муҳаққак, билмай саросимавор ўлтуруб эдилар. Муҳаммад Бурундуқбек ҳисоб билур киши эди, ул дегандурким: Музаффар мирзо ва мен Ҳирийнинг кўрғонини беркиталин⁴. Бадиуззамон мирзо биладан Зуннунбек Ҳирийнинг атроф ва новахисидаги тоғларға бориб, Систондин Султон Али аргунни, Қандихор ва Замини Довардин Шохбекни ва Муқимни чериклари билан келтуруб ўзларига қўшеунлар. Неким бўлғон ҳазора ва нақдарий черикларини йиғиб мустаид ва мукамал юрсунлар.⁵ Ғанимининг худ тоққа бормоғи мушқилдур. Ташқариғи черикнинг дағдағасидин кўрғон устиға

¹ Л. б.— Каттавод.

² Л. б.— бу ибора тушган.

³ Қ. б.— тигилишиб.

⁴ Қ. б.— Ҳирий қалъасини мазбут қилурмиз.

⁵ Қ. б.— чериклари бўлса йиғиштуруб, Кўхистонда мустаид ва мукамал бўлуб турсунлар.

ҳам кела олмас, хўб этибдур. Ҳисоблик раъй хотириға етибтур. Зуннун аргун агарчи мардона киши эрди, вале ҳасис ва молдўст ва раъй ва ҳисобдин йироқроқ ва ковокрак ва телбарак киши эди. Бу фурсатлардаким, Ҳирийда оға-ини ширкат биладан подшоҳ эдилар. Бадиуззамон мирзо қошида бу соҳиби ихтиёр эди, нечуким мазкур бўлди, молдўстлиғи жиҳатидин Муҳаммад Бурундуқнинг шаҳрда турмоғиға рози бўлмади, ўзи шаҳрда турар хаёл қилди, ани ҳам ўхшата олмади. Анинг гўллуқ ва телбалиғиға ҳеч нима мундин яхшироқ далил бўлурмиким, зарроқ ва таммоъ элнинг ёлғон ва хушомадин қабул қилиб, ўзини фазихат ва расво қилди.

Тафсили будурким, Ҳирийда мундоқким ихтиёр ва эътибор бўлди, бир неча шайх ва мулло анга келиб дерларким, Қутб бизнинг биладан ихтилот қиладур, санга «Ҳизабруллоҳ» лақаб бўлди, сен ўзбакни олғундур. Бу сўзга инониб, бўйиға фўта солиб, шукрлар қилибтур. Ушбу жиҳатлардин Муҳаммад Бурундуқнинг маъқул раъйи биладан амал қилмай, не кўрғон ишини мазбут қилибтур, не уруш яроғини марбут, не қоровул, не чигдовулким ёғий келуридин огоҳ қилғай, не ясолда тартиб ва насақким ёғий келса уруш хотирхоҳ қилғай.

Шайбоқхон муҳаррам ойида Мурғобдин ўтуб, Серкой¹ навоҳисиға ёвуқ етганда ўқ хабардор бўлурлар, саросима бўлуб, ҳеч иш қила олмаслар, не элни йиға олурлар, не ясолни қила олурлар, тушлук-тушидин юрий берурлар. Зуннун аргун ушбу хушомадға гарра бўлуб, қирқ-эллиқ минг ўзбакнинг ўтрусидан юз-юз эллиқча кишиси биладан Қароработта турар. Қалин киши етган биладан ўқ олиб тебрарлар. Зуннунни олиб, ўлтуруб бошини кестилар.

Мирзоларнинг она ва эгачи-сингил ва ҳарамлари ва хаво-тинлари тамом қалъаи Ихтиёрдинда эдиким, Олақўрғонға машхурдур, мирзолар кеч шаҳрға етарлар, ярим кечагача отларини тиндуруб, уюхларлар, саҳар вақти солиб тебралар. Қўрғон беркутурни худ хаёл қила олмаслар. Мунча фурсат ва фуржада она ва эгачи-сингилни ва кўч ва ўғлон-ушоқни ҳам олиб чиқмай, ўзбакнинг асирлиғиға ташлаб қочарлар.

Поянда Султонбегим, Хадичабегим бошлиқ Султон Хусайн мирзонинг ҳарамлари ва Бадиуззамон мирзонинг ва Музаффар мирзонинг ҳарамлари ва ўғлон-ушоқлари неким бўлғай, мирзоларнинг хазойин ва байтутоти тамом Олақўрғоннинг ичида эди, кўрғонни хотирхоҳ мазбут ва саранжом қилмайдурлар эди. Қўрғон кўмағи (га) йигитлар ҳам етмайдурлар эди. Ошиқ Муҳаммад аргун Мазидбекнинг иниси яёқ черикдин қочиб келиб кўрғонға кирди. Яна Алихон Амир Умарнинг ўғли эди², яна шайх Муҳаммад Абдулло бакавул эди, яна Мирзобек Қайхисравий эди, яна Мираки кўр девон эди. Шайбоқхон келгач, икки-уч кундин сўнг шайхулислом ва ақобир аҳд ва шарт қилиб, тош кўрғоннинг қалидларини олиб бордилар. Қўрғонни бу Ошиқ Муҳаммад ўн олти-ўн етти

¹ Қ. б.— Сарокат.

² Қ. б.— Яна Алихон Кўхбурнинг ўғли Умарбек эди.

кун сахлади, ташқаридин От бозори тарафидин нақб солиб, ўт уруб бир буржини учурдилар. Қўрғон эли даст-поча бўлуб, кўрғонни сахлай олмадилар, олдурдилар.

Шайбоқхон Ҳирийни олғондин сўнг, бу подшоҳларнинг зоҳ ва зоди била ёмон маош қилди, не ёлғуз бу жамъ била, бори халойиқ била. Рустойи ва ноида киши, беш кунлук ўтар дунё учун мундоқ ямон от қозғонди. Шайбоқхондин ношойист ҳаракот ва афъолеким Ҳирийда содир бўлди, аввал буким чирки дунё учун Ҳадичабегимни Шох Мансур бахши кўтаргучига туттуруб, турлук-турлук қийинлар қилдурди. Яна Шайх Пурондек вали азиз кишини мўғул Абдулвахҳобга туттурди, бир ўғлини яна бир кишига туттурди, яна жамъи аҳли шеър ва аҳли таъби Мулло Биноийга туттурди.

Хуросон зурафосидин бу моддада бир қитъа машҳур бўлди:

Ба жуз Абдуллоҳи кери хар имрўз
Надида ҳеч шоир рўи зарро.

Биной зар тамаъ дорад зи шоир
Магар хоҳад гирифтаи кери харро¹.

Яна Музаффар мирзонинг Хонзодахоним отлик ҳарамини Ҳирийни олғоч-ўқ идат чиқориға боқмай, никоҳ қилиб олди. Яна Қози Ихтиёр била Муҳаммад Мир Юсуфгаким, Ҳирийнинг машҳур ва хуштабъ муллоларидин эдилар, бовужуди омилиқ тафсирдин сабақ айтти. Яна Мулло Султон Али Машҳадий била Бехзод мусаввирнинг тасвир ва хаттига қалам киюруб, ислоҳ қилди. Яна ҳар неча кунда бир бемаза байт айтур эди ва минбарда ўкутуб, Чорсуда остуруб, шаҳр элидин сила олур эди. Агарчи сахархез эди ва беш вақт намозни тарк қилмас эди, қироат илмини тавре билур эди, вале мундоқ гўлона ва аблаҳона ва кофирона ақвол ва афъол андин бисёр содир бўлур эди.

Ҳирийни олғондин ўн-ўн беш кундин сўнг Қаҳдистондин Пули Солорға келиб, бўлғон черигини Темур султон била Убайд султонга бошлатиб, Абулмуҳсин мирзо била Кепак мирзонинг устигаким, Машҳадга гофил ўлтуруб эдилар, йиборди. Бир мартаба қалъани беркитмак хаёл қилибтурлар. Яна бир мартаба бу черикнинг келадурғанини эшитиб, ўзга йўл била Шайбоқхоннинг устига илғамоқ бўлурлар, бу ажаб яхши хаёл экандур, аммо ҳеч ишга сўзини қарор бера олмай, ўлтурғонда Темур султон била Убайд султон черик била илғаб етишур. Мирзолар ҳам ясоб чиқарлар, Абулмуҳсин мирзони бот-ўқ олиб тебарлар. Кепак мирзо озроқ-озроқ киши била оғасининг ғанимига чопар, ани ҳам кўтарурлар. Иккала оға-инини тушурулар. Бир ерда ўлтурғонда оға-ини бир-бирини кучушуб, ўпушуб, видоъ қилурлар.

¹ Букун эшак олати Абдуллодан бошқа ҳеч шоир олтин бетини кўрмаган. Биноий шоирдан олтин тама қилади, бироқ улардан эшак олатини олади, холос.

Абулмуҳсин мирзодин бедилшиқ зоҳир бўлур. Кепак мирзога чандони тафовут қилмас. Иккала мирзонинг бошларини Шайбоқхон Пули Солорда эканда йиборурлар.

Бу айёмда Шохбек ва иниси Муҳаммад Муқим Шайбоқхоннинг тавваҳумидин муқаррар элчилар ва арзадоштлар йибориб, изҳори як жиҳатлик ва давлатхоҳлиқлар қилдилар. Муқим худ бир арзадоштида сариҳ мени тилаб эди. Ўзбак вилоятни мундоқ янгли олғон маҳалда бизнинг боқиб турмоғимиз муносиб кўрунмади, чун мунча элчилар ва арзадоштлар йибориб бизни тиладилар, аларнинг келиб мулозамат қилмоқларида тараддуд камроқ қолди. Бори беклар ва соҳиб рай кишилар била машварат қилиб, сўзни мунга қўюлдуким, черик отланилғай, бу арғун беклари қотилғондин сўнг Хуросон устига юрумакни ё ҳар масъаҳат бўлса, буларнинг салоҳ ва савобдийди била қарор берилғай. Бу азимат била Қандихор сари мутаважжих бўлдук.

Хабиба Султонбегим, ани янга дер эдим, нечукким мазкур бўлди, қизи Маъсума¹ Султонбегимни Ҳирийда муқаррар бўлғон йўсуулук олиб келди. Ғазнида мулоқот қилдук. Хисрав кўкалтон ва Султонқули чиноқ ва Гадоё Билол Ҳирийдин қочиб Ибни Хусайн мирзонинг қошига борур эдилар. Андин Абулмуҳсин мирзо қошига борурлар. Анда ҳам тура олмай, бизнинг қошимизга алар била келдилар.

Қалотга етганда қалин Ҳиндустон савдогариким, Қалотга савдо қилғали келган экандурлар, қоча олмадилар, черик эли алар устига-ўқ етиб борди. Аксар барин бўлдиларким, мундоқ ёғийлик маҳалда ёғий вилоятига келадурғани таламоқ керак, мен ризо бўлмадим. Дедимким, савдогарнинг не гуноҳи бор, мундоқ жузъий-жузъий фойдадин тенгри ризосини арода кўруб кечсак, мунинг муқобаласида куллий-куллий фавоид тенгри таоло рўзи қилғусидур. Нечукким, ушбу неча кунда Ғилжини чопа отланғонда Маҳманд афғоний қўй ва мол ва аҳл ва аёл била черикнинг бир-йиғочда эканда аксар ани чопмоққа барин бўлдунгиз, ушбуни мулоҳаза қилиб мен рози бўлмадим. Тонгласиға-ўқ тенгри таоло ёғий афғонийнинг молидинким, ёғийким Ғилжи бўлғай, онча черик элига рези қилдиким, ҳеч чопқунда мунча қўй тушмабтур эди. Қалоттин ўтуб тушуб, бу савдогарлардин пешкаш расми била бирор нима олилди.

Мирзохонниким Кобулни олғондин сўнгра Хуросон сари руҳсат берилиб эди, яна Абдураззоқ мирзоким, биз Хуросондин чиққонда анда қолиб эди. Қалоттин ўтганда бу икки мирзо Қандихордин қочиб келдилар. Баҳор мирзонинг набираси Жаҳонгир мирзонинг ўғли Пирмуҳаммад мирзо, бу Пирмуҳаммад мирзонинг онаси кишилар ва хатлар йиборилдиким, сизларнинг сўзунгиз била келдук, ўзбақдек ёт ёғий. Хуросонни олди, келинг! Не таврким салоҳи давлат бўлса сизларнинг иттифоқ ва савобдийдингиз била қарор берали. Хат битимокдин ва бизни тиламоқдин мункир бўлуб, рустойёна ва дурушт жавоблар йибордилар. Ул рустойликлари-

¹ Қ. б.— Ҳадича.

дин бири бу эдиким, Шохбек манга битилган хатнинг орқасида беклар бекларга, балки улугроқ мартабалиқ беклар кичикрак чарғалиқ бекларга мухр босар ерда қоғознинг ўртасида мухр босиб йиборибтур. Агар мундоқ рустоиёна ҳаракотлар қилмаса эрди ва бу навъ дурушт жавоблар йиборса эди, иш мунга етмас эди. Нечукким:

Ситеза бажои расонад сухан,
Ки вайрон кунад хонадони кухан¹.

Ушбу ситезаларидин ва рустоиликларидин эдиким, ҳонумонларини ва ўттуз-қирқ йил қозгонларини барбод бердилар.

Шаҳри Сафо навоҳисида эрканда бир кун ўрду ичида ғалат ғавғо тушди. Варча черик эли яроғланиб отландилар, мен ғусл ва таҳоратга машғул эдим. Беклар ғалаба изтироблар қилдилар, фориг бўлуб отландим. Чун ғавғо ғалат эди, бир замондин сўнг босилди. Андин кўчбаркўч юруб келиб Гузарға туштук, мунда ҳам бир неча сўзлашмоқ тарҳини солдук, парво қилмай инод ва саркашлиқ мақомида-ўқ эдилар. Мун и билур давлатхоҳлар арз қилдиларким, Қандихорға келур рудларнинг боши Бобо Хусайн Абдол ва Халишак тарафидур. Ул юзга ўтуб Қандихорға келур рўдларни тамом йиқмоқ керак. Сўзни мунга кўюб, сабоҳи жи-баланиб, буронғор, жувонғор, ясол ясаб, Халишак кўчулди. Шохбек ва Муқим Қандихор тоғининг мен тош иморат қоздурғон тумшугининг олида шомийёна тикиб ўлтуруб эдилар. Муқимнинг кишиси тезлик қилиб йиғоч орасида яқинроқ келдилар. Тўфон арғунким, Шаҳри Сафо навоҳисида эканда қочиб келиб эди, ёлғуз арғунларнинг ясоли сарироқ сизгинибтур. Ишқулло отлик етти-секкиз кишини била айрилиб беррак келур. Ишқулло етти-секкиз кишидин илгаррак айрилур. Тўфон арғун ёлғуз бориб рўбарў бўлуб, қилич олишиб, отдин йиқиб бошини кесиб, мен Санги Лаҳшак тўғрисидин ўтганда келтурди, шугун туттук.

Чун бу ер маҳаллот ва йиғоч ораси эди, мундоқ урушмоқни салоҳ кўрмай, домана била ўтуб, Халишакнинг олида руднинг Қандихор тарафидағи ўлангда юрт таъйин қилиб тушадур эдукким, Шерқули қоровул илдам келиб, арз қилдиким, ёғий ясоб етишти. Қалоттин ўтғали черик эли хейли очлик, танқислик тортиб эди. Халишак навоҳисиға келгач, юққори-қуйи қўй ва ўй ва ошлиқ ва сомон жиҳатидин черик элининг кўпрағи бутраб тарқаб эди. Черикни йиғилуриға боқмай чопа отланилди. Бизнинг неким бўлғон кишимиз икки мингга ёвушқай эди, мунда тушар маҳалда, нечукким, мазкур бўлди, юққори-қуйи черик элидин хейли киши бориб эди, уруш вақти алар қўшула олмадилар. Урушта ҳозир кишимиз минг чоғлиқ бўлғай эди. Агарчи кишимиз оз эди, вале хейли яхши тузук ва мазбут ясол таъбия ва тартиб

¹ Зугм билан айтилган сўз шу даражага етказадиким, қадимий хонадонларни вайрон қилиб юборади.

қилиб эдим. Ҳеч маҳал онча тартиб ва насақ била ясамайдур эдим. Хосса тобиндаким тамом илқидин иш келур йигитларни айрилиб эди, тамом ўн-ўн ва эллик-эллик битилиб, битилиб ўн улуғи ва эллик улуғи таъйин этиб эдим. Ҳар ўн ва ҳар эллик ўнг қўлда ва сўл қўлда турар ерларини билиб, уруш чоғи қилур ишларини маълум қилиб, ҳозир ва нозир эдилар. Буронғор, жувонғор ва ўнг қўл ва сўл қўл, ўнг ён ва сўл ён ўнг ва сўл чопа отланғоч бекулфат ясамоқ ва беминнат тавочи черик эли ерлик ери била-ўқ мутаважжих бўлдилар.

Агарчи буронғор ва ўнг қўл ва ўнг ён бир маъниси бор, вале алфоз тағйири била ташхис мухталиф маонийға мен итлоқ қилдим. Нечукким, маймана ва майсарақим, буронғор ва жувонғор, дерлар, ясолда қалбнингким, ғул дерлар, доҳили эмас. Мунда бу навъ ясолини ўшул сарофате била буронғор ва жувонғор дейилди. Яна ғулдким, бошқа ясолдур, мунинг ямин ва ясорини имтиёз учун ўнг қўл, сўл қўл битилди. Яна ғулдаким, хосса тобиндур, мунинг ямин ва ясоринини ўнг ён ва сўл ён айтилди. Яна хосса тобиндаким, бўй тенгидур, турки лафзида мужаррадни ҳам бўй дерлар, мунда ул бўй мурод эмасдур, яқин муродтур, мунинг ямин ва ясорини ўнг ва сўл оталди.

Буронғор: Мирзахон, Ширин тағойи. Ёрак тағойи оға-инилари била, Чалма мўғул, Айюббек, Муҳаммадбек, Иброҳимбек, Али Сайид мўғул мўғуллари била, Султонқули чухра, худобахш ва Абулҳасан оға-инилари била.

Жувонғор: Абдураззоқ мирзо, Қосимбек, Тенгриберди, Қанбар Али, Аҳмад элчи Бўға, Ғўри барлос, Сайид Хусайн Акбар, Миршоҳ қавчин. Эровул: Носир мирзо, Сайид Қосим эшик око, Муҳиб Али кўрчи, Бобо ўғли Олловеран туркман, Шерқули қоровул мўғул оға-иниси била, Муҳаммад Али.

Ғулда менинг ўнг қўлумда Қосим кўкалтош, Хисрав кўкалтош, Султон Муҳаммад дўлдой, Шох Маҳмуд¹ парвоначи, Қул Боязид баковул, Камол шарбатчи: сўл қўлумда Хожа Муҳаммад Али, Дўст Носир, Мирим Носир, Бобо Шерзод, Хонқули², Вали хизоначи, Қутлук қадам қоровул, Мақсуд сувчи, Бобо Шайх; гулда тамом ичкилар эди, улуг беклардин киши йўқ эди. Бу мазкур бўлғонлардин хануз ҳеч ким беклик мартабасиға етмайдур эди.

Бу бўйда битилган Шербек. Ҳотам қўрбеги. Кепак, Қулбобо, Абулҳасан кўрчи, мўғуллардин Урус Али Сайид, Дарвеш Али Сайид, Хушкелди Чалма, Дўсткелди Чалма тоғчи³ ва Амачи Минди; туркманлардин Мансур ва Рустам Али оға-иниси била, Шохназар, Суяндук.

Ғаним кишиси икки бўлак бўлди: бир бўлак Шох Шужоъ арғунким, Шохбек-ўқ битилгусидур: яна бир бўлак иниси Муқим.

¹ Қ. б.— Шох Муҳаммад.

² Қ. б.— Жон Али.

³ Қ. б.— боғчи.

Бу арғунларнинг қаросини олти-етти минг чинорлар эди, тўрт-беш минг яроғлиқ кишисиди худ ҳеч сўз йўқ эди. Гул била ва буронғор била ўзи рўбарў бўлди. Муқим жувонғор била рўбарў бўлди. Муқимнинг чериги оғасининг черигидин чийзи камроқ бўлғай эди.

Бизнинг жувонғорғаким Қосимбек ва ҳамроҳлари бўлғайлар, маҳкам зўр келди. Уруш вақтигача икки-уч киши Қосимбекдин келиб қўмак тилади. Чун олимизда бизнинг ғанимибиз ҳам зўр эди, киши айира олмадук. Ғаним тарафиға бедаранг мутаважжик бўлдук. Ўқ кела бошлағон фурсатта бир даст бизнинг эровулимизни уриб ёндуруб қўлға чиқтилар. Ўқ қўюбким, юрудук, андак фурсат ўқ қўюб, тўхтағондек қилдилар. Ўтрумда бир киши элни чақириб, оттин тушуб-ўқ қўяр хаёл қилди. Биз бетаваққуф юруб келганимиз била бўлдура олмади, отланиб юруй берди. Бу яёк тушган Шохбек ўзи экандур.

Уруш асносида Пирибек туркман тўрт-беш оға-иниси била дасторларин олиб, ёғийдин юз эвруб бизга кирдилар. Бу Пирибек ул туркманлардинурким. Шох Исмоил Бояндур салотиниға мусаллит бўлуб, Ироқ мамоликиға мутасарриф бўлғонда Абдулбоки мирзо ва Муродбек Бояндур бошлиқ туркман беклари била келиб эдилар.

Буронғоримизни ёғий бурунроқ олиб тебради. Буронғоримизнинг учи мен ясағон боғқа санчилиб борди. Буронғоримиз Бобо Хасан Абдолдин хейли қуйроқ улук ахмил ариқларға етиб борди. Бизнинг жувонғорнинг ўтрисиди Муқим эди — тавобе ва лавоҳиқи била. Жувонғор кишиси ғаними Муқимға боқа асру оз эди. Тенгри рост келтурди, Қандаҳор ва кентлариға борур уч-тўрт улук ахмил ариқлар бизнинг жувонғор била ғаним орасида воқе бўлди. Гузар бошини тутуб, ўтғали қўймадилар.

Жувонғор кишиси бовужуди озлиқ яхшилар тўхтаб, оёқ беркитти. Арғунлар тарафидин Халвочи тархон сув ичида Қанбар Али ва Тенгриберди била чопқулаштилар, Қанбар Али яралиқ бўлди. Қосимбекнинг яғриниға¹ ўқ тегди. Ғўри барлоснинг кошининг устига ўқ тегди. Қочорининг устида чиқди.

Ушбу фурсатта ёғийни қочуруб, бу ариқлардин Мурғон тоғининг тумшуғи сари ўттук. Ариқлардин ўтар фурсатта бир бўз тўпчоқ отлиқ киши тоғ доманасида ул сори-бу сори бормоққа мутараддид бўлуб охир бир-сори боқа тебради. Шохбекка ўхшаттим. Ғолибо, Шохбек экандур. Ёғийни босқоч, тамоми черик киши тушурмоққа ва ёғийни қувламоққа бордилар. Менинг била саноғлиқ ўн бир киши қолиб эди. Ул ўн бир кишидан дурусти Абдулло китобдор эди. Муқим хануз туруб урушадур эди. Кишимизнинг озиға боқмай, тенгриға таваккул қилиб, нақораларни қоқиб, ғаним сори боқиб юрудук.

Кўпу озға тенгридур бергучи,
Бу даргоҳда йўқтур кишининг кучи.

¹Л. б.— пешонасиға.

«Кам мин фиатан қалилатин ғалабат фиатан касиратан бизиллоҳ»¹.

Нақора уини эшитиб, бизнинг мутаважжик бўлғонимизни билиб, қарор тарийқин унутуб, фйрор йўлин тутти. Тенгри рост келтуруб, ёғийни қочуруб, Қандаҳор сори юруб, Фаррухзодабекнинг чаҳорбоғиғаким, бу тарихта андин асар қолмайду, келиб туштук. Шохбек ва Муқимким қочтилар. Қандаҳор қалъасиға кира олмадилар. Шохбек Шол ва Мастунг сори чиқти. Муқим Замини Довар тарафи борди. Қўрғон беркитгунча киши қўймайдур эди.

Қулибек арғуннинг оға-инисидин Аҳмад Али тархон ва баъзиларким, манга ихлос ва ақидалари маълум бўлуб эди, қўрғонда эдилар, сўзлашиб оға-иниларининг жониға амон тиладилар. Мазқур бўлғонлар иноят била машмул бўлуб, қилғон истидболари маъзул бўлди. Қўрғоннинг Мошур дарвозасини очтилар, элнинг бошсизлиғини мулоҳаза қилиб, ўзга дарвозаларни очилмади. Ушбу очилғон дарвозада Ширимбекни ва Ёракбекни тайин қилилди. Ўзум бир неча ичкилар била кириб, бошсиз элни отқулаб, сиёсат учун бир-икки кишини ҳам буюрдумким, ўлтурдилар. Аввал Муқимнинг хазинасиға еттимким, Тош қўрғонда эди. Абдурраззоқ мендин илгаррак келиб тушуб эканлар.² Абдурраззоқ мирзоға бирор нима хазинадин иноят қилиб, бу хазинанинг устига Дўст Носирбекни ва Қул Боязид бақовулни ва бахшилардин Муҳаммад бахшини муқаррар қилилди.

Мундин ўтуб аркка бордим. Хазина устига Шохбек, Хожа Муҳаммад Алини ва Шох Маҳмудни ва бахшилардин Тағийи Шох бахшини муқаррар қилдук. Мирхон деган Зуннуннинг девонининг уйига Мирим Носирни ва Мақсуд сувчини йиборилди. Носир мирзоға туттурулди. Мирзохонға Шайх Бусаид тархонни туттурулди.³ Ул вилоятларда мундоқ қалин оқ ёрмоқни ҳаргиз кўрмай эдук. Балки мунча ёрмоқ кўрган кишидин ҳам эшитилган эмас эди. Ул кечаси аркта-ўқ бўлдум. Шохбекнинг Сунбул қулини тутуб кетурдилар. Аввал маҳалда агарчи маҳрами эди, онча риоят топмайду эди. Бировга топшурдим, яхши эҳтиёт қилмай қочурубтур.

Тонгласи Фаррухзоднинг чаҳорбоғиғаким, ўрду анда эди, келдим. Қандаҳор вилоятини Носир мирзоға бердим. Хизоналарни забт қилиб, юклаб чиқар маҳалда, арктағи хизонадин бир қатор тева юки оқ танга Носир мирзо олиб қолибтур. Ани тиламай, Носир мирзоға-ўқ иноят қилдим. Андин кўчуб Қушхона ўлангиға тушулди. Ўрдун кўчуруб, ўзум сайр қилиб, кечрак ўрдуға кел-

¹ Бу арабча жумланинг мазмуни: «Худонинг амри билан кичик тўданинг катта тўда устидан ғалаба қилгани озмунча эмас».

²Л. б.— Бу ибора йўқ.

³Қ. б.— Бу жумла қуйидагича: «Ва Мирзон отлиқ девоннинг уйига Мирзохон шайхга Абусаид мирзони туттурулди. Зуннунбек ва Мирим Носир ва Мақсуд сувчини йибориб, Носир мирзоға туттурдук».

дим. Бурунги ўрду эмас, таинғусиз ўрдуе бўлубтур: яхши тўпчоқ отлар ва қатор-қатор нар ва моя тевалар ва хачирлар ва қумош рахтлиқ хар, зинлиқ моялар ва сақарлот ва махмал чодирлар ва шомияналар ва ҳар уйда харвор-харвор сандуқлар. Бу икки оға-инининг жиҳотини бошқа-бошқа хазина қилиб эди. Ҳар хазинада сандуқ-сандуқ ва танг-танг рахтлар ва ортмоқ-ортмоқ ва қоп-қоп оқ тангалар, ҳар кимнинг ўтоғида ва чодирда ҳар жинс ўлжадин бисёр эди, қўй ҳам бисёр эди, қўйға чандон ҳам парво қилмадилар.

Қосимбекка Қалотнинг ичидагиларниким, Муқимнинг навкарлари анда эди, бошлиғи Қўч аргун ва Тождин Махмуд эди, мол ва жиҳотлари била иноят қилдим. Қосимбек чун ҳисоб билур киши эди. Қандаҳор навоҳисида кўп тураримизни салоҳ кўрмай, айта-айта муҳассиллиқлари била кўчтурди. Нечукким мазкур бўлди. Қандаҳорни Носир Мирзоға иноят қилиб, Носир Мирзоға рухсат бериб, Кобул азимати қилилди. Қандаҳор навоҳисида хазина улашгуча фурсат бўлмади. Қаробоғда тўрт-беш кун туруб, хазинани улашилди. Санамоғнинг ишколи бор эди, тарозу била тортилиб улашилди. Бек ва бегот, навкар ва тобин харвор-харвор ва қоп-қоп оқ тангани важҳ ва улүфаларига юклар, кўтариб элтарлар эди. Қалин ўлжа ва мол, улүғ обрў ва номус била Кобулға келилди.

Султон Аҳмад мирзонинг қизи Маъсума Султонбегимнингким, Хуросондин тилаб келтуруб эдим, ушбу келганимда ақд қилдим.

Олти-етти кундин сўнг Носир мирзонинг навкарларидин бир киши Шайбоқхон келиб Қандаҳорнинг қабағонининг хабарини келтурди. Бурун мазкур бўлуб эдиким. Муқим Замини Довар тарафи қочти, бориб Шайбоқхонни кўрар, Шоҳбекдин ҳам мутавотир кишилар борур. Буларнинг иғво ва ангизидин Шайбоқхон Ҳирийдин тоғ йўли била мени Қандаҳорда хаёл қилиб, Қандаҳор устига илғар, ушмуни мулоҳаза қилиб, Қосимбек тажрибалиқ киши муҳассиллиқлар била Қандаҳордин бизни кўчурди.

Ҳарчи дар оина жавон бинад,
Пир дар хишт пухта он бинад!

Келиб Носир мирзони Қандаҳорда муҳосара қилур. Бу хабар келгач бекларни тилаб машварат қилилди. Бу сўзлар ораға туштиким, ўзбак ва Шайбоқхондек ёт эл ва қари душман жамиъ Темурбекнинг авлодининг илигидаги вилоятқа мутасарриф бўлдилар. Турк ва чигатойдин ҳар гўша ва канорда ҳам ким қолиб эдилар, баъзи рағбат била, баъзи қарҳ била ўзбакка пайваста бўлдилар. Бир мен Кобулда қолиб эдим. Душман бисёр қавий, биз кўп заиф, не маслаҳат қилмоққа эҳтимол, не муқовамаът қилмоққа мажол. Мунча қувват ва қудрат. Ўзумизга бир ер

¹ Ёш киши ойнага қараб нима кўрса, кекса одам хиштга қараб, ундан ҳам яхшироқ кўради.

фикрини қилғулукдур ва бу миқдор фуржа ва фурсатта қавий душмандин йироқроқ айрилғулуктур, ё Бадахшон жониби, ё Ҳиндустон сори жазм қилмоқ керак. Бу икки тарафдин бир тарафга бормоқни жазм қилмоқ керак. Қосимбек ва Ширимбек тавобеи била Бадахшон бормоққа барин эдилар. Ул фурсатта Бадахшонда бош кўтарганлар бадахшонийлардин Мубаракшоҳ вазир эди. Яна Жаҳонгир туркман ва Муҳаммад кўрчи эди; Носир Мирзони чиқариб эдилар; ўзбакка ҳам кирмайдурлар эди.

Мен ва баъзи ички беклар Ҳиндустон тарафи бормоқни таржих қилиб, Ламғонға мутаважжих бўлдук. Қандаҳор фатҳидин сўнг Қалот ва Тарнук вилоятини Абдураззоқ мирзоға иноят қилиб, Абдураззоқ мирзони Қалотда қўюлуб эди. Ўзбак Қандаҳорни келиб қабағоч Абдураззоқ мирзо Қалотта тура олмай Қалотни солиб чиқти. Биз Кобулдин кўчган фурсатта келди. Кобулда Абдураззоқ мирзони қўюлди.

Бадахшонда чун подшоҳ ва подшоҳзодалардин киши йўқ эди.¹ Шоҳбегимнинг муносабати била ё савоб дийди била Мирзохон Бадахшон жонибиға майл қилди. Мирзохонға Бадахшон сори рухсат берилди. Шоҳбегим ҳам Мирзохон била мутаважжих бўлдилар. Менинг холам Меҳр Нигорхоним ҳам Бадахшон бормоқ бўлдилар. Менинг била бўлмоғларининг муносабати кўпрак эди, туққонлари эдим, ҳар неча манъ қилилди, мамнуъ бўлмадилар. Улар ҳам тебрадилар.

Жумодил аввал ойи Кобулдин Ҳиндустон азимати била кўчулди. Хурд Кобул била юруб Сурх работ била Қўруқсойға инилди. Кобул била Ламғон орасидаги афғонлар амонлиқта ҳам дузд ва дузд афшордурлар, мундоқ вақоеи худ тилаб топа олмаслар. Мени Кобулни ташлаб Ҳиндустонға борадур деб, бир ёмонлиқлари ўн бўлди, яхшилари ҳам ёмонлиққа эврулди. Анга еттиким, Жигдалиқдин кўчган сабоҳи оралиқдаги (хизр хайл, хирилжи ва хугиён) афғонлари Жигдалиқ кўталани тўсмак хаёл қилиб, шимол тарафидаги тоғқа ясоб келиб, дабллар чолиб, қиличлар ўйнаб тика қила бошладилар.² Отланғон била буюрдумким, черик эли тушлук-тушидин тоққа юругайлар. Черик эли ҳар қўл ва ҳар қонгсор била чолқон била мутаважжих бўлдилар. Афғонлар бир замон тўхтаб бир ўқ ҳам қўя олмадилар, қоча бердилар. Афғонларни қавлаб тоққа чиқтим, бир афғон куйи ёнимдан ёнлаб, қочиб борадур, қўлиға ўқладим. Бу ўқ теккан афғонни, яна бир неча афғонни тутуб келтурдилар. Сиёсат учун баъзисини сикҳа ўлтүргузулди.

Нингнаҳор туманига Одинапур кўрғонининг олиға тушулди. Бурунроқдин дур андешлик қилиб, ҳеч бир юрт фикрини қилилмайдур эди. Не бормоққа ере муқаррар, не турмоққа юрте муайян, юққори-куйи яна бир хабар олғунча юрттин кўч қилиб кўчулур эди. Кеч куз эди. Шолини тузларда аксар кўтариб эди-

¹ Қ. б.— «Хонмирзани» сўзи бор.

² Қ. б.— тика қила ёздилар.

лар. Бир сув билур кишилар арзга тегурдиларким, Алишанг туманининг руди юкқори Мил қанори шolini қалин экарлар. Черика кишлиқ ошлиқ эҳтимоли борким, андин ҳосил бўлғай. Нингнаҳор жулгасидин отланиб, илдам келиб, Сойгилдин ўтуб, Пурумин дарасиғача борилди. Қалин шoли черик эли олдилар. Шoлизорлари товнинг тубида эди, эли қoчиб чиқти. Бир неча кофир қатлға борди. Пурумин дарасининг тумшугидин бир неча йигитни сарқўбқа чиқарилиб эди, ёнар маҳалда кофирлар тоғ устига илдам келиб, ўқ қўйдилар. Қосимбекнинг куёви Пуронни етиб, болту била чолиб олур маҳалда, яна йигитлар ёниб зўрлаб қочуруб, Пуронни айриб олдилар.

Куффорнинг шoлизорида бир кеча қўнуб, қалин ошлиқ олиб ўрдуға келилди.

Ушбу айёмда Мандровар тумани навоҳисида Муқимнинг қизи Моҳчучукиким, ҳоло бу тарихда Шoҳ Ҳасанининг никоҳидадур. Қосим қўқалтошқа ақд қилилди.

Чун Ҳиндустон жойиби бормоқ салоҳи тошилмади, Мулло Бобойи Пашоғарийни бир неча йигитлар била Кобулға йиборилди. Мандровар навоҳисидин кўчуб, Атар ва Севаға¹ келдук. Бир неча кун ул навоҳида ўлтурулди. Атардин Кунар ва Нургилни бориб сайр қилдим. Кунардин жолаға ўлтуруб, ўрдуға келдим. Андин бурун жолаға ўлтурсон эмас эдим. Хейли хуш ёкти, мундин сўнг жола шoе бўлди.

Ушбу айёмда Мулло Мирак Фарқатий Носир мирзо қошидин келди. Шайбоқхон Қандаҳорнинг тош қўрғонини олиб, арқини ола олмай ёнғонини ва Шайбоқхон ёнғонидин сўнг баъзи жиҳатлардин Носир мирзо Қандаҳорни солиб, Ғазниға келганининг хабарини машруҳ арз қилди. Бир кундин сўнг Шайбоқхон Қандаҳор устиға ғофиллиқта келур, тош қўрғонни беркита олмаслар, қўярлар, арқининг гирдида неча ерда нақб солурлар, неча қатла уруш келтурурлар. Ушмундоқ изтирор ҳолатида Хожа Муҳаммад Амин, Хожа Дўст Ҳованд, Муҳаммад Али пиёда, Шомий² қўрғондин ташлаб чиқарлар. Қўрғон эли маънос бўлуб олдуруб маҳалда Шайбоқхон сулҳ сўзини ораға солиб, Қандаҳор устидин кўпар.

Қўпмоғининг жиҳати бу бўлурким, Қандаҳор устига келурда ҳарамларини Нератуга йибориб экандур. Нератуда бир киши бош кўтариб, қўрғонға мутасарриф бўлур, бу жиҳатдин сулҳ гуна қилиб ёнар.

Бовужудким, киш ўртаси эди. Бодиж йўли била Кобулға келдук. Бодижнинг устида бир тошда буюрдимким, бу келур ва борурнинг тарихини қозғайлар. Ҳофиз Мирак битиди, Устод Шoҳ Муҳаммад сангтарошлиқ қилди. Шитоб учун ободон қозимади.

Ғазнини Носир мирзоға июнат қилдим. Абдураззоқ мирзоға Ниганҳор тумони ва Мандровар ва Дарай Нур ва Кунар ва Нургилни берилди.

¹ Қ. б.— Атар ва Шева.

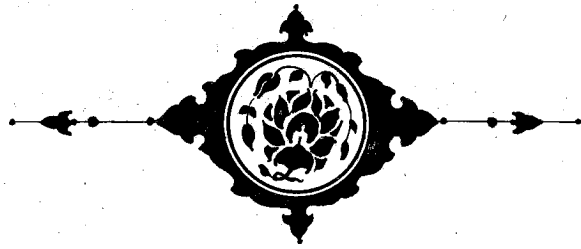
² Л. б.— Сокий.

Ушбу тарихкача Темурбекнинг авлодини бовужуди салтанат мирзо дерлар эди, ушбу навбат буюрдимким, мени подшоҳ дегайлар.

Ушбу йилнинг охирида сешанба кечаси зилқабда ойининг тўртида офтоб хут буржида эди, Кобулнинг арқиди Ҳумоюн¹ мутаваллид бўлди. Тарихи валодатини Мавлоно Сайидий шоир «Султон Ҳумоюнхон» топиб эди. Кобул шоирчаларидин биров, «шоҳи феруз кадр» топиб эди, уч-тўрт кундин сўнг Ҳумоюн исми била мавсум бўлди. Ҳумоюннинг валодатидин беш-олти кундин сўнг Чорбоққа чиқиб, Ҳумоюннинг валодатининг тўйи бўлди. Бек ва бегот улуг-кичик сочиқ келтурдилар, қалин оқ танга ўқулди, ондин бурун онча қалин оқ ёрмоқни бир ерда қўрулмайдур эди, хейли яхши тўй бўлди.

¹ Ҳумоюн — Бобурнинг биринчи ўғли, хижрий ҳисоби билан 913 йилда туғилганлигини шоирлар «Султон Ҳумоюнхон» ёки «шоҳи феруз кадр» сўзларида «абжад» ҳисоби билан чиқарганлар. Қайси ой ва қайси кунда туғилганини Бобурнинг ўзи айтиб ўтади.

ВАҚОЕИ САНАИ АРБАА АШАРА ВА ТИСЪА МИА¹

Бу ёз Муқур навоҳисида Маҳманд афғоннинг бир бўлагини чопилди. Чоққундин келиб тушгандин неча кундин кейин Кўчбек ва Фақир Али Каримдод ва Бобо чухра қочар ҳаёли қилибтурлар. Хабар топиб, киши йиборилди. Истарғичнинг аёғидин олиб келдилар. Жаҳонгир мирзонинг тиригида ҳам булардин баъзи ярамас сўзлар арзға етиб эди, буюрдумким, барчани бозорбошида ясоққа еткургайлар. Дарвозаға элтиб, ип солиб осар маҳалда Халифани Қосимбек йибориб, муболағалар била гуноҳларини тилади. Бекнинг хотири жиҳатидин қонларин бағишладим, зиндонга буюрдумки, солгайлар.

Хисорий Қундузийниким, Хисравшоҳ навқари мўғуллар уруғлари Чалма, Али Сайид Шакма, Шерқули, Эгу Солим, яна Хисравшоҳнинг чигатойдин риоят қилғон навқарлари Султон Али чухра, Худобахш бошлиғ, яна туркмандин Суюндук ва Шоҳназар бошлиғ икки-уч минг ўбдон йигитлар бу муддатда бир-бирлари била сўзлашиб, сўзни бир ерда қўюб, ёмонлиқ мақомида бўлбтурлар. Бу мазкур бўлғонлар Хожа Ривожнинг олида Сўнг қўрғон ўлангидин Чолок ўлангигача ўлтуруб эдилар. Абдураззоқ мирзо Ниганҳордин келиб, деҳи Афғонда ўлтуруб эди. Бир-икки навбат буларнинг мундоқ терсанганини Муҳиб Али қўрчи Халифа била Мулло Бобога айтур, манга ҳам имое қилдилар. Инонғудек сўз эмас эди, парво қилилмади.

Бир оқшом Чорбоғда девонхонада ўлтуруб эдимким, кеч намози хуфтанда ёндин Мусо Хожа яна бир киши била илдам келиб, қулоғимға айттиким, мўғуллар таҳқиқ ёғиқмоқчи бўлдилар. Абдураззоқ мирзони ўзларига қўшарни таҳқиқ билмадук. Буларнинг ҳам бу оқшом ёғи ғури жазм эмас эди.

Тағофул қилиб, бир лаҳзадин сўнг ҳарам сари мутаважжих бўлдум. Ул маҳалда, ҳарамлар Боғи Хилватда ва Боғи Юрунққада ўлтурурлар эди, ҳарамға ёвуқ етганда чухра-чурпа ва ятиш эли ёндилар. Эл ёнғондин сўнг мен ва Сарварқул шахр сари юрудук. Хандақ йўли била Оҳанин дарвозасига етиб эдимким, ул тарафдин бозор йўли била Хожа Муҳаммад Али келди била келиб мен ҳаммомнинг тоқининг...²

¹ Тўққиз юз ўн тўртинчи (1508—1509) йил воқеалари.

² Асарнинг бу боби бизнинг қўлимиздаги ҳар иккала нусхада ҳам шу ерга етганда узлиб, тамомланмай қолади. Шундан кейинги 10—11 йиллик воқеалар ҳам йўқ.

ВАҚОЕИ БИСТУ ПАНЧУМ¹

Душанба² куни муҳаррам ойининг ғуррасида Чандовал жулгасининг оёғида қаттиқ зилзила бўлди. Андоқким, имтидоди ярим соате нужумийға яқинлашти. Тонгласига бу юрттин кўчуб, Бажур қўрғонига зўрламоқ доияси била Бажур қўрғонининг яқинига тушуб, дилазоқ афғонийдин бир муътабар кишини Бажурға йибордукким, Бажур султониға ва элиға насихат қилгайким, қуллук мақомида бўлуб, қальани тоштургайлар. Ул жамъи бесаодати жоҳил насихатни қабул қилмай, паришон жавоблар йибордилар. Фармон бўлдиким, черик эли тўра ва шоту ва қўрғон олмоқ асбоби тайёр қилгайлар. Бу маслаҳат учун бир кун ўшул юртта ўлтурулди.

Панжшанба куни муҳаррам ойининг тўртида буюрулдиким, черик эли жиба кийиб, яроғланиб, отлангайлар. Жувонғор илгари юруб, Бажур қўрғонининг юққори ёнида сув киришида сувдин ўтуб, қўрғоннинг шимол тарафида тушгай. Ғул кишиси қўрғоннинг ғарби шимолида сувни кечмай, ноҳамвор баландлиқ ва пастлиқ ерда тушгай. Буронғор қуйиғи дарвозанин ғарбида тушгай. Дўстбек бошлиғ жувонғор беклари сувдин ўтуб, тушар маҳалда қўрғондин юз-юз эллиқча яёқ чиқиб, ўқ қўйдилар. Бу беклар дағи илгари юруб, отқулашиб, яёқларни қўрғонға тикиб, фасил-тубиға еткурдилар. Мулло Абдулмалик Хостий девонвор от била фасилнинг тубиға кириб юрур эрди. Агар шоту ва тўра тайёр бўлуб, кун кеч бўлмаса эди, ўшал соат қўрғон олтур эрди.

Мулло Турк Али ва Тенгрибердиннинг навқарлари ёғий била чоққуллашиб, ғанимни олиб, бошини кесиб келтурдилар. Ҳар қайсисига жулду ваъда бўлди. Бажур эли, чун туфангни кўрмайдур эдилар,³ туфанг унидин ҳеч парво қилмадилар, балки туфанг унини эшитгач, тамасхур қилиб, муқобалада шане ҳаракатлар қилурлар эди. Ўшал куни Устод Алиқули беш кишини туфанг била отиб йикди. Вали хозин ҳам икки кишини туфанг била йикди. Ўзга туфангандозлар ҳам туфанг отмоқта бисёр жалодат кўрсатиб яхшилар оттилар. Қалқондин, жибадин, говсардин ўтқара-ўтқара, йиқита-йиқита оттилар. Оқшомғача шояджим, етти-секкиз-ўн ба-

¹ Йигирма бешинчи воқеалар.

² Қ. б. — Шанба.

³ Л. б. — бу уч сўз йўқ.

журий туфанг зарби била йиқилди экин. Андин сўнгра, андоқ бўлдим, туфангнинг зарбидин бош чиқара олмаслар эди. Фармон бўлдим, окшом бўлбтур, черик асбобни тайёр қилиб, сахар қўрғонга ёпушсунлар.

Одина кун, муҳаррам ойининг бешида, фарз вақтида фармон бўлдим, уруш нақораси чалиниб, ҳар қайси ерлик-еридин юруб, қўрғонга ёпушқайлар. Жувонғор била ғул ўз булжорларидин яқдаст тўра киюр, шоту қўюб ёпуштилар. Халифа Шох Ҳасан¹ арғун ва Аҳмад Юсуф бошлуг тамом ғулнинг сўл қўлига фармон бўлдим, жувонғорга қўмак бўлрайлар. Қўрғоннинг шарқи шимолий буржининг тубига Дўстбек кишиси кириб, қазмоқ-йиқмоққа машғул бўлдилар. Устод Алиқули ҳам анда эди, ул кун ҳам яхшилар туфанг отти, икки қатла фаранги отти. Вали хозин ҳам бир кишини туфанг била йиқти.

Ғулнинг сўл қўлидин Малик Али қавчин шотуға бурун чиқиб, муддате ҳарбу зарбқа машғул эди, ғул булжорида Муҳаммад Али жанг-жанг ва иниси Наврўз ҳар қайсиси бирор шотуға чиқиб, найза ва қилич тегурдилар. Яна бир шотуға Бобо ясаул чиқиб, болту била қўрғоннинг томини йиқмоққа ва бузмоққа машғул эди. Аксар йигитлар анда яхши юруб, қалин шиба уруб, ғанимни бош чиқарғали қўймадилар. Яна баъзи йигитлар ёғийнинг ҳарбу зарбидин ҳеч парвой қилмай, ўки била тошини зарра қўзга илмай, қўрғон тешмак била бузмоққа машғул ва машғуф эдилар. Чошт бор эдиким, шарқи шимолий буржиким, Дўстбекнинг кишиси қозадур эди, тешилиб, Дўстбекнинг кишиси ғанимни қочуруб, бурж устига чиқтилар. Ўшал замон ғул кишиси ҳам шотудин қалъага чиқтилар, ғулдин ул қўрғонга чиқти. Тенгри таолонинг лутфи ва инояти била мундоқ мазбут ва мустаҳкам қўрғон икки-уч соати нужумийда фатҳ бўлди. Йигит-яланг улча имкони жид ва эҳтимом эди, зоҳир эттилар ва баҳодирлиқ оти ва некном ҳосил айладилар.

Бажур эли чун боғий эдилар, ислом эли била ёғие эдилар, бовужуди бағий ва душманлик куффор русуми бу эл ичида шое эди ва ислом ойини ул хайл арасида зое бўлб, қатли омга бориб, аҳлу аёллари тамом асир бўлди. Тахминан уч мингдин кўшрак киши қатлга борибтур. Чун шарқ сари уруш тушмайдуру эди, озроқча киши шарқ тарафидин қочиб чиқтилар.

Қўрғон фатҳ бўлгондин сўнг, кириб қўрғонни сайр қилилди. Томларда ва уй ва кўчаларда ва қўйларда бениҳоят ўлук ётиб эди, ўтувчи-кечувчи ўлукларнинг устидин убуру ва мурур қилурлар эди. Сайрдин ёниб, султонларининг уйида ўлтуруб, Бажур вилоятини Хожа Калонга иноят қилдук. Қўмак учун ўбдон йигитлардин қалин киши таъйин қилиб, намози шом ўрдуга келилди.

Тонгласи кўчуб, Бажурнинг жулгасида Бобоқаро чашмасига тушулди. Ҳар неча бандиким қолиб эди. Хожа Калоннинг шафоати била гуноҳларин бағишлаб, аҳлу аёлларини аларга қайтиб рух-

сат берилди. Баъзи султонлари ва саркашлариким, иликка тушуб эди, ясоққа етди.

Султонларининг боши била бир неча бош бу фатҳ хабари била Кобулга йиборилди. Бадахшон ва Кундуз ва Балхқа ҳам фатҳномаalar била бошлар йиборилди. Шох Мансур Юсуф Зайки-ким, Юсуф Зайидин келиб эди, бу фатҳда ва бу қатли омда бор эди, тўн кийдуруб, Юсуф Зайига сиёсатлар била фармонлар битиб, рухсат берилди.

Бажур қўрғонининг муҳиммотидин хотиржам қилиб, сешанба кун муҳаррам ойининг тўкқузидида кўчуб, бирор курух қуйируқ ушбу Бажур жулгасида ўқ тушуб, бир баландийда калла манора буюрулди.

Чоршанба кун, муҳаррам ойининг ўнида сайр қила отланиб, Бажур қалъасига бориб, Хожа Калоннинг уйида шурб мажлиси бўлди. Бажур навоҳисидаги кофирлар бир неча тулунда чоғирлар келтурдилар. Бажурнинг чоғири ва меваси тамом навоҳисидаги кофиристондин келур. Кеча анда бўлб, сабоҳи қўрғоннинг буржу бурсини мулоҳаза қилиб, отланиб, ўрдуга келдим.

Тонгласи кўчуб, Хожа Хизр рўди ёқасига тушулди, андин кўчуб, Чандовал рўди ёқасига туштук. Фармон бўлдим, Бажур қўрғонига қўмак битилган эл бебоқий Бажурга боргайлар.

Якшанба кун ойининг ўн тўртида¹ Хожа Калонга туғ иноят қилиб, Бажур қўрғонига рухсат берилди. Хожа калонга рухсат бергондин бир-икки кун сўнг буғина қитъа хотирға келди. Хожа Калонга битилиб йиборилди.

Карору аҳд ба ёр ипчунин набуд маро,
Газид ҳачру маро кард бе карор охир,
Ба ишваҳон замона чи чора созад кас,
Бачур кард чудо ёрро зи ёр охир.²

Чоршанба кун муҳаррам ойининг ўн еттисидида Султон Алоуддин Саводий Султон Вайс Саводийнинг муоризи келиб, мулозамат қилди.

Панжшанба кун Бажур била Чандовал орасидаги тоғни овладук. Бу тоғнинг буғу, марали қоп-қора ранглик бўладур. Қуюруғи яна бир ўзгача ранглик, ғолибо мундин қуйи Ҳиндустон буғу, марали тамом қопқора бўлур. Ушбу кун яна бир сарик қуш тушти, ул дағи қора эди. Қўзлари ҳам қора эди. Ушбу кун бургут бир кийик олди.

Черик элида ошлик қамроқ бўлб эди. Қаҳрож дарасига бориб, ошлик олиб, Саводка Юсуф зайи афғонийнинг устига юрмак азимати била одина кун кўчуб, Чандовал суйи била Бажур

¹ Л. б.— бу иборалар йўқ.

² Менинг ёр билан аҳд, қарорим бундай эмас эди. Охирда ҳажри чақиб, беқарор қилди мени. Замона ишваларига киши нима чора қилади? Охирда Бажур ёрни ёрдан жудо қилди.

¹ Қ. б.— Ҳусайн.

суйининг қотилиши била Панжкўра суйининг оралиғига тушудди.

Шоҳ Мансур Юсуф зайи бир неча хушхўр ва кайфиятлик камоли келтуруб эди. Бир камолини уч бўлуб, бир хиссани мен едим, бирини Гадойи тағойи яна бирини Абдулло китобдор; ғарийб гузаро кайфият қилди, ул мартабадаким, намози шомда беклар йиғилғонда кенгашига чиқа олмадим. Ажаб нимадур, эмдилар ўшал жинс камолидин бирни дуруст ейилса маълум эмаским, анинг ярмича кайфият қилгай.

Андин кўчуб, Қахрож дарасининг ва Пешгром дарасининг оғзиға ёвуқ Панжкўранинг олиға тушудди. Ушбу юртта эканда қор ўшуктин ёғди. Бу орада аҳёнан қор ёғар экандур, эл таажжуб қилдилар.

Султон Вайс Саводийнинг иттифоқи била черик маслаҳати жиҳатидин Қахрож элига тўрт минг харвор ошлиқ таҳмил бўлди. Бу ошлиқ тахсилаға Султон Вайс йиборилди. Рустойи кўхий эл харгиз мундоқ таҳмилларни тортғон эмаслар. Ошлиқ бера олмай, бузулдилар.

Сешанба куни ойининг йигирма учиди черикни Хиндубекка бошлатиб, Панжкўраға чопкун йиборилди. Панжкўра тоғнинг ўртасидин юққорроқ воқе бўлубтур, бир курухқа ёвуқ добон чиқмоқ керак, то Панжкўранинг кентларига киши етгай. Эл қочиб чиқиб эдилар, бир пора гала қараларини ва уйларидин қалин ошлиқларини келтурдилар. Тонгласи черикни Қўчбекка бошлатиб чопкун йиборилди.

Панжшанба куни ойининг йигирма бешида черик эли ошлиқ олур маслаҳати жиҳатидин, Қахрожнинг дарасининг ичига Мондиш кентларига тушудди.

Хумоюндин сўнгра Хумоюн била бир туққон неча фарзанд бўлди, турмади. Хиндол хануз туғмайдур эди. Бу навохиларда эканда Моҳимдин хат келди, битибдурким, хоҳи ўғул бўлсун, хоҳи қиз, менинг бахту толем — манга беринг, мен фарзандчилай сахлай.

Одина куни ойининг йигирма олтисида ушбу юртта эканда Хиндолни Моҳимға бериб, хатлар битиб, Юсуф Али рикобдорни Кобулға йиборилди. Хануз Хиндол туғмайдур эди.

Ушбу юртта эканда, Мондиш вилоятида даранинг ўртасида бир баландий устида бир улуғ суфа тош била ясалдиким, оқ уй пешхонаси била сиғди. Бу суфанинг тошларини тамом ичкилар ва сипоҳилар ташидилар. Бу сўзнинг тафсили будурким, чун анинг била туққонлардин ул замонғача бир ўғулким бор эди, андин кичик, ўзга боридин улуғ яна уч қиз: бири Мехржон, яна иккиси кичикликда турмадилар. Ва бир туққон ҳаваси хейли бор эди. Ул замонда Дилдор оғачанинг бўйи оғир эрди. Мен дер эдимким, не бўлгай, эди анга бир туққон бўлса эди. Ҳазрат волида дедиларким, агар Дилдор оғача ўғул туқса, олиб асрасам нечукдур? Мен дедим: бисёр хўбтур.

Ғолибо зуафо орасида фоле расмдурким, ўғул бўлурму, ё қиз бўлурму экин деб, икки коғазда бирида Али ё Ҳасан битиб, яна бирида Фотима битиб, икки кулула балчик ичида қўюб, ул

балчикларни бир аёғ сув ичиға қўярлар. Ҳар қайси бурна очилса андин истидлол қилурлар: эр келса, эр бўлур, қиз келса қиз бўлур дерлар, фол қилдилар, эр келди. Чун мужда бўлди, анинг юзидин-ўқ хат битиб йибордук.

Неча кундин сўнгра эр ўғул тенгри карам қилди, хабардин бурна уч кун туққондин сўнгра онаси олидин хоҳи ва нахоҳи олиб, уйимизға келтуруб сахлабтурлар. Чун валодатининг хабарини йибордук. Баҳрани олғонда бу хабар етар, таяммунан ва тафаъулан отини Хиндол қўйдилар. Бу муносабатлардин манга ҳам инидур ва ҳам фарзанд¹. Юсуф зайи афғондин Малик Шоҳ Мансур Малик Сулаймон шоҳнинг ўғли келиб эди. Давлатхоҳлик мақомида эди. Юсуф зайи улусининг маслаҳатиға анинг қизини тилалиб эди. Бу юртда хабар келдиким, Шоҳ Мансурнинг қизи била Юсуф зайининг моли келадур.

Намози шомда чоғир суҳбати бўлди, суҳбатта Султон Алоуддинни чорлаб ўлтурғузуб, хосса хилъат иноят бўлди.

Якшанба куни, ойининг йигирма секкизида кўчуб, Қахрож дарасидин чиқиб туштук. Товусхон Юсуф зайи Шоҳ Мансурнинг иниси, мазкур бўлғон биродарзодасини бу юртта келтурди. Бисут² элининг Бажур қўрғонида муносабати бор жиҳатидин бу юрттин Юсуф Али баковулни йиборилдиким, кўчуруб Бажур қўрғониға келтургай. Кобулда қолғон черикка фармонлар битиб йиборилдиким, келгайлар.

Одина куни сафар ойининг учиди Панжкўра суйи била Бажур суйининг қотилишиға тушудди.

Якшанба куни ойининг бешида бу юрттин Бажур бориб, Хожа Калон уйида чоғир суҳбати бўлди.

Сешанба куни ойининг еттисида бекларни ва дилазок афғонлари улуғларини тилаб, кенгашиб, сўзни мунга қўюлдиким, йил охир бўлубтур, хутға бир-икки кун қолибдур, туздаги ошлиқни тамом кўтарибтурлар. Бу фурсатда Саводка борсак, черик эли ошлиқ топмай танқислик бўлғусидур. Анбоҳар ва Пони Ёли³ йўли била юруб, Ҳашнағарнинг юққори ёни била Савод суйини ўтуб, Юсуф зайининг сингири Моҳура⁴ тўғриси туздаги ўлтурғон афғонларниким, Юсуф зойи ва Муҳаммад зайи бўлгай, илғоб чопмоқ керак.

Яна йил эртароқ ошлиқ вақтида келиб, бу афғонларнинг фикрини бар асл қилмоқ керак. Сўзни мунга қўюб тонгласи чоршанба куни Султон Вайс ва Султон Алоуддинға отлар ва хилъатлар иноят қилиб, истимолатлар била рухсат бериб, кўчуб Бажур тўғриси тушудди. Шоҳ Мансурнинг қизини черикдин мурожаат қилғунча Бажур қўрғонида қўюлди.

Тонгласи кўчуб, Хожа Хизрдин ўтуб тушдук. Хожа Калонға

¹ Л. б.— бу жойлар тушган.

² Қ. б.— Бисут بيسوت

³ Қ. б.— Пони мол.

⁴ Қ. б.— Маъмура.

бу юрттин рухсат берилди. Уруғ отлуғ била ортуқси черик ма-
солиҳини ва оғир партолни Кунар йўли била Ламғонга йиборилди.

Тонгласи кўчуб, оғир партол ва тевани Хожа Мир Миронға бошлатиб, Жарғоту ва Дарвоза йўли била ва Қаро кўба кўтали била йибориб, ўзимиз жариди отлиқ била илғоб, Анбоҳар кўтали била ошиб, яна бир улуг кўталдин ҳам ошиб, намози шомдин¹ эртарақ Пони Ёлиға тушулди. Уғонбердини бир неча киши била тил олғали илгаррақ йиборилди. Чун афғонлар била орамиз ёвуқ эди, эрта кўчмадук. Чошт бор эдиким, Уғонберди келди. Бир афғонни олиб, бошини кесибтур, келурда бошни йўлда тушу-
рубтур, кўнгил тилагудек таҳқиқ хабар келтурмади.

Туш била кўчуб, Савод суйини ўтуб, намози дигардин эрта-
роқ тушулди. Намози хуфтанда отланиб, илдам юрудук, Офтоб бир найза бўйи чиққанда Рустам туркманниким, қоровулдукқа йиборилиб эди, хабар келтурдиким, афғонлар хабардор бўлуб, кўзғолишибтурлар. Бир пора афғон тоғ йўли била борадур. Муни эшитгач илдамроқ юруб, чопқунчини илгарироқ айирдук, бориб, бир неча афғонни ўлтуруб, бошларини кесиб, бир пора асир ва ўй ва галаларини келтурдилар. Дилазок афғонлари ҳам бир неча бош кесиб келтурдилар.

Ёниб, Котланг навоҳисига тушулди. Уруғниким, Хожа Мир Мирон бошлаб келадур эди, ўтрусига бошчи йиборилдиким, Ма-
комда келиб, бизга кўшулғай.

Тонгласи кўчуб, Котланг била Мақомнинг орасига тушулди. Шоҳ Мансурнинг кишиси келди. Хисрав кўкалтош ва Аҳмадий парвоначини бир пора киши била уруқ ўтрусига йиборилди. Се-
шанба кунни ойнинг ўн тўртида Мақомға тушганда уруқ келиб кўшулди.

Ушбу ўттуз-қирқ йилда Шаҳбоз қаландар отлиқ бир мулҳид бор экандур. Юсуф зайининг бир жамоатини ва дилазокнинг бир жамоатини мулҳид қилғон ушбу қаландар экандур. Мақом-
нинг тоғининг тумшугида бир парча настроқ тоғ воқе бўлубтур, тамом даштларға мушриф, хейли пурфазо ва мадди назарлик баланди воқе бўлубтур. Шаҳбоз қаландарни қабри анда эди. Сайр қилиб келиб, мулоҳаза қилилди. Хотирға кечтиким, мундоғ ҳаволиғ ерда мулҳид қаландарнинг қабри бетақрибдур: буюрдук-
ким, бузуб, ер била ҳамвор қилдилар. Чун хейли сафолиқ ва ҳаволиқ ер эди, маъжун ихтиёр қилиб, бир замон анда ўлту-
рулди.

Бажурдинким ёнилди. Бехра хаёли била ёнилиб эди, то Ко-
булга келиб эдук, ҳамиша Ҳиндустон юруши хаёлида эдук, баъзи мавоне жихатидин муяссар бўлмас эди. Бажур черикиниким, уч-
тўрт ой черикладук, черик элининг илгига муътамад нима туш-
мади.

Чун Ҳиндустоннинг сарҳади Бехра ёвуқ эди, хотирға кечтиким,
филҳол жариди кирсак, черик элининг илгига бир нима тушса,

бу хаёл била ёниб, афғонларни чошиб, Мақомға тушганда баъзи давлатхоҳлар арзға еткурдиларким, Ҳиндустонға кирилур бўлса,
бар-бунёдлик кирилса: баъзи черик Кобулда қолди. Бир пора ўбдон йигитларни Бажурда кўюлди. Ламғонға ҳам отлари ориғ-
лиғидин қалин черик ёнди. Мунда келганларнинг ҳам отлари андоқ харобтурким, бир кун қатрар мажоли қолмайдур.

Агарчи бу сўзлар маъкул эди, чун бу азимат қилилиб эди, бу ҳисобларға боқмай эрта била кўчуб, Синд сувининг гузари сари мутаважжих бўлдук. Синд дарёсининг гузарини кўрган Мир Муҳаммад жолабонни оға-иниси била яна бир неча йигитларни буларға кўшуб, юққори-қуйи гузар кўргали йиборилди.

Ўрдуни дарё сари юрутуб, мен Савоти тарафиким, Қарғхона ҳам дерлар, карг овлоғали бордим, бир неча карг пайдо бўлди, Вале жангали қалин эди, жангалдин чиқмади. Бир бузовлик карг тузга чиқиб, қоча берди, хейли ўқ урулди, жангал ёвуқ эди, ўзини жангалға солди. Жангалға ўт солдилар, ул карг худ то-
пилмади. Яна бир карг бузови ўтга куюб, типрачилаб ётадур эди, бўғузлаб, ҳар киши шибронға¹ олди. Савотидин ёниб хейли саргардонлик тортиб, намози хуфтонда ўрдуға келдук. Гузар кўра барғонлар, гузар кўруб келибтурлар.

Тонгласи панжшанба кунни ойнинг ўн олтисида от ва тева била ва партол била кечиттин кечилди. Ўрду бозори ва лёқ ва эшакни жолабонлар била кечурдилар. Ушбу кун гузар бошида эканда Нилобийлар келиб, тўққуз от² ва уч юз шоҳрухий пешкаш қилиб кўрдилар.

Эл тамом кечгач, ўшал намози пешин-ўқ кўчуб, кечанинг бир посигача юруб, Качакут сувининг ёвуғига тушулди. Андин эрта кўчуб, Качакут сувини ўтуб, туш қотила Сангдаки кўталини ошиб тушулди. Сайид Қосим эшик оғо чоғдовул эди. Кейиндин кўч кейинча келадурган гужурларни тутуб, бир неча бош кесиб келтурди.

Сангдакидин сахар кўчуб, кеч намози пешин Суҳон сувини ўтуб тушулди. Ўрдунинг кейини тун ярмигача кела қолди, маҳкам узоқ кўч эди. Отнинг бемажоллиғи ва ориқлиғи маҳалли бисё
зўр бўлди, хейли от қолди.

Бехрадин етти курух шимол сари бир тоғ тушубтур. Бу тоғни «Зафарнома»да ва баъзи китобларда «Кўхи Жуд» битибтурлар, важҳи тасмияси маълум эмас эди, сўнгралар маълум бўлди: бу тоғда бир ота наслидин икки хил эл бор. Бирини жуд ва би-
рини жанжуҳа дерлар. Бу тоғдағи ва Нилоб била Бехра ора-
сидағи эл ва улусқа булар қадимдин ҳоким ва фармонраво бўла келгандурлар. Вале ёрона ва биродарона ҳукумат қилурлар, ҳарне хотиралари тиласа ола олмаслар. Бир кесим йўсунлуқ қадимдин ҳар нимаким муқаррар қилибтурлар. Буларнинг олиши ва уларнинг бериши бу муқаррардин ортуқ ва ўқсук бўлмас. Муқаррарлари

¹ Қ. б.— широлға.

² Л. б.— бир кечимлик от.

¹ Л. б.— бу ибора йўқ.

будурким, қўш бошидин бир шохрухий берурлар. Қадхудоликда етти шохрухий берурлар, чериклариға ҳам борурлар. Жуд ҳам неча шуъба бўлубтур, жанжуҳа ҳам.

Бу тоғким Бехранинг етти куруҳида воқе бўлубтур. Кашмир тоғларидинким, Ҳиндукуш тоғи ушбу тоғлар била пайваст тоғлардур, айрилиб, ғарби-жануб сари тортиб бориб, Динкутнинг аёғида Синд дарёсиға мунтаҳи бўлубтур. Ушбу тоғнинг ярмида жуддур, ярмида жанжуҳа. Бу тоғни жудқа мансуб қилиб, Қўҳи Жуд дебтурлар. Булардин бир муътабар улуги рой хитоб топар. Ўзга ини-ўғлини малик дерлар. Бу жанжуҳа Лангархоннинг тағойилари бўлур. Суҳон суйининг навоҳисидағи эл ва улуснинг ҳокимининг оти малик Ҳаст эди, асли оти Асаддур. Ҳиндустонийлар мундоқ ҳаракатларни гоҳи сокин ўқурлар, нечукким, «хабар»ни, «хабр» дерлар, «асад»ни «асд» дептурлар, бора-бора «ҳаст» бўлубтур.

Лангархонни малик Ҳаст Жанжуҳаға тушгач-ўқ йиборилди. Қатроб бориб, иноят ва шафқатимиздин умидвор қилиб, намози ҳуфтанда олиб келди. Бир кежимлик от пешкаш келтуруб, мулозамат қилди. Йигирма икки-йигирма уч ёшида бўлғай эди. Буларнинг гала-қоралари ўрдунинг гирд ва навоҳисида бисёр эди. Чун ҳамиша Ҳиндустон олмоқ хотирда эди, бу бир неча вилоятларким, Бехра ва Хушоб ва Чаноб ва Чанут бўлғай, неча маҳал турк тасарруфида эди, буларни худ мулкимиздек тасаввур қилур эдук. Зўр била ё сулҳ била ўзимизнинг мутасарриф бўлурмизға мутаяққин эдук. Бу жиҳаттин бу тоғ эли била яхши маош қилмоқ вожиб ва лозим эди. Фармон бўлдиким, ҳеч ким буларнинг гала-қорарлариға, балки ип учи, игна синуғлариға атроф ва навоҳида зарар ва нуқсон еткурмасун.

Андин эрта кўчуб, намози пешин Қалдакахорға келиб туштук. Атроф ва навоҳида қалин хавидзор эди. Бу Қалдакахор тавр ери воқе бўлубтур. Бехранинг ўн куруҳида, Жуд тоғининг орасида ҳамвор ере тушубтур, бу ҳамвор ернинг ўртасида бир улуг қўлдур, атрофдағи тоғлардин ёмғур сувлари йиғилиб, бу қўл бўлубтур, гирдо-гирди уч куруҳға ёвушғай. Шимолида яхши ўланг воқе бўлубтур. Ғарбида тоғ доманасида чашмадур, бу чашма суви баландиларғаким, бу қўлға мушрифдур, ўлтурур учун қобил ер эди, боғе солдим. Боғи Сафоға мавсум, хейли хушҳаво ва бо-сафо ер воқе бўлубтур. Нечукким шарҳи келгусидур.

Қалдакахордин сахар отланилди. Ҳамтоту¹ кўталининг бошида бир неча ерлик эл муҳаққар пешкаш била келиб, мулозамат қилдилар. Абдурахим шиғовулға келган кишини қўшуб, Бехра йиборилдиким, Бехра элиға истимолат бериб дегайким, бу вилоятлар қадимдин туркка тааллуқ бўла келгандур, зинҳор таваҳхум ва дағдаға ўзлариға йўл бериб, элни бузулғали қўймасунларким,

¹ Қ. б.— Ҳамботу.

бу вилоят ва эл била ёқимиз¹ бордур, тодон ва торож бўлмагусидур.

Чошт кўтал тубиға тушуб, Қурбон Чархий, Абдулмулк Ҳастий² бошлиғ етти-секкиз кишини илгари хабар олғали йиборилди. Илгари борғонлардин Мир Мухаммад Маҳди Хожа бир киши келтурди. Бу аснода афғонларнинг улугларидин бир неча киши пешкаш била келиб, мулозамат қилди. Лангархонға қўшуб, исти-молат жиҳатидин Бехра элиға йиборилди. Кўталдин ошиб, жангалдин чиқиб, буронғор, жувонғор, ғул, ясол била Бехра сари мутаважжих бўлдук. Бехраға ёвуқ етган маҳалда Давлатхон Юсуф хайлнинг ўғли Алихоннинг навкарларидин Дева ҳинду яна Сактунинг ўғли Бехранинг арбоблари била келиб, бир от пешкаш қилиб, мулозамат қилдилар. Намози пешин бўла Бехра элиға зарар ва заҳмат тегурмай, Бехранинг шарқида Бахат суйининг ёқасида бир зорда³ тушудди.

Темурбек Ҳиндустонға кириб чиққани(дин) бери бу неча вилоятким, Бехра ва Хушоб ва Чаноб⁴ ва Чанут бўлғай, Темурбекнинг авлодининг тавобе ва лавоҳиқи тасарруфида эди. Шохрух мирзонинг набираси Суюрғитимиш мирзонинг ўғли Султон Масъуд мирзонингким, Кобул ва Зобул аёлат ҳукумати ул-фурсатга анга тааллуқ учун, Султон Масъуд Кобулий дерлар эди. Тарбияткардаларидин Мир Алибекнинг ўғлонлари Бобои Кобулий ва Дарёхон ва Опоқхонким, сўнгра Ғозихон дерлар эди; Султон Масъуд мирзо ва ўғли Али Асғар мирзодин сўнг мутағаллиблик била Кобул ва Зобул ва бу мазкур бўлғон Ҳиндустондағи вилоят ва парганаларға мутасарриф бўлуб эдилар. Султон Абусаид мирзо замонида Кобул ва Ғазни буларнинг тасарруфидин чиқти. Ҳиндустондағи вилоятлар буларнинг тасарруфида эди.

Тарих тўққуз юз ўнда⁵ Кобулға аввал келган йиликим, Ҳиндустонға кирмоқ дояси била Хайбардин ўтуб, Паршовар⁶ келганда Боқи Чағонийёнийнинг саёйи била қуйиғи Бангаш сариким Қўҳат бўлғай, юруб, қалин Афғонистонни чошиб, қириб Банну ва Даштни толон-торож қилиб, Дуки била чиқилди.

Ул фурсат Бехра ва Хушоб ва Жоноб ҳукумати Мир Алининг набираси — Ғозихоннинг ўғли Сайид Алихонға тааллуқ эди. Искандар Баҳлулнинг отиға ҳутба ўқуб, анинг итоатида эди. Ул черик чериклаганидин мутаваҳхим бўлуб, Бехрани ташлаб, Бахат сувидин ўтуб, Бехра кентларидин Ширкутни ўлтуруб ери ясаб эди. Бир-икки йилдин сўнг бизнинг жиҳатимиздин Сайид Алихон била Афғон бадғумон бўлди. Ул ҳам бу сабабтин дағдаға ва таваҳхум ўзиға йўл бериб, бу вилоятларни Давлатхон Тоторхон

¹ «Яқинлигимиз» бўлса керак.

² Қ. б.— Қастин.

³ «Сабзаворда» бўлса керак.

⁴ Қ. б.— Жонот.

⁵ Милодий 1504—1505 йил.

⁶ Қ. б.— Пашовар.

Юсуф хайлағаким, Лохур ҳокими ул вақт ул эди, топшурди. Давлатхон улуғ ўғли Алихонға Бехрани бериб эди, ул чоқ Бехра Алихоннинг тасарруфида эди. Давлатхоннинг отаси Тоторхон олти-етти сардордин бирисидурким, хуруж қилиб, Ҳиндустонға мутасарриф бўлуб, Бахлулни подшоҳ қилдилар. Сихрин ва Сатлуж дарёсининг шимолий вилоятлари тамом бу Тоторхонда эди. Бу вилоятларнинг жамиъ уч қурухдин кўпроқ бўлур. Тоторхон ўлгандин сўнг, Султон Искандар подшоҳлиғида бу вилоятни Тоторхоннинг авлодидин олиб эди. Мен Кобул вилоятига келган тарихдин бир-икки йил бурунроқ бир Лохурни-ўқ Давлатхонға бериб эди.

Тонгласи баъзи муносиб ерларға чопқунчи йиборилди. Ушбу кун Бехрани сайр қилдим. Сангархон Жанжуҳа ушбу кун келиб, от пешкаш қилиб, мулозамат қилди.

Чоршанба¹ кунни ойнинг йигирма иккисида Бехранинг улуғларини ва чавдариларини тилаб, бу юртта тўрт юз минг² шоҳрухий² моли амон қарор берилиб, мухассиллар таъйин қилилди. Дағи, отланиб сайр қилиб, кемага кириб, маъжун едук. Бехра ва Хушоб ўлтурушлуқ булужларға Хайдар аламдорни йибори-либ эди. Панжшанба сабоҳи бир гулбодом тўпчоқ пешкаш қилиб, мулозамат қилдилар. Арзға еттиким, черик эли Бехра элига бесарлиқ ва дастандозлиқлар қиладурлар. Кишилар йибориб, бесарлиқ қилгон элнинг баъзисини ясоққа етқуруб, баъзисини бурнини тешиб, ўрдудин эврурдилар.

Одина кунни Хушоб элидин арзадошт келди. Шоҳ Ҳасан ва Шоҳ Шужоъ арғун таъйин бўлдиким. Хушобға борғай.

Шанба кунни ойнинг йигирма бешада Шоҳ Ҳасанни Хушобға йиборилди.

Якшанба кунни андоқ ёмғур ёдиким, тамом тузларни сув тутти. Бехра била ўрду тушган боғлар орасида озгина сув эрди. Намози пешингача арзи бир улуғ дарёча бўлди. Бехранинг ёвуғида бир тийргаз отими ердин кўпроқ гузар йўқ эди, уздуруб ўтар эдилар, икки намоз орасида кирган сувларни сайр қила отландим. Ёғин ва чопқун андоқ бўлдиким, яна ёниб ўрдуға келмакка таваҳхум бўлди. Икки намоз орасида ўшул кирган сувни уздуруб ўтгум. Черик элига ҳам бисёр таваҳхум бўлди. Аксар эл ўтоқларини ва оғир партолларини ташлаб, жиба ва кийим-яроғларини эгниларига олиб, от яланғочлаб, уздуруб ўттилар. Тузларини тамом аксар сув туюб эди. Сабоҳи дарёдин кемаларни³ келтуруб, аксар черик эди чодирларни, партолларни кема била ўткардилар. Тушга ёвуқ Қўчбекнинг кишиси бир шаръий сув юққори бориб, гузар топтилар. Қолгон эл гузар била ўттилар.

Бехранинг қўрғонининг ичидаким, Жаҳоннамо дерлар, бир кун туруб, сешанба сабоҳи кўчуб, ёмғур ва сел тараддудидин Бехранинг шимол сари ёнидағи баландийларнинг остига тушулди.

Тақаббул ёрмоғида эҳмол қиладурлар эди, тўрт саркор қилиб, бекларға буюрулдиким, эҳтимом қилиб, бутқаргайлар. Бир саркор Халифаға таъйин бўлди, яна бир саркор Қўчқа, яна бир саркор Дўст Носирға, яна бир саркор Сайид Қосим била Муҳиб Алиға.

Чун турк ўлтурушлуқ вилоятларни ўзумизнинг тасаввур қилиб эдук. Ул жиҳаттин талон-торож бўлмади. Ҳамиша элнинг сўзи бу эдиким, агар мусолаҳа жиҳатидин элчи борса, туркка тааллуқ вилоятларға музояқа қилмоғуларидур.

Панжшанба кунни рабиул-аввал ойининг ғуррасида бу жиҳаттин Мулло Муршидни Султон Иброҳимғаким, отаси Султон Искандар ўшул беш-олти ойда ўлуб, Ҳинд салтанати мунга тегиб эди, элчиликка таъйин қилиб бир қарчиғай йибориб, қадимий туркка тааллуқ вилоятларни тиладук. Давлатхонға битилган хатларни ва Султон Иброҳимға битилган хатларни топшуруб, оғиз сўзларни доғи айтиб, Мулло Муршидға рухсат берилди. Бу Ҳиндустон эли, алалхусус афгонлар ажаб хуш ва хираддин йироқ ва раъй ва тадбирдин қироқ эллар бўлур эрмиш, не ёғийлик юруш ва турушин қила олдилар, не дўстлуқ роҳ ва равишин била олдилар. Боргон кишимини Давлатхон неча кун Лохурда сахлатиб, не ўзи кўрди ва не китобатни Иброҳимға йиборди. Неча ойдин сўнг боргон кишимиз ҳеч жавоб топмай Кобулға келди.

Одина кунни ойнинг иккисида Шайбоқ пиёда била Дарвеш Али пиёдаким, холо туфангандоздур. Кобулдин арзадоштлар келтуруб, Ҳиндолнинг туққон хабарини ҳам келтурдилар. Ҳинднинг тасхири замонида бу хабар келгани учун, шугун тутуб, Ҳиндол от кўйдум. Қанбарбек ҳам Балхдин Муҳаммад Замон мирзонинг арзадоштларини келтурди.

Тонгласи девон тарқагондин сўнг сайрға отланиб, кемага кириб, арақ ичилди. Мажлис аҳли: Хожа Дўст Хованд, Хисрав Мирим, Мирзоқули, Муҳаммадий, Аҳмад Гадойи, Нуъмон, Лангархон, Рухдам, Қосим Али тарёқий, Юсуф Али, Тенгриқули. Кеманинг боши сари толор бор эди, усти ҳамвор, мен бир неча киши била мунда ўлтуруб эдим. Яна бир неча киши толорнинг остида ўлтуруб эдилар, кеманинг қўйруғи сари ҳам ўлтуруб ер бор эди. Муҳаммадий ва Гадойи, Нуъмон анда ўлтуруб эдилар. Намози дигаргача арақ ичилди. Арақнинг бадхўрлиғидин мутанаффир бўлуб, бу юздагиларнинг иттифоқи била маъжун ихтиёр қилдук. Кеманинг ул учидегилар маъжун еганимизни билмадилар, арақ-ўқ ичтилар.

Кемадин намози хуфтонда отланиб, кеч ўрдуға келдук. Муҳаммадий била Гадойи мени арақ ичадургон хаёл қилиб, шойиста хизмате қилалинг деб, арақ кўзасини от устида навбат била кўтаришиб, ғарийиб наъша ва башошат била кириб келдилар. Дедиларким, мундоқ қоронғу кечада кўзани ўзумиз навбат била кўтариб келдук. Сўнгра маълум қилдиларким, суҳбат ўзгача эмиш в кайфият ўзгача. Жамиъ маъжуний ва жамиъ чоғирмаст. Чун харгиз маъжун суҳбати била чоғир суҳбати рост келмас, бисёр мунфаил бўлдилар. Мен дедимким, суҳбатни барҳам урманг, арақ

¹ Қ. б.— Панжшанба кунни.

² Қ. б.— минг шоҳрухий.

³ Л. б.— бу жойлари тушган.

ичарға кўнгулли киши арақ ичсун, маъжун ерга кўнгулли киши маъжун есун. Хеч ким бир-бирига таарруз била гуфтуғу қилмасун. Баъзи арақ ичтилар, баъзи маъжун едилар. Бир замон такаллуф била суҳбате тутулди. Бобожон¹ Қанбузийким, суҳбатда йўқ эди, оқ уйга келганда ани тиладук, арақ ичмак истидбо қилди. Турди Муҳаммад қипчоқни ҳам тилаб, мастлар била ҳам-суҳбат қилдук. Чун маъжун суҳбати била ҳаргиз арақ ва чоғир суҳбати рост келмас, мастлар ҳар тарафдин паришон гуфтуғу қила кириштилар, аксар тааррузлари маъжун ва маъжунийлар била эди. Бобожон ҳам маст бўлуб, ғалаба паришонлар айтти. Турди Муҳаммадқа ҳам мастлар тўла-тўла аёқларини пай-дарпай бериб, оз фурсатда масти лояқил қилдилар. Ҳар неча саъй ва ислоҳ мақомида бўлдук, баҳам етмади. Шалойинлиқ хейли бўлди. Суҳбат бемаза бўлди, ҳар сариға тарқаштилар.

Душанба куни ойининг бешида Бехра вилоятини Ҳиндубекка берилди. Сешанба куни Жоноб вилоятини Хусайн икракка иноят қилиб, Хусайн икракка ва Жоноб элига рухсат бердук. Бу фурсатларда Сайид Алихоннинг Минучехрхон отлиқ ўғликим, Ҳиндустондин бизни деб, юққориғи йўл била келадиганда, Тотор какарға йўлукур. Муни кўймай сахлаб, кизини бериб, куёв қилур, неча маҳал анинг била эди, келиб мулозамат қилди.

Нилоб била Бехра тоғлари оралиғида Жуд ва Жанжухнинг халойиқидин бошқа Кашмир тоғларига пайваст Жат ва Гужур ва ул тавойифдин яна қалин эллардуким, ҳар қўлда ва ҳар пуштада кентлар ясаб ўлтурубтурлар, буларнинг хоқими ва улуги какар қабиласидур. Буларнинг улуглуғи ҳам Жуд ва Жанжухнинг улуглуғидектур. Бу тоғларнинг доманасидаги халойиқнинг улуглуғи ул тарихда бир ота ўғли Тотор какар била Ҳотий какарда эди, эмзода эди. Буларнинг берк ерлари обканлар ва жарлар бўладур. Тоторнинг ерининг оти Парола эди, қорлуқ тоғдин хейли қууроқ эди. Ҳотийнинг вилояти тоққа пайвастдур. Қалонжарниким, Бобухон Бисутқа тааллуқ эди, ани ҳам Ҳотий ўзига боқтуруб эди. Тотор какар Давлатхонни кўруб эди. Фил-жумла итоатгуна қилур эди. Ҳотийни кўрмайдур эди. Фитна ва фасод мақомида эди. Тотор Ҳиндустон бекларининг иттифоқи ва сўзлари била келиб, ирокроктин Ҳотийни қабағон йўсунлуқ қилиб, ўлтуруб эди.

Ушбу фурсатлардаким, Бехрада эдук, ов баҳонаси била ғофилликта Ҳотий Тоторнинг устига юруб ўлтуруб, вилоятини ва ҳарамларини бўлғонини иликкладук. Намози пешин сайрға отланиб, кемага кириб, арақ ичилди. Аҳли мажлис: Дўстбек ва Мирзоқули, Аҳмад Гадейи, Муҳаммад Али жанг-жанг асас, Ўғонберди мўғул, аҳли нағма, Рухдам, Бобожон, Қосим Али, Юсуф Али, Тенгриқули, Абулқосим Рамазон дўли. Намози хуфтангача кемада ичиб, намози хуфтан кемадин маст тофиқ чиқиб, отланиб, машғални илгимга олиб, дарё ёқасидин ўрдуғача отнинг бу юзига эгилиб, гаҳ ул юзига эгилиб, якжилов чопиб келибтурмен ғарийиб маст экандурмен. Тонгласиға мундоқ машғал олиб, ўрдуғача якжилов келга-

нимни шарҳ қилдилар. Асло хотиримға келмади. Уйга келганимда хейли истифроғ қилибтурмен.

Одина куни сайр қила отланиб, кема била сувдин ўттуқ. Ул юздаги боғот ва шукуфаларни ва найшакар экилган ерларни тафарруж қилиб, дала ва чархларини кўруб, сув тортиб чиқармоқ кайфиятини сўруб, балки мукаррар сувлар торгтурдук. Сайр асносида маъжун ихтиёр қилилди. Андин ёниб келиб, кемага кирилди. Минучехрхонға дағи маъжун берилиб эди, андоқ маъжуний бўлуб эдиким, икки киши қўлдаб, турғузуб эдилар. Бир замон сувнинг ўртасида кемага лангар солиб турулди. Андин сўнг сув қуйи хейли борилди. Муддаттин сўнг яна кемани юққори боқа торгтурдук. Ул оқшом кемада-ўқ уйхулаб, саҳарға ёвук ўрдуға келдук.

Шанба куни рабиул-аввал ойининг ўнида офтоб ҳамалга тахвил қилди. Ушбу кун намози пешин сайр қила отланиб, кемага кириб арақ ичилди. Аҳли мажлис: Хожа Дўст Хованд, Дўст, Бек, Мирим, Мирзо Қули, Муҳаммадий, Аҳмадий, Юнус Али, Муҳаммад Али жанг-жанг, Гадейи тағойи, Мир Хурд асас, аҳли нағма, Рухдам, Бобожон, Қосим, Юсуф Али, Тенгриқули, Рамазон. Бир шохобға кириб, мудатте сув қуйи борилди. Бехра тўғрисидин хейли¹ қуйроқдин чиқиб, кеч намоз вақтида ўрдуға келдук.

Ушбу кун Шох Хусайн Хушобдин келди. Чун элчи йибориб, қадимдин туркка тааллуқ вилоятларни тилаб, мусолаҳа ораға солилиб эди, тавжих қилғон ярмоқлар аксар иликка тушти. Иссиқ ҳам ёвушти. Ҳиндубекка кўмак Шохмуҳаммад муҳрдорни, яна баъзи муносабатлиқ йигитларни тайин қилиб, ҳар қайсиға фарохўр ҳолларига яраша важҳи истиқомат мукаррар ва муайян бўлди. Лангархонғаким, бу юрушларға сое ва боис ул эди. Хушобни иноят қилиб, туғ бериб, муни ҳам Ҳиндубекка кўмак мукаррар қилдук. Бехрада бўлғон турк ва ерлик сипоҳиларнинг дағи важҳ ва улфаларини орттуруб, Ҳиндубекка кўмак кўйдук. Бу жумладин бир Минучехрхон эдиким, оти мазкур бўлди, яна Назар Али турк Минучехрхоннинг уруғ-қаёши бўлур эди, яна Сангархон Жанжуха ва Малик Хаст Жанжуха эди.

Вилоят ишини мусолаҳа умиди била бир навъ қарор бериб, якшанба куни рабиул-аввал ойининг ўн бирида Бехрадин кўчуб, Кобулға мурожаат қилдук. Қалдақорға келиб тушулди. Ул кун ҳам ғарийиб ёмғур эди. Кепанаклик, кепанаксиз баробар эди. Ўрдунинг кейини кеч намози хуфтангача кела қолди. Бу ер ва мулкнинг обутобини билур кишилар алалхусус, жанжухким, какарнинг қадимий душмани эди, арз қилдиким, Ҳотий какар ораликта ямон киши воқе бўлубтур. Йўлни ул урар, элини ул бузар. Андоқ қилмоқ керакким, бу орадин кетгай, ё анга гўшмоли янбағий етгай.

Бу иттифоқ била тонгласиға Хожа Мир Миронни ва Мирим Носирни ўрду била таъйин қилиб, улуг чоштга ўрдудин айрилиб, Ҳотий какарнинг устиғаким, ўшул неча кунда Тоторни ўлтуруб,

¹ Л. б. — бу жойи тушган.

вилояти Паролаға мутасарриф бўлуб, Паролада эди, нечукким мазкур бўлди, илгудук.

Намози дигарда тушуб, отқа бўғиз бериб, намози хуфтанда ул ердин отланилди. Бошчи Малик Ҳастнинг Сурпо отлиқ гужур навқари эди. Кеча йўлни озиқиб, сахарға ёвуқ тушулди. Беқ Муҳаммад мўғулни ўрдуға ёндурулди. Ёруғ бўлғонда отланилди. Чошт жиба кийиб, илдам юрдук, бир шаръий қолғонда Пароланинг саводи кўрунди. Чошқунчи кўюлди. Буронғор Пароланинг¹ шарқий тарафи борди. Кўчбекким, буронғор эди,— буронғорнинг орқасиға кўмак йиборилди. Жувонғор кишиси, гул кишиси Пароланинг устига-ўқ текилиб борди. Дўстбекни жувонғорнинг Пароланинг устига боргон кишининг орқасиға кўмак йиборилди.

Парола жарларнинг² орасида воқе бўлбтур. Икки йўли бор: бири шарқи-жанубий йўлидурким, биз бу йўл била келдук, жарлар усти била келур. Икки тарафида обқан жарлар воқе бўлбтур. Пароланинг ярим қуруҳидин андоқ бўлдуким, дарвозасиға етгунча тўрт-беш ерда икки тарафтин жар қилиб, якраҳа бўлбтурким, бир тийргаз отими чевуруб бормоқ керак. Яна бир йўли ғарби-шимолий тарафидиндурким, бир кенг қўлнинг ичи била келиб, Паролаға чиқар, бу ҳам якраҳадур. Ўзга ҳеч тарафдин йўли йўқтур. Агарчи фасили ва қунгураси йўқдур, вале зўр келтургудек ери ҳам йўқтур. Атрофи етти-секкиз-ўн қари яқандоз жардир.

Жувонғор кишиси таргилардин ўтуб, дарвозаға текилиб борди. Ҳотий ўттуз-қирқча отлук жибалиқ, кежимлик киши била қалин яёғи била чошқунчини ёндуруб солди. Дўстбекким, чошқунчининг орқасиға кўмак эрди, етишиб, яхши зўрлаб, кўи кишисини тушуруб, ёғини бости. Ҳотий қакар ул орада мардоналиқ била машҳурдур. Ҳар неча жадал қилди, бўлдура олмай қочти. Чун бу тангиларда тўхтаи олмади, кўрғониға етгач, кўрғонини ҳам беркита олмади. Чошқунчи кейинича ўқ кўрғонға кирдилар. Бу Парола кўрғонининг тангиси ва жаридин ғарби-шимоли саридин югурдилар, Ҳотий жариди қочиб чиқти. Мунда ҳам Дўстбек яхши борди. Жулду Дўстбекнинг отиға бўлди.

Мен ўшул замон Парола кўрғониға кириб, Тоторнинг уйлариға туштум. Чошқун қўяр маҳалда менинг била турарға муқаррар бўлғон кишилардин баъзи чошқунға борур эдилар, ул жумладин, Амин Муҳаммад тархон арғунни ва Қорачани бу журмона жиҳатидин Сурпо отлиқ гужурни бошчи қўшуб, ўрдунинг рўбарўсиға бесаруна сахро ва биёбонға йиборилди. Тонгласиға ғарби шимолий жардин ўтуб, хавидзорға тушулди. Вали хизначиға бир неча йигитни қўшуб, ўрду олиға йиборилди.

Панжшанба қуни ойнинг ўн бешиди кўчуб, Андароба-Ҳақим³, Суҳон сувининг ёқасидадур, тушулди. Бу Андароба

кўрғони Малик Ҳастнинг отасиға қадимдин тааллуқ экандур. Ҳотий қакар Ҳастнинг отасини ўлтурғондин сўнг, бузулбтур, ул фурсатға бузук эди.

Намози хуфтанда Қалдакахордин айрилғон ўрду кишиси келиб қўшулди. Ҳотий Тоторни олғонда Парбат отлук уругини кежимлик от ва пешкаш била манга йиборғандур, учрамай, кейин қолғон ўрду элиға йўлуқуб, уруқ била келиб, пешкашларини бериб, мулозамат қилди. Лағархонким, баъзи муҳимлар учун Бехрадин кейин қолғон уруқ била келиб эди, муҳимларни рост қилиб, баъзи ерлик эл била Бехраға рухсат берилди.

Доғи кўчуб Суҳон сувидин ўтуб, бир пушта устиға тушулди. Ҳотийнинг уруги Парбатға хилъат кийдуруб, Ҳотийға истимолат фармонлар битиб, Муҳаммад Али жанг-жангнинг навқарини йиборилди. Бобо Дўст ва Ҳалоҳил бошлиқ Хумоюннинг неча навқарини Нилобқа ва Қорлук ҳазорасиғақим, Хумоюнға берилиб эди, до-руғалиққа келиб эдилар. Сангар қорлук ва Мирза Малвий қорлук бошлиқ ўттуз-қирқча киши қорлук улукларни олиб келдилар. Бир кежимлик от пешкаш қилиб, мулозамат қилдилар. Дилазоқ афғонийнинг ҳам чериги келди.

Эртаси андин кўчуб, икки шаърий келиб тушулди. Бир баландийға чиқиб, ўрдуни мулоҳаза қилиб, буюрдукким, ўрду тевасини санағайлар, беш юз етмиш тева чиқти.

Сунбул дарахтининг таърифи эшитилиб эди, бу юртта кўрдук. Бу тоғ доманасида сунбул дарахти озроқтур. Бирор-бирор бўладур. Илгарроқ Ҳиндустон кўх доманасида сунбул дарахти қалин бўладур, улук бўладур. Ҳиндустоннинг ҳайвонот ва набототини зикр қилғонда мазкур бўлғусидур.

Бу юрттин нақора вақти кўчуб, чошт бўла Сангоки кўталининг тубиға тушуб, намози пешин андин кўчуб, кўтал ва рўдтин ўтуб, бир баландийға тушулди. Андин ярим кеча кўчуб, Бехра борурда ўтган гузарни сайр қила борилиб эди. Ўшул ўтган гузарда бир улук ошлиқ жоласи лойлабтур, эгалари ҳар неча қилиб жолани тебра олмайдулар. Бу ошлиқни олиб, бизнинг била бўлғонларға улашилди. Асру дармаҳал ошлиқ эди.

Тушга ёвуқ келиб, Кобул суви била Синд сувининг қотилишидин кўйироқ кўҳна Нилобдин юққорроқ икки сувнинг орасиға тушулди. Нилобдин олти кема келтуруб, буронғор, жувонғор, гулға қисмат қилилди. Бажид сув ўтмакка машғул бўлдилар. Биз келган душанба қуни, сешанба оқшоми, сешанба қуни ва чаҳоршанба қунигача сув кеча қолдилар. Панжшанба қуни ҳам оз-оғлоқ киши сув кечти. Нилобдин кечгондин сўнг¹ Ҳотийнинг Парбат отлук уругиниким, Андароба навоҳийсидин Муҳаммад Али жанг-жангнинг навқарини қўшуб, Ҳотийға йиборилиб эди, сув ёқасида келиб, Ҳотийдин бир кежимлик от пешкаш келтурди. Нилоб эли ҳам бир кежимлик от пешкаш келтуруб, мулозамат қилдилар.

Муҳаммад Али жанг-жангнинг Бехрада турмоққа ҳаваси бор

¹ Л. б.— бу жойи тушган.

² Л. б.— «жарларнинг» тушган.

³ Л. б.— Анзор. Андазона.

¹ Л. б.— да бу жойлари чалкашиб кетган. Қ. б. дан олинди.

эди. Бехра чун Хиндубекга иноят бўлди. Бехра била Синд дарёсининг орасидаги вилоятларни ва элларни, масалан, Қорлуқ, Ҳазора ва Хотий ва Гаёсвол ва Китиб Муҳаммад Али жанг-жангга иноят бўлди. Райятликқа бўюн қўйғон райятлик қилгай. Хар ерда хар кимки, бўюн қўймаса:

Хар кимки бўюнни қўймаса они тийгай,
Чопқой, талагай, муту мунқод этгай.

Бу иноятлардин сўнг Муҳаммад Али жанг-жангга хосса қора маҳмаллик бошлиқ, қалмоқи жиба бериб, туғ ҳам иноят бўлди. Хотийнинг уруғига рухсат бериб, Хотийга қилич ва бош-оёқ ва истимолат фармонларини йиборилди.

Панжшанба куни офтоб чиққонда сув ёқасидин кўчудди. Бу кун маъжун ейилди. Ғарийб гулзорлар маъжунийликта тафарруж қилдук. Сарик арғувоний парча-парча ерларда яқдаст сарик гуллар очилибтур¹. Яна баъзи ерларда афшон қилгандек даҳрим очилибтур. Ўрду ёвуғида бир баландий устида ўлтуруб, гулзор тафарруж қилдук. Тарроҳлик қилгандек бу тепанинг олти тарафида бир дафъа сарик ва бир дафъа арғувоний гул хат-хат мусаддас шаклда очилибтур. Икки тарафда гул озроқ эди, кўз кор қилгунча ушмундоқ гулзор эди. Паршоварнинг² навоҳисида баҳор вақти яхши гулзорлар бўладур.

Сахар ул юртгин кўчдук, келурда дарё ёқасидин бир шер ғирқираб чиқти, отлар шер унини эшитгач, беихтиёр хар сариға элни олиб, титраб, жар ва чуқурга ўзини ташлади. Ёниб, яна жангалга кирди. Буюрдукким, говмиш келтуруб, жангалга солиб, шерни чиқаргайлар. Яна ғирқираб чиқти, хар тарафтин ўқладилар, мен ҳам ўқладим. Холвий³ пиёда найза била санчарда найзанинг синонини ушата тишалди. Шер қалин ўқ еб, бутаға сиқиниб туруб эди, Бобо ясовул қилич суғуруб, яқин юруб эди, шер ҳамла қилурда, бошиға чопти. Андин сўнг Али Сийсторий белиға чопти, шер ўзини дарёға солди, сув ичида-ўқ ўлтурдилар. Сувдин чиқариб, терисини буюрдукким, олгайлар.⁴

Эртасиға кўчуб, Бигромга етиб, Кўракатрийни тафарруж қилдук. Бир савмаа йўсунлуқ торроқ ва қоронғу уйгинадур. Эшиқдин киргач, икки-уч зина қуйи тушгач, узалиб ётиб кирмак керак, шамъсиз кириб бўлмас. Бу уйнинг гирд ва навоҳисида соч ва соқолким қирқибтурлар, бенихоят ётибдур. Бу Кўракатрийнинг атрофида мадраса хужраларидек хейли хужралар бордур. Кобулға аввал келган йиликим, Кўхат ва Банну ва Даштни чопилди. Бигромда улуғ бир йиғочни тафарруж қилиб, Кўракатрийни кўрмаганга таассуф ер эдук, хейли таассуф егудек ер эмас эмиш.

Ушбу кун менинг бир яхши шаҳбозим (йўғолди) ким, Шайхим Миришкор сахлаб эдиким, турнани ва лаклакни асру хўблар олиб эди, икки-уч туллаб эди. Андоқлар олиб эдиким, мендек хавассиз кишини қушчи қилиб эди.

Малик Бухон¹ ва Малик Мусо бошлиқ Дализок афгонлари улуғлариға олти кишиға юзар мисқол кумуш, бирар тўнлуқ парча, учар ўй, бирар говмуш Хиндустон савғосидин бериб, ўзлариға ҳам фарохўр ҳоллари ярмоқ ва парча ва говмуш иноят бўлди. Али Масжид тушганда, Маъруф олтуқ Дилазок Яқуб хайли баъзи ошлиқ, ўн қўй, икки харвор гурунч, секкиз улуғ панир пешкаш келтурди.

Али Масжидтин Яда-бир тушулди, Яда-бирдин Жўйи Шохийға намози пешин етиб тушулди. Ушбу кун Дўстбекка муҳриқ иситма бўлди. Жўйи Шохийдин саҳар кўчуб, Боғи Вафода тушланиб намози пешин Боғи Вафодин тебрадук. Гандамакнинг Сиёх обидин ўтуб, кеч намози шомда бир хавидзорда тушуб, отларни тўйғозуб, бир-икки гиридин сўнг отланиб, Сурхобдин ўтуб, Каркта тушуб, уйқуладук.

Тонг отмасдин бурун яна отланиб, Қўратунинг йўли айрилишидин мен беш-олти киши била Қўратуда солғон боғни тафарруж кўра бордим. Халифа ва Шоҳ Ҳасанбекни ва ўзга элни тўғри йўл била йиборилдиким, Қўруқ сойда манга таваккуф қилгайлар. Қўратуға етганда Шохбек арғунинг Қизил отлик тавочиси Шохбекнинг Кохонни олиб, талаб, ёнғон хабарини келтурди. Фармон андоқ эдиким, ҳеч ким илгари хабар этмагай.

Намози пешин бор эдиким, Кобулға етдук, Қутлуққадамнинг кўпругиға етгунча ҳеч ким хабардор бўлмади. Андин сўнгра Ҳумоюн била Комрон хабар топиб, от мингунча фурсат бўлмади, чухралариға кўтартиб, шаҳр дарвозаси била арк дарвозаси орасиға келиб, мулозамат қилдилар. Намози дигарда Қосимбек ва шаҳр қозиси ва Кобулда қолғон мулозимлар ва арбоблар келиб, мулозамат қилдилар.

Одина куни рабиул-охирнинг ғуррасида намози дигарда чоғир мажлиси бўлди. Шоҳ Ҳасанға хосса бош-аёқ иноят қилдим.

Шанба саҳари кема кириб, сабуҳий қилдук. Нурбек бу суҳбати уд чолур эди, ул вақт тойиб эмас эди. Намози пешин кемадин чиқиб, Гулкина била тоғнинг орасидаги боғни сайр қилиб, намози дигар Боғи Бинафшага келиб ичилди. Намози шом Гулкина тарафидин фасилидин чиқиб, аркка келдим.

Сешанба кечаси ойнинг бешида Дўстбекким, йўлда тунда иситиб эди, тенгри раҳматиға борди. Басе мутаассир ва мутағаллим бўлдук. Дўстбекнинг наъшани Ғазниға элтиб, султоннинг равзасининг эшикининг олида қўйдилар. Дўстбек хейли яхши йигит эди, беглигида ҳануз тараққий қилур эди. Беглигидин бурун ичкиликларида неча қатла яхшилар борди. Ул жумладин бир мартаба Андижоннинг бир йиғочи Работи Заврақда Султон Аҳмад Танбал

¹ Қ. б.— Тархон.

¹ Л. б.— Бу иборалар йўқ.

² Қ. б.— Пашовар.

³ Қ. б.— Нухой.

⁴ Л. б.— илгайлар.

шабихун келганда, мен ўн-ўн беш киши била юруб, чопкунчисини уруб ёндуруб, гулига етганда юзча киши била туруб эди, ул фурсатта уч киши қолдиким, менинг била тўрт бўлғой, ул учдин бириси Бўст Носир эди, яна бири Мирзоқули кўкалтош, яна бири Каримдод. Мен ўқ жибалаб эдим. Танбал яна бир киши била ясолидин эшиклик-тувурдук илгаррак туруб эди, мен Танбал била рўбарў бўлдум, бир ўқ дубулғасига тегар урдум, яна бир ўқ қолқонини қорибчиси била кўклай урдум. Бир ўқ бутумга ўткара оттилар. Танбал бошимга чопти. Ажабдурким бошимда дубулға бўрки эди, бир тори кесилмади, вале бошимга хейли яра бўлди. Яна ҳеч кўмак етмади, менинг била ҳеч ким қолмади, зарурат бўлуб, жилов ёндурдум. Мендин кейинрак Дўстбек эди, мендин ўтуб, анинг чопибдур. Яна Ахсидин чиқар маҳалда Боқи ҳез билаким, агарчи ҳез дерлар эди, вале қиличга маҳкам эркилик эди, чопқулашти. Ахсидин чиққонда, мен секкиз киши била қолғонда ҳам била эди. Икки кишидин сўнг Дўстбекни тушурдилар.

Бекликлариди Суюнчукхон султонлар била келиб, Тошканди Аҳмад Қосимни қабағонда аларни бостуруб кирди. Қаболда яхши жонлар торти. Аҳмад Қосим буларга хабар қилмай, солиб чиқти. Анда ҳам хонлар, султонларни бостуруб, Тошкандин яхши чиқти. Яна сўнгра Ширим тағойи ва Мазид ва алар ёғиққонда Ғазнидин икки-уч юз киши била илғоб келатурғонида бу мўғуллар уч-тўрт юз ўбдон йигитларни Дўстбекнинг олиға йибордилар. Шарукон навоҳисиди олиға борғонларни яхши босиб, қалин киши тушуруб, ғалаба бош кесиб келтурди. Бажур кўрғонини ҳам Дўстбек кишиси элдин бурунрок, етишиб, фасилга чиқти. Паролада ҳам Дўстбек юруб, Хотийни босиб қочурди. Парола фатх бўлди. Дўстбекнинг фавтидин сўнгра вилоятини иниси Мирим Нозирга иноят қилдим.

Одина кунни рабиул-охирнинг секкизида кўрғондин Чоҳорбоғқа чиқилди.

Сешанба кунни ойнинг ўн иккисиди Султон Хусайн мирзонинг улук қизи Муҳаммад Султон мирзонинг онаси Султоним бекимким, бу фатаратларда Хоразмга тушуб эди. Йўлбарс султоннинг иниси Эсанқули султон Султоним бегимнинг қизини олиб эди. Кобулга келдилар. Алар ўлтурсали Боғи Хилват тағйин бўлди. Ул боғда тушгандин сўнг мен бориб кўрдум. Чун эгачи эдилар, таъзим ва эҳтиромлари жиҳатидин юкундум, алар ҳам юкундилар, юруб орада кўрушудди. Сўнгралар доим бу қондани маръий тутарлар эди.

Якшанба кунни ойнинг ўн еттисиди Бобо Шайх ҳаромнамакким, хейли муддат бандга эди, гуноҳини афв қилиб, бандтин чиқариб, хилғат инъом бўлди.

Сешанба кунни ойнинг ўн тўққизиди туш қайта Хожа Сеёрон сариға отланилди. Бу кун рўза эдим. Юнус Али алар таажжуб қилиб дедиларким, сешанба кунни ва сайр ва рўза — бу ғарибтур. Бехзодга келиб, қозисининг уйига тушудди. Кечаси суҳбат ангизи бўлди. Қози арзга еткурдиким, менинг уюмда мундоқлар бўлғон эмас, подшоҳ ҳокимдурлар. Бовужудким, мажлис асбоби муҳайё бўлуб эрди, қозининг истиръзойи хотири учун, ичку баргараф бўлди.

Чоршанба кунни Хожа Сеёронга борилди.

Панжшанба кунни ойнинг йигирма бирида боғ солғон тоғнинг тумшугида улук гирд суфа солдурдук.

Одина кунни кўпрукдин жолаға ўлтурдук. Сайёдларнинг уйлари-нинг тўғрисиға етганда, сайёдлар бир данг деган қушни тутуб экандурлар, келтурдилар. Мундин бурун дангни кўрулган эмас эди, ғариб хайъатлик қуштур, шарҳи Ҳиндустон хайвонотини зикр қилғонда келгусидур.

Шанба кунни ойнинг йигирма учиди бу гирд суфанинг устига чанор ниҳоли ва тол ниҳоли дарҳам тикилди. Намози пешин чоғир суҳбати бўлди, сахари ушбу суфанинг устида сабуҳий қилдук.

Тушдин сўнгра отланиб, Кобулга мутаважжик бўлдук. Хожа Ҳасанга калла мастликда етиб, лаҳза уйхуладук. Хожа Ҳасандин отланиб, ярим кеча Чорбоғқа келилди.

Хожа Ҳасанда мастлик ҳолатида, Абдулло тўн уфрўғи била ўзини сувға солди. Отланғонда кечрак бўла совуқга тўнғуб кела олмади. Кечаси Қутдук Хожанинг тиюлида бўлуб, тонгласи ўтган куннинг беиътидоллиғидин мутанаббих бўлуб, тоиб келди. Мен дедим, филҳол ул навъ тавба муяссар бўлғай, ё йўқ, бори филҳол мундоқ тавба қилким, менинг суҳбатимдин ўзга ерда ичмағайсан. Қабул қилди. Бир неча ой бу қондани маръий тутуб, ўзига бўлдура олмади.

Душанба кунни ойнинг йигирма бешиди Ҳиндубекким, Бехрада ва ул вилоятларда сулх умиди била қўюлуб эди, келди.¹ Сулх ва салоҳ сўзлариға қулоқ солмай, бизнинг сўзларимизни кўзга илмай, қулоққа олмай, биз ёнғоч-ўқ қалин афғон ва Ҳиндустонийни йиғиб, Ҳиндубекнинг устига Бехрага юруди. Ерлик эл ҳам афғонлар сари эврүлди. Ҳиндубек Бехрада тура олмай, Хушоб келиб, Динкут вилоятининг ораси била Нилоб келиб, Кобулга келди. Дева ҳинду Сектунинг ўғли ва яна ҳар ҳиндуким, Бехрадин банд қилиб келтурулиб эди, муҳимларини бирор нима бериб қатъ қилдилар. Бу ҳиндуларға отлар, бош-аёқлар инъом қилиб, рухсат берилди.

Одина кунни ойнинг йигирма тўққизиди баданимда иситма ҳарорати зоҳир бўлди. Фасд қилдим. Кун олуш, гоҳи икки кун оша, гоҳи уч кун оша иситур эдим. Ҳар иситқонда ғарқи арақ бўлмағунча иситма қўймас эди. Ўн-ўн икки кундин кейин, Мулло Хожаго мамзуж чоғирни наргис била берди, бир-икки қатла ичтим. Фойда ҳам қилмади.

Якшанба кунни жумодил-аввал ойининг ўн бешиди Хожа Муҳаммад Али Ҳосттин келди. Бир эгарлик от пешкаш қилиб, тасаддуққа ёрмоқ ҳам келтурди. Муҳаммад Шариф мунажжим ва Ҳост мирзолари ҳам Хожи Муҳаммад Али била келиб, мулозамат қилдилар. Тонгласи душанба кунни Мулло Кабир Кошғардин келди. Андижон вилоятининг Кошғар била эврүлуб, Кобулга келибтур.

¹ Л. б. — тушган.

Душанба куні ойнинг йигирма учиди Малик Шох Мансур Юсуф зайи олти-етти Юсуф зайининг улуғлари била Саводдин келиб, мулозамат қилди.

Душанба куні жумодис-соний¹ ойининг гуррасида Шох Мансур бошлиқ Юсуф зайи афғонийнинг улуғларига хилъатлар кийдурулди. Шох Мансурга кумош тўн, жиба ва туғмаси била яна бирига ялаклик кумош тўн, яна олти кишига кумош тўнлар кийдуруб, рухсат берилди: Андоқ муқаррар бўлдимки, Абухаддин² юққори Савод вилоятига дахл қилмағайлар ва жамиъ раиятларни ичларидин чиқарғайлар. Яна Бажур ва Саводта экан афғонлар олти минг харвор ошлиғ девонга тушурғайлар.

Чоршанба куні ойнинг учиди жуллоб ичтим. Яна икки кун жуллоб ичтим.

Шанба куні ойнинг олтисиди доруйи кор ичтим.

Душанба куні ойнинг секкизиди Халифанинг улуғ қизиға Қосимбекнинг кичик ўғли Ҳамзанинг сочиғи кирди. Минг шоҳрухий эди. Бир эгарлик от ҳам тортти.

Сешанба куні Шох Ҳасан Шохбек чоғир суҳбатиға рухсат тилаб, Хожа Муҳаммад Али бошлиқ баъзи беклар била ичкиларни уйига элтти. Юнус Али ва Гадоий тағойи менинг қошимда эдилар. Мен хануз чоғирдин парҳез қиладур эдим. Дедимки, ҳеч андоқ бўлмайдурким, мен хушёр ўлтуруб, жамиъ чоғир иртиқоб қилғайлар ва мен соп-соғ туруб, бир бўлак ўзини масти шароб қилғайлар. Келинг, менинг қошимда ичинлар, мензамоне тафарруж қилай, хушёрлар била мастларнинг ихтилот ва омизиши нечук бўлуриг билай. Чанор боғининг эшигида солгон суратхонанинг шарқи-жануб сари ёнида кичикрак оққина уй тикилиб эди, гоҳи анда ўлтурур эдим, анда мажлис бўлди, Сўнгра Ёиёс масхара келди, неча қатла мажлисдин мутояба тарийқи била буюрулдимки ихрож қилдилар. Охир шалойин бўлуб, масхаралиқ била мажлисда йўл топти. Турди Муҳаммад қипчоқ била мулло Китобдорни ҳам мажлисқа тиладук. Шох Ҳасанға ва уйдағи мажлис аҳлиға бу рубойни бадохатан айтиб йиборилди:

Ахбобки базмида гулистон хуснтур,
Йўқ лек алар базмида бизга дастур,
Ул жамъда гар ҳузури жамъият бор,
Юз шукр, бу жамъ беҳузур эмастур.

Иброҳим чухрадин йиборилди. Икки намоз орасиға яқин бу мажлис аҳли маст бўлуб тарқаштилар. Бу беҳузурлуқ муддатида тахтиравон била кўтариб юрур эдим. Бир неча кун бурунроқ мамзуж чоғир ичилиб эди, яна фойда қилмаганидин, ичилмайдур

эди. Нақоҳат айёмининг охирида Толор чаманининг ғарби-жануб тарафида, олма тубида мажлис тартиб қилиб, мумзуж чоғир ичтим.

Одина куні ойнинг ўн иккисиди Аҳмадбек ва Султон Муҳаммад дўлдойким, Бажурда кўмак қўюлуб эди, келдилар.

Чоршанба куні ойнинг ўн еттисиди Ҳайдар Нақийнинг боғида Тенгриберди баъзи бекларга ва йигитларга суҳбат берадур эди, мен ҳам ул суҳбатқа бориб ичтим. Кеч намози хуфтан андин кўпуб келиб, улуғ оқ уйда ҳам ичилди.

Панжшанба куні ойнинг йигирма бешиди Мулло Маҳмуд қошида фикҳ сабақи ўқумоқ таъйин бўлди.

Сешанба куні ойнинг салхида Шох Шужоё арғунинг қошидин Абу Муслим кўкалтош элчиликка келди. Бир тўпчоқ от пешкаш келтурди. Ушбу кун Юсуф Али рикобдор Чинор боғидағи ҳавзни узуб, кўл солиб, юз навбат эврулди. Бош-оёқ ва эгарлик от ва ёрмоқ инъом бўлди.

Чоршанба куні ражаб ойнинг секкизиди Шох Ҳасанбекнинг уйига бориб ичтим. Аксар беклар ва ичкилар бор эдилар.

Шанба куні ойнинг ўн бирида мажлис эди, намози дигар била намози шомнинг орасида, улуғ Кабутархонанинг томининг устиға чиқиб ичилди. Кечроқ бир кеча отлик деҳи Афғон саридин йўл била шаҳр сари ўтуб борадур. Таҳқиқ қилилди: Дарвеш Муҳаммад сорбон экандурким, Мирзохон қошидин элчиликка келадур экандур, том устидин чорладук. Дейилдимки, тўра ва тўқа била элчилик қилурни кўйгул, бетакаллуфона келгил! Дарвеш Муҳаммад келиб, суҳбатга ўлтурди, ул фурсатта тоиб эди, ичмас эди. Ғояти шабқача мунда ичилди.

Тонгласи девон ўлтурғонда русум ва қоида била келиб, Мирзохон йиборган пешкашларни тортти. Ўтган йил юз ташвиш ва кўп ваъда била табоб ул юздағи аймоқларни кўчуруб, Кобул келтуруб эдук. Кобул тор ердур, аймоқ ва атроқнинг гала-қорасиға фароғат била кишлоқ ва яйлоқ ер эмас. Саҳронишин элни ўз кўнгулға кўйса, ҳаргиз Кобулни ҳавас қилмас. Қосимбекка хизмат қилиб, ул юзга ўтар учун, орға солдилар, Қосимбек кўп муболага қилди. Охир аймоқларға Қундуз ва Боғлон сари ўтмак учун рухсат олди.

Ҳофиз Мир котибнинг оға-иниси Самарқандтин келиб эрди, бу фурсатта Самарқандға рухсат бериб, Фўлод султонға девонимни йибордим. Девоннинг орқасида бугина қитъани битидим:

Ул сарвнинг ҳаримиға гар етсанг, эй сабо,
Бергил бу ҳажр ҳастасидин ёд кўнглиға.
Раҳм айлабон соғинмади Бобурни, бор умид
Собғай худой раҳмини Фўлод кўнглиға.

Одина куні ойнинг ўн еттисиди Шох Мазид кўкалтош Муҳаммад Замон мирзо қошидин тасаддук ва пешкаш от келтуруб, мулозамат қилди. Ушбу кун Шохбекнинг элчиси Абу Муслим кўкалтошқа хилъат кийдуруб, инъом қилиб, рухсат берилди. Хожа Муҳаммад

¹ Л. б. — жумодил-охир

² Қ. б. — биллаклик.

³ Қ. б. — Анух.

⁴ Қ. б. — эрга.

Али била Тенгрибердига ҳам вилоятлариға — Хост била Андаробқа бормакка ушбу кун рухсат бўлди.

Панжшанба куни ойнинг йигирма учид¹ Муҳаммад Али жанг-жангким, Качакут ва Қорлуқ навоҳисида қўюб, ул вилоятларни анга ухда қилилиб эди, Мирзойи Малвий Қорлуқнинг ўғли Шох Хасан яна Хотийнинг кишиси ҳам била келдилар. Ушбу кун Муалло Алихонким, Самарқандға кўчини келтурғали бориб эди, келиб, мулозамат қилди.

Абдурахмоний афғон Гардиз сарҳадида ўлтурурлар эди, мол ва муомалада райиж эмас эдилар, борур-келур корвонийлар ҳам булардин мутазаррир эдилар. Чоршанба куни, ражаб ойининг йигирма тўққузид² бу афғонларни чопа отланилди. Танги Вағчон навоҳисида тушуб, ош еб, кеч намози пешин андин отландук. Кечаси йўл озикиб, Панжоб Шахнанинг шарқи-жануби сари пушт-таларда ва даштларда хейли саргардонлик тортилди. Муддатдин сўнгра йўлга келиб кирдук. Чашмаи Паранинг кўталидин ошиб, Гардиз сари² боқишлиқ қўлидин фарз вақтида тузга чиқиб, чопкун йиборилди. Бир бўлак черик эли Кирмош тоғи сариғаким, Гардизнинг шарқ ва жанубидур, чопкун бордилар. Ул чопкунчи орқасиға Хисрав Мирзақули ва Сайид Али бошлиқ ғулнинг ўнг қўлини йиборилди, кўпроқ черик эли Гардизнинг шарқий тарафи жулга юққори боқа чопкун бордилар. Бу чопкунчининг орқасиға Сайид Қосим эшик оға, Миршоҳ қавчин, Қиём, Хиндубек, Қутлукқадам, Хусайн бошлиқларни йиборилди. Чун черик элининг кўпраги жулга юққори боқа чопкун бориб эдилар, аларни узотғондин сўнг, мен ҳам буларнинг кетича-ўқ юрудум. Бу жулга юққори эл йироқ экандур. Жулга юққори боргон черик элининг отлари бўлдуриди. Онча нима черик элига тушмади. Қирқ-элликча афғон яёғи тузда кўрунур. Бу черик орқасиға боргонлар алар сари мутаважжих бўлуб, манга киши чаптурдилар. Мен дағи илдамроқ юрудум. Мен етгунча Хусайн ва Хасан батақриб ва беҳисоб ёлғуз от солибтур. Афғонларнинг ичига кириб, қилич солур маҳалда отини ўқлаб йиқарлар. Қўпғоч, оёғига чолиб йиқитурлар. Туш-тушидан пичоқлаб, чопқулаб, пора-пора айладилар. Бу беклар боқиб туруб, кўмакка етишмаслар.

Бу хабар келгач, Гадоий тағойи, Поянда Муҳаммад қоплон, Абул-Хасан қўрчи, Муъмин атка бошлиқ ичкиларни ва йигитларни жиловрез илгари йибориб, ўзум ҳам тез юрудум. Боридин бурун Муъмин атка бир афғонни найза била тутуб, бошини кесиб келтурди. Абул-Хасан қўрчи ҳам яланғоч яхши юруб, афғонларнинг олин тўсуб, от солуб, бир афғонни чопқулаб йиқиб, бошини кесиб келтурди. Ўзига уч яра бўлуб эди, отиға бир яра бўлуб эди. Поянда Муҳаммад қоплон ҳам яхши юруб, бир афғонни чопқулаб, бошини олиб келтурди. Агарчи, Абул-Хасан била Поянда Муҳаммад қоплоннинг йигитликлари мундин бурун ҳам маълум

эди, бу юрушда ишларини кўпрак билдурдилар. Бу қирқ-элликча афғон тамомиси ўкка, қиличқа бориб, пораландилар. Бу афғонлар қирқондин сўнг, бир хавидзорға тушуб, буюрдуқким, бу афғонларнинг бошларини калла манора қилдилар.

Йўлда келадургонда, Хусайн била бўлғон беклар келдилар. Сиёсат ва ғазаб била дедимким, мунча киши боқиб туруб, бир неча яёқ афғонға туп-туз ерда мундоқ йигитларни олдурубсиз. Сизларни тўра-мучангиздин, паргана ва вилоятингиздин айриб, соқалларингизни қирқиб, шаҳрларда ташхир қилмоқ керак, то ҳар ким мундоқ йигитни мундоқ ғанимға олдуурса, мундоқ туп-туз ерда илик тебратмай боқиб турса, сазоси бўлғай.

Кирмош сари боргон черик эли қўй ва ўлжа олиб келдилар. Бобо Қашқа мўғул ҳам Кирмош сари боргон черик била бориб эди. Бобо Қашқаға бир афғон қилич тегурур маҳалда яхши тўхтаб туруб, ўқини тўлдуруб, бу афғонни уруб йиқитур.

Сабоҳи кўчуб, Кобул сари мутаважжих бўлдук. Муҳаммад бахши ва Абдул-Азиз мирохур ва Мир Хурд баковулға ҳукм бўлдики, Чашмаи Парани ўтуб, андин қирғовул овлағайлар. Ўзум бир неча киши била Майдони Рустам йўли билаким, кўрулмаган эди, бордим. Майдони Рустам тоғларнинг орасида воқе бўлубтур, тоғнинг бошиға ёвуқроқ, хейли сафолик ер эмастур. Икки тоғнинг орасида кенграқ жулғаси тушубтур. Жануб тарафида пуштанинг этагида кичикроқ чашмаси бор. Улуғ-улуғ рим¹ дарахтлари ҳам бор. Бу Майдони Рустамнинг Гардиз тарафидин чиқар йўлда чашмалари бор, дарахтлари ҳам хейли бор. Бу кичикрақ дарахтлардур. Агарчи жулғаси торроқдур, вале бўғина дарахтларнинг туби кўп кўк, яхшиғина ўланлардур. Сафолик-қина жулғадур. Майдони Рустамнинг жануб тарафидағи тоққа чиқилди. Кирмош тоғлари ва Бангаш тоғлари оёқ остида кўрунадур. Кирмош тоғларидин нари пашкол булутлари таҳ-батаҳ кўрунадур, ул вилоятлар сариким пашкол бўлмас, асло булут кўрунмайдур. Намози пешин Хунийға² келиб тушулди. Тонгласи Муҳаммад оғо кентининг навоҳисида тушуб, маъжун иртиқоб килиб, балиқ дорусини сувға солиб, бир пора балиқ тутулди.

Якшанба куни шабон ойининг учид¹ Кобулға келдук. Сешанба куни ойнинг бешида Дарвеш Муҳаммад Фазлий била Хисравнинг навкарини тилаб, Хусайн олилғонда қисқалиқ қилғонларнинг кайфиятин сўруб, тўра-мучаларидин хураттук. Намози пешин чапор тубида чоғир мажлиси бўлди. Бобо Қашқа мўғулға хульят инъом бўлди.

Одина куни ойнинг секкизида Кепакким, Мирзохон қошиға бориб эди, келди.

Панжшанба намози дигар Хожа Сеёрон ва Борон ва Домани кўхнинг сайриға отландим. Намози хуфтанда Момо хотунға тушулди. Тонгласи Исталиф келиб туштук. Ул кун маъжун ейилди.

¹ Қ. б. — йигирма тўққузид.

² Қ. б. — тушган.

¹ Қ. б. — ним.

² Қ. б. — Хулиға.

Шанба куни Исталифда чоғир суҳбати бўлди. Сабоҳи Иста-
лифдин отланиб, Санжид дарасининг ораси била ўтуб, Хожа
Сеёроннинг яқиниға етганда, бир улуғ йилонким, йўғонлиғи билак-
ча ва узунлиғи бир қулоч бўлғай эди, ўлтурулди. Бу улуғ йилон-
нинг ичидин бир инчкарак йилон чиқти, голибо ўшул яқинда ютуб
экандур, бори аъзоси бутун эди. Бу инчка йилон бу улуғ йилон-
дин жузвий қисқароқ бўлғай эди. Бу инчка йилоннинг ичидин
бир катта сичқон чиқти, ул ҳам бутун эди. Ҳеч ери ҳал бўлмайдур
эди. Келиб Хожа Сеёронда чоғир мажлиси бўлди. Ушбу кун
кичкина тунқатордин ул юздаги беқларга булжор либа фарман-
лар битиб йиборилдиким, черик отланиладур, мукаррар бўлгон
булжорға эҳтимом қилиб, етиша келсунлар.

Сабоҳи отланиб, маъжун еб, Парвон сув қотилишида Парвон
сувиға бу эл дастури била балиқ доруси солиб, қалин балиқ
тутулди. Миршоҳбек ошу об торгти.

Мундин отланиб, Гулбаҳор борилди. Намози шомдин сўнг чоғир
суҳбати бўлди. Бу суҳбатларда Дарвеш Муҳаммад сорбон бўлур
эди. Агарчи йигит эди ва сипоҳи эди, вале чоғир иртиқоб қилмас
эди, тоиб эди. Қутлук Хожа кўкалтош муддати мадид эди, сипоҳи-
лиқни тарк қилиб, дарвеш бўлуб эди. Ёши ҳам хейли бор эди,
соқоли худ оппоқ оқориб эди. Ҳамиша суҳбатларда ҳарифи ша-
роб эди.

Мен Дарвеш Муҳаммадқа дедимким, Қутлук Хожанинг соқо-
лидин уят! Дарвеш ва қари ва оқ соқоллик ҳамиша чоғир ичар. Сен
сипоҳи ва йигит ва қоп-қора соқоллик, ҳарғиз ичмассен, не маъни?

Чу менинг даъб ва тарийқим андоқ эмас эдиким, ичмас киши-
га чоғир таклифи қилғаймен. Ушмунча била-ўқ ҳазл била ўтти,
чоғир таклифи қилилмади. Сабоҳи сабуҳий қилдук.

Чоршанба куни Гулбаҳордин отланиб, Абуннинг¹ кентида ту-
шуб, таом еб, отланиб, Боғоти Хумға бориб тушулди. Намози
пешиндин сўнг чоғир суҳбати бўлди. Тонгласиға андин отланиб,
Хожа Хонд Саиднинг мазорини тавоф қилиб келиб, Жина қўрғо-
нидин жолаға кирдук. Панжхир сувининг қотилишида жало тоғ-
нинг тўқунишиға урунуб, ғарқ бўлаёзди. Рухдам, Тенгриқули,
Мир Муҳаммад жолабон жола тоғқа урунғач, сувға йиқилдилар.
Рухдам била Тенгриқулини ташвишлар била тортиб, жолаға-ўқ
чиқордилар. Чини пиёла ва қошук ва доира сувға борди. Мундин
ўтуб, Сангибурийда тўғрисиға етганда, жола сувнинг ўртасида
шоҳкаму ё банд учун қоққон қозуқ-қаму урунди, Шоҳ Ҳасан
Шоҳбек арқонға-ўқ борди. Мирзоқули кўкалтошни ола-ўқ йиқил-
ди. Дарвеш Муҳаммад сорбон ҳам сувға йиқилди. Мирзоқули
тавре борди. Йиқилур маҳалда илигидаги қовун кесадур, пичоқ-
ни жалонинг устидаги бўрёға санчиб-ўқ йиқилди. Мирзоқули жо-
лаға келмай, тўн уфроғи била узуб чиқти, жоладин чиқиб, ул
оқшом жолабонларнинг уйида қўндук. Биайниҳи сувға боргон
хафтранг пиёладек Дарвеш Муҳаммад пешкаш қилди.

Одина куни сув ёқасидин отланиб, Иничкадин қуйиға Кўхба-
ча¹нинг доманасида тушуб, ўз илигимиз била ғалаба мисвок олдук.
Андин ўтуб, Хожа Хизрийларнинг уйида ош еб, отланилди. Намози
пешин Қутлук Хожанинг ятули Ламғоний кентиға тушдук. Қутлук
Хожа моҳазаре ҳозир қилди. Тановул келиб, отланиб, Кобулға
келилди.

Душанба куни ойнинг йигирма бешида Дарвеш Муҳаммад
сорбонға хосса хильят ва эгарлик от иноят қилиб, навкарликка
юкундурулди. Тўрт-беш ой сочимни қирқмайдур эдим, чоршанба
куни ойнинг йигирма еттисида сочимни қирқтим. Бу кун чоғир
суҳбати бўлди.

Одина куни ойнинг йигирма тўққузиди Мир Хурдининг Хиндол-
нинг атқалиғига юкундурулди. Минг шохрухий сочқ киорди.

Чоршанба куни рамазон ойининг бешида Тулак кўкалтошнинг
қошидин Барлос Жики отлиқ навқари арзадоштини келтурди.
Ўзбак чошқучиси ул навоҳиға келган экандур, Тулак чиқиб, урушуб
босибтур. Бир тирик ўзбак ва бир бош келтурди.

Шанба оқшоми ойнинг секкизида Қосимбекнинг уйиға бориб,
оғиз очдук. Бир эгарлик от торгти.

Якшанба оқшоми Халифанинг уйида оғиз очилди. Бир эгарлик
от пешкаш қилди. Тонгласи Хожа Муҳаммад Али ва Жон
Носирниким² черик маслаҳатиға тилалиб эди, вилоятларидин келди-
лар.

Чоршанба куни ойнинг ўн иккисида Комронинг тағойиси
Султон Али мирзоқим, мен Хостдин Кобулға борур йил
Кошғарға бориб эди, нечукким мазкур бўлди, келди.

Панжшанба, куни ойнинг ўн учиди Юсуф Алининг³ дафъи
ва рафъиға азм-жазм қилиб, отланиб, Деҳи Яъқуб сувининг
Кобул тарафидаги ўланга тушулди. Отланур чоқ Бобоҳон
ахтачи ярамасроқ от торгти, аччигимдин бир мушт юзига урдум.
Бинсир, бармоғим тубидин синди. Ул фурсатта хейли оғримди.
Келиб, юртқа тушганда хейли ташвиш берди. Бир неча маҳал
хейли риёзат торгтим. Хат битий олмас эдим, охир чур бутти.
Ушбу сафар қилгон юртта менинг холам Давлат Султонхонимнинг
Қутлук Муҳаммад отлиқ кўкалтоши Кошғардин Хоним қошидан
хат ва билкот келтирди. Ушбу кун Дилазокнинг улуғлари Бухон
ва Мусо келиб, пешкашлар била мулозамат қилдилар.

Якшанба куни ойнинг ўн олтисида Қўчбек келди.

Чоршанба куни ойнинг ўн тўққизида кўчуб, Бичокдин⁴ ўтуб,
доим тушар ергақим, ушбу Бичок рудининг ёқасидур, тушулди. Бо-
миён ва Коҳмард ва Ғўри Қўчбекка тааллуқ вилоятлар ўзбакка
яқин жиҳатидин Қўчбекни бу черикдин маоф тутуб, ушбу
юрттин ўзум чирмоғон мандил ва бош-аёқ иноят қилиб, вилоятиға
руҳсат берилди.

Одина куни ойнинг йигирма бирида Бодом чашмаға тушдук.

¹ Қ. б.— Кўхча.

² Л. б.— Хонжирниким.

³ Қ. б.— Юсуф Зайи.

⁴ Қ. б.— Типхоқ (Таржималарда Пут-хоқ. Бут-хоқ).

¹ Қ. б.— Алуннинг.

Тонгласи Борик об тушулди. Ұзум Қоратувни сайр қилиб келдим. Ушбу юртта йиғочдин асал топилди. Кўч-баркўч мутаважжих бўлдук.

Чоршанба куни ойнинг йигирма олтисида Боғи Вафода тушдук. Панжшанба куни боғда-ўқ бўлдум. Одина куни кўчуб, Султонпурдин ўтуб тушулди. Бу кун Шох Мир Хусайн вилоятидан келди. Бухон ва Мусо бошлиқ Дилазокнинг улуғлари ҳам букун келдилар. Саводқа Юсуф зайининг дафъига азимат қилилиб эди, Дилазок маликлари арзга еткурдиларким, Ҳашангарда улус қалиндур, ошлиқ ҳам кўп топулур, Ҳашангарга саъй қилдилар. Машварат қилиб, сўзни мунга қўюлдимким, чун Ҳашангарда ошлиқ қалин эмиш, андағи афғонларни чопиб, Ҳашангар қўрғонини ё Паршовар қўрғонини рост қилиб, бу ошлиқдин захира солиб, Шох Мир Хусайнни бир пора йигитлар била анда қўюлғай. Бу — маслаҳат учун Шох Мир Хусайнға ўн беш кунлук булжор била рухсат берилдиким, вилоятига бориб, яроғини қилиб келгай.

Тонгласига кўчуб, Жўйи Шохийга келиб тушдук. Тенгриберди, Султон Муҳаммад дўлдой кейиндин бу юртқа келдилар. Ҳамза ҳам Қундуздин букун келди.

Якшанба куни ойнинг салхина Жўйи Шохийдин кўчуб, Қирқ ариққа тушулди. Мен бир неча махсуслар била жолаға кириб келдим. Йид хилоли бу юртта кўрулди.

Дараи Нурдин бир неча улоғ чоғир келтуруб эдилар, намози шомдин кейин чоғир мажлиси бўлди. Аҳли мажлис: Муҳиб Али кўрчи, Хожа Муҳаммад Али китобдор, Шох Ҳасан, Шохбек, Султон Муҳаммад дўлдой, Дарвеш Муҳаммад сорбон эди. Дарвеш Муҳаммад тоиб эди. Кичикликдин бери менинг шартим андоқ эдиким, ичмас кишига таклифе қилмағоймен. Дойим суҳбатларда Дарвеш Муҳаммад бўлур эди, ҳеч навъ таклифе қилинмас эди. Хожа Муҳаммад Али эркига қўймай, таклиф қила-қила чоғир ичурди.

Душанба куни сабоҳи ийд куни кўчтук. Йўлда хумор дофъига маъжун едук. Маъжуннокликта бир ханзал келтурдилар. Дарвеш Муҳаммад ханзални кўрган эмас эди. Мен дедимким, Ҳиндустоннинг Ҳиндувонасидур, бир карж кесиб бердим. Рағбат била тишлади, оқшомғача аччиғлиғи оғзидин кетмади. Гарм чашманинг баланди-сида тушуб, яхни тортиладур, эдиким, Лангархонким, неча маҳал ўз ерида эди, келиб, от ва бир пора маъжун тортиб¹, мулозамат қилди. Келиб Яда-бирга туштук. Намози дигарда бир неча махсус била жолаға кириб, бир қуруқча қуйи бориб чиқтук. Тонгласи андин кўчуб, Хайбар қўталининг тубига тушулди.

Ушбу кун Султон Боязид Нилобдин Пора йўли била ўтуб, бизнинг хабаримизни тониб, кейинимизча келиб, арз қилдиким, Афридий афғон кўч ва моли била Порада ўлтурубдур. Шоли қалин экибтурлар, шолиси пишиб, тамом оёқ устидадур. Чун Ҳашангардағи Юсуф зайи афғонлар устига азимат қилиб эдук, анга парво қилмадук. Намози пешинда Хожа Муҳаммад Алининг

ўтоғида шароб мажлиси бўлди. Ушбу мажлисда-ўқ Султон Тароҳийдин¹ бу сориға келган кайфиятини машруҳ битиб, Бажурға Хожа Қалонға йиборилди. Фармон хошиясида бу байтни битидим:

Сабо, ба лутф биғу он газоли раъноро,
Ки сар ба кўху биёбон ту додаи моро².

Андин сабоҳ кўчуб, қўталдин иниб, Хайбар тангисидин ўтуб, Али Масжидга тушулди. Андин намози пешин отланиб, партолдин айрилиб, икки нос бўлуб эдиким, Кобул сувининг ёқасига келиб, озроқча уюхладук. Саҳар гузар топиб, сувдин кечилди. Қоровулдин хабар келдиким, афғонлар хабар топиб, қочғондурлар. Юруб, Савод сувидин ўтуб, афғонларнинг экинининг орасига тушулди. Таъриф қилғоннинг ярими, балки чорагича ошлиқ топилмади. Ҳашангарни бу ошлиқ умиди била ясамоқ ҳисоби тағайюр топти. Бу юрушга саъй қилғон Дилазок маликлари бу жиҳаттин мунфаил бўлдилар. Намози дигар Савод сувининг Кобул тарафига кечиб тушулди.

Тонгласи Савод сувидин кўчуб, кенгашга кирар бекларни чорлаб, кенгашиб сўз мунга қарор топтиким, Султон Боязид айтқон Афридий афғонини чопиб, анинг молини ва ошлиғини кўчи била Паршовар қўрғонини ясатиб, киши қўюлғай. Ҳиндубек қавчун ва Хост мирзодалари кейиндин бу манзилда келдилар.

Букун маъжун ейилди. Дарвеш Муҳаммад сорбон, Муҳаммадий кўқалтош, Гадоий тағойи, Асас эди. Сўнгра Шох Ҳасани ҳам тиладук. Ош тортилғондин сўнг намози дигар жолаға кирдук. Лангархон Ниёзийни³ ҳам жолаға чорладук. Намози шомда жоладин чиқиб, ўрдуға келилди. Ушул Қарор била сув ёқасидин саҳар кўчуб, Жомдин ўтуб, Али Масжид сувининг чиқишида тушулди.

Абулхошим Султон Аликим, кейиндин келиб эди, дедиким, арафа кечаси Жўйи Шохийдин Бадахшондин келган киши била Жамрудтин ўтуб эдим. Ул дедиким, Султон Саидхон жазм Бадахшон устига келди. Мен подшоҳқа хабар қила келадурмен.

Бекларни чорлаб, машварат қилиб, бовужуди бу хабар қўрғон ясамоқнинг маслаҳатини топмай, Бадахшон азимати била мурожаат қилилди. Лангархонға хилъат бериб, Муҳаммад Али жангжангга қўмак таъйин қилиб, рухсат берилди.

Ул охшом Хожа Муҳаммад Алининг чодирда чоғир мажлиси эди. Эрта била бу ердин кўчуб, Хайбар қўталидин ошиб, қўтал тубига тушулди. Хизр хайлидин кўп ношойист ҳаракатлар зоҳир бўлуб эди. Черик борурда кейинга қолғон, ёқаға тушган че-

¹ Д. б.— Султон Бароҳидин.

² Эй тонг ели, у гўзал оҳуга юмшоқлик била айтки, бизни тоғ ва саҳроларга улоқтирган сенсап.

³ Қ. б.— Сориний.

¹ Д. б.— бир пора тортиб.

рик элига ўқлар қўюб, отларини элтурлар эди. Аларга таъдибе қилмоқ ва гўшмоле бермоқ вожиб ва лозим кўрунди. Бу хаёл била кўтал тубидин саҳар кўчуб, Деҳи Гуломонда тушландук. Намози пешин отга бўғуз бериб, отланилди.

Муҳаммад Хусайн қўрчини Кобулга чоштурулдиким, Кобулда бўлгон Хизр хайлини бандлаб, жиҳотини мафсал қилиб, арзга еткургайлар. Бадахшондин дағи ҳар хабар бўлса, машруҳ битиб, бир кишидин бот йиборгайлар.

Ул кеча икки посқача юруб, Султонпурдин озроқча ўтуб, тушуб, лаҳза уюхлаб, отландук. Хизр хайли Баҳор ва Масхгиромдин Қорасувғача ўлтурғон экандурлар. Тонг бурнида етиб, чошкун кўюлди. Аксар моли ва ўғлон-ушоғи черик элига тушти. Оз-оғлоқчаси тоққа ёвуқ эди, тоққа тортиб кутулди.

Тонгласи Қилоғуға тушулди. Ушбу юртта қирғовул олилди. Кейин қолғон уруқ ҳам букун бу юртта келиб қўшулди. Вазирий афғон дойим яхшигина мол бермас эди. Бу сиёсаттин уч юз қўй¹ пешкаш келтурди.

Илигим чиққони (сабабли) ҳеч нима битимайдур эдим, ушбу юртта яқшанба куни ойнинг ўн тўртида озроқча нима битидим.

Тонгласи хирилжи Шаму хайл бошлиқ афғонларнинг улуғлари келдилар. Дилазокнинг уруқлари бу жамоанинг гуноҳларини муболағалар била дархост қилдилар. Гуноҳларин бағишлаб, асирларин озод қилдук. Молларин тўрт минг қўйга қарор бериб, улуғлариға тўнлар кийдуруб, таҳсилдорлар таъйин қилиб йиборилди.

Бу ишларга қарор бериб, панжшанба куни ойнинг ўн секкизида кўчуб, Баҳор ва Масхгирмоға тушуб, тонгласи Боғи Вафоға келдим. Боғи Вафонинг хўблук маҳаллари эди, саҳнлари тамом себаргазор, анор дарахтлари сап-сариг хушранг хазон бўлубтур. Анорлар дарахтларда қип-қизил, норунж дарахтлари сабз ва хуррам, норунж дарахтларда бениҳоят, вале норунжлар хотир-хоҳ сарғаймайдур эди. Анорлари яхши, анорлари гарчи вилоятларнинг яхши анорларича эмас эди. Боғи Вафодин бир яхши маҳзуким бўлдук, бу навбат эди. Бу уч-тўрт кунким бу боғда эдук, бори ўрду эли ифрот била анор едилар.

Душанба куни боғдин кўчтук. Мен бир пахрғача юруб, баъзи норунжларни олдурдум. Шоҳ Хасанға икки дарахтнинг норунжи инъом бўлди. Баъзи бекларга бир дарахт норунжи, баъзилариға икки кишига бир дарахт норунжи инъом бўлди. Чун қиш Ламғон сайри қилур хаёли бор эди, ҳавзнинг атрофида йигирмача норунж дарахтини буюрдумким, кўругайлар.

Букун Гандамакка тушуб, тонгласи Жингдалик тушулди. Намози шомға яқин чоғир мажлиси бўлди, аксар ичкилар бор эди тар, охир суҳбатта Қосимбекнинг хоҳарзодаси Гадоий Муҳаммад² хейли шалойинлик қилди. Маст бўлғонда менинг ёнимдаги такага таянди. Гадоий тағойи мажлисдин кўтариб чиқарди.

¹ Л. б.— Юз қўй.

² Л. б.— Гадоий Бехжат.

Ул юрттин эрта кўчулди. Қўруқсой ёнидаги Борик об қўйи юққори сайр қила бордим. Бир неча туроқ дарахтлари асру хўб хазон бўлубтур. Ўша ерда тушуб, йилқирон ошини торттурулди. Хазон боис бўлди, чоғир ичилди. Йўлдин қўй келтуруб, буюрулдиким, кабоблар қилгайлар. Балут шохлариға ўтлар қўюб, тафарруж кўрдук.

Менинг келадурган хабаримни Мулло Абдулмалик дсвона эшитиб, истидьо қилдиким, Кобулга элтгай. Кобулга Мулло Абдулмаликни йиборилди. Хасан набира Мирзохон қошидин мени деб келган экандур. Бу ерда келиб мулозамат қилди. Завол вақтиғача мунда ичилди. Андин сўнг отланилди. Мажлис аҳли гузаро мастлар бўлуб эдилар. Сайид Қосим андоқ маст эдиким, икки навкари ташвин била от устига солиб, ўрдуға еткурдилар. Дўст Муҳаммад Боқир андоқ маст эдиким, Амин Муҳаммад тархон ва Мастий чухра бошлиқлар ҳар неча саъй қилиб, отландура олмаслар. Бошиға сув қуярлар ҳам бўлмас. Бу фурсатда бир пора афғон пайдо бўлур, Амин Муҳаммад тархон чоғир кайфиятида хаёл қилурким, муни мундоқ этиб олдурғунча бошини кесиб олиб кетарбиз. Бори юз машаққат била от устига солиб, олиб келарлар.

Ярим кечада Кобулга келдук. Сабоҳи девонда Қулибекким, Кошғарға Султон Саидхон қошиға элчиликка бориб эди, келиб, мулозамат қилди. Бешка мирзойи итарчини Қулибекка қотиб, элчиликка йибориб эди, ул вилоятнинг матоидин бир пора савғот келтурди.

Чоршанба куни зилқаъда ойнинг ғуррасида Қобилнинг ғўрининг қошида ёлғуз бориб, сабухий қилдим. Сўнгра аҳли мажлис бирин-иккин келдилар. Офтоб ёйила Боғи Бинафшаға бориб, ҳавз ёқасида ичилди. Туш бўла уйкулаб, намози пешин яна ичилди. Ушбу намози пешин суҳбатида Тенгриқулибек ва Маҳдиғаким, мундин бурун суҳбатта чоғир берилмайдур эди, чоғир бердим. Намози хуфтан ҳаммомға келдим. Ул кеча ҳаммомда эдим.

Панжшанба куни Яхё Нухоний бошлиқ Ҳиндустон савдогарлариға хилъатлар иноят қилиб, рухсат берилди.

Шанба куни ойнинг тўртида Кошғардин келган Бешка марзоға хилъат кийдуруб, инъом қилиб, рухсат берилди.

Яқшанба куни эшик устидаги кичкина суратхонада суҳбат эди. Бовужудким, торғина хужра эди, аҳли мажлис ўн олти киши эдилар.

Душанба куни хазон сайриға Исталифға борилди. Букун маъжун иртиқоб қилилиб эди. Бу кеча ёмғур бисёр ёғди. Менинг била келган беклар ва ичкилар аксар менинг чодиримғаким, Боғи Калоннинг ичида тикилиб эди, кирдилар. Тонгласи ушбу боғда чоғир мажлиси бўлди. Охшомғача ичилди, Сабоҳи сабухий қилдук. Маст бўлуб уюхлаб, намози пешин Исталифдин отланиб, йўлда маъжун ейилди. Намози дигар бўла Бехзодийға келдук. Хазонлар асру хўб бўлуб эди. Хазон сайр асносида чоғирға майил ҳарифлар чоғир ангизи қила бошладилар, бовужуди маъжун. Чун хазонлар асру хўб бўлуб эди, хазон бўлғон дарахтларнинг тубида ўлтуруб, чоғир ичилди.

Намози хуфтанғача ушул ерда-ўқ суҳбат эди. Мулло Маҳмуд

Халифа келди. Ани ҳам суҳбатга чорладук. Абдулло ҳейли маст эди. Халифа тарафидин бир сўз чиқти. Мулло Маҳмудтин ғофил бу мисраъни ўқудиким:

Бар хар ки бингари ба хамин доғ мубталост¹.

Мулло Маҳмуд хушёр эди, Абдулло ҳазл тарийқи била бу мисраъни ўқугон жиҳатидин тааррузлар қилди. Абдулло воқиф бўлуб, изтироблар қилиб, ҳейли ширин гуфтугўлар қилди.

Панжшанба куни ҳазонлар сайр қилиб, кеч намози шом Чорбоғқа келиб туштум.

Жума куни ойнинг ўн олтисида Боғи Бинафшада маъжун еб, баъзи махсуслар била кемага кирилди. Ҳумоюн била Комрон ҳам сўнг келдилар. Ҳумоюн бир ўрдакни яхши отти.

Шанба куни ойнинг ўн секкизида Чорбоғдин тун яримида отландим, тунқатор ва ахтачини ёндурдум. Мулло Бобонинг кўпругидин ўтуб, Деврин тангиси била чиқиб, Куш Нодир ва бозорларнинг кориза била Хирехона орқасидин эврулуб, эрта суннат вақтида Турдибек Хоксорнинг коризиға келдим. Турдибек хабар топиб, изтироб била югуруб чиқти. Турдибекнинг қаллошлиғи маълум эди. Ўзум била юз шоҳрухий олиб бориб эдим, Турдибекка бердим, дедимким, чоғир ва асбоб тайёр қилгилким, хилват ва лавандона суҳбат тутар хаёлим бор. Турдибек чоғир учун Бехзодий сари борди. Отимни Турдибекнинг қулидин бир қўлга йибордим. Ўзум коризнинг орқасида бир пуштада ўлтурдум. Бир пос бор эдиким, Турдибек бир кўза чоғир келтурди. Икковидин-икков ичмакка машғул бўлдук. Турдибек чоғирни келтурурда Муҳаммад Қосим барлос ва Шоҳзода воқиф бўлдутурлар. Мендин холи зихн Турдибек сўнгича яёк келдилар, суҳбатга чорладук. Турдибек дедиким, Хулхул² энаганинг армони борким, сизнинг била чоғир иягай. Мен дедимким, мен ҳам хотун кишининг ичганини кўрмайдурмен, суҳбатқа тиланг. Шоҳи деган қаландар била яна бир коризлиқ рубобийни ҳам суҳбатга чорладук. Намози шомғача коризнинг орқасидаги баландийда ўлтуруб ичилди. Андин сўнг Турдибекнинг уйига келиб, шамъ ёруғида кеч намози хуфтанғача ичтим. Тавр беғилу ғаш суҳбате эди. Мен така қилдим. Аҳли мажлис яна бир уйга бориб, нақора вақтиғача ичтилар. Охир ўзумни мастликқа солиб халос бўлдум. Хаёлимда бу эдиким, элни ғофил қилиб, ёлғуз отланиб, Истарғачға борғайман. Эл воқиф эди, муяссар бўлмади.

Охир нақора вақтида отландим. Турдибек била Шоҳзодаға хабар қилиб, учовлон отланиб, Истарғач сари мутаважжих бўлдук. Фарз вақтида Исталифнинг оёғи Хожа Ҳасанға етгук. Бир замон тушуб, маъжун еб, ҳазон сайри қилдук. Офтоб чиқа Исталиф боғиға тушуб, узум еб, отланиб, Истарғач тавобиидин Хожа Шихобға тушуб уйқладук. Ота мирохурнинг уйи ул орада экандур. Уйғонганча ош пишириб, бир кўза чоғир ҳозир қилибтур. Хейли яхши ха-

зон эди. Бир неча пиёла ичиб, отландук. Намози пешин Истарғачда бир яхши ҳазонлиқ боғда тушуб, суҳбат тутулди. Бир лаҳзадин сўнг Хожа Муҳаммад Амин келди. Намози хуфтанғача ичилди. Ул куни ва охшоми Кобулдин Абдулло асас, Нурбек, Юсуф Али келдилар. Сабоҳи ош еб отланиб, Истарғачнинг оёғидаги подшоҳий боғини сайр қилди. Бир олма ниҳоли яхши ҳазон бўлуб эди, хар қайси шоҳида беш-олти барг сиёк била қолиб эди, андоқким, агар наққошлар такаллуф била тортеалар, онча торта олмағай эдилар. Истарғачдин отланиб, Хожа Ҳасанда ош еб, намози шом Бехзодий келиб, Хожа Муҳаммад Аминнинг Имом Муҳаммад отлик навқарининг уйида чоғир ичилди. Тонгласи сешанба куни Кобул чорбоғиға келилди.

Панжшанба куни ойнинг йигирма учиде кўчуб, калъаға кирилди. Одина куни Муҳаммад Али Ҳайдар рикобдор бир туйғун тутуб, келтуруб тортти.

Шанба куни ойнинг йигирма бешиде Чинор боғида суҳбат эди. Намози хуфтан отланилди. Сайид Қосимнинг ўтган воқеадин инфиаги бор эди. Келурда анинг уйида тушуб, бир неча оёк ичилди.

Панжшанба куни зилҳижжа ойининг ғуррасида Қандаҳордин Тождидин Маҳмуд келиб, мулозамат қилди.

Душанба куни ойнинг ўн тўккузида Муҳаммад Али жанг-жанг Нилобдин келди.

Сешанба куни Сангархон Жанжуха Бехрадин келиб, мулозамат қилди.

Одина куни ойнинг йигирма учиде Алишербекнинг тўрт девонидин бухур, авзон бир байти¹ била ғазаллар ва абётким, интиҳоб қилиладур эди, итмомиға етти.

Сешанба куни ойнинг йигирма еттисида аркта суҳбат эди. Бу суҳбатта андоқ фармон бўлдиким, суҳбаттин хар киши маст бўлуб чиқса, яна ул кишини суҳбатқа тиламағайлар.

Одина куни зилҳижжа ойининг салҳида Ламғон сайри азимати била отланилди.

¹ Кимға қарасанг, шу дардга мубталодир.

² Л. б.— Булбул.

¹ Қ. б.— «бир байти» ўрнида — «тартиб».

ВАҚОЕИ САНАИ СИТТА ВА ИШРИНА ВА ТИСЪА МИА¹

Шанба куни муҳаррам ойининг гуррасида Хожя Сеёрон келилди. Пушта устида янги ариқим чиқарилиб эди, яқосида шурб мажлиси бўлди. Сабоҳ отланиб, Реги равонни сайр қилиб, Сайид Қосимнинг Булбулининг уйига тушиб суҳбат тутулди. Сабоҳ андин отланиб,² маъжун еб, бориб Билгарға туштук: Бе улким, охшом ичилгай, сабоҳи сабуҳий қилдук. Намози пешин бориб, Дурномаға тушулди. Шурб мажлиси бўлди, эрта сабуҳий қилдук. Ҳақдод Дурноманинг улуғи боғини пешкаш қилди.

Панжшанба отланиб, Нижровда тожиклар кентига тушулди. Одина куни Чихл қулба била Борон сувининг орасидаги тоғни овладук, хейли кийик тушти. Илгим озурда бўлғали ўқ отмайдур эдим. Бир нармдек³ (?) ёй била бир кийикнинг қўлтуғига оттим. Ўқ пархонасининг яримигача кирди. Намози дигар овдин ёниб, Нижровға келдук. Тонгласи Нижров эли пешкашини олтмиш олтунга қарор берилди.

Душанба куни Ламғон сайра азиматиға отланилди. Хаёлда бу эдиким, бу сайрда Ҳумоюн ҳам бизнинг била бўлғай. Турмоққа майл қилди, Кўра кўталидин рухсат берилди. Келиб Бадровға тушдук. Андин отланиб, Ўғбуға⁴ туштук. Борон сувида сайёдлар бир пора балиқ тутдилар. Намози дигарда жолаға ўтуруб ичилди. Намози шомдин кечроқ жоладин чиқиб, оқ уйда ҳам ичилди. Ҳайдар аламдорни Довартин кофирлариға йиборилиб эди, Бодичнинг тубида кофирнинг улуғлари бир неча тулум чоғир келтуруб, мулозамат қилдилар. Кўгалдин инганда ажаб ғалаба чивиртка кўрулди. Тонгласи жолаға кириб, маъжун еб, Бўлондин қуйроқ чиқиб, ўрдуға келдук. Икки жола эди.

Одина куни кўчуб, Мандировардин қуйроқ доманада тушулди. Кеча шурб суҳбати эди.

Шанба куни жолаға кириб, Дарута тангисидин ўтуб, Жаҳонна-

мойдин юққорроқ жоладин чиқтук. Одинапур олидағи Боғи Вафоға бордук. Қиём Урдушоҳ Нингнаҳор туманининг ҳоқими жоладин чиққанда келиб, мулозамат қилди. Лангархон Ниезий неча маҳал эдиким, Нилобта эди, йўлда келиб мулозамат қилди. Боғи Вафода туштук, норунжлари хўб сарғарибтур, сабзалари хўб етилибтур, бисёр сафолик бўллубтур. Беш-олти кун Боғи Вафода турдук.

Чун бу дағдаға бор эдиким, қирқ ёшқа бир йилдин озроқ қолиб эди, ифрот била ичилур эди.

Якшанба куни ойнинг ўн олтисида сабуҳий қилиб, хуш ёр бўлуб, маъжун эҳтиёр қилғонда Мулло Ёрак панжгоҳда мухаммас даврида боғлағон нақшини ўткарди. Яхши нақш боғлабтур. Неча маҳал эди, мундоқ нималарға машғуллуқ қилмайдур эди. Манга ҳам дағдаға бўлди, бир нима боғлағаймен. Бу тақриб била чоргоҳ савтини боғладим. Нечукким, маҳаллида мазкур бўлғусидур.

Чаҳоршанба куни сабуҳий қилғонда мутояба жиҳатидан дейилдиким, ҳар ким сортча айтса бир аёғ ичсун. Бу жиҳаттин кўп киши аёғ ичти. Суннат вақтида чаман ўртасидағи толор остида ўлтурулди. Дейилдиким, ҳар киши туркича айтса бир аёғ ичсун. Бунда ҳам ғалаба киши аёғ ичти.

Офтоб чиқа норунжлар тубида, хавз ёқасида бориб ичилди. Тонгласи Дугахдин жолаға кириб, Жўйи Шоҳийдин чиқиб, Атарға бордук. Атардин отланиб, Дараи Нурни сайр қилиб, Сувсон кентигача етиб, ёниб, Омлаға тушулди. Хожя Калон Бажурни яхши забт қилиб эди. Чун мусоҳиб эди, ани тилаб, Бажурни Шоҳ Мир Ҳусайн ухдасига қиллди.

Шанба куни ойнинг йигирма иккисида Шоҳ Мир Ҳусайнға рухсат бўлди. Букун ҳам Омлада ичилди. Тонгласи ёмғур ёғдуруб, Кунарда Кула-гиромғаким, Маликқулининг уйи анда эди, келиб ўртанчи ўғлининг уйдаким, норунжзорға мушриф эди, тушулди. Ёмғур жиҳатидин норунжзорға бормай, ўшанда-ўқ ичилди. Ёғин кўп беҳад бўлди. Бир тилисеме билур эдим, Мулло Алихонға¹ ўргатдим: тўрт парча коғазға битиб, тўрт тарафға ости. Ушул замон ёмғур туруб, ҳаво очилмоқ бунёд бўлди. Сабоҳи жолаға кирдук, яна бир жолада баъзи йигитлар кирдилар.

Бажур ва Савод ва гирди ул навоҳийда бир бўза қилурлар, бир «ким» деган нима бор, ўтлар илдизидин ва баъзи адвиядин қилибтурлар. Нондек гирд-гирд ясаб қурутуб, соқлабтурлар. Бу бўза мойси бу «ким», бўладур, баъзи бўзалари ғариб пур кайфият бўладур. Вале ғариб талх ва бемаза бўладур. Бу бўзани ичмак хаёл қилдук, талхлиғидин ича олмай, маъжун ихтиёр қилилди.

Асас ва Ҳасан Икрак ва Мастигақим, яна бир жолада ўлтуруб эдилар, фармон бўлдиким, бу бўзадин ичгайлар. Ичиб маст бўлуб, Ҳасан Икрак бемаза шалойинлик қила киришти. Асас худ гузаро маст бўлуб эди, мукаррар нохуш ҳаракатлар қилди. Андоқким,

¹ «Тўққиз юз йигирма олтинчи (1519) йил воқеалари»

² Л. б.— тушган.

³ Л. б.— نومد يىك Қ. б. تيرمد يىك

⁴ Қ. б.— Улугбуға.

¹ Қ. б.— Мулло Алижон.

батанг бўлдук. Бир хаёл қилдимким, жоладин чиқариб, сувнинг ул юзида ўткаргайбиз. Яна баъзилар дархост қилдилар.

Бу фурсат Бажурни Шоҳ Мир Хусайнға иноят қилиб, Хожа Калонни тилаб эдук. Негаким, Хожа Калон мусоҳиб эди. Бажурда турмоғи мумтад бўлди. Бажур ишини ҳам осонроқ тасаввур қилилди. Шоҳ Мир Хусайн Бажурға борурда, Кунар¹ сувининг гузариға етганда йўлуқти. Тилаб, баъзи оғиз сўзларни айтиб, хосса кўрни иноят қилиб, рухсат берилди.

Нургил тўғриси етганда бир қари келиб, гадоЙлик қилди. Жоладағилар ҳар қайси тўн ва дастор ва фўтадек нима бердилар. Қари хейли нима олди. Ярим йўлда бир ёмон ерда жола дакка урди, хейли таваҳхум бўлди. Агарчи жола гарқ бўлмади, Мир Муҳаммад жолабон сувға йиқилди. Кеча Атарнинг ёвуғида бўлдук.

Сешанба куни Мандировар келилди. Қутлукқадам ва Давлатқадам отаси қалъанинг ичида суҳбат тартиб қилиб эдилар, агарчи сафосиз ер эди, аларнинг хотири учун бир неча аёғ ичиб, намози дигар ўрдуға келилди.

Чоршанба куни Кингдар чашмасиға бориб, сайр қилдук. Кингдар Мандировар туманиға тааллуқ кенттур. Тамом Ламғонотда ушбу кентта ўқ хурмо бордур. Бу кент тоғ этагидин юққорроқ воқе бўлдуктур. Нахлистони шарқ саридур. Бу чашма нахлистоннинг ёнидадур, ён ердадур. Чашма бошидин олти-етти қари қуйроқ тошларни қалаб, ғул қилғали паноҳе қилибтурлар. Бу мартабағача сувни мушриф қилибтурларким, ғул қилур кишининг бошиға сув тўқуладур. Бу чашма суви бисёр мулоЙим, қиш кунлари кишиға бу сув аввал жузъий совуқ маҳсус бўладур, сўнгра турғон соЙи кишиға сув хуш ёқадур.

Панжшанба куни Шерхон Таркалоний уйиға тушуруб зиёфат қилди. Намози пешин андин отланиб, ясағон моҳихоналарда балиқ тутдилар. Бурнароқ бу моҳихонанинг кайфияти мазкур бўлуб эди.

Одина куни Хожа Мирмироннинг кентининг яқиниға туштук. Намози шомда мажлис бўлди.

Шанба куни Алишанг била Алангорнинг оралиғидаги тоғни овладук. Бир тарафдин Алангорлик, яна бир тарафдин Алишанглик чарга қилиб, тоғдин кийикни индурдилар. Хейли кийик ўлди. Овдин ёниб, Алангорда маликларнинг боғиға тушуб, суҳбат тутулди. Илгариги тишимнинг ярими синиб, ярими қолиб эди, бугун таом ейдурганда қолғон ярими ҳам синди. Сабоҳи отланиб, балиқча тўр солдурдук. Туш бор эдиким, Алишангга бориб, боғда ичилди. Тонгласи Ҳамзахон Алишангнинг маликинингким, ёмон ишлар қилиб, ноҳақ қонлар тўкур эди, қонлиқлариға топшурулди, қасосға еткурдилар.

Сешанба куни вирд ўқуб, Ёнбулоқ йўли била Кобулға мурожаат қилдук. Намози дигар Алғанудин² сув кечиб, намози шом Қорабуға келиб, отқа буғуз бериб, моҳазаре ҳозир қилдилар, от арпасини тутатғач, отландук.

ВАҚОЕИ САНАИ ИСНО ВА САЛОСИНА ВА ТИСЪА МИА¹

Одина куни сафар ойнинг ғуррасида тарих тўққуз юз ўттуз иккидаким, офтоб қавс буржида эди, Ҳиндустон азимати била сафар қилиб, Якланга пуштасидин ўтуб, Деҳи Яъқуб сувининг ғарб тарафидаги ўланга тушулди. Бу юртта Абдулмулк кўрчким, етти-секкиз ой эди, Султон Саидхон қошиға элчиликка бориб эди, Хоннинг Янгибек кўкалтош отлиқ кишиси била келди. Хонимлардин ва Хондин хатлар била муҳаққар савғот ва йилок келтурди. Икки кун черик маслаҳати учун бу юртта туруб, мундин кўчуб, ора қўнуб, Бодом чашма тушулди. Бу юртта маъжун едук.

Чаҳоршанба куни Бориқ об тушганда Ҳиндустонда қолғон Нурбекнинг иниларидин йигирма минг шохрухийлик олгун ва ашрафий ва тангаким, Хожа Хусайн² девон Лоҳур холисотидин йибориб эди, келтурди. Аксарини Мулло Аҳмад³ Балх арбобидин Балх маслаҳати учун йиборилди.

Одина куни ойнинг секкизида Гандамакка тушганда манга тунд резандалиқ бўлди. Биҳамдилло осонлиқ била ўтти.

Шанба куни, Боғи Вафода тушулди. Бир неча кун Ҳумоюн мирзо ва ул юзнинг черики учун Боғи Вафода таваққуф қилилди.

Боғи Вафонинг ҳадди ва ҳудуди ва сафо латофати бу тарихда мукаррар мазкур бўлубтур. Асру сафолик боғ воқе бўлубтур. Ҳар қим харидорлик кўзи била кўрса, билгайким, не турлук ердур. Неча кунким, анда эдук, ичар кунлари аксар ичилди ва сабуҳий қилилди, ичмас кунлари маъжун суҳбати эди. Ҳумоюн мийоддин кўп кейин қолғон жиҳатидин дурушт хатлар битиб, қаттиқ хитоблар қилиб йиборилди.

Якшанба куни сафар ойининг ўн еттисида сабуҳий қилилиб эдиким, Ҳумоюн келди. Кеч келган жиҳатидин бир пора қаттиқ-қаттиқ сўз айттим. Хожа Калон ҳам Ғазнидин ушбу кун келди.

¹ «Тўққиз юз ўттиз иккинчи (1525) йил воқеалари».

² Қ. б.— Хожа Ҳасан.

³ Л. б.— Мулло Муҳаммад.

¹ Л. б.—Каз суви.

² Қ. б.— Афиту.

Ўшул душанба охшоми-ўқ кўчуб, Султонпур била Хожа Рустамнинг орасида солгон янги боққа тушулди.

Чаҳоршанба кунин андин кўчуб, жолаға кириб, Қўшгунбазғача чоғир ичиб бориб, Қўшгунбаздин чиқиб, ўрдуға тушулди. Тонгласи ҳам ўрдуни кўчуруб, жолаға кириб, маъжун ихтиёр қилилди. Дойим тушар юрт Қирқ ариқ эди. Қирқ ариқ тўғрисиға етганда ҳар неча мулоҳаза қилилди, ўрдудин асаре зоҳир бўлмади. Отлар ҳам пайдо бўлмади. Хотирға кечтиким, Гарм чашма ёвуқтур, шояд ўрду анда тушуб экин деб, бу ердин ўтулди. Гарм чашмаға етган чоғ худ кун кеч бўлуб эди, анда ҳам турмай, кечаси ҳам юрулди. Бир ерда жолани турғузуб, бир пора уйқулаб¹, суннат вақти Ядабирға чиқтук. Кун бурни била черик эли кела бошлади. Ўрду худ Қирқ ариқ навоҳисиға тушган экандур, бизга кўрунмайду.

Жолада шеър айтур эл хейли бор эдилар. Мисли, Шайх Абул Воҳид ва Шайх Зайн ва Мулло Алихон² ва Турдибек Хоксор, яна баъзилар ҳам бор эди. Сухбатта Муҳаммад Солихнинг бу байти мазкур бўлдиким:

Маҳбубии ҳар ишвагареро чи кунад кас,
Жое ки ту боши дигареро чи кунад кас³,

дедукким, бу гўшада айтсунлар. Таъби назми бор эл айтмоқ мақомида бўлдилар. Чун Мулло Алихон била хейли мутояба қилилур эди, ҳазл тарийқи била бу байт бадиҳада хотирға келди.

Монанди ту мадхушу кареро чи кунад кас,
Ҳар говкунни мода хареро чи кунад кас.⁴

Мундин бурун яхши ва ёмон, жид ва ҳазл ҳарне хотирға етса эди, мутояба тарийқи била гоҳи манзум бўлур эди. Ҳар нечук қабиҳ ва зишт назм бўлса марқум бўлур эди. Бу фурсатким, «Мубаййин»ни назм қиладу эдим, хотири фотирға хутур этти ва ҳазин кўнгулға мундоқ еттиким, ҳайф бўлғай ул тилдинким, мундоқ алфозни дарж қилғай, яна фикрини қабиҳ сўзларға харж қилғай ва дариг бўлғай ул кўнгулдинким, мундоқ маоний зуҳур этғай, яна зишт хаёллар анда хутур этғай.

Андин бери ҳажв ва ҳазл шеър ва назмидан торик ва тоиб эдим. Бу байтни айтур маҳал асло хотирға етмади ва бу маъни ҳарғиз кўнгулға хутур етмади.

Бир-икки кундин сўнг Бигромда тушганда резандалиқ бўлуб иситтим. Бу резандалиқ сурфаға мунжар бўлди. Ҳар йўталганда

қон тукурур эдим, аксар иситма бўлди, билдимким, бу иситма¹ кондиндур ва бу ташвишни қилғандин...

Не қилайин сенинг била, эй тил,
Жиҳатингдин менинг ичим қондур.
Неча яхши десанг бу ҳазл ила шеър
Бириси фаҳшу бири ёлғондур,
Гар десанг қуймайин бу журм била,
Жилавингни бу арсадин ёндур.

...Яна бошдин истиғфор ва эътизор мақомида бўлуб, бу навъ ботил андешадин, бу йўсулук нолойиқ пешадин кўнгулмни тиндур, қаламни синдурдум. Ул даргоҳдин осий бандаларға бу навъ танбихлар давлатедур азим, ҳар банда ҳамжим, мундоқлардин мутанаббих бўлғай саодатедур жасим.

Охшом андин кўчуб, Али Масжид тушулди. Бу юртнинг торлиғидин дойим мен бир пушта устига тушар эдим, черик эли тамом бир қўлда тушар эдиким, мен тушган пушта бориға мушриф эди. Кеча черик элининг ўтидин ажаб яхши чароғон бўлур эди. Ҳар навбатким бу юртта тушулубтур, бу жиҳаттин албатта ичилибтур. Бу қатла ҳам мунда тушганда ичилди. Субҳдин бурун маъжун ихтиёр қилиб, отландим. Ушбу кун рўза ҳам тутдум. Келиб Бигромнинг ёвуғиға тушулди.

Тонгласи ул юртта таваққуф қилиб, карг овиға отландук. Черик Бигром олидағи сиёҳ обдин ўтуб, сув қуйи боқа чарга солдук. Муддате борилғондин сўнг кейиндин киши келдиким, Бигромнинг ёвуғида-ўқ ороқча жангалға карг кирди, теграсини олиб турубтурлар, ўшандин жилаврез тебраб етгук. Жангалға чарга солиб, ғавғо қилгон била карг чиқиб, тезга қоча берди. Ҳумоюн ва ул юздин келганлар ҳеч ким каргни кўрган эмас эрди, бори хотирхоҳ тафарруж қилдилар. Бир курухға ёвук қовлаб, қалин ўқлаб йиқтилар. Бу карг ҳеч кишига ва отға яхши ҳамла қилмади. Яна икки каргни ҳам ўлтурдилар. Дойим хотирға кечар эдиким, фил била каргни рўбарў қилса, нечук муомала қилғайлар. Бу навбат филбонлар филларни келтураду экандурларким, бир карг рўбарў-ўқ чиқар, филбонлар илгаррак юруган била карг рўбарў келмас, ўзга сари қочар.

Ул кунким, Бигромда турулди, баъзи бекларни ва ичкиларни ва бахши ва девонлар била олти-етти саркор қилиб, Нилоб гузарида кемаларнинг устига таъйин қилилдиким, жамиъ черик элини номбаном битиб, сонларин олғайлар.

Оқшоми резандалиқ бўлуб, иситтим, бу резандалиқ йўталга торғти, ҳар йўталганда қон тукурур эдим, хейли таваҳхум бўлди, алҳамдулиллоҳ икки-уч кундин сўнг баргараф бўлди.

Бигромдин кўчуб, ёмғур ёғдуруб, Кобул суви ёқасида тушулди. Ҳиндустондин хабар келдиким, Давлатхон ва Ғозихон йигирма-

¹ Л. б.— «иситма» ўрнида «танаббух» ёзилган.

¹ Л. б.— уюйкулди.

² Қ. б.— Алижон.

³ Ҳар бир ноз-карашмачининг муҳаббатини нима қилсин киши, сен бўлган жойда бошқани нима қилсин киши.

⁴ Сенга ўхшаш ҳуссиз, карни нима қилсин киши. Ҳар бир ҳўкизга чопувчи урғочи эшакни нима қилсин киши.

Ўттиз минг черик йиғиб, Қалонурни олди, Лоҳур устига келмакчидур. Мўмин Али тавочини қадага била чоптурулдиким, биз кўч-баркўч мутаважжихдурбиз, биз етгунча урушқунчи бўлмасунлар. Икки кўнуб, папжшанба куни ойнинг йигирма секкизида Синд ёқасига туштук.

Шанба куни рабиул-аввал ойнинг гуррасида Синд суви кечиб, Качакут сувидин ўтуб, дарё ёқасида тушулди. Кемалар устига қўйғон беклар ва бахшилар ва девонлар черикка келган элнинг сонини арзга еткурдилар. Улуқ-кичик, яхши-ёмон навкар, ғайри навкар ўн икки минг қаламға келибтур.

Бу йил тузда пашкол оз бўлғондур. Тоғ доманасидаги вилоятларда пашкол яхши бўлғондур. Ошлиқ маслаҳатидин тоғ доманаси била Сиялқут йўли била мутаважжих бўлдук. Хотий какарнинг вилояти тўғриси етганда, бир рўдта ҳар ерда-ҳар ерда қалин сувлар турубтур. Бу сувлар тамом ях боғлабтур бир иликча қалинлиғи бўлғой. Ҳиндустонда бу навъ ях ғарибтур. Яхни ўшанда-ўқ кўрулди. Бу неча йилки Ҳиндустонда эдук, қор ва яхдин осор ва аломат кўрулмади.

Синдин беги кўчуб, олтинчида Жуд тоғига пайваст Болнот жўғининг тоғининг тубида Бакиёллар юрти рўдқа келиб тушулди. Тонгласи эл ошлиқ олур маслаҳати учун ул юртта турдук. Ул кун арақ ичилди, Мулло Муҳаммад Парғарий кўп хикоят қилдиким, онча пургўйлук қилиб эди, Мулло Шамс худ эртаки шалойин эди, бир шалойинлик бошласа, кечгача тугата олмас эди.

Ошлиққа борғон қул-қуллукчи ва яхши ва ямон ошлиқдин ўта чиқиб, чангал ва тоғ ва қаттиқ ва бўртоғ ерларға парешон ва беҳисоб бориб, бир неча киши олдурдилар. Кичкина тунқатор анда ўлди.

Андин кўчуб, Биҳат сувининг Жиламдин қуйроқ гўзар била кечиб туштук. Вали Қизилким, парганаси Бимругирий ва Акриёда эди, Сиялқут кўмаги эди, мунда келиб кўрди. Сиялқутни асрамағон жиҳатидин итоб ва хитоб мақомида эдукким, арз қилдиким, мен паргананага келиб эдим, Хисрав кўкалтош Сиялқуттин чиқарида манга хабар ҳам келмади. Бу узри масмуъ эди. Дейилдиким, Сиялқутни асрамадинг. Лоҳурда бекларга неча бориб қўшулмадинг? Мулзам бўлди. Чун иш ёвуқ эди, анинг бу жаримасини парво қилмадук.

Ушбу юрттин Сайид Тўфон, Сайид Лочинни Лоҳурдағиларға қўш от била чоптурулдиким, урушқучи бўлманг. Сиялқутта ё Парсрурда келиб бизга қўшулунг.

Ҳар кимнинг сўзи бу эдиким, Ғозихон ўттуз-қирқ минг кишини йиғибтур. Давлатхон ул қарилиғи била белига икки қилич боғлабтур. Булар жазм урушурлар. Хотирға кечтиким, у масал борким, «гаҳ ёздаҳ беҳ, гаҳ нуҳ»¹. Чун бу кетмас, Лоҳурдағиларни ўзумизга қўшуб-ўқ урушалинг. Бекларга киши йибориб, ора қўнуб, Чоноб суви ёқасида тушулди. Йўлдин бориб, Баҳлулпурким, холиса эди, сайр қилдук. Кўрғони Чоноб сувининг ёқасида баланд жар устида

воқе бўллубтур. Хейли хотирға ёкти. Сиялқутни мунда келтурур хаёл қилдук. Иншооллоҳ фурсат бўлғоч-ўқ келтурулгусидур.

Баҳлулпурдин ўрдуғача кема била келдук, суҳбат эди, баъзи арақ, баъзи бўза ичтилар, баъзи маъжун едилар. Кемадин намози хуфтандин кечроқ чиқиб, хиргоҳда ҳам озроқча ичилди. От маслаҳатиға бир кун бу сув ёқасида отқа дам бердук.

Одина куни рабиул-аввал ойнинг ўн тўртида Сиялқутқа туштук. Дойим Ҳиндустонга борсак, гов ва говмиш ўлжасиға тоғдин ва туздин жат ва кажур беҳад ва беқиёс келур эди. Бошсизлик ва зулм қилғучи ушбу бадбахтлар эди. Бурун вилоятлар ёғий эди. Хейли тили қисик йўқ эди. Бу навбатким, бу вилоятлар тамом эл бўллубтур, ўшандоқ муомала қила кириштилар. Сиялқутнинг эшикта яланғоч фақир, мискиним, ўрдуға келиб эдилар, баякбор ғавғо тушти, толонға бордилар. Бошсизлик қилғон элни топтуруб, икки-учни пора-пора қилдурдум.

Сиялқуттин Шохим Нурбекни ҳам Лоҳур бекларига чоптурулдиким, ёғий не ерда эканини таҳқиқ қилиб, қайда қотилурларини соҳиб вукуф кишидин билиб, айтиб йиборсунлар.

Ушбу юртта бир савдогар келиб, Оламхон Султон Иброҳимхонға бостурғонини арз қилди. Шарҳи будурким, Оламхон руҳсат олғондин сўнг ушмундоқ иссиқ ҳавода ҳамроҳқа боқмай, икки кўчни бир қилиб, Лоҳур келур. Оламхонға руҳсат берган фурсатта ўзбак хонлари, султонлари тамом келиб, Балхни қабаб эди. Оламхонға Ҳиндустон сари руҳсат бериб, ўзумиз Балх устига отландук.

Лоҳурға келгандин сўнг, Ҳиндустондаги бекларға муҳассил кирарким: «Подшоҳ сизларни манга кўмак бўлеун дебтур, манга қотилиб юрунг. Ғозихонни ўзумизга қўшуб, Дехли ва Огра устига юрулинг». Булар дерларким: «Ғозихонға не эътимод била қотилалинг. Фармон ҳам мундоқтурким, ҳар қачон Ғозихон иниси Ҳожихонни ўғли била даргоҳға йиборса, ё улким, Лоҳурға йибориб, гарав йўсулук турса, сизлар қотилинг. Йўқ эрса қўшулғучи бўлмағайсиз, деб. Сиз ҳам туна-кун урушуб бостурубсиз, яна не эътимод била қўшуласиз. Сизга ҳам маслаҳат эмаским, қотилғайсиз».

Ҳар неча бу йўсулук сўзлар айтиб манъ қилурлар, етиққа кирмас. Ўғли Шерхонни йибориб, Давлатхон ва Ғозихон била сўзлашиб кўрушурлар. Диловархонким, неча маҳал бандта эди, икки-уч ой бўлуб эдиким, Лоҳурға бандтин қочиб келиб эди, ани ҳам ўзи била олиб борур. Маҳмудхон Хонижаҳонким, Лоҳурда паргана берилиб эди, ани ҳам ҳамроҳ элгар. Ғолибо сўзни бу ерға қўярларким, Давлатхон ва Ғозихон Ҳиндустонда қўюлғон бекларни, балки тамом бу тарафни ўзиға олур. Диловархонни ва Ҳожихонни Оламхонға қотар. Булар Дехли ва Огра тарафини ўзларига олурлар. Исмоил Жилвоний¹ ва яна баъзи умаро

¹ Қ. б.— Улвой.

¹ «Гоҳ ўн бир яхши, гоҳ тўккуз».

келиб, Оламхонни кўрарлар. Бетаваккуф Дехли сари кўч-баркўч тебрарлар. Индирига етганда, Сулаймон Шайхзода ҳам келиб кўрар. Буларнинг жамъияти ўтгуз-қирқ мингга торгар, келиб Дехлини қабарлар, уруш ҳам сола олмаслар, кўрғон элига таңқис ҳам бера олмаслар.

Султон Иброҳим буларнинг жамъиятидин хабар тошиб, буларнинг устига черик отланур. Ёвуқроқ етгач, булар ҳам хабар тошиб, кўрғон устидин кўнуб, муқобалаға юрурлар. Сўзни мунга кўярларким, агар кундуз уруш солсак, афғон бир-бири номусдин қочмаслар. Агар шабихун борсак, қоронғу кечада киши кишини кўрмас, бошлиқ-бошиға бўлурлар деб ора олти курух ердин шабихун келурлар. Икки қатла шабихунға кун тушга отланиб икки пос, уч посгача от устида-ўқ туруб, не кейин ёниб, не илгари юруб, сўзни бир ерга кўя олмай, учунчисида кечанинг бир паҳри қола шабихун келурлар. Буларнинг шабихуни чодирға ва ўтоққа ўрт кўймоқ эмиш. Келиб бир бошдин ўрт кўюб, ғавғо солурлар. Жалолхон Жикахт ва яна баъзи умаро келиб, Оламхонни кўрарлар.

Султон Иброҳим ўз сарочасидин-ўқ бир неча хос хайли била тебранмас. Мунгача тонг отар. Оламхоннинг бўлғон кишиси эл таламоққа ва ўлжа олмаққа машғул бўлурлар, Султон Иброҳимнинг чериги кўрарким, буларнинг кишиси асру оздур, ўшандин бир озроқ фавж, бир фил била булар сари мутаважжих бўлур. Фил илгаррак юругач, булар тўхтаёт олмаслар. Қочарлар. Ўшандин қочғон била Оламхон Миёни дуоб сари кечиб, Понипат навоҳисидин яна Понипат сари ўтарлар. Индирийға етган маҳалда бир баҳона қилиб, Миёни Сулаймондин уч-тўрт лак олиб кўярлар. Исмоил Жилвонийдин Оламхоннинг улуг ўғли Жалолхон булардин айрилиб, Миёни дуоб сари ўзларини тортарлар.

Оламхонға йиғилғон черикдин бир пораси, мисли Сайфхон ва Дарёхон ва Маҳмудхон ва Хонижахон ва Шайх Жамол фармулий яна баъзилар уруштин бурун-ўқ қочиб, Иброҳимға борурлар. Оламхон ва Диловархон ва Хожихон Сихриндин ўта бизнинг келиб Милватни олғонимизни хабар топарлар. Диловархон чун ҳамиша давлатхоҳлиқ мақомида эди ва бизнинг учун уч-тўрт ой банд тортиб эди, айрилиб Султонпурға кўчига келиб, биз Милватни олғондин уч-тўрт кун сўнг Милват навоҳисидида бизга келиб, мулозамат қилди.

Оламхон ва Хожихон Шатлут¹ сувидин кечиб, Дун била Даштнинг орасидидаги тоғда Гингута отлиқ бир берк кўрғонға келиб қирарлар. Бизнинг чопқунчи афғондин ва ҳазордин келиб, буларни қабарлар. Ўшандоқ берк кўрғонни ола ёвушқон экандурларким, кеч бўлур, чиқар хаёли қилурлар, отларининг дарвозаға йиқитилғон жиҳатидин чиқа олмаслар. Филлари бор экандур, филларни илгари солурлар. Аксар отларни филлар босиб ўлтурур. Бовужуд ҳам от била чиқа олмаслар. Қоронғуда яёв чиқиб, юз минг ташвишлар била

Ғозихонким, Милватға кирмай, тоғ сари қочиб эди, бориб кўшулурлар. Ғозихон яхшигина ошнолиқ ҳам бермас.

Зарурат бўлуб, Дуннинг аёғида Лампур¹ навоҳисидида Оламхон келиб, мулозамат қилди. Сиялжугта Лохурдағилардин киши келдиким, тонгла борча келиб, мулозамат қилурлар.

Тонгласи кўчуб, Парсрурға туштук. Муҳаммад Али жанг-жанг, Хожа Хусайн, яна баъзи йигитлар мунда келиб, мулозамат қилдилар. Ёғийнинг доираси Рови сувининг Лохур тарафда экандур, Бўжак² бошлиқларни хабар учун йибордук. Кечанинг уч паҳри бўла ёвушуб эдиким, хабар келтурдиларким, ёғий хабар тоққоч, бир-бирига боқмай бурулуб қочарлар.

Эрта кўчуб, партолдин ва урукдин айрилиб, Шох Мир Хусайнни, яна Жонбекни урукқа кўюб, ўзумиз илдам тебрардук. Икки намоз орасидида Қалонурға келиб туштук. Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон, ўзга беклар мунда келиб, мулозамат қилдилар.

Қалонурдин эрта кўчуб, йўлда Ғозихон ва қочқонларнинг хабарини ёвуқ солиқ бердилар. Муҳаммадий ва Аҳмадий ва Қутлуққадам ва Вали Хозин бошлиқ ва аксар бекларниким, бу навбат Кобулда бекликка юкундуруллуб эди, бу қочқонларнинг кейнига қовғунчи йибордук. Андоқ муқаррар бўлдиким, ета олсалар худ хўб, агар ета олмасалар Малут кўрғонининг гирдо-гирдини яхши эҳтиёт қилгайларким, кўрғон эли қочиб кетмагайлар. Бу эҳтиётлардин ғараз Ғозихон эди.

Бу бекларни илгари йибориб, Қонвахин тўғрисида Биёх сувини кечиб тушулди. Андин ора икки кўнуб, Милват кўрғонининг қўлининг оғзида туштук. Бурун келган беклар била Ҳиндустондағи бекларга ҳукм бўлдиким, кўрғонни яқин қабаб тушгайлар.

Давлатхоннинг набираси, улук ўғли Алихоннинг Исмоилхон отлиқ ўғли мунда келди. Бир пора ваъда ва ваъид ва истимолат ва таҳдид била яна кўрғонға йибориб, одина куни ўрдуни илгари кўчуруб, кўрғонға ярим курух ёвуқ туштук. Ўзум келиб, кўрғонни кўруб, буронғор, жувоғор, гулға булжорлар таъйин қилиб, ёниб ўрдуға туштум.

Давлатхон киши йибориб, арз қилдиким, Ғозихон қочиб тоққа борди. Менинг гуноҳимни афв қилсалар, қулдуққа бориб, кўрғонни тошшурай. Хожа Мирмиронни йиборилди, таваҳхумни хотиридин чиқариб келтурди. Давлатхон ва ўғли Алихон била келдилар. Буюрдумким, ўшал икки қиличким, бизнинг била урушур учун белга боғлаб эди, бўйниға остилар. Мундоқ рустойи ва лода мардак бўлғаймуким, иши бу ерга етиб, ҳануз тааллул қиладур. Илгаррак келтурдилар. Буюрдумким, қиличларни бўйнидин олдилар. Қўрушур вақт юкунмакта таъхир қиладур. Буюрдумким, оёғини тортиб юкундурдилар. Илгари ўлтурғузуб, бир хиндустонийни билур кишига буюрдумким: Бу сўзларни бирор-бирор анга хотир нишон қила айткил, мундоқ дегилким, мен сени ота дедим, таъзим ва эҳтиромингни ул тарийқким, сенинг хотиринг тилар эди, андин яхши-

¹ Таржималарда Пахлур. Л. б. — لپور. Қ. б. — بيلور.

² Қ. б. — Бўжак.

роқ қилдим. Ўзунгни ва ўғлонларингни, булужларнинг дарбадарликларидин кутқордим. Хайлхоналарингизни ва ҳарамларингизни Иброҳимнинг бандахонасидин халос қилдим. Уч курур Тоторхоннинг вилоятини санга иноят қилдим. Сенинг ҳаққингда ямон бордим-муқим, тўшунг била белингга икки қилич боғлаб, черик тортиб, бизнинг вилоятларнинг устига келиб, мундоқ шўр ва фитна солурсен.

Қари мабхут мардак бир-икки сўз оғзида-ўқ пуйпади, сўзлай олмади. Андоқ муқаррар бўлдики, хайлхоналари ва ҳарамларини мунга топшуруб, ўзга бўлгон жамиъ жиҳотларни забт қилгайлар. Фармон бўлдики, Хожа Мирмирон била тушгай.

Шанба куни рабиул-аввал ойининг йигирма иккисиде уларнинг хайлхона ва ҳарамхоналарини солим чиқармоқ учун ўзум келиб, Милват қўрғонининг дарвозасининг рўбарўйидаги баландийга туш-тум. Алихон чиқиб, бир пора ашрафий пешкаш қилди. Намози дигарга ёвуқ хайлхоналари ва ҳарамлари чиқара кириштилар.

Ҳозирнинг агарчи чиқиб кетибтур дейдурлар эди, вале баъзилар дедиким, биз қўрдуким, қўрғондадур. Бу жиҳатдин баъзи ичкиларни ва чухраларни дарвозада қўюлдики, гумонлиқ кишини ахтаргайларким, Ҳозир мугаллат қилиб, чиқмагайким, қўнлий гараз ул эди. Яна баъзи жавоҳир ва жаровини ҳам яшуруб чиқарадурғон бўлса, забт қилгайлар.

Ўшул дарвозанинг олидаги баландийда чодир тиктуруб, кеча анда-ўқ бўлдум. Сабоҳи Муҳаммадий ва Аҳмадий ва Султон Жунайд ва Абдулазиз ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва Қутлукқадам ва бир неча ички бекларга фармон бўлдики, ичкари кириб, хизоналари ва бўлгон жиҳотларини забт қилгайлар. Эл қўрғон эшигида бисёр гулув қиладурлар эди, сиёсат учун бир неча ўқ оттим, яқбор бир қазо ўқи Хумоюн мирзонинг қиссахонига текгач-ўқ жон баҳақ таслим қилди.

Икки кеча ўшул баландийда қўнуб, душанба куни қўрғонга кириб сайр қилиб, Ҳозирнинг китобхонасига кирдим. Бир неча нафис китоблар чиқти, бир нечасини Хумоюнга бериб, бир нечасини Комронга йибордим. Муллоёна китоблар худ бисёр эди. Вале онча нафис китобларким, кўз тутулур эди, онча чиқмади. Кечаси анда қўнуб, тонгласи ўрдуға келдим.

Ҳозирнинг қўрғонда тасаввур қилур эдук, ул беҳамият номард ота, оға, инисини ва она-эгачи-синглини Милватта ташлаб, маъдуде била тоғ сари қочибтур.

Мабин он беҳамиятро ки ҳаргиз
Нахоҳад дид рўи некбахтий,
Тан осони гузинад хештанро,
Зану фарзанд бигузорад ба сахтий¹.

Чаҳоршанба куни ул юрттин қўчуб, Ҳозир қочқон тоғ сари мутаважжих бўлдук. Милватнинг оғзидаги юрттин бир курух йўл келиб, бир қўлда туштук. Диловархон мунда келиб, мулоза-

¹ Ундай беҳамиятни қўрма, у ҳеч қачон хушбахтлик юзини қўрмайди. У ўз гавдасини қутқариб, хотин, бола-чакасини ёмон ҳолда қолдиради.

мат қилди. Давлатхонни ва Алихонни ва Исмоилхонни ва яна бир неча уруғларини банд қилиб, Каттага топшурубқим, Баҳрадаги Милват қўрғонига элтиб сахлагай. Ўзгаларниким, ҳар кишига туттурулуб эди, Диловархоннинг иттифоқи била хунбахо таъйин қилилди. Баъзини кафилга бериб, баъзини банд қилиб, сахладилар. Катта бандиларини элти. Давлатхон Султонпурға ета ўлди.

Милват қўрғонини Муҳаммад Али жанг-жангнинг уҳдасида қилдук. Ўз жонибидин оғаси Арғунни бир пора йигитлар била анда қўйди. Ҳазора ва афғондин ҳам икки юз элликча киши қўрғонга қўмак таъйин бўлди.

Хожа Калон Ҳазни чоғирларидин бир неча тевада юклатиб эди. Хожа Калоннинг юрти бир баландийда воқе бўлуб эдиким, қўрғонга ва ўрдуға мушриф эди, анда суҳбате тугулуб, баъзи эл чоғир ичти, баъзи эл арақ ичтилар, тавр, суҳбате эди.

Андин қўчуб, Милватнинг бир арғадоллик ушоқ тоғларидин ошиб, дунға келдук. Ҳиндустон тили била жулгани «дун» дермишлар. Ҳиндустонда бир оқар сув ушбу дундадур. Дуннинг атрофи қалин кентлардур. Жевол парганаси эмишким, Диловархон аларнинг тағойилари бўлгай. Дун тавр жулгае тушубтур. Руднинг атрофлари ўландур, баъзи ерда шולי экибтурлар, ўртасидин уч-тўрт тегирмон сув оқиб борадур. Жулганинг кенглиги бир курух-икки курух, баъзи ери бўлгайким, уч курух ҳам бўлгай. Тоғлари кичикрак-кичикрак пушта йўсулук тоғлардур, кентлари бу тоғларнинг доманаларида воқе бўлубтур. Кент бўлмағон ерларда товус ва маймун бисёр. Уй товундек товук ҳам кўптур. Биайнихи товукдур, вале аксар бир рангдур.

Чун Ҳозирнинг хабари бир ерда муҳаққақ эмас эди. Турдикани ва Бирим Див Малинхос била таъйин қилдукким, ҳар ерда Ҳозирнинг бўлса, бориб, бир навъ қилиб, иликлагайлар.

Бу дун атрофидаги ушоқ тоғларда тавре мазбут қалъалар тушубтур. Шарқи шимол тарафила бир қалъа воқе бўлубтур. Қўтила отлиқ, атрофи етмиш-сексон қари яқандоз, улуғ дарвозаси тарафи етти-секкиз қари бўлгай. Пули равон солур, ерининг кенглиги ўн-ўн икки қари бўлгай, икки узун йиғочни қўпруқ қилибтурлар. Отни ва галани андин ўтқарурлар.

Бу қўрғонда Ҳозирнинг беркитган қўрғонларидин бири будур, кишиси бор экандур. Чоққунчи етиб, уруш солур. Алар ёвушқондурлар. Кеч бўлгоч, қўрғоннинг ичидагилар мундоқ руст қўрғонни ташлаб қочарлар.

Бу дун навоҳисида яна бир руст қўрғон Гинкута қўрғонидур, анинг атрофи ҳам учмадур, вале ул мунча руст эмастур. Оламхон ушбу Гинкута қўрғонига кириб эди, бурун мазкур бўлди.

Ҳозирнинг устига илғор айирғондин сўнг ҳиммат рикобиға оёқ қўюб, таваккул инонига илик уруб, Султон Иброҳим биини Султон Искандар биини Султон Баҳлул Лудий афғоннинг устигаким, ул тарихда Деҳли пойтахти ва Ҳиндустон мамолики анинг тахти тасарруфида эди, ҳозир черигини бир лак дерлар эди, ўзида ва бекларида мингга ёвуқ фил ченарлар эди мутаважжих бўлдук.

Бир кечдин сўнг Боқи шиғовулга Диболпурни иноят қилиб, Балхқа кўмак йиборилди. Балх маслаҳати жиҳатидин, қалин ярмоқ ва Қобулдаги уруқ-қаёш ва ўғлон-ушокқа Милват фатҳида тушган матоъдин савғотлар йиборилди.

Дундин қуйи бир-икки кўчтин сўнг Шоҳ Имод Шерозий Оро-йишхон ва Мулло Муҳаммад музаҳҳибнинг хатларини олиб келди. Бир пора давлатоҳлик изхори қилиб, бу юрушга саъй ва эҳтимоллар қилубтурлар. Биз даги бир яёқдин иноят фармонлари йибориб, илгари кўчтук.

Милваттин борғон чопқунчи Харур, Кахлур, ва ул навоҳидаги тоғ кўрғонлариниким, муддатлар экандур, ул ораға берклигидин ҳеч ким борғон эмас экандур, тамом олиб, элини талаб, бизга келиб қўшулдилар. Оламхон ҳам хароблаб, яёқ-яланг келди. Ўтрусига беклардин ва ичкилардин йибориб, отлар ҳам йибордук. Ушбу навоҳида келиб, мулозамат қилди. Бу навоҳининг тоғ ва даралариға даги чопқунчи бориб, бир-икки қўнуб келдилар. Муътабар нима иликка тушмади. Шоҳ Мир Ҳусайн ва Жонбек ва баъзи йигитлар чопқунга руҳсат тилаб бордилар.

Дунда эканда икки-уч навбат Исмоил Жилвонийнинг ва Бибанининг арзадошлари келди. Мундин ҳам аларнинг қўнгли тилагандек фармонлар йиборилди.

Дундин кўчуб, Арупар келдук. Арупарда эканда қалин ёмғурлар ёғди. Филжумла совуқ бўлди. Оч-яланғоч ҳиндустонийлар қалин қириди.

Арупардин кўчуб, Сихринд тўғриси Каралға¹ тушуб эдукким, бир ҳиндустоний: «Султон Иброҳимнинг элисидурмен», — деб келди. Агарчи, хат ва китобати йўқ эди, биздин бир киши элчиликка истидъо қилибдур. Биз ҳам анинг муқобаласида бир Саводий тунқаторни йибордук. Бу фақирлар етгач, ҳар иккисини Иброҳим банд қилдурур. Ўшал кунким, Иброҳимни бостук, ўшал замон Саводий халос бўлуб келди.

Ора қўнуб, Банур² ва Санур рўдий ёқасига туштук. Ҳиндустонда дарёлардин бошқа бир оқар сувким бор—будур, муни Гагар суви дерлар. Читр ҳам бу сув ёқасидадур. Бу сув юққори сайр қила отландук. Читрдин уч-тўрт курух юққорроқ бу сув рўднинг зиҳидин чиқиб келадур, рўд юққориким, сайрга борилди, бир кенг дарадин чиқиб келадур, рўд юққориким, сайрга борилди, бир кенг дарадин чиқиб келадур, рўд юққориким, сайрга борилди, бир кенг дарадин чиқиб келадур. Ушбу сувнинг кенг дарадин чиқишида бир чахорбоғ буюрдум. Бу сув тузга тушуб, бир-икки курух йўл бориб, рўдга сингадур. Гагар суви захобдин чиқар, бу сув сингар ердин уч-тўрт курух қуйроқ бўлғай. Пашқолда бу рўд суви қалин келиб, Гагар сувиға қотилиб, Сомона ва Саномға борурлар.

Бу юртта хабар топтукким, Султон Иброҳимким, Деҳдининг бери ёнида эди, андин илгари боқа кўчубтур. Яна Ҳисори Фирузанинг шақдори Ҳамидхон хосса хайлий Ҳисори Фируза ва ул наво-

ҳининг черики била Ҳисори Фирузадин ўн-ўн беш курух берирак чиқиб келибтур. Каттабекни хабар учун Иброҳимнинг ўрдусига йиборилди. Мўмин аткани Ҳисори Фируза черикига хабар учун йиборилди.

Якшанба куни жумодил-аввал ойининг ўн учиди Анболадин кўчуб, бир қўл ёқасига тушуб эдукким, Мўмин атка ва Каттабек ушбу кун келдилар. Ҳумоюнни тамом буронғор кишиси билаким, Хожа Калон ва Султон Муҳаммад дўлдой ва Вали Хозин бўлғай ва Ҳиндустонда қолгон беклардин Хисравбек ва Ҳиндубек ва Абдулазиз ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва ғулдин, ичкилардин ва йигитлардин Шоҳ Мансур барлос ва Каттабек ва Муҳиб Али ва бир пора киши қўшуб, Ҳамидхон устига таъйин қилдук.

Бибан ушбу юртта келиб, мулозамат қилди. Бу афгонлар қўл рустойи ва беҳуш эл бўладур. Бовужудким. Диловархон ҳам навкар ва ҳам мартабаға андин улукроқ, ўлтурмас, Оламхоннинг ўғлонлариким, подшоҳзодалардур, алар ўлтурмас, бу ўлтурмоқ истидъо қилди, анинг номаъқулиға ким кулоқ солур.

Душанба куни сабоҳи ойнинг ўн тўртида Ҳамидхон устиға Ҳумоюн муттаважжих бўлди, Илғоб, Ҳумоюн ўзидин илгаррак юз-юз эллик ўбдон йигитни қоровул айирур. Қоровул кишиси ёвуқ етиб, илик олишиб, бир-икки даст эғаришган маҳалда кейиндин Ҳумоюннинг қораси пайдо бўлғач-ўқ ганим қочар. Юз-икки юз киши тушуруб, ярмининг бўйинини уруб, ярмини етти-секкиз фил била келтурди. Ҳумоюннинг бу фатҳининг хабарини одина куни туш вақтида ойнинг ўн секкизида Бек Мирак мўғул ўшал юртта-ўқ келтурди. Филҳол хосса бош-оёқ ва тавиладаги хосса отлардин бир от иноят қилиб, жулду ҳам ваъда бўлди.

Душанба куни ойнинг йигирма бирида ўшал юртта Ҳумоюн юзча банди била ва етти-секкиз фил била келиб, мулозамат қилди. Бандиларни Устод Алиқули ва туфангандозларга буюрулдиким, сиёсат жиҳатидин борини туфанг била қирдилар. Аввали юруши ва аввал иш кўргани бу эди. Шугунға бисёр яхши бўлди, Қовугунчи қочғон элини қовлаб, Ҳисори Фирузага етган била-ўқ олурлар, Ҳисори Фирузани талаб келдилар. Ҳумоюнға Ҳисори Фирузани тавобе ва лавоҳиқи билаким, бир курур вилояттур, яна бир курур ярмоқ жулду берилди.

Ул юрттин кўчуб, Шоҳобод келдук. Тил тутар учун Султон Иброҳимнинг ўрдусига киши йибориб, неча кун бу юртта таваққуф бўлди. Раҳмат пиёдани фатҳномалар била Қобулға йиборилди.

Ушбу юртта душанба куни жумодил-аввал ойнинг йигирма секкизида офтоб ҳамал буржиға таҳвил қилди. Ўн секкиз ёшда эди, ушбу юртта Ҳумоюн юзига устара ё микроз тегурди, тарих сана 961 бўлғай.¹

Иброҳимнинг ўрдусидин ҳам мутавотир хабарлар кела бошлади-ким, бир курух-икки курух кўчуб ҳар юртта икки-уч кун мақом

¹ Қ. б.—Кармол.

² Л. б.—Танур.

қила-қила келадур. Биз ҳам мутаважжих бўлуб, Шохободдин ора икки қўнуб, Жўн дарёсининг ёқосига Сарсова ғарбиси келиб туштук. Хожа Калоннинг навқари Ҳайдарқулини тил тута йиборилди.

Мен Жўн дарёсини гузар била кечиб бориб, Сарсовани сайр қилдим. Ул кун маъжун ҳам едук. Сарсованинг чашмаси бор, озроқча сув бу чашмадин чиқиб борадур, ёмон ер эмас. Бир Турдибек хоксор таъриф қилди. Мен дедимким, сеники бўлсун. Бу тақриб била Турдибекка Сарсова берилди.

Бир кемада толор ясашиб, гоҳи кема сайри қилур эдим, гоҳи кўчларда кема била андин келур эдим.

Ул юрттин дарё ёқалай қуйға боқа икки кўч кўчулуб эдиким, тил тута борғонлардин Ҳайдарқули хабар келтурдиким, Довудхон Ҳайтимхонни беш-олти минг киши била Миёни дуоб сари кечурубтур. Уч-тўрт курух Иброхимнинг доирасидин берирак доира уруб ўлтурубтур.

Бу фавжнинг устида якшанба куни жумодил-охир ойининг ўн секкизида¹ Чин Темур Султонни ва Маҳди Хожа ва Муҳаммад Султон² мирзо ва Одил Султонни тамом жувонғор кишисиниким, Султон Жунайд ва Шох Мир Ҳусайн ва Қутлукқадам бўлғай гўлдин ҳам Юнус Али ва Абдулло ва Аҳмадий ва Қаттабекни илғор айирдук. Намози пешин бу ердин сув кечиб, намози дигар-намози шом орасида ул юздин тебрадилар. Бибан ушбу илғор бахонаси била сувдин ўтуб кочти. Фарз вақтида ғаним устига етарлар. Оз-оғлоқ ясаб чиққандек қилурлар. Бизнинг киши етган била ўқ олиб тебарлар. Иброхимнинг доираси тўғрисиғача тушура борурлар. Ҳайтимхонниким, Довудхоннинг оғаси ва бир сардори ул эди, тушуруб, етмиш-сексон банди била, олти-етти фил била, келиб кўрдилар. Спёсат учун, аскарни ясоққа етти.

Андин кўчуб, бурунғор, жувонғор, гўл ясол ясаб кўрулди. Ул микдорким, қиёс қилур эдук, онча черик назарға келмади.

Бу юртта фармон бўлдиким, жамиъ черик эли фарохўр холиға ароба келтургайлар. Етти юз ароба бўлди. Устод Алиқулиға фармон бўлдиким, Рум дастури била аробаларнинг орасида занжир ўрниға ўйининг хомидин аргамчилар эшиб, бир-бириға боғлайлар. Ҳар икки ароба орасида олти-етти тўра бўлғай. Туфакандозлар бу ароба ва тўраларнинг кейнида туруб, туфак отқайлар. Бу асбобининг тартиби жиҳатидин беш-олти кун бу юртта таваққуф бўлди.

Ва бу асбоб ва олот тайёр ва мукаммал бўлгондин сўнг, тамом бекларни ва сўз билур ўбдон йигитларни дағи кенгашга тилаб, ом кенгаш қилиб, раъйлар мунга қарор топтиким, Понипат шахредур, маҳаллот ва уйлари қалин, ҳар тараф маҳаллот ва уйлар бўлур, яна атрофини ароба ва тўра била беркитиб, туфакандоз ва яёқни ароба ва тўра орқасида таъйин қилмоқ керак.

Бу қарор била кўчуб, ора қўнуб, панжшанба куни жумодил-охир ойининг салхи Понипат келдук. Ўнг қўл шаҳр ва маҳаллот бўлди.

Олимизда тартиб қилгон тўралар бўлди. Сўл қўлда ва баъзи ерларда хандақ ва шох бўлди. Ҳар ўқ отими ерда юз-юз эллик отлик чиққудек ерлар қўюлди. Черик эли баъзи хейли мутараддид ва мутаваҳхим эдилар. Тараддуд ва таваҳҳум бетақрибдур. Неким азалда тенгри тақдир қилибтур, андин ўзга бўлмас. Агарчи аларни ҳам айб қилиб бўлмас, ҳақ алар жониби эди. Неучунким, ватандин икки-уч ойчилик йўл келилиб эди. Ғариб қавме била элнинг иши тушуб эди. Не биз аларнинг тилларини билур эдук, не алар бизнинг тилимизни.

Парешон жамъёю, жамъё парешон,
Гирифтор қавмею, қавме ажойиб.

Ғанимнинг ҳозир черикини бир лак ченарлар эди. Ўзининг ва умаросининг минг-икки мингга ёвуқ фили бор дерлар эди. Икки отасидин қолгон хазина худ нақд илигида эди, Ҳиндустонда расме бордурким, мундоқ иш тушганларда ярмоқ бериб, мийод била навкар тутарлар. Бу элни бидҳиндий дерлар. Агар мундоқ хаёл қилса эди, бир лак, икки лак ҳам навкар тута олур эди. Тенгри таоло рост келтурди, не йигитини рози қила олди, не хазинасини улаша олди. Қандин йигитини ризо қила олурким, табиатиға имсоқ қўп ғолиб эди. Ўзи ярмоқ йиғиштурмоққа беҳад толиб, бетажриба йиғит эди. Не келиши саранжомлик эди, не туруши, не юруши эҳтимомлик эди, не уруши.

Ул фурусаттаким, Понипатта черик элининг атроф ва жавонибини ароба ва шох ва хандақ била мазбут ва мураттаб қилиладур эди. Дарвеш Муҳаммад сарбон арзға еттурдиким: «Мунча эҳтиёт ким бўлди, ул не имкондурким келгай».

Дедимким: «Сен буларни ўзбак хон, султонлариға қиёс қилур-мусен? Ул йил Самарқанддин чиқиб, Ҳисор келганда ўзбакнинг жамиъ хон ва султонлари йиғилиб, иттифоқ қилиб бизнинг устумизға келур азимат била Дарбанддин ўттилар. Биз жамиъ сипоҳи ва мўғулнинг кўч ва молларини маҳаллотқа киюруб, маҳаллотни кўчабанд қилиб, беркиттук. Чун ул хонлар ва султонлар юруш-турушининг ҳисоб ва яроғини билур эдилар, кўрдиларким, ўлук-тирикни Ҳисорда кўруб, Ҳисорни беркиттук. Ҳисор устиға келмакнинг ҳисобин топа олмай, Чағониён навоҳиси Навандокдин-ўқ ёндилар. Буларни аларға ўхшатма. Иш ҳисобини ва юруш яроғини қанда билурлар?»

Тенгри рост келтурди, мен дегандек-ўқ бўлди. Етти-секкиз кун Понипатта эдук, оз-оз кишимиз бориб, доирасиғача қалин кишиларига ўқ қўярлар эди, бош кесиб келтурурлар эди. Алар ҳеч ҳаракате ва жунбуше қилмаслар эди. Охир баъзи давлатхоҳ хиндустоний бекларнинг раъйи била амал қилиб, Маҳди Хожа ва Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон ва Хисрав ва Шох Мир Ҳусайн ва Султон Жунайд барлос ва Абдулазиз мирохур ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва Қутлукқадам ва Вали Хозин ва Муҳиб Али халифа ва Муҳаммад бахши ва Жонбек ва Қарақўзи бошлиғ тўрт-беш минг кишини шаби-хунға йибордук. Кеча била ўбдон иттифоқ қила олмай, парешон бориб тегарлар, иш қила олмадилар. Тонг отиб, ёруқ бўлгунча ғаним-

¹ Л. б.—«Ўн» сўзи йўқ.

² Л. б.—тушган.

нинг доирасининг яқинида эдилар. Ғаним кишиси нақораларини чолдуруб, филлар била ясаб чиқтилар. Агарчи иш қила олмадилар, андоқ қалин киши била илик олишиб, вале ҳеч киши қора олтурмай, солим ва саломат чиқтилар. Муҳаммад Али жанг-жангнинг оёғига ўқ тегди, агарчи муҳлик эмас эди, вале уруш куни ишга ярамади.

Бу хабарни топиб, Ҳумоюнни черики била бир курух-бир ярим курух буларнинг ўтрисиға йибориб, ўзум ҳам қолғон черик била ясаб чиқтим. Шабиҳун боргонлар Ҳумоюнға қўшуллуб келдилар. Чун ғаним кишиси илгаррак келмади, биз ҳам ёниб туштук.

Бу кеча ўрдуда ғалат ғавғо тушти. Бир гирига ёвуқ сурон эди ва ғавғо эди. Мундоқ ғавғоларни кўрмаган элларга хейли тарадуд ва таваҳхум бўлди. Бир замондин сўнг ғавғо босилди.

Одина куни ражаб ойининг секкизида фарз вақтида қоровулдин хабар келдиким, ғаним ясаб келадур. Биз дағи жибаланиб, яроғланиб отландук. Буронғор Ҳумоюн ва Хожа Калон ва Султон Муҳаммад дўлдой ва Ҳиндубек ва Вали Хозин ва Пиркули Сийстоний эди. Жувонғор Муҳаммад Султон мирзо ва Маҳди Хожа ва Одил Султон ва Шох Мир Хусайн ва Султон Жунайид барлос ва Қутлукқадам ва Жонбек ва Муҳаммад бахши ва Шох Хусайн Ёрагий¹ мўғул ғончи эди.

Ғулнинг ўнг қўли Чин Темур Султон ва Сулаймон мирзо, Муҳаммадий кўкалтош ва Шох Мансур барлос ва Юнус Али ва Дарвиш Муҳаммад сорбон ва Абдулло китобдор эди. Ғулнинг сўл қўли Халифа ва Хожа Мирмирон ва Аҳмадий парвоначи ва Турдубек ва Қўчбек ва Муҳиб Али ҳалифа ва Мирзобек тархон эди. Ировул Хисрав кўкалтош ва Муҳаммад Али жанг-жанг эди. Абдулазиз мирохурни тарҳқа тайин қилиб эдук. Буронғорнинг учида Вали Қизил ва Малик Қосимни, Бобо қашқани мўғуллари била тўлғамаға муқаррар қилдук. Жувонғорнинг учида Қорақўзи ва Абул Муҳаммад найзабоз ва Шайх Али ва Шайх Жамол борин ва Маҳди ва Тенгрикули Пишғи мўғулни тўлғамаға ясадук. Ғаним кишиси ёвуқ келган, бу икки бўлак тўлғана ўнг қўлдин, сўл қўлдин ғанимнинг орқасиға эврулғайлар. Ғанимнинг қораси кўрунганда, буронғор сари майли кўпрак эди, бу жиҳаттин Абдулазизниким, тарҳқа муайян эди, буронғорға кўмак йиборилди.

Султон Иброҳимнинг қораси йироқтинким, кўрунди, ҳеч ерда даранг қилмай, тез-ўқ келадур эди. Илгаррак кела бизнинг қорамизким, аларға кўрунди, бу тартиб ва ясолниким, мулоҳаза қилдилар, ҳаср бўлуб, турай-турмай, келай-келмай дегандек қилиб, не тура олди, не бурунғидек бедаранг кела олди.

Фармон бўлдиким, тўлғамаға тайин бўлгон киши ўнг қўлдин, сўл қўлдин ғанимнинг орқасиға эврулуб, ўқ қўюб, урушқа машғул бўлғайлар. Буронғор, жувонғор ҳам юруб, ғаним била тегишғайлар. Тулғама кишиси орқасиға эврулуб, ўқ қўя кириштилар. Жувонғордин Маҳди Хожа бурунроқ тегишти. Маҳди Хожанинг ўтрисиға бир фавж бир фил била келди. Булар ҳам қалин ўқ қўюб, ул фавжни

ёндурдилар. Жувонғорға кўмак ғулдин Аҳмадий парвоначи ва Турдубек, Қўчбек ва Муҳиб Али халифани йиборилди. Буронғорда ҳам уруш қойим бўлди.

Муҳаммад Али кўкалтош ва Шох Мансур барлос ва Юсуф Али ва Абдуллоға фармон бўлдиким, ғулнинг олида рўбарўдин юруб, урушқа машғул бўлдилар. Устод Аликули ҳам ғулнинг олидин неча қатла яхши фарангилар отти. Мустафо тўпчи ҳам ғулнинг сўл қўлидин ароба устидаги зарбанлар била яхши зарбанлар отти. Буронғор, жувонғор ва ғул ва тўлғама ғанимнинг гирдо-гирдини олиб, шиба қўюб, бажид урушқа машғул бўлдилар. Бир-икки қатла жувонғор, буронғор сари қиска-қиска ҳамлалар қилдилар. Бизнинг киши ўқ қўюб, шиба зарби била яна ғулиға тиктилар. Ғанимнинг ўнг қўли ва сўл қўли бори бир ерда йиғилиб, андоқ тикилиш бўлдиким, не илгари кела олдилар, не қочғали йўл топа олдилар.

Офтоб бир найза бўйи чиқиб эдиким, уруш ангизи бўлди. Кун тушгача зарб уруш эди: Кун туш бўла аъдо мағлуб ва мақхур ва аҳиббо мубтаҳиж ва масрур бўлдилар. Тенгри таоло фазлу карами била мундоқ душвор ишни бизга осон қилди ва андоқ қалин черикни ярим кунда андоқ ер била яқсон қилди. Беш-олти минг киши Иброҳимнинг яқинида бир ерда-ўқ қатлға етибтурлар. Ўзга ҳар ерда ўлганларни бу маъракада ўн беш-ўн олти минг тахмин қилур эдук. Сўнгра Ограга келганда Ҳиндустон эли тақридин андоқ маълум бўлдиким, қирқ-элик минг киши бу маъракада ўлган экандур.

Ёғийни босиб тушира-тушира юрулди. Ўтрудин тушурган умароларни ва ўғлонларни олиб кела бошладилар. Сурук-сурук филларни филбонлари келтуруб, пешкаш қилдилар. Ёғийнинг кейнича юруб, хосса тобиндин Қисмтой мирзони¹ ва Бобочухрани ва Бужка бошлиқларни, Иброҳимни чиққан хаёл қилиб, қувғунчи таъйин қилдукким, Ограга етгунча таъжил била бориб, иликлагайлар.

Иброҳимнинг ўрдусининг ичи била ўтуб, сароча ва уйларини сайр қилиб, бир қора сув ёқасиға туштук. Намози дигар бор эдиким, Тохир Табарий халифанинг қайин иниси Султон Иброҳимнинг ўлугини қалин ўлуклар ичида таниб, бошини келтурди.

Ушбу кун-ўқ Ҳумоюн мирзони ва Хожа Калон ва Муҳаммадий ва Шох Мансур барлос ва Юнус Али ва Абдулло ва Вали Хозинни тайин қилдукким, жариди илдам юруб, Ограни иликлаб, хизонани забт қилғайлар.

Маҳди Хожани ва Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон ва Султон Жунайид барлос ва Қутлукқадамни муқаррар қилдукким, партолдин айрилиб, илға, Дехли қўрғониға кириб, хизоналарни эҳтиёт қилғайлар.

Тонгласи кўчуб, бир курух йўл келиб, от маслаҳатиға Жўн² ёқасиға туштук. Ора икки қўнуб, сешанба куни Шайх Низом авлиёнинг мазорини тавоф қилиб, Дехли тўғриси Жўн ёқасида тушулди. Ушбу чаҳоршанба охшоми-ўқ Дехли қўрғонини сайр қилиб, кечаси анда

¹ Қ. б.—Қосмой мирзо.

² Қ. б.—Жўй.

¹ Қ. б.—Баргий.

бўлуб, тонгласи панжшанба куни Хожа Қутбиддиннинг мазорини таваф қилиб, Султон Ғиёсиддин филбон ва Султон Алоуддин Хилжийнинг мақбара ва иморатлари ва минорини ва ҳавзи хосни ва Султон Баҳдул ва Султон Искандарнинг мақобири ва боғотини сайр қилиб, ўрдага тушуб, кемага кириб, арақ ичилди. Дехлининг шикдорлиғини Вали Қизилға иноят қилиб, Дўстни Дехли вилоятида девон қилиб, бўлгон хизоналарни муҳр қилиб, буларнинг уҳдасига қилдук.

Панжшанба куни андин кўчуб, Туғулқобод тўғриси Жўн¹ ёкасига тушулди.

Одина куни ул юртда таваккуф қилдук. Мавлоно Маҳмуд ва Шайх Зайн, яна баъзи бориб, Дехлида жумъа намози қилиб, менинг отимга хутба ўқутдилар. Фуқаро ва масокинга бир пора ярмоқ улашиб, ўрдуға келдилар.

Шанба куни ул юрттин кўчуб, кўч-баркўч Огра азимати қилилди. Мен бориб, Туғулқободни сайр қилиб, ўрдуға туштум.

Одина куни ражаб ойининг йигирма иккисига Огранинг маҳолоти Сулаймон фармулийнинг манзилига тушулди. Чун бу юрт хейли кўрғондин йироқ эди. Тонгласига кўчуб, Жалолхон Жикхатнинг иморатиға тушулди.

Хумоюнким, илгаррак келиб эди, кўрғондағилар узр айтиб, ҳиял қилибтурлар, булар ҳам элнинг бесарлиғини мулоҳаза қилиб, хизонаға дастандоз бўлмағайлар деб биз келгунча чиқар йўлларни эҳтиёт қилиб, ўлтурубтурлар.

Бикраможит ҳиндуким, Гувалёр рожаси эди, юз йилдин кўпрак Гувалёр вилоятида оталари салтанат қилиб эдилар. Искандар Гувалёрни олур маслаҳатиға неча йил Ограда ўлтурди. Сўнгра Иброҳим замонида Аъзам Хумоюн Сарвоний неча маҳал бажид урушти, охир сулх била олиб, Шамсободин анга берди. Бикраможит Султон Иброҳимни босқонда дўзахқа борди. Авлоди ва хайлхонаси Ограға келганда Бикраможитнинг хайлхонасининг қочар хаёли бор экандурким, Хумоюн кўйғон кишилар кўп эҳтиёт мақомида бўлур, Хумоюн ҳам борғали кўймас. Ўз ризолари била қалин жавохир ва жаров Хумоюнға пешкаш қилур. Бу жумладин бир ашҳар олмос² эдиким, Султон Алоуддин келтурган экандур. Андоқ машҳурдурким, бир муқаййим³ мунинг қийматини тамоми оламнинг икки ярим кунлуқ харжи⁴ дебтур, голибо секкиз мисқолдур. Мен келганда Хумоюн менга пешкаш қилди, мен Хумоюнға-ўқ бағишладим.

Кўрғон ичидаги сипоҳилардин билгулук кишилардин бири Малик Дод Кароний эди, яна Малик Сўрук, яна Фирузхон Мевотий эди, бир нима ҳиял булардин зоҳир бўлди. Сипёсат қилиб йиборилди. Малик Дод Каронийни чиқариб, баъзи истидьболар қилибтурлар. Бора-кела бу сўзлар қарор топқунча тўрт-беш кун ўтти. Алар-

нинг муддаосидек иноят ва шафқат қилиб, жамиъ жиҳотларини ўзларига-ўқ маоф туттук. Иброҳимнинг отасига етти лаклик паргана нақд иноят бўлди. Бекларига ҳам ҳар қайсига парганалар берилди.¹ Иброҳимнинг отасини байрилари² била чиқариб, Оградин бир курух сув куйи юрт берилди.

Панжшанба куни ражаб ойининг йигирма секкизида намози дигар Ограға кириб, Султон Иброҳимнинг манзилига тушулди. Тарих тўққуз юз ўндаким,³ Кобул вилояти мусаххар бўлди, ул тарихдин бу тарихқача ҳамиша Ҳиндустон ҳаваси қилилур эди. Гоҳи бекларнинг суёт райлиғидин, гоҳи оға-инининг ноҳампойлиғидин Ҳиндустон юруши муяссар бўлмас эди. Охир мундоқ маво-не қолмади. Кичик-кирим бек ва бекоттин ҳеч ким хилофи мақсуд сўз айта олмади.

Тарих тўққуз юз йигирма бешида⁴ черик тортиб, Бажурни зўр била икки-уч керида олиб элини қатли ом қилиб, Бехраға келдук. Толон ва торож қилмай. Бехра элига моли омон солиб, нақд ва жинсдин тўрт лак шоҳруҳий олиб, черик элига навкар адади била улашиб, Кобулға мурожаат қилилди.

Ушбу тарихдин тўққуз юз ўттуз иккигача⁵ Ҳиндустонға, бажид юрушуб, етти-секкиз йилда беш навбат Ҳиндустонға⁶ черик тортук. Бешинчи навбат тенгри таоло ўз фазлу карами била Султон Иброҳимдек ғанимни мақхур ва абтар илиб, Ҳиндустондек васе мамлакатни бизга муяссар ва мусаххар қилди.

Ҳазрати рисолат замонидин бу тарихқача ул юз подшоҳларидин уч киши Ҳиндустон вилоятиға мусаллат бўлуб, салтанат қилибтурлар; бир, Султон Маҳмуд Ғози ва авлоди Ҳиндустон мамлакатига муддати мадид салтанат тахтиға ўлтурубтурлар. Иккинчи, Султон Шихобиддин Ғурий ва қуллари ва тавобеи кўп йиллар бу мамоликда подшоҳлик сурубтурлар. Учунчи менаурмен, вале менинг ишим ул подшоҳларнинг ишига ўхшамас: не учунким, Султон Маҳмуд Ҳиндустонниким мусаххар қилди, Хуросон тахти анинг тахти забтида эди ва Хоразм ва Дорулмурз⁷ салотини анга муте ва мунодк эди. Самарқанд подшоҳи анинг зери дасти эди. Черики икки лак бўлмаса, худ бир лакта не сўз эди. Яна ғанимлари рожалар эди. Тамом Ҳиндустон бир подшоҳда эмас эди. Ҳар рожа бир вилоятга ўз бошича подшоҳлик қилур эди.

Яна султон Шихобиддин Ғурий агарчи Хуросон салтанати анда эмас эди, оғаси Султон Ғиёсиддин Ғурийда эди, «Табакоти Носирий»да келтурубтурким, бир навбат бир лаку йигирма минг баргуствондор била Ҳиндустонға черик тортибдур. Мунинг ғанимлари ҳам рой ва рожалар эди. Тамом Ҳиндустон бир кишида эмас эди.

¹ Л. б.— Бу ибора тушган.

² Л. б.— партоллари.

³ Милодий йил ҳисоби билан 1504/5 йил.

⁴ Милодий 1519 йил.

⁵ Милодий йил ҳисоби билан 1526 йилгача.

⁶ Л. б.— бу жойи тушган.

⁷ Л. б.— Дор-модор.

¹ Қ. б.— Жўй.

² Л. б.— бир шухратий олмос.

³ Л. б.— муқаввим.

⁴ Л. б.— сарфи.

Аввал навбатким, Бехрага келдук, минг беш юз, ниҳояти икки минг киши бўлғай эдук. Бешинчи навбатким келиб, Султон Иброҳимни босиб, Ҳиндустон мамоликини фатҳ қилдим, ҳеч қачон Ҳиндустон юрушида мунча черик била келилмайду эди. Навкар ва савдар ва чокар жамиъ черик била бўлғонлар ўн икки минг киши қаламға келди. Манга тааллуқ вилоёт Бадахшон ва Қундуз ва Кобул ва Қандаҳор эди, вале бу вилоятлардин муътаддун биҳ нафъэ йўқ эди, балки баъзи вилоятлар ёғийға ёвуқ воқе бўлғон учун, қуллий мададлар қилмоқ лозим эди. Яна жамиъ Мовароуннаҳр вилоятлари ўзбак хавонин ва салотиннинг тасарруфида эди, юз мингга ёвуқ чериклари бор эди, қадимий душман эди. Яна Ҳиндустон мамлақати Бехрадин Баҳорғача афғон тасарруфида эди, подшоҳи Султон Иброҳим эди. Вилоят ҳисоби била беш лак черики бўлмоқ керак эди. Ул фурсатга юруб¹ умароси муҳолафат мақомида эдилар. Ҳозир черикини бир лак ченарлар эди. Ўзининг ва умаросининг минг чоғлиқ фили бор дерлар эди. Бу ҳол ва бу қувват била таваккул қилиб, ўзбакдек юз минг қари ёғийни орқада қўюб, Султон Иброҳимдек қалин чериклик ва вале мулклик подшоҳ била рўбарў бўлдук. Таваккулимизга яраша тенгри таоло ранж ва машаққатимизни зое қилмай, мундоқ зўр ғанимни мағлуб қилиб, Ҳиндустондек кенг мамлақатни мафтўх айлади. Бу давлатни ўзумизнинг зўр ва қувватидин кўрмасбиз, балки тенгрининг маҳзи лутф ва шафқатидинду ва бу саодатни ўзумизнинг саъй ва ҳимматидин билмасбиз, балки тенгрининг айни қарам ва иноятидинду.

Ҳиндустон мамолики вале ва пурмардум ва пурҳосил вилоят воқе бўлбтур. Шарқи ва жануби, балки ғарби ҳам Муҳит дарёсиға мунтаҳи бўлур. Шимоли бир тоғдуким, Ҳиндукуш ва Кофиристон ва Кашмир тоғлари била пайвасттур. Ғарби шимоли Кобул ва Ғазни ва Қандаҳор воқе бўлбтур. Жамиъ Ҳиндустон вилоятининг пойтахти Дехли эрмиш. Султон Шихобиддин Ғурийдин сўнг, Султон Фирузшоҳнинг охир ахдиғача аксар Ҳиндустон Дехли салотинининг тахти забтида экандур.

Бу тарихдаким, мен Ҳиндустонни фатҳ қилдим, беш мусулмон подшоҳ ва икки кофир Ҳиндустонда салтанат қилурлар эди. Агарчи кичик-кирим рой ва рожа тоғ ва жангалда хейли бор эдилар, вале муътабар ва мустақил булар эдилар. Бир афғонлар эдиким, Дехли пойтахти аларда эди. Бехрадин Баҳорғача қобиз эдилар. Афғонлардин бурун Жунпур Султон Ҳусайн Шарқийнинг қабзида эди. Бу жамоатни пурий дерлар. Буларнинг оталари Султон Фирузшоҳ ва ул салотиннинг олида саққо экандурлар. Фирузшоҳдин сўнг Жунпур мамлақатиға мусаллит бўлбтурлар.

Дехли Султон Алоуддиннинг илигида эди. Бу табақа сайидтур. Темурбек Дехлини олғонда Дехли ҳукуматини буларнинг оталариға бериб, бориб эди. Султон Баҳдул Лудий афғон ва ўғли Султон Искандар Дехли пойтахти била Жунпур пойтахтиға қобиз бўлдилар. Ҳар икки пойтахт бир подшоҳнишин бўлди.

Иккинчи Гужаротта Султон Музаффар эди. Султон Иброҳим

фатҳидин бир неча кун бурунроқ оламдин нақл қилди. Бисёр муташарре подшоҳ эди, толиби илмлиғи бор эрди, ҳадис мутолаа қилур эрди, доим муҳаф китобат қилур эрди. Бу табақани тонк дерлар. Буларнинг ҳам оталари Султон Фирузшоҳ ва ул салотинға шаробдор экандурлар. Фирузшоҳдин сўнг Гужарот вилоятиға қобиз бўлбтурлар.

Учунчи Даканда Баҳманийлар эди. Вале бу тарихта Дакан салотиниға ихтиёр ва иқтидор қолмайду эди. Тамом вилоятларни улўг беклар иликлаб эди. Бир нимаға эҳтиёж бўлса, беклардин тилар эди.

Тўртунчи Молва вилоятидаким, Мандов ҳам дерлар, Султон Маҳмуд эди. Бу табақани халжий дерлар. Муни Роно Санго кофир босиб, аксар вилоятиға қобиз бўлб эди, бу ҳам заиф бўлб эди. Буларнинг оталари Фирузшоҳнинг тарбияткардаларидин экандур. Андин сўнгра Молва вилоятиға қобиз бўлбтурлар.

Бешинчи Бангола вилоятида Нусратшоҳ эди. Отаси Банголада подшоҳ бўлб эди. Сайид эди ва Султон Алоуддинға мулаққаб эди. Мунга салтанат мерос тегиб эди. Ажаб расмедур, Банголада салтанат мероси камроқ бўлур. Подшоҳининг бир муайян тахти бор. Умаро ва вузаро ва соҳиб мансабларнинг ҳар қайсининг бир муқаррарий ери бордур. Бангола эл қошида ул тахт ва ерлар муътабардур. Ҳар қайси ерда тобе ва муте навкар ва чокар ва жамъи муайян ва муқаррардур. Подшоҳининг насб ва азли хотири тиласа ҳар кимниким бировнинг ериға ўлтурғузи, ул ерга тобе ва муте навкар ва чокар тамом бу кишининг бўлур, балки подшоҳининг тахтида ҳам бу хосияттур. Ҳар ким подшоҳини ўлтуруб, тахтға чиққунча фурсат топса, ул подшоҳ бўлур. Умаро ва вузаро ва сипоҳи ва райят барча анга итоат ва инқиёд қилурлар. Бурунги подшоҳидек подшоҳ ва фармонраво билурлар. Бангола элининг сўзи будурким, биз тахти ҳалолхуридурбиз.¹ Ҳар ким тахт устида бўлса, биз анга муте ва мунқоддурбиз. Нечукким, Нусратшоҳнинг отаси Султон Алоуддиндин бурун бир ҳабаший подшоҳини ўлтуруб, тахтқа чиқиб, муддате салтанат қилди. Ҳабашийни Султон Алоуддиндин сўнг, ирс тарийқи била ҳоло ўғли подшоҳ бўлбтур.

Яна Банголада бу расмдурким, ҳар кишиким подшоҳ бўлди, бурунги подшоҳларнинг хизоналарини сарф ва харж қилмоғлиқ қуллий айб ва ордур. Ҳар ким подшоҳ бўлса, яна янги хизона йиғмоқ керак. Хизона жамъ қилмоғлиқ ул элнинг қошида фахр ва мувоҳоттур. Яна бир расм будурким, хизона ва пойгоҳ ва мулк салотинининг жамиъ маунотининг қадимдин муқаррар ва муайян танлари парганалар бордурким, ўзга ерга асло харж бўлмас.

Улуқ муътабар ва мусулмон ва қалин чериклик ва бисёр вилоятлик бу беш подшоҳ эдиким, мазкур бўлди.

Кофирлардин улўғроғи вилоят ва черик била Бижонгар рожа сидур. Яна Роно Сангодурким, бу ёвуқларда ўзининг журъати ва қиличидин мунча улғайиб эди. Асли вилояти Четур эди, Мандов

¹ Л. б.— Қуворидурбиз.

¹ «Юрт» бўлса керак.

салотинининг салтанати халал топганда Мандовға таалдук қалин вилоятқа қобиз бўлди: мисли, Ратанпур¹ ва Соранпур ва Бхилсон ва Чандирий.

Тарих тўққуз юз ўн тўртта тенгри таоло инояти била Чандирийким, неча йил эди, дорулҳарб бўлуб эди. Медини-ров отлик Рано Сангонинг улуг ва муътабар кишиси тўрт-беш минг кофир била анда эди. Бир-икки кериди-зўрлаб олиб, кофирларни қатли ом қилиб, дорул-ислом қилдим, нечунким, шарҳи мазкур бўлгусидур.

Яна Ҳиндустоннинг атроф ва жавонибида ғалаба рой ва рожадур, баъзи мутиул-ислом, баъзи йироқлигининг ё ери берклигининг ислом подшоҳларига итоат қилмайдурлар.

Ҳиндустон аввалги иқлимдин ва иккинчи иқлимдин ва учунчи иқлимдиндур. Тўртунчи иқлимдин Ҳиндустонда йўқтур. Ғариб мамлакате воқе бўлубтур. Бизнинг вилоятларға боқа ўзга оламедур. Тоғ ва дарёси ва жангал ва саҳроси, мавозий ва вилое-ти ва ҳайвонот ва набототи, эли ва тили ва ёмғури ва ели борча ўзгача воқе бўлубтур. Қобул тавобен гармсерлар агарчи баъзи ишта Ҳиндустонға мушобахати бор, баъзида йўқ. Синд сувини ўтгач, ер ва сув ва йиғоч ва тош ва эл ва улус ва роҳ ва расм тамоми Ҳиндустон тарийқидадур. Шимолдаги тоғким, мазкур бўлди, Синд² дарёсининг ўтгач, бу тоғда Кашмир тавобеи вилоятлардур. Агарчи бу тарихда бу тоғдаги вилоятлар, мисли, Пакли ва Шаҳманг аксари Кашмирга итоат қилмас, вале бурун Кашмир дохили экандур. Кашмирдин ўтгач, бу тоғда бенихоят эл ва улус ва паргана ва вилоятлардур. Бангола ва балки муҳит ёқасигача бу тоғда пайваст халойиқдур. Ҳиндустон элидин мунча таҳқиқ ва тафтиш қилилди, ҳеч ким бу тавойифдин таҳқиқ хабар айта олмади. Ушмунча дейдурларким, бу тоғ элини Кас дерлар. Хотирға еттиким, Ҳиндустон эли «шин»ни «син» талаффуз³ қилур. Чун бу тоғда муътабар шаҳр Кашмирдур, балки Кашмирдин ўзга бу тоғда яна шаҳре эшитилмайдур. Бу жиҳаттин бўла олурким, Кашмир демиш бўлғайлар.

Бу тоғ элидин матоъ нофа, мушк ва кўтоси баҳрий ва заъфарон ва сурб ва мисдур. Бу тоғни Ҳинд эли Саво лак парбат дерлар, хинд тили била «саво»— рубъ, «лак»— юз минг, «парбат»— тоғ, яъни рубъ ва юз минг тоғким, юз йиғирма беш минг тоғ бўлғай. Бу тоғларда қор ўқсумас, Ҳиндустоннинг баъзи вилоятининг, мисли Лоҳур ва Сихринд ва Санбалдин бу тоғда қор оқариб кўрунур. Ушбу тоғ Қобулда Ҳиндукушқа мавсумдур. Қобулдин бу тоғ шарққа боқа борибтур, бир нима жанубқа мойил. Жануби тамом Ҳиндустоноттур. Бу тоғнинг ва бу номаълум улусларнинг ким, «кас» дерлар, шимолди Тебат вилоятидур.

Бу тоғдин қалин дарё чиқиб, Ҳиндустоннинг ичи била оқар. Сихриндин шимол сари боқа олти дарёким, Синд ва Баҳат ва Чоноб ва Ровий ва Биёх ва Сатлуж бўлғай ушбу тоғдин чиқиб,

¹ Қ. б.— Ратанпур.

² Л. б.— Ҳинд.

³ «Шин»ни «син» талаффуз қилмоқ — «ш» харфини «с» деб айтмоқ.

Мўлтон навоҳисида борча бир ерда қотилур, борча бир ерда қотилғонда ҳам Синд дерлар: Ғарб сари оқиб Татта вилоятининг ичи била ўтуб, Уммонға қотилур. Бу олти дарёдин ўзга дарёлар: Жўн ва Ганг ва Раҳаб ва Гўмти ва Гагар ва Сиру¹ ва Гандак ва яна қалин дарёлардурким, бори Ганг дарёсига қотилиб, Ганг-ўқ атанур. Шарқ сари оқиб, Бангола вилоятининг ораси била ўтуб, муҳитқа тўқулур. Борининг манбаи ушбу саво лак парбаттур. Яна баъзи дарёлардурким, Ҳиндустон тоғларидан чиқар, мисли, Чанбал ва Банос ва Битқи ва Сун², бу тоғларда қор асло бўлмас, алар ҳам Ганг дарёсига қотилур.

Ҳиндустонда ҳам тоғлар бордур. Ул жумладин бир тоғе тушуб тур, шимолдин жанубқа боқа борибтур. Бу тоғнинг ибтидоси Дехли вилотида Фирузшоҳнинг Жаҳоннамо отлик иморатдиндурким, парчағина тошлиқ тоғнинг устида воқе бўлубтур. Мундин ўтгач, Дехли навоҳисида парча-парча, кичикрак-кичикрак, анда-мунда тошлиқ тоққиналар пайдо бўлибтур. Мевот вилотиға ета бу тоғлар улугроқ бўлур, Мевотдин ўтуб, Биёна вилотиға борур, Секри ва Бори ва Дулпурнинг тоғлари ҳам ушбу тута тоғлардиндур, агарчи пайваст эмас. Гувалёрнингким, Колпур дерлар, тоғлари ушбу тоғнинг шуъбаларидиндур. Рантанбур ва Четур ва Мандов ва Чандирий тоғлари ҳам ушбу тоғ рағларидиндур. Баъзи ерларда етти-секкиз курух мунқатиъ бўлубтур. Бу тоғлар паст-паст ва дурушт ва тошлиқ ва жангаллиқ тоғлардур. Бу тоғларда қор асло ёғмас.

Ҳиндустонда баъзи дарёларнинг манбаи бу тоғлардур. Ҳиндустоннинг аксари вилоти туз ерда воқе бўлубтур. Мунча шаҳрлар ва мунча вилоятларким бор, ҳеч ерда оқар сув йўқтур. Оқар суви дарёлардур, баъзи ерларда қора сувлардур.

Баъзи шаҳрларнингким, арик қозиб, сув чиқарур қобилияти ҳам бор, сув чиқормайдурлар. Бу неча жиҳаттин бўла олур: бир буқим, зироат ва боғотиға асло сув эҳтиёж эмас, ҳарифий маҳсули худ пашкол ёмғури била бўладур. Бу ғарибтурким, рабий маҳсулиға агар ёмғур бўлмаса ҳам бўладур. Дарахтларнинг ниҳолиға бир-икки йил сувни ташиб ё чарх била ё далв била сув берадурлар, андин сўнг асло бермак эҳтиёж эмас. Баъзи сабзиларға сув берадурлар. Лоҳур ва Диболшур ва Сихринд ва ул навоҳида чарх била сув берадурлар.

Икки узун ипни чоҳнинг қаддича ҳалқа қилибтурлар, икки ипнинг орасига йиғочлар боғлаб, кўзаларни йиғочларға беркитибтурлар. Бу кўзаларни беркитган ипни чоҳ устидаги чархға солибтурлар. Бу чархнинг тийрининг яна бир бошида яна бир чарх қилибтурлар, бу чархнинг қошида яна бир чарх қилибтурларким, ўқи тик турубтур, ўй бу чархни эвурга, парралари иккинчи чархнинг парраларига кириб, ул кўзалик чарх эврулур.

¹ Қ. б.— Сирд.

² Л. б.— «сун» йўқ.

Сув тўқулур ерда нов қўюбтурлар, новдин ҳар қаён сув элтарлар.

Яна Огра ва Чандувор ва Биёна ва бу навоҳида далв била сув берулар. Бу машаққатлиқтур ва мурдорлиғи ҳам бор. Чох ёқасида айри йиғочни беркитиб, айрининг орасида ғалтак тартиб қилибтурлар. Узун арғамчиға улуғ далвни боғлаб, бу ғалтак устиға солибтурлар. Арғамчининг бир учини ўйға боғлабтурлар. Бир киши ўйни ҳайдамоқ керак, бир киши далв сувин тўкмак керак. Ҳар қатла ўй тортиб, далвни чиқориб ёнар маҳалда ул арғамчи ўйнинг йўли-ғаким, ўй сийдук ва тезаги била мулаввасдур, тегиб, яна чоҳқа тушар. Баъзи зироатларға сув эҳтиёж бўлса, кўза била эр ва хотун сув ташиб сугорадулар.

Ҳиндустоннинг шаҳрлари ва вилоятлари асру бесафодур. Бори шаҳрлари ва бори ерлари бир вазълик, боғотиға том бўлмас. Аксар ерлари туб-туз воке бўлубтур. Баъзи дарёларнинг ва рудларнинг ёқаси пашқол ёғинлари жиҳатидин обканлар бўлубтурким, ҳар ердин убуру ва муруру мутаазирдур. Тузларида баъзи ерларда тиконлиқ дарахт жангали бордурким, парганаларнинг эли бу жангалларда кузғадаб мутамарридлиқ қилиб, мол бермаслар.

Ҳиндустонда оқар сув дарёлардин ўзга камдур. Аҳёнан баъзи ерда қора сувлар бор. Ушмунча шаҳр ва вилоят чоҳ суви била ё ҳавз суви билаким, пашқол ёмғуридин йиғилмиш бўлғай, машат қилурлар.

Ҳиндустонда мавозиё ва кентларнинг, балки шаҳрларнинг бузулмоқ ва тузалмағи бир замонда бўладур. Ушмундоқ улук шаҳрларким, йиллар анда мутаваттиндурлар, агар қочарлари бўлса, бир кунда-бир ярим кунда андоқ қочарларким, осор ва аломатлари қолмайдуру. Агар тузалмакка юз қўйсалар, ариқ қозмоғи ва банд боғламоғи эҳтиёж эмас. Экинлари тамом лалимийдур. Элига худ ниҳоят йўқтур, жамиё йиғилдилар, бир ҳавз ясадилар, ё чоҳ қозидилар. Уй ясамоқ ё том қўшармоқ худ йўқтур. Хас бисёр ва дарахт бешумор, чирилар қилдилар, филхол кент ё шаҳр бўлди.

Ҳайвонотким, Ҳиндустон махсусидур, вухушдин бир филдурким, Ҳиндустоний «хотий» дерким, Қолпи вилоятининг сарҳадларида бўлур. Андин юққори шарқ сари боқа борғон сари сахройи фил қўпрак бўлур. Ул орадин фил тутуб келтурурлар. Карра ва Моникпурдин ўттуз-қирқ мавзиёнинг иши фил тутмоқдур. Девонға фил-ўқ жавоб берулар. Фил азимул-жусса ва зийрак жонивордур. Ҳар не десалар билур ва ҳар не буюрсалар қилур. Баҳоси улуклуғиға ярашадуру, қарилаб сотарлар. Ҳар неча улукроқ — баҳоси қўпроқ. Андоқ ривоят қилдиларким, баъзи жазойирда ўн қари фил бўлур эрмиш. Бу орада худ тўрт-беш қаридин икизрак қўрулмади. Филнинг емак ва ичмағи тамом хартуми биладуру, хартуми бўлмаса тирилмас. Хартумининг икки ёнида юққориғи энгагида икки улук тиши бор, томға ва йиғочқа ушбу тишларини қўюб, зўрлаб йиқитур. Урушмоқ ва ҳар зўр ишларким бўлса, ушбу тишлар била қилур. Ож бу тишларни дерлар. Бу тишларнинг ҳинд элининг қошида хейли қадри бор. Филнинг туки йўқтур. Ҳиндустон элининг қошида филнинг бисёр эътибори бор. Черикларида ҳар фавжким бор,

албатта, бир неча фил ҳамроҳдур. Филнинг баъзи яхши ҳайсиатлари бор: улук сувлардин ва тунд ва тез сувлардин қалин юк кўтариб, осон ўтадуру. Яна тўрт-беш юз киши тортар қазон аробасини уч-тўрт фил осон тортиб борадуру, вале бўғузи хейли улуктур, икки қатор теванинг бўғузини бир фил еру.

Яна қарқудуру: бу ҳам улук жониворедур, заҳомати уч говмишча бўлғай. Ул сўзим, ул вилоятларда машхурдурким, қарқ филни шох била кўтарур эмиш, ғолибо ғалаттур. Бир шохи бор, бурнининг устида, узунлиғи бир қаришдин қўпрак, икки қариш худ қўрулмайдур. Бир улук шохидин бир обхўра кишти бўлди, яна бир нарднинг тоси бўлди, яна уч-тўрт эллик ҳам шояд ортти экин. Териси бисёр қалин бўлур. Қаттиқ ёй била бағалқушо ва хўб тўлтурубу, урсалар, яхши кирса, тўрт эллик кирар. Дерларким, пўстининг баъзи ерларидин ўқ хейли ўтар эрмиш. Икки қўлининг қошидин ва икки бутининг қошидин тиҳи тушубтур. Йироқдин ёпуғ ёйқондек қўрунур. Ўзга ҳайвоноттин отқа мушобаҳати қўпрактур. Нечукким, отнинг улук қорни бўлмас, мунинг ҳам улук қорни йўқтур, нечукким, отнинг ошук ўрнида парча сўнгағи бўлур, мунинг ҳам ошук ўрнида парча сўнгағи бор: нечукким отнинг илгида қўмук бўлур, мунинг ҳам илгида қўмук бор. Бу филдин даррандароктур. Вале онча муте ва мунқод бўлмас, Паршовар ва Ҳашангарнинг жангалларида қалин бўлур. Яна Синд суви била Бехра вилоятининг орасидаги жангалларда ҳам бўлур. Яна Ҳиндустонда Сару дарёсининг ёқасида қалин бўлур. Аксар Ҳиндустон юрушларида Паршовар, Ҳашангар жангалларида қарқ ўлтурулур эди. Тавр шохлар урар. Бу овларда ғалаба кишини ва отни шох урубтур. Бир овда Мақсуд отлиқ чухранинг отини шоҳи била бир найза бўйи ташлади. Бу жиҳаттин Мақсуд қарққа мулаққаб бўлди.¹

Яна, сахройи говмишидир. Бу говмишдин хейли улукроқдур. Шоҳи бу говмишнинг шохидек кейинга боқа ётуқ эмастур. Бу маҳкам музир ва дарранда жонивордур. Ҳиндустонда Сару дарёсининг ёқасида ҳам қалин бўлур.

Яна нилаговдур, баландлиғи отча бўлғай, отдин бир нима инич-қарактур. Эркағи қўқтур. Бу жиҳаттин ғолибо нилагов дерлар. Икки кичикрак шоҳи бор. Бўғзида бир қаришдин узунроқ туки бордур. Баҳрий қўтосқа мушобаҳати бор. Тувоғи ўйнаётган тукидек айридуру. Модасининг ранги бўғу-маралнинг ранги дегудур. Бу ҳам йўқтур. Бўғзидаги туки ҳам йўқтур. Эркағига боқа тушмади вазьдур.

Яна кўтахпойдуру. Улуклуғи оқ кийикча бўлғай. Мунинг икки қўли ва икки бутни қисқароқдур. Бу жиҳаттин кўтахпой дерлар. Мунгузи бўғу мунгузидек шохчалиқдур, вале кичикрактур. Ҳар йил, бўғудек, бу ҳам мунгуз солур. Югурушда забунроқдур. Бу жиҳатдин жангалдин чиқмас.

Яна бир жайраннинг эркағи хуна йўсунлуқ кийикдур. Орқаси қора, туки оқ, хунанинг шохидин мунинг шоҳи узунроқтур ва

¹ Л. б. — тушган.

паришонроқтур. Ҳиндустоний «ғалахра» дер. Асда «голохран» экандур, яъни қора кийик, тахфиф қилиб, «ғалахра» дебтурлар. Модаси оқдур. Ушбу ғалахра била кийик тутарлар: бу ғалахранинг шоҳига тузоқнинг халқасини беркитурлар. Оёғига тўпукдин улғуроқ тошни овизон боғларлар, яъни кийик элтгондин сўнг йироқ кетарига моне бўлғай. Андин сўнг ёзи ғалахраси кўруб, муқобаласида қўя берурлар. Бу кийик урушқа ғариб ҳарисдур, филҳол урушга кирур, шох урушуб, сусуб-сусуб илгари кейин борурдакелурда ул кийикнинг шехи бу кийикнинг шоҳига беркитган тузоққа кирар. Ул қочмоққа майл қилса, ром кийик қочмас, ғолибо оёғига боғлагон тош моне бўлур. Бу навъ била қалин кийик тутарлар. Тутқондин сўнг ром қилурлар. Яна кийикларни тутмоққа ром қилурлар. Яна бу ром кийикларни ҳам уйда урушқа солурлар. Яхши урушур.

Яна Ҳиндустоннинг тоғ доманаларида кичикрак кийик бўлур. Арқар ғалчанинг бир йиллик тўқлисича улуглуғи бўлғай.

Яна биргина ўйдур, кичиккина ўйдур. Ул ерларнинг улук қўчқорича бўлғай. Гўшти бисёр юмшоқ ва лазиздур.

Яна маймундур. Ҳиндустоний «бондар» дер. Бу ҳам пуранвоё бўлур. Бир навъи улдуким, ул вилоятларга элтарлар. Лўлилар ўюн ўргатурлар. Дараи Нур тоғларида Кўхи Сафиднинг жар навоҳисидаги доманаларида ва андин қуйи тамом Ҳиндустонотта бўлур. Булардин юққори бўлмас. Туки сариқ ва юзи оқдур, қуйруғи хейли узун эмасур.

Яна бир навъ маймун бўлур. Бажур ва Савод ва ул навоҳиларда кўрулмайдур. Ул вилоятларга элтар маймулардин хейли улукроқдур. Қуйруғи ҳам бисёр узундур. Туки окроқтур. Юзи қопқорадур. Бу навъ маймун Ҳиндустоннинг тоғларида ва жангалларида бўладур. Ул вилоятларда йўқтур.

Яна бир навъ маймун бўладур, юзи ва туки ва бори узви қопқорадур.

Яна нулдур¹, кишидин жузвий кичикрак бўлғай. Йиғочқа чиқар. Баъзи муш ҳурмо ҳам дерлар. Муни муборак тутарлар.

Яна бир сичқондуким, килоҳирий дерлар. Бу ҳамиша дарахтларда ўқ бўлур. Дарахтларнинг устида юққори-қўйи ажаб чусту наспон югурур.

Т у ю р д и н: бир товусдур. Пурранг ва пурзёб жониворедур. Андоми ранг ва зебича эмас. Жуссада турнача бўлғай, турнача баланд эмасур. Нарининг ва модасининг бошида йиғирма-ўттуз пар бордур, икки-уч эллик баландлиги бўлғай. Модасининг яна зеб ва ранги йўқтур. Нарининг бошида товқи савсанийдир, бўйни хушранг қўқтур. Бўйнидин қуйи орқаси сариқ тутагий ва қўк ва бинафша ранглар била мунаққаш воқе бўлубтур. Орқасидаги гуллари кичикрак-кичикрак гуллардур. Орқасидин қуйироқ ушбу ранглар била мунаққаш улуг-улуг гуллар қуйруғининг учигача бордур. Баъзи товусларнинг қуйруғи бирар қулоч бўлур ва гулдук

парларининг остида қисқароқ, ўзга қушларнинг қуйруғидек, қуйруғи ҳам бордур. Бу расмий қуйруғи ва қанотлари қизилдур. Бажур ва Саводда ва андин қуйи бўлур. Андин юққори Қунар ва Ламғонот ва ҳеч ерда бўлмас. Учмоқта қирғовулдин ҳам ожизроқдур. Бир-икки қатладин ортуқ уча олмас. Учмоқта забун жиҳатидин ётоғда бўлур ё жангалда. Бу ажабтурким, товус бўлур жангалларда шағол қўп бўлур. Бир қулоч қуйруғи била жангалдин жангалга юрур, шағолдин нечук муғазаррир бўлмас экан. Ҳиндустоний «мўр» дер. Имом Абуханифа мазҳабида ҳалолдур. Гўшти ҳоли аз маза эмас¹, дуррож гўштига ўхшар, вале тева этидек кароҳати таъб била ейиладур.

Яна тўтидур. Бу ҳам Бажур ва андин қуйи вилоятларда бўлур. Ёзлар тут пишиғида Нингнаҳор ва Ламғонотқа келур. Ўзга вақтларда бўлмас. Тўти турдук-турдук бўладур². Бир навъи улдуким, ул вилоятларга элтарлар, суҳангўй қилурлар.

Яна бир навъи бу тўтидин кичикрак бўлур. Муни ҳам суҳангўй қилурлар. Бу жинсни жангалий дерлар. Бу жинс Бажур ва Савод ва ул навоҳида бисёр бўлур. Ул мартабадаким, беш минг олти минг бир хил учар. Бу тўти била ул тўти орасида жуссада тафовуттур. Ранглари худ бирдек-ўқтур.

Яна бир навъ тўти бўлур. Бу жангалий тўтидин ҳануз кичикрак, боши қип-қизил, қанотларининг усти ҳам қизил бўлур. Қуйруғининг учи икки элликча ер оқ бўлур. Ушбу жинсининг баъзисининг боши савсаний бўлур. Бу жинс суҳангўй бўлмас. Муни Кашмир тўтиси дерлар.

Яна бир навъ тўти бўлур. Жангалий тўтидек кичикрак бўлур. Тумшуғи қора, бўйнида улук қора тавқи бор, қанотларининг усти қизил, яхши сўз ўрганур. Хаёл қилур эдукким, тўти ва шорак ҳарне ўргатсалар айтур, ўз бошича маъни тахайюл қилиб, талаффуз қила олмас. Бу фурсатта Абулқосим жалойирким, яқин мулозимларимдиндур, ажаб нима ривоят қилди: ушбу жинс тўтининг қафаси ёпуқ экандур, тўти айтибтурким, «Рўйи маро во қун ки дамгир шудам»³. Яна бир навбат кўтарган қаҳорлар⁴ дам олғали ўлтурғонда раҳгузар эл ўтуб борадурлар экандур, тўти дебтурким: «Мардум рафтанд, шумоён намеравед?»⁵ вал-ухдату аларровий⁶. Бовужуд киши ўз қулоғи била эшитмагунча инонса бўлмас.

Яна бир навъ тўти бўлур, хушранг қип-қизил. Яна баъзи ранглари ҳам бор. Мушаххас хотирда қолмагон учун машруҳ битилмади. Қизил, бисёр хушранг ва хушшақл тўтидур, суҳангўй ҳам

¹ Гўшти мазадан ҳоли эмас, яъни бемаза эмас, мазалиқдур демоқчи.

² Қ. б.— Тўти неча навъдур. Қўк бўладур.

³ «Менинг юзимни оч, димқдим».

⁴ Қ. б.— қаҳр борлар.

⁵ «Одамлар кетдилар, сиз кетмайсизми?»

⁶ Бу арабча жумлани эшитилган сўзга ишонилмаган тақдирда айтилади: «сўзнинг тўғри-нотўғрилиги айтувчининг бўйнига» маъносида.

қилурлар эмиш. Айби будурким, чинни синигини мис табакқа тортқондек кўп нохуш ва тез уни бор.

Яна бир шоракдур. Бу Ламғонотта бисёрдур. Андин куйи тамом Ҳиндустонотта кўп бўлур. Бу ҳам турлук-турлук бўладур. Бир навъи будурким. Ламғонотта кўптур, боши қора, қанотлари ола, жуссаси чуғурчудин бир нима улук ва қабороқтур. Сўз ўрғатурлар. Бир навъини мийно дерлар. Банголадин келтурурлар. Якраг қорадур, жуссаси бу шоракдин хейли улукдур, тумшуғи ва оёғи сарикдур, икки қулоғида сарик пўстлари бор, солиниб турадур. Мунинг баднамолиғи бор. Сухангўй қилурлар, яхши айтур ва фасих айтур.

Яна бир навъ шорак бўлур. Бурун мазкур бўлгон шоракдин иничкарақтур. Кўзларининг гирди қизил бўлур. Бу жинс сухангўй бўлмас, «вин шорак» дерлар.

Яна бу фурсатдаким, Ганг сувиға кўпрук боғлаб ўтуб, мухольфларни қочурдук. Лакнурда¹ ва навоҳисидида бир навъ шорак кўрулдиким, кўкси оқ, боши ола, елкаси қора, харгиз кўрулмайдур эди. Бу жинс ғолибо сўз ўрганмас.

Яна лўчадур,² бу қушни буқаламун ҳам дерлар. Бошидин куйруғиғача беш-олти мухталиф ранги бор, кабутарнинг бўйинидек барроқдур. Улуклуғи кабки дарийча бўлғай, ғолибо Ҳиндустон кабки дарийсидур. Нечукким, кабки дарий тоғларнинг қулларида юрур, бу ҳам тоғ қулларида юрур. Кобул вилоятларидин Нижров тоғларида ва андин куйиғи тоғларда бўлур. Андин юққори бўлмас. Ул эл ажаб нима ривоят қилдилар: қиш бўлғоч, тоғ доманалариға тушар, агар ўчурсаларким, узум боғидин ўтса, яна асло учолмас, тутарлар. Маъкулул-лаҳмдур³, бисёр лазиз эти бордур.

Яна бир дуррождур. Бу Ҳиндустон махсуси эмастур. Гармсер вилоятларда бўлур, вале баъзи жинси Ҳиндустондин ўзга ерда бўлмас учун, муним такриб била зикр қилдим. Дуррожнинг жуссаси какликча бўлғай. Нарининг орқаси қирғовулнинг модаси рангидекдур, бўғзи ва кўкси қорадур, оқ-оқ туклари бордур, икки кўзининг икки ёнида қизил хатте тушубтур, товре кичқурурким: «Шир дорам шакарак»⁴ анинг унидин масмуъ бўлур, «шир»ни қитдек айтадур, «дорам шакарак» худ дуруст муталаффиз бўладур. Астробод дуррожлари «бот мени туттилар» деб кичқурур эмиш. Арабистон ва ул навоҳининг дуррожи «Бишшукри тадамун-нааум»⁵ деб чорлар эмиш. Модаси қирғовулнинг юзларидек рангликдур. Нижровдин қуйи бўлур.

Яна бир дуррож жинси бир қушдур, «канжал» дерлар. Жуссаси дуррожча-ўқ бўлғай, уни какликнинг⁶, унига хейли ўхшар, вале

¹ Қ. б.— Лакнав.

² Қ. б.— Кужа.

³ «Макулул-лаҳм» — эти ейиладиган.

⁴ «Сутим бор шакаргина».

⁵ «Шукур қилсанг, неъмат фаровон бўлади» маъносидида.

⁶ Қ. б.— Кабк.

мунинг уни кўп тездур. Нарим била модасининг ранги орасида тавофут камдур. Паршовар ва Хашанғар вилоятида ва андин куйиғи вилоятларда бўлур, андин юққори бўлмас.

Яна пул-пакордур¹, улуклуғи кабки дарийча бўлғай, уй товуғи андомликдур, ранги ҳам мокиён рангликдур, томоғидин куйи кўксигача хушранг кип-қизилдур. Пул-пакор Ҳиндустон тоғларида бўлур.

Яна сахройи товуқдур. Уй товуғи била бу товуқнинг орасида фарқ будурким, бу сахройи товуқ қирғовулдек учар, яна уй товуғидек хар ранг-хар ранг бўлмас. Бу товуқ Бажур тоғларида ва андин куйиғи тоғларда бўлур. Бажурдин юққори бўлмас.

Яна чалсийдур. Жуссада пул-пакордектур, пул-пакор мундин хушрангроқдур. Бажур тоғларида бўлур.

Яна шомдур. Улуклуғи уй товуғича бўлғай. Ғайри мукаррар ранглири бор. Бу ҳам Бажур тоғларида бўлур.

Яна бўданадур. Агарчи бўдана Ҳиндустон махсуси эмастур, вале тўрт-беш жинс бўданадурким, Ҳиндустон махсусидур. Бир бўданадурким, бизнинг вилоятларға борур бўданадин улукроқдур. Яна бир бўданадурким, ул вилоятқа борур бўданалардин қисқароқдур, қанот-қуйруғининг қизилроқ ранги бор. Бу жинс бўдана чирдек хайл-хайл учадур. Яна бир бўданадурким, ул вилоятларға борур бўданадин кичикрак, бўғзи била кўксидида қораси кўпрак бўлур. Яна бир бўданадур. Бу бўдана Кобулға оз-оз борур. Кичикки на бўданадур, қорчадин бир нима улукроқ бўлғай, Кобулда «куро-ту» дерлар.

Яна бир харчалдур, улуглиғи туғдоқча бўлғай. Ғолибо, Ҳиндустон туғдоғидур. Гўшти бисёр лаззатликдур. Баъзи қушнинг бут эти яхши бўлур, баъзининг кўксига эти яхши бўлур: харчалнинг бори эти лаззатлик ва хўбдур.

Яна чарздур. Туғдоридин жуссаси бир нима кичикракдур. Нарининг орқаси туғдоридектур, кўкси қорадур. Модаси якрагдур. Чарзнинг гўшти ҳам бисёр лазиздур. Нечукким, харчалнинг туғдоққа мушобаҳати бор, чарзнинг ҳам туғдориға мушобаҳати бор.

Яна Ҳиндустон бағриқаросидур, ул бағриқародин кичикрак ва иничкарақтур. Бағрининг қораси ҳам камдур. Уни ҳам андин иничкарақтур.

Яна қушлардурким, сувда ва сув ёқаларида бўлур: ул жумладин: бир дингдур, улук жуссалик жонивордур, хар қаноти бир қулоч бордур. Бошининг ва бўйинининг туки йўқтур. Бўғзида хари-тадек бир нима солиниб турубтур. Орқаси қора, кўкси оқдур. Аҳёнан Кобулға борур. Бир йил Кобулда динг тугуб келтуруб эдилар, яхши ром бўлуб эди. Гўштни ташлаб берсалар харгиз хато қилмас эди, тумшуғи била олур эди. Бир қатла бир шаш наъл кафшини ютуб эди. Яна бир навбат бир бутун товуқни қанотлари ва патлари била дуруст ютти.

¹ Қ. б.— Пул-пайкар.

Яна бири сора сдур. Хиндустонда бўлгон турклар те ватурна дейду рлар. Бу бир нима дингдин кичикрак бўлгай, бўйи дингдин баландроқдур, боши кип-кизилдур. Муни уйда сахлайду рлар, яхши ром бўладур.

Яна маниқдур. Бўйи сора сқа ёвушур. Жуссаси кичикрактур. Лаклакдин хейли улукдур, лаклакка мушобахати бор, тумшуги лаклакнинг тумшугидин узунроқдур. Тумшуги қорадур, боши савсаний, бўйни оқ, қаноти оладур, жарка қанотларининг учлари ва тублари оқдур, ўртаси қорадур.

Яна бир лаклакдур. Бўйни оқдур, боши ва жамиъ азбоси қора дур. Ул вилоятларга борур лаклакдин кичикракдур. Бу лаклакни Хиндустоний якра нг дер. Яна бир лаклакдур — ранги ва ваъзи тамом ул вилоятларга борур лаклаклардектур. Ғоятан, тумшуги қорароқтур. Ул лаклакдин хейли кичикдур.

Яна бир кушдур, уқор била лаклакка мушобахати бор. Уқор дир тумшуги улукроқ ва узунроқдур, жуссаси лаклакдин кичик рактур.

Яна бир улуг бўзакдур. Улуғлуғи сорча бўлгай. Икки қаноти нинг орқаси оқдур. Баланд уни бордур.

Яна бир, боши ва тумшуги қора оқ бўзакдур. Ул вилоятқа борур бўзакдин хейли улукдур. Хиндустон бўзакидин кичикрактур.

Яна бир ўдактур, ғармпой дерлар, сўна бурчиндин улугроқдур, нари ва модаси бир рангдур. Ҳашанғарда дойим бўлур, гоҳи Ламғонотқа ҳам борур. Гўшти хейли лазиздур.

Яна бир ўрдактур, шахмурғ дерлар, қоздин жузвий кичикрак бўлгай, тумшугининг устида баландлиғи бор, кўкеси оқдур, орқаси қорадур. Гўшти мазалиқдур.

Яна бир зумаждур, улуглуғи бўркча¹ бўлгай. Қора ранглиқдур.

Яна бир сор бўладур орқаси ва қуйруғи қизил.

Яна Хиндустоннинг олақарғасидур, ул вилоятнинг олақарғаси дин кичикрак ва иничкаракдур. Бўйнида жузвий оқи бордур.

Яна бир кушдур қарга била аккага мушобахати бор. Ламғонотта мурғи жангал дерлар. Боши ва кўкеси қора, қанотлари ва қуйруғи қизилроқ, кўзлари кип-кизил. Учмоқта ожиз учун жангалдин чиқмас. Бу жиҳатдин мурғи жангал дерлар.

Яна бир улуг шапшарадур, чамағдар дерлар. Улуқлуғи япалоқча бўлгай. Боши итнинг қучугининг бошига ўхшар. Дарахтқаким, кўнар хаёли қиладур, бир шохни тутиб, сарнигун бўлуб турадур. Ғаробати бордур.

Яна бир Хиндустон аккасидур, мато дерлар. Аккадин жузвий кичикрак бўлгай. Акка оқ-оладур, мато малла оладур.

Яна бир қушқинадур, улуклуғи сондуғочча бўлгай. хушранг қизилдур, қанотларида озроқча қоралари бордур.

Яна бир карчадур, қорлуғоч йўсунлуқдур, қорлуғочдин хейли улукдур, якра нг қоп-қорадур.

Яна бир қуйилдур, узунлуғи зогча бўлгай, зогчадин хейли

иничкаракдур. Тавре ўкур. Хиндустон булбули бу эмиш. Хиндустон эли қошида булбулча хурмати бордур. Қалин дарахтлиқ боғларда бўладур.

Яна бир кушдур шақроқ йўсунлуқдур. Йиғочларга ёпушиб юрур, улуклуғи шақроқча бўлгай. Тўтидек сабз ранглиқдур.

С у в х а й в о н о т и : бир шери обийдур, қора сувларда бўладур, калса мушобахати бор. Дерларким, кишини ва балки говмиш ни олур эмиш.

Яна сепсордур, бу ҳам калс вазълиқдур. Тамом Хиндустон дарёларида бордур. Тутуб келтуруб эдилар, узунлуғи тўрт-беш қари ёвушар эди. Йўғонлиғи қўйча бўлгай. Мундин улугроқ ҳам бўлур эмиш. Ярим қаридин узунроқ тумшуги бор, юққориғи тумшуги ва қўйиғи тумшугида иничка-иничка қатор кичик тишлари бор. Сув ёқаларида чиқиб ётадур.

Яна хуки обийдур, бу ҳам тамом Хиндустон дарёларида бўлур. Сувдан баякбор чиқар, боши кўрунур-кўрунмас яна сувга чўмар, қуйруғи кўрунуб қолур. Мунинг тумшуги ҳам сесор тумшугидек узундур ва ушоқ қатор тишлари бордур. Ўзга боши ва танаси балиқдектур, сувда ўйнар вақт мушук йўсунлуқ кўрунадур. Сару сувидағи хуки обийлар ўйнар маҳалда сувдин дуруст чиқаду р. Бу балиқдек сувдин ташқари ҳаргиз чиқмас.

Яна қарёлдур, бу улук бўлур эмиш. Сару дарёсида черик элидин хейли киши кўрдилар. Бу кишини олур эмиш. Сару ёқасида эканда бир-икки додакни олибтур. Ғозипур била Банорас орасида ўрду элидин уч-тўрт кишини олди. Ушбу навоҳида мен ҳам қарёлни йироқтин кўрдум, ўбдон мушаххас кўрулмади.

Яна какка¹ балиқдур. Икки қулоғининг тўғриси икки сўнгак чиқибтур, узунлиғи уч эллиқ бўлгай. Ётқонда бу икки сўнгакни тебратадур. Ғариб тавр ун келаду р. Ғолибо ул уни жиҳатидин какка² дебтурлар.

Хиндустон балиқларининг гўшти лазиз бўлур эди ва қилтиғи бўлмас. Ажаб чуст балиқду рлар. Бир қатла бир сувнинг икки тарафидин тўр солиб келдилар, тўрнинг бир тарафи сувдин ярим қаридин кўпрак юққори эди, балиқларнинг кўпрағи тўрдин бир қари юққорроқ сачраб ўттилар.

Яна Хиндустоннинг баъзи сувларида ушоқ балиқлар бор, бир қаттиқ ун ё товунш бўлса баякбор сачраб, сувдин бир қари-бир ярим қари баланд чиқаду рлар.

Яна Хиндустон бақалари, агарчи ўшал бақалардектур, вале бу бақалар сувнинг юзида етти-секкиз қари югураду рлар.

Н а б о т о т к и м , Хиндустон маҳсусидур, бир анбадур. Аксар Хиндустон эли «бе» ни беҳаракат талаффуз қилу рлар, ёмон мугалаффиз бўлур учун баъзи «нағзак» дебтурлар, нечукким, Хожа Хисрав дебтур:

¹ Қ. б.— бургут.

¹ — ² Л. б.— гала *ақ*

Нағзаки мо нағз куни бўстон,
Нағзтарин мевани Ҳиндустон.¹

Яхшиси яхши бўладур, ғалаба еса бўладур, вале яхшиси кам бўладур. Аксар хом узадурлар, уйда пишадур, хоми хўб ош қатиғи бўладур. Ғурасининг мураббоси ҳам хўб бўладур. Филвоқе Ҳиндустоннинг яхши меваси будур. Дарахти бисёр болида бўладур. Баъзи эл анбани андоқ таъриф қилиб эдиларким, қовундин ўзга жамиъ мевага таржих қилиб эдилар. Эл таъриф қилғонча худ эмас-тур. Кордий шафтолуға шабоҳати бор. Пашқол вақтида пишадур. Икки навъ ейилур: бири, сиқиб, пўла қилиб, терисини тешиб, сўруб сувини ичарлар, яна бир шафтолуғи кордийдек терисини аритиб ерлар. Барги шафтолу баргига андаке ўхшар, танаси баднамо ва бад андомдур. Бангола ва Гужаротта яхши бўлур эмиш.

Яна кайладур, араб мавз дер. Дарахти хейли баланд эмас, балки дарахт деб ҳам бўлмас. Гиёҳ била дарахт деб ҳам бўлмас. Гиёҳ била дарахт орасида бир нимадур. Барги амон қаронинг баргига мушобихдур, вале кайланинг баргининг узунлуғи икки қари бўлур, яссилуғи бир қариға ёвушур, ўртасида юракдек бир шох чиқар, ғунчаси бу шохда бўлур ва улук ғунчаси кўй юраги вазъликдур, ғунчасининг ҳар барги очилғоч, баргининг тубида қатор олти-етти гули бўлур, бу қатор гуллар кайла бўлур. Ушбу юракдек шох узоғон сойи ул улук ғунчанинг барглари очилиб, қатор кайла гуллари зоҳир бўлур. Ҳар кайла дарахти бир қатла-ўқ бар берур эмиш. Кайланинг икки латофати бор: бир улким, териси осон сўюлур. Яна бир улким, ҳеч донаси ва жирми бўлмас, бодинжондин бир нима узунроқ ва иничкаракдур, хейли чучук эмас. Бангола кайлалари бисёр чучук бўлур эмиш. Хейли хушнамо дарахти бор, ясси-ясси хушранг сабз барглари яхши кўрунур.

Яна анбулидур, хурмойи ҳиндийни бу от била айтурлар. Реза барги бор, жавзи-бўё баргига филжумла ўхшар, вале мунинг барги бўё баргининг резароқтур. Хейли хушнамо дарахтедур, сояси қалин бўлур. Дарахти хейли болида бўладур. Саҳройиси ҳам қалин бўладур.

Яна бир маҳвадур, гул чикон ҳам дерлар. Мунинг дарахти ҳам хейли болида бўлур. Ҳиндустон элининг иморатлари аксар маҳва йиғочидиндур. Маҳванинг гулидин арақ тортарлар ва гулини мавиздек қурутуб ерлар ва арақ ҳам тортарлар. Филжумла кишмишга шабоҳати бор. Бад мазалиғи бор. Гулининг ўли ҳам ёмон эмас, еса бўлур. Бу ҳам саҳройи бўладур. Меваси бемаза бўладур. Донаси улукроқ, териси юққо, мунинг донасининг мағзидин ёғ ҳам тортарлар.

Яна кирнидур. Мунинг дарахти агарчи кўп болида бўлмас, кичик ҳам бўлмас. Меваси сариғ рангликдур, жигдадин иничкарак-тур. Мазаси филжумла узумга ўхшар, охирида озроқча бадтаълиғи бор, ёмон эмас, еса бўлур. Донасининг териси юққадур.

Яна жомандур, барги тол баргига филжумла ўхшар, гирдроқ ва яшилроқтур, дарахти холи аз хуш намалиқ эмас.¹ Меваси қора узумга ўхшар, туршроқ мазаси бор, хейли яхши эмастур.

Яна камрақдур. Панж паҳлудур. Уруғлуғи ғайнолуҷа бўлғай, узунлуғи тўрт эллик бўлғай, сариқ пишадур, мунинг ҳам донаси йўқтур. Хомроқ узгани кўп аччиктур. Яхши пишғоннинг туршлиғи майхушдур, ёмон эмас, холи аз латофат² эмас.

Яна қадҳилдур. Бу ғарийб бадҳайъат ва бадмаза мевадур, биайниҳи кўйнинг қонидурким, киссадек қориннинг ичи ташқари бўлғай. Мазаси дил очур чучукдур, ичида фундукдек-фундукдек доналари бор. Хурмоға филжумла шабоҳати бор. Мунинг доналари гирддур, узун эмастур. Бу доналарнинг хурмодин юмшоқроқ гўшти бор, ани ейдулар, хейли часпандадур. Часпандалиғидин баъзи иликни, оғизни ёғлаб ер эмишлар. Ҳам дарахтнинг шохида бўладур, ҳам танасида, илдизида ҳам бўлур эмиш. Дарахтдин гўёким киссаларни осиб-осиб кўюбтурлар.

Яна бадҳалдур, улуғлуғи олмача бўлғай эди. Ёмон эмас, комлиғида ғариб ғурш ва бемазадур, пишиғи ямон эмас юмшоқ пишар ва ҳар еридин илик била узуб еса бўладур. Мазаси бихининг ганда бўлғониға хейли ўхшар, турш-турш яхшиғина мазаси бор.

Яна бийрдур, форсий кунор дерлар эмиш. Бу анвоъ бўладур. Олучадин бир нима улукроқдур. Бир навъи бўладур, ҳусайни узум андомида, аксари хейли яхши бўлмайду. Бондирда бир бийр кўрдук, хейли яхши эди. Мунинг дарахти савр ва жавзода барг тугуб, саратонда ва асадтаким, айни пашқолдур, барг чиқариб, тар ва тоза бўладур. Меваси далв ва хутта пишадур.

Яна карундадур, бизнинг вилоятнинг жикаси йўсунлуқ бута-бута бўладур. Жика тоғларда бўлур. Бу даштларда бўладур. Мазаси мирминхонга³ ўхшар, мирмихондин⁴ чучукроқ ва кам оброқтур.⁵ Андин қалъалиқ⁶ ош пиширадурлар, мазалик бўладур. Хейли қалъаси ривожқа ўхшар.⁶

Яна панёладур, олучадин улукроқтур, қизил олманинг ғурасиға шабихдур, туршқина мазаси бор, яхшиғинадур. Дарахти анор йиғочидин улукроқтур, барги бодом баргиға ўхшар.

Яна гулардур, меваси дарахтнинг танасидин чиқар, анжирға ўхшар. Гулар ғариб бемаза мевадур.

Яна омиладур, бу ҳам панж паҳлудур, ғўзанинг ғунчасиға ўхшар, зумухт ва бемаза нимадур. Мураббоси ёмон эмас. Хейли пур фойда мевадур. Дарахтнинг яхши ҳайъати бор, бисёр реза баргликтур.

Яна чирунчидур, дарахти кўҳий эмиш. Бизнинг боғларда уч-тўрт туп бор экандур, сўнгра билдим. Маҳваға хейли шабихдур,

¹ «Дарахти чиройли кўринишдан холи эмас».

² «Латифликдан холи эмас».

³⁻⁴ Қ. б.— мирминжон.

⁵⁻⁶ Л. б.— тушган.

¹ «Нағзак»имиз бўстон беағи ва Ҳиндустоннинг энг ғўзал мевасидир.

мағзи ёмон эмас, мағзи янғоқ мағзи бида бодом мағзи орасида бир нимадур. Мағзи писта мағзидин кичикрактур. Чирунчининг мағзи гирдтур, полудаға ва ҳалволарға солурлар.

Яна хурмодур. Агарчи хурмо Ҳиндустон маҳсуси эмас. Чун ул вилоятларда йўқ эди, мазкур бўлди. Хурмо дарахти Ламғонда ҳам бордур, шохлари дарахт калласида бир ерда-ўқ бўлур. Барглари шохларининг тубидин учигача икки тарафида бўлур, танаси ноҳамвор ва бадрангдур. Меваси узумнинг хўшасидек бўлур, узумнинг хўшасидин хейли улуғроқ бўлур.

Дерларким, наботот орасида хурмо дарахтининг икки иши хайвонатқо ўхшар: бир улким, нечукким, хайвонот бошини кесарлар — ҳаёти мунқатигъ бўлур. Хурмо дарахтининг ҳам боши кесилса, дарахти қурур. Яна бир улким, нечукким, хайвоноттин бе нар натижа ҳосил бўлмас, хурмо дарахтига ҳам нур хурмодин шохини келтуруб, тегурмасалар, яхши бар бермас. Бу сўзнинг ҳақиқати маълум эмас.

Хурмонинг бошиким мазкур бўлди, ул паниредин ибораттур. Хурмо панири андоқ бўлурким, шох ва баргининг чиқар ери панирдек оқ бўладур. Бу оқ панирдекдин шох ва барг чиқадур. Шох ва барг узоғон сойи барги сабзроқ бўладур. Бу оқ нимани хурмонинг панири дерлар. Тавредур, ямон эмас. Ул ёнғоқнинг ўл мағзиға хейли ўхшар. Ушбу панири бўлур ери захм қиладурлар. Ул захмға хурмо баргини андоқ қўядурларким, ул захмдин ҳар сув келса, бу хурмо баргининг усти бида оқадур, баргини қўзанинг оғзиға қўюб, қўзани дарахтқа боғлабтурлар, ул захмдин ҳар сувким ҳосил бўлса, қўзада йиғиладур. Агар филҳол ичилса, чучумонроқ сувдур, уч-тўрт кундин сўнг ичилса, филжумла кайфияти бор дерлар. Мен бир навбат Борини сайр қилаборғонда, Чанбал дарёсининг ёқасидағи кентларға сайр қила бориб эдим. Йўлда қўлда ушбу навъ хурмо сувини оладурғонлар учради. Бу сувдин хейли ичидиким, анинг кайфияти маълум бўлғай, кайфияти маълум бўлмади. Ғолиб хейли ичмак керакким, андак кайфияти маълум бўлғай.

Яна норгилдур, араб муарраб қилиб «норжил» дер, Ҳиндустон эли нолир дейдур. Ғолибо галати оمدур. Норгилнинг бириси жавзи хиндийдурким, қора қошқуларни андин қилурлар. Улуғроғини ёғжакнинг косаси қилурлар. Дарахти биайниҳи хурмо дарахтидур, ғоятташ, норгилнинг шохи нурбаргактур. Баргининг ранги ҳам равшанроқтур. Нечукким, ёнғоқнинг тошида кўк пўсти бўлур, норгилнинг тошида ҳам кўк пўсти бор, вале норгилнинг пўсти реша-реша бўладур. Тамом дарёдағи жиҳозларнинг ва кемаларнинг танобини ушбу норгилнинг пўстидин қилурлар эмиш. Кемаларнинг дарзларини ҳам мунинг иши бида тикар эмишлар. Норгилнинг пўстини артқоч, бир учида мусаллас уч тўшак ўрни зоҳир бўлур, иккиси руст, бири бўш, андак ишорат бида тешиладур. Мағз боғлардин буруй норгилнинг иши сув бўладур. Бу тушукни тешиб, ул сувни ичадурлар. Мазаси ямон эмас, гўёким хурмо панирини сув қилибтурлар.

Яна бир тордур, торнинг шохлари ҳам бошида-ўқ бўлур, торға ҳам хурмодек қўза боғлаб, сувини олиб ичадурлар: бу сувни торий

дейдурлар. Мунинг кайфияти хурмо сувининг кайфиятидин тундрок бўлур эмиш. Торнинг шохларининг бир қари-бир ярим қаригача ҳеч барги бўлмас, андин сўнг ўтгуз-қирк барг шохининг учида бир ердин-ўқ ирикроқ панжа урадур. Бу баргларининг узунлуғи бир қарига ёвушур. Ҳинди хатларини дафтар йўсунлуқ бу баргларда хейли битийдурлар. Ҳиндустон эли кенг-кенг қулоқларининг тушукларига халқа бўлмаса, бу тор баргини ясаб соладурлар. Ушбу тор баргини қулоқ тушугуга солмоқ учун бозорларда ясаб-ясаб сотадурлар. Танаси хурмо дарахтнинг танасидин яхшироқ ва ҳамворроқтур.

Яна норанж ва лиму машхур мевалардур. Норанж Ламғонотта ва Бажур ва Саводта кўп бўлур ва хўб бўлур. Ламғонот норанжи кичикрак ва киндиклик бўлур, бисёр латиф ва нозуқ ва сероб бўлур. Хуросон навоҳисининг норанжиға ҳеч нисбати йўқтур. Нозуклуғидиндурким, Ламғоноттин Қобулғачаким, ўн уч-ўн тўрт йиғоч бўлғай, келтургунча баъзи норанжлар хароб бўлур. Астробод норанжини Самарқандғаким, икки юз етмиш-икки юз сексон йиғоч бўлғай, элтарлар. Терисининг қалинлиғидин ва кам облиғидин онча хароб бўлмас. Бажур норанжларининг улуғлуғи биҳича бўлур, суви кўптур ва ўзга норанжларнинг сувидин туршроқтур. Хожа Калон дедиким, Бажурда ушбу жинс норанжнинг бир дарахтидин олиб санадук, етти минг норанж чиқти. Менинг хотиримға дойин кечар эдиким, «норанж» лафзи муарраб монандур, ўшандоқ-ўқ экандур. Бажур ва Савод эли норанжни тамом норанг дейдурлар.

Яна лимудур, бисёр бўладур, улуғлуғи юмurtқача бўлғай, юмurtқа андомлиқтур. Илдини масмум қайнатиб ичса, мазарратини дафъ қилур эмиш.

Яна бир норанж мушобиҳи мева турунждур. Бажур ва Савод эли болинг дейдурлар. Бу жиҳаттин турунж пўстининг мураббосини мураббойи болинг дер эмишлар. Ҳиндустонда турунжни бажурий дейдурлар. Турунж икки навъ бўладур: бири чучук ва бемаза ва дил ошур. Чучук, сярға худ ярамас, магар пўсти муроббоға ярағай. Ламғонотнинг турунжи ушмундоқ дил ошур чучуктур. Яна Бажур турунжлари ва Ҳиндустон турунжлари турш бўладур ва хўб туршдурлар. Шарбати бисёр хушмаза ва хуштаъм бўладур. Турунжнинг улуғлиғи хисравий қовунча бўлғай. Пўсти қутур-путур ва ноҳамвордур. Учи иничка ва тумшуклуқ бўлур. Турунжнинг ранги норанж рангидан саригроқтур. Дарахти таналиқ дарахт бўлмас, кичикрак бўлур. Ва бута-буга бўлур, барги норанж баргини улуғроқ бўлур.

Яна норанж мушобиҳи мевалардин сангторадур, ранги ва вазви турунждекдур, ғоятташ, мунинг териси сийдамдур, ноҳамвор эмас, жузвий турунждин кичикракдур. Дарахти улук бўладур. Ўрук дарахтича бўладур, барги норанж баргига ўхшар, хўб туршлуғи бордур. Шарбати яхши лаззатлиқ ва хуштаъм бўладур. Бу лимудек муқаввийи меъдадур, норанждек музъиф эмас.

Яна норанж мушобаҳати мевалардин улук лимудурким, Ҳиндустонда галгал лиму дейдурлар. Андоми қоз юмurtқасиға ўхшар.

вале юмуртқадек икки боши иничкарак эмас. Муниг пўсти ҳам сангтора пўстидек ҳамвордур, ғариб сероб бўладур.

Яна чанбирийдур, норанж мушобиҳидир. Андоми норанждектур, вале ранги сариқдур, норанжий эмас, иди турунж идиға ўхшар, муниг ҳам яхши туршлиғи бор.

Яна норанж мушобиҳи садофалдур, амурд андомлиқтур, ранги биҳи рангидектур. Чучук бўладур, вале чучук норанжча дил ошур эмас.

Яна норанж мушобиҳи амрадпалдур.

Яна норанж мушобиҳи карнадур. Муниг улуғлуғи галгал лимуча бўлғай. Бу ҳам туршдур.

Яна норанж мушобиҳи амалбеддурким, бу уч йилдан бери эмди назарға келди. Андоқ дедиларким, игнани муниг ичига солсалар эрир, туршлиғидинму экин, ё хосиятинму экин. Туршлиғи норанж ва лимуча бўлғай.

Яна Ҳиндустонда тавре гуллар бордур: бир жосундур. Баъзи Ҳиндустоний қарҳал дейдур. Гиёҳ эмас, дарахти соқлиқтур. Гулбундин бир нима баландракдур, ранги анор гулидин хануз сабзроқтур, улуғлуғи қизил гулча бўлғай, вале қизил гул гунча бўлгондин сўнг бир-ўқ очилур. Бу жосунким, очилди-ўртасидин яна ҳам ушбу баргидин иничка бўлуб, танадек бир эллик узаб, яна ушбу жосун барглари очиладур. Ҳосил дусунба¹ гул бўладур, холи аз ғаройиб эмас. Дарахтининг устида бисёр хушранг ва хушнамо кўрунадур, кўп турмайду, бир кунда-ўқ пажмурда бўладур. Тўрт ой — пашкол ойларида асру хўб ва кўп очиладур, ғолибо аксар йил очилур, вале бу кўкжук била иди йўқтур.

Яна бир канирдур, оқ ҳам бўладур, қизил ҳам бўладур. Шафтолу гули вазълиқ панж барга бўладур. Қизил канирнинг шафтолу гулига шабоҳати бор. Вале канир гули ўн тўрт-ўн беш гул бир ерда очиладур, йироқтин бир улук гулдек кўрунадур. Муниг бутаси гулбундин улуғроқтур. Қизил канирнинг тавреғина иди бор, хушояндадур. Бу ҳам пашколда кўп ва хўб очиладур. Бу ҳам аксар йил топилаур.

Яна киярадаур, бисёр латиф иди бор. Мушкнинг айби будурким, хушклуғи бордур, муни «мушки тар» деса бўлур. Бисёр латиф иди бордур. Агарчи ўзининг ғариб тавр ҳаёйати бордур, гулининг узунлуғи бир ярим қариш-икки қариш бўлғай. Вазъи ғарав баргидек узун барглардур. Муниг тикани бордур. Гунчадек тикилгон ташқариғи барглари сабзроқ тиканликрак, ичкариғи барглари юшпоқроқ барглар бўладур. Ичкариғи барглариининг ораларида гулнинг ўртасидагидек нималар бўладур, яхши иди андин келаду. Янги чиқиб, хануз тана пайдо қилмағони эркак қамишнинг бутасига ўхшар. Муниг барги яссироқтур, ва тиканлик, таналиғи бисёр беандомдур, илдизлари кўрунуб турубтур.

Яна ёсуман бўладур оқ, муниг жамбулий дерлар. Бизнинг ер ёсуманларидин улуғроқ ва иди тундрок бўладур.

Яна ул вилоятларда тўрт фаслтур. Ҳиндустонда уч фасл бўлур, тўрт ойи ёздур, тўрт ойи пашкол¹, тўрт ойи киш. Ойларнинг ибтидоси ҳилолий ойларнинг истиқболидиндур. Ҳар уч йилда бир ойни пашкол ойлариға зиёда қилурлар. Яна уч йилда киш ойлариға зиёда қилурлар. Яна уч йилда ёз-ойлариға. Буларнинг кабисаси будур.

Читар, байсок, жит, асор — тобистон; мувофиқи: хут ва ҳамал ва савр ва жавзо.

Сован, бодун, кувор, котик — пашкол; мувофиқи; саратон ва асад ва сунбула ва мезон.

Ағҳан, пўс, моҳ, погун — зимистон; мувофиқи; ақраб ва қавс ва жадй ва далъ.

Ҳинд² эли фусулниким, тўрттар ой тайин қилибтурлар, ҳар фаслда яна иккирар ойни иссиқнинг ва ёғиннинг ва совуқнинг зўри тутубтурлар. Ёз ойларидин икки сўнғи ойким, жит била асордур, иссиқнинг зўри бу икки ойдур. Пашкол ойларидин икки бурунғи ойким, сован ва бодундур, ёғиннинг зўри бу икки ойдур. Қиш ойларидин икки ўртадаги ойким, пўс ва моҳдур, совуқнинг зўри бу икки ойдур. Бу эътибор ила буларнинг фасли олти бўладур.

Қуларға ҳам от қўюбтурлар: шанба — (соничар); якшанба — (айтвар); душанба — (сумвар); сешанба — (монгалвар); чаҳоршанба — (будвор); панжшанба — (бриспатвор); одина — (сукрвор³).

Нечукким, бизнинг вилоятлар истилоҳида кеча-кундузни йигирма тўрт қисмат қилибтурлар, ҳар қайсисини бир соат дебтурлар ва ҳар соатни олтмиш қисмат қилибтурлар, ҳар қайсисини бир дақиқа дебтурларким, бир кеча-кундуз минг тўрт юз дақиқа бўлғай. Дақиқанинг миқдори тақрийбан олти қатла «фотиҳа»ни «бисмилло» била ўқуғунчадурким, бир кеча-кундуз секкиз минг олти юз қирқ навбат «фотиҳа»ни «бисмилло» била ўқуғунча бўлғай.

Ҳинд эли кеча-кундузни олтмиш қисмат қилибтурлар, ҳар қайсисини бир гири дебтурлар, яна кечани тўрт ва кундузни тўрт қисмат қилибтурлар. Ҳар қайсисини бир паҳр дебтурларким, форсиси пос бўлғай. Ул вилоятларда пос ва посбон эшитилур эди, бу хусусият била маълум эмас эди.

Ушбу маслаҳатқа Ҳиндустоннинг жамиъ муътабар шаҳрларида жамиъи муқаррар ва муайяндурларким, карёлий дерлар. Биринждин бир ясси нима қўюбтурлар, улуғлуғи табақча бўлғай, қалинлиғи икки элликча бўлғай. Бу биринжи «карёл» дерлар. Бу карёлни бир баланд ерда овзон қилибтурлар. Яна бир тослари боржом соат, анинг куйиси тушукдур, ҳар гирида бир тўлар, карёлийлар навбат била тосни сувға қўюб мунтазирдурлар. Масала: кун туғар вақт-таким, бу тосни қўйдилар, тос бир тўлса, тўқмоқлари била карёл-

¹ Қ. б. — тушган.

² Бу ибораларни Қ. б. дан олинди.

³ Бу жойлар Қ. б. дан олинди.

¹ Қ. б. — Дил шабҳ.

ға бир урарлар, икки тўлса, икки, то паҳр тугагунча. Ҳар паҳрим туганса, аломати будурким, тўқмоқни карёлға бот-бот ғалаба-ғалаба қоқарлар. Агар кундуздин аввалги паҳр бўлгон бўлса, бот-бот қоқондин сўнг даранги қилиб, бир навбат қоқарлар. Иккинчи паҳр бўлгон бўлса, бот-бот қоқондин сўнг икки қоқарлар, учунчида уч, тўртунчида тўрт. Кундузнинг тўрт паҳриким туганди, кеча паҳридин бошлаб ушбу дастур била кечанинг тўрт паҳрини тугатурлар.

Бурун карёлийлар кеча-кундузда паҳр туганганда-ўқ паҳр аломатини қоқарлар эди. Кечалар уйқудин уйғонгонларға уч гири ё тўрт гирининг қоқон уни келса эди, маълум бўлмас эдиким, иккинчи паҳрмудур, ё учунчи паҳрмудур. Мен буюрдумким, кеча гириларини ва булутлук кундуз гириларини қоқондин сўнг, паҳрининг аломатини қоқайлар, масалан, кечанинг аввалги паҳрдин уч гири қоқондин сўнг, даранг қилиб, паҳрнинг аломатини яна бир ҳам қоқайлар, яъни маълум бўлғайким, бу уч гири аввалги паҳрдиндур. Кечанинг учунчи паҳридин тўрт гири қоқондин сўнг, даранг қилиб, паҳрнинг аломатини уч қоқайлар, яъни маълум бўлғайким, бу тўрт гири учунчи паҳрдиндур, хейли яхши бўлди. Кеча ҳар вақт уйғонгонда карёл уни келса, мушаххас бўладурким, қайси паҳрдин неча гири бўлубтур.

Яна ҳар гирини олтимиш бўлубтурлар, ҳар бирини пул дебтурларким, бир кеча-кундуз уч минг олти юз пул бўлғай. Яна ҳар бир пул микдорини олтимиш қатла кўзни юмуб очқунча дебтурларким, кеча-кундуз икки юз ўн олти минг кўзни юмуб очқунча бўлғай. Бир пулни тажриба қилилди, тақрийбан секкиз қатла «қулхувалло» ни «бисмилло» била ўқуғунча бўлдиким, кеча-кундуз йигирма секкиз минг секкиз юз «қулхувалло» ни «бисмилло» била ўқуғунча бўлғай.

Яна ҳинд эли вазиларни тавре таъйин қилиб турлар: секкиз рати бир моша, тўрт моша бир тонгим, ўттуз икки рати бўлғай. Беш моша бир мисқолким, қирқ рати бўлғай. Ўн икки моша бир тўлаким, тўқсон олти рати бўлғай. Ўн тўрт тўла бир сер. Бу худ муқаррардурким ҳар ерда қирқ сер бир ботмон бўлур, ўн икки ботмон бир мони бўлур. Юз монини бир миноса дерлар. Жавоҳир ва марворидни тонг била тортарлар.

Яна ҳинд эли ададни ҳам хўб таъин қилибтурлар: юз мингги лак дерлар, юз лакни курур дерлар. Юз курурни арб дерлар. Юз арбни карб, юз карбни нил, юз нилни падам, юз падамни сонг. Бу ададларнинг тайини Ҳиндустон молининг қўпругининг далилидур.

Ҳиндустон элининг кўпраги кофир бўладур. Ҳинд эли кофирни ҳинду дерлар. Ҳиндулар аксар таносухий бўладур. Омил ва мустаъжир ва коргузор тамом ҳиндудур.

Бизнинг вилоятларда, саҳрода юрур элнинг қабила-қабила отла-

¹ Л. б.— тушган.

ри бўлур, мунда вилоят ва кентларда мутаваттин элларнинг қабила-қабила отлари бўладур.

Яна ҳар хирфагарким бор, ота-отасидин бери ул хирфани қила келибтур.

Ҳиндустон кам латофат ер воқе бўлубтур. Элида хусн йўқ ва хусни ихтилот ва омизиш ва омаду рафт йўқ ва таъб ва идрок ва адаб йўқ ва карам ва мурувват йўқ ва хунарларида ва ишларида сиёқ ва андом ва ража ва гўния йўқ ва яхши от йўқ ва яхши ит йўқ ва узум ва қовун ва яхши мевалар йўқ ва ях йўқ ва совуқ сув йўқ ва бозорларида яхши ош ва яхши нон йўқ ва ҳаммом йўқ ва мадраса йўқ ва шамъ йўқ ва машғал йўқ, шамъдон йўқ ва шамъ ва машғал ўрнига жамиъ касир чиркини бўладур, «девтий» дейдурлар, чап иликларига кичикрак сепоя тутубтурларким, бу сепоянинг бир поясининг учида шамъдоннинг бошидек бир темурни сепоя йиғочиға беркитибтурлар. Бир йўгон фатиланиким, бош бармоқча бўлғай, сепоянинг темурлук йиғочиға боғлабтурлар. Ўнг иликларида бир кадудурким, тўшукини торроқ қўюбтурларким, ёғи андин иничка чубуруб оқадур. Ҳарқачон фатилаға ёғ эҳтиёж бўлса, бу кадудин ёғ қуядурлар. Улуғларнинг бу девтийлари юз-икки юз бўладур,¹ шамъ ва машғал ўрнига муни истиъмол қиладурлар. Подшоҳлари ва бекларига кечалар шамъға эҳтиёж бўлғулук иш бўлса, ушбу чиркин девтийлар бу чироғни келтуруб, яқин олиб турадурлар.

Дарёларидин ва қора сувларидин ўзгаким, жарлар ва чуқурларда оқадур, боғ ва иморатида оқар сувлар йўқ. Ва иморатларида сафо ва ҳаво ва сиёқ ва андом йўқ. Раият резанпой эли тамом яланғоч юруйдурлар. Лункутадек бир нима боғлайдурлар, киндикдин икки қариш қуйи, қисик латта солилиб турубтур, бу солингон қисик латтанинг устида яна бир парча латта бор, лункутанинг боғинингким боғларлар, ул парча латтани икки бутнинг аросидин олиб, кейин лункутанинг боғидин ўткариб беркитадурлар. Хотунлари худ бир узун лунг боғлабтурлар, ярмини беллариға, ярмини бошлариға соладурлар.

Латофатеким, Ҳиндустонда бор — улук вилоятдур. Ва олтун ва ярмоғи қалин бўладур ва пашкол ҳаволари бисёр хўб бўладур. Гоҳ куни бўладурким, ўн-ўнбеш-йигирма қатла ёғадур. Ёғинларида бир замонда селлар келадур, ҳеч сув йўқ ерларда дарёлар оқадур. Ёғар маҳаллида ва ёғиб тургон маҳалларида ғариб яхши ҳаволар бўладур, андоқким, ҳавонинг эътидоли ва латофати андин ўтмас. Айби будурким, ҳаво кўп пурнам бўладур.

Ул вилоятларнинг ёйларига пашкол ўлса, худ ўтиб бўлмайдур, тез бузуладур, не ёлғуз ёй, жиба ва китоб, рахт ва матоъға — бориға таъсир қиладур. Иморат ҳам кўп турмайдур. Пашколдин бошқа ҳам қиш ва ёз яхши ҳаволардур, вале шимол ели ҳамиша қўпадур. Гард ва хок хейли бўладур. Ёзлар савр ва жавзода пашколга ёвуқ бу ел йилда тўрт-беш навбат бисёр тунд қўпадур.

¹ Л. б.— тушган.

Андоқким, гард ва хок ул мартабада бўладурким, бир-бирни кўруб бўлмайдур, муни «анди» дейдурлар. Жавзо иссиқ бўладур, вале онча беиътидол иссиқ эмастур. Балх ва Қандаҳорнинг иссиғича йўқтур ва имтилоди худ ул ерларнинг иссиғининг ярмисича бўл-гай.

Яна бир латофати будурким, ҳар синфдин ва ҳар ҳирфагардин беҳад ва бениҳоят кўптур. Ҳар иш учун ва ҳар нима учун жами муқаррар ва муайяндурким, ота-оталаридин бери ул иш ва ул нима-ни қила келгандурлар. Нечукким, «Зафарнома»да Темурбекнинг «масжиди сангин» иморатини қилурда Мулло Шараф мундоқ муболага била битибдурким, Озарбайжон ва Форс ва Ҳиндустон ва яна ўзга мамолик сангтарошларидин ҳар кунда икки юз киши масжидда иш қилурлар эди. Бир Ограда ушбу Огранинг сангтарошларидин менинг иморатларимда ҳар кунда олти юз сексон киши иш қилурлар эди. Яна Ограда ва Секрида ва Биёнада ва Дулпурда ва Гувалёрда ва Кўлда минг тўрт юз тўқсон бир сангтарош ҳар кунда менинг иморатимда иш қилурлар эди. Ҳар ҳирфагар ва ҳар коригардин ушбу қиёс била Ҳиндустонда беҳад ва бениҳоятдур.

Бу вилоятларким, Бехрадин Баҳорғача ҳоло менинг тасарруфимдадур, элик икки курурдур, нечукким, бу муфассалидин мужмал маълум бўлғусидир. Бу жумладин секкиз-тўқкиз курур рой ва рожаларнинг парганаларидурким, итоат қилиб, қадимдин бу парганаотни ваҳҳи истикомат тариқида топибтурлар.

Тахмини жамъи Ҳиндустон аз ончи бил-феъл дар таҳти тасхири раъяти нуерат оят даромада.

Саркори он рӯи оби Сатлуж ва Бехра ва Лоҳур ва Сиёлкут ва Диболпур ва ғайриҳо: се куруру сию се лаку понздаҳ ҳазору нуҳсаду ҳаштоду нуҳ танга.

Саркори Сихринд: як куруру бисту нуҳ лаку сию як ҳазору нуҳ саду ҳаштоду панж танга.

Саркори Ҳисори Фируза: як куруру сий лаку ҳафтоду панж ҳазору яксаду ҳафтоду чаҳор танга.

Саркори дорул-малики Дехли ва Миёни дуб: се куруру шасту нуҳ лаку панжоҳ ҳазору дувисту панжоҳу чаҳор танга.

Саркори Мевотки дар замони Искандар дохил набуда: як куруру шасту нуҳ лаку ҳаштоду як ҳазор танга.

Саркори Биёна: як куруру чихлу чаҳор лаку чаҳордах ҳазору нуҳ саду сий танга.

Саркори Огра: бисту нуҳ лаку ҳафтоду шаш ҳазору нуҳ саду нуздаҳ танга.

Саркори Миёни вилоят: ду куруру наваду як лаку чаҳор ҳазор танга.

Саркори Гувалёр: ду куруру бисту се лаку панжоҳу ҳафт ҳазору чаҳор саду панжоҳ танга.

Саркори Қолний ва Сиханда ва ғайриҳо: чаҳор куруру бисту ҳашт лаку панжоҳу панж ҳазору нуҳ саду панжоҳ танга.

Саркори Кануж: як куруру сию шаш лаку шасту се ҳазору сесаду панжоҳу ҳашт танга.

Саркори Санбал: як куруру сию ҳашт лаку чихлу чаҳор ҳазор танга.

Саркори Лакнур¹ ва Бакасар як куруру сию нуҳ лаку ҳаштоду ду ҳазору чаҳор саду сию се танга.

Саркори Хайробод: дувоздах лаку шасту панж ҳазор танга.

Саркори Уд ва Баҳроҷ: як куруру ҳафдах лаку як ҳазору сесаду шасту нуҳ танга.

Саркори Жуңпур: чаҳор куруру ҳаштоду ҳашт ҳазору сесаду сию се танга.

Саркори Карра ва Моникпур: як куруру шасту се лаку бисту ҳафт ҳазору дувист ҳаштоду ду танга.

Саркори Баҳор: чаҳор куруру панж лаку шаст ҳазор танга.

Саркори Сарвор: як куруру панжоҳу панж лаку ҳафдах ҳазору понсаду шашу ним танга.

Саркори Соран: як куруру даҳ лаку ҳаждаҳ ҳазору сесаду ҳафтоду се танга.

Саркори Чапоран: як куруру навад лаку ҳаштоду шаш ҳазору шаст танга.

Саркори Кандла: чихлу се лаку сий ҳазору сесаду танга.

Саркори Тирхут аз ҳадди миёнаи рожа Руп Нарин: ду лаку панжоҳу панж ҳазор тангаи нукра, бисту ҳафт лаку панжоҳ ҳазор сиёҳ танга.

Саркори Рантанбур Бўли дар Чотсу Малона: бист лак.

Саркори Ногур.

Саркори рожа Бикраможит аз Рантанбур.

Саркори Каланжарий.

Саркори рожа Синг-дев.

Саркори рожа Бикам-дев.

Саркори рожа Бикам чанд.

Ҳиндустон вилоятининг ерининг ва элининг хусусиёти ва кайфиёти улча маълум ва мушаххас бўлуб эди, мазкур ва мастур бўлди. Мундин сўнг яна битилгудек нима назарга келса, таҳрир қилғумдур; эшитулгудек нима эшитилса, тақрир қилғумдур.

Душанба куни ражаб ойининг йигирма тўққида хизонани кўрмак ва улашмак бунёд бўлди: Ҳумоюнға етмиш лак хизонадин берилди. Яна бир битилмаган, таҳқиқ қилмаган хизона уйини ўшандоқ-ўқ Ҳумоюнға инъом қилдим. Яна баъзи бекларга ўн лак, баъзиларига секкиз лак, етти лак, олти лак берилди. Жамий черикта бўлгон афгон ва хазора ва араб ва балуж ва ҳар жамоатка қадри ҳолларига яраша хизонадин нақд инъомлар бўлди. Ҳар савдогар ва ҳар толиби илм ва балки ҳар кишиким, бу черикда ҳамроҳ эдилар, барча инъом ва бахшишдин ҳаззи вофир ва насиби комил элттиллар.

Черикта бўлмагонларга ҳам бу хизонадин қалин инъом ва бахшишлар борди. Мисли, Комронға ўн етти лак, Муҳаммад Замон

¹ Қ. б.— Лакнав.

мирзога ўн беш лак, Аскаррийга ва Ҳиндолга ва балки жамиъ уруқ-қаёш, ўлон-ушокқа қалин қизилдин, оқтин, рахттин, жавохирдин, бардадин савғотлар борди.

Ул юздаги бекларга ва сипоҳиларга қалин инъомлар борди. Самарқанд ва Хуросон ва Қошғар ва Ироққа уруқ қаёш учун савғотлар йиборилди. Самарқанд ва Хуросондаги машойихқа нузур борди. Макка ва Мадинага ҳам назр борди. Кобул вилояти била Варсақ садасининг жондор бошига эрдин ва хотундин банда ва озоддин, болиғ ва ноболиғдин бирор шохрухий¹ инъом бўлди.

Биз аввал Ограга келганда, бизнинг эл била бу элнинг орасида ғариб муғоярат ва мунофарат эди. Сипоҳиси ва райяти бизнинг элдин қир-қир қочарлар эди. Бир Деҳли ва Оградин ўзга жамиъ қўрғонлиқ ерлар қўрғонларини беркитиб, итоат ва инқиёд қилмадилар. Санбалда Қосим Санбалий эди, Биёнада Низомхон эди. Мевотта худ Ҳасанхон Мевотий эди. Бу шару шўрни бошлагон тамом ушул мулҳид мардак эди. Дулпурда Муҳаммад Зайтун эди, Гувалёрда Тоторхон Сорангхоний эди. Робирийда Ҳусайнхон Нухоний² эди. Атовада Қутбхон эди, Колпийда Оламхон, Қануж ва Гангнинг нари юзи худ тамом муҳолиф афғонларда эди. Мисли, Насирхон Нухоний³ ва Маъруф Фармулий ва яна қалин умаро эди. Иброҳим, ўларидин икки-уч йил бурундин бери ёғиқиб эдилар.⁴ Мен Иброҳимни босқон фурсат Қануж ва андин нариги жамиъ вилоятларга қобиз бўлуб, Қануждин бир-икки кўч бери келиб, ўлтуруб эдилар. Дарёхоннинг ўғли Баҳорхонни⁵ подшоҳ қилиб, Султон Муҳаммад лакаб қўюб эдилар. Маҳовинда Марғубқўл эди. Ушмунча ёвуқ туруб, неча маҳалғача келмади.

Биз Ограга келганда иссиқ вақтлари эди, халойиқ таваҳхумдин тамом қочиб эдилар. Ўзга ва отқа ошлиқ ва хас топилмас эди. Кентлар муғоярат ва мунофарат жиҳатидин ёғийлиққа ва ўғурлуққа ва раҳзанлиққа юз қўюб эдилар. Йўллар равон бўлмайду эди. Бизга ҳануз фурсат ул бўлмайду эдиким, хизонани улашиб, ҳар паргана ва ҳар ерга мазбут кишилар тайин қилғайбиз. Яна ул йил хейли иссиқ эди. Хейли эл боди самумнинг таъсиридин ҳар замонда йиқилиб-йиқилиб, ўла кириштилар. Бу жиҳатлардин ақсар беклар ва ўбдон-ўбдон йигитлар кўнгул солиб эдилар. Ҳиндустонда турмоққа рози эмас эдилар, балки кетарга юз қўюб эдилар.

Улуқ ёшлиқ тажрибалиқ беклар мундоқ сўзларни айтса айби йўқтур. Мундоқ сўзларни ҳамким айттилар, бу кишида онча ақл ва хуш бордурким, алар тақрир қилгондин сўнг салоҳ ва фасодига етгай ва яхши-ёмонни фарқ этгай. Борчани бу киши ўзига қўруб, бир ишиниким жазм қилди, ўзга айтилгон сўзларни мукаррар онда қилмоқнинг не мазаси бор. Кичик-киримдин худ мундоқ сўзлар ва мундоқ бемаза раъйларнинг не тақрийби бор. Бу ғарибдурким,

кичик-киримдин бу навбат Кобулдин отланадурғонда, бир нечани янги бек қилилиб эди. Менинг чашмдоштим булардин мундоқ эдиким, мен ўтқа, сувга кирсам-чиксам, бетаҳоший булар била киргайлар ва била чикқайлар. Мен ҳар сориға бўлсам, алар менинг сори бўлғайлар. Йўқким: менинг хилофи мақсудум сўз айтқайлар, ҳар иш ва ҳар муҳимнингким, борининг кенгаш ва иттифоқи била ўзумизга жазм қилдук, кенгаштин қўшмасдин бурунрок ул сўз ва муҳимдин қайтқайлар.

Булар агарчи ёмон бордилар, Аҳмадий парвоначи ва Вали Хозин булардин ёмонроқ борди. Кобулдин чиқиб, Иброҳимни босиб, Ограни олгунча, Хожа Калон яхшилар борди, мардона сўзлар айтти ва соҳиб химматон раъйлар кўрсатти, вале Ограни олгондин неча кун сўнгра тамом раъйлари ўзга бўлди. Бир бормоққа бажид Хожа Калон эди.

Элнинг бу музабзаблиғини билиб, тамом бекларни тилаб кенгаштук. Мен дедимким: «Салтанат ва жаҳонгирлиғ беасбоб ва одот даст бермас. Подшоҳлиқ ва амирлик бенавкар ва вилоят мумкин эрмас. Неча йил саъйлар қилиб, машаққатлар кўруб, узок ерлар қатъи этиб, чериклар юруб, ўзумузни ва черикни ҳарб ва қитол мухотараларига солғайбиз. Тенгри инояти била бу навъ қалин ёғийларни босиб, мундоқ кенг мамлакатларни олғайбиз. Ҳоло не зўр келибтур ва не зарур қилибтурким, мундоқ жонлар тортиб олгон вилоятларни бежиҳат солғайбиз. Яна бориб, Кобулга тангдастлиғ ибтилосиға қолғайбиз. Ҳар ким давлатхоҳдур, мундин сўнг мундоқ сўзларни айтмасун, ҳар ким тоқат келтура олмай кетарга юз қўйса, борғонидин қайтмасун».

Мундоқ маъқул ва муважжаҳ сўзларни хотирнишон қилиб, хохи ва нохохи элни бу дағдағалардин ўткардук.

Чун Хожа Калоннинг турар қўнгли йўқ эди, мукаррар андоқ бўлдиким, савғотларни Хожа Калон, қалин навкарлик кишидур, олиб борғай. Кобул ва Ҳазнида ҳам киши оздур, аларни забт ва саранжом қилғай. Ҳазни ва Гардиз ва Султон Масъудий ҳазорани Хожа Калонга иноят қилдим. Ҳиндустонда яна уч-тўрт лаклик Қухром парганасини ҳам берилди. Хожа Мирмирон ҳам мукаррар бўлдиким, Кобулга борғай. Савғотилар Мирнинг ухдасига бўлди. Қобиз Мулло Ҳасан сарроф ва Тўка ҳинду таъйин бўлди.

Хожа Калон чун ҳинддин мутанаффир эди, борурида уйининг иморатларининг томида бу байтни битибтурким:

Агар ба хайру саломат гузар зи Синд кунам,
Сиеҳ рўй шавам, гар ҳавои Ҳинд кунам!

Биз Ҳиндустонда туруб, мундоқ зарофатомиз байт айтмоқ ва битмоқ бесураттур. Кетмакдин бир кудурат бўлса, бу навъ зарофаттин икки кудураттур. Мен дағи бадиҳада бир рубоий айтиб, битиб йибордим:

¹ «Агар соғ-саломат Синддан ўтиб кетсам Ҳиндустонни яна ҳавас қилсам, юзим қора бўлсин».

¹ Қ. б.— бобурий.

² ³ Қ. б.— Лухоний.

⁴ Л. б.— тушган.

⁵ Қ. б.— Ваҳодирхон.

Юз шукур де, Бобурки, кариму ғаффор
Берди сенга Синду Хинду мулки бисёр.
Иссиқлигиға гар санга йўқтур тоқат,
Совуқ юзини кўрай десанг Ғазни бор.

Бу фурсатта Мулло Опоқниким, бурунлар мартабаси асру фу-
руд эди, икки-уч йил эдиким, оға-инисини йиғиштуруб, филжумла
жамъият қилиб эди. Ўрук зайни ва Синд ёқасидаги баъзи афғонлар-
ни берилиб эди, Кўлга йиборилди. Ул навоҳида бўлур таркашбанд ва
сипоҳига истимолат фармонлари йиборилди.

Шайх Гўран эътиқод ва ихлос била келиб, мулозамат қилди.
Миёни дуоб таркашбандларидин ҳам икки-уч минг сипоҳини келту-
руб, мулозим қилди. Алихон Фармулийнинг ўғлонлари ва уруғи
Дехли била Огранинг орасида, Юнус Али озиқиб, Хумоюндин
айрилғон маҳалда учрар. Оз оғлоқ уруғуб босиб, ўғлонларини банд
қилиб, келтуруб эди. Бу тақрийб била Давлатқадам туркнинг
ўғли Мирза Мўғулға Алихоннинг бандаги ўғлонларидин бирини
кўшуб, Алихонгакам, бу бузуқлукта бориб эди, истимолат фар-
монлари била йиборилди, олиб келди. Алихонга тарбият қилиб,
йигирма беш лаклик айни парганаларидин берилди.

Султон Иброҳим, Мустафо Фармулий ва Фирузхон Сарангхоний
бошлиқ неча умарони бузуб, тоғи ёғий боғий умро устига тайин
қилиб эди, Мустафо бу боғий умаро била яхшилаб ҳарб ва зарб
қилди. Неча қатла яхши бости, Иброҳимнинг шикастидин бурунроқ
Мустафо ўлди. Шайх Боязид иниси эди. Чун Иброҳим муҳимми
устиди эди, филҳол оғасининг эл-қунини ул боши-кўз қилди.

Фирузхон ва Шайх Боязид ва Маҳмудхон Нуҳоний ва Қози
Жиё қуллукқа келдилар. Буларни ҳам муддаоларидин ортуқроқ
риоят ва шафқатлар қилиб, Фирузхонга Жўнпурдин бир куруру
қирк олти лақу беш минг танга; Шайх Боязидқа Уддин бир куруру
тўқсон лақу ўттуз беш минг танга ва Қози Жиёға Жўнпурдин йи-
гирма лак¹ иноят бўлди.

Шаввал ийидин неча кун ўтуб эдиким, Султон Иброҳимнинг
ҳарамсаройининг ўртасидаги тош сутунлук айвон гунбазта улук
сухбат тутулди. Хумоюнга чорқаб ва камар шамшир ва олту
эгарлик тупчоқ, Чин Темур Султонга ва Маҳди Хожға ва Муҳам-
мад Султон Мирзоға ҳам чорқаб ва камар шамшир ва камар хан-
жарлар инъом бўлди. Яна бекларга ва йигитларга фарохўр ҳоллари
камар шамшир ва камар ханжар ва хилъатлар инъом бўлди.
Нечүкким, мужмали мунда мастурдур;

Тупчоқ от эгари била; камар шамшири мурассаъ икки қабза;

¹ Лондон босмасида бу ерда кишиларга берилган тангалар саногии форсича
берилган (К. б. дан олинди).

ханжари мурассаъ йигирма беш қабза; катора мурассаъ ўн олти
қабза; жамдараи мурассаъ икки қабза; пичоқбанд ва бори олту
қабза; чаҳорқаб тўрт тўп; сақарлот чакман йигирма секкиз тўп.¹

Сухбат куни ажаб ғалаба ёмғур ёғди. Ўн уч мартаба ёмғур
ёғди. Баъзиларга ер ташқари тегиб эди, ғарқ ўл бўлдилар.

Муҳаммад кўкалтошқа Сомона вилоятини иноят қилиб, Санбал-
га илғор таъйин қилилди. Хисори Фирузани Хумоюнга жулду бери-
либ эди. Санбални дағи Хумоюнга иноят қилдим. Хиндубекни Ху-
моюн қошида қўйюлуб эди, бу муносабаттин Муҳаммадий ўрнига
Санбалга илғор Хиндубекни ва Катта бекни ва Малик Қосим
Бобо Қашкани оға-иниси била, Мулло Опоқни, Шайх Гўранни
Миёни дуоб орасидаги таркашбандлари била илғор йиборилди.

Уч-тўрт навбат Қосим Санбалийдин киши келиб эдиким, Бибан
ҳаромхўр Санбални қабаб, ожиз қилибтур, илғор келсун деб, Би-
бан бу шақ ва хайъати била биздинким қочти, тоғни доманалаб
бориб қочқан-кўрараган афғон ва хиндустонийни йиғиб, бу фата-
ратта ерни холи топиб, келиб Санбални қабабтур.

Хиндубек ва Каттабек ва тайин бўлғон илғор, Оҳор гузарига
етиб, сув кечмакка машғул бўлуб, Малик Қосим Бобо Қашкани
оға-иниси била илгаррак аюрурлар. Малик Қосим сув ўтган била
юз-юз эллик киши ўз оға-иниси била илдам-ўқ юруб, намози
пешин Санбалга етар. Бибан ҳам ясаб, ўрдусидин чиқар, Малик
Қосим алар тез-ўқ юруб, қўрғонни орқаға олиб, илик қўшарлар.
Бибан тўхтай олмай қочар. Бир пора кишисининг бошини кесиб,
бир неча фил ва қалин от ва ўлка олур.

Тонгласига бу илғор беклари ҳам етар. Қосим Санбалий келиб
кўрар, вале қўрғонни буларга топшурмоқ хуш ёқмас, хаял қилур.

Бир кун Шайх Гўран, Хиндубек алар била сўзлашиб, бир баҳона
била Қосим Санбалийни бу беклар қошига келтуруб, бизнинг
кишини Санбал қўрғониға киюрур. Қосим Санбалийнинг кўч ва
мутаалиқларини солим ва саломат чиқариб йибордилар.

Биёнага Каландар пиёдани йибориб, Низомхонга ваъда ва ваид
фармонлари йиборилди. Буғина китъани бадиҳада айтиб, битиб
йиборилди:

Бо турк ситеза макун, эй мири Биёна,
Чолокию мардонагии турк аёнаст,
Гар зуд наёию насиҳат нақуни гўш,
Онжо ки аёнаст чи хожат ба баёнаст.²

Биёна қўрғони Хиндустоннинг машхур қалъаларидиндур. Бехуш
мардак қалъасининг берклигига ишониб, ҳавсаласидин ортуқроқ

¹ Лондон босмасида (бу абзац орасида) берилган инъомлар ҳам форсича
ёзилган (К. б. дан олинди).

² Э Биёна мири, турк билан ўйнашма.

Туркнинг эгчилик ва мардлиги ҳаммага аёндыр.

Агар тез келиб, насиҳатни кулоққа олмасанг.

Аён бўлган гапни баён қилишнинг нима хожати бор.

нималар истидъо қилиб йиборибтур. Анинг келган кишисига яхши жавоб бермай, қалъагирлик асбобиға иштигоҳ кўрсатилди.

Бобоқулибекни Муҳаммад Зайтунға ваъда ва ваид фармонлари била йиборилди. Бу ҳам узр айтиб, ҳаял қилибтур.

Роно Санго кофир агарчи биз Кобулда эканда элчиси келиб, изхори давлатхоҳлик қилиб, мундоқ қарор қилиб эдиким, подшоҳ ул тарафдин Деҳли навоҳисига келсалар, мен бу саридин Огра устиға юруймен.

Мен Иброҳимни бостим ва Деҳли ва Огра ни олдим: бу чоққача бу кофирдин ҳеч ҳаракате зоҳир бўлмади. Неча маҳалдин сўнг келиб, Қандор деган кўрғонниким, Маканинги Ҳасан отлуқ ўғли анда эди, қабади. Ҳасан Маканин неча қатла кишилар келди, Макан хануз келиб кўрмайдур эди. Бу теградаги кўрғонлар, мисли Атова ва Дўлпур, Гувалёр, Биёна хануз кирмайдурлар эди. Шарқ сариғи афғонлар инод ва саркашлик мақомида эдилар. Қануждин икки-уч кўч Огра сариға чериклаб ўлтуруб эдилар. Ёвуқдағи гирду гўшадин хануз хотир тамом жамъ бўлмайдур эди. Бу жиҳаттин анинг кўмагига киши айира олмадук.

Икки-уч ойдин сўнг Ҳасан бечора бўлуб, аҳд қилиб, Қандор кўрғонини берди. Робирийдағи Ҳусайнхон таваҳҳум қилиб, Робирийни ташлаб чиқти. Робирийни Муҳаммад Али жанг-жангга берилди. Қутбхонким, Атовада эди, неча навбат ваъда ва ваид била фармонлар йиборилди, не келиб бизни кўрди, не Атовадин солиб чиқти.

Атовани Маҳди Хожаға иноят қилиб, Муҳаммад Султон мирзони ва Султон Муҳаммад дўлдой, Муҳаммад Али жанг-жанг, Абдулазиз мирохур бошлиқ беклардин ва ичкилардин бир пора қалин кишини кўмак қўшуб, Атова устиға йиборилди. Қанужни Султон Муҳаммад дўлдойға берилди. Фирузхон ва Маҳмудхон ва Шайх Боязид ва Қози Жиё бошлиқларгаким, асру улук риоятлар қилиб, Пўруб сари парганалар берилиб эди, булар ҳам Атоваға таъйин бўлдилар.

Муҳаммад Зайтун Дўлпурда ўлтуруб, ҳаял қилиб, келмайдур эди. Дўлпурни Султон Жунайид барлосқа иноят қилиб, Одил Султон, Муҳаммадий кўкалтош, Шоҳ Мансур барлос, Қутлуққадам, Абдулло Вали, Жонбек, Пиркули, Шоҳ Ҳусайн Боракий бошлиқларни таъйин қилдукким, Дўлпурни зўрлаб олиб, Султон Жунайидқа топшуруб, Биёна устиға борғайлар.

Бу черикларни таъйин қилгондин сўнг, турк умаросини ва ҳинд умаросини тилаб машварат қилиб, бу сўзни ораға солдукким, Пўруб ёғий боғи умароқим, Насирхон Нухоний ва Маъруф Фармулий бошлиқ бўлғай, қирқ-эллик минг киши Гангдин ўтуб, Қанужқа мутасарриф бўлуб, икки-уч кўч берроқ келиб ўлтурубтур. Роно Санго кофир Қандорни олиб, фитна ва фасод мақомидадур. Пашқол ҳам охир бўла ёвушти. Ё боғий устиға ё кофир устиға мутаважжих бўлмоқ вожиб ва лозим кўрунадур. Бу гирд ва навоҳидағи кўрғонларнинг иши саҳлдур. Бу улук душманлар дафъ бўлгондин сўнг булар қаён борғайлар.

Роно Сангони мунча тасаввур қилилмас эди, борча муттафи-

қул-қалима арз қилдиларким, Роно Санго йироқроқтур, маълум эмаским ёвуқ ҳам кела олғай. Бу ёғийларким, мунча ёвуқ келибтурлар, буларнинг дафъи аҳам ва авлодур.

Бу ёғийларнинг устиға отланмоқчи эдукким, Ҳумоюн арзға еткурдиким, подшоҳ, отланмоқ не ҳожат, бу қулдукни мен қилай.

Борчаға бу хуш келиб, турк ҳинд умароси бу раъйини писанд тутдилар. Ҳумоюнни Пўрубқа таъйин қилиб, Дўлпурға таъйин қилгон черикларга Кобулий Аҳмад Қосимни чоптурулдиким, ул чериклар келиб, Ҳумоюнға Чандворда қўшулсун. Маҳди Хожа, Муҳаммад Султон мирзо бошлиқ Атова устиға таъйин бўлгон черикларга ҳам фармон бўлдиким, Ҳумоюнға қўшулғайлар.

Пайжшаба кун зулкаъда ойнинг ўн учда Ҳумоюн сафар қилиб, Жилисир деган кенггинагаким, Оградин уч курух бўлғай, тушти. Бир кун анда таваққуф қилиб, андин кўчуб, кўч-баркўч мутаважжих бўлди.

Пайжшаба кун ушбу ойнинг йигирмасида Хожа Калонға Кобулға борурға руҳсат бўлди.

Доим хотирға етар эдиким, Ҳиндустоннинг бир улуг айби будурким, оқар суви йўқтур. Ҳар ерда ўлтурушлук бўлса, чархлар ясаб, оқар сувлар қилиб, тархлик ва сиёк ерлар ясаба бўлур. Ограга келганидан бир неча кундин сўнг ушбу маслаҳатқа Жўн сувидин ўтуб, боғ ерларини мулоҳаза қилдук. Андоқ бесафо ва хароб ерлар эдиким, юз кароҳат ва нохушлук била андин убур эттук. Бу ернинг макрухлуғи ва нохушлуғидин чорбоғ ҳаёли хотирдин чиқти. Мундин ўзга мундоқ ёвуқ ер Ограда чун йўқ эди, неча кундин сўнг зарур бўлуб, бу ерга-ўқ илик қўюлди. Ул улуг чоққим, ҳаммом суви андиндур, бунёд бўлди. Яна бу парча ерким, амбули дарахтлари ва мусамман ҳавз андадур, булардин сўнг улуг ҳавз ва саҳне бўлди. Андин сўнг тош иморат олидағи ҳавз ва толор бўлди. Андин сўнг «Хилватхона» боғчаси ва уйлари бўлди. Андин сўнг ҳаммом бўлди. Мундоқ бесафо ва бесиёк Ҳиндта тавр таррохликлар ва сиёқлик боғчалар пайдо бўлди. Ҳар гўшада макбул чаманлар, ҳар чаманда муважжаҳ гул ва настаранлар мураббат ва мукамал бўлди.

Ҳиндустоннинг яна уч ишидин мутаазаррир эрдук: бир иссиғидин, яна бир гардидин, яна бир тунд елидин. Ҳаммом ҳар учаласининг дофини эрминш. Гард ва ел худ ҳаммомда не қилар. Иссиқ ҳаволарда андоқ совуқ бўладурким, ёвуқдурким, киши совуққа тўнгғай. Ҳаммомнинг бир ҳужрасиниким, қуллатайин ҳавз андадур, тамом тошдин тугагитурлар. Изораси оқ тошдин, ўзга тамом фарш ва сақфи қизил тошдинким, Биёна тошидур.

Яна Халифа ва Шайх Зайн ва Юнус Али ва ҳар кимгаким дарё ёқасида ер тегиб эди, сиёқлик ва яхши тархлик боғчалар ва ҳавзлар ясадилар. Лоҳур ва Диболпур дастури била чарх рост қилиб, сувлар жорий қилдилар.

Ҳинд эли бу тарх ва бу андом била ерлар кўрмаган жиҳатидин, Жўннинг иморатлари қилгон тарафи ерларга Кобул от қўюбтурлар. Яна кўрғон ичиде Иброҳимнинг иморати била фасилнинг орасида бир холи ер эди, анда ҳам бир улук войин буюрдум даҳилардах.

Ҳиндустон истилоҳи била зиналиқ улук чоҳни «войин» дерлар. Бу войинни бу чорбоғдин бурун бунёд қилилиб эди. Айни пашколда қазмоққа машғул эдилар, неча навбат йиқилди, муздурларни бости. Роно Сангонинг ғазвидин сўнг тамом бўлди. Нечукким, тарих тошида битибтурлар, итмоми ғазвдин сўнгра эрқонига ишорат этибтурлар. Тавр войине воқе бўлубтур. Уч табақа иморат бу войиннинг ичиде бўлубтур. Боридин у қуйиғи табақаси уч айвондур, йўли чоҳқа тушадур, зинадин ўқтур. Ҳар уч айвонга бир йўл-ўқ борур. Ҳар айвон бир-биридин учар зина баландтур. Боридин қуйиғи айвондин сув тортилгон чоғда сув бир зина қуйи тушар. Боридин юқориғи айвонга пашкол вақти сув улғайгонда гоҳи чиқар. Ўртанчи табақасида бир қазноқлиқ айвондур. Бу айвоннинг қаринаси бир гунбазурким, сув чархини уюрур, ўй бу гунбазта уюрулур. Юқориғи табақаси бир айвондур, ташқари боқишлиқ чоҳ устидаги сахндин беш-олти зина қуйироқ, икки тарафдин зинадин бу айвонга йўл борур. Рост тарафиға борур йўлнинг ўтрусиде тарих тошидур. Бу чоҳнинг ёнида яна бир чоҳ кўпорилибтур. Ул чоҳнинг туби бурунги чоҳнинг ўртасидин бир нима юқорроқ бўлғай. Мазкур бўлгон гунбазта чархнинг ўйи уйрулуб, ул чоҳдин сув бу чоҳқа келур. Бу чоҳқа яна бир чарх ясалибтурким, ул чарх била сув фасилнинг устига чиқар. Фасил усти билан юқориғи боғчаға сув борур. Чоҳнинг зинаси чиқар ерда ҳам бир тошдин иморат бўлубтур. Бу¹ чоҳнинг муҳавватасидин ташқари бир тош масжид қилибтур, вале яхши қилмайдурлар. Ҳиндустон тарийқи била қилибтурлар.

Ҳумоюн отлангон фурсатта, Насирхон Нухоний ва Маъруф Фармулий бошлиғ ёғий умаро Жожмовда жамият қилиб ўлтуруб эдилар. Ҳумоюн ўн-ўн беш қурух йўлдин Мўмин аткани хабарға йиборур, молға чопқунға бўлур, яхшиғина ҳам хабар келтура олмас. Мўмин атканинг борғонидин хабардор бўлур, бу ёғийлар туруш бермай қочиб кетарлар, Мўмин аткадин сўнгра Қисимтой била Бобочўхра ва Бўчкани хабар учун йиборурлар. Бу борғонларнинг ёғийнинг бузулуб, қочқаннинг хабарини келтурур. Ҳумоюн юруб, Жожмовни ўтуб, Далмов навоҳисида келганда Фатҳхон Сарвоний келиб кўрар. Фатҳхон Сарвонийни Маҳди Хожа ва Муҳаммад Султон мирзоға қўшуб, бизга йиборли.

Ушбу йил Убайхон Бухородин черик тортиб, Марв устига келди. Марвнинг аркида ўн-ўн беш раият экандур, олиб қириб Марвнинг бандини қирқ-эллик кунда боғлаб, Сарахс устига борди. Сарахсда ўттуз-қирқ қизилбош экандур, дарвозани тортиб, қўрғонни бермаслар. Раиятлар олақишиб дарвозани очарлар. Ўзбаклар кириб, бу қизилбошларни ҳам қирарлар. Сарахсни олиб, Тус ва Машҳад устига борурлар. Машҳад эли бечора бўлуб, қирарлар. Тусни сёккиз ой қабаб, сулҳ била олиб, аҳдға турмай, тамом эр атоғлиғини қириб, хотунларини асир қилурлар.

Ҳам ушбу йил Султон Музаффар Гужаротийнинг Баҳодурхон отлиқ ўғликим, ҳоло отасининг ўрниға Гужаротта подшоҳ бўлубтур,

отасидин ямонлаб, Султон Иброҳим қошиға келди. Бу беиззатона кўрди. Понипат навоҳисида эканда манга арзадонлари келди. Мен ҳам июнат омиз мушфиқона фармонлар йибориб, тиладим. Келур хаёлда эди. Яна раъйи мунқалиб бўлуб, Иброҳим черикидин айрилиб, Гужарот сари мутаваажжих бўлди.

Ушбу фурсатларда отаси Султон Музаффар фавт бўлуб, отаси Искандаршоҳким, Султон Музаффарнинг улук ўғли бўлғай, отаси ўрниға Гужаротта подшоҳ бўлди. Маошининг ямонлиғидин Имодулмулк отлиқ қули жамиъ била ҳамжихат бўлуб, Искандаршоҳни бўғуб ўлтуруб, Баҳодурхонким, хапуз йўлда эди, тилаб келтуруб, отасининг ўрниға ўлтурғузди. Баҳодуршоҳқа мулаққаб бўлди. Бу ҳам хўб борди. Имодулмулкдинким, мундоқ намакҳаромлиқ бош уруб эди, ўлтуруб жазосиға еткурди. Мундин бошқа ҳам отасидин қолгон бекларни хейли ўлтурди. Хейли сафрок ва бебок йиғини нишон берадурлар.

¹ Л. б. — тушган.

ВАҚОЕИ САНАИ САЛОСА ВА САЛОСИНА ВА ТИСЪА МИА¹

Муҳаррам ойида Форукнинг таваллудининг хабарини Бек Вайс келтурди. Агарчи бурун хабарни бир пиёда келтуруб эди, вале севинчиға Бек Вайс бу ойда келди. Одина кечаси шаввол ойининг йигирма учида мутаваллид бўлғондур, Форукқа мавсум бўлди.

Биёна ва баъзи кирмаган кўрғонлар маслаҳатиға бир улук қозон Устод Алиқулиға буюруллуб эдиким, кўйғай. Кўра ва жамъи масолиҳини тайёр қилиб, манга киши йиборди. Душанба куни муҳаррам ойининг ўн бешида устод Алиқулининг қозон қуярининг тафарружиға бордук. Қозон қуяр ернинг гирдида секкиз кўра қилиб, олотни эритибтур. Ҳар кўранинг тубидин бир ариғе бу қозоннинг қолибиға рост қилибтур. Биз борғоч, кўраларнинг тешукларини очти, ҳар ариқдин эриган олот сувдек шарилдоб қолибға кирар эди. Бир замондин сўнг қолиб тўлмай, бу кўралардин келатурган эриган олотнинг келмоғи бирар-бирар мунқате бўлди. Кўрада ё олотта қусуре бор экандур. Устод Алиқулиға ғариб ямон ҳолате бўлди. Дарин эдиким, ўзини қолиб ичидаги эриган мисқа ташлағай. Устод Алиқулиға дилжўйлуқ қилиб, хилъат кийдуруб, бу инфийолдин чиқардук. Бир-икки кун қолиб совуғондин сўнг очтилар. Устод Алиқули кўп башошат била киши йиборибтурким, қозоннинг тош уйи бекусурдур. Доруҳонасини қуймоқ осондур. Қозоннинг тош уйини чиқариб, жамъани анинг ислоҳиға тайин қилиб, ўзи қозоннинг доруҳонасини қуймоққа машғул бўлди.

Маҳди Хожа Фатҳхон Сарвонийни Ҳумоюннинг қошидин олиб келди. Ҳумоюндин Далмовдин айрилибтурлар. Фатҳхонни яхши кўруб, отаси Аъзам Ҳумоюннинг парганаларини бериб, яна орғукси вилоятлар ҳам иноят бўлди. Бир қуруру олтмиш лаклик паргана берилди.

Ҳиндустонда улук риоят қилғон умароға муқаррарий хитоблар берурлар: ул жумладин бири Аъзам Ҳумоюндур, яна бир — Хонижаҳон, яна бир — Хонихонон. Мунинг отасининг хитоби Аъзам Ҳумоюн эди. Бовужуди Ҳумоюн бу хитоб била бировни мухотаб

қилмоқлик бесураттур. Бу хитобни бартараф қилдим, Фатҳхон Сарвонийға Хонижаҳон хитоб берилди.

Чаҳоршанба куни сафар ойининг секкизида анбули дарахтларининг юққорини ёнидаги улук ҳавзнинг ёқасида шомиёналар тикиб, мажлис тартиб қилиб, Фатҳхон Сарвонийни чоғир мажлисига чорлаб, чоғир бериб, кийган дастор ва бош-оёғимни иноят қилиб, бу иноят ва илтифот била сарафроз қилиб, вилоятиға руҳсат берилди. Андоқ муқаррар бўлдиким, ўғли Маҳмудхон доим мулозаматга бўлғай.

Чаҳоршанба куни муҳаррам ойининг йигирма тўртида Муҳаммад Али Хайдар рикобдорни Ҳумоюнға қадаға била йиборилдиким, Шукр Пўруб ёғлари қочмиш. Бу борғон киши етғач, Жўнпурға бир неча муносиб беқларни тайин қилиб, ўзинг черикни олиб, бизга бот етишакелгайсан, Роно Санго кофир ёвук қопуда келибтур, анинг фикрини бар асл қилалинг.

Чериклар Пўруб сари борғондин сўнг Турдибек Қўчбекни ва иниси Шерафганни ва Муҳаммад Халил ахтабегини ва оға-иниси ва ахтачилари била ва Рустам туркмонни оға-иниси била ва яна Ҳиндустон элидин Ровуий-Сарвонийни тайин қилилдиким, бориб Биёна навоҳийсини чолиб, талағайлар. Агар кўрғондағиларни ваъда ва истимолат била бизга боқтура олсалар, боқтургайлар. Йўқ эрса чолиб, талаб, ғанимни ожиз қилғайлар.

Бу Биёнадаги Низомхоннинг бир оғаси Оламхон отлик Таҳангар кўрғонида эди, анинг кишилари муқаррар келиб, қуллуқ ва давлат-хоҳлиғини арзга тегурдилар. Бу Оламхон ўзига олдиким, подшоҳдин фавж тайин бўлса, жамъи Биёна ва бу кентларнинг таркаш-бандиларини ваъда ва истимолат била келтурмак ва Биёна кўрғонини иликламак манга тегди.

Бу муқаррар бўлғон Турдибек бошлиқ илғор йигитларига фармон бўлдиким, Оламхон, чун ерлик кишидур, бу навъ қуллуқ ва хизматкорлиқни ўзига оладур. Биёна маслаҳатида анинг салоҳ ва савоб дийди била амал қилинг.

Ҳиндустон эли агарчи баъзиси қилич чопқай, вале аксар сипоҳилиқ роҳ эди, равишидин ва сардорлик юруш-турушидин орий ва бебахрадурлар. Бу Оламхонғаким, бизнинг илғор қўшудур, ҳеч кишининг сўзига боқмай, ишнинг яхшиси ва ямонини мулоҳаза қилмай, Биёнаға бу илғорни ёвук олиб борур. Бизнинг борғон илғор туркдин икки юз элик-уч юзга ёвушур эди. Ҳиндустонийдин ва атрофий черикдин икки мингдин бир нима кўпрак бўлғай эди. Низомхон ва Биёнадаги афғон ва сипоҳи тўрт мингдин кўпрак отлик черик бор эди. Яёғи худ ўн мингдин ҳам кўпрак эди. Буларни кўруб, билиб, ушбу мазкур бўлғон отлик-яёқ черики била тез-ўқ буларнинг устига чиқар; илдам етиб, қалин киши от солғон била бу илғор кишини қочурур. Оламхон Таҳангарийшиким, оғоси эди, тушурурлар. Яна беш-олти киши ҳам олурлар. Бир пора партол олдурурлар. Бовужуди бу ҳаракат ваъда ва истимолат бериб, бурунги ва сўнги жаримасини афв қилиб, фармонлар йиборилди.

Роно Санго кофирнинг хабари тезрак бўлғач, чора қила олмади. Сайид Рафиъни тилаб, Сайид Рафиънинг тавассути била кўрғонни,

¹ «Тўққиз юз ўттиз учинчи (1526) йил воқеалари».

бизнинг кишига топшуруб, Сайид Рафиъ била келиб, мулозамат давлатига мушарраф бўлди. Йигирма лаклик паргана Миёна дуобни иноят қилдим.

Дўст эшик оғани Биёнага ориятий йиборилди. Неча кундин сўнг Биёнага Маҳди Хожага иноят қилиб, важҳи истиқоматини етмиш лак қилиб, Биёнага рухсат берилди.

Тоторхон Саронгхонийким, Гувалёрда эдиким, кишиси келиб, изҳори қуллук ва давлатхоқлик қилур эди. Кофир Кандорни олиб, Биёнага ёвуқроқ келганда Гувалёр рожаларидин Дарманкат яна Хонияжон отлик кофир Гувалёр навоҳисига келиб, қалъа тамаиға шўр ва фитна анgez қила бошладилар. Тоторхон келиб, Гувалёрни топшурмоқ бўлди. Беклар ва ичкилар ва аксар ўбдон йигитлар тамом черикта ва ҳар тараф илғорда эдилар. Раҳимдодқа бир неча Бехралик ва Лоҳурлукни, Ҳастичи тунқаторни оғо-иниси била қўшуб, ушбу мазкур бўлғонларга Гувалёрда-ўқ парганалар тайин қилиб йиборилди. Мулло Опоқ ва Шайх Гўранни дағи йиборилдиким, Раҳимдодни Гувалёрда ўлтурғузуб, келгайлар. Буларким Гувалёрнинг ёвуғига борурлар. Тоторхоннинг раъйи мунқалиб бўлуб, буларни қалъага тиламас.

Ўшул аснода Шайх Муҳаммад¹ Ғавским, дарвеш кишидур, хейли машғуллуғи ҳам бор, мурид ва асхоби ҳам бисёрдур, Гувалёрнинг қўрғонининг ичидин Раҳимдодқа киши йиборурким, ҳарнавъ қилиб, қўрғонга ўзунгизни солингким, бу кишининг раъйи мунқалиб бўлуб, фосид хаёлдадур.

Бу хабар Раҳимдодқа келгач, айтиб йиборурким, ташқарилар кофирлар жиҳатидин мухотарадур. Мен бир неча киши била қўрғонга кирай, ўзгалар ташқари турсун. Муболагалар била мунга рози бўлуб, Озроқ киши била киргач дерким, бу дарвозада бизнинг киши турсун. Хотипулда² ўзининг кишисин қўяр. Ушбу кеча-ўқ ушбу Хотипулдин бўлғон кишисини киюрур. Тонгласига Тоторхон бечора бўлуб, қўрғонни хоҳи-нохоҳи топшуруб чиқар. Келиб, Оғрада мулозамат қилди. Анинг важоҳи истиқомати Биёна парганасидин йигирма лаклик тайин бўлди.

Муҳаммад Зайтуни ҳам чора қила олмай, Дўлпурни топшуруб, келиб мулозамат қилди. Анга бир неча лаклик паргана иноят бўлди. Дўлпурни холиса қилиб, шақдорлиғини Абулфатх туркманга иноят қилиб, Дўлпурга йиборилди.

Ҳисори Фируза навоҳисига Ҳамидхон Сорангхоний ва бир пора паний афғонларидин ва яна атрофий афғонлардин уч-тўрт минг жамъият қилиб шўр фитна мақомида эдилар.

Чаҳоршанба куни — сафар ойининг ўн бешиде Чин Темур Султонга, Ахмадий парвоначи ва Абулфатх туркман ва Маликдод Кароний ва Мужоҳидхон Мўлтоний бошлиқларни қўшуб, бу афғонларнинг устига тайин қилдук. Бориб, йироқтин илғоб, бу афғонларни яхши босиб, қалин кишисини қириб, ғалаба бошлар йиборди.

¹ Қ. б. — Маҳмуд.

² Қ. б. — Хосипул.

Сафар ойининг охирларида Хожагий Асадким, Ироққа Шахзода Тахмосбқа элчиликка бориб эди, Сулаймон деган туркман била келиб, савотлар келтурди. Ул жумладин икки чаркас қиз эди.

Одина куни рабиул-аввал ойининг ўн олтисида ғариб воқеа даст берди: нечукким, Кобулға битиган китобатда машруҳ битилиб эди. Ул китобатни-ўқ бешиёда ва бенуксон мунда келтурулди. Ул китобат будур:

«Воқеани узмоқим, жумъа куни рабиул-аввал ойининг ўн олтисида тарих тўққуз юз ўттуз учта рўй берди, тафсили будурким, Иброҳимнинг онаси бу бадбахт эшитурким, мен Ҳиндустон элининг илигидин нима ейдурман. Бу қисса мундоқ эдиким, уч-тўрт ой бу тарихдин бурунроқ Ҳиндустон ошларини чун кўрмайдур эдим, дедимким, Иброҳимнинг бовурчиларини келтурдилар. Элик-олтмишча бовурчидин тўртини сақладим. Бу кайфиятни бу эшитиб, Аҳмад чошнигиргаким, Ҳиндустон эли бакавулни чошнигир дейдурлар, Атоваға киши йибориб келтуруб, бир додак илгига чорсўта қилғон қоғазда бир тўла заҳр берур, тўла икки мисқолдин бир нима кўпрак бўлуб, нечукким, бурунроқ мазкур бўлдиким, Аҳмад чошнигирга бергай. Аҳмад бизнинг бовурчихонадағи Ҳиндустоний бовурчига бериб, тўрт паргана ваъда қилурким, ҳар тавр қилиб менинг ошимга заҳрни солғай. Ул додақдинким, заҳрни Аҳмад чошнигирга йиборур, яна бир додакни анинг сўнгича йиборурким, кўргай, ул заҳрни берадурму ё йўқму? Яхшиким, қозонга солмай, табаққа солур. Бу жиҳаттин қозонга солмаским, бакавулларга таъкидлар қилиб эдиким, Ҳиндустонийлардин хозир бўлғайлар, қозонда ош пишиур маҳалла тоттурурлар эрмиш. Ош тортарда бизнинг бедавлат бакавуллар гофил бўлурлар. Чийни устига юшқа нонни солур ва нон устига ул қоғаздаги заҳрнинг озроқ ярмини сепар, заҳрнинг устига ёғлиқ қалияни солур. Агар қалия устига сепса эди, ё қозонга солса эди, ёмон эди. Даст-поча бўлуб, заҳрнинг улуг ярмини ўчоққа ташлар.

Одина куни кеч намози дигар ош торттилар. Товушқон ошидин хейли едим. Бу Ҳиндустоний заҳрлик ошининг устидин бир-икки тикка майл қилдим, қалия олиб едим, ҳеч нохуш маза маълум бўлмади. Қоқ гўшттин бир-икки тикка олдим. Қўнглум барҳам урди, ўтган кун қоқ гўштти еганимда бир нохуш маза анда бор эди, қўнглумнинг барҳам урғонин андин хаёл қилдим. Яна бир қўнглум қўзғолиб келди. Дастурхон устида икки-уч марта қўнглум барҳам уруб, қусаёздим. Охир кўрдумким, бўлмас, қўптум. Обхонага боргунча йўлда бир навбат қусаёздим. Яна бир навбат қусаёздим. Обхонага бориб, қалин қустум. Ҳаргиз ошдин сўнг қусмас эдим, балки ичганда ҳам қусмас эдим. Қўнглумга шубҳа кечти. Бовурчини сахлатиб буюрдумким, ул қайни итга бериб, итни сахлагайлар. Тонгласига бир паҳрага ёвуқ ит беҳолроқ бўлуб, қорни дам қилғондек бўлди. Ҳар неча тош била урдилар, эврүштилар, қўпмади. Кун тушгача бу ҳоли бор эди, андин сўнгга қўпти, ўлмади. Бир-икки чўхра ҳам бу ошдин егайдур. Тонгласига алар ҳам қалин қустилар, бирисининг худ холи хароб эди, охир бори халос бўлдилар. Мисраъ

«Расида буд балое, вале ба хайр гузашт».¹

Тенгри манга бошдин жон берди. Ул дунёдин келадурмен, онадин эмди туғдум. Мен хаста ўлуб эдим, тирилдим. Жон кадрили, биллоҳ эмди билдим.

Султон Муҳаммад бахшиға буюрдумким, бовурчини эҳтиёт қилгай. Қийингаким тутар, мазкур бўлгондек бирин-бирин шарҳи била айтур.

Душанба куни девон куни буюрдумким, акобир ва ашроф ва умаро ва вузаро девонда ҳозир бўлгайлар. Ул икки эр кишини ва икки хотун кишини келтуруб сўргайлар ва баёни воқеани шарҳи ва баста била айтилар. Ул чошнигирини пора-пора қилдурдум. Бовурчини тириклай терисини сўйдурдум. Ул хотунлардин бирисини фил остиға солдурдум, Бирини эҳтиёт қилдурдум.² Ул ҳам ўз амалиға гирифторм бўлуб, жазосиға етгусидур.

Шанба куни бир аёқ сут ичтим. Якшанба куни ҳам бир аёқ сут ичтим, «гили махтум»ни ва «тарёки форуқ»ни эзиб ичтим. Душанба куни сут ичтим, сут ичимни хейли сурди. Шанба куни, аввалги куни сафройи сўхтадек қора-қора нималар дафъ бўлди. Шукр, холо ҳеч қисса йўқтур. Жон мундоқ азиз нима эмиш, мунча билмас эдим, ул мисраъ борким:

«Ким ўлар ҳолатқа етса, ул билур жон кадрили».

Ҳар қанча бу воқеани ҳоила хотиримға келса, бехост ҳолим мутағаййир бўлур. Тенгри таолонинг инояти бор экандур, манга янги бошдин жон бағишлади. Мунунг шукрини на тил била қилгаймен. Хотирларға тарадуд кечмагай деб, ҳар не воқе бўлгонни шарҳи ва баста била битидим. Агарчи тилға, оғизға сикқусиз қўрқкудек воқеа эди, шукр тенгриға яна кун кўраим бор экандур. Хайр-хўблук била ўтти. Ҳеч дағдаға ва тарадуд хотирларингизға кечурманг деб, сешанба куни рабиул-аввал ойининг йигирмасида чаҳорбоғда эрурда битилди».

Булардин фориг бўлуб, бу битилган хатни Кобулға йиборилди. Чун мундоқ улуг гуноҳ бу бадбахттин сарбар урди, Юнус Али била Хожагий Асадға буюрулдиким, нақд ва жинс ва қул ва додакини олгондин сўнг, Абдуррахим шиғовулға топшурулдиким, эҳтиёт била сахлагай. Бунинг набираси Иброҳимнинг ўғлиниким, хейли таъзим ва эҳтиром била нигоҳдошт қилинур эди, чун мундоқ касде бу табақадин содир бўлди, Иброҳимнинг ўғлини мунда сахламоқнинг салоҳини кўрмай, панжшанба куни рабиул-аввал ойининг йигирма тўққузиди Мулло Сарсонгаким, Комрон қошидин баъзи иш-куч учун келиб эди, қўшуб Комронға йиборилди.

Ҳумоюнким, Пўруб тоғи ёғийлар устиға бориб эди, Жўнпурни фатҳ қилиб, Ғозипурға Насирхоннинг устиға илдам борди. Хабар

топиб, Ганг дарёсини кечган экандур. Ғозипурдин Харид¹ устиға борди. Андағи афғонлар ҳам хабар топиб, Сару сувини кечган экандур. Харидни черик эли торож қилиб, андин ёнди. Мен муқаррар қилгон йўсунлук Шох Мир Ҳусайн била Султон Жунайдин биан пора ўбдон йиғитлар била Жўнпурда қўюб, Қози Жибни ҳам булар била тайин қилди. Удка Шайх Боязидни муқаррар қилди. Бу муҳиммотни забт ва саранжом қилиб, Карра Мошиқур навоҳисидин Ганг дарёсини ўтуб, Қолний йўли била мутаважжих бўлур вақтта, Оламхон ва Жалолхон жикҳатким Қолнийда эди, арзадошти келур эди, ўзи келмайдур эди. Хумоюн Қолний² тўғриси етганда киши йибориб, дағдағани анинг қўнглидин чиқариб, ўзи била олиб келди.

Якшанба куни рабиул-охир ойининг учиди «Ҳашт биҳишт» боғида Хумоюн келиб, мулозамат қилди. Ушбу кун Хожа Дўст Хованд ҳам Кобулдин келди.

Бу кунларда Махди Хожанинг кишиси пай-дарпай кела бошладиким, Роло Сангонинг келури таҳқиқ бўлди. Ҳасанхон Мевотий ҳам Ролоға қўшулмоқчи эмиш. Буларнинг фикрини бар асл қилмоқ керак. Чериктин илгаррак бир пора кўмак киши ҳам Биёнаға келса, давлатға муносибдур деб, черик отланмоққа азм-жазм қилиб, ўзумиздин илгаррак Муҳаммад Султон мирзо, Юнус Али, Шох Мансур барлос, Каттабек, Қисимтой, Бўжака бошлиқларни Биёнаға илғор йиборилди.

Ҳасанхон Мевотийнинг Нохиржон отлик ўғли Иброҳимнинг урушида иликка тушуб эди, гаравға сақлаб эдук. Бу жиҳаттин отаси Ҳасанхон зоҳирда омаду рафт қилур эди. Ўғлини доим тилар эди. Баъзининг хотириға еттиким, Ҳасанхоннинг истимолати жиҳатидин ўғлини йиборилса кўпрак мустамол бўлуб, хизматкорликни яхшироқ бажой келтургай. Ҳасанхоннинг ўғли Нохирхонға хилъат кийдуруб, отасиға ваъдалар қилиб, рухсат берилди. Бу мунофиқ мардак худ ўғлининг рухсатиға маътал экандур. Ўғлининг рухсатини хабар топқоч, ўғли етмасдин бурун-ўқ, Алвордин чиқиб келиб, Роло Сангоға Тўдада келиб қўшулди. Анинг ўғлини мундоқ маҳалда рухсат бермоқ беҳисоб экандур.

Бу фурсатларда ёмғур хейли ёғор эрди, доим суҳбатлар тутулур эди. Хумоюн ҳам суҳбатларда бўлур эди. Агарчи мутанаффир эди, ул бир неча кун иртиқоб қилди.

Бу ошонда ўтган гаройиб воқеаоттин бири будурким, Хумоюн Қалъаи Зафардин Ҳиндустон черикиға келурда йўлдин Мулло Бобо Пашоғарий ва иниси Бобошайх қочиб, Кетин Қаро султонға бордилар. Балхдағилар ожиз бўлдулар. Балх Кетин султоннинг илигига тушти. Бу ковок мардак иниси била бу тарафнинг иш-кучини бўйинларига олиб, Айбак ва Хуррам ва Сорбоғ навоҳисига келурлар. Шох Искандар Балхнинг кирганидин бепой бўлуб, Ғўри қалъасини ўзбакка берур. Мулло Бобо била Бобо

¹ Қ. б. — Хайробо.

² Л. б. — тушган.

¹ Қ. б. — Хайробо.

² Қ. б. — Кобул.

шайх бир неча ўзбак кишиси била Ғўри қўрғониға келиб киларлар. Мирхаманинг қўрғони чун якин эди, чора қила олмас, ўзбакка кирар. Бир неча кундин сўнг Мирхамани жамоати била кўчуруб, Балх сори элтар маслаҳатидин Бобошайх бир неча ўзбак кишиси била Мирхаманинг қўрғониға келурлар. Мирхама Бобошайхни қўрғонига тушурур. Ўзгаларни ҳар ерда-ҳар ерда ўтоқ берур. Мирхама Бобошайхни чопкулаб, бир неча кишиси била банд килиб, Тенгрибердига Қундузға киши чоптурур. Тенгриберди Ер Али ва Абдуллатифни бир неча ўбдон йигити била йиборур. Булар етганча Мулло Бобо ўзбак кишиси била Мирхаманинг қўрғониға келиб, уруш-муруш солур хаёли қилур, ҳеч иш қила олмас. Тенгрибердининг кишисига кўшуллуб, Қундуз келдилар.

Бобошайхнинг бир иниси ямон экандур, ул жиҳаттин бошини кесиб, ушбу фурсатларда, Мирхама келтурди. Иноятлар ва шафқатлар била сарафроз қилиб, акрон ва амсолидин мумтоз айладим. Боқи шиғовул борғонда бу икки кўхна бедаватнинг бошиға бирар сер олтун ваъда қилиб эдим. Бу иноятлардин бошқа, бир сер олтун ўшал ваъда йўсуни била Мирхамаға берилди.

Бу фурсатта Қисимтойким, Биёнаға илғор бориб эди, бир неча бош кесиб келтурди. Қисимтой била Бўжака бир неча қазоқ йигитлар била тил тутта борғонда икки бўлак кофирнинг чопкунчисини босиб, етмиш-сексон киши олурлар. Ҳасанхон Мевотийнинг таҳқиқ келиб қўшулғон хабарини Қисимтой айта келди.

Якшанба куни ойнинг секкизида Устод Алиқули ўшул улук қозони билаким, қуярда тош уйи бенуқсон эди, дарухонасини ҳам сўнгра қуюб, тайёр қилиб эди, тош отарида тафарружига бордим. Намози дигар бор эди, ошотти. Минг олти юз қадам борди. Устодға камар ханжар ва хилъат ва тупчоқ от инъом бўлди.

Душанба куни жумодил-аввал ойининг тўққузиди ғазо иши била сафар қилиб, маҳаллоттин чиқиб, тузда тушулди. Уч-тўрт кун мунда черик йиғилмоққа ва черикнинг жабдуғи қилмоққа кутуб турдук. Чун Ҳиндустон элиға хейли эътимод йўқ эди, ҳар тарафға-ҳар тарафға бу Ҳиндустон умаросидин илғор битилди: Оламхонни Гувалёрға илғор йиборилдиким, бориб Раҳимдодға, кўмак бўлғай. Маканни ва Қосимбек Санбалийни ва Хомид ва оға-иниси била ва Муҳаммад Зайтунни Санбалға илғор битилди.

Ушбу юртта хабар келдиким, Роно Санго бўлғон черики била Биёнанинг яқиниғача чопар. Қоровулликқа борғонлар хабар еткура олмаслар, балки қўрғонға ҳам кира олмаслар. Қўрғон эли қўрғондин йироқроқ ва бесирпароқ чиқарлар. Ёғий зўрроқ келиб, буларни дурбатур. Сангархон жанжуҳа анда шахид бўлди.

Бу ғавғода Каттабек жибасиз-ўқ чопиб чиқар. Бир кофирни яёқлатиб олур маҳалда Каттабекнинг бир навқарининг қиличсини олиб, Каттабекнинг кифтиға-ўқ чопар. Ғалаба ташвишлар торготи. Роно Сангонинг ғазосида кела олмади. Неча маҳалдин сўнг яхшироқ бўлди. Вале маъюрроқ бўлбтур.

Қисимтой ва Шоҳ Мансур барлос ва ҳар кимки, Биёнадин келди, билмон қўрқонлариму эди, ё элни қўрқутқонлариму эди?

Кофирнинг черикини жалд ва жаррорлик била асру кўп ситойиш ва таъриф қилдилар.

Сафар қилғон юрттин Қосим мирохўрни белдорлар била йиборилдиким, Мадхоқур парганасидаким, ўрду тушар ердур чоҳ қоздур-ғай.

Шанба куни жумодил-аввал ойининг ўн тўртида Огра навоҳисидин кўчуб, чоҳлар қозилғон юртқа келиб тушулди. Эртасига андин кўчтук. Хотирға кечтиким, бу навоҳида улук ўрдуға суйи вафо қилур ер Секридур. Эҳтимол борким, кофир сувни олиб туш-ғай. Бу жиҳаттин буронғор, жувонғор, ғул ясол ясаб-ўқ мутаважжих бўлдук. Дарвеш Муҳаммад Сарбон била Қисимтойким, Биёнаға бориб келиб, ер-сувни кўруббилиб эли илғари Секри қўлининг ёқасида юрт кўра йиборилди. Келиб, юртта тушуб, Маҳди Хожаға, Биёнадагиларға киши чоптурулдиким, бетаваққуф келиб қўшулғайлар.

Ҳумоюннинг навқари Бекмирак мўғулни бир неча йигит била кофирдин хабар олғали йиборилди. Кечаси бориб, хабар олиб, тонгластиға хабар келтурдиларким, ғаним кишиси. Басовардин бир курух илгарроқ келиб тушган эрмиш. Ҳам ушбу кун Маҳди Хожа ва Муҳаммад Султон мирзо ва Биёнадаги илғор келиб қўшулдилар. Беклар навбат била қоровуллуққа тайин бўлдилар.

Абдулазиз қоровуллуқ навбатида илғари-кейинни мулоҳаза қилмай, рост Қонвоҳаға борибтурким, Секридин беш курух йўлдур, кофир илгаррак кўчган экандур. Буларнинг мундоқ жиловсиз илғари борғонларини билиб, тўрт-беш минг киши тез-ўқ етиб келурлар.¹ Абдулазиз ва Мулло Опоқ минг беш юзча киши бўлғай эди, ғаним кишисини чоғламай, булар ҳам илик қўшарлар. Қалин киши олгон била-ўқ тебрар. Бу хабар бизга келгач, Муҳиб Али халифани навқарлари била йибордук. Мулло Ҳусайинни ва яна баъзиларни убруқ-субруқ буларнинг кўмакига йибордук. Сўнгра Муҳаммад Али жанг-жангни ҳам йиборилди.

Илғари таъйин бўлғонлар, Муҳиб Али алар етгунча Абдулазиз аларни тебратиб, туғини олиб, Мулло Неъмат ва Мулло Довуд ва Мулло Опоқнинг иниси ва яна бир нечани олиб, шахид қилғон экандурлар. Булар етгач, Тохир Табарий Муҳиб Алининг тағойиси чопар, кўмак етмас, Тохирни ўшанда-ўқ олурлар. Муҳиб Али ҳам уруш асносида йиқилур. Болту кўндалондин кириб, Муҳиб Алини чиқарур. Бир курухгача буларнинг кейнича келурлар. Муҳаммад Али жанг-жангнинг қораси пайдо бўлгач, турарлар.

Бизга паёпай хабар келдиким, ғаним кишиси ёвуқ келди. Жийба кийиб, отларға кежим солиб, яроғланиб, чопа отландук. Буюрдумким, аробаларни тортиб келтурғайлар. Бир курух келдук. Ғаним кишиси ёнғон экандур. Ёнимизда улук кўл эди, сув маслаҳатиға ушбу ерда тушулди. Аробаларни илғари мазбут қилиб, занжирлар била аробаларни марбут айладук. Ҳар икки ароба фосиласи етти-секкиз қари бўлғай эдиким, занжир тортилур эди. Мустафо Румий Рум дастури била ароба қилиб эди, хейли чуст ва часпон яхши аробалар эди. Чун Устод Алиқули зиддона маош қилур эди, бу жиҳаттин Мустафони буронғорда Ҳумоюннинг олида тайин қи-

¹ Л. б.— тушган.

лидди. Ароба етмаган ерга хуросоний ва ҳиндустоний белдорлар ва каландийларни солиб, хандақ қоздурулди.

Бу кофирнинг мундоқ илдам келишидин ва Биёнада бўлгон уруш ишидин ва Шох Мансур ва Қисимтой Биёнадин келганларнинг таъриф ва ситойишидин черик элида бедиллиг зоҳир бўладур эди. Абдулазизнинг бостурғони худ бир сари бўлди. Элнинг итмийнони хотири ва черикнинг истихкоми зоҳири учун ароба етмаган ерига йиғочдин сепоядек нима ясаб, ҳар икки сепоянинг орасиниким, етти-секкиз қари бўлғай, ўйнинг хомидин арғамчилар қилиб мазбут ва марбут қилилди. Бу асбоб ва олот муҳайё ва мукаммал бўлғунча йигирма-йигирма беш кунга торгди.

Ушбу фурсатта Кобулдин Султон Хусайн мирзонинг қиз набираси, Қосим Хусайн султон ва Аҳмад Юсуф, Сайид Юсуф ва Қивом Ўрдушоҳ яна баъзи якка-яримдин беш юзча киши келдилар. Муҳаммад Шариф Мунажжим шумнафас ҳам булар била келди. Бободўст сувчиким, чоғир учун Кобулға бориб эди, Ғазнининг муважжаҳ чоғирларидин уч қатор тевада юклар, ул ҳам булар била келди.

Мундоқ маҳалдаким, ўтган вақоё ва ҳолат паришон сўз ва калимоттин, нечукким мазкур бўлди, черик элнинг тараддуди ва таваҳхуми бисёр эди. Муҳаммад Шариф мунажжим шумнафас, агарчи манга айтур ёроси йўқ эди, ҳар кимга йўлуқса муболагалар билан айтур эдиким: «Бу айёмда Миррих ғарб саридур, ҳар ким бу тарафдин урушса мағлуб бўлур». Мундоқ шумнафас неким сурди, бедил элнинг кўнглини кўпрак синдурди. Анинг бу паришон сўзлариға гўш қилмай, қилур ишларимизни тигилмай уруш ишида бажид ва масоф қилмоққа мустаид бўлдук.

Якшанба кунини ойнинг йигирма иккисиде Шайх Жамолни йиборилдиким, Миёни дуоб таркашбандларидин ва Дехлидин йиға олгонча черик йиғиб, Мевотийнинг кентларини чопиб, талаб, илигидин келганини тақсир қилмагай. То буларға ул тарафдин ҳадўге бўлғай. Мулло Турк Аликим, Кобулдин келадур эди, фармон бўлдиким, Шайх Жамол била қўшулур, Мевотни чопмоқта ва бузмоқта тақсир қилмагайлар. Мағфур девонға ҳам бу йўсундук фармон бўлди. Бориб, Мевотнинг бир неча ёқа бучқоқдаги кентларини чопиб, талаб, асир қилибтурлар. Ул мамардин буларға чандон ҳадук бўлмади.

Душанба кунини жумодил-аввал ойининг йигирма учиде сайр қила отландим. Сайр асносида хотиримға еттиким, ҳаминша тавба дағдағаси хотиримда бор эди, бу номашруъ амр иртиқобидин аладдавом кўнглумда ғубор эди, дедимким, эй нафс:

Чанд боши зи маосй мазакаш,
Тавба ҳам бемаза нест би чаш¹.
Неча исён била олудалиғинг,
Неча хирмон ара осудалиғинг,
Неча нафсингға бўлурсен тобе,
Неча умрунгни қилурсен зое

¹ «Қачонгача гуноҳ ишлардан завқ оласан; тавба ҳам бемаза эмас, ундан ҳам тотиб кўр».

Нияти ғазв илаким юрубсен,
Ўлмакингни ўзунга кўрубсен,
Кимки ўлмак ўзига жазм этар,
Ушбу ҳолатта билурсенки нестар,
Дур этар жумла маноҳийдин ўзин,
Аритур барча гуноҳидин ўзин,
Хуш қилиб ўзни бу кечмакликтин,
Тавба қилдим чоғир ичмакликтин.
Олтуну нуқра суроҳийю аёқ,
Мажлис олоти тамомин ул чоқ,
Ҳозир айлаб борини синдурдум,
Тарк этиб майни, кўнгул тиндурдум.

Бу синдурлгон олтун-кумуш суроҳий ва олотни мустаҳиқларға ва дарвешларға улашилди. Ул кишиким, тавбада мувофақат қилиб эди, Асас эди. Соқол қирмоқта ва қўймоқта мувофақат қилиб эди, ул кечаси ва тонгласи беклардин ва ичкилардин ва сипоҳилардин ва ғайри сипоҳидин уч юзга яқин киши тавба қилдилар. Ҳозир чоғирларни тўктуруб, Бободўст келтурган чоғирларни буюрдуқким, туз солиб, сирка қилғайлар. Чоғирларни тўккан ерда бир войин қоздур улди. Ният қилдиким, бу войинни тош била кўпортиб, бу войиннинг ёнида буқайи хайре қилғайлар.

Муҳаррам ойи тўққуз юз ўттуз бешдаким¹, бориб Гувалёрни сайр қилдим, ёнғонда Дўлшурдин Секрий келдим. Бу войин тамом бўлуб эди.

Бурунроқ ният қилиб эдиким, Роно Санго кофирға зафар топсам, тамғани мусулмонларға бағишлай. Тавба асносида Дарвеш Муҳаммад сорбон била Шайхи Зайн тамға бахшишини ёд бердилар. Дедимким, яхши ёд бердингиз, илигимиздаги вилоятларда мусулмонларнинг тамғаси бахшиш бўлди. Муншийларини тилаб, буюрдумким, бу икки азимуш-шаён умурким, воқе бўлди, бунинг ихбориға фармонлар битиғайлар.

Шайх Зайннинг ишноси била фармонлар битилиб, жамиъ қаламравға йиборилди. Ул иншо будур.²

«ФАРМОНИ ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР³»

Наҳмаду таввобан юҳиббут-таввобина ва юҳиббул-мутатах-хирина ва нашқуру ваҳҳобаъ яҳдил-муззибина ва яғфирул-мустағ-фирина ва нусалли ало хайри халқиқи Муҳаммадин ва олиҳит-тай-ибина ва саҳбиҳат-тоҳирин.

Мароён арои арбоби албоб ки маҷлиси маҷолин суварии асбоб ва маҳозини лаолии нуқуши сидқ ва сабот аст нақш назири чаво-хирини завоҳири ин маъний хоҳад буд ки, табииати инсоний ба муҳтазой фитрат моили лаззоти нафсонист ва тарки муштаҳиёт мутавваққиф бар тавфиқи яздоний ва таъйиди осмоний, нафси башар аз майл ба шар дур нест. «Ва мо убарриу нафсий иннан-нафса ла

¹ Милодий ҳисоб билан 1528 йил.

² Бу форсча ёзилган «фармон» таржимаси китобнинг охирига илова қилинди.

³ Л. б. — тушган.

амморатун бис-суъ» ва ичгиноб аз он чуз ба раъфати малика ғафур не, «ва золика фазлуллоҳи юътихи ман яшоъ, валлоҳу зулфазил-азим».

Ғараз аз тасвири ин мақола ва тақрири ин мақула он ки ба муқтазои башариат ба ҳасби маросими подшоҳон ва лавозими подшоҳӣ ва бар одати соҳиб қаҳон аз шоҳ ва сипоҳӣ дар унфвони айёми шабоб баъзе аз маноҳи ва бархе аз малохӣ иртиқоб намуда мешуд ва баъд аз чанд рӯзе рӯзи надомат ва ҳасрат тамом ҳосил омада як-як аз он маноҳии муртақибаро тарк менамуд ва ба тавбаи насух боби ручуъ ба дон масдуд мегашт.

Аммо тавбаи шароб ки, аҳамми матолиби он мақсад ва аъзами маориби он мақсуд аст дар ҳичоби «ал-умуру марҳунатун биавқоти-ҳо» мухтаҷиб монда, рӯй наменамуд. То он ки дар ин авқоти фархунда соот ки ба қаҳди тамом ихроми ҷиход баста бо асокири исломи мосир дар муқобалаи куффор ба муқотала нишаста будем, аз мулҳими ғайбӣ ва хотифи лорайбӣ мазмуни маймуни «Алам яъни лиллазина оману ан таҳшаа қулубаҳум бизикриллоҳи» шунуда, жиҳати қалъи асбоби маъсият ба ҷидди тамоми том қаръи авбоби инобат намудем. Ва ҳодии тавфиқ ҳасабал-мазмуни «ман қараа бофан валаҷҷа ваҷа» дари иқбол қушд, ва ифтитоҳи ин ҷиход ба ҷиходи акбар ки муҳолифати нафс аст, амр фармуд. Алқисса: «раббано заламно анфусано» бар забони ихлос баён оварда, «тубту илайка ва ана аввалул муслимин» ро бар лавҳи дил мунаққаш гардонидем. Ва доияи тавбаи шаробро ки мақнуни ҳазинаи сина буд, ба имзо расонидем. Ва худломи зафар ихтишом ба мучиби ҳукми фархунда фарҷом суроҳӣ ва жом ва соир адават ва олоти тилло ва нуқра ки ба касрат ва зинат чун қавақиби сипехри рафе музаййини маҷлиси баде буд иззати шариатро бар замини хорӣ ва мазаллат зада, монанди асном ки иншо-оллоҳ таоло анқарийб ба касрашон муваффақ шавем, пора-пора сохтанд ва ҳар пораро назди мискине бечорае андохтанд. Ва ба юмни ин инобати қарибул-ичобат бисёрӣ аз муқаррабони даргоҳ ва муқтазои «Анносӯ ало дини муликхим» дар ҳамон маҷлис ба шарафи тавба мушарраф гаштанд ва билқуллия аз сари шурби хамр дар гузаштанд, ва ҳануз фавҷ фавҷ аз мутиони авомир ва навоҳӣ соатан фа-соатан ба-дин саодат мустаъид мерганданд. Умед ки ба муқтазои «аддоллу алалхайри ка-фоилиҳи» савоби ин аъмол ба рӯзгори бо иқболи наввоби ҳуҷаста фоли подшоҳӣ оид гардад ва ба майманати ин саодат фатҳ нуерат явман фа-явман мутазоид ояд.

Ва баъд аз итмоми ин ният ва такмили ин амният фармони олам муте шараф нафоз ёфт ки дар мамолики маҳруса (харасаҳаллоҳу анил-офат вал-мухофот), мутлақан ҳеч офармида муртаҷиби шурби хамр нашавад ва дар таҳсили он нақӯшад ва хамр насозад ва нафрӯшад ва наҳарад ва надорад ва набарад ва наёрад: «фаҷтанибуҳу лааллакум туфлиҳун».

Ва шукран ало ҳозихил-футуҳ ва тасаддуқан ли қабули тилкат-тавбатан-насуҳ баҳри бахшойиши подшоҳӣ дар ҷуш омада, амвоҷи қарам, ки сабаби ободони олам ва обрӯй бани одам аст, зоҳир сохт, ва тамғои жамаи мамоликро аз мусулмонон ки ҳосили он аз ҳаду ҳаср афзун аст, бовуҷуди истимрори азминаи

салотини собиқ бағирифтани он чун аз завобити шариасти сай-йидул-мурсадин берун буд, барандохта фармон содир шуд ки дар ҳеч шаҳр ва балад ва роҳ ва гузар ва мамар ва бандар тамғо нағиранд ва ҳаситонанд ва тағйир ва тадбил ба қавоиди ин ҳукм роҳ надиханд: «Ва ман баддалаҳу баъда мо самиаҳу фаиннамо исмуҳу алаллазина юбаддилунаҳ».

Сабилли мустаъминони зилоли отифати подшоҳӣ аз турк ва тоҷик ва араб ва аҷам ва ҳиндий ва форсий ва раият ва сипоҳӣ ва кофаан умам ва омман тавоифи банӣ одам он, ки ба-дин орифаи муайяда мустаъхир ва умедвор буда ба дуои давлати абад итти-сол иштиғол намоянд ва аз лавозими ин аҳкоми майманат анҷом дар нагузаранд ва инҳироф наварзанд.

Мебояд ки бар ҳасаби фармон амал намуда ба тақдим расонанд ва чун ба тавқиъи вақии ашрафи аъло расад эътимод намоянд. Кутиба биамрил-олий аълаллоҳул-мутаолий ва халлада нақо-заҳу:, фи 24 шаҳри ҷумодил-аввал, сана 932»².

Ушбу айёмда ўтган вақоедин неҷуққим мазкур бўлди, улук-кичикта дағдаға ва тараддуд кўн эди. Ҳеч кимдин мардона сўз ва далирона раъй эшитилмас эди. Ҳикоят дегучи вузаронинг ва вилоят тегучи умаронинг не сўзлари мардона эди, на тадбирлари, на ўзлари соҳиб ҳимматона эди, на тақрирлари.

Бу юрушта Халифа яхшилар борди, забт ва истиҳком бобида жидду ихтимомни тақсир қилмади.

Охир элнинг мундоқ бедиллиқларини сўруб ва бу навъ султукларини кўруб, бир тадбир хотиримға етти. Жамиъ бекларни ва йигитларни чорлаб дедимким:

«Беклар ва йигитлар!

Ҳар ки омад ба жаҳон аҳли фано хоҳад буд,

Он ки пояндау боқест худо хоҳад буд»³.

Ҳар кимки ҳаёт маҷлисиға кирибтур, оқибат ажал паймонаси-дин иҷгусидур ва ҳар кишиким, тириклик манзилиға келибтур, охир дунё ғамҳонасидин кечгусидур. Ёмон от била тирилгандин яхши от била ўлган яхширок.

Ба номи некӯ гар бимирам равост,

Маро ном бояд ки тан маргост»⁴.

Тенгри таоло бу навъ саодатни бизга насиб қилибтур ва мундоқ давлатни бизга қарийб айлабтур. Ўлган шахид, ўлтурган ғози. Барча тенгрининг каломи била онг иҷмак керакким, ҳеч ким бу китолдин юз ёндурур ҳаёл қилмағай, то бадандин жони айрилма-ғунча, бу муҳораба ва муқоталадин айрилмағай».

Бек ва навқар улук-кичик борча рағбат била мусхафни иликка олиб, ушбу мазмун била аҳд ва шарт қилдилар. Тавр тадбире эди, ёвуқтин, йироқтин дўст, душман кўргали, эшиттали яхши бўлди.

¹ Л. б. — тушган.

² Қ. б. — 933.

³ Мазмуни: Ҳар кимки бу жаҳонға келаркан, охирда йўқлиққа кетади, абадий қолувчи ёлғиз худодир.

⁴ Яхши ном билан ўлсам, шу етади, менга яхши ном керак, тана эса ўлим учундир.

Ушбу айёмда тўш-тўшдин шўр ва фитна қойим бўлди. Хусайн-хон Нуҳоний Робирийни келиб олди. Қутбхоннинг кишиси Чандворни олди. Рустамхон деган бир мардак Миёни дуобдағи такаш-бандларни йиғуштуруб, келиб Кўлни олиб, Кичик Алини банд қилди. Санбални Зоҳид ташлаб чиқти. Қанужни Султон Муҳаммад дўддо қўюб келди. Гувалёрни гувалёрлик кофирлар келиб, муҳосара қилди. Оламхонниким, Гувалёрға кўмак йиборилиб эди, Гувалёрға бормай, ўз вилоятиға борди. Ҳар кун ҳар тарафтин бир ноҳуси хабар келур эди. Черикдин баъзи ҳиндустонийлар қоча кириштиллар: Ҳайбатхон Каркандоз қочиб, Санбалға борди. Ҳасанхон Боривол қочиб, кофирға кирди. Буларға парво қилмай, олимизға-ўқ мутаважжих бўлдук.

Аробалар ва ғалтаклик сепоялар, бу асбоб ва олотким тайёр бўлди, сешанба куни жумодил-охир ойининг тўккузида наврўз куни кўчтук. Буронғор, жувонғор, гул ясол ясаб, олимизда аробаларни ва ғалтаклик сепояларни юрутуб, буларнинг кейинида Устод Алиқулини жамиъ туфангандозлари била таъйин қилилди-ким, яёқ, аробанинг кейнидин¹ айрилмай, ясол била юругайлар. Ясоллар ердик ерига келгандин сўнг, жамиъ ясолларға илдам қатраб етиб, буронғор, жувонғор, гулдағи беклар ва йигитлар ва сипоҳиларға кўнгуллар бериб, ҳар қайси бўлакнинг қайси ерда турушини, не йўсулук юрушини муқаррар ва муайян қилиб ушбу тартиб ва насақ била бир курухча йўл келиб туштук.

Кофир кишиси ҳам хабардор бўлуб, ўтрудин бўлак-бўлак ясаб келдилар. Ароба ва хандақ била ўрду тушгандин сўнг, ўрдуни ва ўрду ўтрусини мазбут ва мустаҳкам қилилди. Чун букун уруш хаёли йўқ эди, оз-оғлоқ йигит-яланг илгари чиқиб, ғаним кишиси била илик олишиб, шул куни бостилар. Бир неча кофирни олиб, бошини кесиб келтурдилар. Малик Қосим ҳам бир неча бош кесиб келтурди. Малик Қосим яхши борди. Ушмунча била черик элининг кўнгли хейли қўпти, қувонди. Элға ўзгача таҳният пайдо бўлди.

Тонгласи кўчуб урушур хаёлимиз бор эдиким, Халифа ва баъзи давлатхоҳлар арзағ еткурдиларким, чун муқаррар бўлғон юрт ёвуқтур, ани хандақлаб, мазбут қилиб-ўқ кўчулса давлатқа муносибтур. Хандақ маслаҳати учун Халифа отланиб, хандақ ерларини белдорларға таъйин қилиб, муҳассиллар муқаррар қилиб келди.

Шанба куни жумодил-охир ойининг ўн учиди аробаларни олимизға торттуруб, буронғор, жувонғор, гул ясол била бир курухча ёвуқ йўл келиб, муқаррар бўлғон юртқа тушулди. Баъзи чодирлар тикилиб, баъзи тикилмоқда эдиким, хабар келтурдиларким, ёғунинг ясоли пайдо бўлди. Филҳол отланиб, фармон бўлдики, буронғор буронғорға, жувонғор жувонғорға, ердик-ерига бориб, аробалар била ясолларни мазбут ва мураттаб қилғайлар.

Чун бу «Фатҳнома»дин ислом черикининг кайфияти ва куффор ҳайлининг камийяти, суфуф ва ясолнинг турушлари ва аҳли ислом ва аҳли куфрнинг урушлари мушаххас ва маълум бўлур, ул жиҳаттин бешиёда ва нуқсон ўшул «Фатҳнома»ким, Шайх Зайн иншо қилиб эди, сабт бўлди.

ФАРМОНИ ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ҶОЗИ¹

Алҳамду лиллоҳил-лази саддақа ваъдаҳу ва нараса абдаҳу ва ғазза чандаҳу ва ҳазамал-аҳзоба ваҳдаҳу ва лошайға баъдаҳу ё ман рафаа даоимал-исломи бинасри авлиёҳир-рошидина ва вазаа қавоимал-асноми биқаҳри аъдоихил-моридина факутиа добирул-қавмил лазина заламу вал-ҳамду лиллоҳи раббил-оламина ва салла-лоҳу ало ҳайри ҳалқиҳи Муҳаммадин Саййидил ғуззоти вал-мучо-ҳидина ва ало олиҳи ва асҳобиҳил-худоти ило явмиддин.

Тавотури нуамои субҳонӣ боиси такосури шукр ва санои яздонист ва такосури шукр ва санои яздони муриси тавотури нуамои субҳонӣ. Бар ҳар неъмат шукре мураттаб аст ва ҳар шукреро неъмате аз ақиб: адои лавозими шукр аз қудрати башар мутаҷовиз аст ва аҳли иқтидор аз истефои маросими он очиз. Алалхусус шукре ки дар муқобили неъмате лозим ояд, ки на дар дунё давлате аз он азимтар бошад ва на дар уқбо саодате аз он ҳасимтар намояд. Ва ин маъни чуз нустар бар ақвиёи куффор ва истило бар ағниёи фуҷор, ки: «улоика хумулкафаратул-фацара», дар баёни амсоли эшон нозил аст, нахоҳад буд ва дар назари басорати арбоби албоб аҳсан аз он саодате нахоҳад намуд.

Алминнату лиллоҳ, ки он саодати узмо ва мавҳибати кубро ки минал-маҳди ило ҳозал-аҳд матлуби асли ва мақсуди ҳақиқии замири хайрандеш ва раъйи савобкеш буд, дар ин айёми хучаста фарҷом аз мамкани авотифи ҳазрати малики аллом рўй намуд. Фаттоҳи беминнат ва файёзи беиллат мучаддидан бамифтоҳи фатҳи абвоби файз бар чеҳраи омоли наввоби нусрат маоли мо кушуд. Асомии номии афвочӣ бо ибтиҳочӣ мо дар дафтари ғуззоти киромӣ сабт гардид, ва ливон ислом бо имдоди лашкариёни зафар анҷоми мо ба авҷи рифъат ва иртиқо расид.

Кайфияти судури ин саодат ва зуҳури ин давлат он ки чун ашиъаи суюфи сипоҳи исломпаноҳи мо мамолики Ҳиндро ба ламаоти анвори фатҳ ва зафар мунаввар сохт. Чунончи дар фатҳномаҳои собиқ самти таҳрир ёфта буд, аёдий тавфиқ роёти зафар оёти моро дар мамолики Дехли ва Огра ва Чўнпур ва Харид ва Баҳор ва ғайри золика бар афрохт. Аксар тавоифи ақвом аз асҳоби куфр ва арбоби ислом итоат ва инқиёди наввобии фархунда фарҷоми моро ихтиёр намуда тариқи убудиятро ба қадами сидқ ва ихлос паймуданд.

Аммо Роно Санго кофирки, дар савобиқи айём дами итоати наввобии хучаста анҷоми мо мезад, акнун ба мазмуни: «або ва истакбара ва кона минал-кофирин» амал намуда шайтонсифат саркашида қоидаи лашкари даврон ва сархайли сипоҳи маҳчурон гашта, боиси иҷтимои тавоиф гардид, ки баъзе тавқи лаънати зуннор дар гардан доштанд ва бархе хори меҳнати иртидод дар доман ва истилои он кофири лаин «хазалаҳу фи явмид-дин» дар вилояти Ҳинд ба мартабае буд ки пеш аз тулуи афтоби далати подшоҳӣ ва

¹ Бу форсича «Фармон»нинг қисқартилган таржимаси китобнинг охирига илова қилинди.

қабл аз сутун наййири хилофати шаҳаншохи бо он ки рочаҳо ва роёни бузург ниҳод ки дар ин муқотала итоати фармонаш намуданд ва ҳокимон ва пешвоёни муттасиф ба иртидод ки дар ин муҳораба дар инонаш буданд, бузургии худро манзур дошта дар ҳеч қитоле мутобаат, бал мувоффақати вай накардаанд, ва дар ҳеч мусофарат тариқи мусоҳабат ва мурофақати ӯ насукурдаанд. Томоми салоти рафии ин хиттаи васеъ, чун султони Деҳли ва султони Гучарот ва султони Монду ва ғайриҳим аз муқоамати он бадсияр мувоффақати куффори дигар очиз будаанд, ба лағоифул-ҳиял ба ӯ мудоро ва мувосо менамуданд. Ливои куфр дар қариб дивист шаҳр аз билоди ислом афрохта буд ва таҳриби масҷид ва маобид намуда, аёл ва атрофи мўминони он булдон ва амсорро асир сохта ва қуввати вай аз қарори воқеъ бачоё расида ки назар ба қоидаи мустамирраи ҳиндики, як лак вилоятро сад сувор ва курурсро даҳ ҳазор сувор эътибор мекунанд, билоди мусаҳхараи он сархайли қафара ба даҳ курур расида ки жон як лак сувор бошад. Дар ин айём бачоё аз куффори номи ки ҳаргиз дар ҳеч маъракаи яке аз ислом имдодаш намунамудаанд, бини бар адовати асокири исломи бар лашкари шақоват асари вай афзуданд.

Чунончи даҳ ҳокими ба истиқлол, ки ҳар як чун дуд даъвин саркашӣ менамуданд ва дар қутри аз ақтори қоидаи чамъи аз куффор буданд, монанди ағлол ва салосил, бадон кофири фоҷир муттасил гаштанд ва он ашараи қафара, ки бар нақизи ашараи мубашшара, ливой шақоват фазои «фабашширҳум би азобин алим» меафростанд, тавобеъ ва асокири бисъёр ва парганоти васиул-ақтор доштанд.

Чунончи: Салоҳиддин сӣ ҳазор сувор ва Менди Ров дувоздаҳ сувор¹ вилоят дошт, ва Ровал Удӣ Синг Ногарӣ дувоздаҳ ҳазор сувор, ва Ҳасанхони Мевоти дувоздаҳ ҳазор сувор, Бормал Эдри чаҳор ҳазор ва Нарпат Ҳора ҳафт ҳазор, ва Сатрвӣ Кечи шаш ҳазор ва Дерим Дев чоҳор ҳазор. Бирсинг Дев чаҳор ҳазор ва Маҳмудхон валади Султон Скандар агарчи вилоят ва паргана надошт, аммо даҳ ҳазор сувор тахминан ба умедвории сардорӣ чамъ карда буд ки маҷмуи чамъияти он маҳҷурони водии саломат ва амният назар ба қоидаи мустамирра паргана ва вилояти Ҳинд ду лаку як ҳазор бошад.

Алқисса, он кофири мағрури ботин кўр, зохири дилҳон бо қасовати куффори сиёҳ рузгорро «Казулмотин баъзуҳо фавқа баъз» бо якдигар мувофиқ сохта, дар мақоми муҳолафат ва муҳорабаи аҳли ислом ва ҳадми асоси шариати саййидул-аном алайҳис-салоту вассалом даромад ва муҷоҳидони асокири подшоҳ монанди қазои илоҳӣ бар сари он дачқоли аъвар омада қазияи «Изо қоал-қазбу амиялбасар»ро манзури назари ба сирати асҳоби сират гардониданд, ва қаримаи «Ман чоҳада фа иннамо юҷоҳиду линафсих»ро малҳуз дошта ҳукми воҷибул-изъони «ҷоҳидул куффора вал-мунофиқин»ро ба имзо расониданд.

Рӯзи шанба сздаҳми шаҳри ҷумодис-сонӣ 933 ки «боракал-

лоҳу фи сабтиқум» нишони мубораки он рӯз аст, дар навоҳии мавзии Конво аз музофоти Биёна ҳаволи кўҳе ки ду куруҳи аъдои дин буд мазриби хиёми нусратанҷоми лашкари ислом гардид, чун кавкаба ва дабдабаи мавкиби исломӣ ба гўшти аъдои дин ва кофирини лаин расид, муҳолифони миллати Муҳаммадӣ ки монанди «асҳоби фил» дар паи инҳидоми каъбаи аҳли ислом буданд, филои кўҳ пайкари ифрит манзарро эътизоди худ созтанд ва ҳама муттафиқ ва якдил гашта лашкари шақоват асари худре фавҷо мепардохтаанд:

Ба он филҳо ҳиндувони залил
Шунда ғарра монанди «асҳоби фил»,
Чу шони аҷал ҷумла макруҳу шум,
Сияҳтар зи шаб, бештар аз нучум,
Ҳама ҳамчу оташ, валекин чу дуд,
Қашида сар аз кин ба чархи кабуд,
Чу мўр омаданд аз ямину ясор,
Сувору пиёда ҳазорон-ҳазор.

Ва ба азми муқотала ва қорзор мутаваҷҷиҳи ўрдуи нусратшиор шуданд, ғуззоти асокири исломӣ, ки ашқори риёзи шучоатанд, санавбарсифат софҳо қашиданд ва нўги хўди санавбарӣ ҳайъати офтоб шиоъро чун қулуби «муҷоҳидини филлоҳ» ба авҷи иртифоъ расониданд, сафе чун «Садди Скандарӣ» оҳанфом ва биноҳе монанди тариқи шариати пайғамбарӣ ба истиқомат ва истиҳком: матини қуввати матонаташ «каннаҳум бунъёнун марсус» ва фалоҳ ва фирузе ба муқтазои «улоика ало худан мин раббихим ва улоика ҳумул-муфлиҳун» бо аҳолии он сифати маҳсус.

Қ и т ъ а:

Дар он раҳна не аз тибоу ваҳим,
Чу раъйи шаҳаншоҳу дини қавим.
Аламҳои ў фарши фаршо ҳама,
Алифҳои «Инно фатаҳно» ҳама.

Ва риояти ҳазро манзур дошта ба тариқи ғуззоти Рум чиҳати паноҳи туфакчиён ва раъдандозон ки дар пеши сипоҳ буданд, сафе аз ароба тартиб намуда бо як-дигар ба занҷир иттисол дода шуд.

Алқисса ҷушони ислом чунон интизом ва истехкome падида овард, ки ақли пир ва чархи асир мудаббир ва мураттибашро офарин кард.

Дар ин тартиб ва истехком ва ташйид ва интизом муқаррабул-ҳазрати султони эътимодуд-давлотул-ҳақонӣ Низомуддин Али Халифадоод саъй ва¹ иҷтиҳод ва ҳама тадбироташ мувофиқи тақдир ва ҷумла сардорихо ва қорғузориҳои ў писандидан раъйи мунир афтод.

Мақарри иззати подшоҳӣ дар гул муқаррар гашт ва бар дасти ростӣ гул бродари ааззи аршади арҷуманди саодат ёр алмухтассу биавотифил-маликил-мустаон Чин Темур султон фарзанди ааззи

¹ Л. б. — тушган.

¹ Л. б. — тушган.

аршади манзури анзори ҳазрати илоҳ Сулаймоншоҳ ва ҷаноби ҳидоят маоби вилоят интисоб Хоҷа Камолиддин Дўст Ҳованд ва мўътамаддус-салтанатул-алия мўътаманул-атабатус-сания муқарраби хос ва зубдаи асҳоби ихтисос Камолиддин Юнус Али ва умдатул-хавос комилул-ихлос Ҷалолиддин Шоҳ Мансур барлос ва умдатул-хавос зубдаи асҳоби итисос Низомиддин Дарвеш Муҳаммад сорбон ва умдатул-хавос содиқул ихлос Шихобиддин Абдулло китобдор ва Низомиддин Дўст эшиқоқо дар маҳалли худ қарор гирифтанд.

Ва бар дасти чаши ғул салтанат маоб, хилофат интисоб, алмухтасу биавотифил-маликил-мустаон Султон Алоуддин Оламхон бинни Султон Баҳдул Лудий ва муқаррабил-ҳазратис султоний алмушору илайҳ ва дастури аъзамис-судур байнал-аном малозил-ҷумҳур ва муаййидил ислом Шайх Зайни Ҳофий ва умдатул-хавос комилул-ихлос Камолиддин Муҳиб Али валади муқарраби ҳазрати султоний мушорун илайҳ ва умдатул-хавос Низомиддин Турдибек бродари Қўч Аҳмади марҳум ва умдатул-аозим вал-аъён хони аъзам Орайишхон валади Қўчбеки марҳуми мазкур ва Шерафкан ва дастури аозими вузаро байнал-умам Хоҷа Камолиддин Ҳусайн ҷамоаи девониёни изом ҳар як дар мавҳизэ муқаррар истоданд.

Ва дар буронғор фарзанди аршади арҷуманди саодат ёри комгор манзури анзори иноёти ҳазрати офаридгор ахтари бурчи салтанат ва комгори, меҳри сипеҳри хилофат ва шахриёри ал-мамдуҳ билисонилабд вал-хур муиззис-салтанат вал хилофат Муҳаммад Ҳумоюн Баҳодур мутамаккин гашта: бар ямини саодат қарин аъзиз фарзанди ҷаноби салтанат маоб алмухтасу биавотифил-маликид-дайён Қосим Ҳусайн султон ва умдатул-хавос Низомиддин Аҳмад Юсуф ўғлоқчи ва мўътамаддул-мулк комилул-ихлос Ҷалолиддин Ҳиндубек қавчин ва мўътамаддул-мулк содиқул ихлос Ҷалолиддин Хисрав қўқалтош ва мўътамаддул-мулк қивомбек Ўрдушоҳ ва умдатул-хавос комилул-ақида вал-ихлос Вали Хозин Қароқўзӣ ва умдатул-хавос Низомиддин Пирқули Сийстонӣ ва умдатул-вузаро баънал-умам Хоҷа Камолиддин Паҳловон Бадахшӣ ва мўътамаддул-хавос Низомиддин Абдушшукур ва умдатул-аъён Сулаймон оқо элчи Ироқ ва Ҳусайн оқо элчи Сийстон муқаррар гашта: бар ясори зафар дисори фарзанди комгори мушорун илайҳ олиҷаноби саёдат маоби муртазавӣ интисоб Мирҳама ва умдатул-хавос комилул-ихтисос Шамсиддин Муҳаммадӣ қўқалтош ва Низомиддин Хоҷаги Асади хондор таъйин ёфтанд.

Ва дар буронғор аз умарои Ҳинд умдатул-мулк Хонихонон Диловархон ва умдатул-аъён Малиқдод Каронӣ ва умдатул-аъён шайхул-машойих Шайх Гўран — ҳар як дар мақома, ки фармон шуда буд, истоданд.

Ва дар ҷувонғори асокири ислом шиор олиҷоҳ нақобатпаноҳ рифъатдастгоҳ ифтихори оли тоҳо ва ёсин, қудваи авлоди Саййидул-мурсалин Сайид Маҳди Хоҷа ва бродари ааззи аршади комгор манзури анзори иноёти ҳазрати офаридгор Муҳаммад Султон мирзо

ва салтанат маоб хилофат интисоб алмухтасу биавотифил-маликил-мустаон Одил Султон бинни Маҳди Султон ва мўътамаддул-мулк комилул ихлос Муиззиддин Абдулазиз мирохур ва мўътамаддул-мулк Шамсиддин Муҳаммад Али ҷанг-ҷанг ва умдатул-хавос комилул-ихлос Ҷалолиддин Қутлукқадам қаровул ва умдатул-хавос комилул-ихлос Ҷалолиддин Шоҳ Ҳусайн Ёракии мўғули гончи ва Низомиддин Ҷон Муҳаммадбек атка саф кашиданд.

Ва дар ин ҷониб аз умарои Ҳинд натиҷатус-салотини Камолхон ва Ҷалолхон авлоди Султон Алоуддини мазкур ва умдатул-аъён Алихони Шайхзодаи Фармулӣ ва умдатул-аъён Низомхони Ёиёна таъйин шуда буданд.

Ва ҷиҳоти тўлғама мўътамаддул-хавос комилул-ихлос Турдика ва Малик Қосим бродари Бобо Қашқа бо ҷамъэ аз фирқаи мўғул дар ҷониби буронғор: мўътамаддул-хавос содиқул-ихлос. Мўмин атка ва мўътамаддул-хавос Рустам туркман бошлиғ бо ҷамоати аз тобинони хосса — дар тарафи ҷувонғор номзад шуданд ва умдатул-хавос комилул-ихлос зубдаи асҳоби ихтисос Низомиддин Султон Муҳаммад баҳши аъён ва аркони ғузоти исломро дар мавзуъ ва маҳол муқаррари эшон дошта, худ ба истимои аҳкоми мо мустаид буд ва тавочиён ва ясовулонро ба атроф ва ҷавониб ирсол мегардонид ва аҳкоми мутоаи моро дар забт ва рабти сипоҳ ва сипоҳӣ ба салотини изом ва умарои киром ва соири ғузоти завил-эҳтиром мерасонид ва ҷун аркони лашкар қоим гашта ҳар кас ба ҷои худ шитофт, фармони вочибул-изъони лозимул-имтисол шараф исдор ёфт ки ҳеч кас беҳукм аз маҳоли худ ҳаракат нанамояд ва берухсат даст ба муҳораба накушояд ва аз рўзи мазкур посе гузашта буд, ки фариқайни мутақобилайн мутақориби як дигар гашта, бунъёди муқотала ва қорзор шуд. Қалбайни аскарайни монанди нур ва зулмат дар баробари як-дигар истода дар буронғор ва ҷувонғор ҷунон азим китоле воқеъ шуд ки залзала дар замин ва валвала дар сипеҳри барин афтод. Ҷувонғори куффори шақоватосор ва ҷаниби буронғори майманат дисори асокири исломшиор мутаваҷҷиҳ гашта бар сари Хисрав қўқалтош ва Малик Қосим бродари Бобо Қашқа ҳамла оварданд. Бродари ааззи аршад Чин Темур султон ҳасбул фармуда ба кўмаки эшон рафта мардона қитоле оғоз ниҳод ва куффорро аз ҷо бардошта қариб ба ақби қалби эшон расонид ва ҷулду ба номи он азиз бродар шуд ва нодирул-асрӣ Мустафо Румӣ аз ғули фарзанди ааззи комгор манзури назари анзори иноёти ҳазрати офаридгор, алмухтасу биавотифил-маликиллази янҳо ва яъмур Муҳаммад Ҳумоюн Баҳодур аробахоро пеш оварда суфуфи сипоҳи куффорро ба туфак ва зарбзан монанди қулубашон мункасир гардонид ва дар айни муҳораба бродари ааззи аршад Қосим Ҳусайн султон ва умдатул-хавос Низомиддин Аҳмад Юсуф, Қивомбек фармон ёфта ба имдоди эшон шитофтанд ва ҷун замон-замон афвочӣ куффор мутақиб ва тутавотир ба имдоди мардуми худ меомаданд.

Мо низ мўътамаддул-мулк Ҷалолиддин Ҳиндубекро ва аз ақби ў умдатул-хавос Муҳаммадӣ қўқалтош ва Хоҷаги Асади Ҷондор ва баъд аз он мўътамаддус-салтанатул-алия мўътаманул-атабатус-сания муқарраби хос Камолиддин Юнус Али ва умдатул-хавос

комилул-ихлос. Чалолитдин Шох Мансур барлос ва умдатул-хавос Шихобиддин Абдулло китобдор ва аз паи эшон умдатул-хавос Дусти эшикоқо ва Шамсиддин Муҳаммад Халил ахтабегиро ба кўмак фиристодем.

Ва буронғори кафара ба каррот ва маррот ҳамлаҳо бар қониби қувонғори лашкари ислом оварданд ва худро ба ғуззоти зуннаҷот расониданд, ва ҳар навбат ғозиеи изом баъзеро базаҳми сихми зафар-фарҷом ба дорулбавори яславнаҳо фа биъсал-қарор фиристода, бархеро бар гардониданд, ва мўътамаддул-хавос Мўмин атка ва Рустам туркман ба қониби акби сипоҳи зулматдастгоҳи кўффори шақоватпаноҳ тавачҷуҳ намуданд ва мўътамаддул-хавос содикул ихлос Хоҷа Маҳмуд Али атка бошлиғи навқарон, муқаррабул-ҳазратус-султонӣ эътимодуд-давлатул-ҳоконӣ Низомуддин Али Халифаро ба кўмаки мушорун илайҳ фиристодем ва бродари аазии аршад Муҳаммад Султон мирзо ва салтанатмаоиб Одил Султон ва мўътамаддул-мулк Муиззиддин Абдулазиз мироҳўр ва Чалолитдин Қутлукқадам қаровул ва Шамсиддин Муҳаммад Али қанг-қанг ва умдатул-хавос Шох Хусайни Ёракии мўғули ғончи даст ба муҳораба қушода пой маҳкам қарданд ва дастури аозимул-вузаро байнал-умаи Хоҷа Қамолитдин Хусайнро баҷамои девониеи ба кўмаки эшон фиристодем. Ҳамаи аҳли қиҳод дар риояти қид ва иҷтиҳод роғиби муқотала омада қаримаи «Қул ҳал тарабба-суна бино илло ихдал-хуснайн» ро манзур доштанд ва азимати қонфишонӣ қарда ливои қонситоҷӣ афроштанд.

Ва чун муҳораба ва муқотала дер қашид ва ба татвил анҷомид, фармони воҷибул-изён ба ноғиз расид, ки аз тобинони ҳоссаи подшоҳӣ қавонони қанғӣ ва ҳизаброни бешаи яқраиғӣ дар паси ароба монанди шер дар занҷир буданд, аз рост ва чапи ғул берун оянд ва қои туфакчиёро дар миёни гузоранд ва аз ҳар ду қониб қорзор намоянд. Аз паси ароба монанди тулуи талиаи субҳи содиқ аз тутуқи уфуқ берун тохтанд ва хуни шафакгуни қуфори номаймуноро дар маъракаи майдоне, ки назирӣ сипехри қардон буд, рехта биъсёрий аз сарҳон сарқашонро ситора сифат аз фалаки вучуд маҳв сохтанд ва нодирул-аср Устод Алиқули ки бо тавобии худ дар пеши ғул истода буд, мардонағиҳо қарда ва санғҳои азимул-қадр ки чун дар паллаи мизони аъмолаш ниҳанд соҳибаш: «Фааммо ман сақулат мавозинуҳу фаҳува фи ишатир-розия» ном барорад ва агар бар кўҳи росих ва қабали помих андозанд «қал-ихнил-манфуш» аз по дар орад, ба қониби ҳисори оҳандисори сафи қуффор андохт ва ба андохтани санг ва зарбзан ва туфак бисёр аз абнияи аҷсоми қуфорро мунҳадим сохт. Туфакандозони ғули подшоҳӣ ҳасабул-фармон аз ароба ба миёни маърака омада ҳар яки аз эшон биъсёре аз қуффорро захри мамот қашониданд ва пиёда дар маҳалли муҳотараи азим даромада, номи худро дар миёни шерони беша ва далирони маъракаи қавонмардӣ зоҳир қардониданд.

Ва муқорини ин ҳолат фармони ҳазрати ҳоконӣ ба пеш рондани аробаҳои ғул ва нағоз расид ва нағиси нағиси подшоҳӣ фатҳ ва давлат аз ямину иқбол ва нусрат аз ясор ба қаноби сипоҳи қуффор мутаҳоррик қардид ва аз атроф ва қавониб асоқирӣ

зафар манокӣб ин маъниро мушоҳада намуда тамомин баҳри захқори лашкари нусратшиор тамавуҷи азим баровард ва шучоати ҳамаи наҳонғони он баҳро аз қувват ба феъл даровард ва зиломи ғубори нимомқирдор чун саҳоби музлик дар тамомин маърака мутароқим гашт ва барикӣ ламаоти суюф дар он аз ламаони барқ дар гузашт, тахайюҷи қард рӯи у хуршидро чун пушти оина аз нур орий қард, зориб ба мазруб, ғолиб ба мағлуб омехта самти имтиёз аз назар мутаворӣ шуд. Соҳири қавона чунон шабе дар назар овард ки сайёра дар он ғайри тир набуд ва қавоқибӣ савобиташ чун мавоқибӣ собитул ақдом наменамуд:

Фурӯ рафту бар рафт рӯзи набард,
Нами хун ба моҳию бар моҳ қард,
Зи сумми сутурон дар он паҳн дашт,
Замин шаш шуду осмон гашт ҳашт.

Муҷоҳидони ғозӣ ки дар айни сарандозӣ ва қонбозӣ буданд, аз хотири ғайбӣ навид: «ва ло таҳину ва ло таҳзану ва анғум аълавна» мешуниданд ва аз мунҳии лорайбӣ муҷдаи «Насруи миналлоҳи ва фатҳун қариб ва башириил-мўминин» истимои менамуданд. Чунон ба шавқ муҳораба меқарданд, ки аз қудсиёни «Малаи аъло» нидои таҳсин ба-дешон мерасид ва малонки муқарраб парвонасифат бар қирди сари эшон мегардид. Ва мобайнасалотайн ноираи қитол чунон иштиол ёфт ки машоили он алам бар афлок меафрошт ва маймана ва майсаран лашкари ислом майсара ва майманаи қуффори нофарҷомро бо қалбашон дар як маҳал муҷтамеъ қардонид.

Чун осори ғолибияти муҷоҳидони номӣ ва иртиқои ливои исломӣ зоҳир шудан қирит, соате он қуффори лаин ва он ашқори бедин дар ҳоли худ мутахаййир монданд ва охир дилҳо аз қон барқанда бар қониби рост ва чапи ғул ҳамла оварданд ва дар қониби чап бештар ҳуҷум қарда худро наздик расониданд, аммо ғуззоти шучоат симот самари савобро манзур дошта ниҳоли тир дар замини синаи ҳар як нишонданд ва ҳамаро чун бахти сиёҳи эшон барқардониданд. Қарини ин ҳол насоими нусрат ва иқбол бар қамани давлати наввобии ҳуҷаста маолӣ мо варзид ва муҷдаи «Инно фатоҳно лака фатҳан мубинан» расониданд, шоҳиди фаҳх, ки қамоли олам орояш ба турраи «янсурақаллоҳу насран азизан» музайян гашта саодати иқбол ки дар ситри ихфо буд, ёрӣ намуда қарини ҳол қардид.

Ҳиндувони ботил ҳоли худро мушқил доништа «қал-ихнил-манфуш» мутафаррик шуданд ва: «қал-фарошил-мабус» муталоғӣ гаштанд, биъсёре қушта гашта дар маърака афтоданд ва қасире аз сари худ дар гузашта сар дар биёбони оворайи ниҳоданд ва тўман зоғу заған қардиданд ва аз қушта пуштаҳо афрохта шуд ва аз сарҳи манораҳо пардохта қардид. Қасанғони Мевотӣн ба зарби туфак дар силқи амвот даромада ва ҳамҷунин бештари аз он сарқашони залолат нишонро ки саромадони қавм буданд, тийр ва туфак расида рӯзи ҳаёт саромад.

Аз чумла Ровал Удй Синг Богарй, ки волии вилояти Удайпур¹ буда ва дувоздаҳ ҳазор сувор дошта ва Рой Чандарпон Чуҳонки чаҳор ҳазор сувор дошта ва Пупат Ров валади Салоҳиддини мазкур ки ҳокими хиттаи Чандрй буда, шаш ҳазор сувор дошта ва Мниқчинд Чуҳон ва Дилпат Ров ки соҳиби чаҳор ҳазор сувор буда ва Гангу ва Кармсинг ва Дангуси ки сй ҳазор сувор дошта ва чамъи дигар ки ҳар яке аз эшон бузург гуруҳе ва сардори қотибаи зи шавкат ва шукуҳе буданд, роҳи дўзаҳ паймуданд ва аз ин дори ваҳал ба дарки асфал интиқол намуданд, Роҳи дорулҳарб аз захмиёни дар роҳ мурда монанди чаҳаннам пур шуд ва даркул-асфал аз мунофиқон ҷон ба молики дўзах супурда мамлу гардид.

Аз асокири исломй ҳар кас ба ҳар ҷониб ки шитофй дар ҳар гоми худ гомеро кушта ёфтй ва ўрдуи номй аз ақби мунҳазимон ҳар чанд кўч намудй ҳеч қадам аз фарсудаи муҳташам холя наёфтй.

Ҳамма ҳиндувон кушта зору залил,
Ба санги туфак ҳамчу асҳоби фил,
Зи танҳо басе кўҳҳо шуд аён,
Ба ҳар кўҳ аз он чашмаи хун равон,
Зи саҳми сиҳоми сафи пуршукуҳ,
Гузoron гурезон ба ҳар дашту кўҳ.

Вал-лав ало абдориҳим нуфуран ва қона амруллоҳи қадаран мақдуран. Фа наҳмадуллоҳас-самиул-алим. Ва ман насара илло мин индиллоҳил-азизил-ҳаким.

Таҳриран фи бист панҷуми шаҳри ҷумодил-охир сана 933.

* * *

Бу фатҳдин сўнгра «туғро»да «ғозий» битилди. Фатҳномада туғронинг остида бу рубоийни битидим:

Ислом учун овораи ёзи бўлдум,
Куффору хунуд ҳарбсози бўлдум,
Ҳазм айлаб эдим ўзни шаҳид ўлмоққа
Алминнату лиллаҳки ғозий бўлдум.

Шайх Зайн бу фатҳқа «Фатҳи подшоҳи ислом»² лафзини тарих топиб, рубоий айтиб йибориб эди,— таворуд³ воқе бўлубтур. Ҳам Шайх Зайн ва ҳам Мир Гисунинг рубоийларидин топқонлари

яхшироқ учун ўшул алфозни-ўқ келтурулди. Яна бир қатла Диболпурни фатҳида Шайх Зайн «васати шаҳри рабиул-аввал»¹ни тарих топиб эди. Мир Гису ҳам ушбу лафзни топиб эди.

Ёғийни босиб тушура-тушура тебрадук. Кофирнинг доираси бизнинг ўрдудин икки куруҳ бўлғай эди, ўрдусига етиб, Муҳаммадий ва Абдулазиз ва Алихон ва баъзиларни кофир кейнига қувғунчи йиборилди. Бир нима қоҳиллик бўлди. Киши умидига қўймай, ўзум-ўқ бормоқ керак эдим. Бир куруҳча куффор доирасидин ўтуб эдим. Кун кеч бўлғон жиҳатидин ёниб, намози хуфтанда, ўрдуга келилди.

Муҳаммад Шариф мунажжимким, не навъ шумнафаслар суруб эди, филҳол муборақбодға келди. Ғалаба сўқуб, ичимни холи қилдим. Агарчи кофирваш ва шумнафас ва ўзига асру мағрур ва бисёр сард киши эди, чун қидамий хизмати бор эди, бир лак инъом қилиб, рухсат бердимким, менинг қаламравимда турмағай.

Тонгласи ўшул юртта турулди. Муҳаммад Али жанг-жангни ва Шайх Гўранни ва Абдулмалик қўрчини қалин фавж била Илс-хоннинг устига йиборилдиким, Миёни дуобда хуруж қилиб, Кўлни олиб, Кичик Алини банд қилиб эди. Булар етган била уруша олмас, бузулуб ҳар тараф паришон бўлурлар. Мен Огра келгандин бир неча кундин сўнг тутуб келтурдилар, тириклай терисини сўйдурдим. Кўҳбаччаким, ўрдунинг олида эдиким, уруш ушбу Кўҳбаччанинг олида воқе бўлди, куффорнинг бошилдин ушбу Кўҳбаччанинг устида қалла манора фармон бўлдиким, қўпорғайлар.

Бу юрттин икки кўчуб, Биёна борилди. Биёнағача, балки Алвор ва Мевотқача аҳли куффор ва аҳли иртидоднинг жийфаси бениҳоят ётиб эди. Мен бориб, Биёнани сайр қилдим. Ўрдуга келиб, турк ва ҳинд умаросини чарлаб, бу кофирнинг вилоятининг устига юрурни машварат қилилди. Йўлда суйининг ози ва иссиғининг кўпи жиҳатидин ул юруш мавқуф бўлди.

Мевот вилояте воқе бўлубтур, Деҳлининг ёвуғида, тақрийбан уч-тўрт курурча жамиъи бор. Ҳасанхон Мевотий ота-отасидин бери юз-икки юз йилга яқин Мевотта истиқлол била ҳукумат қила келибтурлар. Деҳли салотиниға нимқора итоате қилурлар экондур. Ҳинд салотини вилоятлари кенглигидин ё фурсатларининг торлиғидин, ё Мевот вилояти кенглигидин ё фурсатларининг торлиғидин, ё Мевот вилояти кўҳистон жиҳатидин эврушмай, бу вилоятнинг забтининг пайиға тушмай, ушмунча итоат била аларға-ўқ мусаллам тутубтурлар. Биз ҳам Ҳинд фатҳидин сўнг салотини собиқ дастури била Ҳасанхонға риоятни маръий туттук. Бу ҳақ ношунос, кофирваш, мулҳид бизнинг лутф ва иноятимизни кўзга илмай, тарбият ва риоятимизни шукрин қилмай, барча фитналарға ул муҳрик ва жамъи ёмонликларға ул боис эди,— нечукким, мазкур бўлди.

Чун ул юруш мавқуф бўлди. Мевот тасхириға мутаважжих бўлдук. Ора тўрт кўнуб, Алвор қўрғониниким, Мевотнинг ҳокимнишини, бу эди, олти куруҳида Монас суйининг ёқасиға тушулди.

¹ Бу жумладаги (وسط ربيع الاول) харфлар «абжад» ҳисобида 930 чиқади (милодий 1524).

¹ Л. б. — Дунгарпур.

² Бу жумладаги (فتح پادشاه اسلام) харфларни «абжад» ҳисоби билан ҳисоблаб чиқилса, 933 ҳижрий йил чиқади, милодий йил ҳисобида 1527.

³ Таворуд — икки шоир шеърида бирор байт ёки мисранинг мазмунан ёки шаклан бир хилда чиқиб қолиши.

Ҳасанхондин бурун, ота-отаси Тижорада ўлтурурлар экондур. Мен Ҳиндустонга эврушуб, Паҳорхонни босиб, Лоҳур, Диболпурни олгон йили менинг тараддудимдин дур андешлик қилиб, бу қўрғоннинг иморатига машғул бўлгондур.

Ҳасанхоннинг Кармчанд отлик муътабар кишиси ўғли Ограда эканда ҳам келиб эди, ўғлининг қошидин Алвордин келиб, амон тилади. Абдурахим шиговулни анга қўшуб, истимолат фармонлари била йиборилди. Бориб, Ҳасанхоннинг ўғли Нохирхонни олиб келди. Яна июнат мақомида бўлуб, бир неча лаклик паргана важҳига берилди.

Урушта Хисравни яхши иш қилибтур хаёл қилиб, важҳи истиқоматини эллик лак қилиб, Алворни айтилди. Бедавлатлиғидин ноз қилиб олмади. Сўнгра худ маълум бўлдики, ишни Чин Темур Султон қилгон экандур. Жулду Султон отига бўлуб, Тижора шаҳриниким, Мевотнинг пойтахтидур, июнат қилиб, важҳи истиқоматини эллик лак қилилди.

Турдиғаким, Санго урушида ўнг қўл тўлғамасида эди, ўзгаларга боқа яхши эди, важҳини ўн беш лак қилиб, Алвор қўрғонини июнат қилилди. Алвор қўрғонининг хазойинини ичидагилари била Ҳумоюнга июнат бўлди.

Ул юрттин чаҳоршанба куни ражаб ойининг гуррасида кўчуб, Алворнинг икки қуруҳасида келдук. Мен бориб, Алвор қўрғонини сайр қилдим. Ул кеча анда-ўқ бўлдум. Тонгласи ўрдуға келдим.

Кофир ғазитидин бурунроқ, нечукким мазкур бўлди, улуг-кичikka онт берурда, бу ҳам мазкур бўлуб эдиким, бу фатҳдин сўнгра таклифге йўқтур. Ҳар ким агар борур бўлса, рухсат берилгай. Ҳумоюннинг навкарлари аксар Бадахшоний ва ул юзлук эллар эди. Ҳаргиз бир ойчилик, икки ойчилик черик тортқон эмас эдилар. Урушдин бурун бетоқатликлари бор эди. Андоқ ваъда ҳам воқе бўлдики, Кобул ҳам холи эди. Бу жиҳаттин райлар мунга қарор топтиким, Ҳумоюнга Кобулга рухсат берилгай. Сўзни мунга қўюб, Алвордин панжшанба куни ражаб ойининг тўққузида кўчуб, тўртбеш қуруҳ келиб Монас суйининг ёқасига тушулди. Маҳди Хожаниннг ҳам хейли ташвиши бор эди, Кобулга рухсат берилди. Биёнанинг шакдорлиғини Дўст эшик оқага берилди. Бурун чун Атовани Маҳди Хожага аталиб эди, Қутбхонким, Атовани ташлаб, қочиб чиқди, Маҳди Хожаниннг ўрнига ўғли Жаъфар Хожани Атовага йиборилди. Ҳумоюнга рухсат берур жиҳатдин икки-уч кун бу юртта турулди. Ушбу юрттин Муъмин Али тавочини фатҳнома била Кобулга йиборилди.

Пирўзпурнинг чашмасининг ва Қутиланиннг улуг қўлининг таърифини эшитилиб эди, ҳам Ҳумоюнни узата ва ҳам бу ерларни сайр қилди яқшанба куни ўрдуни ўшул ерда қўюб, ўрдудин отландим. Ул куни Пирўзпурни ва чашмасини сайр қилиб, маъжун ейилди. Чашма суйи келур дарада тамом канир гуллари очилибтур, холи аз сафо, эмас, агарчи таъриф қилгонча эмас. Ушбу дараниннг ичида ҳар ердаким, сув кенграк бўлуб эди, буюрдумким, тошларни тарош қилиб, даҳи-дардах қилгайлар.

Ул кеча ўшул дарада бўлуб, тонгласиб отланиб бориб, Қутила қўлини сайр қилдим, ҳар ёни тоғнинг доманаси воқе бўлубтур. Монас суйи бу қўлга кирар эмиш, хейли улуг қўл, бу ёқасидин ул ёқасини яхши кўрунмайдур. Қўлнинг ўртасида бир баланде воқе бўлубтур. Қўлнинг атрофида кичик кемагиналар хейли бор. Атрофидаги кентлик эл шўру ғавғода бу кемаларга кириб ўзларини қутқорурлар эмиш. Биз етганда ҳам бир пора киши кемага кириб, қўлнинг ичига бордилар.

Қўлни сайр қилиб, келиб Ҳумоюннинг ўрдусига тушулди. Анда истироҳат қилиб, таом еб, мирзога ва бекларига хилъатлар кийдуруб, намози хуфтанда Ҳумоюнни видоъ қилиб, отланиб, йўлда бир ерда уйхулаб, андин отланиб, тонг отқонда Қўхрий парганасидан ўтуб, яна андаке уйхулаб, ўрдуғаким, Тўдада тушуб эди, келилди.

Тўдадин кўчуб, Сункарога тушганда Ҳасанхон Мевотийнинг ўғли Нохирхонким, Абдирахимга топшурулуб эди, қочти. Мундин ора қўнуб, Бусовар била Жўсанинг¹ оралиғидаги тоғнинг тумшугида воқе бўлгон чашмага тушуб, шомиёналар тиктуруб, маъжун иртиқоб қилдук. Черик мундин ўтарда Турдибек Хоксор бу чашмани таъриф қилиб эди, келиб сари асбаки сайр қилиб ўтулуб эди. тавр чашма воқе бўлубтур. Ҳиндустондаким, оқар сув харгиз бўлмас, чашма худ не тилар. Ахёнан чашма ҳамким бор, ердин зах суйидек сизиб чиқар. Ул ернинг чашмаларидек қайнаб чиқмас. Бу чашманиннг суйи ярим тегирмон суйига ёвушур. Тоғнинг доманасидин қайнаб чиқадур, атрофи тамом ўланг, хейли хуш келди. Буюрдумким, бу чашманиннг устида санги тароқида била мусамман хавз қилгайлар. Чашма ёқасида маъжуннокликда Турдибек ҳар замон мубоҳот била такрор қиладур эдиким: «Чун ҳоё хуш кардаам номе мебоюд монд»² Абдулло дедиким, «Чашмаи подшоҳийи Турдибек хушкарда» демок керак. Бу сўзи хейли боиси зиҳк ва башошат бўлди.

Дўст эшик оқа Биёнадин бу чашма бошида келиб, мулозамат қилди. Бу ердин яна бориб, Биёнани сайр қилиб, Секрий келиб, буюрулган боғнинг ёнида тушуб, икки кун туруб, боғни эҳтимом қилиб, панжшанба сахари ражаб ойининг йигирма учида Ограга келдим. Чандвор ва Робирийни нечукким мазкур бўлди, мухолифлар бу ғавғода мутасарриф бўлуб эдилар. Муҳаммад Али жангжангни, Турдибек Қўчбекни, Абдулмалик қўрчини ва Ҳусайнхонни дарёхонийлари била Чандвор ва Робирий устига йиборилди. Чандворга ёвуғ етгач, ичидаги Қутбхоннинг кишиси хабар топиб, қочиб чиқар. Чандворни иликлаб Робирийга ўтарлар. Ҳусайнхон Нуҳонийнинг кишилари кўча бандта оз-оғлоқ уруш хаёли била келурлар. Булар зўрлаб етгач, тўхтаё олмаслар, қочарлар. Ҳусайнхон фил миниб, бир неча кишиси била дарёга кирар. Бунда фарқ бўлур. Бу хабарни эшитиб, Қутбхон ҳам Атовани ташлаб, оз кишиси била қочиб кетти.

Атовани чун аввал Маҳди Хожага аталиб эди, ўғли Жаъфар

¹ Қ. б.— Хушаниннг.

² «Бу жойни ёқтирган эканман, ном қўйиш керак».

Хожани Маҳди Хожа ўрнига Атовага йиборилди, Сангойи кофирнинг хуружида, нечукким, мазкур бўлди, аксари Ҳиндустоний ва афғон эвруладилар, тамомий паргана вилоятга мутасарриф бўлдилар.

Султон Муҳаммад дўлдойким, Қанужни ташлаб келиб эди, кўркунчдин ё номусдин Қанужга бормоқни қабул қилмай, Қанужнинг ўттуз лакини Сихриндин ўн беш лаки била муоваза қилди. Қанужни Муҳаммад Султон мирзога иноят қилиб, ваҳхни ўттуз лак қилилди. Бадоунни Қосим Ҳусайн Султонга бериб, Муҳаммад Султон мирзога қўшуб, яна турк умаросидин Малик Қосим Бобо қашқани, оға-ини ва мўғуллари била ва Абул-Муҳаммад найзабозни ва Муайядни отаси ва Ҳусайнхонни Дарёхонийлари била ва Султон Муҳаммад дўлдойнинг навкарлари била, яна хинд умаросидин Алихон Фармули ва Маликдод Кароний ва Шайх Муҳаммад Шайх Нигорий ва Тоторхон Хонижаҳонни Муҳаммад Султон мирзога қўшуб, Бибаннинг устигаким, Сангойи кофирнинг фавғосида келиб Лакнурни қабаб, олиб эди, йиборилди. Бу фавж Ганг дарёсидин ўтар фурсатга Бибан хабар топиб, партолин ташлаб қочибтур. Бу фавж сўнгича Хайробоққа бориб, неча кун туруб, андин ёндилар.

Хизонани улашилиб эрди. Вилоят ва парганотни улашгунча кофир муҳимми орага тушти. Кофир ғазвидин фориг бўлғоч, вилоят ва парганотни қисмат қилилди. Чун пашкол ёвуғлашиб эди, муқаррар андоқ бўлдиким, ҳар ким парганасига бориб, яроғин қилиб, пашкол ўта ҳозир бўлғайлар.

Бу аснода хабар келдиким, Ҳумоюн Дехлига бориб, Дехлидаги хизоналардин бир неча уйни очиб, беҳукм мутасарриф бўлубтур. Мен андин ҳаргиз мундоқ кўз тутмас эдим. Қўнглумга бисёр душвор келди. Дурушт-дурушт насиҳатлар битиб, йибордим.

Панжшанба куни шаббон ойининг ўн бешида Хожагий Асадниким, Ироққа элчиликка бориб, Сулаймон туркман била келиб, эди, яна Сулаймонга қўшуб, Шаҳзода Таҳмосбқа муносиб савғотлар била элчиликка йиборилди.

Турдибек Хоксорким дарвешликдин чиқариб, сипоҳи қилиб эдим, неча йил мулозаматта эди, яна дарвешлик дағдағаси голиб бўлуб, рухсат тилади. Рухсат бериб, Комронга элчи йўсулук йиборилди. Уч лак хизона ҳам Комронга йиборилди. Ўтган йил борғонларнинг ҳасби ҳолига биргина қитъа айтилиб эди. Мулло Алихонни мухотаб қилиб, ул қитъани Турдибекдин Мулло Алихонга йиборилди. Ул қитъа будур:

Эй аларким, бу Ҳинд кишваридин
Бордингиз англаб ўзга ранжу алам,
Кобулу хуш ҳавосини соғиниб,
Ҳинддин гарм бордингиз ул дам,
Кўрдингиз, топтингиз экин анда
Ишрату айш бирла нозу ниам.
Биз дағи ўлмадук, биҳамдиллоҳ,
Гарчи кўн ранж эдию беҳад ғам.

Ҳаззи¹ нафсию машаққати баданий,
Сиздин ўтти ва ўтти биздин ҳам.

Бу рамазонни «Ҳашт биҳишт» боғида ўтқарилди. Ҳар таровиҳни ғусл била ўтади. Ўн бир ёшимдин бери икки рамазон ийдини паёнай бир ерда қилғон эмас эдим. Ўтган рамазон ийди Ограда бўлуб эди. Бу қоида халал топмасун деб, якшанба салх оқшоми ийд қила Секрийга борилди. Секрийда солгон «Боғи фатҳ»нинг гарбишимол тарафидаги тош суфа тайёр бўлуб эди. Ул суфа устида оқ уй тикиб, анда ийд қилилди. Оградин отлангон оқшоми Мир Али кўрчини Шоҳ Ҳасанга Таттага йиборилди. Канжафага² хейли майли бор эди, тилаб эди. Канжафа³ йиборилди.

Якшанба куни зилқаъда бешида соҳиби узр бўлдум, ўн етти кунга тортти.

Одина мазкур ойнинг йигирма тўртида Дулпур сайрига борилди. Кечаеи ярим йўлда бир ерда уюхлаб, сабоҳи Султон Искандарнинг бандиға келиб туштум. Бандтин қуйроқ тоғнинг туганишида кизил иморат тошидин якпора тоше тушубтур. Устод Шоҳ Муҳаммад сангтарошни келтуруб, буюрдумким, агар якпора уй тарош қилиб бўлур, худ якпора қилсунлар. Агар паст бўлса, иморат учун ҳамвор қилғон тошда якпора ҳавз қозғайлар.

Дулпурдин Борий сайрига борилди. Тонгласи Борийдин отланиб, Борий била Чанбал орасидаги тоғдин ўтуб, Чанбал дарёсини сайр қилиб ёнилди. Ушбу оралиғдаги тоғда обнус йиғочини кўрдук. Мевасини тунд дейдурлар. Обнус йиғочининг оқи ҳам бўлур эмиш. Бу тоғда аксар оқ обнус эди. Борийдин бориб, Секрийни сайр қилиб, чаҳоршанба куни ушбу ойнинг йигирма тўққузиди Ограга келдук.

Ушбу кунларда Шайх Боязиддин паршон хабарлар айтадурлар эди. Султон Али туркни йигирма кунлук мийод била Шайх Боязидқа йиборилди.

Одина куни зил-ҳижа ойининг иккисида қирқ бир қатла ўқур вирдни бунёд қилдим. Ушбу айёмда бу байтимни:

Қаду ҳаду сочу белиниму де —
Қаду ҳаду сочу белиниму де —

беш юз тўрт вазнда такте қилдим. Бу жиҳатдин рисола тартиб берилди. Бу кун яна соҳиби узр бўлдум, тўққуз кунга тортти.

Панжшанба куни зил-ҳижа ойининг йигирма тўққузиди Қўл ва Санбал сайрига отланилди.

¹ Қ. б. — Хатари.

^{2,3} Қ. б. — Катжафа.

ВАҚОЕИ САНАИ АРБАА ВА САЛОСИНА ВА ТИСЪА МИА¹

Шанба куни муҳаррам ойининг ғуррасида Қўлга туштук. Дарвеш Али Юсуфни Ҳумоюн Санбалда қуюб эди. Қутб Сервонийни ва бир пора рожаларни дарёдин ўтуб урушуб, яхши босибтурлар. Қалин киши ўлтуруб, бир пора бош ва бир фил йиборибтур. Қўлда эканда келтурдилар. Икки кун Қўлни сайр қилиб, Шайх Гўран истиъо қилгон учун, анинг уйига туштук. Зиёфат қилиб, пешкашлар торгтти. Андин отланиб, Ўтрули тушулди.

Чаҳоршанба Ганг дарёсидин ўтуб, Санбал кентларида қўнулди.

Панжшанба куни Санбалга туштук. Икки кун Санбални сайр қилиб, шанба сахари Санбалдин мурожаат қилилди.

Якшанба куни Скандарада Ров Сервонийнинг уйига туштук. Ошлар тортиб, хизматкорлик қилди. Андин субҳдин бурун отланилди. Йўлда бир баҳона била элдин айрилиб, ҳисолиб Огранинг бир қуруҳигача ёлғуз келдим. Эл андин сўнг кейиндин келиб қўшулди. Намози пешин Ограга тушулди.

Якшанба куни муҳаррам ойининг ўн олтисида иситтим, титрадим, навбат-навбат бўлди. Йигирма беш-йигирма олти кунга торгтти. Доруи қор ичтим. Охир басит ярашти, уйқусизлиғ ва ташналиғдин бисёр ташвиш торгтим. Бу мараз айёмида уч-тўрт рубойий айтилди. Ул жумладин бири будур:

Жисмимда иситма кунда маҳкам бўладур,
Кўздин ўчадур уйқу, чу ошом бўладур.
Ҳар иккаласи ғамим била сабримдек,
Боргон сайи бу ортадур, ул кам бўладур.

Шанба куни сафар ойининг йигирма секкизида Фахр Жаҳонбегим ва Хадича Султонбегим — Амма бегимлар келдилар. Кема била бориб, Скандарободдин юққороқ мулозамат қилдим.

Якшанба куни Устод Алиқули улғу қозон била тош отти. Агарчи тоши йироқ борди, вале қозон пора-пора бўлди. Бир пораси жамъни бости. Бу жумладин секкиз киши ўлди.

Душанба куни рабиул-аввал ойининг еттисида Секрийни сайр қила отландим. Қўлнинг ичида буюрғон мусамман суфа тайёр

бўлуб эди. Кема била бориб, шомиёна тиктуруб, маъжун ихтиёр қилдук. Секрий сайридин ёниб келиб, душанба охшоми рабиул-аввал ойининг ўн тўртида ғазо нияти била Чандерий азиматиға сафар қилиб, уч қуруҳча йўл келиб, Жалисирға тушулди. Икки кун эл яроқ ва истеъдод қилур учун туруб, панжшанба куни кўчуб, Анворға тушулди. Анвордин кемага кириб, Чандвордин чиқтук. Андин кўч бар кўч юруб, душанба куни ойнинг йигирма секкизида Канор гузарида тушулди.

Панжшанба куни рабиул-охир ойининг иккисида мен дарёдин ўттум. Тўрт-беш кун ул юзда-бу юзда черик эли ўтгунча макс бўлди. Бу неча кунда паёнай кемада ўлтуруб, маъжун ейилди. Чанбал дарёсининг қотилиши Канор гузаридин бир-икки қуруҳ юққороқтур, одина куни Чанбал дарёсида кемада ўлтуруб, қотилишининг ўтуб, ўрду келилди.

Агарчи Шайх Боязиддин сариҳ муҳолафат воқе бўлмайдур эди, вале ҳаракот ва афъолидин яқин бўлуб эдиким, муҳолафат доияси бор. Бу маслаҳатқа Муҳаммад Али жанг-жангни черикдин айириб йиборилдиким, Қануждин Муҳаммад Султон мирзо ва ул навоҳидағи салотин ва умаро мисли, Қосим Хусайн Султон, Биҳуб¹ Султон, Малик Қосим Қўлий², Абул-Муҳаммад пайзабоз, Минучеҳрхон оғаниниси Дарёхонийлари била жамъият қилиб, Сирвордағи муҳолиф афғонлар устига юругайлар. Шайх Боязидни тилағайлар, агар эътиқод била келиб қўшулса, била юругайлар. Агар келмаса, аввал анинг дафъини қилғайлар. Муҳаммад Али бир неча фил тилади, ўнча фил берилди. Муҳаммад Алиға руҳсат бергандин сўнг Бобочўхраға ҳам фармон бўлдиким, бориб, буларға қўшулғай. Қанордин бир кўч кема била келилди.

Чаҳоршанба куни рабиул-охир ойининг секкизида Колпийнинг бир қуруҳида тушулди. Бобо Султон Султон Саидхоннинг туққон иниси Султон Халил Султоннинг ўғли бу юртга келиб, мулозамат қилди. Ўтган йил оғасидин қочиб келиб, Андароб ҳадидин яна пушаймон бўлуб, ёниб, Кошғарнийғ ёвуғига етганда хон Ҳайдар мирзони ўтрисиға йибориб, ёндурубтур.

Тонгласи Колпийда Оламхоннинг уйига тушулди. Ҳиндустон тарийқи била ош ва таом тортиб, пешкаш қилди.

Душанба куни ойнинг ўн учиди Колпийдин кўчулди. Одина куни Эрижға туштук. Шанба куни Боязидға тушулди.

Якшанба куни ойнинг ўн тўққизида олти-етти минг кишини Чин Темур Султонға бошлатиб, Чандерий устига ўзумиздин илгарроқ йиборилди. Боргон илғор беклари: Боқи мингбеги, Турдибек Қўчбек, Ошиқ баковул, Мулло Опоқ, Мухсин дўлдой, Ҳиндустон бекларидин: Шайх Гўран.

Одина куни ойнинг йигирма тўртида Качванин яқиниға тушулди. Качва элиға истимолат бериб, Качвани Бадриддиннинг ўғлиға берилди.

Качва таврғина ердур. Атрофида кичикрак-кичикрак тоғқиналар

¹ Қ. б. — Темур. Биҳиб.

² Қ. б. — Қўқий.

¹ Тўққиз юз ўттиз тўртинчи (1527) йил воқеалари.

тушубтур. Качванинг шарқ жанубидаги тоғининг орасида банд солибтурлар, улуг кўл бўлубтур, гирдо-гирди беш-олти курух бўлғай. Бу кўл Качванинг уч тарафини ихота қилибтур. Фарби шимол тарафида андак ер куруктурким, дарвозаси ўшул тарафдур. Бу кўлнинг ичида кичиккина кемалар бор, уч-тўрт киши сиққунча, ҳар қачон қочарлари бўлса кемаларга кириб, сувнинг ичига кирарлар. Качвага етгунча яна икки ерда ушмундоқ тоғ орасида банд солиб, кўллар қилибтурлар. Качва кўлидан кичикрак.

Качвада бир кун туруб, жалд муҳассиллар ва қалин белдорларни тайин қилидиким, йўлнинг чақир-чуқурини рост қилиб, жангалларни кесгайларким, аробалар ва қозон беташвиш ўтгай. Качва била Чандирий ораси жангаллик ер воқе бўлубтур.

Качвадин ора кўнуб, Чандирийнинг уч куруҳида Бурхонпур суйини ўтуб туштук. Чандирийнинг арки тоғ устида тушубтур. Тош қўрғони ва шаҳри тоғ орасида воқе бўлубтур. Ҳамвор йўликим, ароба юрур, қўрғонининг тубидин ўтар. Бурхонпурдин кўчуб, ароба маслаҳатиға бир курух Чандирийдин куйирокдин юрулди.

Орада кўнуб, сешанба куни ойнинг йигирма секкизида Баҳжатхоннинг ҳавзининг ёқасида банд устида туштум. Тонгласиға отланиб, булжор-булжор қўрғоннинг гирдо-гирдининг гул ва буронғор ва жувонғорға қисмат қилилди. Устод Алиқули тош отар учун бир боғда ясси ерни ихтиёр қилди. Муҳассиллар ва белдорлар тайин бўлдиким, қозон қураи учун булжор кўпаргайлар. Жамиъ черик элига фармон бўлдиким, тўра ва шоту ва навқари тўраниким, қалъагирлик асбобидур, тайёр қилгайлар.

Чандирий бурун Мандов подшоҳлариға тааллуқ экандур, Султон Носириддин ўлганидин сўнг бир ўғли Султон Маҳмудким, ҳоло Мандовдадур, Мандовға ва ул навоҳиға мутасарриф бўлур. Яна бир ўғли Муҳаммадшоҳ отлиқ Чандирийни иликлар, Султон Искандарға илтижо келтурур. Султон Искандар ҳам қалин чериклар йибориб, анинг хомиси бўлур, Султон Искандардин сўнг Султон Иброҳимнинг замонида Муҳаммадшоҳўар, Аҳмадшоҳ отлиқ кичиккина ўғли қолур. Султон Иброҳим Аҳмадшоҳни¹ чиқариб, ўз кишинини қўяр. Роно Санго Иброҳимнинг устига черик тортиб, Дўлпур келганда беклари муҳолафат қилурлар. Ўшуб фурсатта Чандирий Сангонинг илигига тушар. Миндний Ров отлиқ улуг муътабар кофирға берур. Бу фурсатта тўрт-беш минг кофир била Миндний Ров Чандирий қўрғонида эди. Оройишхоннинг ошнолиғи бор экандур. Оройишхон била Шайх Гўрanni йибориб, иноят ва шафқат сўзлари айтилди. Чандирийнинг мубодаласиға Шамсободин ваъда қилилди. Бир-икки эътиборлик кишини чиқти. Билмон, эътимод қилмадим, ё қўрғониға ишондим, — ислоҳ иши сомон топмади.

Чандирий қўрғониға зўрламоқ азимати била сешанба сабоҳи жумодил-аввал ойининг олтисида Баҳжатхоннинг ҳавзидин кўчуб, қўрғоннинг яқинидаги ўрта ҳавзанинг ёқасида тушулди. Ушбу сабоҳ келадурганда Халифа бир-икки хат олиб келди. Мазмуни буким,

Пурабга¹ тайин бўлгон черик беҳисоб бориб, урушуб, шикаст топибтурлар. Лакнавни ташлаб, Қанужға келибтурлар. Қўрдумким, бу жиҳаттин Халифа бисёр мутараддид ва пурдағдаға.

Мен дедимким: «Тараддуд ва дағдаға беважҳ аст, ҳарчи тақдири худост, ғайри он намешавад. Чун ин кор дар пеш аст, азин мақула дам намебойд зад фардо ба қалъа зўр аварем. Баъд аз он ҳарчи рўй диҳад бубинем»².

Булар худ арки беркитган экандурлар. Тош қўрғонда баройи маслаҳат бирин-иккин киши юрур экандур. Бу охшом ҳар тарафдин черик эли тош қўрғониға чиқтилар. Оз-оглоқ кишини бор эди, чандон уруш ҳам бўлмади. Қочиб арқка чиқтилар.

Чаҳоршанба сабоҳи жумодил-аввал ойининг еттисида черик элига фармон бўлдиким, яроғланиб, булжорлик булжорига бориб, уруш ангизи қилгайлар. Мен нақора ва алам била отланғоч, тўш-луқ-тўшидин зўр келтургайлар. Уруш қизигунча нақора ва аламини мавқуф қилиб, ўзум устод Алиқулининг тош отарини тафарруж қўра бордим. Уч-тўрт тош отти. Чун ери боғдайсиз ва фасили асру мустаҳкам ва тамом тошдин эди, коргар келмади.

Мазкур бўлуб эдиким, Чандирийнинг арки тоғ устида воқе бўлубтур, бир тарафида сув жиҳатидин дутаҳи қилибтурлар. Бу дутаҳининг фасили тоғдин қуйидур, бир зўр келтурур ер бу ердур. Гулнинг ўнг қўли ва сўл қўли ва хосса тобиға бу ер булжар тегиб эди. Ҳар тарафдин уруш солдилар. Бу ердин кўпрак зўр келтурдилар. Юққоридин куффор ҳар неча тош оттилар, ўт ёндуруб солдилар, бу йигитлар ёнмадилар. Охир тош қўрғоннинг фасили бу дутаҳининг фасилиға етган ердин Шохим юзбеги чиқти, яна иккиуч ердин ҳам йигитлар тормошиб чиқтилар. Дутаҳидаги кофирлар қоча бердилар, дутаҳи олилди.

Юққоридаги қўрғонда мунча ҳам урушмадилар, бот қочтилар. Ғалаба киши тормошиб, юққориға қўрғонға чиқтилар. Андак фурсаттин сўнгра кофирлар тамом яланғоч бўлуб келиб, уруша кириштилар. Ғалаба элни қочуруб, фасилдин учурдилар. Бир неча кишини чоқулаб, зое қилдилар. Фасилнинг устидан бот борғонларининг жиҳати бу экандурким, олдурурларини жазм қилиб, хотунларини³ тамом чоқулаб, ўлтуруб, ўзларига ўлумни кўруб, яланғоч бўлуб, урушқа келмишлар. Охир туш-тушдин зўр қилиб, фасил устидин қочурдилар. Икки юз-уч юз кофир Миндний Ровнинг ҳаволисига кирди. Ушбу ҳаволида аксар ўзлари бир-бирларини ўлтурубтур. Андоқким, бириси бир қилични олиб турубтур, ўзгалари бирар-бирар рағбат била бўюнларини узотиб турубтур. Аксар бу дастур била дўзахқа борди.

Тенгри инояти била мундоқ номдор қўрғон алам ва нақорани

¹ Л. б. — Пуран.

² «Ташвишланиш. ховлиқиш ваҳисидир. Худонинг тақдири нима бўлса, шундан бошқаси бўлмайди. Бу иш олдинда бўлгани учун, бу тўғрида ҳеч нарса демаслик керак. Индинга қалъага зўр уриб қўрамиз. Шундан кейин нима юз берса, қўрармиз».

³ Лондон босмасида «хотунларини» сўзидан кейин (صورتیلا رين) сўзи бор, бу аниқланмади.

келтурмай, бажид уруш солмай-ўқ кирийда фатҳ бўлди. Чандирийнинг ғарби-шимол тарафидаги тоғнинг устида куффорнинг бошидин калла манора кўпорилди. Бу фатҳнинг тарихига «фатҳи дорул-ҳарб» лафзини тарих топиб эдилар. Мен мундоқ боғладим:

Буд чанде мақоми Чандирий
Пур зи куффору дорул-ҳарб.
Фатҳ кардам ба ҳарб қалъаи ў,
Ғашт тарих «Фатҳи дорул-ҳарб».¹

Чандирий тавре вилоят воқе бўлбтур. Атроф ва навоҳийсида оқар сув хейли бор. Арки тоғнинг устида тушубтур, ичида тошдин улуг ҳавз қозибтурлар. Яна бир улуг ҳавз ушбу дутаҳида эдиким, ўшул ердин зўрлаб оидилди. Вазе ва шарифнинг иморати тамом тошдин, улугларининг иморатларини такаллуф била тарошида тошдин қилибтурлар. Резаной элининг иморати ҳам тошдин, ғояташ тарошида эмас. Пўшиши сафол ўрнига тахта санглар била қилибтурлар. Қўрғонининг олида уч улуг ҳавздур: Атроф ва жавонибида бурунги ҳукком бандлар солиб, ҳавзлар қилибтурлар. Ери баланд воқе бўлбтур. Битвий деб бир дарёчаси бор. Чандирийдин уч курух бўлғай. Ҳиндустонда Битвий суйи хўблук ва хуш таъмлиқ била машҳурдур, тавр дарёғина воқе бўлбтур. Ўртасида парча-парча қиёлар тушубтур, иморат қилмоққа муносиб. Оградин Чандирий жанубга боқа тўқсон курух йўлдур. Чандирийда жудайнинг иртифои йигирма беш даражадур.

Тонгласи панжшанба куни қўрғон гирдидин кўчуб, Маллухонининг ҳавзининг ёқасига тушудди. Бу ният била келилиб эдиким. Чандирий фатҳидин сўнг Рой Синг ва Биҳилстон ва Сорангпур устигаким, куффор вилоятидур, Салоҳиддин кофирга тааллуқ эди, юрулғай. Буларни олиб, Сангонинг устига Четурга юрулғай. Чун мундоқ паршон хабар келди, бекларни чарлаб, машварат қилиб, бу муфаттин ва ёғийларнинг шўр ва фитнасининг дафъига мутаважжих бўлмоқ ансаб ва авло кўрунди.

Чандирийни Аҳмадшоҳ мазкургаким, Султон Носириддиннинг набираси бўлғай, берилди. Чандирийдин эллик лак ҳолиса қилиб, шакдорлиғини Мулло Опоқға уҳда қилиб, икки-уч минг турк ва ҳиндустоний била Аҳмадшоҳқа кўмак кўюлди.

Бў ишларга сомон бериб, якшанба куни жумодил-аввал ойининг ўн бирида мурожаат азимати била Маллухоннинг ҳавзидин кўчуб, Бурхонпур суйининг ёқасига туштук.

Якшанбаёғийга Бондирдин Якка Хожа била Жаъфархожани йиборилдиким, Қолий кемаларини Қанор гузарига келтургайлар.

Якшанба² куни ойининг йигирма тўртида Қанор гузарига тушуб,

¹ Мазмуни: «Чандирий кўпдан буён кофирлар билан тўлган «дорул-ҳарб» эди. Унинг қалъасини урушиб қўлга киритдим. «фатҳи дорул-ҳарб» бунга тарих бўлди». (Бу тарих «абжад» ҳисобида 934 х. й бўлади, милодий билан 1527 йил).

² Қ. б. — шанба.

фармон бўлдиким, черик эли ўта киришгайлар. Бу кунларда хабар келдиким, илғор боргонлар Қанужни ҳам ташлаб, Робирийга келибтурлар. Шамсобоод қўрғонини Абул-Муҳаммад найзабоз беркитган экандур. Қалин киши келиб, Шамсобоод қўрғонини зўрлаб олибтурлар. Уч-тўрт кун черик дарёдин кечгунча ул юзда-бу юзда макс бўлди. Дарёдин ўтуб, кўчбаркўч Қануж сори юруб, қазоқ йигитларни муҳолифлардин хабар олғали илғари айирдук. Қанужга икки-уч кўч қола хабар келтурдиларким, бу тил тутта боргонларнинг қорасини кўруб, Қануждин Маъруфнинг ўғли қочиб чиқибтур. Бибан ва Боязид ва Маъруф бизнинг хабаримизни топиб, Гангдин ўтуб, Қануж тўғриси Гангнинг шарқий тарафига гузарбандлик хаёли била ўлтурбтурлар.

Панжшанба куни жумодил-охир ойининг олтисида Қануждин ўтуб, Ганг ёқасида ғарбий тарафида тушудди. Бизнинг йигитлар бориб, муҳолифларнинг бир неча кемасини зўрлаб олдилар. Юқоридин-қуйидин улуг-кичик ўтгуз-кирк кема келтурдилар. Мир Муҳаммад жолабонни йиборилдиким, кўпрук солмоққа муносиб ер кўруб, кўпрук асбобини мавжуд қилғай. Ўрду тушгандин бир курухча қуйироқ ер хушлаб келди. Жалд муҳассиллар тайин қиллди. Кўпрук солур ернинг ёвуғида Устод Алиқули қозон куруб, тош отмоғ учун ер хушлаб, тош отмоққа иштиғол кўрсатти. Кўпрук боғлар ердин қуйироқ Мустафо Румий зарбзанлик аробаларини бир аролга кечуруб, аролдин зарбзан ота киришти. Кўпрукдин юққори мўлжар кўпорилиб эди. Туфакандозлар мўлжар устидин яхши туфаклар отдилар. Бир-икки навбат Малик Қосим мўғул ва баъзи йигитлар кема била кечиб оз-оз киши яхшилар урушдилар.

Бобо Султон ва Дарвеш ўн-ўн беш киши била ушбу далирлик била беҳисоб бир намози шом кема била ўтуб, уруш йўқ, нима йўқ, яна ёниб келдилар. Бу ўтушларини хейли маломат қиллди. Охир далир бўлб, оз киши била Малик Қосим ёғийни доирасига уруб отқулаб, сиғиндурди. Муҳолифлар қалин киши бир фил била келиб, зўрладилар. Буларни тебратдилар. Кемага кириб, кемани юрутгунча фил етиб, кемани ғарқ қилди. Малик Қосим ул урушта ўлди. Бу неча кун кўпрук боғлағунча Устод Алиқули яхшилар тош отти. Аввалги кун секкиз тош отти, иккинчи кун ўн олти тош отти. Уч-тўрт кун ушмундоқ тош отти. Бу тошларни «Ғозий қозони» била отти. Бу қозон ул қозон эдиким, Сангойи кофирнинг урушида тош отиб эди. Ул жиҳаттин ғозийга мавсум бўлб эди. Яна бир улугроқ қозон қуюб эди, бир-ўқ тош отти, қозон синди. Туфакандозлар ҳам қалин туфак отдилар. Ғалаба кишини ва отни туфак била юмалатдилар. Нуфур қўллардин ҳам коргар била раҳрав киши ва от отдилар.

Кўпрук иши ёвуғ етгач, чаҳоршанба куни жумодил-охир ойининг ўн тўққизида кўчуб, кўпрук устига келдук. Афгонлар кўпрук боғламоқни истибод қилиб, тамасхур қилурлар экандур. Панж-

¹ Л. б. да: (نفر قوللاردين هم كاركا بيله رهدوا كيشى و آت اتتيلار)
Қ. б. да: (نفر قوللاردين هم كاركر بيله رهدوا كيشى و آت اتتيلار)
(Бу жумланнинг мазмуни очилмагани учун ҳар икки нусханинг шакли берилди).

шанба куни кўпрук тайёр бўлди. Оз-оғлоқ яёқ ва Лохурий ўтуб, озроқча уруш бўлди.

Одина куни гўлдин хосса тобин ва ўнг қўл ва сўл қўл йигитлари ва туфакандозлар яёқ ўтдилар. Афғонлар тамом яроғланиб отланиб филлари бида келиб, зўр келтурдилар. Бир даст сўл қўл кишисини тебратдилар. Фул кишиси ва ўнг қўл кишиси тўхтаб уруб, ғанимларни ёндурдилар. Икки кишиси қалинидин тезроқ айрилиб чоптилар. Бирисини ўшонда-ўқ тушуруб олиб қолдилар. Яна бирининг отини ва ўзини қалин урдилар. Оти туйлаб ёниб, ўз элининг орасида йиқилди. Ушул куни етти-секкиз бош келтурдилар. Қалин кишисига ўқ яраси ва туфак яраси бўлди. Кеч намози дигаргача уруш эди.

Кеча тамом ўтганларни ёндурулди. Агар ушбу шанба охшоми киши ўткарилса эди, ахтимоли бор эдиким, аксари иликка тушгай эди, вале хотирга бу еттиким, ўтган йил сешанба куни наврўз куни Секрийдин Санго уруши азимати бида кўчуб, шанба куни ёғийни бостук. Бу йил чахоршанба куни наврўз куни бу ёғийларнинг уруши азимати бида кўчтук. Якшанба куни ғанимга зафар топсоқ ғаройиб воқеотединдур. Бу жиҳатдин киши ўткарилмади.

Шанба куни урушга келмадилар, йироқдин ясоб турдилар. Ушбу кун аробаларни ўткарилди. Ушбу сахар фармон бўлдиким, эл ўтгай. Нақора вақтида қаровулдин хабар келдиким, ғаним кишиси қочиб кетибтур.

Чин Темур Султонга ҳукм бўлдиким, черикни бошлаб¹, ғанимни қавлағай. Муҳаммад Али жанг-жанг, Ҳисомиддин Али халифа, Муҳиб Али халифа, Қўки Бобо қашқа, Дўст Муҳаммад Бобо қашқа, Боқи Тошкандий, Вали Қизил бошлиқларни қовғунчи тайин қилилдиким, Султон бида бўлуб, Султоннинг сўзидин чиқмагайлар. Суннат вақти мен ҳам ўттум. Тевани ҳукм бўлди, қуйироқ кўрулган гузар бида ўтгай.

Ул кун якшанба куни Бангармовнинг бир қуруҳида Қорасув ёқасига тушудди. Қовғунчиға тайин бўлғонлар яхши юрмайдурлар, Бангармовда тушган экандурлар. Ушбу намози пешин Бангармовдин тебратурлар. Тонгласи Бангармовнинг олидағи қўлнинг ёқасига тушудди.

Ушбу кун Тўхта Буға султон, кичик хон додамнинг ўғли, келиб манга мулозамат қилди.

Шанба куни жумодил-охир ойининг йигирма тўққузидида Лакнарни сайр қилиб келиб, Қўй суйидин ўтуб тушудди. Ушбу кун Қўй суйида ғусл қилдим. Билмон, қулоғимга сув кирдим, ё ҳаво таъсиридин бўлдим, ўнг қулоғим тутти, вале бир неча кун хейли оғриғи йўқ эди.

Удга бир-икки кўч қола Чин Темур Султондин киши келдиким, ғаним Сару дарёсининг ул юзида ўлтурубтур, кўмак йиборсунлар. Қазоқ бошлиқ мингқа чоғлиқ йигитни фул кишисидин кўмак айирдук.

Шанба куни ражаб ойининг еттисида Удтин икки-уч қурух юққороқ Гагар бида Сарунинг қотилишида тушудди.

Ушбу кунгача Уд тўғрисида Сарунинг нари юзида Шайх Боязид бор экандур. Хат йибориб, Султон бида сўзлашадур экандур. Анинг хиялини Султон маълум қилиб, намози пешин Қарочага киши йибориб, дарё кечмак бўлурлар. Қароча Султонга қўшулғоч бетавақуф сувдин ўтарлар. Элликча отлиғи уч-тўрт фил бида бор экандур, туруш беролмай, қочарлар. Бир неча киши тушуруб, бош кесиб йибордилар. Бехуб Султон ва Турдибек ва Бобочўхра, Қўчбек, Боқи шиговул Султондин сўнгра кечарлар. Булардин бурунроқ бурно кечганлар. Шайх Боязидни намози шомгача қовларлар. Шайх Боязид ўзини жангалга солиб қутулур, Чин Темур Султон кеча Қора сув ёқасига тушуб, ярим кеча отланиб, ёғий кейинича суарлар. Қирқ қуруҳча йўл бориб, кўч ва сабиҳиси¹ бўлғон ерга етарлар. Алар қочқон экандурлар. Бу ердин чопқунчи ҳар тарафга айрилур. Боқи шиговул бир неча йигит бида ёғийнинг кейинича суруб, кўч ва сабиҳисиға етиб, афғонларнинг ясириши келтурдилар.

Бир неча кун Уднинг ва бу навоҳининг забт ва рабти учун бу юртта таваққуф бўлди. Удтин етти-саккиз қурух юққори Сару дарёсининг ёқасини овлоқ ер, деб таъриф қилдилар. Мир Муҳаммад жолабонни йиборилди. Гагар суйининг ва Сару суйининг гузарини кўруб келди. Панжшанба куни ойининг ўн иккисида овламоқ хаёли бида отландим.

¹ Л. б.— ташлаб.

¹ Л. б.— басхи.

ВАҚОЕИ САНАИ ХАМСА ВА САЛОСИНА ВА ТИСЪА МИА¹

Одина кун муҳаррам ойининг учиди Аскарыйниким, Чандирий юришидин бурунроқ Мултон маслаҳатиға тилаб эдим, келиб, хилватхонада мулозамат қилди. Тонгласи Хондамир муаррих ва Мавлоно Шихоб муаммойи ва Мир Иброҳим қонуний Юнус Алининг қаробатиким, муддати мадид эдиким, мулозамат доияси била Хидрийдин чиқиб эдилар, келиб мулозамат қилдилар.

Якшанба намози дигари ойнинг бешиди Гувалёр сайри доияси билаким, китобларда Голюр² битирлар, Жўндин кечиб, Огра қалъасиға кириф Фахрижаҳонбегим била Хадича султонбегим билаким, ўшул икки-уч кунда Кобулға азимат қилмоқчи эдилар, хайрбод қилиб, отландим. Муҳаммад Замон мирзо рухсат тилаб, Ограда қолди. Ўшул кеча уч-тўрт қуруқ йўл юруб, улуғ бир кўл ёқасида тушуб, ўй қувладук. Намозни эртақаб ўтаб, отландук. Гамбир сўйининг ёқасида тушланиб, намози пешин андин отланиб йўлда Мулло Рафе ясагон сафуфни кайфият учун толқон била чолиб ичтук. Бисёр бадхўр ва бемаза келди.

Кеч намози дигар Дўлпурнинг бир қуруҳида ғарб сори боғ ва иморатиғаким, буюрулуб эди, келиб туштум. Бу боғ ва иморат буюрғон бир тоғнинг тумшугининг туганиши воқе бўлубтур. Бу тоғ туганиши тумшук якпора қизил иморат тошидиндур. Муни буюруб, эдимким, бу тоғни қозиб, ерга ер текургайлар. Агар якпора тошдин онча баланд қолсаким, якпора тошдин иморат тарошласа бўлғай, худ иморат тарош қилғайлар. Агар онча баланд қолмаса, буякпора тошдин ҳамвор бўлғон сахнда ҳавз қозилғай. Онча баланд тоғ қолмайдураким, якпора тошдин иморат бўлғай. Устод Шох Муҳаммад сангтарошқа буюрулдиким, бир калладор мусамман ҳавз бу якпора сахн бўлғон тошнинг устида тарх қилди. Хукм бўлди: сангтарошлар бажид машғул бўлғайлар.

Бу якпора тошдин ҳавз буюрғон ернинг шимоли қалин дарахтлардур: анба ва жомин ва ҳар навъ дарахттин. Бу дарахтларнинг орасида бир даҳи дардах чоҳе буюруб эдим, ул чоҳ итмомиға ета ёвушубтур. Бу чоҳнинг сўйи ул ҳавзға борур. Бу ҳавзнинг ғарбишимолида Султон Искандар банде солибтур. Банднинг устида

иморатлар қилибтур. Бандтин юққори пашкол сувлари йиғилиб, улук кўл бўлур, бу кўлнинг шарқ атрофи боғдур. Кўлнинг шарқ тарафида ҳам буюрдумким, якпора тошдин суфаномолар тарош қилғайлар. Ғарб тарафида масжид буюрулди. Сешанба ва чоршанба бу маслаҳатлар учун Дўлпурда турулди.

Панжшанба кун отланиб, Чанбал дарёсидин ўтуб, намози пешинни дарё ёқасида қилиб, икки намоз орасида Чанбал ёқасидин тебраб, намози шом била намози хуфтан орасида Каворий сўйидин ўтуб туштук. Ёғин жиҳатидин сув улуғ бўлуб, отни уздуруб эди, кема била ўттук.

Тонгласи одина куниким, ошур эди, андин отланиб, йўлда бир кентта тушланиб, намози хуфтан Гувалёрдин бир гуруҳ шимол сари бир чорбодаким, мен ўтган йил буюруб эдим, келиб туштум.

Тонгласи намози пешиндин сўнг отланиб, Гувалёрнинг шимолий пушталарини ва намозгоҳини сайр қилиб келиб, Гувалёрнинг Хотипул отлик дарвозасидинким, Рожа Мон Сингнинг иморати бу дарвозаға пайвастур, кириб, Рожа Бикраможитнинг иморатлариғаким, Рахимдод анда ўлтуруб, эди, кеч намози дигар келиб туштум.

Ушбу кеча қулоғимнинг ташвиши жиҳатидин ва моҳтоб ҳам боис эди, афюн ихтиёр қилдим. Тонгласи афюн хумори бисёр ташвиш берди Хейли қай қилдим¹. Бовужуди хумор Мон Сингнинг ва Бикраможитнинг иморатларини тамом юруб, сайр қилдим, ғариб иморатлардур. Агарчи бўлук-бўлук ва бесиёқдур, бу иморатлар тамом санги тарошидадиндур. Борча рожалар иморатларидин Мон Сингнинг иморатлари яхшироқ ва олиёроқтур. Мон Синг иморатининг томининг бир зильи шарқ соридур. Бу зильни ўзга зильларға боқа кўпрак такаллуф қилибтур. Баландлиги тахминан қирқ-эллик қари бўлғай, тамом санги тарошидадин, юзини гач била оқортибтурлар. Баъзи ерда тўрт табақа имораттур. Икки қуйиги табақаси хейли қоронғудур, андак ёруғлуғи муддате ўлтурғондин сўнгра зоҳир бўладур. Буларни шамъ била юруб сайр қилдук. Бу иморатнинг ҳар зильида беш гунбазтур. Бу гунбазларни ораларида кичик Ҳиндустон дастури била чорсу-чорсу гунбазчалардур. Бу беш улук гунбазларнинг устига зарандуд қилғон мис тангаларини қадабтурлар. Бу томларнинг ташқарисини яшил қоши била кошкорлик қилибтурлар. Яшил қоши била гирдо-гирдини тамом кела дарахтларини кўрсатибтурлар. Шарқ сойиги зильининг буржида Хотийпулдур. Филни «хотий» дерлар, дарвозани «пул». Бу дарвозанинг чиқишида бир филнинг суратини мужассам қилибтурлар, устида икки филбон ҳам қилибтурлар: биайнихи фил, хейли мушобих қилибтурлар. Бу жиҳаттин «Хотийпул» дерлар. Тўрт табақа иморатким бор, боридин қуйиги табақасининг бу мужассам фил сори равзани бор, андин фил ёвуқ кўрунадур. Юққориғи мартабаси худ мазкур бўлғон гунбазлардур. Иккинчи табақасида ўлтурур уйлари дур. Бу уйлар ҳам чуқур ерларда воқе бўлубтур. Агарчи Ҳиндустоний такаллуфлар қилибтурлар, вале беҳавороқ ерлардур.

¹ «Тўққиз юз ўттиз бешинчи (1528) йил воқеалари».

² К. б.— Колпур.

¹ Л. б.—«қилдим» ўрнида «кардам».

Монг Синг ўгли Бикраможитнинг иморатлари қўрғоннинг ши-
моли сори ўртача¹ воқе бўлбтур. Ўғлининг иморатлари отасининг
иморатича эмас. Бир улук гунбаз қилибтур, хейли қоронғу, муддате
турғондин сўнгра равшанлиқ зоҳир бўладур. Бу улук гунбазнинг
остидаги бир кичикрак имораттур, анга худ ҳеч тарафдин ёруғлук
кирмас.

Ушбу улук гунбазнинг устида Раҳимдод бир кичикрак толор-
ғига қилибтур. Раҳимдод ушбу Бикраможитнинг иморатларида
ўлтурубтур. Ушбу Бикраможитнинг иморатларидин бир йўле қи-
либтурларким, отасининг иморатлариға борур. Тошоридин асло
маълум эмас, ичкаридин ҳам ҳеч ер қўрунмас, баъзи ердин ёруғлик
кирар, тавр йўледур.

Бу иморатларни сайр қилиб, отланиб Раҳимдод солғон мадра-
сани кезиб, қўрғоннинг жанубий тарафида бир улук ҳавзнинг
ёқасида Раҳимдод солғон боғчани тафарруж қилиб, кеч ўрду тушган
чорбоғқа келдук.

Бу боғчада хейли гуллар тикибтур. Хушранг қизил канир хейли
бор. Бу ерларнинг канири гули шафтоли бўлур. Гувалёрнинг ка-
нири кип-қизил хушранг канирлардур. Бир пора қизил канири
Гувалёрдин Огра боғлариға келтуруб эктурдум.

Бу боғ жанубида бир улук қўлдур. Пашкол сувлари бу қўлда
йиғилур. Бу қўлнинг ғарбида бир баланд бутхонадур. Султон Шам-
сиддин Илтамиш² бу бутхонанинг ёнида бир масжиди жоме солиб-
тур. Бу бутхона хейли баланд бутхонадур. Қўрғонда мундин баланд-
роқ иморат йўқтур ва Дўлпурнинг тоғидин Гувалёр қўрғони ва
бутхона мушаххас қўринур. Дерларким, бу бутхонанинг тошларини
тамом ушбу улук қўлдин қозиб олибтурлар. Бу боғчада бир йиғоч
толор қилибтур, пастрок, беандомроқ: Боғчанинг эшигида Ҳиндус-
тоний вазълик бемаза айвонлар қилибтур.

Тонгласи намози пешин Гувалёрнинг қўрмаган ерларининг
сайри доияси била отланиб, Мон Сингнинг қўрғонидин тошқориғи
Бодалгар отлик иморатини қўруб, Хотийпул дарвозасидин кириб,
Удво деган ерга бордук. Бу Удво деган ер қўрғоннинг ғарбий та-
рафида бир қўл воқе бўлбтур. Агарчи бу қўл бир фасилдинким,
тоғ устида қилибтурлар, тошқоридур, вале бу қўлнинг даҳанасида
яна икки мартаба баланд фасиллар қилибтурлар. Бу фасилларнинг
баландлиги ўттуз-қирқ қари ёвушур. Ичкариги фасил узунроқтур
ва баландроқтур. Бу фасил қўлнинг бу юзидаги ва ул юзидаги
қўрғон фасилиға пайваст бўлбтур. Бу фасилнинг ўртасида бу
фасилдин пастрок яна бир фасил игрибтурлар. Бу фасил сар-тосар
эмас, обрўд маслаҳатиға бу фасилни игригандурлар. Бу фасилнинг
ичида сув олмоқ учун войине қилибтурлар, ўн-ўнбеш зийна била
сувға етар. Бу улук фасилнинг войинлик фасилиға чиқар эшигининг

¹ Қ. б. — ўтарда.

² Таржималарда — Илтутмиш.

устида Султон Шамсиддин Илтамишнинг отини тоғида қазиб,
битибтурлар, тарихи: «санаи салосина ва ситта миадур¹».

Бу тошқориғи фасилнинг тубида қўрғондин тошқори улук қўл
тушубтур, қолибоким, кам бўлур қўл эмас, обрўдға бу қўл суйи
борур. Бу Удвонинг² ичида яна икки улук қўлдур. Қўрғон эли бу
қўлларнинг суйини ўзга сувларға таржих қилурлар. Бу Удвонинг
уч тарафи якпора тоғ воқе бўлбтур. Тошини раиғи Ёиёна тош-
ларидек қизил эмастур, бир нима берангроқтур.

Бу Удвонинг³ атрофидаги якпора қиёларни қозиб, улук-кичик
мужассам бутлар тарош қилибтурлар. Жануб тарафи бир улук
буттур, баландлиғи тахминан йигирма қари бўлғай. Бу бутларни
тамом яланғоч, бесатри аврат қўрсатибтурлар.

Удвонинг ичидаги икки улук қўлнинг атрофида йигирма-йигир-
ма беш чоҳ қозибтурлар. Бу чоҳлардин сув тортиб, сабзикорликлар
қилиб ва гуллар ва дарахтлар экибтурлар. Удво ёмон ер эмас, тавр
ередур. Айби атрофидаги бутлардур. Бутларни ҳам буюрдумким
бузғайлар. Удводин яна қўрғонға чиқиб, Султоний пулнинг ўзини-
ким, кофирлар замонидин бери бу дарвоза масдуд экондур, тафар-
руж қилиб, намози шом Раҳимдод солғон боғчага келиб туштум, ул
охшом ўшул боғчада-ўқ бўлдум.

Сешанба қуни ойнинг ўн тўртида Роно Сангонинг Бикраможит
отлик иккинчи ўғлидинким, онаси Падмовати била Рангапур⁴
қалъасида эдилар, кишилари келди. Гувалёр сайриға отланғондин
бурун ҳам Бикраможитнинг улук эътиборлик Асук отлик Ҳиндус-
тонидин кишилар келиб, қуллук ва хизматгорлик изхорини қилиб,
ўзига етмиш лаклик ваҳжи истикомат истидбо қилиб эди. Андоқ
муқаррар қилиб эдиким, Рангапурни тошпурғай. Муддаосидек,
парганалар иноят қилиб, кишиларига рухсат бердук. Гувалёр сай-
риға бориладур эди, ул кишиларига Гувалёрда мийод қилдук.
Мийоддин бир неча кун кейинроқ қолдилар. Бу Асук Ҳинду Бикра-
можитнинг онаси Падмоватиға яқин урук бўлур эмиш. Бу кайфият-
ни оналик-ўғуллукқа ҳам изхор қилибтур. Улар ҳам бу Асук била
муттафиқ бўлур, давлатхоҳлик ва хизматгорлик қабул қилибтур-
лар.

Тож, кулоҳ ва зар камарким, Санго Султон Маҳмудни босиб,
Султон Маҳмуд кофирнинг қайдиға тушганда бу таърифий тож
ва кулоҳ ва зар камарни олиб, Султон Маҳмудни қўюб эди.
Ўшул тож ва кулоҳ ва зар камар Бикраможитта экондур, оғаси
Ратансинким, ҳоло отаси ўрниға роно бўлур, Читурға қобиздур,
тож, кулоҳ била зар камарни инисидин тилабтур. Бу бермайдур.
Бу келган кишилардин тож, кулоҳ ва зар камарни манга сўзла-

¹ Олти юз ўттуз (ҳижрий) йил демак бўлиб, милодий йил ҳисобича 1232/33
йилга тўғри келади.

^{2,3} Таржималарда — Урво.

⁴ Бу сўз ҳар иккала нусада турлича, яъни Лондон босмаси текстида «Ранга-
пур», қўрсаткичида «Рангабахур», Қозон босмасида эса «Рангапур» шаклида
ёзилган.

нибтур. Рантабурнинг мубодаласига Биёгани тилабтур. Биёна сўзидин аларни ўтқариб, Шамсободини Рантабур мубодаласига ваъда қилдук. Ушул куни-ўқ бу келган кишиларига хилъатлар кийдуруб, тўққуз кунда Биёнага келмоқ мийоди била рухсат берилди.

Бу боғчадин отланиб, Гувалёрнинг бутхоналарини сайр қилдук. Баъзи бутхоналар ду ошёна, се ошёна, ошёнлари пастроқ, қадимий вазълик, изорасида тамом мужассам суратлар тошдин қозибтурлар. Баъзи бутхона мадраса вазълик пешгоҳида улук ва баланд гунбаз, мадраса хужраларидек хужралариким бор, ҳар хужранинг устида танг-танг гунбазлар тарошида тошдин қилибтурлар. Қуйиғи хужраларида мужассам тошдин бутлар тарош қилибтурлар. Бу иморатларни тафарруж қилиб, Гувалёрнинг ғарбий дарвозасидин чиқиб, Гувалёр қўрғонининг жануб тарафидин эврулуб, сайр қилиб, Раҳимдод солғон чаҳорбоғқаким, Хотийпулнинг олидадур, келиб туштум. Раҳимдод тўй ишини бу чорбоғда тайёр қилиб эди, яхши ошлар тортиб, қалин пешкашлар қилди, жинс ва нақддин тўрт лак пешкаш эди. Бу чорбоғдин отланиб, кеч ўз чорбоғимга келдим.

Чаҳоршанба куни ойнинг ўн бешида Гувалёрнинг шарқи-жануби сори обшорниким, Гувалёрдин олти курух йўлду, сайр қила бордим, мундин кечрак отланилгон экондур. Обшорқаким, кеч намози пешин етиштук. Бир аргамчи баланд қиёдин бир тегирмон суйи шорилдоб тушадур. Бу сув тушар ердин қуйроқ улук йўл бўлубтур. Бу обшордин юққори бу сув якпора қиёнинг устидин оқиб келадур. Бу сувнинг туби якпора тошдур. Ҳар ерда-ҳар ерда тушуб кўл бўлубтур. Бу сувнинг ёқаларида якпора парча-парча тошлар тушубтур, ўлтургудек, вале бу сув доимий эмас эмиш. Обшорнинг устида ўлтуруб, маъжун едук. Сув юққори бориб, сувнинг бидоятиғача сайр қилиб, ёниб, бир баланде устига чиқиб, муддате ўлтурдук. Созандалар, соз чолдилар ва гўяндалар нима айттилар. Обнус йиғочниким, хинд эли тинду дерлар, қўрмаганларга қўрсатилади.

Андин ёниб, тоғдин тушуб, намози шом била намози хуфтаниннг орасида андин отландук. Икки посға ёвуқ бир ерда келиб уйқуладук. Куннинг бир паҳри бўла чорбоғқа келиб тушулди.

Одина куни ойнинг ўн еттисиде Сўхжана деган Салоҳиддиннинг зодбуд кентини ва кентидин юққори тоғ орасидағи ва қўл ичидағи лиму ва садофал¹ боғини сайр қилиб, бир паҳрда келиб, чорбоғқа туштум.

Якшанба куни — ойнинг ўн тўққузиде тонгдин бурунроқ чорбоғдин отланиб, Кавори суйидин ўтуб, тушландук. Намози пешин андин отланиб, офтоб ўлтурур маҳал Чанбал суйидин ўтуб, намози шом намози хуфтан орасида Дўлшур қўрғониға кириб, чароғ била Абулфатҳ солғон ҳаммомни сайр қилиб, андин отланиб, янги чорбоғ солғон ерга банд бошиға келиб тушулди.

Тонгласиға буюрулгон ерларни юруб сайр қилдим. Якпора тошда буюрулгон калладор ҳавзнинг юзини бир мартаба тамом кўтармайдулар эди, буюрулдиким, сангтарошлар кўпрак келиб, бир

мартаба, ҳавзнинг тубини дуруст олсунларким, сув қуюб, атрофини тарозу қилса бўлғай. Кеч намози дигар ҳавзнинг бир мартаба юзини тамом олдилар. Буюрдумким, сув тўлдурдилар. Атрофини сув била тарозу қилиб, ҳамвор қилмоққа машғул бўлдилар. Бу навбат яна бир обхона буюрдумким, ерини якпора тошдин тарош қилғайлар, ичидағи кичик ҳавзни ҳам якпора тошдин қозғойлар. Душанба куни маъжун суҳбати бўлди. Сешанба куни ҳам анда-ўқ эдим.

Чаҳоршанба кечаси оғиз очиб, шима еб, Секрийга бормоқ азмати била отланилди. Икки паҳрга ёвуқ бир ерда тушуб, уйқуладук. Қулоғимга, билмон, совукнинг таъсири бўлди ўхшар, бу охшом асру кўп оғриди, уйқулай олмадим. Тонг бошида бу ердин тебраб, бир паҳрда Секрийда солғон боққа етиб тушулди. Боғнинг томи ва чоғнинг иморатлари хотирхоҳ бўлмагон жиҳатидин иш устидағиларни таҳдид ва сиёсат қилилди. Секрийдин намози дигар била намози шом орасида отланиб, Маҳқокурдин ўтуб, бир ерда тушуб уйқуладук. Андин отланиб, бир паҳр бўла Ограга келиб, қалъада Хадича султонбегимниким, Фаҳрижаҳонбегим бориб, булар баъзи иш-куч учун¹ қолибтурлар, кўруб, Жўндин ўтуб, «Ҳашт биҳишт» боғиға келдим.

Шанба куни сафар ойининг учиде улук амма бегимлардин уч бегим: Гуҳаршодбегим, Бадиул-Жамолбегим, Оқбегим; кичик бегимлардин: Хонзодабегим, Султон Масъуд Мирзонинг қизи, яна Султон Бахтбегимнинг қизи, яна янға чечамнингким, Зайнаб Султонбегим бўлғай, набираси келиб, Тутадин ўтуб, маҳаллот ёқасида дарё кирғоғида тушуб эдилар, бориб, намози дигар била намози шомнинг орасида кўрдум. Андин кема била-ўқ келдим.

Душанба сафар ойининг бешида Бикраможитнинг бурунги элчиси ва сўнги элчисига бойри Бехралик ҳиндулардин Деванинги ўғли Хомусини қўшуб йиборилдиким, Рантабурни тоштурмоқ учун, хизматгорлиқни қабул қилмоқ учун ўз роҳ ва расми била аҳд ва шарт қилғай. Бизнинг йиборган киши кўруб, билиб, инониб келғай. Ул бу айтгонларининг устига турса, мен ҳам ваъда қилдимким, тенгри рост келтурса, отасининг ўрниға роно қилиб, Четурда ўлтурғузай.

Ушбу фурсатларда Дехлидағи ва Оградағи Искандар била Иброҳимнинг хизоналари тамом бўлди. Черикёроғиға ва тўп ва туфакчининг дору ва жидоғиға панжшанба куни сафар ойининг секкизида жамиъ ваҷҳдорнинг ваҷҳидин, саду сий фармон бўлдиким, девонға тушуруб, бу асбоб ва алотқа сарф ва харж қилғайлар.

Шанба куни ойнинг ўнида Султон Муҳаммад бахшидин, Шох Қосим отлик пиёдасиниким, бир қатла Хуросон аҳлиға истимолат фармонлари элтиб эди, яна Хирийға йиборилди. Бу мазмун била фармонлар элитиким: «Ҳиндустоннинг шарқ ва ғарб ёғиларидин ва кофирларидин тенгри инояти била хотирлар жамъ бўлди. Ушбу ёз тенгри рост келтурса, албатта ўзумизни ҳар навъ қилиб еткур-гумиздур». Аҳмад Афшорға ҳам фармон йиборилди. Фармоннинг

¹ Л. б. — тушган

² Л. б. — «Гуҳаршодбегим» йўқ.

хошиясида ўз хатим била битиб, Фаридун кубузийни тиладим. Ушбу кун пешин симоб емакни бунёд қилдим.

Чаҳоршанба куни ойнинг йигирма бирида бир ҳиндустоний почи Комроннинг ва Хожа Дўст Хованднинг арзадошларини келтурди. Хожа Дўст Хованд зилҳижжа ойнинг ўнида Кобулга бориб, Хумоюн қошига тебраб экандур. Хубёнда Комроннинг кишиси Хожага борурким: «Хожа келсунлар, ҳар неким фармон бўлубтур, еткурсунлар, сўз-унни сўзлашиб борсунлар».

Комрон зилҳижжа ойнинг ўн етисиде Кобулга келгандур. Хожа била сўзлашиб, Хожа ушбу зилҳижжа ойнинг йигирма секкизида Қалъаи Зафарга узотур.

Бу келган арзадошларда яхши хабарлар эди: Шаҳзода Таҳмосб ўзбакнинг дафъига азимат қилиб, Рениш ўзбакни Домғонда олиб ўлтуруб, элини қатли ом қилур. Убайдхон қизилбош хабарини таҳқиқ топқоч, Ҳирий гирдини қўпуб, Марвга бориб, Самарқанд ва ул навоҳийдаги султонларни Марвга тилар. Мовароуннаҳрдаги султонлар тамом Марвга қўмакка борурлар.

Бу хабарни ушбу почи келтурдиким, Хумоюннинг ўғли бўлмиш. Ёдгор тағойининг қизидин, Комрон ҳам Кобулда кадхудо бўладур эмиш, тағойиси Султон Али мирзонинг қизини оладур эмиш.

Ушбу кун Сайид Дақний Шерозий жибагарга хилъат кийдуруб, инъом қилиб, хоралиқ чоҳни буюрдукким, билурича итмомга тегургай.

Одина куни ойнинг йигирма учиде ҳарорате баданимда зоҳир бўлди. Андоққим, жумъа намозини масжидта ташвиш била ўтадим. Намози пешин эҳтиётини келиб, китобхонада бир замондин сўнг машаққат била ўтадим. Индини якшанба куни иситиб, озроқ титрадим.

Сешанба кечаси сафар ойининг йигирма етисиде ҳазрати Хожа Убайдуллонинг «Волидия» рисоласини назм қилмоқ хотиримга кечти. Ҳазратнинг руҳига илтижо қилиб, кўнглумга кечурдумким, агар бу манзум ул ҳазратнинг мақбули бўлур, худ нечукким, соҳиби «Қасидан Бурда»нинг қасидаси мақбул тушуб, ўзи афлиж маразидин халос бўлди, мен доғи бу оризадин кутулуб, назмимнинг қабулига далиле бўлгусидур. Ушбу ният била «рамали мусаддаси махбуни аруз» ва «зарбгоҳи махбуни маҳфуз» вазнидаким, мавлоно Абдурахмон Жомийнинг «Сухба»си ҳам бу вазнидадур, рисола назмига шуруъ қилдим, ҳам ўшал кеча ўн уч байт айтилди. Илтизом йўсунлук, кунда ўн байттин камрак айтилмас эди. Ғолибо бир кун тарк бўлди. Ўтган йил ва балки ҳар маҳал мундоқ оризаким бўлди, акалли бир ой-қирқ кунга тортти. Тенгри инояти била, ҳазратнинг ҳиматидин, панжшанба куни ойнинг йигирма тўққузиде андаке афеурда бўлди, ўзга бу оризадин халос бўлдум. Шанба куни рабиул-аввал ойининг секкизида рисола сўзларининг назм қилмоқ ихтимомига етти. Бир кун эллек икки байт айтилди.

Чаҳоршанба куни ойнинг йигирма секкизида атроф ва жавоибқа черикларга фармонлар йиборилдиким, яқин фурсатта, тенгри еткурса, черик отлангумиздур. Черик яроғи била бот етиша келсунлар.

Якшанба куни рабиул-аввал ойининг тўққузиде Бек Муҳаммад таълиқчи келди. Ўтган йил муҳаррам ойининг охирида Хумоюнга хилъат ва от элтиб эди.

Душанба куни ойнинг ўнида Беккина Вайс лоғарий била Баёншайх отлиқ Хумоюннинг бир навқари Хумоюннинг қошидин келдилар. Беккина Хумоюннинг ўғлининг севинчисига келибтур. Отини Альамон қўюбтур, Шайх Абулважд валодатига тарих: «Шаҳи саодатманд»¹ топибтур. Баёншайх Беккинадин хейли сўнгра чиқибтур. Одина куни сафар ойининг тўққузиде Қишмининг оёғиде Душанба деган ердин Хумоюндин айрилибтур. Душанба куни рабиул-аввал ойининг ўнида Ограга келди, жалд келди. Яна бир қатла ҳам ушбу Баёншайх қалъаи Зафардин Қандаҳорга ўн бир кунда бориб эди. Шаҳзодаининг келгонининг ва ўзбакнинг шикаст топқонининг хабарини бу Баёншайх келтурди.

Тафсили будурким, шаҳзода Таҳмосб Ироқдин қирқ минг киши била Рум дастури туфак ва ароба тартиб қилиб, тез-ўқ юруб келиб, Бистом ва Домғонда Рениш ўзбакни олиб, эли била қириб, тез-ўқ ўтар. Кепак бийнинг ўғли Қамбур Алини ҳам қизилбош одами босар. Оз-оғлоқ киши била Убайдхон қошига келур. Убайдхон Ҳирий навоҳийсида туруш яроғини топмай, жамиъ Балх ва Ҳисор ва Самарқанд ва Тошканддаги хон ва султонларга қадага била кишилар чоптуруб, ўзи Марвга келур, бот-ўқ йиғилурлар. Тошканддин Суюнчакхоннинг улуғидин кичикроқ ўғли Барок² султон Самарқанд ва Миёнқолдин Кўчумхон ва Абусаид султон ва Пўлод султон ва Жонибек султон ўғлонлари била ва Ҳисордин Ҳамза султон била Маҳди султоннинг ўғлонлари ва Балхдин, Кетин қаро султон³ ва жамиъ султонлар бот-ўқ бориб, Марвда Убайдхон била мулҳақ бўлурлар. Юз беш минг киши бўлурлар. Буларнинг тилчиси мундоқ хабар келтурурким, шаҳзода Убайдхонни Ҳирийнинг навоҳийсида оз-оғлоқ черик била ўлтурубтур деб, қирқ минг киши била илдам келибтур. Холо бу жамъиятнинг хабарини топиб, Родагон⁴ ўлангида хандақлаб ўлтурубтурлар. Ўзбаклар бу хабарни топиб, ғанимни қўзга илмай, кенгашни мунга қўярларким, барча хон ва султонлар Машҳадда ўлтурурбиз, бир неча султонни йигирма минг киши била тайин қилурбизким, қизил бошнинг ўрдусининг навоҳийсида юруб, бошини чиқорғали қўймас. Ақраб бўлғоч, ядачиларга буюрурбизким, яда қилғайлар. Ушбу раинга ожизландуруб олурбиз деб, Марвдин кўчарлар. Шаҳзода ҳам Машҳаддин чиқиб, Жом ва Харгирд навоҳийсида муқобала бўлурлар. Шикаст ўзбак сори воқе бўлур. Қалин султон гирифтор бўлуб, қатлга борур.

Бир ташта худ андоқ битиб эдиларким, Кўчумхондин ўзга ҳеч султоннинг таҳқиқ чиққани мушаххас эмас. Черик била бўлгон кишилардин ҳануз киши келмайдур. Ҳисордаги султонлар Ҳисорни ташлаб чиқарлар. Чалмаким, асли оти Исмоилдур, Иброҳим-

¹ Бу икки сўздаги ҳарфларни «абжод» ҳисоби билан сонга айлантирилса, 934 хижрий йил чиқади, милодий йил ҳисобида 1527.

² Л. б. — Борон.

³ Қ. б. — тушган.

⁴ Қ. б. — Зодгон.

хонийнинг ўгли Ҳисор қўрғонида экандур. Ушул Баёншайхдин-ўқ Ҳумоюнға, Комронға хатлар битиб, тез-ўқ ёндурулди.

Одина куни ойнинг ўн тўртида хат ва китобатлар тайёр бўлди. Баёншайхқа топшуруб, рухсат берилди. Шанба куни ойнинг ўн бешида Оградин узади.

Ҳумоюнға битилган хатнинг саводи:

«Ҳумоюнға муштоқликлар била соғиниб салом дегач, сўз улким, душанба куни рабиул-аввал ойининг ўнида Беккина била Баёншайх келдилар. Хатлардин ва арзадоштлардин ул юздаги, бу юздаги кайфият ва ҳолот мушаххас ва маълум бўлди.

Шукр, бермиш санга ҳақ фарзанде,
Санга фарзанду, манга дилбанде.

Тенгри таоло мундоқ севинчларни манга ва санга ҳамиша рўзи қилғай, омин ё раббал-оламин. Отини Альамон қўймишсен. Тенгри муборақ қилғай. Вале бовўжудким, ўзунг битибсен, мундин гофил бўлубсенким, касрати истиъмодал била авом Аламо дерлар, ё Эл Амон дерлар, ўзга мундоқ алиф-лом отта кам бўлур. Тенгри отини ва зотини фархунда ва муборақ қилғай, манга ва санга кўп йиллар ва бисёр қарилар Альамонни давлат ва саодат била тута бергай.

Тенгри таоло ўз фазлу карами била бизнинг ишимизни ясайдур. Мундоқ копу қариларда топилмас. Яна сешанба куни ойнинг ўн бирида арожиф хабар келдиким, Балх эли Қурбонни тилаб Балхқа кинюрмишлар.

Яна Комронға, Кобулдаги бекларга фармон бўлдиким, бориб, санга қўшулди, Ҳисор ё Самарқанд ё ҳар соригақим салоҳи давлат бўлса, юругайсиз. Тенгрининг инояти била ёғийларни босиб, вилоятларни олиб, дўстларни шод, душманларни нигунсор қилғайсиз; иншооллоху таоло. Сизларнинг жон тортиб, қилич чопмоқ маҳалларингиздур. Қопуда келган ишни тақсир қилмангиз. Гаронжонлик била қоҳиллик подшоҳлик била рост келмас.

Жаҳонгире таваққуф бар наёбад,
Жаҳон оиро бувад кў беҳ шитобад,
Ҳама чизи зи рўи кадхудой,
Сукун меёбад илло подшоҳи¹.

Агар тенгри инояти била Балх ва Ҳисор вилояти муяссар ва мусаххар бўлса, Ҳисорда сенинг кишинг бўлсун, Балхта Комроннинг кишини бўлсун. Агар тенгри инояти била Самарқанд ҳам мусаххар бўлса, Самарқандга сен ўлтургил, Ҳисор вилоятини² диншооллох, ҳолиса² қилғумдур. Агар Комрон Балхни озирғанса,

¹ «Жаҳонгирлик тўхтаб турмайди, ким яхши тиришса, жаҳон ўшаники бўлади, ҳаётда ҳар бир нарсанинг тўхташи мумкин, аммо подшоҳлик (иши) тўхтамайди».

² Қ. б. — хосса.

арзадошт қилинг, иншооллох анинг қусурини ўшал вилоятлардин-ўқ рост қилғумиздур.

Яна сен ўзинг билур эдингким, доим бу қоида маръий эди: олти ҳисса санга бўлса, беш ҳисса Комронға бўлур эди. Ҳамиша бу қоида ни маръий тугуб, мундин тажовуз қилманг. Яна ининг била яхши маош қилғайсан. Улуқлар кўтаримлик керак, умидим борки, сен ҳам яхши ихтилот қилғайсан. Анинг ҳам муташарриғ ва яхши йигит қўюбтур, ул ҳам мулозамат ва ажжихатликта тақсир қилмағай.

Яна сендин озроқ гинам бор, бу икки-уч йилдин бери бир кишинг келмади. Мен йиборган киши ҳам рост бир йилдин сўнгра келди. Мундоқ бўлурму?

Яна хатларингда ёлғузлук, ёлғузлукким, деб сен, подшоҳликта айбдур, нечукким дебтурлар:

Агар пой банди ризо пеш гир,
Ва гар яксувори сари хеш гир!

Ҳеч қайде подшоҳлик қайдича йўқтур. Подшоҳлик била ёлғузлук рост келмас. Яна мен дегандек, бу хатларингни битибсен ва ўкумайсен, не учунким, агар ўкур ҳаёл қилсанг эди, ўкуйолмас эдинг. Ўкуйолмагандин сўнг албатта тағйир берур эдинг. Хатингни худ ташвиш била ўкуса бўладур, вале асру муғлақтур. Насри муаммо ҳеч киши кўрган эмас. Имлонг ёмон эмас. Агарчи хейли рост эмас, илтифотни «То» (ط) била битибсен. Кулунжни «ё» (ل) била битибсен. Хатингни худ ҳар тавр қилиб ўкуса бўладур, вале бу муғлақ алфозингдин мақсуд тамом мафхум бўлмайду. Голибо хат битирда қоҳиллигинг ҳам ушбу жиҳаттиндур. Такаллуф қилай дейсен, ул жиҳаттин муғлақ бўладур. Бундин нари бетакалуф ва равшан ва пок алфоз била бити: ҳам санга ташвиш озроқ бўлур ва ҳам ўкуғучиға.

Яна улук иш устига борасен, иш кўрган, рай ва тадбирлик беклар била кенгашиб, аларнинг сўзи била амал қилғайсен.

Агар менинг ризомни тиларсен, хилватнишинликни ва эл била кам ихтилотликни бартараф қилгил. Кунда икки навбат инингни ва бекларни ихтиёрлариға қўймай, қошинға чарлаб, ҳар маслаҳат бўлса кенгашиб, бу давлатхоҳларнинг иттифоқи била ҳар сўз-унга қарор бергайсен.

Яна Ҳожа Калон менинг била густохона ихтилот қила ўрганиб эди, сен доғи, нечукким Ҳожа Калон била ихтилот қилур эдим, ўшундоқ ихтилот қилғайсен. Тенгри инояти била ул сорилар иш озроқ бўлса, Комронға эҳтиёж бўлмаса, Комрон Балхта мазбут кишиларни қўюб, ўзи менинг қошимға келсун.

Яна мунча фатҳ ва зафарлар Кобулда эканда бўлди, Кобулни шугун

¹ Агар оёғинг банд бўлса, ризони олдинга қўй, агар танҳо сувори бўлсанг, ўз бошингча бор, яъни жаҳонга боғланган бўлсанг, бошингга келган ҳар нарсага рози бўл, агар ҳеч нарсага боғланмаган киши бўлсанг, йўлингдан қолма, кета бер.

тутубтурмен, ани холиса¹ қилдим. Ҳеч қайсингиз тамаъ қилмағайсиз.

Яна яхши борибсен, Султон Вайсининг кўнглини олибсен, ани кошнингга келтуруб, анинг раъйи била амал қилғайсенким, иш билур кишидур. Черикни яхши йиғиб юргайсен. Оғиз сўзларидин Баёншайх соҳиб вуқуфдур, маълум бўлғусидур, деб муштоқликлар била салом.

Панжшанба куни рабиул-аввал ойининг ўн учида битилди».

Комронга ва Ҳожа Калонга дағи ушбу мазмун била ўз илгим била хатлар битиб йибордим.

Чаҳоршанба куни ойнинг ўн тўққузидида мирзолар ва султонлар, турк ва ҳинд умаросини чарлаб, машварат қилиб, сўзни мунга қўюлдиким, бу йил худ, албатта, бир сори черик юрумак керак. Ўзумиздин бурунроқ Аскарый Пўрубқа мутаважжих бўлғай. Ганг дарёсидин нариғи салотин ва умаро чериклари била Аскарыйга келиб кўшулуб, ҳар сориғаким, салоҳи давлат бўлса, азимат қилғайлар.

Бу кайфиятларни битиб, шанба куни ойнинг йигирма иккисидида ўн олти кунлик булжор била Гиёсиддин қўрчини Султон Жунайд барлос бошлиқ Пўруб умаросига чоптурулди. Оғиз сўзлари бу бўлдиким, зарбзан ва ароба ва туфак уруш асбоб ва олтидур, булар тайёр бўлгунча, ўзумиздин илгаррак Аскарыйни йиборилди. Гангнинг нари² юзидидаги жамиъ салотин ва умарога фармон бўлдиким, Аскарый қошига йиғилиб, ҳар сориға салоҳи давлат бўлса, тенгри инояти била мутаважжих бўлғай. Андағи давлатхоҳлар била машварат қилинг. Агар манга эҳтиёжлик иш бўлса, ушбу мийод била боргон киши келгач-ўқ бетавақуф иншооллоху таоло, отланғумдур. Агар Банголий якжихатлик ва ихлос мақомида бўлса ва ул орада манга эҳтиёж бўлғудек иши бўлмаса, ани ҳам шарҳ била арзадошт қилинг. Боқиб туруб бўлмас, ўзга сори азимат қилғумдур. Сизлар давлатхоҳларнинг машварати била, Аскарыйни олиб юруб, андағи ишларга тенгри таоло инояти била файсал бергайсиз.

Шанба куни рабиул-аввал ойининг йигирма тўққузидида Аскарыйга мураесаъ камар ханжар била, подшоҳона хилъат кийдуруб, алам ва туғ ва нақора ва тавила тўпчоқ ва ўн фил ва қатор тева ва қатор хачир, подшоҳона асбоб ва олот инъом бўлди. Ҳукм бўлдиким, девон бошида ўлтурғай. Мулласига ва икки атқасига тугмалик чакманлар ва яна ўзга навкарларига уч тўққуз тўн инъом бўлди.

Якшанба куни ойнинг салҳида Султон Муҳаммад бахшининг уйига бордим, пойандоз солиб, сочиқ киюрди. Нақд ва жинсдин икки лақдин кўпрак нима пешкаш қилди. Ош ва пешкаш тортилгондин сўнг яна бир ҳужрасига бориб, ўлтуриб маъжун едук. Андин уч паҳра чиқиб сувдин ўтуб, «Хилватхона» келилди.

Панжшанба куни рабиул-охир ойининг тўртида мундоқ муқаррар бўлдики, Оградин Кобулгача Чақмоқбек Шохий тамғочининг нависандалиги била таноб урғай. Ҳар тўққуз қуруҳда манор қўпорғайларким, манорнинг балаңдлиғи ўн икки қари бўлғай. Устида бир чордара қўпорғайлар. Ҳар ўн секкиз қуруҳда олти ём оти боғла-

ғайлар. Ёмчи ва сайисга улурфа ва отларга алиқ таъйин бўлғай. Андоқ фармон бўлдиким, бу ём оти боғлатур ер агар бир холисага ёвуқ бўлса, бу мазкур бўлгонларни андин саранжом қилсунлар, йўқ эрса, ҳар бекнинг парганасига воқе бўлса, анинг уҳдасида қилсунлар. Ушбу кун Чақмоқ била Шохий Оградин чиқтилар. Бу қуруҳларни мил била мувофиқ таъйин қилилди. Нечукким, «Мубаййин»да¹ мазкурдурлар:

Тўрт мингдур қадам била бир мил,
Бир қуруҳ они Ҳинд эли дер бил.
Дедилар бир ярим қари бир қадам,
Ҳар қари билки, бордур олти тутам.
Ҳар тутам тўрт элик, яна ҳар элик
Олти жав арзи бўлди бил бу билки.

Паймойиш танобини бу мазкур бўлгон бир ярим қари билаким, тўққуз тутам бўлғай, қирқ қари таъйин қилилдиким, юз таноби бир қуруҳ бўлғай.

Шанба куни ойнинг олтисидида тўй бўлди. Қизилбош ва ўзбак ва ҳиндуларнинг элчилари бу тўйда бор эрдилар. Қизилбош элчиларини ўнг қўлда, етмиш-сексон қари йироқроқ шомиёна барпой қилиб, ўлтурғузулди. Фармон бўлдиким, беклардин Юнус Али қизилбошлар била ўлтурғай. Сўл қўлда ҳам ушбу дастур била ўзбак элчилари ўлтуруб, беклардин Абдуллоқа фармон бўлдиким, булар била ўлтурғай. Мен янги солгон мусамман хаспўш толорнинг шимолий зильида ўлтурдум, ўнг қўлумда беш-олти қари — Тўхта Бўга султон ва Аскарый ва Ҳазрати Хожанинг авлоди Ҳожа Абдушшаҳид ва Ҳожа Калон ва Ҳожа Хусайний² ва Халифа яна Самарқанддин келган хожаларнинг тавобеи ҳофиз ва муллолар ўлтурдилар. Сўл қўлумда беш-олти қари — Муҳаммад Замон мирзо ва Тонготмиш султон ва Сайид Рафе ва Сайид Румий ва Шайх Абулфатх ва Шайх Жамолий ва Шайх Шихобиддин араб ва Сайид Дакний ўлтурдилар. Жамиъ салотин ва ҳавонини ва ақобир ва умаро ошдин бурун қизилдин, оқтин, қорадин, рахттин, жинстин сочиқлар киюрдилар. Буюрдумким, олимда зайлуча солдилар. Қизил ва оқни бу зайлуча устига тўктилар. Рахт ва оқ парча ва бадраларни ҳам қизил ва оқнинг ёнида тўда қилдилар.

Ошдин бурунроқ сочиқ киюрур асносида маст теваларни ва филларни ўттурағи оролда урушқа солдилар. Бир неча қўчқор ҳам уруштурдилар. Булардин сўнг қуштигирлар қушти туттилар.

Улуғ ош тортилгондин кейин, Ҳожа Абдушшаҳид била Ҳожа Калонга ўрмак³ абралик киш жуббалар муносиб хилъатлар била кийдурилди. Мулло Фарруҳ ва Ҳофиз бошлиқ била келганларига чакманлар кийдурилди. Қўчумхоннинг элчисига ва Ҳасан Чалабий-

¹ «Мубаййин» — Бобурнинг бир асари.

² Л. б. — Ҳожа Чоший.

³ Қ. б. — Ўзбак.

¹ Қ. б. — хосса.

² Л. б. — норя.

нинг инисига ҳам қумош бошлиқ, тугмалик киш жуббалар фарохў-рий хилъатлар иноят бўлди. Абусаид султоннинг ва Мехрибон хонимнинг ва ўғлининг, Пўлод султоннинг элчиларига ва Шох Хасаннинг элчисига тугмалик чакманлар, қумош тўнлар инъом бўлди. Икки хожага ва икки улуғ элчигаким, Кўчумхоннинг навқари ва Хасан Чалабийнинг иниси бўлғай, кумуш тоши била олту ва олту тоши била кумуш тортилиб, инъом бўлди. Олту тоши беш юз мисқолдурким, Кобул тоши била бир сер бўлғай, кумуш тоши икки юз эллик мисқолдурким, Кобулнинг ярим сери бўлғай. Хожа Мир султонга ва ўғлонларига ва Ҳофиз Тошкандий ва мулло Фаррух бошлиқ Хожанинг мулозимларига ва ўзга элчиларга ҳам олтудин, кумушдин таркаш била инъомлар бўлди. Ёдгор Носирга камар ханжар инъом бўлди. Яна Мир Муҳаммад жолабонга Ганг дарёсига яхши кўпрук боғлағони учун муставжиби иноят бўлди, бу Мир Муҳаммадга ва яна туфакандозлардин паҳлавон Ҳожи Муҳаммад ва паҳлавон Баҳлул ва Вали Порсчийга якка ханжар иноят бўлди. Устод Алиқулининг икки ўғлига ҳам ханжар инъом бўлди. Яна Сайид Довуд Гармсерийга қизилдин, оқдин инъом бўлди. Яна қизим Маъсуманинг ва ўғлум Ҳиндолнинг навқарларига тугмалик чакманлар ва қумош хилъатлар инъом бўлди. Яна Андижондин ва бевилоят ва беватан юрган ерларимиз ва Сўх ва Хушёрдин келганларга чакманлар ва қумош хилъатлар ва олтудин ва кумушдин, рахтдин, жинсдин инъомлар бўлди. Қурбон биле Шайхнинг навқарларига ва Коҳмард раёсига ҳам ушбу дасту¹ била иноятлар бўлди.

Ош тортилгондин сўнг фармон бўлдиким, Ҳиндустонни бозигарлари келиб, ўюларини кўрсатгайлар. Лўлилар келиб, ишларини кўрсаттилар. Ҳиндустон лўлилари баъзи ишларе кўрсатурларким ул вилоятларнинг лўлиларидин кўрулмайдур эди. Ул жумладин бири будурким, етти халқани пешонасига ва икки тизига таъби¹ килиб, яна тўрт халқани иккини икки илик бармоғи била ва иккини икки оёғи бармоғи била тез ва бедаранг эврадур. Яна бири буким, рафтори товус йўсунлук бир илигини ерга қўюб, бир илиги ва икки оёғи била уч халқани тез ва бедаранг эврадур. Яна бири буким, ул вилоят лўлилари икки йиғочни оёғларига боғлаб «пойи чўбин» килиб, йўл юрурлар. Ҳиндустон лўлилари бир йиғоч била «пойи чўбин» килиб, йўл юруйдурлар, оёғларига ҳам боғламайдурлар. Яна бири буким, икки лўли бир-бирини тутушиб, ул вилоятларда икки турлук муаллақ борурлар. Ҳиндустон лўлилари бир-бирларини тутушуб, уч, тўрт турлук муаллақ борадурлар. Яна бири буким, олти-етти қари йиғочнинг тубини бир лўли белига қўюб, йиғочни тик тутуб турадур, яна бир лўли бу йиғочқа чиқиб, йиғоч устида ўюлар ўйнайдур. Яна бири буким, бир кичик лўли яна бир улуғ лўлининг бошига чиқиб, тик турадур, қуйиға лўли ул сари, бул сари илдам юруб, иш кўрсатганда, бу кичкина ул лўлининг бошининг устида типтик тебранмай туруб, ул ҳам ишлар кўрсатадур. Қалин мотулар¹ ҳам келиб, раққослиқ қилдилар.

Намози шомга яқин қизилдин, оқдин, қорадин галаба сочилди.

¹ Қ. б.— потирлар.

Ғариб ғавго ва издиҳоме бўлди. Намози шом била намози хуфтаи орасида беш-олти махсусларни қошимга ўлтурғуздум. Бир паҳрдин кўпроқ ўлтурулди. Тонгласи икки паҳрда кемага ўлтуруб, «Ҳашт биҳишт»га келилди.

Душанба куни Аскарыйким, сафар қилиб чиқиб эди, келиб ҳаммомда рухсат олиб, Шарққа кўчди. Сешанба куни Дўлпурда буюрғон ҳавз ва чоҳ иморатларини кўра бордим. Бир паҳр ва бир гирида боғдин отландим. Кечанинг аввалги посидин беш гирий бўлди эдиким, Дўлпур боғига борилди.

Панжшанба куни ойнинг ўн бирида сангин чоҳ ва йигирма олти тош тарнов ва тош сутун ва якпора қиёдин қазилгон ариғлар тайёр бўлиб, ушбу куннинг уч паҳридин чоҳдин сув тортмоқ бунёд бўлди. Дўлпурда иш қиладурғон сангтарош ва дурудгар ва жамиъ муздурларга Оградағи устодкорлар, муздурлар дастури била инъомлар бўлди. Чоҳ суйи иди учун эҳтиётқа буюрулдиким, ўн беш кечакундуз тинмай чархин эвуруб, сув тортқайлар.

Одина куни аввалги паҳрға бир гирий қолиб эдиким, Дўлпурдин отланилди. Офтоб ҳануз ўлтурмайду¹ эдиким, дарёдин кечилди.

Сешанба куни ойнинг ўн олтисида қизилбош била ўзбакнинг урушида бор киши Дев султоннинг навқари келди. Андоқ тақрир қилдиким, Жом ва Харгирд навоҳисида ошур куни туркман била ўзбакнинг масофи воқе бўлур. Фарз вақтидин намози пешингача урушурлар. Ўзбак кишини уч юз минг бор эди, деди. Туркман қирқ-эллик минг киши экандур. Қорасини юз минг киши ченади. Вале ўзбак ўзининг кишини юз беш минг киши дерлар эди. Қизилбош одами Рум дастури била ароба ва зарбзан ва туфакандоз тартиб килиб, ўзини беркитиб урушур. Икки минг ароба, олти минг туфакандоз бор экандур. Шаҳзода ва Жўҳа¹ султон йигирма минг ўбдон йиғит била аробанинг ичида турар, ўзга бекларни аробадин ташқари буронғор ва жувонғор ясар, ўзбаклар етган била ташқарини кишини бесиб, тушура-тушура олиб-ўқ тебарлар. Орқага эврлуд, тева ва партол ўлка қилурлар. Охир, аробанинг ичидагилар занжирни очиб чиқарлар. Мунда ҳам зарб уруш бўлур. Ўзбак уч қатла ёндура солур. Тенгри таоло инояти бўлди, ўзбакни босарлар. Кўчумхон, Убайдхон, Абусаид султон бошлиқ тўққуз султон гирифтор бўлур. Бир Абусаид султон тирик эмиш, ўзга секкиз султон мақтул бўлур. Убайдхоннинг бошини топмаслар, танасини топарлар, ўзбактин эллик минг киши ва туркмандин йигирма минг киши қатла борур.

Ҳам ушбу кун Ғиёсиддин кўрчиким, ўн олти кунлук булжор била Жўнпурға бориб эди, келди. Султон Жўнайд алар Харидқа черик боргондурлар. Бу Харидқа боргон жиҳатдин булжорға етиша олмас. Султон Жўнайд оғиз сўзи муни дебтурким, шукр-шукр тенгри иноятидин бу тарафлар подшоҳ мутаважжих бўлғунча иш кўрунмайду¹. Мирзо келсалар, бу навоҳийдағи салотин ва хавонин ва умароға фармон бўлсаким, мирзо қадамида мутаважжих бўлсалар. Умид борким, бори ишлар осонлиқ била муяссар бўлғай.

¹ Қ. б.— Шаҳзода ва Хожа.

Агарчи Султон Жунайдин мундоқ жавоб келди. Вале Мулло Муҳаммад музаҳҳибниким, Сангойи кофирнинг газвидин сўнг Банголаға элчиликка йиборилиб эди, буқун тонгла келур дейдурлар эрди, анинг хабариға ҳам боқилди.

Одина куни ойнинг ўн тўққизида маъжун еб, бир неча махсуслар била «Хилватхона»да ўлтуруб эдим. Мулло Муҳаммад музаҳҳиб охшомигақим, шанба кечаси бўлғай, келиб мулозамат қилди. Ул тарафдағи кайфиятни бир-бир сўруб, маълум қилдукким, Банголий итоат ва якжиҳатлик мақомида эмиш.

Якшанба куни турк ва ҳинд умаросини «Хилватхона»да чарлаб кенгаштук. Бу сўзлар ораға туштиким, Банголий элчи йибориб, итоат ва якжиҳатлик мақомида эмиш. Банголаға бормоқ худ бесураттур. Агар Бангола борилмаса, ул авохийда бир хизоналик ер йўқтурким, черик элига мададе бўлғай. Ғарб тарафида баъзи ерлар бор ҳам ёвқдур ва хизонаси бордур.

Моли вофир, эли кофир, йўл ёвуқ,
Шарқ сори гар йироқтур, ул ёвуқ.

Охир сўз мунга қарор топтиким, ғарб тарафи борур йўлимиз чун ёвқдур, бир неча кун таваккуф қилиб, шарқ тарафидин хотирни жамъ қилиб, борилса ҳам бўлур. Яна Ғиёсиддин қўрчини йигирма кунлук мийод била Пўруб умаросиға фармонлар битиб чоптурулдиким, бори салотин ва ҳавонин ва умароким, Ганг суйининг нари юзидатурлар. Аскарийнинг қошиға йиғилиб, бу ёғийларнинг устига юругайлар. Бу фармонларни еткуруб, ҳар не онда бўлгон хабарни тониб олиб, мийодқа ета келгай.

Ушбу айёмда Муҳаммадий кўкалтоштин арзадошт келдиким. Балуж яна келиб, баъзи ерларни чопти.

Бу маслаҳат учун Чин Темур Султонни тайин қилилдиким. Сихринд ва Сомонавидин нариғи беклар, мисли: Одил Султон, Султон Муҳаммад дўлдой, Хисрав кўкалтош, Муҳаммад Али жанг-жанг, Абдулазиз мирохўр, Сайид Али, Вали Қизил, Қароча, Ҳалоҳил, Ошиқ бакавул, Шайх Алий Катта, Гужурхон, Ҳасан Али Саводий бошлиқлар султон қошиға йиғилиб, олти ойлик яроқ била Балуж устига юругайлар. Султоннинг жер ва ясоғиға ҳозир бўлуб, йўллук, тўралик сўзидин чиқмағайлар. Бу фармонни еткурғали Абдулғаффор тавочи тайин бўлди. Андоқ муқаррар бўлдиким, аввал Чин Темир Султонға бу фармонларни тегургай. Андин ўтуб, мазкур бўлгон бекларга фармонни кўрсатиб, не ердаким, Чин Темир Султон булжор қилгон бўлса, борчани чериги била анда ҳозир қилгай. Абдулғаффор ҳам ўзи бу черикда бўлғай. Ҳар кимдин суслук ва беихтимомлик зоҳир бўлса, арзадошт қилгай. Ўшал тақсир қилгонни муча чаргасидин узатиб, вилоят ва парганисидин йиратқайбиз. Бу фармонларни топшуруб, оғиз сўзларини туйтуруб, Абдулғаффорга рухсат берилди.

Якшанба кечаси ойнинг йигирма секкизида уч паҳр ва олти гирийда Жўндин ўтуб, Дўлпурда Нилуфар боғиға мутаважжих

бўлдук. Якшанба кунидин уч паҳр ёвушуб эдиким, боғқа келдук. Боғнинг агроф ва жавонибида бекларга ва ичкиларга ерлар, юртлар тайин бўлдиким, ўзлари учун иморатлар ва боғлар солгайлар.

Панжшанба куни жумодил-аввал ойининг учда боғнинг шарқи жанубий тарафиди хаммомға ер тайин қилиб, хаммом ерини тузаг тилар. Буюрдумким, бу тузалган ерда хаммомнинг курсисини қў порғондин сўнг, хаммом тарҳини солгайлар. Бу хаммомнинг бир уйида даҳидардах ҳавз буюрдум.

Ушбу куни Қози Жиёнинг ва Бир Синг Девнинг арзадошларини Оградин Халифа йиборибтур. Бихорни Искандарнинг ўғли Маҳмуд олгон эмиш. Бу хабар келгач, черик отланмоқини жазм қилиб, тонгласи одина куни олти гирийда Нилуфар боғидин отлапиб, намози шом Ограға келилди. Муҳаммад Замон мирзо Дўлпурга бора дур экандур, йўлда учради. Чин Темир Султон ҳам ушбу кун Ограға келиб экандур.

Тонгласи шанба куни кенгаш бекларини тилаб, панжшанба куни ойнинг ўнида Пўруб сари отланмоққа сўзни қарор берилди.

Ҳам ушбу шанба куни Кобулдин хат ва хабар келдиким, Ҳумоюн ул юзларнинг черикини йиғиб, Султон Вайсни ўзига қўшуб, қирқ-эллик мингча киши била Самарқанд устига азимат қилибтур. Ҳисорға Султон Вайсининг иниси Шохқули бориб кирибтур. Турсун Муҳаммад султон Тирмизтин юруб, Қабодиёни олиб, кўмак тилабтур. Ҳумоюн Тулак кўкалтошни ва Мир Хурдин қалин киши била ва бўлгон мўғуллар била Турсун Султонға кўмак йибориб, ўзи ҳам аларнинг сўнгича мутаважжих бўлубтур.

Панжшанба куни жумодил-аввал ойининг ўнида уч гирийдин сўнг Пўруб азимати била сафар қилиб, Жалисир кентидин юққориқоқ кема била Жўндин кечиб, «Зарафшон» боғиға келдим. Андоқ фармон бўлдиким, туғ ва нақора ва тавила ва жамиъ черик эли боғнинг ўтрисида сувнинг ул юзига тушгай. Кўринишига келур киши кема била кечиб келгайлар.

Шанба куни Исмоил Матоқим, Бангола элчиси эди, Банголийнинг пешкашларин келтуруб, Ҳиндустон дастури била мулозамат қилди. Бир газ отими ер келиб, таъзим қилиб ёнди. Муътодий хилъатким, сермўйна дерлар, кийдуруб келтурдилар. Бизнинг дастур била уч юкунуб келиб, Нусратшоҳнинг арзадоштини берди. Келтурган пешкашларни ўтқариб, мурожаат қилди.

Душанба куни Хожа Абдулҳақ келдилар. Кема била сувдин кечиб, Хожанинг чодирлариға бориб, мулозамат қилдим.

Сешанба куни Ҳасан Чалабий келиб, мулозамат қилди. Черик жабдуғининг маслаҳатиға неча кун Чорбоғда таваккуф қилилди.

Панжшанба куни ойнинг ўн еттисида уч гирийдин кейин андин кўчулди. Мен кемага кириб бордим. Анвор кентигақим, Оградин етти курухдур, тушулди.

Якшанба ўзбак элчиларига рухсат берилди, Кўчумхоннинг элчиси Амин мирзоға камар ханжар ва зарбафт ялак ва етмиш миш танга инъом бўлди. Абусаид султоннинг навқари Мулло Тағойиға ва Меҳрихоним била ўғли Пўлод султоннинг навқарларига тугмалик

чакманлар била қумош хилъатлар кийдурулди. Буларнинг ҳам фарохўр холлари нақддин инъом бўлди.

Тонгласиға Хожа Абдулҳаққа Ограда турмоққа ва Хожа Калон Хожа Яхёнинг набирасиғаким, ўзбак хон ва султонларидин рисолат тарийқи била келиб эдилар, Самарқанд бормоққа рухсат бўлди.

Хумоюннинг ўғли бўлгоннинг тахниятиға ва Комроннинг қад-худолиғининг тахниятиға Мирзойи Табрзийи ва Мирзобек тағойи-ни ўн минг шохрухий сочик била йиборилди. Ўзум кийган тўн ва боғлагон камар ҳар икки мирзоға йиборилди. Мулло Биҳиштийдин Ҳиндолға мурассаъ камар ва ханжар ва мурассаъ давот ва садаф-корлиқ сандали ва кийган нимча ва тағбанд ва «Бобурий хат»нинг муфрадотини йиборилди. Яна «Бобурий хати» била битилган қитъалар йиборилди. Хумоюнға таржиманиким, Ҳиндустонға келгали айтқон ашъорни йиборилди.¹ Ҳиндолға ва Хожа Калонға ҳам таржи-ма ва ашъор йиборилди. Мирзобек тағойидин ҳам Комронға таржи-ма ва Ҳиндқа келгали айтқон ашъор ва «Бобурий хати» била битилган сархатлар йиборилди.

Сешанба куни Кобулға борур кишиларға хатлар битиб, рухсат бериб, Мулло Қосим ва устод Шох Муҳаммад сангтарош ва Мирак Мирғиёс ва Мир сангтарош ва Шох Бобойи белдорға Ограда ва Дўлпурда қилур иморатларни хотирнишон қилиб, буларнинг ўхда-сиға қилиб, рухсат берилди.

Бир паҳр ёвушуб эдиким, Анвордин отланилди. Охир намози пешин Чандворнинг бир қуруҳида Обопур отлиқ кентга тушулди. Панжшанба охшоми Абдулмулк кўрчини Ҳасан Чалабийға қўшуб, шохға ва Чопуқни ўзбак элчилари била хонлар ва султонларға йиборилди.

Кечадин тўрт гирий қолиб эди. Обопурдин кўчуб, мен тонг бошида Чандвор қошидин келиб, кемага кирдим. Намози хуфтанда Робирийнинг олдидин кемадин чиқиб, ўрдуға келдим. Ўрду Фатҳ-пурда тушуб эди. Фатҳпурда бир кун туруб, шанба сахари вузу қилиб, отланиб, Робирийнинг ёвуғида намози бомдодни жамоат била ўтадук. Мавлоно Маҳмуд Форобий имом эдилар. Офтоб тулуи-да Робирийнинг улуғ тўқайининг қуйисидин кемага кирилди. «Тар-киб хати» била таржима битар учун букун ўн бир сатрлиқ мистар боғладим. Ушбу кун ахлуллонинг сўзларидин кўнглумға танбиҳе бўлди.

Робирий парганаларидан Жокин отлиқ паргана тўғрисида ке-маларни ёқаға тортиб, ул охшом кемада-ўқ бўлдук. Андин субҳдин бурунроқ кемаларни юрутуб, орада намози бомдодни ўтадук. Кема-да эдимким, Султон Муҳаммад бахши Хожа Калоннинг навқари Шамсиддин Муҳаммадни олиб келди. Хатларидин ва тақриридин Кобулдағи кайфият ва ҳолот мушаххас ва маълум бўлди. Маҳди Хожа ҳам кемада эканда келдилар.

Эрта намози пешин Атованинғ олидағи сувнинг нари юзидағи боғқа чиқиб, Жўнда ғул қилиб, зуҳр адо қилдим, Намоз ўтаган ердин Атова сарироқ келиб, ушбу боғнинг дарахтларининг сояси-

да бир баландий устидаким, сувға мушриф эди, ўлтуруб, йиғит-ларни шўхлукқа солдук. Маҳди Хожа буюрғон таом мунда тортил-ди. Намози шомда сувдин ўтуб, намози хуфташ ўрдуға келдим. Черикнинг йиғилури учун ва Шамсиддин Муҳаммаддин Кобулда-гиларға хатлар битилур учун икки-уч кун ул юртта таваққуф бўлди.

Чаҳоршанба куни жумодил-аввал ойининг салхида Атованин кўчуб, секкиз қуруҳ келиб, Мўрий ва Адусаға тушуб, Кобулға борур баъзи қолгон хатларни бу юртта битилди. Хумоюнға бу маз-мунни битилдиким: «Агар холағача муътаддун биҳ ише бўлмайдур, худ ўғри била қароқни манъ қилғил, ораға тушган сулҳ ишини бар-ҳам урмасун. Яна бу эдиким, Кобул вилоятини холиса қилдим, ўғлонлардин ҳеч ким тамаъ қилмағайсиз. Яна Ҳиндолли тилаб эдим. Яна Комронға Шаҳзода била яхши омаду рафт риоят қилмоғлиғи ва Мўлтон вилоятини ўзига иноят қилмоғлиғи ва Кобул вилоятининг холиса бўлури, кўч ва урукнинг келурини битилиб эди. Яна баъзи кайфият Хожа Калонға битилган хаттин маълум бўлур учун ўшал хатнинг саводини бетафовут битилди:

«Хожа Калонға салом деғач, сўз улқум, Шамсиддин Муҳаммад Атоваға келди. Кайфиятлар маълум бўлди. Бизнинг эҳтимомимиз ул сарилар бормоққа беҳад ва беғояттур. Ҳиндустон ишлари ҳам бир навъ сомон топиб келадур. Тенгри таолодин умид андоқдурким, бу оранинғ иши тенгри таоло инояти била бот саранжом топғай. Бу иш забтидин сўнғ бетаваққуф, тенгри етқурса, мутаважжих бўл-ғумдур. Ул вилоятларнинг латофатларини киши нечук унутқай. Алалхусус мундоқ тойиб ва торик бўлгонда қовун ва узумдек машруъ ҳазни киши не тавр хотирдин чиқарғай. Бу фурсатта бир қовун келтуруб эдилар, кесиб еғач, ғариб таъсир қилди. Тамом йиғлаб эдим, Кобулнинг номарбутлуғини битилиб эди, ул бобта андиша қилиб, охир хотир мунга қарор топтиким, етти-секкиз ҳоким бир вилоятта бўлса, не тавр марбут ва мазбут бўлғусудур. Бу вайхдин эғачимни ва ҳарамларни Ҳиндустонға тиладим. Жамиъ Қобул вилоят ва қуроётини холиса қилдим. Хумоюнға ва Комронға ҳам бу мазмунни машруҳ битидим. Бир ўбдон киши ул хатларни мирзоларға элтсун. Мундин бурун ҳам ушбу мазмунни мирзоларға битиб йибориб эдим, шояд маълум бўлди эркин. Эмди ул вилоят-нинг забтида ва иморатида ҳеч узр ва сўз қолмади.

Мундин сўн агар қўрғон номазбут ё раият номаъмур бўлса, ё захира бўлмаса, ё хазина тўлмаса, ул умдатулмулкнинг бемухо-силлиғиға ҳамл бўлғусидир. Баъзи заруриётким, мастур бўлғуси-дур, баъзисиға фармон ҳам борибтур. Булардин ортқон хазина бўлсун. Заруриёт булардур: аввал қўрғоннинг марамматиға, яна захира, яна келур-борур элчининг улдуфа ва қўнлағаси, яна масжиди жумъанинғ иморати ёрмоғини молдин олиб, шаръий қилиб сарф қилсунлар.

Яна қорвонсаро ва ҳаммомларнинг мараммати, яна аркта устод Ҳасан Али қилғон пишиқ хишт била нимқора иморатнинг итмоми; бу иморатни устод Султон Муҳаммад била машварат қилиб, муно-сиб тарҳ била буйрулеун. Агар устод Ҳасан Али тортқон бурунги

¹ Л. б. — тушган.

тарх бордур, худ ўшандоқ-ўқ тамом қилсун, йўқ эрса, иттифок била бир ширин тархлик иморат солсун. Андоқким; сахн девонхона сахни била баробар бўлғай. Яна Хурд Кобулнинг бандиким, тангининг Хурд Кобул сари чиқарида Бутҳақ суйиға боғлағулуктур. Яна Ғазнининг бандининг мараммати, яна Боғи Хиёбон ва хиёбон. Яна бу боғнинг суйи оздур, мунга бир тегирмон сувни соққун¹ олиб, келтурмак керак.

Яна Хожа Бастанинг ғарби-жануб тарафида Тутўм дара сувини бир пушта устига келтуруб ҳавз қилиб, ниҳоллар тиктуруб эдим. Гузаргоҳнинг муқобаласида тушган учун ва яхши мадди назари бор учун, «Назаргоҳ»га мавсум бўлиб эди, мунда ҳам яхши ниҳоллар тикмак керак. Тарх била чаманлар қилиб, чаманлар атрофида хушранг ва хушбўй гул ва раёҳин тикмак керак.

Яна Сайид Қосим ҳам қўмак тайин бўлди. Яна туфакандозлар била устод Муҳаммад Амин жиbachининг аҳволидин ғофил бўлманг. Яна бу хат етгач-ўқ эгачимни ва ҳарамларни бот чиқариб, Ни-лобқача бадрақа бўлуб келинг. Керакким, ушбу хат етгач, ўшул ҳафтада ҳар неча кеч қолсалар, албатта, чиқсунлар. Не учунким, Хиндустондин боргон черик тор ерда танқислик ҳам тортарлар, вилоят ҳам хароб бўлур.

Яна Абдуллоға битилган китобатта мастур эдиким, тавба водийсида мувофақат дағдағаси кўп бўлуб эди, бу рубойи андаке мене бўлди:

Май таркини қилғали паришондурмен,
Билмен қилур ишимни-ю ҳайрондурмен.
Эл борча пушаймон бўлур тавба қилур,
Мен тавба қилибмену пушаймондурмен.

Бинойининг зарофат қилғони хотирға келди: бир кун Алишербек қошида Биной зарофате қилур. Алишербек тугмалик чакман кийган экандур. Дерким: «Нағз зарофате карди, чакманро меодам, вале тугмаҳо намемонд ва монеаест». Биной дерким: «Тугмаҳо чи монеаест, бодигиҳо монеаест».² (Вал-ухдату аларровий). Мавзур тутунг. Мунча зарофатким бўлди, тенгри учун, хотирингизға кечурманг.

Яна ул рубойи ўтган йил айтилиб эди. Филвоке бу ўтган икки йилда чоғир мажлисининг орзу ва иштиёқи беҳад ва ғоят эди, андоқким, чоғир иштиёқидин борлар йилламоқ сарҳадига етар эдим. Бу йил, алхамду лиллоҳ, ул дағдаға тамом хотирдин рафъ бўлди. Ғолибо, таржимани назм қилмоғининг юмну баракатидин эди экин. Сиз ҳам тавба қилинг. Сухбат ва чоғир ҳамсухбат ва ҳамкоса била хуштурким, била суҳбат тутқайсизким, била чоғир ичғайсиз. Агар ҳамсухбат, ҳамкоса Шераҳмад ва Ҳайдарқулидур, худ бу тавбанинг хейли ашқоли йўктур, деб орзумандлик била салом.

Панжшанба куни жумодил-охир ойининг ғуррасида битилди».

Бу насихат омиз сўзлар битир маҳалда манга бисёр таъсир қилди. Бу хатларни Шамсиддин Муҳаммадқа топшуруб, оғиз сўзларин туйдуруб, одина кечаси рухсат берилди.

Одина куни секкиз курух келиб, Жувомандноға тушулди. Кетин Қаро султоннинг навқариким, элчиликка келган Камолиддин Қиёқ отлиқ навқарига йибориб эди, сарҳад бекларининг маош ва ихтилотидин ва қароқ ва ўгрининг шиква ва шикоятидин қиёққа нималар битиб эди, қиёқлар ул келган кишини мунда йибориб эди. Қиёққа рухсат бериб, сарҳад бекларига фармон бўлдиким, қароқ ва ўгрини манъ қилиб, яхши маош ва ихтилот қилғайлар. Бу фармонларни Кетин Қаро султондин келган кишига топшуруб, ушбу юрттин ижозат берилди.

Шоҳқули деган Ҳасан Чалабийдин келиб, уруш кайфиятларини арз қилиб эди, бу Шоҳқулидин Шоҳға хат битиб, Ҳасан Чалабийдининг кеч қолғонининг узрини бутуб, одина куни ойнинг иккисида рухсат берилди.

Шанба куни секкиз курух келиб, Колпий парганаларидин Какуро ва Чачовалийда¹ тушулди.

Якшанба куни ойнинг тўртида тўққуз курух келиб, Колпий парганаларидин Дийданур отлиқ парганда бошимни қирқтим. Икки ой эдиким, бошимни қирқмайдур эдим. Сингар сувида ғул қилдим.

Душанба куни ойнинг ўнида ўн тўрт курух келиб, Колпий парганаларидин Чарқадада тушулди.

Тонгласи сешанба куни ойнинг олтисида Қарочанинг Хиндустоний чокари, Моҳимнинг Қарочаға битилган фармонини олиб келди-келадур эмиш. Менинг юртда ўз илигим била битиган парвона йўсуни била Лоҳур ва Бехра ва ул навоҳидағиларни бадрақа тилабтур. Жумодил-аввал ойининг еттисида Кобулдин бу фармонни битигандур.

Чаҳоршанба куни етти курух келиб, Одампур парганасига тушулди. Ушбу кун тонгдин бурун отланиб, ёлғуз тушлаб келиб, Жўн дарёсида етгим. Жўнни ёқалаб, қуйиға юрудум. Одампур тўғрисиға етганда бир оролда ўрдунинг ёвуғида шомийаналар тиктуруб, маъжун ейилди. Ушбу кун Содиқ била Кулолни куштига солдук. Кулол даъво била келиб эди. Ограда кушти тутмоққа йўл кўфтини узр айтиб, йигирма кун муҳлат тилади. Қирқ-эллик кун муҳлатидин ўтти. Буқун зарур бўлди — кушти тутти. Содиқ яхши кушти тутти, хейли осон йиқти. Содиққа ўн минг танга ва эгарлик от ва бош-оёғ ва тугмалик чакман инъом бўлди. Бовужудким, Кулол йиқилиб эди, маъюс қилмай, анга ҳам сару пой ва уч минг танга инъом бўлд. Фармон бўлдиким, аробаларни ва қозонларни кемалардин чиқарғайлар. Йўл ясаб, ер тузатиб, аробаларни ва қозонларни чиқарғунча бу юртта уч-тўрт кун макс бўлди.

Душанба куни ойнинг ўн иккисида ўн икки курух келиб, Қаррага тушулди. Буқун тахтиравон била келдим. Қаррадин ўн икки курух келиб, Қарра парганаларидин Қуряға туштук. Қуря-

¹ Қ. б.— соққун.

² Л. б.— тушган.

¹ Қ. б.— Ҳамовалийда.

дин секкиз курух юруб, Фатхпур Асвага туштук. Фатхпурдин секкиз курух юруб.¹ Сарой Мандога тушулди. Ушмунда тушганда намози хуфтан Султон Жалолиддин келиб, мулозамат килди. Икки кичиккина ўглини ҳам ўзи била олиб келди.

Тонгласи шанба куни ойнинг ўн еттисиде секкиз курух келиб, Карра парганаларидин Дугдугийга Ганг ёқасига тушулди. Якшанба куни Муҳаммад Султон мирзо ва Қосим Хусайн Султон ва Биҳўб Султон ва Турдика ушбу юртга келдилар. Душанба куни Аскарый ҳам ушбу юртга келиб, мулозамат килди. Бу келганлар бори Гангнинг шарқий тарафидин келиб эдилар. Андоқ фармон бўлдиким, Аскарый била чериклар тамом Гангнинг ул юзи била-ўқ юругайлар. Ҳар ерда бу ўрду тушса, агар дағи рўбарўда ул юзда тушгайлар.

Ушбу навоҳида эканда илгаридин мутаоқиб хабарлар келадур эдиким, Султон Маҳмудга бир лак афгон йиғилибдур. Шайх Боязид била Бибанни қалин черик била Сарвор тарафи йибориб, ўзи ва Фатххон Сарвоний Ганг ёқалаб, Чунор устига келадур. Шерхон сурким, ўтган йил риюат қилиб, қалин паргана бериб, бу навоҳида қўюлуб эди, бу афгонларга кирибтур. Шерхон ва яна бир неча умарони сувдин ўткарибтурлар. Султон Жалолиддиннинг кишииси Банорасни сахлай олмай, қочиб чиқибтур. Сўзлари бу эмишким, Банорас қўрғонида басхийларини қўюб, Ганг ёқасида келиб урушқайлар. Дугдугийдин кўчуб, олти курух келиб, Карранинг уч-тўрт куруҳида Кусора тушулди. Мен кема била келдим. Икки-уч кун бу юртга Султон Жалолиддиннинг зиёфати жиҳатидин турулди.

Одина куни Карра қалъасининг ичида Султон Жалолиддиннинг уйларига тушулди. Меҳмондорлик қилиб, бир пора ош ва таом торгти. Таомдин сўнг ўзига ва ўғлонларига яктойи, ома, нимча кийдурулди. Ўзининг истидьосидек улўғ ўғли — Султон Маҳмуд хитоби била мухотаб бўлди. Каррадин отланиб, бир курухча йўл келиб, Ганг ёқасига тушулди. Шаҳрак бекким, Моҳим қошидин Гангга аввал келган юртга келиб эди, ушбу кун хат битиб, ушбу юрттин рухсат берилди. Хожа Калон Хожа Яҳёнинг набираси мендин битийтурган воқоени тилайдур эди, истиктоб қилдуруб эрдим, Шаҳракдин йиборилди.

Тонгласи шанба кўчуб, тўрт курух келиб, Кўх туштук. Мен кема била-ўқ келдим. Тушар юрт ёвуқ экандур, эрта-ўқ келилди. Муддатдин сўнг кема ичида-ўқ ўлтуруб маъжун едук. Хожа Абдушшахид Нурбекнинг уйида экандур, аларни тиладук. Мулло Маҳмудни Мулло Алихоннинг уйидин тилаб келтурдук. Бир замон ўлтуруб, кема била ул юзга ўтуб, куштигирларни куштига солдук. Дўст Ясинхайрга буюрулдиким, паҳлавон Содиқ била тутмай, ўзглар била минёгирлик қилгай. Хилофи қоида буюрулдиким, аввал зўроқларни миёнгирлик қилгай. Секкиз кишини яхши миёнгирлик қилди.

Намози дийгарда Султон Муҳаммад бахши кема била ул тарафдин келди. Султон Искандарнинг ўғли Маҳмудхоннингким, бу ёғийлар Султон Маҳмуд дерлар эди, бузулгонининг хабарини келтурди. Намози пешин мудин боргон жосус бу ёғийларнинг бузулгонининг хабарини келтурур. Икки намоз орасида Тожиҳон Сорангхо-

нийнинг арзадошти ҳам жосус хабарига мувофиқ келдур. Бу кай фиятларни Султон Муҳаммад¹ келиб арзга еткурди. Чунорин келиб мухосара қилгон экандур. Озроқча уруш ҳам солгондур. Бизнинг келганимизнинг таҳқиқи хабарини топқоч, бузулгон йўсулдук андин кўпар. Банорасқа ўтган афгонлар ҳам изтироб била ёшиб, сув кечарда икки кема фарқ бўлуб, бир пора киши сувга борур.

Тонгласи олти курух келиб, Пиёғ парганаларидин Саровалийга келилди. Мен кема била-ўқ келдим. Эсан Темур Султон била Тўхта Бўға султон ярим йўлда кўрунишга тушуб, туруб эдилар. Султонларни ҳам кемага тиладим. Тўхта Бўға султон яда қилгон экандур. Тун ел қўпуб, ёмғур ёғакиришти. Тавр хавоё бўлди. Бу ҳам маъжун емакка боис бўлди. Бовужудким, ўтган кун маъжун сўйлаб эди, букун ҳам маъжун едук. Юртқа келиб, тонгласи юртга таваккуф қилилди.

Сешанба кун, ўрду тўғриси сабзалиқ орол бор экандур. Кема била ўтуб, ул оролни сайр қилиб, бир паҳрда келиб, кемага кирдим. Отлик сайр қилурда дарё ёқасида гофил борилгон жарнинг усти била ўтгум. От дарз қилгон жарнинг устига чикқач, жар учти, мен филҳол сеграб, ўзумни ёқага солдим, от ҳам учмади. Агар мен отнинг устида бўлсам эди, қолиб бу эдиким, от била-ўқ учгай эдим. Ушбу кун Ганг дарёсини қўл солиб ўтгим. Бир қўлни санадим, ўтгуз уч қўл била ўтгум, яна тинмай узуб, бу юзга ҳам ўтгум. Бори дарёларни узуб, кечиб эдим, Ганг дарёси қолиб эди, намози шом Ганг суйи Жўн суйининг қотилишига етиб. Пиёғ тарафи била кемани торгтуруб, бир паҳр тўрт гирида ўрдуга келдим.

Чоршанба куни икки паҳрдин черик Жўн дарёсидин ўта киришти. Тўрт юз йигирма кема эди.

Одина куни ражаб ойининг гуррасида мен сувдин ўтгум.

Душанба куни ойнинг тўртида Жўн ёқасидин Баҳор азимати била кўчудди. Беш курух юруб, Лавойинга туштук. Мен кема била-ўқ келдим. Ушбу кунгача черик эл сувдин кечадур эди. Зарбанлик аробаларниким, Одампурдин кемалардин чиқарилиб эди, фармон бўлдиким, Пиёғтин яна кемага солиб, кема била келтургайлар.

Тушган юртга куштигирларни куштига солдук. Паҳлавон Лоҳурий киштибон била Дўст Ясинхайр кушти тутти. Қалин талашти, ташвиш била Дўст йиқитти. Иккаласига сарупо инъом бўлди.

Илгари ботқоқлик, болчиқлик ёмон сув бор эмиш, Тўс суйин дер эмишлар,² гузар кўрага ва йўл ясарга икки кун бу юртга таваккуф бўлди. От ва тевага гузар юкқорроқ топилди. Юкдук ароба ул гузарнинг ноҳамвор тошлари бор жиҳатидин чиқа олмас эмиш, юкдук аробаларни фармон бўлдиким, андин-ўқ ўткаргайлар.

Панжшанба куни андин кўчуб, мен Тўс суйининг қотилишигача кема била келдим. Қотилишидан кемадин чиқиб отланиб, Тўс суйин юкқори юруб, намози дийгар ўрдуғаким, сувдин ўтуб тушуб эдилар. келилди. Букун олти курух келилди. Тонгласи ул юртга маком бўлди.

¹ К. б. — Султон Маҳмуд.

² Б. б. — бу қатта текст тушган.

Шанба кўчуб, ўн икки курух юруб, Нилобга яна Ганг ёқосига келилди. Андин кўчуб, ўн икки курух юруб.¹ Ушбу юртга Чунордин Тожиҳон ўғлонлари билан келиб, мулозамат қилди. Бу айёмда Муҳаммад бахшининг арзадошти келдиким, Қобулдин кўч ва уруғ таҳқиқ келадур эмиш.

Чоршанба куни ул юрттин кўчуб, Чунор кўрғонини сайр қилиб, Чунордин бир курухча ўтуб тушулди. Пиёғдин кўчган айёмда вужудда обила жароҳати пайдо бўлуб эди. Бу юртга бир Румий Румда эмди пайдо бўлгон муолажани қилди. Мурчини сафол қозонда қайнатти, жароҳатни анинг иссиқ бухориға туттум. Бухори камрок бўла иссиқ суви била юдум, икки соати нужумийғача даранг бўлди.

Ушбу юртта бир киши айттиким, ўрдуининг ёнидағи оролда шер ва карк кўрубтурлар. Сабоҳи ул оролни чаргаладук. Филларни ҳам келтуруб эди. Шер ва карк чиқмади. Чарга учидин бир сахро-йи говмиш чиқибтур. Букун тунд ел қўпти. Гард ва губор қўп ташвиш берди. Кемага етиб, кемага кириб, ўрдуға келдим. Ўрду Банорастин икки курух юққорроқ тушуб эди. Чунорнинг навоҳисидағи жангалларда фил қалин бўлур эмиш. Бу юрттин бориб, фил овлар хаёлим бор эди. Тожиҳон хабар келтурдиким, Маҳмудхон Сун сувининг қошидадур. Бекларни чарлаб, ғаним устига илғамоқни машварат қилилди. Охир мунга қарор топтиким, узун-узоқ кўчуб, бедаранг-ўқ юрулғай. Андин кўчуб, тўққуз юруб, Балва гузарига тушулди.

Ушбу юрттин душанба охшоми ойнинг ўн секкизида Тохирни Ограга йиборилди. Қобулдин келадурганларга қўнолға йўсулдук инъом бўлгон ёрмоқларнинг баротини олиб борди.

Ушбу кун кема била келдим, тонгдин бурунроқ кемага кири-либ эдиким, Гўй сувининг қотилишиғаким, Жўнпур суйидур, етиб кема била озроқча Гўй суйи юққори бориб, яна ёндим. Агарчи торғина сув эди, вале гузари йўқ эди. Ул юздағи черик эли кема била ва сол била ва от уздуруб ўтадур эдилар. Жўнпур суйининг қотилишидин бир курух куйроқ келиб, билтурғи, юртниким, андин Жўнпурға борилиб эди, сайр қилдим. Мувофиқ ел сув юққоридин пайдо бўлди. Банголий кеманин елканини торттуруб, улуг кемани ул кемага боғладилар, хейли илдам келди. Ўрду Банорастин бир курух юққорроқ тушуб эди, юртқа кундин икки тирий қолиб эдиким, етилди. Турмай кейинимизча келган кемалардин ботроқ келган намози хуфтанда келди.

Чунордин фармон бўлуб эдиким, Мўғулбек ҳар кўчта паймойиш таной била тўғри йўлни таноб урғай. Ҳар қачонким, мен кемага кирсам, Лутғибек дарё ёқасини таноб урғай. Тўғри йўл ўн бир курух экандур. Сув ёқаси ўн секкиз курух. Тонгласи ул юртта тавак-куф бўлди.

Чаҳоршанба куни ҳамма кема била келиб, Ғозипурдин бир курух куйроқ тушулди. Панжшанба куни ўшул юртта Маҳмудхон Нуҳоний келиб, мулозамат қилди. Ушбу кун Жалолхон Баҳорхон

Баҳорийнинг, Фаридхон Насирхоннинг, Шерхон сур яна Алоуддин хон сур ва яна бир неча афғон умароларининг арзадошлари келди.

Ушбу кун Абдулазиз мирохўрнинг арзадошти келди. Лоҳурдин жумодил-охир ойининг йигирмасида битилгандур. Ушбу арзадошт битилган куни Қолпий навоҳисидин йиборган Қарочанин Ҳиндус тоний чокари етар. Абдулазизнинг арзадоштида мазкур эдиким, Абдулазиз ва муқаррар бўлгонлар жумодил-охир ойининг тўққузида Нилобга кўчга ўтру борурлар. Абдулазиз Чонобқача била келиб, Чонобтин айрилиб, Лоҳурға илгаррак келиб, бу арзадоштни йибор-гандур.

Одина куни кўчулди. Мен кема била-ўқ билтурғи Чўса тўғри-сидағи офтоб тутулгон ва рўза тутулгон юртни чиқиб сайр қилдим. Келиб кемага кирдим. Муҳаммад Замон мирзо ҳам кема била кейин-дин келди. Мирзонинг ангизи била маъжун ейилди. Ўрду Кармнос суйининг ёқасида тушуб эди, бу Кармнос суйидин ҳиндулар қўп парҳез қилурлар эрмиш. Парҳезкор ҳиндулар бу сувдин ўтмай, кемага кириб, Ганг била бу сувнинг тўғрисидин ўттилар. Муъта-қадлари андоқдуким, бу сув кишига тега, ибодатини зое қилур. Важҳи тасмиясини ҳам ушмунга муносиб айттилар. Кема била келиб, озроқча Кармнос суйи юққори бориб, яна ёниб, Гангнинг ши-молий тарафи кечиб, сув ёқасида кемаларни турғуздук.

Йигитлар бир пора шўхлуқ қилдилар, бир пора қуштигирлик қилдилар. Соқий Муҳсин даъво қилдиким, тўрт-беш кишини миён-гирлик қилурмен. Бир киши била тутти, йиқилаёзди. Иккинчиси Шодмон эди, Муҳсинни йиқти. Хижил ва мунфаил бўлди. Қушти-гирлар ҳам келиб, қушти туттилар.

Тонгласи шанба куни Кармнос суйининг гузарини кўра киши йиборган жиҳатидин бир паҳрга ёвук кўчулди. Мен отланиб, гузар сори бир курухча Кармнос суйи юққори бордим. Гузар йироқ жи-ҳатидин яна ёниб, кема била-ўқ юртқа келдим. Ўрду Чўсадин бир курух илгаррак тушуб эди.

Ушбу кун яна мурч дорусини қилдим. Бир нима иссиқроқ экан-дур, вужудим қабарди. Хейли ташвиш торттим...

Илгари ботқоқлик кичикроққина сув бор экандур, йўлни яса-моқ учун, тонгласи ул юртта турулди. Душанба охшоми Абдулазиз йиборган Ҳиндустоний яёқнинг келтурган хатқа жавоб битиб йиборилди.

Душанба сабоҳи кема била келдим. Ел жиҳатидин кемаларни тортиб келтурдилар. Ўтган йил қалин ўлтурғон Баксара тўғри-сидағи юртнинг рўбарўйига етиб, сувдин ўтуб, ул юртни сайр қилил-ди. Дарё ёқасига инарга зиналар қилилиб эди, голибо, қирқдин кўпрак, эликдин озроқ эди. Икки юққориги зина қолибтур, ўзга барча зинани сув бузубтур. Кемага кириб, маъжунейилди. Ўрдудин юққорироқ бир оролда кемани турғузуб паҳлавонларни қуштиға солдук. Намози хуфтан ўрдуға келилди.

Бултур ушбу ўрду тушган юртни Ганг суйидин мен дастак била ўтуб баъзи от, баъзи тева миниб келиб, сайр қилилиб эди. Ул кун афюн еб эдим.

Тонгласи сешанба куни Каримберди ва Муҳаммад Али Ҳайдар

¹ Л. б.— тушган.

рикобдор ва Бобо шайх бошлиқларни икки юзча ўбдон йигитлар била бу мухалифлардин хабар олғали йиборилди. Ушбу юрттин Бангола элчига фармон бўлди, бу уч фасл сўзни арзадошт қилсун.

Чаҳоршанба куни Юнус Адини Муҳаммад Замон мирзога йиборилдиким, Баҳор тарафидин истимзоже ҳосил қилғай. Сустрок жавоб келтурди. Баҳор шайхзодаларининг кишиси арзадошт била Баҳорни ташлаб чиққанларнинг хабарини келтуруб эди.

Панжшанба куни Турди Муҳаммад ва Муҳаммад Али жангжангга турк ва ҳинд умароси ва таркашбандийдин икки мингча чоғилиқ киши қўшуб, Баҳор элига истимолат фармонлари битиб, рухсат берилди.

Хожа Муршид Ироқийни Баҳор саркориға девон қилиб, Турди Муҳаммадга қўшуб йиборилди.

Тонгласи Муҳаммад Замон мирзо Баҳор бормокни қабул қилиб, Шайхи Зайн ва Юнус Алидин баъзи нима арзадошт қилиб, бир пора кишини кўмак йўсулук тилабтур. Баъзи йигитларни Муҳаммад Замон мирзога кўмак битиб, яна баъзиларни навкар этиб, шанба куни шаъбон ойининг ғуррасида бу уч-тўрт кун ўлтурулгон юрттин кўчулди. Мен букун отланиб, Бўжпур ва Биҳияни сайр қилиб, келиб ўрдуға туштим.

Муҳаммад Али бошлиқларниким, хабарға йиборилиб эди, йўлда бир пора кофирни босиб, Султон Маҳмуд ўлтурғон ерга етарлар. Султон Маҳмуд икки мингча киши экандур, бу қоровулнинг хабарини топиб, бузулуб, икки пилини ўлтуруб кўчар. Бир пилини қоровул йўсулук қўйғон экандур, бу йигитлардин йигирма чоғилиқ киши етар, туруш бермай қочар. Неча кишисини тушуруб, бирини бош кесиб, бир-икки ўбдонни тирик келтурдилар.

Тонгласи кўчуб, кема била келдим. Бу юртта Муҳаммад Замон мирзо дарёдин ўтти. Мирзонинг ўтари ва кетари учун икки-уч кун бу юртта ўлтурулди.

Сешанба куни ойнинг тўртида Муҳаммад Замон мирзога хосса бош-оёқ ва камар шамшир ва тупчоқ ва чатр иноят қилиб, Баҳор вилоятига юкундурулди. Баҳор саркоридин бир куруру йигирма беш лак ҳолиса қилиб, девонлиғи Муршид Ироқийға ухда бўлди.

Панжшанба куни ул юрттин кема била келдим. Бори кемаларни турғузуб, мен етгач, буюрдумким, кемаларни юрутуб, чарга била бир-бирига боғлағайлар. Дарёнинг арзидин ҳам кўп ортти. Бовужудким, тамом кема йигилмайдур эди, баъзи ер паст, баъзи ер чуқур учун ва баъзи ер равон ва баъзи ер норавон учун ушбу йўсулук ғалаба юрутуб бўлмади. Кемаларнинг чаргасига бир кирёл кўрунур. Бир балиқ кирёлнинг кўркунчидин андоқ баланд сачрарким, бир кеманинг ичига келиб тушар. Тутуб келтурдилар.

Юртқа етганда кемаларга от қўюлди. Бурунғи бойри улук кемагаким, Ограда Санго газвидин бурунроқ тамом бўлуб эди, «Осойиш» от қўюлди. Ушбу йил черик отланурдин бурунроқ Оройишхон бир кема ясаиб пешкаш қилди. Ушбу келурда анга ҳам тодор боғлаттим. Бу кемага «Оройиш» от қўюлди. Султон Жалолид-

дин тортқон кемага улукроқ тодор қилдуруб, бу тодорнинг устида яна бир тодор буюрулди, мунга «Гунжойиш» от қўюлди. Яна бир кичик жавқандилиқ завраққаким, ҳар иш-куч учун ани йиборулур эди, бу завраққа «Фармойиш» от қўюлди.

Тонгласи одина куни кўчулмади. Муҳаммад Замон мирзонинг бори иш-кучи сарапжом бўлуб, Баҳор азимати била бир-икки курух ўрдудин айрилиб тушуб эди, ушбу кун келиб, мендин рухсат олдиди.

Икки жосуе Бангола черикидин келиб дедиким, банголийлар Махдуми Олам бошлиқ Гандак суйининг ёқасини йигирма тўрт ерда қисмат қилиб, фасил кўпорадулар. Султон Маҳмуд бошлиқ афгонларким, кўч ва уруқларини ўткарадулар экандур, ўткали қўймай, ўзларига қўшубтурлар. Бу хабар келгач, чун уруш эҳтимоли бўлди. Муҳаммад Замон мирзони манъ қилдук. Шоҳ Искандарни уч-тўрт юз киши била Баҳорға йиборилди.

Шанба куни Дудунинг ва ўғли Жалолхон Баҳорхоннинг кишиси келди. Банголий буларни кўз боғи йўсулук сахлар экандур. Мени деб, Банголийдин, зарброст урушуб, айрилиб, сувдин ўтуб, Баҳор навоҳисига етиб, мулозаматқа мутаважжих эмиш. Ушбу кун Бангола элчиси Исмоил Митоға фармон бўлдиким, бурун битиб йиборган уч фаслнинг жавоби кеч битиладу: хат битиб йиборсунким, агар ихлос ва якжиҳатлик мақомидадулар, худ ботроқ жавоб келса керак.

Якшанба оқшоми Турди Муҳаммад ва Жанг-жангнинг кишиси келди.

Чаҳоршанба сабоҳи шаъбон ойининг бешидида бу тарафдин буларнинг қоровули етар, нариғи дарвозадин Баҳор шикдори қочиб кетар.

Якшанба куни ул юрттин кўчуб, Орий парганасига тушулди. Бу юртта хабар келдиким, лашкари Харид юз-юз эллик кема била Сару била Гангнинг қотилишида Сару сувининг нари юзида ўлтурғон эмиш. Чун Банголий била сулҳуна бор эди, ҳамиша мундоқ ишларда таяммун жиҳатидин сулҳ ишини илгари тутулубтур. Агарчи беодоблик қилиб, келиб йўлимиз устида ўлтурубтур, вале дойимғи қондани маръий тутуб, Бангола элчиси Исмоил Митоға яна Мулло Муҳаммад музаҳҳибни қўшуб, ўшул бурунғи уч сўзни айтиб, муқаррар бўлдиким, рухсат берилғай.

Душанба куни Бангола элчиси мулозаматқа келиб эди, рухсатни анга айттурулди. Бу ҳам мазкур бўлдиким, ганим дафъига ул сари бу сари мутаважжих бўлгумиздур. Сизларга тааллуқ ер ва сувға зарар ва осибе етмагусидур. Нечукким, ул уч фасл сўзининг бири бу эди: лашкари Харидқа айтким, йўл устини қўюб, Харидқа келсун. Туркдин бир неча киши анга қўшалинг, Харид элига истимолат бериб, ерига келтурсунлар. Агар гузар бошидин кетмаса ва бу нодир муқобала сўзларин тарк этмаса, ҳар ёмонлик бошиға етса, ўзидин; ва ҳар ношойист қошиға келса, сўзидин кўрсун.

Чоршанба куни Бангола элчиси Исмоил Митоға муътодий хильят кийдуруб, инъом қилиб, рухсат берилди.

Панжшанба куни Шайх Жамолни Дуду била ўғли Жалолхонға

истимолат фармонлар ва иноят сўзлари била йборилди. Ушбу кун Моҳимнинг навқари келди. Боғи Сафодин нари Волийдин¹ айрилгон экандур. Хатлар келтурди.

Шанба куни Ироқ элчиси Мурод кўрчи қажарни кўрулди.

Якшанба куни Мулло Муҳаммад музаҳҳибқа муътодий ёдгорийларни тошпуруб, рухсат берилди.

Душанба куни Халифани ва баъзи бекларни йборилдиким, дарёнинг не еридин ўтарни мулоҳаза қилгайлар. Чоршанба куни яна Халифани икки сувнинг оралиғи кўра йборилди.

Жануб тарафи Орий парганасининг ёвуғидаги нилуфарзор сайр қила отландим. Нилуфарзорни сайр қилурда Шайх Гўран нилуфарнинг янги тухум боғлагонини келтурди. Бу пистаға филжумла шабоҳати бор. Яхшигина нима гуликим, нилуфар бўлғай. Ҳиндустоний «кавал кикрий» — дер, тухмини — «дуда». Андин Сўнни ёвуқтур дедилар. Бориб Сўнни тафарруж қилдук. Сўн суйи куйи қалин дарахтлар кўрунди, дедиларким, Мунирдур. Шайх Шарафиддин Мунирийнинг отаси Шайх Яҳёнинг қабри андадур. Чун мунча ёвуқ этилиб эди, Сўвдин ўтуб, Сўн қуйи икки-уч курух келиб, Мунирни сайр қилиб, боғоти била ўтуб, мазорни тавоф қилиб, Сўн ёқасига келиб, ғусл қилиб, намози пешинни эрта адо қилиб, ўрду сори мутаважжих бўлдум.

Отлар семиз учун бир неча от қолди. Яна бир неча отлар олдараб эди, бир неча кишини кўюб, фармон бўлдиким, отлари толиққонларни йғиб, отларини суғориб, тиндуруб, изтироб қилмай келгайлар. Агар мундоқ бўлмаса эди, хейли от зое бўлур эди.

Буюруб эдимким, Мунирдин ёнғонда бир киши Сўннинг ёқасидин отининг ҳар қадамини ўрдуғача санасун,— йшгирма уч мингу бир юз санабтурким, қирқ олти минг икки юз кадам бўлғайким, ўн бир ярим курухдур. Мунирдин Сўнғача ярим курух ёвушур. Ёниш ўн икки курух. Борурда ул ён бул ён сайр қилиб борилди. Ўн беш-ўн олти курух ва ўттуз курухга ёвуқ букун сайр қилилди. Кечанинг аввалғи паҳридин олти гирий бўлуб эдиким, ўрдуға келилди.

Тонгласи панжшанба куни Жўнпурдин Султон Жунайд барлос ва Жўнпурдаги йгитлар келдилар. Кеч қолғонлари жиҳатидин итоб ва хитоб қилиб, кўрушмадим. Қози Жиёни чарлаб кўруштум. Ушбу кун турк ва ҳинд умаросини машваратқа чарлаб, сув ўтар бобида жонки қилилди. Сўз мунга қарор топтиким, Ганг била Сару сувининг оралиғи баланд кўрарда Истод Алиқули қозон ва фаранги зарбзанни қуруб, қалин туфакандозлар била бу ердин уруш ангизи қилғай. Икки сув қотилишидин жузвий куйпроқ жазирадаким, Банголийнинг бир фил ва қалин кемаси турубтур, рўбарўида Ганг сувининг Баҳор тарафидин Мустафо олот ва адавотини мукамал ва муҳайё қилиб, урушға машғул бўлғай. Қалин туфакандозлар даги мунинг била бўлғай. Муҳаммад Замон мирзо ва бу битил-

ганлар¹ Мустафоға орқасига тушуб, кўмак бўлгайлар. Устод Алиқули била Мустафоға зарбзан отмоққа ва қозон қурмоққа, мўлжор кўпориб, ер ясамоқ учун қалин белдор ва қаҳорға муҳасайллар тайин қилилди. Асбоб ва масолиҳ топтомоққа ва йшгирма машғул бўлдилар. Салотим ва умаро ва хавонин илдам бориб, Халдий гузаридин Саруни ўтуб, мўлжор қилгон вақт ул юздин мукамал ва мустаид бўлуб, ғаним устига келгайлар.

Бу аснода Султон Жунайд ва Қози Жиё арз қилдиларким, севкиз курух юқкорроқ гузар бор эди. Рўбарў тайин бўлдиким, жолабонлардин бир-иккисини Султон Жунайд ва Маҳмудхон ва Қосим Жиёнинг кишиларидин олиб бориб, гузарни кўргайлар. Агар гузар бўлса анинг била-ўқ кечилгай.

Эл орасида бу сўз бор эдиким, Банголий Халдий гузарига ҳам киши тайин қилур хаёли бор эрмиш. Маҳмудхоннинг Искандар пурдаги шикдорининг арзодошти келдиким, Халдий гузарига ёлликча кема йғиб, киштибонларға музд берибмен, вале киштибонлар Банголийнинг келур овозасидин бисёр мутаваҳҳимдурлар.

Чун Сару сувидин гузар топилоғи вақти эди, гузар кўра борғон кишига таваққуф қилмай, шанба куни бекларни машваратқа чарлаб дедимким, Искандарпур Чатурмуқдин Уд ва Баҳройжғача Сару дарёсининг гузарлари тамом ерда эди. Мундоқ этиб ўлтурғунча, қалин фавжини тайин қилурбизким, Халдий гузаридин кемалар била ўтуб, буларнинг устига келгайлар. Алар келгунча Устод Алиқули ва Мустафо тўн ва туфак ва зарбзан ва фарангий била урушқа машғул бўлуб, чиқгайлар. Биз доғи Ганг дарёсидин ўтуб, Устод Алиқулиға кўмак тайин қилиб, мустаид ва мукамал бўлуб туралинг. Гузардин ўтган фавж яқин етса, биз ҳам мундин уруш солиб, зўрлаб ўталинг. Муҳаммад Замон мирзо ва ул юзда тайин бўлғонлар Ганг дарёсининг Баҳор тарафидин Мустафо қошида, урушқа машғул бўлгайлар.

Сўзни мунга кўюб, Гангнинг шимолидаги черикни тўрт фавж қилиб, Аскарыйға бошлатиб Халдий гузарига йборилди. Бир фавж Аскарый ўз навқари била яна бир фавж Султон Жалолоддин Шарқий яна бир фавж ўзбак султонлари Қосим Хусайн султон ва Биҳўб султон ва Тонготмиш султон ва Маҳмудхон Нухоний Ғозийпурий ва Кўки Бобо Қашқа, ва Тўламиш ўзбак ва Қурбон Чархий ва Хусайнхон бошлиқ Дарёхонийлар, бир фавж Мусо султон ва Султон Жунайдким ва неким Жўнпур черики тахминан йшгирма минг киши муҳассиллар тайин қилилдиким, ушбу кеча-ўққим, якшанба кечаси бўлғай, ул черикни отлантургайлар.

Якшанба сабоҳи черик Гангдин ўта киришти. Мен бир поста кемаға кириб ўттур. Уч паҳр бўлуб эдиким, рўйзардларким, гузар кўра бориб эдилар, келдилар. Гузар худ топмайдурлар. Кемаларнинг ва тайин бўлгон фавжнинг йўлда учрағонининг хабарини келтурдилар.

Сешанба куни сув кечган ердин кўчуб, уруш ери қотилишига бир курух ёвуқ келиб тушулди. Ўзум бориб, Устод Алиқулининг фарангий ва зарбзан отмоғини тафарруж қилдим. Ушбу кун Устод

¹ Қ. 6.— Варосдин.

¹ Қ. 6.— етганлар.

Аликули фарангий тоши била икки кемани уруб синдуруб, ғарқ қилди. Мустафә ҳам ул юздин фарангий тоши била икки кема уруб синдуруб, ғарқ қилди. Улуқ қозонни жанг жойиға элтиб, ерини ясамоққа Мулло Гуломни мухассил кўюб, бир пора ясавуллардин ва жалд йигитлардин анга кўмак тайин қилиб, ёниб келиб, ўрду тўғриси бир оролда маъжун едук. Бу охшом маъжуннок кемани хиргоҳқа яқин келтируб, кемада ўқ така қилдум. Бу охшом ғариб воқеа даст берди: Кечанинг уч посига ёвуқ кемада сурон ва ғавго чикти. Чўхралар — ҳар ким кеманинг бир йиғочини олиб, ур-ур деб қичқиришадурлар. «Фармойиш» кемаси мен така қилгон «Осойиш» кемасининг ёнида эди. Бир тунқатор анда эди, уйқудин кўз очиб кўрарким, бир киши «Осойиш» кемасига илик кўюб чиқар хаёлидадур. Устига ташлар; сувға чўмуб, чиқарида тунқаторнинг бошиға чопар: озроқча захм қилиб эди, сув сари-ўқ қочар. Ғавго бу жиҳаттин экандур. Мунирдин келган кечаси ҳам кеманинг яқинида бир-икки тунқатор бир неча ҳиндистонийни қавлаб, икки¹ қилич ва бир ханжарларини келтуруб эди. Тенгри таоло сахлади.

Агар теги олам бижунбад зи жой,
Набуррад раге то нахоҳад худой.²

Тонгласи чаҳоршанба куни «Гунжойиш» кемасига кириб, тош отар ерга яқинроқ келиб, ҳар кимни ҳар ишга тайин қилдим. Ўгонберди мўғул бошлиқ минг чоғлиқ йиғитни йиборилиб эдиким, бир-икки-уч курух юққорроқтин ҳар тавр қилиб сув кечгайлар. Булар борурда Аскарининг ўрдуси тўғрисидин йигирма-ўттузча кема била Банголийлар ўтуб, қалин яёқ чиқиб, дастбурди кўрсатур хаёлида экандурларким, булар от солиб қочуруб, бир нечасини олиб, бошини кесиб, қалин кишини ўқлаб, етти-секкиз кема олурлар. Ҳам ушбу кун Муҳаммад Замон мирзо тарафидин ҳам бир неча кема билан Банголийлар ёриб чиқиб, уруш ангизи қулурлар. Ул тарафтин зўрлаб, Банголийларни қочуруб, уч кема кишини сувға ғарқ бўлур. Бир кемани иликлаб, менинг қошимға келтурдилар. Мунда Бобочўхра яхши юруб зўрлар. Фармон бўлдиким, Ўгонберди алар олган етти-секкиз кема била Муҳаммад Султон, Якка Хожя, Юнус Али, Ўгонберди ва ул жамоатким, бурун ўтмакка муқаррар бўлуб эдилар, кемаларни кеч қоронғуда юққори тортиб ўтгайлар.

Ушбу кун Аскарининг киши келиб дедиким, сувдин бебоқий ўттилар. Тонгла сабоҳиким панжшанба куни бўлғай, ёғий устига келурлар. Фармон бўлдиким, бу ўтганлар Аскарининг кўшулуб, ғаним устиға юругайлар. Намози пешин устод қошидин киши келдиким, тош тайёр бўлубтур, не фармон бўлур? Фармон бўлдиким, бу тошни отсун, яна мен борғунча яна бир тошни тайёр қилсун.

¹ Л. б.— тушган.

² «Агар олам тиги ўз жойидан қўзғолса, худё хоҳдамаса, бирор томирни ҳам кирколмайди».

Намози дийгарда кичкина Банголий завраққа кириб мулжор қўпоргон ерга бордим. Устод бир навбат улуғ тош отти, яна бир неча фарангий отти. Банголийларнинг оташбозлиқ била шухрати бор эрди, бу навбат яхши синадук, бир ерни чоғ қилиб отмайдурлар, ҳар тавр била отадурлар.

Ушбу намози дийгар буюрдукким, Сару дарёси била аларнинг олиндин бир неча кемани тортиб ўткардилар. Кема тортар кишилар бетаҳоший ва бепаноҳ бир неча кемани тортиб ўткардилар. Фармон бўлдиким, Эсан Темур Султон, Тўхта Бўға Султон, Бобо Султон, Оройишхон, Шайх Гўран бу кемалар ўтган ерда туруб, кемани муҳофазат қилгайлар.

Андин ёниб, бир поста ўрдуға келдим. Ярим кечаға ёвуқ юқори тортадургон кемалардин хабар келдиким, тайин бўлгон фавж илгаррак борди. Биз кемаларни тортиб борадур эдукким, Банголий кемаларни биз тортар ерни туюб, уруштилар. Бир кемачини оёғиға тош тегиб, оёғи сиңди, ўта олмадук.

Панжшанба сабоҳи мўлжордагилардин хабар келдиким, юққорини кемалар тамом келдилар. Отлиқлари тамом отланиб, бизнинг келадурган фавжнинг рўбарўйиға мутаважжих бўлдилар. Мен дағи илдам отланиб, охшом ўткарган кемаларнинг устиға келдим. Киши чоптурулдиким, Муҳаммад Султон мирзо бошлиқ ўтмакка муқаррар бўлгонлар бетаваққуф ўтуб, Аскарининг кўшулубдилар. Эсан Темур Султон била Тўхта Бўға Султонким, бу кемалар устиға эдилар, буюрдукким, ўтмакка машғул бўлсунлар. Бобо Султон муқаррар бўлгон ерда келмайдур эди, филхол Эсан Темур Султон бир кема била ўтгуз-қирқча навқари била отларини кеманинг ёнида ёлдаб ўттилар. Буларнинг кейинича яна бир кема ҳам равон бўлди.

Буларнинг ўтганини кўруб, банголийлар қалин яёқ буларға мутаважжих бўлдилар. Эсан Темур Султоннинг етти-секкиз навқари отланиб, бу яёқларнинг ўтрисиға бориб, султон отланғунча тортқулашиб, отқулашиб, яёқларни султон сариға торттилар. Мунгача Эсан Темур Султон ҳам отланди. Иккинчи кема ҳам кечти. Ўтгуз-ўтгуз беш отлиқ била қалин яёққа чошиб, яхши қочурди. Кейли намоён иш қилди. Ул часп-часпон, бетаҳоший борчадин бурунроқ кечти. Иккинчи улким, қалин яёқнинг устиға оз киши била яхши юруб қочурди. Тўхта Бўға Султон ҳам кечти. Кемалар пайдарпай кечмакка кириштилар. Лоҳурий ва Ҳиндустоний йўсулуқ тўшидин дастак била ва даста қамиш била ўта кириштилар.

Бу ҳолатни кўруб, мўлжор тўғрисидағи қалин Банголий кемалари сув қуйи қочмоққа юз қўйдилар.

Дарвеш Муҳаммад сорбон ва Дўст эшик оға ва яна баъзи йиғитлар мўлжор тўғрисидин ўттилар. Султонларға киши чоптурдумким, ўтганларни яхши йиғиб, ул ўтудағи фавжға ёвуқ ета ёнидин юруб, ғанимға илик қўшунг, ўтганларни султонлар ўзларига қўшуб уч-тўрт тўп бўлуб, ғаним сари мутаважжих бўлдилар.

Булар ёвуқ ета ғаним кишини яёғини олиға солиб, ясолинни бузмай юруй берур.

Аскарый била муқаррар бўлгон фавждин Кўки жамоати била етар. Ул тарафдин Кўки, бу тарафдин султонлар етиб, илик кўшарлар. Ғанимни тушура-тушура олиб, отлиқ тебрарлар. Басанг Ров отлиқ муътабар кофирни Кўки, алар тушуруб, бошини кесарлар. Ўн-ўн беш кишини анинг устига тушар, ўшанда-ўқ чопқуларлар. Тўхта Бўға Султон ғанимнинг олидин бориб, чопиб, яхши қилич тегурур. Мўғул Абдулвахҳоб ва иниси ҳам қилич тегурурлар. Мўғул бовжудким, сув билмас, жиба била дарёдин от ёлдаб ўтар.

Менинг кемаларим кейин эди, кемаларга киши йибордим. «Фармойиш» кемаси илгаррак келди. «Фармойиш» кемасига кириб ўтуб, банголийларнинг юртларини сайр қилиб, «Гунжойиш» кемасига кириб, юкқори ер боридин сўрдум.

Мир Муҳаммад жолабон арз қилдиким, Сару дарёси юкқоррокдин ўткали яхшироқтур. Фармон бўлдиким, ул деган ердин черик эли ўтмакка машғул бўлғайлар.

Муҳаммад Султон мирзо бошлиқларгаким, ўтмакка фармон бўлди эди, сув ўтарда Якка Хожанинг кемаси фарқ бўлди, Якка Хожа тенгри раҳматига борди. Навкар ва вилоятини иниси Қосим Хожага иноят қилдим.

Намози нечинда ғусл асносида султонлар келдилар. Таъриф ва ситойиш қилиб, иноят ва шафқатдин умидвор қилдим. Аскарый ҳам ушул аснода келди. Аскарыйнинг аввал иш кўргани эди, шугуни яхши бўлди. Ул оқшом чун ҳануз ўрду кўчмайдур эди, бир оролда «Гунжойиш» кемасида таъя қилдим.

Одина кунни Сару дарёсининг шимолида Харид тавобеи Нирхун парганасининг Кундба¹ отлиқ кенгида тушулди.

Якшанба кунни Кўкининг жамоати била Хожипурга хабар олғали йиборилди. Шоҳ Муҳаммад Маъруфким, билтур келганида анга улуғ риоят қилиб, Соран вилоятини берилиб эди, неча қатла яхшилар борди. Отаси Маъруфни икки қатла урушуб босиб, тутуб эди. Султон Маҳмуд гадр била Баҳорни олғонда, Бибан била Шайх Боязиднинг устига борғонда чора қила олмай, аларга қотилиб эди. бу фурсатта ҳам неча навбат арзадошти келиб эди. Эл орасида андин паришон сўзлар дерлар эди. Аскарый Ҳалдий гузаридин ўтгач-ўқ жамияти била Аскарыйни келиб кўруб, Аскарый била банголийлар устига келди, ушбу юртга эканда келиб, мулозамат қилди.

Бу айёмда Шайх Боязид ва Бибандин мутавотир хабарлар келадур эди,— Сару дарёсини ўтар хаёлида эмишлар.

Ушбу фурсатта Санбалдин ажаб хабар келди: Али Юсуфким, Санбалда туруб, тавре забт ва рабт қилиб эди, ўзи ва бир мусоҳиб йўсулук табиби бир кунда-ўқ тенгри раҳматига борурлар. Санбалнинг забт ва рабти учун муқаррар бўлдиким, Абдулло Санбал забт ва рабтига борғай, Одина кунни рамазон ойининг бешида Абдуллоқа Санбалга рухсат берилди.

Чин Темур Султоннинг ушбу айёмда арзадошти келиб эдиким,

муқаррар бўлгон бекларидин Кобулдин кўч келадурган жиҳатидин султонга қўшула олмайдулар. Муҳаммадий ва яна баъзилар султон била юз курухча ер илғаб бориб, балужни яхши босибтурлар. Абдуллодин Чин Темур Султонга ва Султон Муҳаммад дўлдой ва Муҳаммадий ва баъзи андағи бекларга ва йигитларга фармон бўлдиким, Чин Темур Султон била Ограда йиғилиб, тайёр бўлдиб турғайлар. Муҳолифлар ҳар сари юзлансалар, ул сари мутаважжих бўлғайлар.

Душанба кунни ойнинг секкизида Жалолхон Дарёхоннинг шабирасигаким, Шайх Жамолий бориб эди, бўлгон муътабар умароси била келиб, мулозамат қилди. Ҳам ушбу кун Яхё Нухонийким, бурунроқ инисини йибориб, қуллук изҳори қилиб эди, сиёсат фармони бориб эди, келиб мулозамат қилди. Чун етти-секкиз мишг нухоний ва афғон умидворлик била келиб эдилар, аларни навмид қилмай, Баҳордин бир курур холиса қилиб, эллик лак Маҳмудхон нухонийга иноят қилиб, қолғонини ушбу Жалолхонга мусаллам тутулди. Бир курур хизматона ҳам қабул қилди. Бу ёрмоқнинг таҳсилига Мулло Ғулом ясавулни йиборилди. Муҳаммад Замон мирзога Жўнпур вилоятини берилди.

Панжшанба кунни охиёми Халифанинг Ғулом Али отлиқ навкариким, Исмоил Митодин бурунроқ Шоҳзода Мунгирнинг Абулфатх отлиқ навкари била ул уч фасл сўзини элтиб эди, ушбу Абулфатх отлиқ била ҳамроҳ Шоҳзода Мунгирнинг ва Ҳасанхон лангар ва зирнинг, Халифанинг битилган хатларини келтурди. Ул уч шартни қабул қилиб, Нусратшоҳ тарафини ўзига олиб, ислоҳ сўзини орага солибтур.

Чун бу юруш боғи афғонларнинг дафъи учун эди, бу ёғийлардин баъзини бошини олиб элтдилар, баъзиси келиб, чокарлик ва қуллукни қабул этдилар. Оз-оғлоқким, қолиб эди, Банголийнинг дастгири эди. Ани Банголий ўзига олди. Пашкол ҳам ёвуқлашиб эди. Биз дағи анинг муқобаласида мазкур бўлгон шароит била ислоҳ сўзини битиб йибордук.

Шанба кунни Исмоил Жилвоний, Одилхон Нухоний, Авлиёхон Ишироқий, беш-олғи умаро била келиб, мулозамат қилдилар. Ҳам ушбу кун Эсан Темур Султон била Тўхта Бўға Султонга жулду камар шамшир ва камар ханжар жибалар ва хилъатлар ва тўпчок отлар ва Эсан Темур Султонга Норнул парганасидин ўттуз олти лак ва Тўхта Бўға Султонга¹ Шамсобоод парганасидин ўттуз лак иноят қилиб, юкундурулди.

Душанба кунни ойнинг ўн бешида Баҳор ва Бангола тарафидин хотирни жамъ қилиб, Сару дарёси ёқасидағи ва Кундба² навохийдағи юрттин Бибан ва Шайх Боязид ҳаромхўрнинг дафъи шаррига азм-жазм қилиб кўчтук. Ора икки кўнуб, чаҳоршанба Чатурмуқ, Искандарпурнинг Чўпора отлиқ гузари устига тушулди. Ушбу кун

¹ Л. б.— тушган.

² Қ. б.— Кундана.

¹ Қ. б.— Кундана.

дин эл ўтмакка машғул бўлдилар. Бу ҳаромхўрлардин мутавотир хабар кела бошладиким, Сару била Гагардин ўтуб, Лакнав сари мутаважжихўрлар. Буларнинг гузар бандлигиға турк ва ҳинд умаросидин Султон Жалолиддин Шарқий, Алихон Фармулий, Турдика, Низомхон Биёний, Туламиш ўзбак, Қурбон Чархий, Ҳасанхон¹ Дарёхоний бошлиқларни тайин қилиб панжшанба охшоми рухсат берилди.

Ушбу охшом таровихдин сўнгра бир пос ва беш гирий бўлуб эдиким, пашкол булутлари қайнаб, бир замоннинг ичида андоқ тўфон бўлуб, қаттиқ ел кўптиким, йиқилмагон чодир кам қолди. Мен хиргоҳ ичида китобат қиладур эдим, қоғаз ва ажзони йиғиштурғунча фурсат бўлмади, хиргоҳни пешхона била-ўқ менинг бошимға йиқти. Хиргоҳ тунглуги реза-реза бўлди. Тенгри сахлади, осебе етмади. Китоб ва ажзо ғарқ ўл бўлди. Ташвиш била йиғиштурулди. Сақарлот кат зайлучасиға чирмаб, кат остиға қўюб, устиға гилемларни ёптук. Икки гирийдин сўнг таскин топти. Тўшакхона чодирин тиктуруб, шамъ ёқтурди. Машаққат била ўт ёндуруб, тонг отғунча уюхламай, авроқ ва ажзонинг қурутмоғиға машғул эдук.

Панжшанба куни мен сувдин кечтим. Одина куни отланиб, Харид ва Искандарпурни сайр қилилди. Ушбу кун Абдулло била Боқий Лакнавнинг олиғонини битиб эдилар. Шанба куни Кўкини жамоати била илгаррак йиборилдиким, Боқийға бориб қўшулғай. Якшанба куни Султон Жунайд барлосни ва Ҳасан Халифани ва Мулло Опоқнинг жамоатини ва Мўмин атканинг оға-инисини рухсат берилдиким, бориб Боқийға қўшулуб, мен етгунча иликдин келурларини тақсир қилмағайлар.

Ушбу намози дийгар Шоҳ Муҳаммад Маъруфқа хосса хилъат ва тупчоқ иноят қилиб, рухсат берилди. Билтурғи дастур била Соранни ваҳжға ва Кундлани таркашбанд сақламоғиға иноят қилилди. Ҳам ушбу кун Исмоил Жилвонийға Сарвордин етмиш икки лак ваҳж иноят қилиб, хосса хилъат ва тупчоқ от иноят қилиб, рухсат берилди. Аловулхон Нухон бошлиқ анинг била келганларға ҳам Сарвордин ваҳж тайин қилиб, рухсат берилди. Муқаррар андоқ бўлдиким, ҳар қайсининг бирорини ўғли Ограда ҳамиша мулозаматта бўлғай, «Гунжойиш» ва «Оройиш» кемасини яна икки Банголий кемаси билаким, бу навбат тушган кема Бангола кемаларидин интихоб қилилиб эди, банголийларға уҳда қилилдиким, Тирмухоний била Ғозипурға элтгайлар. «Осойиш» била «Фармойиш» кемасиға фармон бўлдиким, Сару юққори ўрду била ҳамроҳ элтгайлар.

Баҳор ва Сарудин хотирни жамъ қилиб, душанба куни Чатурмуқнинг Чўпора гузаридин Уд тарафи Сару ёқалай кўчилди. Ўн қурухча йўл келиб, Фатҳпурнинг тавобиидин Килира² деган кентнинг ёнида Саару ёқасида тушулди. Эрта кўчганлар озикиб, Фатҳпурнинг улуг кўлиға борибтурлар. Бир неча кишини чопту-

рулдиким, яқиндағи элни ёндурағайлар. Кичик Хожани йиборилди ким, кўл ёқасида қўнуб, анда тушган черикни тонгласи келтуруб, ўрдуға қўшғай. Эрта андин кўчуб, ярим йўлда «Осойиш» кема масиға кирдим. Юққори юртғача торттуруб келдим. Йўлда Шоҳ Муҳаммад девонанинг ўлигим, Боқи қошидин келиб эди, Халифни келтурди — Лакнав хабари таҳқиқ бўлди.

Шанба куни рамазон ойининг ўн учида уруш солурлар. Уруш била ҳеч иш қила олмаслар. Уруш асносида йиғиштурғон хас ва қапа ва жарига яқбора ўт туташур, андоқким, қўрғон ичи тапурдек тафсон бўлур, фасил устида юра олмаслар. Қўрғонни олурлар. Икки-ўч кундин сўнг бизнинг қайтғон¹ хабаримизни топиб, Далмуд сари кўчарлар. Бу кун ҳам ўн қурухча йўл келиб, Секрий парғанасининг Жалисир отлиқ кентининг ёнида Сару ёқасиға тушулди.

Чақоршанба отнинг осойиши учун ул юртта мақом бўлди. Шайх Боязид ва Бибанни баъзилар дедилар эдиким, Гагдин ўтуб, Чунор ва Жўн навоҳиси била ўзларини басҳимилариға² торта хабллари бор эмиш. Бекларни чарлаб, машварат қилиб, андоқ сўз бўлдиким, Муҳаммад Замон мирзо ва Султон Жунайд барлоским, Жўншур ивазиға Чунорни ва яна баъзи парғанотни топиб эдилар. Маҳмудхон Нухоний, Қози Жиё, Тожиҳон Соранхоний бориб, Чунорда муҳолифларнинг йўлини тўсқайлар.

Тонгласи панжшанба куни эрта кўчуб, Сару дарёсидин айрилиб, ўн бир қурух йўл келиб, Парсарудин ўтуб, Парсарунинг ёқасида тушулди. Бекларни чарлаб, машварат қилиб, Эсан Темур Султон, Муҳаммад Султон мирзо, Тўхта Бўға Султон, Қосим Ҳусайн Султон, Бихўб Султон, Музафар Ҳусайн Султон, Қосим Хожа, Жаъфар Хожа, Зоҳид Хожа, Жонбек, Аскарний навкарлари била. Кичик Хожа, ҳинд умаросидин Оламхон Колпий, Малиқдод Кароний, Родуйи Сарвоний бошлиқларни тайин қилилдиким, Боязид ва Бибаннинг кейинча Далмут тарафи черикдин айрилиб, илдам борғайлар.

Ушбу Парсаруда кеча таҳорат қиладур эдим, шамъ ёруғиға қалин балиқлар йиғилиб, сув юзига чиқтилар. Мен ва яна ёвуғумдағилар илик била қалин балиқ туттук.

Одина куни Парсарунинг бир шох обининг бошиға тушулди. Хейли инчқа сув эди. Черик элининг убур ва муруридин тағайюр топмағай деб, юққорисини бўғдуруб, бир даҳи-дардаҳ бўлгон ерини таҳорат учун ясаттим. Бисту ҳафтум³ кечаси ушбу юртта бўлди.

Тонгласи бу сувдин айрилиб, Тус сувини ўтуб тушулди. Якшанба куни ушбу сув ёқасиға туштук.

Душанба куни ойнинг йиғирма тўққузидида ушбу Тус сувининг ёқасида манзил эди. Бу охшом бовужудким, ҳаво яхши соф эмас эди, бир неча киши ой кўрдилар. Қози қошида гувоҳлик бердилар, ой боши собит бўлди.

¹ Қ. б. — Ҳусайнхон.

² Л. б. — Калпурха کلهپوره

¹ Қ. б. — қолгон.

² Қ. б. — била юзлати сипоҳилариға.

³ Бисту ҳафтум — йиғирма еттинчи (рамазон ойининг бу кечаси қутлуг ҳисобланади, шунинг учун бу кечани алоҳида қайд этган).

Сешанба сабоҳи ийд намозини ўтаб, отланилди. Ўн курух йўл келиб, Тойикнинг бир куруҳида Гўй сувининг ёқасида туштук. Намози пешинга ёвуқ маъжун иртиқоб қиллди. Шайх Зайн ва Мулло Шихоб ва Хонд Амирға буғина байтни йибориб тиладук:

Шайху Мулло Шихобу Хонд Амир,
Келинг уч-уч, икки-икки, бир-бир.

Дарвеш Муҳаммад ва Юнус Али ва Абдулло ҳам бор эдилар. Намози дийгар куштигирлар кушти туттилар. Чахоршанба куни ул юрта мақом эди. Чоштқа ёвуқ маъжун ейилди. Малик Шарққим, Тожиқонни Чунордин чиқорғали бориб эди, букун келди. Букун куштигирлар кушти туттилар. Паҳлавон Удийқим, бурн келиб эди, бу фурсатга келган Ҳиндустоний куштигир била курашиб йикти. Яхё Нухонийға ўн беш лаклик ер Сарвордин ваҳжға бериб, сару-по кийдуруб, рухсат берилди.

Тонгласи ўн бир курух йўл келиб, Гўй сувидин ўтуб, ушбу сув ёқасида тушулди. Илғор борғон султонлар ва беклардин андоқ хабар топилдиким, Далмудға бориб, ханўз Ганг дарёсидин ўтмай-дур эмишлар. Аччиғланиб фармонлар йиборилди: Ганг дарёсидин тез ўтуб, ёғийнинг сўнгига юруб, Жўндин ҳам ўтуб; Оламхонни¹ ўзингизга қўшуб, жаҳд қилиб ёғийға илик қўша қўрунг.

Ушбу сувдин ора икки қўнуб, Далмуд келилди. Ганг дарёсидин гузар била аксар черик эли ушбу кун-ўқ ўттилар. Ўрдуни ўткариб, гузардин қўйи оролда маъжун ейилди. Черик эли жонолигон² жиҳатидин сувдин ўтуб тушган юрта бир кун мақом бўлди. Боқи Тошкандий Уд черики била ушул кун келиб, мулозамат қилди.

Ганг сувидин ора қўнуб, Гуворанинг ёнида Аринд сувининг ёқасига тушулди. Далмуддин Гувора йигирма икки курух чиқти.

Панжшанба куни ул юрттин эрта кўчуб, Одамнур парганасининг олиға тушулди. Мухолифларнинг сўнгига ўтмоқ учун бурун-роқдин жолабонлардин бир-иккини Қолпий йиборилиб эдиким, бўлғон кемаларни келтургайлар. Ушунда тушган оҳшом бир пора кема келди. Дарёдин гузар ҳам топилди. Юртнинг пургардликидин оролда-ўқ ўлтурдум. Неча кунким анда эдим, кеча-кундуз оролда-ўқ бўлур эдим. Мухолифлардин таҳқиқ хабар келмаган учун Боқи шиғовулни Уддағи йигитлар била сув кечуруб, ёғийдин хабар олғали йиборилди.

Тонгласи жумъа намози дийгари Боқибекнинг навқари келди. Шайх Боязид ва Бибанинг қоровулини босиб, Муборакхон Жилвоний отлик ўбдон кишисини ва яна бир неча кишисини ўлтуруб, бир неча бош ва бир тирик йиборибтур. Сабоҳи Шоҳ Хусайн бахшиким, Боқи била бориб эди, келди. Қоровулни босганини ва андағи хабарларни машруҳ арз қилди.

Ушбу оҳшомким, якшанба кечаси ва ойнинг ўн учи бўлғай, Жўн дарёси кирди, андоққим, сабоҳи бу оролни дуруст сув бости.

Бир ўқ отими қуюроқ яна бир оролга бориб, чодир тикиб ўлтурдум.

Душанба куни илғор борғон султонлар ва беклар қониндин Жалол Тошкандий келди, илғор хабарини топиб, Шайх Боязид ва Ёнбан Маҳуба парганасидин қочибтурлар.

Чун пашқол етишиб эди ва беш-олти ой черик чериклиб, черик элининг от ва улоғи хароб бўлуб эди, борғон илғор султонларга ва бекларга фармон бўлдиқим, Огра ва ул навоҳидин тоза илғор келгунча етган ерда таваққуф қилгайлар.

Ушбу намози дийгар Боқи шиғовул била Уд черикига рухсат берилди. Мусо Маъруф Фармулйқим, черикдин ёниб, Сару дарёсидин ўтганда келиб, мулозамат қилиб эди, ўтгуз лаклик паргана Амрахордин ваҳжға тайин қилиб, хосса бош-оёқ ва эгарлик от иноят қилиб, Амрахорға рухсат берилди.

Бу тарафлардин хотиржам қилиб, сешанба кечаси уч пос ва бир гирийдин сўнг илғор тарийқи била Ограга мутаважжик бўлдук. Тонгласи ўн олти курух йўл келиб, тушга ёвуқ Қолпий тавобсидин Балодар деган парганда тушланиб, отға арпа бериб, намози шом андин отланилди. Бу кеча ўн уч курух йўл юруб, уч поста Қолпий парғаналаридин Сўгаидпурға Баходурхон Сарвонийнинг гўрхонасига тушуб уюхлаб, намози бомдодин ўтаб, андин тебрадук. Ўн олти курух келиб, кун тушта Атоваға етук. Маҳди Хожа ўтру келди. Кечанинг бир посиди андин отланиб, йўлда озроқча уюхлаб, ўн олти курух йўл келиб, Робирийнинг Фатҳпурига туш тушулди. Эрта намози пешин Фатҳпурдин отланиб, ўн етти курух йўл юруб, кечанинг икки посиди Огранинг «Ҳашт биҳишт» боғига тушулди.

Тонгласи одина куни Муҳаммад бахши ва баъзилар келиб, мулозамат қилдилар. Намози пешинга ёвуқ Жўндин ўтуб, Хожа Абдулҳаққа мулозамат қилиб, қалъа бориб, амма бегимларни кўрдум.

Балхий полизкорни қовун эққали қўюлуб эди. Бир неча қовун сақлағон экандур, келтурди. Хейли яхшиғина қовунлар эди. Бир-икки бута ток «Ҳашт беҳишт» боғида эқтуруб эдим, анинг ҳам яхшиғина узумлари бўлуб эди. Шайх Гўран ҳам бир сабад узум йибориб эди, ямон эмас эди, Ҳиндустонда қовун, узумнинг мунча бўлуридин филжумла хурсандлиге бўлди.

Якшанба кечаси икки пос бор эдиким, Моҳим келди. Биз черикка жумодил-аввал ойнинг ўнида отланиб эдук, гариб умури иттифоқий воқе бўлубтурким, булар ҳам Коболдун ушбу кунда итқан экандурлар. Панжшанба куни зилқабда ойнинг гуррасида улуғ девонхонада девон ўлтурғонда Хумоюннинг ва Моҳим пешкашларин торттилар. Ушбу кун Мағфур девоннинг бир навқари юз эллик қаҳорға¹ музд бериб қовун ва узум ва мева учун Кобулға йиборилди.

Шанба куни ойнинг учиди Ҳиндубекким, Кобулдин бадрақа бўлуб келиб эди, Али Юсуф ўлган учун, Санбалға йиборган экан.

¹ Қ. б.— Алихон.

² Қ. б.— жонокиган.

¹ Қ. б.— қорбор.

дурлар, келиб, мулозамат қилди. Ҳисомиддин Али Халифа ҳам Алвордин ушбу кун келиб, мулозамат қилди.

Тонгласи якшанба куни Абдуллоким, Тирмухонийдин Али Юсуф ўлган жиҳатидин Санбалға йиборилиб эди, келди.

Кобулдин келгучилардин андоқ масмуъ бўлур эдиким, Шайх Шариф Қаробогий Абдулазизнинг иғвосидин ноҳаводорлиғидин қилмағон зулм ва ўтмаган бидъатларни бизга иснод қилиб, маҳзарлар битиб, Лоҳур айммасининг отларини таклиф била битиб, маҳзарнинг саводини шахрларга йибориб, баҳс қилур хаёли бор. Абдулазиз дағи неча ҳукми эшитмай, анвои ношойист ақвол ва нобойист афъол андин содир бўлубтур. Бу жиҳатлардин якшанба куни ойнинг ўн бирида Қанбар Али аргунни йиборилдиким, Шайх Шарифни ва Лоҳур айммасини ва савдарийларини ва Абдулазизни даргоҳиға олиб келтургай.

Панжшанба куни ойнинг ўн бешида Тижорадин Чин Темур Султон келиб, мулозамат қилди. Ушбу кун пахлавон Содиқ била Улуғ Удий куштигир кушти туттилар. Содиқ имкора йикти. Хейли ташвиш торгти.

Душанба куни ойнинг ўн тўккузида қизилбош элчиси Мурод кўрчиға мурассаъ камар ханжар ва муносиб хилъат кийдуруб, икки лак танга иноят қилиб, рухсат берилди.

Бу кунларда Сайид Машҳадий Гувалёрдин келиб, Раҳимдоднинг ёғийлик ангизини арз қилди. Халифанинг навқари Шоҳ Муҳаммад мухрдорни йиборилди. Ғалаба насихат омиз сўзлар битиб йиборилди. Бориб бир неча кундин сўнгра ўғлини олиб келди. Агарчи ўғли келди, вале ўзининг келур хаёли йўқ эди. Анинг рафъи таваҳхуми учун Нурбекни сешанба куни зилҳижжа ойининг бешида Гувалёрға йиборилди. Неча кундин сўнг Нурбек келиб, Раҳимдоднинг қилғон истидъоладини арз қилиб, муддаосидек фармонлар бутқариб йиборур ҳолатта бир навқари келиб арз қилдиким, мени ўғлини қочурғали йиборибтур, келур хаёли йўқтур. Бу хабар келгач, филҳол Гувалёр устига отланмоқ бўлдук. Халифа арзға еткурдиким, яна бир навбат мен насихат омиз хат битиб йибораёй, шоядким ислоҳқа келгай. Бу маслаҳат учун Шихобиддин Хисравни йиборилди.

Панжанба куни мазкур ойнинг еттисида Атоватдин Маҳди Хожа келди. Ийд куни Ҳиндубекка хосса бош-оёқ, мурассаъ камар шамшир ва тупчоқ иноят бўлди. Ҳасан Алиғаким, туркман орасида Чигатойға машҳурдур, бош-оёқ ва мурассаъ камар ханжар ва етти лаклик парғана иноят бўлди.

ВАҚОЕИ САНАИ СИТТА ВА САЛОСИНА ВА ТИСЪА МИА¹

Сешанба куни муҳаррам ойининг ўн учиде Гувалёрдин Шихобиддин Хисрав била шайх Муҳаммад Ғавс Раҳимдоднинг шафоти учун келди. Чун дарвеш ва азиз киши эди, Раҳимдоднинг гуноҳини аларға бағишлаб, Шайх Гўран² била Нурбекни Гувалёрға йиборилдиким, Гувалёрни буларға топшуруб...³

...Буларнинг кўмакига йибордук. Сўнгра Муҳаммад Али жанг-жангни йиборилди. Илгари тайин бўлгон Мулло Муҳиб Алилар етгунча, Абдулазиз аларни тебратиб, туғини олиб, Мулло Неъмат ва Мулло Довуд ва Мулло Опоқнинг иниси ва яна бир нечани олиб, шахид қилган экандурлар. Булар етгач, Зоҳид Табарий Муҳиб Алининг тағойиси чопар, кўмак етмас, Зоҳирни ўшанда-ўқ олурлар, Муҳиб Али ҳам уруш асносида йиқилур. Болту кўндалондин кириб, Муҳиб Алини чиқарур. Бир курухгача буларнинг кейинича келурлар. Муҳаммад Али жанг-жангни қароси пайдо бўлгач, турарлар. Бизга паё-пай хабар келдиким, ғаним кишиси ёвук келди. Жиба кийиб, отларға кечим солиб, яроғланиб чопа отландук. Буюрдумким, аробаларни тортиб келтиргайлар. Бир курух келдук. Ғаним кишиси ёнган экандур.

Дарё (йи) Хўрда улуғ кўл эди, сув маслаҳатиға ушбу ерда тушулди. Аробаларни илгари мазбут қилиб, занжирлар била аробаларни гирдини беркуттуқ ва Роно Санго бениҳоятлик қул ва қўшуни била оёқ илгари қўйдиким. Ҳиндустон қондаси била юз мингни бир лак ва юз лакни бир курур дерлар, анинг қул ва қўшини минг икки лакка етиб эрди. Нечукким, вилояти ўн курурга етиб эрдиким, бир лак отлиғнинг жойи ва авқот гузари бўлғай. Ва кўпинча бош ва бошлиғким, ҳаргиз ҳеч маърақада анга имдод қилиб, итоат ва байъатлиғлари йўқ эрди, анга қўшулуб, фармонбардор бўлуб эрдилар.

¹ Тўққиз юз ўттиз олтинчи (1529) йил воқеалари.

² Қ. б.—«Гўран» йўқ.

³ Ҳар икки босмада ҳам асар мана шу «топшуруб» сўзига келиб узилиб қолади. Бундан кейинги парчаларни эса, Қозон босмасидан олиб илова қилинди. Бу парчанинг ҳам бош томони тушиб қолган. Бу парчалар Л. б. да йўқ.

Анинг черикининг тафсили будурким, Салхдиким, Ройсин ва Сорангпурни ҳукуматлиги анда эди, ўтгуз минг отликка ер ва суйи бор эрди. Ва Ровул Удий Синг Ногрий ўн икки минг отлик ва Ҳасанхон Мевотийким, Мевотин ҳокимлиги анда эди, ўн икки минг ва Баходур Хамлойдариий тўрт минг ва Сатирди Каҳжий олти минг ва Жармал Парам Дев ва Мерта ҳокимни тўрт минг ва Бир Синг Дев Жухон тўрт минг ва Султон Искандарни ўғли Маҳмудхон агарчи вилояти йўқ эрди, сардорлиғ ҳавасига ўн икки минг отлиғ ўзи била саҳлар эрди. Ҳосил будурким, мухолиф минг икки лак кишига тортар эрди.

Ва мухолифларнинг келури бизни масомимизга етишти, ўз фикримизни қилиб, ўшул равиш била ясов ясадукким, гулга мавкиби ҳоссимиз мутамаккин бўлуб, ўнгга Чин Темур Султон ва Мирзо Сулаймон ва Хожа Дўстхонд ва Юнус Али ва Шоҳ Мансур барлос ва Дарвеш Муҳаммад сорбон ва Абдулло китобдор ва Дўст эшик оқа ўзга умаролар била муқаррар қилдук. Ва сўлга султон Баҳоуддин Бахлул Лудийни ўғли Аловиддин ва Шайх Зайн Хофий ва Амир Муҳиб Аликим, Низомиддин Али халифани ўғли эрди ва Турдибекким, Қўчбекни иниси эрди ва Шер Афганким, Қўчбекни ўғли эрди ва Оройишхон ва Хожа Ҳусайн ва ўзга халкимиз била тузадук ва буронғорға ўзумуз бўлуб, Ҳиндустон умароларидин Хонихон ва Диловархон ва Маликдод Кароний ва Шайх Гўрандек кишиларни хизматимизга саҳладук. Ўнгга Қосим Ҳусайн султон ва Аҳмад Юсуф ўғлон ва Ҳиндубек қавчин ва Хисрав кўкалтош ва Қивомбек ва Ўрдушоҳ ва Вали Хозин ва Қароқўзи ва Миркули Сийстоний ва Хожа Паҳлавон Бадахший ва Абдушукурни ва Малик Қосим Бобо Қашқани, инисини ўзга мўғул баҳодирлари билан тайин бўлдилар ва сўнгга Мирҳама ва Муҳаммадий кўкалтош ва Хожағий Асар бир неча йигитлар билан номзад бўлдилар ва Жувонғори майманат осорға Маҳди Хожани ва Муҳаммад Султон мирзо ва Маҳди Султонни ўғли Одил Султон ва Абдулазиз мирохўр ва Муҳаммад жанг-жанг ва Қутлукқадам қаровул ва Шоҳ Ҳусайн Боракий ва Жонбек атка ва Ҳиндустон умароларидин Жалолхон ва Камолхонким, Султон Аловуддинни ўғлонларидин эрдилар ва Алихон, Шайхзода Фармулий ва Низомхон Биёна ва Мўъмин атка ва Рустам туркман ичкилар билан ва ўзга баҳодирлар ва ғозийлар ихлос ниҳод билан урушга бел боғладилар.

Ва Низомиддин Али халифани ғазоти Рум дастуридек, буюрулдиким, милтиқчилар ва раъдандозларким, черикимизни олдида эдилар, аларнинг паноҳи учун аробаларни келтуруб, занжир билан боғладилар. Ва Султон Муҳаммад бахшини буюрулдиким, рўбарўда туруб, ҳар не хотирга келса фармон қилғаймиз ва ул ясавуллар ва тавочиларга буюргайким, бошлиғларга етқузгайлар ва чун черикни юрушда тартиб берилди, бош ва бошлиғлар улуси билан бориб, ўрунларига турдилар. Андин сўнгга фармон бўлдиким, ҳеч киши ўрнидин тербанмасун ва берухсат майдонга бориб, муҳораба қилмасун, то биздин фармон бўлмаса.

Ва кундин бир носои ўтуб эрдиким, жувонғор ва буронғор андоқ уруш бўлдиким, зилзила заминда ва валвала замонда тушти.

Ва ёв бизни буронғор тарафидин тербаниб, Хисрав кўкалтош ва Малик Қосим ва Бобо Қашқара ҳамла қилдилар. Ва Чин Темур Султонни буюрдуқким, аларнинг кўмакига етсун. Ва ул мардона ишлар қилиб, ёвни қувлаб, ясовулни бузуб, гулини яқинига етқузди. Ва бу фатҳининг жулдуси анинг отига муқаррар қилдук ва Мустифо Румийни буюрдуқким, гулдин аробаларни илгари элтиб, милтиқ ва зарбан билан андоқ мухолифни лашкарини дархам урдиким, баҳодирларнинг кўнгулларидин қаронғу кўтарилди. Ва кўн ёвнинг танаси мазаллат тупроғига тушуб, фано бодига йиборилди.

Ва лекин воқеа андоқ эдиким, Роно Сангонинг черики кейинидин саф-саф келур эрдилар. Мен ҳам кишиларимни яхшиларини териб-териб бир-бирини кейинидин кўмакка йиборур эрдим. Аввал Қосим Ҳусайн Султон ва Аҳмад Юнус ва Қивомбекни буюрдум. Андин сўнг Ҳиндубек қавчинни фармон бердим ва андин сўнгга Муҳаммад кўкалтош ва Хожағий Асадни ҳукм қилдим, андин сўнг Юнус Али ва Шоҳ Мансур барлос ва Абдулло китобдор ва аларнинг кейинидин Дўст эшик оқани ва Муҳаммад Халил ахтабегини кўмакка йиборилди ва ғанимни буронғори неча қатла бизни жувонғорға ҳамла келтурди ва ҳар қатлада ихлос ниҳод ғозийларимиз бир порасини ўқ ёғини билан ерга тикар эрдилар. Ва яна бир порасини қилич ва ханжар барқи билан куллайин жаҳаннамга йиборур эрдилар. Ва Мўъмун атка ва Рустам туркман ва мулло Маҳмуд ва Али атка ва Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон ва Абдулазиз мирохўр ва Қутлукқадам қаровул ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва Шоҳ Ҳусайн Боракий ва Мўғул Ғончи кўл урушга қўюб, собит қадам бўлдилар. Ва Хожа Ҳасан девон девонийлар билан кўмакка кеттилар. Ва бори баҳодирлар жон бериб, жон олиб, интиқом барқларини душмандин узаттилар. Нечуқким, ғанимни кўплигидин уруш узокқа тортилди. Хос хизматгорларким, аробаларни кейинида шердаин занжирда эрдилар, буюрдумким, гулни ўнг ва сўлидин милтиқчиларни ўртада қўюб, икки тарафдин корзор қилсунлар. Ушбу йигитлар шердек занжирни ғажиб, узуб чикқандек ўзларини ўз бошига кўрган билан бу хайли куффорға тушуб, ҳарне қўлларидин келди — қилдилар. Ва нодурул-аср Али Қули ўз улуси билан гулнинг олдида эди ва милтиқ ва зарбан ва тош отмоқда ишлар қилур эрдилар.

Кўрдуқким, ғаним фаноси кечроққа тортилди. Буюрулдиким, гул аробаларини илгаррак юрусунлар, ўзумуз ҳам юруй-ўқ бердук. Ясов халқи ўнг ва сўлдин буронғор ва жувонғордин кўруб, тербаниб, ғанимга ҳамла келтурдилар. Андоқ уруш бўлдиким, бизни ўнг ва сўлимиз ғанимни ўнг ва сўлини элтиб, бир ерда солдилар. Ва ғаним илик кўнглидин юб ва умр памғуни куйдуруб, бизни буронғорға ва жувонғорға чошиб, ўзларини яқин ҳам теғуздилар. Чун оёғ-маҳкам қилиб эрдук, мухолифни турар мажоли қолмай, беихтиёр қоча бердилар. Ва кўпроғи ўшул майдонда жон бериб, жаҳаннамга кетдилар. Ва озроғи саросима бўлуб, қумлайин бу саҳрога еттилар. Ва Ҳасанхон Мевотийга милтиқ тегиб, гарди фанога кетти. Ва Ровули Удий Синг ва Мангжанд Жўбон ва Рой Чандирён ва Далбас рой ва Канган ва Гаримсиндек бош-

лиғлар ганимдин адам йўлини ғубори бўлдилар. Ва неча минг поралиқ бизни черикни отларининг оёғи остида поймол бўлдилар. Ва Муҳаммад қўжалтош ва Абдулазиз мирохўр ва Оламхон ва яна бир неча умаролар билан буюрулдиким, Роно Сангони кейиндин таоқуб қилсунлар. Ва мен ўзум ҳам бир неча курухча қавладимким, Роно Сангога қоронғу кун тушти.

Тоинки кеча бўлди, ганимдин кўнгул жамъ қилиб, комёб қайтук. Ва неча соаттин сўнг манзилга етиштук. Нечунким, тақдир бўлмагандурким, ул кофир қўлга тушгай. Кейинидин кетган халойиқ эхтимом қилмабтурлар ва пушаймон бўлдукким, халқни умидига бўлмай, ўзумиз таоқуб қилмоқ керак эрди. Ва Шайх Зайнидинким, фузалоларимиздин эрди, бу фатҳга тарих «подшохи ислом» топти ва Миргису ҳам Кобулдин ўшул тарихни битиб йиборди. Яна ўшандоқ илгариги фатҳларимиздинким, Дибалпурни фатҳ қилдук, икки киши «васати рабиул-аввал» топти.

Ва чун фатҳ мундоқ бўлди, Роно Сангонинг кейинидин вилоятига таоқуб қилмоқни сабаби йўқ эрди, мавқуф қилиб, Мевот тасҳирига ҳиммат боғладук. Ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва Шайх Гўран ва Абдулмалик кўрчини қалин киши билан Илёсхоннинг бошига йибордукким, Икки сувни орасига бош кўтариб, Қўл қасабасини урушуб олиб эрди. Ва Кичик Аликим, Қўл қасабасини ҳокими эрди, тутуб бандга солғон экандур. Ўшал йиборган чериким, биз йибориб эрдук, яқин етганда тоб келтура олмай қочибтур. Неча кундин сўнгким, Ограга етук, дохил бўлғон кунни ул тийра бахтни боғлаб, чирмаб келтурдилар. Сазосига етти.

Андин сўнгра кўнгулга еттиким, Мевот тарафига бормоғ керак. Чаҳоршанба кунни ражаб ойини олтисига Алворким, Мевот ҳокимнишинидур, борилди. Анинг хизонасини осонлиғ билан қўлга олдук. Ва чун бу вилоят ҳам дохили мамолики махруса бўлди, азимати мустақарри хилофат қилдук. Муҳаммад Ҳумоюнни Кобул ва Бадахшонга рухсат бериб, ўзумиз мустақарри хилофатка боронимиз.

Тўққуз юз ўттуз тўртта Хон Мирзо оламдин сафар қилди. Бадахшонни ҳукуматлиғи нурул-айний Муҳаммад Ҳумоюнга бериб эрдук, ўшул иллинг¹ ражаб ойининг тўққузида Муҳаммад Ҳумоюнни ул мамоликка рухсат берилди. Ўшул аснода Бибан Афғонким, бош кўтариб эрди, Қосим Ҳусайн Султон ва Муҳаммад Қосим Бобо Қашқа ва Абул-Муҳаммад найзадор ва Ҳусайнхон ва Ҳиндустон умароларидин Алихон Фармулий ва Маликдод Кароний ва Тоторхон ва Хонижаҳонни Муҳаммад Султон мирзога йўлдош қилиб йиборилди. Ул бахти қайтғон эшиттиким, черик тайин бўлдуктур, бошини қўлига олиб, дунёдин чиқар.

Ўзумиз ўшул иллинг авохирда Фатхпур ва Борийни сайр қилиб, Ограга келдук. Тўққуз юз ўттуз тўртта Қўл сайрига бориб, андин Санбал шикориға борилди. Қўҳистонни сайр қилиб, дорул-хилофага² келинди. Ва сафар ойининг йигирма секкизида Фах-

рижаҳонбегим ва Хадича султонбегим ўндоқ ушони битиб Кобулдин келдилар. Ва биз кемага кириб, аларни иситқболди боғриб, яхши соатта дохил қилдук.

Андин сўнг бир-бирини кейинидин хабар келур эрдиким, Мединрой Чандирий ҳокими ва Роно черик йигиштурмоққа мишғул бўлуктурлар. Ўшул хабарларким, бизга етти, олти етти минг йигиштур Чин Темур Султонга йўлдош қилиб, Колний худудидин Чандирий йиборилди.

Чаҳоршанба кунни жумодил-аввал ойининг еттисида Чаҳоршанба фатҳ бўлди ва «фатҳи дорул-ҳарб» анинг тарихини топиб. Ва Чандирий қўлга келгандин сўнг Аҳмадшоҳқим, Султанидидини набираси эрди, иноят қилдук.

Ва якшанба кунни жумодил-аввал ойининг ўн бирини дорулхилофага дохил бўлдук. Андин илгарроқким, Чандирий борғаймиз, Роно черики билан тербониб, Иражқим, Бибан матгорлардин анда эди, келиб қабал қилғон бўлгай. Бибан юқусида бузургорлардин бириси анинг тушига кириб, қўриқларким, ўшул юқудин титраниб сесканиб уйғона тушар, иситқитутар. Ўшул иситмада черикни ҳукм қилурким, қайтсунлар. Аллоҳ зоҳир бўлдиким, йўлда ажал йўлдош бўлук, жонини олиб, жаннат намға йиборур.

Ва бизни черикимиз Бурхонпур суйидин ўтар эрдиларким, хабар келди: Маъруф ва Бибан ва Боязид Қануждин қочиб, Иражқа келиб, Шамсобоқ қалъасини Абул-Муҳаммад найзадордин зўр билан олибтурлар. Анинг учун инон ўшал ёнға майл қилиб, бир неча йигитларни илгарироқ йиборилди. Бу хабарни эшитгандин сўнг Маъруфни ўғли Қануждин қочар. Ва Бибан ва Боязид ва Маъруф ҳам Гангдин ўтуб, Қануж баробарида Гангни офтоб чиқарида бориб, гузарбандлиғ хаёлига ўлтурарлар.

Ва тўққуз юз ўттуз бешида жумъа кунни муҳаррам ойининг учидаким, Мирзо Аскарыйни Кобулдин Мултон маслаҳатиға тила-тиб эрдук, Гувалёрға келиб, мулозамат қилди. Ўшул кунни рожа Бикраможит ва Мон Сингнинг иморатларини сайр қилиб, дорул-хилофага мутаважжих бўлдук. Пайшанба кунни ўшул ойининг йигирма бешида дохил бўлдук.

Душанба кунни рабиул-аввал ойининг ўнида Муҳаммад Ҳумоюндин қосидлар келиб, мулозамат қилдилар ва ариза ҳам келтурдиларким, анда битиб эрдиким, тенгри таоло бизга бир ўғул каромат қилди, анинг отини Альамон қўйдук. Ушбу от бизга хуш ёқмади. Андин сўнг турк ва Ҳинд умароларини чарлатиб, жашн бердук. Ушбу жашнда маслаҳат ва кенгаш андоқ бўлдиким, шарқ вилоятларига тахт келтурмак керак. Илгарироқ Мирзо Аскарый оғир черик билан мутаважжих бўлсун. Ва умароларким, Ганг суйини нари ёнидадурлар, йўлдош бўлук, бу маслаҳатиға жаҳд қилсунлар. Ва душанба кунни рабиул-охир ойининг еттисида Мирзо Аскарый(га) рухсат бўлук, мутаважжих бўлди.

Ва ўзимиз шикор учун Даҳпур тарафиға отландук. Ва жумодил-

¹ Йилнинг.

² Пойтахт — демак.

аввал оининг учиди хабар келдиким, Махмуд Искандарни ўғли Баҳорни олиб, шўриш хаёли бошига бор. Шикордин қайтиб, дорул-хилофага нузул қилдук.

Ўшул аснода Бадахшондин Муҳаммад Ҳумоюн қосидлар йиборитурким, қирқ-эллик минг черик йиғиштуруб, Султон Вайсни йўлдош қилиб, Самарқанд хаёли бошқа тушубтур ва сулҳ сўзи ҳам орада бор. Анинг арзадошти жавобида битилдиким, тенгри таолодин умидвормизким, ўшул яқинда Ҳиндустон вилояти қўлга киргай. Ҳавохоҳ ва яхши фарох ҳавсалаларимиздин Ҳиндустон вилоятига қўюб, ўзумуз маврусий вилоятимизга боргаймиз. Ва керакким, бори халкимиз бу юрушда, Ҳумоюнга йўлдош бўлуб, ихлос кўрсатгайлар.

Ва панжшанба куни ўшул оининг ўн етгисида Жўн суйидин ўтуб, шарқ рўя тарафига мутаважжих бўлдуғ. Ушбу кунда Нусратшоҳдинким, Бангола волиси эди, элчилар келиб, пешкашийлар келтуруб, изхори бандалик қилдилар.

Душанба куни жумодил-охир оининг ўн тўққузиди Мирзо Аскарый келиб, бизни кўрди. Фармон қилдукким, сиз черикингиз билан Ганг суйини нари ёнида тушунг. Ва Огра яқинида Искандар Султонни ўғлини Махмудхонни бузулгондин хабар етти. Ҳозипур худудиғача бориб, Баҳучпур ва Баҳага тушулди. Ва анда Баҳор вилоятини Мирзо Муҳаммад Замонга берилди.

Панжшанба куни рамазон оининг етгисида Бангола ва Баҳордин хотиржамъ бўлуб, Сарво тарафига Бибан ва Боязид дафъи учун юрий бердук. Ва ул мухолифлар билан уруш солиб, шикаст бердук. Андин сўнг Харид ва Скандарпурни сайр қилиб, бу вилоятлардин хотиржамъ бўлуб, илғор билан дорил-хилофага мутаважжих бўлуб, андак фурсатта дохил бўлдук.

Ва Муҳаммад Ҳумоюн бир или эдиким, Бадахшонда дийдорлардин айру тушуб эрди, сўнгра бизни соғиниб, Бадахшонни Мирзо Сулаймонким, анинг куёви эрди, топшуруб, бир кунда Кобулга келур. Ва Мирзо Комрон Қандаҳордин Кобулга келган экандур. Ийдоғхта мулоқот қилиб, хайрон бўлуб, таважжух сабабини сўрабтур. Ва Муҳаммад Ҳумоюн бизни иштиёқимизни айтиб Мирзо Ҳиндолни Кобулдан Бадахшонга йиборуб, бизни тарафга юра берур. Бир неча кунда дорул-хилофа Ограга етиб, ўшул соатким, биз анинг онаси билан отини тутуб, сўзлашиб ўлтуруб эрдукким, ета-ўқ келди. Кўнгуллар гул янглиғ очилиб, кўзлар чирокдек ёруди. Муқаррар ҳар кун жашин эди, лекин анинг ўзига тўй бериб, хушхольлиғлар қилдук. Ва неча муддатгача бир ерда бўлуб, мусохибона бир-бир билан сулук қилур эрдик. Ва алҳақ суҳбатта бебадал эрди ва инсонни комилким дерлар, ўшал эрди.

Ўшал авқоттаким, Муҳаммад Ҳумоюн Бадахшондин келди, Султон Саидхонким, Кошғар хонларидан эрди ва хешлиғи ҳам бизга бор эрди, Рашидхонни Ёркандга қўюб, хаёли хом қилиб, Бадахшон тарафига мутаважжих бўлубтур ва андин илгарирокким, ул Бадахшонга етгай, Мирзо Ҳиндол бориб, Қалъайи Зафарга кириб экандур. Султон Саидхон уч ой қабал қилиб, илгидин иш келмай қайтибтур.

Ва бизга андоқ еттиким, Кошғарийлар келиб, Бадахшонни оддилар. Биз Хожа Халифани фармон бердукким, Бадахшонга бориб, нечукким, салоҳдийд бўлса, қилсун. Ул нофаҳмлиғдин қабул қилмади? Ва Муҳаммад Ҳумоюнга айттукким, сени борғошинг нечук бўлғай? Ул жавоб бердиким, фармонга чора йўқтур, лекин аҳд қилгонменким, ўз ихтиёрим, билан дийдордин айрилма-гаймеким. Анинг учун Мирзо Сулаймонни Бадахшонга рухсат берилди. Ва Султон Саидга битидукким, бовужудким, биздин неча ҳуқуқ сиздадур, ажаб келдипим, сиз мундоқ қилдингиз. Алҳол Мирзо Ҳиндолни чарлаб, Мирзо Сулаймонни йибордик. Агар ҳуқуқни манзур қилиб, Бадахшонни Сулаймон мирзогаким, бизни фарзандимиздур, бурсангиз яхши бўлғай. Ва илло биз гуноҳни ўзумиздан соқит қилиб, меросни меросхўрга топшурдук, билсунлар. Ва Мирзо Сулаймон андин илгариким, Кобулга етгай, Бадахшонни душман илгидин қўюб, амонлиғ бўлгон экандур. Ва Мирзо Сулаймон Бадахшонга борғонидин сўнг, Мирха Ҳиндол Бадахшонни Мирзо Сулаймонга топшуруб, Ҳиндустонга мутаважжих бўлди.

Ва Муҳаммад Ҳумоюн Санбалгаким, анинг жойгири эрди, рухсат берилди. Олти ойгача анда эди: зоҳиран, ани ер ва суйи хушёқмади. Иситма тутар экандур, бора-бора узоққа тортар. Тоноти биз эшиттук, фармон берилдиким, Деҳлига келтуруб. Деҳлидин кемага солиб келтурсунларким, ҳақими ҳозиқлар кўруб, дардиға даво қилсунлар. Бир неча кунда дарё йўли билан келтурдилар ва табиблар ҳар неча дору-дармон бердилар, яхши бўлмади. Мир Абулқосимким, улуг киши эрди, арзга еткурдиким, ушмундоқ дардларга дармон будурким, яхши нимарсалардин тасаддуқ қилмоқ керак. Тоинки тенгри таоло сизхат бергай. Менинг кўнгулмага келдиким, Муҳаммад Ҳумоюн (нинг) мендин ўзга яхшироқ нимарсаси йўқ. Мен ўзум тасаддуқ бўлайин, худой қабул қилсун. Хожа Халифа, ўзга муқарраблардин арзга тегурдиларким, Муҳаммад Ҳумоюн сизхат топар, сиз бу сўзи нечун тилингизга келтурасиз. Фараз будурким, дунё молидин яхшисини тасаддуқ қилмоқ керак, Бас ўшал олмоским, Иброҳимни урушида тушуб эрди, Муҳаммад Ҳумоюнга иноят қилиб эрдингиз, тасаддуқ қилмоқ керак. Тилга келдиким, дунё моли анинг ивазиға нечук бўлғай, мен анинг фидоси қилурменким, хол анга мушқил бўлибтур. Ва андин ўтубтурким, мен анинг бетоқатлиғини тоқат келтургаймеким. Ўшал ҳолатта кириб, уч қатла бошидан ўргулуб, дедимким, мен кўтардим харне дардинг бор. Ўшал замон мен оғир бўлдум, ул енгил бўлди. Ул сизхат бўлуб қўшти. Мен нохуш бўлуб йиқилдим. Аъени давлат ва аркони мамлакатни чарлаб, байъат қўлларини Ҳумоюнни қўлиға бериб, жойнишинлиғиға ва валиаҳдлиғиға насб қилдим. Ва тахтни анга топшурдум. Ва Хожа Халифа ва Қанбар Алибек ва Турдибек ва Ҳиндубек ва ўзга халойиқ ҳам бу насойихда бор эрдилар, бориси қабул қилиб, банд бўлдилар.

Мусаввиди авроқ¹ айтадурким, тўккуз юз ўттуз еттида жумодил-аввал ойининг олтисиди чаҳорбоғидаким, ўшул подшоҳ ўз қўли билан обод қилиб, эрди, ҳоли мутағаййир бўлуб, бу олами бевафони падруд қилди.

Ва фузалойи аҳдким, тарих ва маросий ва қасойид ва тарокиб айттилар, аз он жумла Мавлоно Шихоб муаммойи бу мисраъни тарих топти: «Хумоюн буд вориси мулки вай».²

Ва маҳолдурким, ул подшоҳи қобилининг яхшилиғларини айтган билан ва битиган билан тугангай. Лекин мужмал буқим, секкиз сифати асил анинг зотиға муттасил эрди: бириси буқим, нажҳати баланд эрди; иккимчиси, ҳиммати аржуманд эрди; учумчиси, вилоят олмоғ; тўртумчиси, вилоят сахламоғ; бешумчиси, маъмурлуг; олтимчиси, рафоҳият нияти тенгри таоло бандалариға; еттимчиси, черикни кўнгли(ни) қўлга одмоқ; секкизимчиси, адолат қилмоқ.

Ва фазилат бобида камлиғи йўқ эрдиким, назм ва наср ва туркий ва форсийни бебадал айтур эрди. Алал-хусус туркий девони бордурким, анда тоза мазмунлар топиб, айтибтур ва маснавий китоби ҳам борким, оти «Мубаййин»дур. Тил билур доно халқ орасида анингдек латойиф йўқтур. Ва Хожа Аҳрор айтган рисолаким, анинг оти «Волидия»дур ўшал подшоҳ Назм қилибтур. Ушбу китобким, «Бобирия»дур, Байрамхонни ўгли Мирзохонга буюрдиларким, туркийдин форсийға келтургилким, туркий билмоғон халойиққа осон бўлғай. Ул подшоҳ мусиқий илмидин ҳам хабари бор эрди ва бу рубойни форсий айтиб эрдилар.

Дарвешонро агар на аз хешонем,
Лек аз дилу жон муътақиди эшонем.
Дураст мағўй шоҳи аз дарвешй,
Шоҳем, воле бандаи дарвешонем.³

Ва форсийда бу матлаъни ҳам айтубтурлар:

Ҳалок мекунадам фурқати ту дониستم,
Вагарна рафтан аз ин шаҳр метавонистам.⁴

Ва бу матлаъ ҳам аларнингдур:

¹ «Варақларни қораловчи» — кўчирувчи, котиб (кимлиги номатълум.)

² «Хумоюн — унинг мулкининг меросхўри».

³ Дарвешлар, агарчи бизларга яқин бўлмасалар ҳам, лекин биз умарга жону дил билан муҳлисмиз. Шоҳлиқни дарвешликдан узоқ дема, биз шоҳ бўлсак ҳам, дарвешларнинг бандасимиз.

⁴ «Сендин айрилиш мени ҳалок қилишини билдим; Бўлмаса бу шаҳардан кета олардим».

То ба зулфи сияҳаш дил бастам,
Аз парешони олам растам.¹

Ва ул подшоҳ аруз ва қофияға ҳам рисолалари бор ва ул жумладин «Муфассал» деганким, ушбу фан шарҳи бўлғай, кўндин кўп яхши тасниф қилибтурлар.

Ва ул подшоҳға тўрт ўғул ва уч қиз тенгри таоло қаромат қилиб эрдиким, ўғлонлар: Муҳаммад Хумоюн подшоҳ ва Комрон мирзо ва Мирзо Аскарый ва Мирзо Ҳиндол эрдилар. Ва қизлар: Гулрангбегим ва Гулчехрабегим ва Гулбаданбегим эрдилар. Ушбу уч қиз бир онадин эрдилар.

Ва бир неча аҳли таъқим, ушбу подшоҳ доимул-авқот суҳбатдин айру қўймас эрди, булардур: Абулбақоқим, илми ҳикмат бобида бебадал эрди. Ва Шайх Зайн садрким, Зайниддин Хавофийни набираси эрди, хиддати таъби бор эрди, назм ва ишодин салиқалиғ ва Хумоюн подшоҳ замонида умаролиғ ҳам топиб эрди. Ва Шайх Абулвоҳид Фориғийким, Шайх Зайн Хавофийни абаси бўлур эрди, хуштабъ ва шеър ҳам айтур эрди. Ва Султон Муҳаммад кўсақим, Мир Алишернинг мусоҳибларидин эрдиким, подшоҳ суҳбатида иззат топиб, сарафроз бўлуб эрди. Ва мавлоно Шихоб Муаммойким, «Фақирый» тахаллус қилиб эрди, фазойил ва шеърдин насбаси бор эрди. Ва Мавлоно Юсуфи табибким, анинг Хуросондин тилатиб эрдилар, набз кўрмоғидин ва ташхис қилмоғ анинг иши эрди. Ва Сурх Вадоийким, туркий ва форсийда назм айтур эрди. Ва Мулла Бақоийни салиқаси кўп эрди ва «Махзанул-асрор» вазида подшоҳ отиға маснавий айтиб эрди. Ва Хожа Низомиддин Али Халифа хизмат ва Маҳрамият ва вазоратқа ақл ва тадбири бр эрди ва подшоҳ олида ҳурмат ва иззати онча бор эрдиким, кўп сўзи мақбули таъб бўлур эрди ва тибдин ҳам салиқаси бор эрди. Ва Мир Дарвиш Муҳаммад сорбонким, Хожа Аҳрорни яхши муридларидин эрди, хушсуҳбат киши эрдиким, фазилатдин ул боргоҳда қурб ва эътибор топиб эрди. Ва Хонд Амир муаррихким, турфа киши эрди. Тасонифлари борким, халқ орасида машҳурдур: «Ҳабибуссияр» ва «Хулосатул-ахбор» ва «Дастурул-анвор» ва ўзга таснифлари ҳам бор. Ва Хожа Қалонбек умаролардин эрди ва подшоҳ хизматида ўлтурур эрди, фазойил ва сахийлиғ бобида мумтоз. Ва анинг иниси Кичик Хожа муҳрдор ва хос аҳлидин эрди ва подшоҳ хизматида бу ҳам ўлтурур эди. Ва Султон Муҳаммад дўлдой улуг умаролари эди. Хушхулқ киши эрди.

«Валлоху биккулли шайин алим».

¹ «Унинг қора сочиға дил боғлаганимдан бери, оламнинг бесараиқомлиғидин кутулдим».

ТАРЖИМАЛАР

ҲИНДУСТОНДАН ҒОЛИБ ПОДШОҲНИНГ ҚЎЛ ОСТИГА КИРГАН ЖОЙЛАР ДАРОМАДИНИНГ ТАХМИНИЙ ҲИСОБИ¹

Сатлуж сувининг у томони, Бехра, Лохур, Сиёлкут, Диболпур ва бошқалар саркори: уч курур ўттуз уч лак ўн беш минг тўққиз юз саксон тўққиз (33 315 989) танга.

Сихринд саркори: бир курур йигирма тўққиз лак ўттиз бир минг тўққиз юз саксон беш (12 931 985) танга.

Ҳисори Фируза саркори: бир курур ўттуз лак етмиш беш минг бир юз етмиш тўрт (13 075 174) танга.

Деҳли пойтахти ва Миёни дуоб саркори: уч курур олтмиш тўққиз лак эллик минг икки юз эллик тўрт (36 956 254) танга.

Мевот саркори (бу — Искандар замонида қўшилмаган): бир курур олтмиш тўққиз лак саксон бир минг (16 981 000) танга.

Биёна саркори: бир курур қирқ тўрт лак ўн тўрт минг тўққиз юз ўттиз (14 414 930) танга.

Огра саркори: йигирма тўққуз лак етмиш олти минг тўққиз юз ўн тўққиз (2 976 919) танга.

Миёни вилоят саркори: икки курур тўқсон бир лак ўн тўққиз (29 100 019) танга.

Гувалёр саркори: икки курур йигирма уч лак эллик етти минг тўрт юз эллик (22 357 450) танга.

Колпий, Сиханда ва бошқалар саркори: тўрт курур йигирма саккиз лак эллик беш минг тўққиз юз эллик (42 855 950) танга.

Қануж саркори: бир курур ўттиз олти лак олтмиш уч минг уч юз эллик саккиз (13 633 338) танга.

Санбал саркори: бир курур ўттиз саккиз лак қирқ тўрт минг (13 844 000) танга.

Лакнур ва Бакасар саркори: бир курур (касри билан) ўттиз тўққиз лак саксон икки минг тўрт юз ўттиз уч (13 982 433) танга.

Хайбород саркори: ўн икки лак олтмиш беш минг (1 265 000) танга.

Уд ва Бахрож саркори: бир курур ўн етти лак бир минг уч юз олтмиш тўққиз (11 701 369) танга.

Жунпур саркори: тўрт курур саксон саккиз минг уч юз ўттиз уч (40 088 333) танга.

Карра ва Моникпур саркори: бир курур олтмиш уч лак йигирма етти минг юз саксон икки (16 327 282) танга.

Баҳор саркори: тўрт курур беш лак олтмиш минг (40 560 000) танга.

Сарвор саркори: бир курур эллик беш лак ўн етти минг беш юз олти ярим (15 517 506 1/2) танга.

Соран саркори: бир курур ўн лак ўн саккиз минг уч юз етмиш уч (11 018 373) танга.

Чанпоран саркори: бир курур ўн тўқсон лак саксон олти минг олтмиш (19 086 060) танга.

Кандла саркори: қирқ уч лак ўттиз минг уч юз (4 330 300) танга.
Рожа Руп Нарин чегараси ўрталигидаги Тирхут саркори:

икки лак эллик беш минг (255 000) қумуш танга, йигирма етти лак эллик минг (2 750 000) қора танга.

Чортсу, Моланадаги Раитанбур Бўли саркори: йигирма лак (2 000 000) танга.

Ногур саркори. Рожа Бикраможит (Раитанбурдан) саркори. Каламжарий саркори. Рожа Синг Дев саркори. Рожа Бикам Дев саркори. Рожа Бикан Чанд саркори.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ФАРМОНИ¹

Сабаблар сурати инъикосининг тўшаниш жойи ва садоқат, тўғрилиқ инжулари нақшининг ҳазинаси бўлган ақл эгаларининг фикр ойинаси бу маъни чечаклари жавҳарининг нақшини ўзинга олурки, инсон табиати ўзининг яратилиши бўйича нафс лаззатлари га мойилдир, завқ келтирувчи ёқимли нарсаларни тарк этиш худонинг тавфиқ беришига ва осмоний кўмакка боғлиқ. Банаар нафси ёмонликка майл этишдан узоқ эмас, «Нафсимни поклай олмадим, чунки нафс ёмонликка амр этувчидур». Ундай қайтиш бағишловчи маликнинг дутф-марҳаматидан бошқа мумкин эмас. «Бу Оллоҳнинг ихсонидир, кимга хоҳласа бахш этади, Оллоҳ катта ихсон эгасидир».

Бу сўзларни ифодаландан ва бу гапларни баён қилишдан нағараз шуки, инсонлик тақозоси, подшоҳлар расм-русми подшоҳлик лавозими, мансабдорлар одати бўйича шохдан тортиб сипоҳийгача гўзал ёшлик кунларида шарият манъ қилган баъзи нарсаларга ва айрим ўйин-қўтиларга ружу қилинарди. Бир қанча вақтдан кейин пушаймонлик кунлари келиб, уларни битта-битта тарк қилинар ва чин тавба билан уларга қайтиш эшиги ёпилар эди.

Аммо, мақсад ва матлабларнинг муҳими ва буюги бўлган ичкиликдан қайтиш тавбаси «ҳар иш ўз вақтига боғлиқ» деган парда остига бекиниб, юзини кўрсатмас эди, токи бу яхши соатда зўр ғайрат билан уруш эҳромини боғлаб, шавкатли ислом аскарлари ёрдамида кофирларга қарши жангга киришганимизда ғайб илҳомчиси ва ҳақиқат жарчисидан «Имон келтирганларга вақт келмадимики, қалбларини Оллоҳнинг зикри билан юмшатсалар?» мазмуни эшитилиб, гуноҳ ва саркашлик асбобини илдиридан қўпориб ташлаб, тавба эшикларини тўлиқ жиддият билан қоқдик. Тавфиқ йўлловчиси «Кимки астойдил эшик қоқса, киради» мазмунига мувофиқ иқбол эшигини очди ва бу урушни нафсга қаршилиқ кўрсатишдан иборат бўлган зўр уруш билан бошлашни буюрди.

Алқисса, «Эй раббим, нафсларимизга зулм қилдик»ни ихлос тилига келтириб, «Сенинг олдингда тавба қилдим ва мен мусулмонларнинг биринчисиман» деган гапни дил лаҳзасига нақш қилдик. Қўнғил хазинасида махфий қолган ичкиликдан қайтиш тавбаси истагини юзага чиқардик.

¹ 287—290 бетлардаги форсча текстнинг таржимаси.

¹ Форсча текстнинг таржимаси.

Зафар нишонли ходимлар муборак ҳукм юзасидан, кўплик ва зийнатда юксак осмон юлдузидек бўлган, гўзал мажлисни безаб турган олтин ва кумушдан ясалган май идиш ва қадаҳлари ва бошқа асбобларни ерга уруб, худо хоҳласа, яқинда синдиришга муваффақ бўладиганимиз бутлар каби, пора-пора қилиб, ҳар бирини мискин ва бечорага бердилар. Қабул қилинишга яқин бўлган бу тавба баракатидан даргоҳ муқаррабларидан кўплари «кишилар подшоҳлари изидан борадилар» тақозосича, шу мажлиснинг ўзидаёқ тавба шарафига эришдилар ва май ичишдан бутунлай қайтдилар. Худонинг буйруқ ва қайтаришларига бўйсуниб, чекинувчилар ҳалига қадар тўда-тўда бўлиб, соат сайин шу саодат билан бахтиёр бўлмоқдалар. Умид шуки, «Яхшиликка ундовчи киши яхшилик қилган кишидай» деганлари каби бу ишларнинг савоби хушбахт подшоҳнинг ҳаётига оид бўлғай ва бу саодат баракатидан олға босиб ва ғалаба кундан-кунга орта боргай.

Бу орзу ва бу осойишталик тўла-тўқис охирига етгандан кейин, олам бўйсунуши лозим бўлган фармон ижро шарафига эришдики, тинч сақланган мамлакатда (худо офат ва хавфлардан омон қилсин) мутлақо ҳеч бир киши ичкилик ичишга уринмасин, уни ҳосил қилишга тиришмасин, ичкилик ясамасин, сотмасин ва олмасин, ўзида сақламасин; элтмасин ва келтирмасин: «Ичкиликдан қочинглар, шоядки нажот топсанглар».

Бу ғалабанинг шукронаси ва бу чин тавбанинг қабул даражасига эришмоғининг садақаси учун, подшоҳликнинг бахшиш дарёси жўш уриб, олам ободонлиги ва кишилик обрўйи бўлган қарам тўлқинларини пайдо қилди: бутун мамлакат бўйлаб, ўтган султонлардан қолиб келган ва даромади ҳаддан ортиқ кўп бўлган тамғани, ўзи ҳам шариат қоидаларидан ташқари бўлгани учун мусулмонлар устидан олиб ташлаб, фармон содир бўлдики, ҳеч бир шаҳар, қишлоқ, йўл, кўча, гузар ва бандарларда тамға олмасинлар ва ундирмасинлар ҳам бу ҳукмнинг қоидаларига ўзгартиш киргизмасинлар: «Қимки буни эшитгандан кейин ўзгартирса, гуноҳи ўзгартирувчиларга бўлади».

Подшоҳнинг меҳрибончилигига сиғинган турк, тожик, араб, аҷам, ҳинди, форсий фуқаро ва сипоҳ — бутун миллатлар, ҳамма инсон тоифалари бу мангу бахшишга суяниб, умид тутиб, абадийликка бириккан давлатимиз дуосига машғул бўлсинлар ва бу ҳукмлар ижросидан ташқари чиқмасинлар ва бурилмасинлар, фармонга мувофиқ иш олиб борсинлар. Бу ҳукм улуғ подшоҳ имзоси билан етишса, эътимод қилсинлар.

Амри олий билан 932 йили 24 жумодил-аввалда ёзилди.¹

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ҲОЗИЙ ФАРМОНИ²

Тангри неъматларининг кетма-кет келиб туриши унга шукр ва сано айтишнинг кўпайишига боисдир. Тангрига шукр ва сано

айтишнинг кўпайиши тангри неъматларининг кетма-кет келиб туришининг сабабидир. Ҳар неъматга бирор шукр лозим ва ҳар шукрга унинг кетидан бирор неъмат. Шукр лавозимларини адо қилиш инсон қудратидан юқори ва иқтидор эгалари унинг мароси мини жойига қўйишдан ожиздир. Айниқса, шукр шундай бир неъмат муқобилида бўлсаки, дунёда ҳеч бир бойлик ундан буюкроқ ва охиратда бирор яхшилик ундан гўзалроқ бўлмаса. Бу эса, кучли кофирларга ғалаба қозониш ва мағрур фожирларга устуи келишдан бошқача бўлмайдики, буларга ўхшашлар тўғрисида «Улар кофирлар ва фожирлар» деган оят инғандир ва ақл эгаларининг ўтқир кўзларига бу ғалабадан кўра яхшироқ саодат кўринмайди.

Худого шукрки, туғилгандан то шу дамгача хайрихоҳ хотир ва тўғрилиқ истар кўнглининг асл матлаби ва туб мақсади бўлиб келган у буюк саодат ва у улуғ бахшиш бу муборак кушларда буюк тангрининг лутфқарам боргоҳидан юз кўрсатиб қолди. Беминнат ва беиллат мушкулларни очувчи ва файз сочувчи янги-дан зафар калиди билан файз эшикларини ғалаба қозонган шохимизнинг умид чехраларига очди, севинчга тўлган кўшинларимизнинг атоқли номлари иззатли ғозийлар дафтарига ёзилди, ва ислом туғи зафарёб лашкарларимизнинг мадади билан кўтарилиш ва юксалиш авжига етди.

Бу саодат ва давлатнинг содир ва зоҳир бўлиши шундай юзага келди: ислом таянчи бўлган асқарларимиз қиличларининг шуъласи фатҳ ва зафар нурлари билан ҳинд мамлакатларини мунаввар қилгандан кейин, илгариги «Фатҳнома» ларда баён қилинганидек, муваффақият қўллари ғалаба нишонли байроқларимизни Дехли, Огра, Жўнпур, Харид, Баҳор ва бошқа ўлкаларда кўтарди. Халқларнинг кўпчилиги мусулмон ва кофир тоифалари бизнинг қутлуғ подшоҳлигимизга бўйсуниб, қуллик йўлига садақат ва ихлос қадамини қўйдилар.

Аммо Роно Санго кофир ўтган вақтларда қутлуғ подшоҳлигимизга бўйсунганлигини иқрор қилиб келган бўлса ҳам, ҳозирда «у тортинди ва кибрланди ва кофирлар жумласидан бўлди» мазмунига мувофиқ шайтон сифат бош тортиб, биздан ажралганларга бошлиқ бўлди ва шу билан бир қанча тоифаларнинг бирикишига сабабчи бўлдики, баъзиларининг гарданида зуннор тавки ва айримлари муртадлик тикани меҳнатига гирифтор эди. У малъун кофирнинг истилоси Ҳинд вилоятида шу мартабада эдики, подшоҳлик давлатининг қуёши порлашдан бурун ва шаҳаншоҳлик хилофати нурунинг барқ уришидан илгари, шу билан бирга, катта рожлар ва ройлар бу қирғинда унинг фармонига бўйсунганлари ҳолда бу урушда унинг жиловиди бўлган ва муртадлик билан тавсифланган ҳокимлар ва йўлбошчилар ўз улуғликларини назарда тутиб, ҳеч бир қирғинда унга бўйсунмаганлар, балки у билан биргалашмаганлар. Ва ҳеч бир сафарда суҳбатдошлик ва рафиқлик йўлини тутмаганлар. Бу кенг ўлканинг барча улуғ султонлари, чунончи, Дехли султони, Гужарот султони, Монду султони ва бошқалари бошқа кофирлар билан биргалашмай у бузуқи билан

¹ 932 — ҳижрий ҳозирги ҳисобда 1525 бўлади.

² 290-298 — бетлардаги форсча текстнинг таржимаси.

қаршилик кўрсатишдан ожиз бўлиб, ҳийла йўсунидаги мулойимлик йўлини тутиб, у билан келишувчилик қилиб келганлар. Кофирлик туғини ислом мамлакатларининг икки юзга яқин шаҳарида тиккан эди. Масжид ва ибодатхоналари хароб қилиб, у жойлардаги мўминларнинг хотин, бола-чақаларини асир қилди. Унинг қуввати воқий ҳолатдан ўтиб, шу даражага бордики, Ҳинда қарор тошган қоидага кўра, бир лаклик вилоятни юз сувор ва бир курурли вилоятни ўн минг сувор эътибор қиладилар, у кофирлар сардорининг қўлга киритган мамлакатлари ўн курага етипти. Бу (даромад) бир лак сувор ўрнида бўлади.

Бу қунларда машҳур кофирларнинг кўпгинаси ҳеч қачон ҳеч бир маърақада унга мадад бермаганлари ҳолда, ислом аскарларига душманликлари жиҳатидан унинг бузук табиат лашкарлари сафини орттирдилар. Чунончи, худди тутундай саркашлик даввосида бўлган ва турли жойлар кофирларининг бошловчиси ҳисобланган ўнта мустақил ҳоким у ярамас кофирга кишан ва занжирдай ёпишиб олди. У ўнта башоратланганлар қаршига чиқиб, ёмонлик туғини ёйган ўнта кофирнинг қарамлари ва қўшинлари ҳамда ғоят кенг вилоятлари бор эди. Чунончи, Салоҳиддин ўттиз минг суворали, Ровал Удий Синг Ногарий ўн икки минг суворали, ва Медни Ров ўн икки минг суворали, Ҳасанхон Мевотий ўн икки минг суворали, Борнал Эдрий тўрт минг суворали, Нарпат Ҳора етти минг суворали, Сатрвий Қачи олти минг суворали, Дерим Дев тўрт минг суворали, Бирсинг Дев тўрт минг суворали вилоятга эга эди.

Маҳмудхон Искандархон ўғлининг вилоят ва қишлоғи бўлмаса ҳам, сардорлик умидида тахминан ўн минг сувори жамъ қилган эди. Соғломлик ва омонлик водисидан узоқлашганларнинг ҳамма тўплами, Ҳинд қишлоқ ва вилоятида давом этиб келган қоида бўйича, ҳаммаси бўлиб, икки лак бир минг бўлган эди.

Алқисса, у мағрур ичи қора кофир бағри қаттиқ кофирларнинг кўнгилларини юзаки бириктириб, мусулмонларга қаршилик кўрсатиш ва улар билан уришиш ҳамда пайғамбар алайҳис-салом шариатининг асосларини емириш ҳолатига ўтди. Подшоҳнинг жангчи аскарлари худонинг балосидай у кўзсиз дажжоллар бошига ёпирилиб, «қазо етипса, кўз кўр бўлади» деган ҳукми хулқ ва номус эгаларининг ўтқир назарларига манзур қилдилар ва «кимки дин учун уруш қилса, албатта, у ўз нафси учун уруш қилган бўлади» оятини мулоҳаза қилиб, «кофирларга ва мунофиқларга қарши урушнинг» деган бажарилиши лозим бўлган ҳукми амалга оширилди.

933 (ҳижрий) йил 13-жумодис-соний ойининг шанба куни Биёна музофотининг Конво мавзуидаги тоғ атрофида душмандан икки курух масофада ғалаба нишонли ислом лашкарининг қодирлари тикилди. Ислом суворийларининг ҳашамат ва дабдалари дин душманлари ва кофир лаинларнинг қулоқларига етиши билан муҳаммадий миллат муҳолифлари, аҳли ислом қабъасини бузишга бел боғлаган «асҳоби фил» дек, тоғ жусса ва дев ҳайбат филларни ўзларига мададгор ва таянч қилиб, ҳаммалари бир жон бир тан бўлиб, ўз бузуқи лашкарларини тартибга солдилар.

(Назм:) Залил ҳиндилар, «асҳоби фил» каби, ўз шариатида мағрур бўлдилар. Ҳаммалари ажал тунидай хунук ва шум, тундан қора ва юлдузлардан кўпроқ эдилар. Ҳаммалари худди олоқдай, лекин тутун каби кеккайиб, кўм-кўк осмонга бош тортиган эдилар. Отлиқма-яёв, худди чумолидай минг-минглаб ўш ва сўлдан келдилар.

Уруш қасдида енгилмас ўрду томон йўналдилар. Шижоат бўс тонининг дарахтларига ўхшаган газотчи ислом аскарлари санубардай саф тартиб санубар шакли пўлат қалпоқларининг қўлидай порловчи учларини, худо йўлида жанг қилувчиларининг қалблари дек, юксаклик авжига етказдилар. Сафлар Искандар шаҳиддай темирга айланган ва тузилиш, пайғамбар шариатининг йўллари каби, тўғри ва мустаҳкам эди. Қувватининг матонати «Гўёки тубдан бир-бирига чирмашиб кетган»; нажот ва бахтиёрлик улар худодан бўлган тўғри йўлдадилар ва улар нажот топгандилар деган сўзга мувофиқ, уларнинг хос сифати эди.

(Қитъа) Шаҳаншоҳнинг раъйкаби ва барқарор диндай кишиларда кўркув йўқликдан сафлар раҳнаси. Унинг байроқлари ҳамма ёққа ёйилган, ҳаммаси «Ишра фатаҳна» (Биз фатҳ қилдик) алифларидай.

Хушёрлик ва эҳтиёткорликни кўзда тутиб, қўшиннинг олди томонига қўйилган туфекчилар ва раъдандозлари Рум жангчилари тариқасида паналаш учун, аробалардан бир саф тартиб бериб, улар бир-бирларига занжир билан туташтирилди.

Алқисса, ислом аскарлари шундай интизом ва истехком пайдо қилдиларки, буюк ақл ва юксак фалак унинг тадбирчиси ва тартиб берувчисига офарин ўқиди.

Бу тартиб ва интизомни, қувват ва истехкомни вужудга чиқаришда ҳазрат султоннинг яқини ҳоқоний давлатининг суяничи Низомиддин Али Халифадоднинг ҳамма саъй-ҳаракат ва тадбирлари тақдирга мувофиқ ва барча сардорлик ва иш юритишлари подшоҳнинг порлоқ роъйига мақбул тушди.

Подшоҳнинг ғулда туришига қарор берилди.

Ғулнинг ўн томонида: Мададга худонинг лутфига хос бўлган саодатли қутлуғ азиз катта биродар Чин Темур султон ва худо назарига манзур бўлган катта азиз фарзанд Сулаймоншоҳ, тўғри йўл эгаси валий нисбатли жаноби Хожа Камолиддин Дўст Хованд, олий салтанат таянчи, энг яқин ва ихтисос эгаларининг зубдаси Камолиддин Юнус Али, хослар таянчи, комил ихлоси Жалолиддин Шох Мансур барлос, хослар таянчи, ихтос эгаларининг зубдаси Низомиддин Дарвеш Муҳаммад сорбон, хослар таянчи, чин ихлосли Шихобиддин Абдулло китобдор ва Низомиддин Дўст эшиқоқо ўз ўринларида қарор топдилар.

Ғулнинг чап томонида: салтанат эгаси, халифаликка нисбатли Султон Алоуддин Оламхон бинни Султон Баҳдул Лудий, ҳазрати султоннинг яқини, кенгаш ва маслаҳатчи садрларнинг буюғи, исломнинг қуввати Шайх Зайни Хофий, хослар таянчи, комил ихлосли Камолиддин Муҳиб Али, ҳазрати султон яқини, хослар таянчи Низомиддин Турдибек (марҳум Куч Аҳмадбек биродари) нинг ўғли, асилзода ва аёнлар буюғи, улуг хон Оройишхон маъмур

Кучбек мархумнинг ўгли, Шерафган, халқ ўртасида вазирларнинг буюк вазири Хожа Камолиддин Хусайн ва буюк девон кишилари гуруҳидан ҳар бирлари муқаррар қилинган ўринда турдилар.

Буронғорда азиз ва улуг фарзанд, саодатли ва бахтиёр, салтанат ва хилофатнинг эъозлиси Муҳаммад Хумоюн Баҳодир ўрнашиб ўнг томонига фарзанди азиз салтанат эгаси Қосим Хусайн Султон ва хослар таянчи Низомиддин Аҳмад Юсуф ўғлоқчи ва мамлакат ишончи комил ихлосли Жалолиддин Ҳиндбек кавчин, мамлакат ишончи, чин ихлосли Жалолиддин Хисрав кўкалтош, мамлакат ишончи Қивомбек Ўрдушоҳ, хослар таянчи, комил эътиқод ва ихлосли Вали хозин Қорақўзи, хослар таянчи Низомиддин Пирқули Сийстоний, эл ўртасида вазирлар таянчи Хожа Камолиддин Паҳлавон Бадахший, хослар эътимодлиси Низомиддин Абдушукур ва аёнлар ишончлиси Ироқ элчиси Сулаймон оқо ва Сийстон элчиси Хусайн оқо қарор топди. Айтиб ўтилган давлатли фарзандимизнинг зўр ғалабали чап томонида олижаноб Муртавога нисбатли сайид авлоди Мирҳама, хослар таянчи Шамсиддин Муҳаммадий кўкалтош ва Низомиддин Хожағий Асад хондор тайинландилар. Буронғорда Ҳинд амирларидан мамлакат таянчи хонлархони Диловорхон, аёнлар таянчи Малиқдод Кароний ва аёнлар таянчи шайхлар шайх Шайх Гўран — ҳар бирлари буюрилган ерларда турдилар.

Ислом шиорли қўшиннинг жувонғорида олий даражали пайгамбарнинг энг зубда авлоди Сайид Маҳди Хожа, энг азиз ва улуг биродар Муҳаммад Султон мирзо салтанат эгаси ва хилофат нисбатли Одил Султон Маҳмуд Султон ўғли, мамлакат ишончи, комил ихлосли Муиззиддин Абдулазиз мирохўр, мамлакат ишончи Шамсиддин Муҳаммад Али жанг-жанг, хослар таянчи, комил ихтисосли Жалолиддин Қутлукқадам қаровул, хослар таянчи, комил ихлосли Жалолиддин Шоҳ Хусайн Боракий мўғул ғончи ва Низомиддин Жонбек Муҳаммадбек атка саф тортдилар.

Бу тарафда Ҳинд амирларидан султонлар хулосаси Камолхон ва Жалолхон мазкур Султон Аловуддин ўғиллари, аёнлар ишончлиси Алихон Шайхзода Фармулий ва аёнлар ишончлиси Низомхони Биёна тайин бўлган эдилар.

Тўлғама учун хослар ишончи комил ихлосли Турдика ва Малик Қосим Бобо Қашқанинг биродари барча мўғул тўдалари билан буронғор томонида: хослар таянчи тўғри ихлосли Мўмий атка, хослар таянчи Рустам туркман бошлиғ хос аскарлардан бир тўдаси билан жувонғор томонда номзод бўлдилар. Хослар таянчи комил ихлосли, ихтисосиларнинг зубдаси Низомиддин Султон Муҳаммад бахши ислом ғозийлари аён ва арконларини тайинланган жойларида сақлаб, ўзи бизнинг ҳукмларимизни эшитишга тайёр турарди. Тавочи ва ясовулларни теварак-атрофга юбориб, аскар ва сипоҳиларни забт қилиш бобидаги ҳукмларимизни буюк султонларга, иззатли амирларга ва ҳурматли ғозийларга етказиб турарди.

Қўшин керак-яроғи барпо ва муҳайё бўлиб, ҳар киши ўз жойига бориб турганда, сўзсиз бажарилиши лозим бўлган шарафли

фармон содир бўлдики, ҳеч ким буйруксиз турган ўрнидан қимирламасин ва рухсатсиз урушга киришмасин.

Мазкур кундан бир қисми ўтган эди, икки муқобил томон бир-бирига яқин келиб, уруш бошланиб кетди. Икки томон ғули, гўё нур ва зулмат каби, бир-бирларига қарши туриб, буронғор ва жувонғорда шундай зўр уруш бўлдики, ер юзига зилзила ва юксақ осмонга ғулгула тушди. Кофирларнинг бузуқи жувонғори исломнинг муборак аскари буронғори томон йўналиб, Хисрав кўкалтош, Бобо Қашқа биродари Малик Қосим устига ҳужум қилдилар. Энг азиз ва Улуг биродар Чин Темур султон буйрук бўйича уларнинг ёрдамига бориб, мардона уруш бошладики, кофирларни жойидан улоқтириб, қалблари кетига деярли силжитиб юборди. Жўлду (ғалаба инъоми) у азиз биродарнинг номига бўлди. Замона нодир Мустафо Румий улуг яратувчининг иноят назарига манзур бўлган, қайтарувчи ва буюрувчи маликнинг лутф-карамлари билан ихтисос топган бахтиёр ва энг азиз фарзандимиз Муҳаммад Хумоюн Баҳодирнинг ғулидан аробаларни олдинга келтириб, кофирларнинг қўшинлари сафларини туфак ва зарбзан билан ўз қалбларидек чилчил қилди. Худди уруш пайтида азиз ва улуг биродар Қосим Хусайн Султон, хослар таянчи Низомиддин Аҳмад Юсуф ва қивомбек фармон олиб, уларнинг ёрдамига бордилар. Кофирларнинг гуруҳлари ўқтин-ўқтин ўз кишилари ёрдамига етиб турардилар.

Биз ҳам мамлакат ишончи Жалолиддин Ҳиндубекни, унинг кетидан хослар таянчи Муҳаммадий кўкалтош ва Хожағий Асад жондорни ва ундан кейин олий салтанат таянчи ва хос яқин Жамолиддин Юнус Али, хослар таянчи комил ихлосли Жалолиддин Шоҳ Мансур барлос ва хослар таянчи Шихобиддин Абдулло китобдорни ва улар орқасидан хослар таянчи Дўст эшик оқа ва Шамсиддин Муҳаммад Халил ахтабегини кўмакка юбордик.

Кофирларнинг буронғори неча мартабадан ислом қўшини жувонғори томон ҳужум қилиб, ўзларини нажот эгалари ғозийларга етказдилар. Ҳар гал азамат ғозийлар баъзиларини зафарли ўқлар захми билан тамуғга юбориб, бир қисмини қайтардилар. Хослар таянчи Мўмин атка ва Рустам туркман бадқирдор кофирларнинг зулмат шиор қўшинларининг орқасидан йўналдилар. Навкарлар бошлиғи хослар таянчи тўғри ихлосли Хожа Маҳмуд Али атка ва ҳазрати султоннинг яқини ҳоқоний давлатининг ишончи Низомиддин Али Халифани ўшалар кўмакига юборди. Азиз ва улуг биродар Муҳаммад Султон мирзо, салтанат эгаси Одил султон, мамлакат ишончи Муиззиддин Абдулазиз мирохўр, Жалолиддин Қутлукқадам қаровул ва Шамсиддин Муҳаммад Али жанг-жанг ва хослар таянчи Шоҳ Хусайн Боракий мўғул ғончи маҳкам туриб, уруш қилдилар. Эл аро буюк вазирлар вазири Хожа Камолиддин Хусайнни девон кишилари гуруҳи билан уларнинг кўмакига юбордик. Барча жангчилар тўлиқ саъй ва ғайрат билан урушга рағбат кўрсатиб, «Айт, икки эзгуликдан бошқа бирор нарса ни биздан кутадиларми? — деган оятни назари эътиборга олдилар ва жон бериш юришини қилиб, жон олиш байроғини кўтардилар.

Уруш-ўлдириш узоққа чўзилиб, охири кўринмас бўлгандан кейин, ижроси мажбурий фармон етишдики, занжирланган шердай ароба кетида турган подшоҳга хос аскарлардан жанговор йигитлар, яқдиллик ўрмонида ётган арслонлар гўлнинг ўнг ва сўлидан чиқиб, туфакчиларнинг жойини ўртада қолдириб, икки томондан жанг қилсинлар. Улар уфқ пардасида кўринган тонг ёруғидек, ароба кетидан чиқиб хужум қилдилар. Манхус кофирларнинг шафак тусли қонларини фалак гумбазига ўхшаган маърака майдонида тўқиб, кўпчилик саркашларнинг бошларини тап фалагидан юлдуздай махв қилдилар.

Замона нодири Устод Алиқули ўз кишилари билан гўлнинг олдида туриб, мардоналик кўрсатиб, темир қўрғондек кофирлар сафига шундай катта жуссали тошларни отардики, агар у тошни амаллар тарозисининг палласига солсалар, эгаси «Кимнинг тоши оғир келса, у яхши турмушда яшайди» деган ном олади ва агар қаттиқ тоққа ва баланд тепага отсалар «таралган юнгдай» тин-пит қилиб юборади. Мана шундай тош, туфак ва зарбзан отиш билан кўпчилик кофирлар жисмининг биноларини кулатди.

Подшоҳ гўлининг туфакандозлари, буйруқ бўйича, аробадан майдон ўртасига келиб, ҳар бирлари кофирлардан кўшига ўлим заҳарларини ичирдилар. Пиёдалар зўр хатарли ўринга кириб, ўз номларини ўрмон шерлари ва мардлик майдонининг борлари ўртасида машхур қилдилар.

Бу ахвол муносабати билан ҳазрати Ҳоқондан, гўлнинг аробаларини илгари суришга фармон бўлди. Шахсан подшоҳнинг ўзи, ўнг томондан фатҳ ва давлат ва сўл томондан иқбол ва нусрат бўлгани ҳолда, кофирлар кўшини томон қўзғалди. Теварак-атрофдан зафар нишонли кўшин бу ҳолни мушоҳида қилиб, зўр кўшин денгизда даҳшатли тўлқин кўтарилди ва бу денгизнинг барча наҳанг балиқлари шужоатини юзага чиқарди. Губор зулмати бутун майдонни қора булут каби қоплаб, қиличларнинг ярақлаши чақмоқ чақишдаги ялтирашдан ҳам ўтиб кетди. Гарднинг кўтарилиши кун юзини ойнанинг орқа томонидай бенур қилиб қўйди, калтак урувчи билан калтак егувчи, ёлиб билан мағдуб аралашиб кетиб, бирини бирдан ажратиш қийин бўлди. Замона сеҳргари шундай бир кечани назарга келтирдикки, унда тийр (ўк) дан бошқа сайёра, йўлида маҳкам турган суворилардан ташқари турғун юлдузлар кўринмас эди.

(Назм:) Уруш кун қоннинг нами (ер остидаги) балиққа, гард эса, (осмондаги) ойга етди. Бу кенг даштда отларнинг туёқлари зарбидан ер олтига, осмон саккизга айланди.

Ҳозир жангчилар, айни жон олиб, жон бериб турган пайтда ғайб нидочисидан: «Қайғирманг, умидсизланманг, ғамга тушманг — ғалаба сизларда» — деган хушxabар эшитар, аниқ хабарлар етказувчидан: «Оллодан ёрдам ва фатҳ яқиндир, мўминларга башорат қил» деган муждани тинглардилар, шундай шавқ билан уруш қилардиларки, юқори олам фаришталаридан уларга таҳсин нидоси етарди. Муқарраб фаришталар, парвона каби уларнинг бошларидан айланардилар. Икки намоз орасида уруш олови шундай гурулладики, у машъаллардан фалакларга байроқ кўтариларди.